

Сейдін БИЗАҚОВ

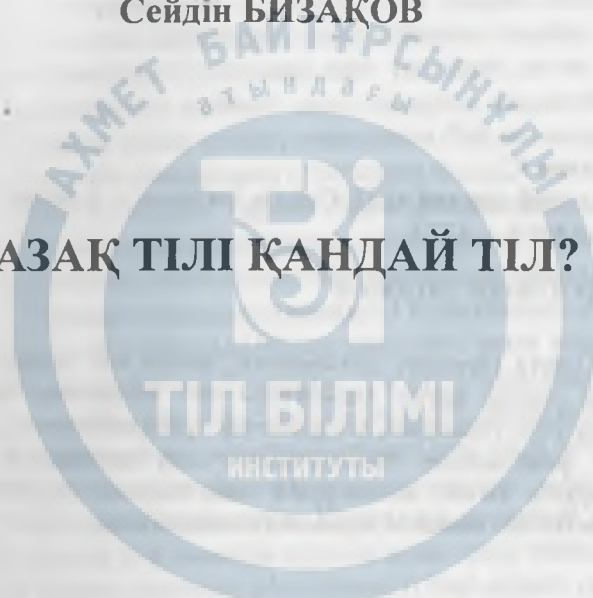

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

Сейдін БИЗАҚОВ

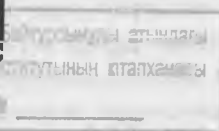
ҚАЗАҚ ТІЛІ ҚАНДАЙ ТІЛ?

АРЫС

Алматы

2010

УДК 811.512.122.

ББК 81.2 Қаз-03

Б 52

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы,

академик Ө. Айтбаев,

филология ғылымдарының докторы,

профессор М. Малбақов

Бизақов С.

Б52 Қазақ тілі қандай тіл? /Сейдін Бизақов. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. – 432 б.

ISBN 978-601-291-001-8

Кітапта түркітану ғылымының тарихы мен зерттелуі және оның қазақ тілінің дамып қалыптасуы мен байланысы қарастырылады. Қазақ тілін танымдық, қолданыстық тұрғыдан зерттеп, оның лексикалық, фонетикалық, грамматикалық даму ерекшелігін орфографияда ескерудің, емлені жетілдірудің амал-тәсілдері сөз болып, ана тілін ардақтайтын көпшілік қауымға ұсынылып отыр.

УДК 811.512.122

ББК 81.2 Қаз-03

ISBN 978-601-291-001-8

© Бизақов С., 2010

© «Арыс» баспасы, 2010

Алғы сөз

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жоспарлы жұмысы барысында казак тілінің өзіндік ерекшелігіне қарай оны көркейтудің жолдары мен тәсілдері деген мәселе тұрғысынан алдарыңыздағы еңбекті жазу мақсаты көзделген еді. Соныра бұл тақырыпты казак тілінің тарихымен байланыстыра қарастырсақ деп, институт басшыларынан өтінгендер болды.

«Төл тіліміздің тарихы бәрімізге қымбат», – дейді ана тілінің үлкен жанашыры, ұлтжанды абзал азамат, БМБ мұнай компаниясы баскармасының бас қызметкері Борис Шырдабаев және оның бизнес дамыту баскармасындағы көмекшісі Ұлан Әбішев. «Тәуелсіз ел атанғанға дейін әлем халқының басым көпшілігі казак халқы мен оның тілі туралы жөнді ештеңе білмейтін. Енді сол олқылықтың орнын толтырып, казак тілінің тарихын зерттеп-зерделеп, оның қандай тіл екені, өзіндік ерекшелігі туралы кітапты баспадан шығарып, кинофильм түсірсек деп едік. Өз басым ана тіліміздің шын мәніндегі мемлекеттік тілге айналатынына күмәнданбаймын. Бір жылға жетпей-ақ қайсыбіреулер айтып жүргендей, аса қиын да күрделі казак тілін тереңдете меңгеріп алдым. Ана тілінен іргетасы (фундаменті) бар адамға оны тереңдете үйрену қиын емес екен. Ана тіліміздің бүгінгі танда шатқаяқтап қалатындай еш жөні жоқ» деген ойларын білдірді.

Базалық білімін орыс тілінде алса да, бұл азаматтардың казак тілінде еркін, жатық, таза сөйлеуі ана тілін кәдірлегендіктің белгісі. Отанына деген перзенттік парызы мен жауапкершіліктің көрінісі деуге болады. Осындай мақсатта білдірген өтінішті ескеріп, жоғарыда аты аталған ғылыми дәстүр сабақтастығын жалғастырып, ана тіліміздің соңғы екі-үш ғасыр барысындағы даму барысын зерттеп-зерделеуде елеулі үлес қосқан қаламгерлердің құнды деректері мен тұжырымдарын, еңбектерін негізге алып, солардың талдауы мен тұжырымына сүйеніп, казак тілі тарихына шолу жасауға тырыстық.

Зерттеушілердің атап өткеніндей, қай тілді алсақ та оның коммуникативтік, кумулятивтік, когнитивтік деп аталатын ұлттық сананы, мәдени мұра мен рухани құндылықты, тұрмыстық-танымдық дәстүрді ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып жеткізетін қызметі болатыны белгілі. Соған орай қазақ тілінің де әдеби нормасы орнығып қалыптасқан, сөздік қазынасы сұрыпталып байыған, функционалдық стильдері жетілген, құрылым-құрылысы күрделену барысында оңтайланған, даму кезеңдері айқындалған кемел тілге айналуының көне түркі дәуірінен бері жалғасып келген көп ғасырлық тарихы бар деп жүрміз. Халқымыздың ұлттық бейнесін танытар өлшемнің өзі де тіл арқылы өрнектеліп, келешекке жетіп отырған. Демек әр халықтың антикалық көне дәуірі, сол халық өміріндегі аса елеулі кезеңі жете зерттелмейінше, бүгінгі күннің мәдениеті мен өнерін, этностық өзгешелігін анықтау қиын.

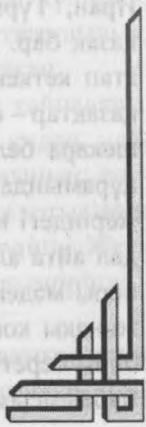
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ
ӘТІМДІ

I ТАРАУ
ҚАЗАҚТАР ЖӘНЕ
ОЛАРДЫҢ ТІЛІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ АРНАЛАРЫ

ТІЛ БІЛІМІ
ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚТАР

Қазақ – көне дәуірден бастау алатын күрделі де бай тарихы, сан қырлы мәдениеті, өзіндік игі ғұрып-дәстүрі бар, этнографиялық ахуалы әрқилы, пейілі өзінің байтақ даласындай кең де қонақжай халық. 1537 жылдан бастап орыс жазбаларында қазақтар сөз боп келген. Халқымыздың бітім-болмысын зерттеген этнограф ғалымдардың атап өткеніндей, қазақ – жайшылықта тәубешіл, жаугершілікте тәуекелшіл, зерделі де ойшыл, сабырлы да төзімді, шыдамды да жомарт, елгезек те еліктегіш, кеңпейіл де кішіпейіл, ерегескенмен ерегесетін, доспен дос бола алатын, әділдікті бағалай білетін халық. Қаз дауысты Қазыбек бидің сөзімен айтқанда, «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзды ақтай білген елміз». 1925 жылға дейінгі орыс жазбаларында қазақтар *киргиз*, *киргиз-кайсақ*, *казак* деп әрқалай аталған.

Қазақтардың бүкіл әлемдік жиынтық саны 15,5 миллионға жуық (2009). Оның 70%-дан астамы Қазақстан Республикасын мекендейді. Өзбекстанда, Ресейде және Түрікменстанда қазақтар жинақы қоныстанған. Қытай Халық Республикасындағы бір жарым миллион қазақтың көп бөлігі Шыңжаң өлкесінің Іле қазақ автономиялы облысын, Баркөл және Мори қазақ автономиялы аудандарын мекендейді. Моңғолиядағы жүз жиырма мыңдай қазақтың басым көпшілігі Баян-Өлгей аймағында тұрады. Моңғолияға қазақтар 1860 жылдар шамасында көшіп барған. Олар ел халқының 6%-ы. Ауғанстанда 20 мыңдай, Иран, Түркия, Пәкістан сияқты елдердің әрқайсында 5-10 мыңдай қазақ бар. Барлығы 40 шақты елде қазақ диаспоры бар. Екі нәрсені атап кеткен жөн. Біріншіден, Ресей, ҚХР-сы, Өзбекстан елдеріндегі қазақтар – өздерінің атақонысында тұрып жатқандар. Мемлекетаралық шекара белгіленген кезде олардың атамекені аталған сыртқы елдер құрамында қалып қойған. Екіншіден, Өзбекстан мен Қырғызстан жеріндегі қазақтар санын, этникалық аражігі айқын болмағандықтан, дәл айта алмай келдік. Өкінішке орай, Ресейдегі сан мың қазақ диаспоры мәдени-рухани жағынан апатты жағдайда қалып отыр. Қазақтар жинақы қоныстанған 20 шақты ауданда ана тілінде сауат аштыратын, білім беретін оқу орны жоқ. Ұлттық мәдени орталықтарының жұмысы мардымсыз. Мемлекетаралық келісімшартқа сүйене отырып, таяу және

алыс шетелдегі ағайындардың өтініш-сұранымы назардан тыс қалмауға тиіс. Олардың ана тілінен көз жазып кетпеуі үшін барыс-келісті көбейту керек деп, алаңдаушылық білдірген пікірлер жиі айтылып жүр.

Ұлан-ғайыр аймаққа тарай қоныстанғанына карамастан, қазақтар сырт пішіні жағынан бір-бірінен алшақтай қоймайды. Монголоидтық пен европеидтік нәсілдің араласуынан пайда болған тұран немесе онтүстік сібір антропологиялық типінің ең айқын белгілері қазақтардан байқалады. Орталық Азиядағы моңғол тектес тайпалардың жер, қоныс үшін үздік-создық толассыз шапқыншылығынан жоңғар басып алушылығы, Еділ бойына қалмақтардың көшіп баруы қазақ халқының антропологиялық типін елеулі түрде өзгертті. Шетелдік басқыншылардың толассыз жасаған шапқыншылығынан нәсіліміз бен сырт түр-тұлғамыз өзгергенмен, теңіздей терең тілімізді, ұлттық әдет-ғұрыптың шырайын, дініміз бен ділімізді, түріктік қалпымызды, ұлан-байтақ атамекенді, отаншылдық рухымызды, ғасырлық мәдени дәстүр мен рухани байлығымызды дін аман сақтап қалдық.

Қазақстан – ұлан-байтақ территориясы бар әлемдегі ең үлкен тоғыз мемлекеттің бірі. Жоңғар шапқыншылығынан бұрын қазақтар ең көп санды түркі халқы болған секілді. «Қазақ көп пе, масақ көп пе» деген түрікмен мәтелі осыны меңзегендей. Қазақтардың өз республикасындағы үлес салмағы былайша өзгерді: 1907 жылы – 81%, 1914 жылы – 59%, 1926 жылы – 58%, 1937 жылы – 42%, 1939 жылы – 38%, 1959 жылы – 30%, 1989 жылы – 40% («Анатілі», 03.01.1991). 1999 жылы – 53 %, 2009 жылы – 63,6 %. Халықтың өз атақонысында азшылыққа айналуы – мың өліп, мың тірілген дегендей, қазақтар секілді өз тарихында әлденеше рет жойқын қасіретке ұшырап, тағдырдан көп теперіш көрген елде ғана болатын жәйт. Кең-байтақ атамекеннің әрбір қарыс сүйемін сан ғасыр бойы ата-бабамыз сыртқы жаудан сом білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қан төгісіп, жан берісіп қорғап, ұлтжандылық, отансүйгіштік рухын бойға сіңіруді келер ұрпаққа аманаттаған.

Көне дәуірдегі сақ, одан бертінгі түргеш, қарлұқ, теле тайпалары, IX-XI ғасырдағы оғыз, кимақ тайпалары, XII ғасырдағы кидан, найман, қыпшақ, арғын, қаңлы, керей тайпалары қазақ халқының, сондай-ақ туыс халықтар құрамына да енген. XV ғасырдың 2-жартысында қазақтардың этникалық бірлігі қалыптасып, ол үш жүзге бөлінді. Жетісуда – Ұлы жүз, орталық пен солтүстікте – Орта жүз, батыс өңірінде – Кіші жүз.

XVI ғасырда қазақ халқының қалыптасып, Қасым ханның қазақ хандығын құрғанына карамастан, үш жүздің басын біріктірген бірыңғай

Қазақ мемлекеті 1580 жылы қайтыс болған Хақназар тұсында да, одан кейінгі Есім хан мен Тәуке кезінде де құрала қоймады. XVII ғасырда шығыстан жаңа көшпенділер легімен қалмақтар күшейіп, қазақ-қалмақ қақтығысы Батур контайшының тұсында титықтатқан үздіксіз соғысқа айналды. 1723-29 жылдар – қазақ халқының тарихындағы ең ауыр, сұмдық кезең. Қазақ ұлысының жеке-жеке иелікке ыдырап, басы бірікпеуін пайдаланып, 1723 жылы Жетісуға басып кірген жоңғар қалмақтарының Талас өзені алқабына, Ташкент, Түркістан қалаларына дейін жетіп, бейбіт жатқан елді «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» атты қырғынға ұшыратып, мекенінен ығысуға мәжбүр еткені белгілі. Қазақтарды барынша әлсіретіп, өзіне бағындыруды мақсат тұтқан орыс патшасы жоңғарлардың қазақтарға жасаған жойқын шапқыншылығына қарсы болмай, тіпті оларға қару-жарақ бергенге ұқсайды. Тоз-тоз болып босқан, атамекені мен ағайын-туысынан айырылып, зар заманға тап болған халық «Елім-ай» сынды ән қалдырыпты. Жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық аяқтаста үш жүздің басын біріктірген Абылай хан, Әбілқайыр, Барақ сияқты ел билеушілерімен бірге атамекенін сақтап қалу үшін жауға қарсы табан тірескен күресті ұйымдастырып, қол бастаған алты алашты ынтымақтастырған халық қаһармандары Қаракерей Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Жәнібек, Жалаңтөс, Қарасай, Райымбек, Қойгелді, т.б. батырлардың асқан ерлік хикаяларын баяндайтын дастан, аңыз әңгімелер сақталған. 1728-29 жылдары Шұбартеңіз, Балхаш көлдерінің маңында, Бұлақты өзенінің бойындағы канқұйлы соғыста біріккен қазақ жасақтары Жоңғар әскеріне күйрете сокқы берді. Одан кейінгі кезеңде қазақ жері түгелдей жаудан азат етілді. XIII ғасырдан бергі уақытта ұдайы жалғасып келген моңғол (қалмақ) шапқыншылығы қазақ мәдениетінің өркендеуін бәсеңдетті, өнер мен кәсіп атаулыға шідер салды. Қала құрылысына орасан зор зиян келтірді. Сауда орталықтары қирады, көлөнері мен егіншілік құлдырады. Сөйтіп, халық экономикасына орасан зор нұқсан келтірді.

Жоңғар басқыншыларымен күресте әлсіреген қазақ ұлыстарына батыстан қара бұлт төніп келе жатқан еді. Алпауыт Ресей империясы қазақ жерін 1731-1866 жылдар аралығында келіссөз жүргізіп, әскери камал салып, күш қолданып дегендей, өзіне түгел дерлік қосып алды. 1822-24 жылдары хандық билік жойылып, жер-жерде патша шенеуніктері есепті сұлтандар билігі құрылды. 1867-68 жылдары Қазақстандағы облыстар уезге, уездер қазақ байларының билігіндегі болыстарға бөлінді. Қара құмырсқадай қаптап келіп жатқан қарашекпенділер қазақтың ең

құнарлы, шұрайлы, сулы-нулы жерін үсті-үстіне зорлықпен тартып алумен болды. Столыпиндік буржуазиялық реформа тұсында жаппай қоныс аударушылар легі қазақ жеріне шеңгелін батыра түсті. 1834 жылы Сарыарқада басталып, ісі қазақтың басын түгел қосқан Кенесары көтерілісі он жылға созылды. Басынан небір тауқымет өтіп жатса да, халқының азаттығы жолында жанын пидә еткен қаһарман ұлы Кенесары жайлы ел ішінде өлең-жырлар айтылып келді. 1836-1837 жылы Бөкей ордасындағы Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов, 1916 жылы Жетісуда Токаш Бокин, Торғайда Амангелді бастаған көтерілісшілер мұздай қаруланған отаршыл әскермен ерлікпен шайқасты. Шетелдік зорлық-зомбылықтан көз аспаған, қиямет тағдыр қаһарман халқымыздың жасампаз рухын жасыта, сана-сезімін бұғаулай алмады. Қазақты шоқындыру саясатымен XIX ғасырдың басында ел арасына миссионерлер шыға бастады. Ашаршылықтан өлім халіне жеткендерден, елден пана таба алмай, орыс арасына барып тығылған бірен-саран уақытша шоқынғандар болғанымен, миссионерлік қызмет нәтиже бермеді.

1920 жылы Қырғыз АССР-ы құрылып, 1925 жылы ол Қазақ АССР-ы деп түзетілді. Автономиялы республика 1936 жылы Одақтас республикаға айналды. Осылайша отаршылардың ауыр тепкісінен сөне жаздаған ұлттық санамызды, тапталған намыс пен аяқасты болған арымызды қайта оятып, рухани өмірді ажарландырып, елдік дәстүрді жетілдіруге мүмкіндік туғандай еді. Алайда тоталитарлық өктем саясат, шаш ал десе, бас алатын ұрда-жық саясат, сан ғасырлық тұрмыс-тіршілігін бір-ақ жылда өзгертіп, малынан айыру халыққа қисапсыз азап тудырды. Атап айтқанда, қазақ ауылының берекесі мал екені мәлім. Ал 1931-1933 жылдардағы үкіметтің солақай, әпербақан саясаты, шолақ белсенділік, жарамсақтық, «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын», «Қайдан тапсаң одан тап, қаптың түбін қақ» секілді желбуаз ұранмен отар-отар мал айдаған ауылдан тайлы-тұяқ қалдырмай, мал қорын жойып жіберді («Егемен Қазақстан», 31.05.1996). Жазықсыз жандарды көктей солдырып, қынадай қырды. Бүтіндей ауыл-аймақтың атын өшірген қолдан жасалған бұл нәубет, үрейлі ашаршылық тұтастай бір халыққа қарсы бағытталған геноцид деп жүрміз. Мұндайда алты алаштың ардағы, белгілі қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың «Қазақ халқы бірнеше рет күлден жаралған» деген сөзі ойға оралады. 30 жыл үкімет билігін қолында ұстаған сталиндік сыңаржақ саясаттың қанды шеңгеліне іліккен репрессия құрбандары ұлтымыздың бетке ұстарларын, қаймағын сыпырып әкеткен қызыл

қырғынның қасіреті де қазақ тарихының қаралы бетін құрайды. XX ғасырдың ең сұмдық сойканы екінші дүниежүзілік соғыста 350 мың қазақ шейіт болған екен. Бұл әскерге алынғандардың 80%-ы. Ауаны, өзен-көлімізді уландырған, еліміз бен атамекенімізді тоздырған, жердің құтын кетіріп, мал санын азайтқан экологиялық апаттың зардабы қаншама? Дүниежүзінде үлкен наразылық туғызған полигонға жақын ел тұрғындарын тәжірибе мақұлықтары ретінде пайдаланған атом жарылыстары – ұрпақтар ұмыта алмас ұлт жарасы. 1986 жылғы дүниені дүр сілкіндірген Желтоқсан оқиғасы – қазақ халқы тарихынан ерекше орын алатын ұлы дүмпудің бірі деп жүрміз.

Бұрындары қорқытып, неше түрлі құйтырқы саясатпен бүкіл түркі халықтарының бостандығы жолында күрескен Мұстафа Шоқай секілді туған халқы үшін саналы ғұмырын сарп еткен аса көрнекті қайраткерлердің арман-мақсатын бұрмалап, оларды өз халқына қарсы қойды. Туған жер, тас босаға, тал бесік үшін жанын шүберекке түйіп күрескен намысшыл азаматтар қуғын-сүргінге ұшырады. 1917 жылы 5-13 желтоқсанда ұйымдасқан Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Е.Омаров, М.Шоқаев т.б. басшылық еткен, қазақ халқының дербес автономиялық статусын жақтаған, ұлт мүддесін қорғаған Алашорда ұйымының мүшелері аяусыз қуғын-сүргінге ұшырады....

Қазақ – шежірелі ел. «Жеті атасын білмеген – жетесіздік», «Жеті атасын білген ер жеті жұрттың қамын жер» дейді халық даналығы. Соған орай туысқандық қарым-қатынасқа зор мән беріп, ауызбіршілікті сақтау дәстүрі қазақтың қанына сіңген. Қарға тамырлы қазақ дегендей, жеті атасын білу арқасында сұрай келе біреуі – өз ағайыны, қалғандары не қайын жұрты, не нағашы жұрты, не жиені, не құда-құдағиы, жекжат-жұрағаты боп, бір-біріне қошемет білдіреді. Шежіре бойынша, қазақтар өздерін Үш ұлдың: Ұлы жүз – Ақарыстың, Орта жүз – Жанарыстың, Кіші жүз – Бекарыстың ұрпағымыз деп санайды. Қазақтар ру, тайпаға бөлінеді. Күнделікті тұрмыс-тіршілікте, көшіп-қонғанда, той-томалақта, жарыс ұйымдастырғанда, құн төлегенде, өлген адамды жерлегенде – бәрінде де рулық қарым-қатынасқа сүйеніп, көмек көрсетіледі. Туыстас, рулас адам зәру болған кезде, әртүрлі кездейсоқ жағдайдан зардап шеге қалса, ауылдастары «жылу», «емеурін», «үме» деп аталатын көмегін көрсетеді. Қазақ елінің ұжымдасып жұмыс істеуінің, туыстық ынтымақтастығының әдемі көрінісі «асар» деп аталады. Асар қауырт жұмыста, көлемді де ауыр жұмыс шыққанда ауыл адамдарының ат салысуымен өткізіледі. Руаралық жанжалда, барымта болғанда билер өз билігін жүргізіп, шешім шығарған. Билер шешімі қазақ елі үшін құқықтық заң есебінде саналған.

Қазақ туыстық қатысты қастерлеп, оған зор мән береді. Нағашы, жиен болып сыйласу – осының бір айғағындай. Ана жағынан туысты жиен, жиеншар, дегеншар, көгеншар, жүрежат деп 5-6 атасына дейін ұмытпайды. Жігіттің үш жұрты ішінде нағашы жұрты жақсылығына сүйінеді, жамандығына күйінеді деген әңгіме бар. «Жиен мыңнан үлкен», «Балалығың ұстаса нағашыңа бар», «Адамның жақсы қасиеті нағашыдан», «Нағашымен күрескен жиен жығылады» деп, жаны қалмай сыйлайды. Нағашы жігіт өз жиеніне үйленбейді. Өкінішке орай, жиен жігіттің нағашы қызға үйленетін кезі сирек те болса кездесетін. «Жиен алған молықпас, нағашы алған торықпас» деген мақал осыны аңғартса керек.

ТІЛДЕР ТУЫСТЫҒЫНЫҢ БЕЛГІСІ

Түркі халықтарының тілін, тарихын, этнографиясын, әдебиетін зерттейтін шығыстану ғылымының бір саласы түркітану деп аталады. О баста Тұран өлкесін мекендеген түркі ұлысы көшпелі тұрмыстың әсерімен өте ерте заманнан-ақ бүкіл Еуразия далаларына тарап қоныстанғанын тарихшылар атап өткен. Ғасырлар бойы жеке диалектілер мен сөйленістердің күрделеніп, белең алуы негізінде дербес туыстас тілдер қалыптасып, жеке тілдер ретінде бөлініп шығатыны белгілі. Салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы бірнеше тілдің сөздік қорының жақындығына, грамматикалық құрылымының ұқсастығына, дыбыс жүйесінің сәйкестігіне негізделетін туыс тілдер шоғыры анықталмақ. Генеологиялық топтастыру бойынша тілдер тегіне, туыстығына қарай ең алдымен ірі-ірі шоғырларға, олар өз ішінен арнайы топтарға, яғни туыс тілдер бірлігіне, ол топтар жеке-жеке тілдерге бөлінеді.

Дыбыстық, лексикалық, грамматикалық жүйелерінде жақындық, ұқсастық анық байқалатын тілдерді туыс тілдер деп атайды. Орал және Алтай тілдері деп аталатын екі үлкен тіл шоғырының генетикалық туыстығын жорамалдап уағыздайтын XVIII ғасырда пайда болған «Орал-Алтай теориясын» қолдаушылар бар. «Орал-түркі» тілдерінің туыстығы туралы жорамалдың ішінде тек Д.Неметтің пікірі (1928) ғалымдардың көңілін аударып отыр. Аталған теорияны қолдану Ф.Страленберг, В.Шот, Ф.Видеман, М.Кастрен, О.Бетлингк, Г.Винклер, В.Томсен, т.б. орал-алтай тілдерінің кейбір фонетикалық, грамматикалық, лексикалық ұқсастықтарын ескере отырып, ол тілдердің шығу тегі бір деп есептейді [80,30].* Орал-алтай тілдері

* Алғашқы цифр «Әдебиеттер» бөліміндегі ғылыми еңбектің рет санын, екіншісі бет санын білдіреді. – Ред.

туыстығын қолдайтын Б.Базылханның пікірінше, аталған тілдер «ым тілі дәуірін», «келте сөз дәуірін», «күрделі сөз дәуірін» бастан кешіріп, қазіргі дербес тілдер деңгейіне жеткен. А.Н.Баскаков угро-финн тілі мен алтай тілі арасындағы жақындық туыстық емес, типологиялық қана, сондықтан угро-финн (орал), самодий тілдерін алтай тілдерімен туыстас дерлік дәлел жоқ дегенді айтады (қараңыз: Баскаков А.Н. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969).

Алтай төркіндес тілдерді зерттейтін алтаистика ғылымының негізгі көздейтін мақсаты – түркі, моңғол, тұңғыс-манжұр тілдерінің фонетикалық жүйесін, морфологиялық және синтаксистік құрылымын, сөздік құрамын қарастыру арқылы олардың бір ғана тек тілден жіктеліп, келе-келе дербес тілдер болып қалыптасқанын анықтау. Алтай төркіндес тілдерге жапон, корей тілдерін де жатқызатын ғалымдар да бар (С.А.Старостин). Алтай тілі жөніндегі ғылыми болжамды, «алтайлық тек тіл теориясын» жақтаушы Г.И.Рамстедт, Е.Д.Поливанов, Н.Н.Поппе, Б.Я.Владимирцев, М.Рясянен, т.б. ғалымдар аталған тілдер шоғырын өте ерте дәуірде бір баба тілден тарап өрбіген, шығу тегі төркіндес деп есептейді. Ал В.Котвич, Дж.Клоусон, Г.Дерфер, А.М.Щербак, т.б. ғалымдар бұл мәселеге күдікпен қарап, бұл тілдердегі ұқсастық пен ортақ белгілерді тілдердің тоғысу, араласу, қосылу барысының салдары деген пікірді жактайды (ҚҰЭ, 1 том, 304.б.).

Угро-финн тілдеріне венгер, финн, эстон, мордва, корель, марий, мокша, веп, перм, саам тілдері жатады. Тунгус-манжұр тілдеріне манжұр, эвенки, эвен, (ламут), ороқ, беп, чукот, эскимос, коряк, негидаль, удэгей, ороқ, ульчи, нанай халықтарының тілдері жатады. Моңғол тілдес халықтарға моңғол, халха, ойрат, биоань, дунсян, лаур, барга, монгол, моғол, бурят, қалмақтар жатады.

ТУБЫ БІР ТҮРКІЛЕР

Түркі тілді әлем сөз болғанда, кең-байтақ алып Еуразия құрлығының көп бөлігін мекендейтін бауырлас халықтар көз алдымызға келеді. Бұл – түркі тілдес алты тәуелсіз мемлекет: Түркия, Қазақстан, Өзбекстан, Өзірбайжан, Түрікменстан, Қырғызстан республикалары. Мұның сыртында Ресей Федерациясы, Иран, Қытай сияқты іргелі елдердің әрқайсында 10 миллионнан 15 миллионға дейін түркі тілдес бауырларымыз мекендейді. Миллиондаған қандастарымыз Ауғанстан, Болгария, Ирак, Югославия, Моңғолия, Кипр, Грекия сияқты елдерде тұрып жатыр. Түркі тілдес ағайындар Кіші Азия мен Солтүстік Африкада,

Латын Америкасы мен Австралияда, Еуропа елдерінде мекендейді. Бір сөзбен айтқанда, түркі тілдес ұлт пен ұлыстар төрткүл дүниенің түкпір-түкпіріне тарап кеткен.

Алып Еуразия құрлығы секілді ұлан-байтақ өлкеде шашырай қоныстанған түркі халықтарының тағдыры әрқалай қалыптасқандықтан, сан жағынан олар бір-бірінен қатты алшақтанады. Отаршылардың қанды қақпанына тап болып, ұзақ жылдар аяусыз қырып-жоюға, қуғын-сүргінге, үздіксіз қақтығысқа ұшырап, күштеу әрекеті мен әділетсіздіктен зардап шегіп, тағдыр тәлкегіне ұшыраған бұрынғы Кеңес Одағы түркілері, әсіресе Еділ бойы мен Орал, Қырым мен Солтүстік Кавказ түркілері, қазақтар тарихтан тиесілі үлес салмағын қалпына келтіре алмай келгені белгілі. Заманында іргелі ел болып келген қайсыбір түркі ұлыстарының құрып кетуге шақ қалып, бүгінгі күнге өте аз санмен жеткені де ақиқат, шындық.

Талай ауыр кезенді, қиын-қыстау заманды бастан кешіріп, тағдыр тауқыметімен тоз-тоз болып, иелік еткен жерінен айырылып қалған түрік тайпаларының рухани болмысы мен халықтық сана-сезімінің жұқара бастаған кезі, игі дәстүрінен көз жазып қала жаздаған тұсы, бір халық ретінде қалыптасудың аз-ақ алдында тұрған жұрттардың бөлек ұлыс болып, ажырап кеткен кезі аз болған жоқ. Мәселен, қазақ, қарақалпақ, ноғай, құрама, маңғыт т.б. қыпшақ түркілерінің тілінің, мәдениеті мен бітім-болмысының өте-мөте жақындығына карамастан, уақыт озған сайын бір-бірінен аражігі ажырап, бөлек ұлт пен ұлысқа айналғаны немесе басқа этносқа қосылып кеткені белгілі. Таяу уақытқа дейін бір этносқа біріге алмай келген ұлыстар бар. Мәселен, кашкай, афшар, карадаг, айрум, карапапах, падар, шахсеван, хаджар, баят, қызылбастардың жеке этнос екендігі немесе әзербайжан ұлтының субэтникалық бөлігі екендігі анықтала қойған жоқ. Зерттеушілердің айтуынша, ерте заманнан бергі түркі ұлыстарының жері, елі, әр алуан рулық, тайпалық құрылымы, тұрмыс-тіршілігі туралы мәліметтер грек, рим, орыс, парсы, араб, тибет жазба ескерткіштерінен, әсіресе құнды да мол деректер қытай жылнамасы мен армян жазбаларынан табылмақ. Қытай тілін жетік меңгерген болашақ зерттеушілер көне дәуірдегі ата-бабаларымыз скиф, сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, түрік қағанаты дәуірінен бастап хатқа түскен, халық білуге зәру боп отырған ең көне де қызықты деректерден сыр шертер, туған ел тарихын тынымсыз түгендеп, бұрын айтылмай я бұрмаланып келген ақтандағын, көмескілене бастаған ақиқатын анықтар деп үміттенеміз. Халық тарихына қатысты мұндай мол мағлұмат түрік әлемінің саяси түлеуіне, оның мәдениеті мен ғылымының дамуына әсер етіп, үлес қосар еді.

Бір ескеретін жағдай, алып Еуразия құрлығының дәл кіндік ортасына орналасқан Қазақстанның, қазақ жерінің кең-байтақ территорияға шашырай қоныстанып келген бүкіл түркі халықтары мен ұлттарының ата жұрты, ежелгі тұрағы, қара шаңырағы екені бүгінде еске алынууда. Осы орайда венгрлік қыпшақ ғалымы, мажар халқының үлкен жүректі азаматы, түркологияның белді өкілі, профессор, қазақ десе жүрегін жұлып беруге әзір болған асыл ер, адал досымыз марқұм Иштван Мандоки Қоңырдың «біз бір алып шынардың бұтағымыз, ата-бабаларымыз қасиетті Тұран топырағында ажырамастай берік достықта тұрған» деп есептеп, бар ынта-жігерімен қазақ тілін үйреніп, сол тілде еркін сөйлей алғаны ойға оралады. Тіршілікте қуаныш пен қызығымыз да ортақ, қаза жеткенде мазарымыз да бір болғай деп тілеген абзал ғалымның бұ дүниемен қоштасарда өзін ақырғы сапарға қазақ жерінен арулап аттандыруды өсиет етуінде де өзіндік мән бар екені анық.

552-745 жылдары Алтай мен Жетісу аралығында Түрік қағанаты мемлекеті өмір сүріп, көк түріктің бөрілі байрағы көтерілген. Халықтардың ұлы қоныс аударуы деп аталатын кезеңде түркі тайпалары батыс Европаға дейін жетіп, шашырай қоныстанған. Өмірі ат үстінде өткен түркі жұртының ұлан-байтақ Дешті Қыпшақ даласынан бастап шығысы Байқал көлінен, батысы Дунай өзеніне дейінгі аралықта атының тұяғының ізі тимеген атырабы кемде-кем дейді тарихшылар. Ертістен Украинаға дейінгі Дешті Қыпшақ даласында көшіп-қонып тіршілік еткен қыпшақтар жауынгер де еркіндік сүйгіш халық болғандықтан, басқа тайпалар олармен тату көршілік қатынас орнатуға тырысқан. Грузин патшасы IV Давид өз мемлекетін шетелдік шапқыншылықтан қорғау мақсатымен қыпшақ қызына үйленді әрі көптеген қыпшақтың Грузияға қоныс аударып, отырықшы халыққа айналуына себепкер болды. XIII ғасырда Дунай жағалауына дейін жеткен қыпшақ тайпасының орнығуына мадияр елінің билеуші топтары қарсылық білдірмей, олармен бірыңғай одақ құруға әрекеттенді. Ерте кездегі Мысыр (Египет) сұлтаны қыпшақ жауынгерлерінен ерекше жасак құрып, олар тарихта мәмлүктер деген атпен әйгілі болды. Мәмлүктердің бертін келе өкімет билігін күшпен өзіне қаратқан кезі де белгілі. Өз ата жұртынан бөлініп, көп ғасыр бойы өзге тілді ортаға тап болған осы аталған қыпшақ тайпалары жергілікті халықпен қоян-қолтық араласып, олардың тұрмыс-тіршілігін, тілін қабылдауға мәжбүр болған (Қазақ Совет энциклопедиясы).

Мажар елінің тарихнамасында бүгінгі Венгриядағы түрік ұрпақтары өздерін ақ қыпшақ немесе құмандар деп атап, XIX ғасырға дейін жеті

жүз жыл бойы тілі мен салт-санасын сақтап келген. Еуропа тұрғындары түріктерді IV ғасырдағы ғұндардың жорығынан кейін біле бастаған. 670 жылы Аспарух хан бастаған түркі тілдес болғар тайпасы Қара теңіздің солтүстік жағалауынан Балқанға көшіп барып, Болғар мемлекетін құрған. Кейінірек олар славяндармен араласып, бір этникалық топ құрып, сіңісіп кеткен. Болғарлардың екінші тобы Орта Еділ мен Кама өзендері жағалауына жылжып қоныстанды. Ертеректе орталық Еуропаға печенег, оғыз, сак, ғұн тайпалары да барып қоныстанған.

«Бірліктен асқан береке жоқ» дейді халқымыз. Бәрінен де соған ақау түсірмеген абзал. Дәтке қуат болар нәрсе – кіндік Азиядағы бес түркі халқы ежелгі арманына жетіп, бодандықтан құтылып, азат ел ретінде тәуелсіздіктің туын тігіп, дүниежүзілік қауымдастықтың терезесі тең мүшесіне айналды. Осылайша төрт ғасыр бойы жалғызсырап келген Түркияға бес егемен түрік елі қосылды.

«Татулық – таптырмас бақыт» дегендей, түркі халықтарының ежелгі арман-мақсаты мен ортақ мұраты – достық қарым-қатынас орнатып, ауызбірлікпен тірлік кешу, іргемізді ешқашан ажыратпау. Сан ғасырға созылған отарлық езгіде пұшайман күн кешіп, енді-енді ғана ес жиып, етек жаба бастаған тарихи тамыры ғасырлар қойнауынан бастау алып жатқан түбі бір туысқан халықтар бір-біріне қырын қарамай, жылы қабақ танытып, туыстығын сезіне білсе – ең үлкен олжа сол.

Бар өмірін туған елінің жарқын болашағы үшін күресуге арнаған Ататүріктің, қазақтың ержүрек ұлы Тұрар Рысқұловтың «Түріктің түріктен басқа досы жоқ», «Түркі тілдес түгел бол» деген аталы сөздері түркі халықтарының шын мәніндегі тәуелсіздікке, егемендікке ұмтылған бүгінгі тарихи кезеңінде туысқа туыстың қол созуына үндеген ұранындай естіледі. Күллі түрік ағайындардың өзіндік болмыс бітімін жоғалтпай, тіл мен дінін сақтауы үшін де, олардың үзіліп қалған байланысын жолға қойып, жан-жақты қарым-қатынасын жандандырып кеңейте беру үшін де, түбі бір туысқан халықтардың тұрмыс-тіршілігімен, арман-мүддесімен, салт-дәстүрімен, өнерімен, мәдениетімен танысып хабардар болғанда да бұл аталы сөздің үлкен мәнге ие болары анық. Түрік елімен өз мәніндегі қарым-қатынас пен рухани бірлікті нығайтуды армандаған қазақ ақыны Мағжан Жұмабайұлының «Түркістан» атты өлеңінде:

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,

Тұранда Ер түрігім туып-өскен.

Тұранның тағдыры бар толқымалы,

Басынан сан тамаша күндер кешкен.

Түркістан – екі дүние есігі ғой,

Түркістан – ер түріктің бесігі зой.

Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?

Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял

Тұранның ерлеріне ер жеткен бе? –

дей келіп, «Тұранның тарихы бар отты желдей, заулаған қалың өрттей аспанға өрлей», – деп, ұлы бабаларымыздың даналығы мен көрегендігіне, ерлігі мен күш-қайратына ден қойғаны, ер түріктің болмыс-бітімін асқақтата жырлағаны белгілі.

Түркі халықтарын бір-бірімен жақындастыратын алтын көпір – салт-санасы, мәдениеті мен өнері. Біздің ежелгі тарихымыз бен мәдениетіміз ортақ, бүгінгі арман-мақсатымыз ортақ. Халкын сүйген – салтын да сүйеді. Түркі елдері ғибраты мол ғұрпын, сарабал салтын, ұлттық дәстүрін, үйлесімді де әдемі әдетін кейінгі ұрпақтың бойына дарытып, сүйегіне сіңіріп орнықтыруға атсалысуда. Халықтық педагогиканың озық үлгілерін оқу-ағарту ісімен ұштастыру да өз жемісін бермек. «Ұлт боламын десек, ұрпағыңды ойла. Халық боламын десек – қалпыңды сақта. Ел боламын десек – елдігіңді сақта, халқың ел болып алдыңа келсе – алдымен бесігіңді сақта», – деп заңғар жазушы Мұхтар Әуезов ұрпақ тәрбиесіне баса көңіл бөлген («Қазақ әдебиеті» газеті, 24.03.1989).

Бір-бірінен алшақ жатқан географиялық аймақты мекендегеніне, этникалық өзгешелігіне қарамастан, түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі мен болмыс-бітімінде, салт-дәстүрі мен шаруашылығында, өнері мен рухани мәдениетінде көптеген ортақ ұқсастық бар. Түркі халықтарының бүкіл әлемдік мәні бар бірден-бір көне әдеби ескерткіші XI ғасырдағы Жүсіп Баласағұнның 13 мың өлең жолды «Құтадғу білігі» (Бақытқа бастаушы білім) Қарахан әулеті билеген жердегі түркі ұлыстарының бәріне түсінікті тілде жазылғандықтан, қазіргі туыс халықтардың бәріне ортақ мұра ретінде танылады. Моңғолияның Орхон өзені бойындағы көне заманғы жазба ескерткіш 12 негізгі және 4 қосымша жолдан тұратын Құтлұғ қаған жазуы Онгин ескерткіші деп те аталады. Оны В.В. Радлов Орхон және Енисей ескерткіші аралығындағы жазуға жатқызады. Дешті Қыпшақты жайлаған кыпшақ түркілері тілінде әйгілі «Кодекс Куманикус» ескерткіші жазылды (Ә. Құрышжанов, Ғ. Айдаров).

Түркі халықтарының ықылым заманнан жасаған сөз өнері мен тума әдеби қазынасында ұқсастық, ортақтық басым. Қазақтың күлдіргі тұрмыс-салт ертегісі қарақалпақ, татар, өзбек, түрікмен, саха, хакас халықтары фольклорында кездеседі. Қазақтың эпостық жыры «Қырымның қырық батыры» құрылымы жағынан қырғыздың «Ма-

нас» эпосына ұқсайды. Тілі, тұрмыс-тіршілігі, жер жағдайы жақын болғандықтан, туыс халықтар ауыз әдебиетінің басқа жанлары да өзара сарындас. «Айырылған ел азар, қосылған ел озар», «Ата баласы болма, ел баласы бол», «Ел қазынасы – ескі сөз, ер шырағы – екі көз» секілді тізе берсек, саны көп мақал-мәтелдеріміз үндес, сарындас келіп отырады. Шығыс ертегі аңызынан, қисса-хикаятынан тараған көшпелі сюжеттердің бірсыпырасы – қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, түрікмен фольклорына ортақ шығармалар.

Көне дәуірден бастау алатын отаншылдық түркі ұлыстары үшін жаңа үрдіс емес. Түрік өнері мен мәдениетінің мыңдаған жылдық тарихы бар. Дүниеге әл-Фараби, әл-Бируни, әл-Ферғани, әл-Хорезми, ибн Сина, Ұлықбек тағы басқа даналарды берген түркілердің жазу-сызуы, ғылымы мен мәдениеті еуропалықтардан көп бұрын көкке өрлеп дамығаны, тарих қойнауында терең із қалдырғаны баршаға аян. Қазақ ақыны Олжас Сүлейменов өз шығармасында, ғылыми ізденістерінде, түрлі кездесуде түркі халқының тереңде жатқан көне мәдениет иесі екенін, сондықтан ел, адамзат тарихынан өзінің лайықты орнын алуға тиіс екенін, түркі мәдениеті мен өнерінің еуропа халықтарына, басқа да халықтарға тигізген әсері жөнінде батыл пікір айтып келеді.

Халықтар туыстығын айғақтап, оларды бір-бірімен жақындастыратын ең алдымен тіл десек, түркі тілдерінің түбі бір екені баршаға аян. Бейнелеп айтқанда, түркі тілдес әлем бұтақтары тармақталып жапырақ жайған алып бәйтерек іспеттес. Тәуелсіздіктің туын тігіп, еңселі ел болсақ деп, ежелден армандап келген бүгінгі түркі жұртының тағдырына тікелей қатысты өзекті мәселенің ең бастысы – ана тіліміздің өрісі ұзарып, дами түсуі деп жүрміз. Мұның өзі ешкімді де бейтарап қалдырмайтыны хақ. Ұрпақ тәрбиесінде ана тілінің алатын орны айрықша. Адамның бойындағы ең үздік ізгі қасиеті ана тілі арқылы даритындықтан, ұрпақ алдындағы жауапкершілік пен жанашырлық ана тілінің мәнін терең ашуға міндеттейді. «Мың өліп, мың тірілген» ата-бабамыздың айнала анталаған жаулармен жағаласа жүріп, ұрпағына мұраға қалдырған ең асыл қазынасы – ана тілінің өз ата жұртында жұлдызы жанса ғана берік достық пен туыстығымыздың терең тамыры сақталмақ.

Тіл оңалмай, діл оңалмайды. Діл оңалмай, дін оңалмайды. Осы үшеуін оңалта алмаған ел оңбайды. Ана тілімізді білу, үйрену – міндет қана емес, парыз. Борыш қана емес, қарыз. Тіл тағдыры – ел тағдыры деу себебіміз сондықтан («Егемен Қазақстан» газеті, 22.03.1996). «Жерін қорлаған жұрт тозар, тілін қорлаған ұлт азар» дегендей, ана тілі – біздің рухани ұйтқымыз. «Егер бабасы тілге уақып болмаса, баласы оны түтіп тынады, немересі жұтып тынады» деген шығыс нақылы бар

екен. Демек өзімізді қуатты да табанды сезінуге күш-жігер беретін ана тіліне қатысты көкейтесті мәселелер ешкімді де бей-жай қалдырмаса керек.

Түркітану ғылымында түрік тілдерінің өзара туыстығы, олардың топ-топқа жіктелісі, бір-біріне алыс-жақындығы жайында А.Вамбери, Ю.Немет, Г.Рамстедт, В.Радлов, С.Малов, К.Менгес, М.Рясенен, Н.Баскаков т.б. ғалымдар жасаған тұжырымдар бар. Атақты түрколог, проф. Н.А.Баскаков түркі ұлыстарын тілдік ұқсастық пен өзгешелілігін байқататын мынадай басты-басты тарихи кезеңге бөледі: 1. Алтайдәуірі – ең көне заманғы түркі тіліне қатысты. 2. Ғұн дәуірінде (V-ғасырға дейінгі кезең) түркі тілі батыс ғұн және шығыс ғұн тілдеріне ажырайды. 3. Көне түркі дәуірінде (VI-IX ғасыр) түркі тілінің хазар, бұлғар, қыпшақ, оғыз, қарлұқ, ұйғыр, қырғыз диалектілері қалыптасқан. 4. Орта түрік дәуірі (IX-XV ғасыр) – қазіргі түркі тілдерінің қалыптасу кезеңі. 5. Жаңа түркі дәуірінде (XV-XIX) қазіргі түркі тілдерінің бөлініп шығуы аяқталып, жазба әдеби тілдер қалыптаса бастады («Ана тілі», 27.09.1990).

Н.А.Баскаковтың классификациясында айтылғандай, түптегі бір ғана тілден, ата түрік тілінен тарайтын туыс тілдердің заманымыздың 1-2 ғасырында аражігі ажырай бастап, бертін келе олар батыс ғұн, шығыс ғұн тармақтарына бөлініп кеткені белгілі. Шығыс ғұн тармағына аралық бұтақ жатса, батыс ғұн тармағына қалған тілдер кіреді (Қазақ совет энциклопедиясы, XI, 1979, 229-б.). Батыс ғұн тобының қыпшақ бұтағына қазақ, татар, башқұрт, қырым татары, қарақалпақ, қарашай-балқар, құмық, ноғай, ұрым, қарайым, қырымшақ тілдері жатады. Қарлұқ бұтағына өзбек, ұйғыр тілдері жатады. Оғыз бұтағына түрік, әзірбайжан, гагауз тілдері жатады. Сібір түркілері мен қырғыз, сары-ұйғыр, салар тілдерін қамтитын шығыс ғұн тармағын аралық бұтаққа жатқызып жүрміз. Аралық бұтаққа жататын түркі тілдерінің бірінде қыпшақтық сипат, бірінде оғыздық сипат, енді бірінде қарлұқтық сипат аңғарылады.

Түркі халықтарының мыңдаған жылдық ортақ тарихы бар. Тарихи тамыры ғасырлар қойнауынан бастау алып жатқан түбі бір туыс халықтардың мұндай бірлігі отансүйгіштік рухтың аса бір қасиетті мәйегі іспеттес. Түбі бір түркі тілдерін, түркі тілдес әлемді бейнелеп, бұтақтары тармақталып жапырақ жайған алып бәйтерекке ұқсатамыз.

Өткен ғасырдың өзінде атақты түркітанушы В.В.Радлов түркі ұлысы секілді ұлан-байтақ өлкеге, үш алып құрылыққа бірдей тарай қоныстанған халық жоқтың қасы деген еді («Образцы народной литературы тюркских племен». Ч. I. СПб., 1866). Өкінішке орай, таяу тарихи кезеңге дейін бір ғана тілде сөйлеп келген халықтың тілі әртүрлі та-

рихи, саяси, әлеуметтік себептен жеке говорларға ажырап, уақыт озған сайын бір-бірінен алшақтай түскені белгілі. Соның салдарынан қазіргі таңда 40 шақты жеке-дара түркі тілдері қалыптасып отыр.

Жік-жікке ажырамай, қиын-қыстау заманда өзіндік этникалық тұтастығын сақтап қалған түркі халықтары сан жағынан да өз мәнінде өсе алды. Шыққан тегі, түбі бір туыс тайпаларды өз төңірегіне ұйыстырып, бір этнос ретінде тануда түрік, өзбек, әзірбайжан халықтарынан үйренетін нәрсе баршылық. Түркияда біз бір атаның ұрпағымыз, бір тамырдан тарағанбыз деп, туыс халықтарды бөле-жармай, бір ғана түрік атауына сыйғызады екен. Өзбек этногенезі де көп қабатты. Көне дәуірден Орта Азияны мекендеген өзбек ұлтының ядросын құрған түркі ұлысының құрамына қарлұқ, қалтатай, барлас, оғыз, ұйғыр, сондай-ақ қазақ тіліне жақын диалектіде сөйлеп келген қыпшақ, қоңырат, маңғыт, құрама аталған тайпалар қосылып, бір этноскә бірігіп отыр. Әзірбайжан халқының құрамына да материалдық және мәдени жағынан жақын әлденеше ұлыс қосылып, бір этнос ретінде танылуда. Соның арқасында бұл аталған үш халық түркі жұртының ішіндегі ең көп сандысына айналып отыр. Бұл айтылғанға керісінше, таяу уақыттарға дейін бір ғана тілде сөйлеп келген бір-біріне өте жақын қазақ, ноғай, қарақалпақ, сол сияқты бүгіндері өзбек халқының құрамына кірген құрама, түркі сияқты ұлыстың, қырым татары, қарашай, балқар т.б. түп тамыры бір, бір халық боп қалыптасудың аз-ақ алдында тұрған жұрттардың өздерінің этникалық тұтастығын сақтап қала алмағаны белгілі. Тіпті шетел түркітанушылары бір ұлтқа жатқызып жүрген қазақ, ноғай, қарақалпақтардың да басы қосылмай-ақ қойды.

Соның өзінде, зерттеуші ғалымдардың үнемі айтып келгеніндей, герман, роман, славян т.б. топтағы тілдермен салыстырғанда түркі тілдерінің лексикасы мен морфологиялық құрылымы өте жақын, грамматикалық жүйесінде сәйкестік басым. Алғашында оғыз, қыпшақ, қарлұқ, аралық тобындағы тілдерде сөйлеушілердің бір-бірін түсінуі қиынырақ көрінуі мүмкін. Өкінішке орай, әртүрлі тарихи себептен бір-бірінен қол үзіп кеткен түркі халықтарының тілдік айырмашылығы ғана ұлғайып қоймай, этникалық бірлігінің де әлсіреп қалғаны мәлім. Дегенмен де зер салып зерделей білсек, жеке сөздер ғана емес, жеке сөйлемдерді де түсіне аламыз.

XX ғ. 90-жылдарынан кейін түркі халықтарының саяси-әлеуметтік өмірінде тарихи игі өзгеріс, жаңа бетбұрыс болды. Бұрындары жалғызсырап келген Түркияға бес егеменді туысқан түрік республикасының қосылуы арқасында туыс халықтарға ортақ жазу ендіруге, ортақ термин жасауға, ортақ терминком құруға жағдай жасалғаны қазіргі тіл жанашырларын, отаншыл қауымды ойға

қалдырып әрі қызықтырып отыр. Түрікшіл идеяны, түрік әлемінің бірлестігін насихаттап, елдіктің камын көп болып жұмыла ойласып, бір түбірден тараған туыс халықтардың тілінің, дінінің, рухани бітім-болмысының, мәдениеті мен өнерінің ортақтығын, тұтастығын сездіріп, қайта қауыштыру – олардың ынтымағын күшейту бағытындағы баға жетпес игілікті іс.

Заман ағымы туып, егеменді ел болып, етек-жеңімізді жия бастаған, өз тізгінімізді өзіміз ұстаған шақта ел боламыз, дендеген кеселге тосқауыл қоямыз десек, бүкіл түрікке ортақ ислам дінін тәрк етпелік. Қайсыбір түрік ағайындарда көміле бастаған тұрмыстың мән-мағынасын ашып беретін, шертер сыры мол, тағлымы таңғажайып әдет-ғұрпымызды қайта жаңғыртып, жалғанның жарығына алып шықсақ. Бүгінгі ұрпағымыздың көкірегі ашық, жан дүниесі бай болып, ортақ мүдде мен ортақ тірліктің тірегіні мықтап, мұнарасын биіктете бергей. Ата жолын қуып, ата-баба аманатын есте тұтып, ұлттық мүддені дұрыс түсініп, игі әдет-ғұрпын қастерлеп, абзал ақыл, келелі кеңеске құлақ асып, берік достықта тұрғай. Ынтымақ-бірлігімізге сызат түсірмей, халқымызбен бірге жасап, біте қайнаскан қасиетін сақтасақ екен. Жарасымды қарым-қатысты сақтап, адамдар амандасып жүрсе екен, күліп жүрсе екен, ән салып жүрсе екен! Алла нәсіп қып, ХХІ ғасыр – түркі мемлекеті мен халықтары үшін аса ірі тарихи өзгерістер, шарықтап даму ғасыры болғай! Заманымыз тыныш боп, бейбітшілік ғасыры боп, ұрпағымыздың жан сарайына шуақ шашып тұратын күндер мен мақпал түндер болғай!

Түркі тілдерінің шоғыры. Түркі тілдері – алтай семьясы тілдерінің бір бөлігі. Түркі тілдері лексикалық, фонетикалық, грамматикалық құрылымы жағынан бір-біріне өте жақын. Чуваш, саха (якут) тілдерін есептемегенде түркі тілдестер бір-бірін шамалап түсіне алатындай дәрежеде деуге болады. Нұргелді Уәлиұлы: «Қазақ тілінің түркі тілдерімен туыстас болатын себебі ай, тәңір, көк, жер, су, бас, тіс, көз, қол, аяқ зат есімдер, бірлік, ондық, жүздік, мыңдықты білдіретін сан есімдер, бар, кел, жүр, ұш, отыр, тұр, жат тәрізді етістік, апа, қарындас, ата, келін, қайын т.б. сияқты туыстық атаулар ортақ болып келеді. Өмірлік мәні бар мұндай атаулар әдетте ауыс-түйістікке жатпайды, сондай-ақ олар түркі тілдерінің бір негізден, бір ата тілден тарағандығының белгісі болып табылады. Грамматикалық шақ, жақ көрсеткіштері мен негізгі септіктердің түркі тілдеріне ортақ болып келуі олардың бір ата тілден тарағандығын, туыстығын көрсететін ең сенімді тілдік деректер болып табылады», – деп ой түйеді («Ана тілі», 18.12.2008). Жеке түркі тілдерінің қалыптасуына көп ғасырға созылған миграция әсер етті. IV

ғасырда қазіргі батыс Моңғолиядан Донға, Қара теңіз жағалауына дейін көшіп-қонған түркі тайпасы (хұн) одағы ыдыраған соң тарих сахнасына бұлғарлар мен хазарларды, IX ғасырда печенегтер мен оғыздарды алып келді. Түркі тайпаларының ішіндегі ең күштісі де, ықпалдысы болған қыпшақтар XI ғасырда Балқаш пен Ертістен бастап Прут өзеніне дейінгі ұлан-байтақ өлкеде көшіп-қонған [83, 405]. Қазіргі таңда түркі халықтарының тілін қыпшақ, оғыз, қарлұқ, аралық аталатын төрт топқа ажыратып жүрміз. Ал түркі халықтарына түсіну қиындық келтіретін чуваш, саха тілдері басқа туыс тілдерінен окшауырақ тұр. Бұл аталған түркі тілдері шоғырына әзірбайжан, алтай, балқар, башқұрт, гагауз, қазақ, қарайым, қарақалпақ, қарашай, құмық, қырғыз, ноғай, өзбек, татар, тува, түрік, түрікмен, ұйғыр, хакас, чуваш, шор, якут тілдері және өлі тілдер саналатын орхон (VI-VIII ғ. тасқа жазылған ескерткіш бойынша табылған тіл), половец (XI-XIV ғғ. көшенділер тілі), көне ұйғыр, шағатай, бұлғар, хазар, хотон тілдері жатады.

Өлі түркі тілдерінің қатарын қолдану аясы тым тарылып кеткен қарайым, қырымшақ, сарыұйғыр, фуюй тілдері де толықтыратын сыңайлы. Одан кейінгі кезекте тұрған сөйлеушілер саны жылдан жылға азаю үстіндегі салар, тофа, шұлым, шор, долган, ұрым тілдерінің ертеңгі тағдыры да алаңдаушылық тудыруда. Кейбір түркі тілдес ұлыстардың дәл санын анықтау да қиындық келтіруде. 2000 жылы баспадан шыққан «Түбі бір түркілер» кітабында 49 түркі халықтарын атаппыз. Алайда қайсыбір зерттеушілер олардың саны 25-тен аспайды, қалғаны сол тілдердің жеке диалектілері деген пікірді жақтайды. Атап айтқанда, барабин, ноғайбақ тілдерін татар тілінің; юрт, қарағаш, алабұтақ тілдері ноғай тілінің; қашқай, қарапапак, шахсеван, қызылбас, соннор, халадж, хорасан, боджнұрд, афшар, хаджар тілдерін әзірбайжан тілінің; трукхмен тілін түрікпен тілінің; құрама тілін өзбек тілінің; лобнор тілін ұйғыр тілінің жергілікті ерекшелігіне жатқызып жүргендер – мұның айқын айғағы. Ноғай, қазақ, қарақалпақ тілдерін де шетелдік ғалымдар бір тілдің диалектілеріне жатқызып жүр.

Дүниежүзі бойынша түркі тілдес халықтардың бүгінгі таңдағы жиынтық санын 160 миллионнан 200 миллионға дейін деп әрқалай атайды. Қырым татары, гагауз, иран түркілері т.б. кейбір ұлыстардың дәл саны әлі анықталған жоқ. Ең көп санды түркі халықтарына түріктер (65 млн.), өзбектер (26 млн.), әзірбайжандар (25 млн.), қазақтар (15 млн.), ұйғырлар (12 млн.) жатады. Одан кейінгі орында жалпы саны 2 млн.-нан 10 млн.-ға дейінгі түрікмен, татар, қырғыз, башқұрт, чуваш халықтары тұр.

ТІЛ ТАРИХЫ – ХАЛЫҚ ТАРИХЫ

Ең алдымен тіл тарихын зерттеу не үшін қажет деген мәселеге тоқтала кетейік. Қазақ тілінің өн бойындағы тарихын оның жұмсалыу өрісі мен қолдану аясымен, даму ерекшелігімен байланысты зерттеудің бүгінгі таңдағы маңызы артып отырғаны ақиқат. Қоғам бар жерде ғана қалыптасып, соның дамуымен тығыз байланыста дамып отыратын дыбысты тіл – қауымдасқан адамдардың өзара сөйлесіп түсінісу қажетінен туатын құбылыс. Дыбысты тіл адам баласын басқа тіршілік иесінен ажырататын, дамып жетілудің ең жоғарғы деңгейіне жеткізген басты ерекшелігі мен стимулы дейміз.

Адамзат тілі, өткендегі қоғам қайраткерлері мен қаламгерлерінің атап өткеніндей, қоғамдағы адамдардың бір-бірімен сұхбаттасып, қарым-қатынас жасайтын, сондай-ақ әдебиет пен мәдениетті, өнерді шарықтатып өсіріп, кемеліне келтіретін тұрмыс-тіршіліктегі аса маңызды құралы. Барлық ғылым саласы тіл арқылы дамып, адамның ақыл-ойы да тіл арқылы жетіліп отырады. Тіл – халықтың тарихы, бір ұлттың өткені мен бүгіні, әдебиеті мен мәдениеті.

Бұрыннан айтылып келгендей, адамды адам еткен бірінші еңбек болса, екінші – тіл. Тіл – адамның әлеуметтік тіршілік иесіне айналуының алғышарты деп жүрміз. Тілдік қарым-қатынас қоғамдық сананың қалыптасуына әсер етті. Дыбыстық тіл мен ойлау өзара тығыз байланысты болғандықтан, бүкіл адамзатқа тән әлеуметтік құбылыс саналады. Өзара қарым-қатынастың ең нәзік саласы тіл демекші, ұлттық мақтаныш, сана, қуаныш, айтыс-тартыс, алыс-беріс, қарым-қатынас, мақтау, дәріптеу, мереке, тәлім-тәрбие, білік пен ынтымақ, жақсылық пен кайырымдылық, мейір-шапағат – бәрінің де тіл арқылы жүзеге асатыны ақиқат. «Тілден асқан байлық жоқ, тілден терең теңіз жоқ» деген бабалардан қалған сөз бар. Тіпті сонау ерте заманғы ғұламалар Ж. Баласағұн «Тәрбие басы – тіл», «Кісіге құт – тілден» десе, А. Йүгінеки «Әдептің басы – тіл» деп атап өткен екен («Қазақ әдебиеті», 27.02.1998). Әр ұрпақтың өзінен бұрынғы ата-бабадан жеткен жоғалмас асыл мүлкі ана тілін байытып, жетілдіріп, бірден-бірге мирас етіп қалдыруы – ортақ парызы, адамшылық, азаматтық борышы деп қарағаны белгілі.

Әлем тілдерінің құрылым-құрылысы, қалыптасу жүйесінің әрқалайлығы секілді олардың даму, жетілу тарихының да өзіндік ерекшелігі баршылық. Қазақ тілінің дамудың сан қилы белестерінен өту барысында күрделене түсіп, сөздік құрамы бай, дыбыстық және грамматикалық құрылымы жетілген оралымды тілге айналу тарихы мұның айқын айғағындай. Қазақ елі – түп-төркіні көнеден бастау

алатын бай мәдениеті мен ежелгі тарихы бар байырғы этностың бірі. Қазақ үшін оның ана тілі – өнер, байлық, әдеп, үлгі, өнеге деуімізде үлкен мән бар.

Қазақ тілі – әлемдегі барша қазақтың ортақ тілі, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Ана тіліміздің тағдыры халық тарихымен сабақтас. Рухани, мәдени құндылықтың дені тілде екендігі тілдің лексика-фразеологиялық, парамеологиялық жүйесінде сақталғаны айтылып жүр. Олай болса, тіл – біздің түп-тамырымыз, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізушіміз. Қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі мен табиғатын айқын сезіну үшін оның мыңдаған жылдық тарихына ден қойғанымыз абзал. Тіл тарихы халықтың рухани-мәдени таным-түсінігімен, ғасырлар бойғы тұрмыс-тіршілігімен, қоғамдық-әлеуметтік ахуалымен тығыз байланыста зерттелмек. Өйткені елдің басынан кешірген оқиғалары, қоғамдық әлеуметтік жағдайы, әдет-ғұрпы, айналасындағы қоршаған ортаға көзқарасы, тұрмыс-тіршілігі оның тілінде өзіндік ізін қалдырып отыратыны белгілі.

Қандай да бір халықтың болмысы, тіршілігі, таным-түсінігі, әдет-ғұрпы, сана-сезімі, адамдармен қарым-қатынасы, өнері мен мәдениеті ана тілінің қолданыс ауқымының кеңдігімен, оралымдығымен, ұтымдылығымен, көркемдігімен тағы басқа өзіндік ерекшелігімен айқындалмақ. Ана тіліміз – ұлт тағдыры мен тәуелсіздігіміздің баянды болуының кепілі. Халқымыздың болмыс-бітімін, ұлттық рухын, салт-санасын, әдет-ғұрпын, діні мен ділін, мәдениеті мен өнерін, барша ұлттық құндылығын сақтаудың кепілі деп түсінеміз. Халқымыздың қиын-қыстауға, зобалаңға толы тарихындағы жеткен жеңісі мен жетістігі, көрген қызығы мен жақсылығы – соның бәрі ана тіліміздің арқасы дейтініміз сондықтан. Заңғар жазушы М. Әуезовтің «Ұлттық тіл – сол ұлттың жан дүниесі. Ол жүректі соқтырып тұрған қан тамыры сияқты» деп айтқанындай, кез-келген ұлтты ұлт қылатын оның ықылым заманнан қалыптасып, ең басты асыл мұрасы мен рухани қазынасына айналған тілі. Соған орай халықтың өзіндік ерекшелігі мен тарихи жады да тілінен танылатыны жайында ұлтжанды қаламгерлеріміздің айтқандары ел есінде жатталып қалды. Әр халықтың ойшыл азаматтары ана тілінің тағдырына немқұрайды қарай алмаған. Елбасы Н.Назарбаевтың: «Дауға салса, алмастай қиған, сезімге салса қырандай қалқыған, ойға салса қорғасындай балқыған, өмірдің кез-келген орайында әрі қару, әрі қалқан болған, әрі байырғы, әрі мәңгі жас, отты да ойнақы ана тілінен артық қазақ үшін бұл дүниеде қымбат не бар екен?! Қазақстанның болашағы қазақ тілінде. Тілсіз ұлт болмайды. Өз тілімізді сақтау, өз тілімізді құрметтеу отаншылдық рухты

оятуға қызмет етеді әрі ата-баба алдындағы ұлы парызымыз да. Ана тілі – бәріміздің анамыз, өйткені ол – ұлтымыздың анасы», – деген қанатты сөзінің қуаты отаншыл ұрпақтың көкірегіне ана тіліне деген мақтаныш сезімін ұялатады («Егемен Қазақстан», 17.10.2007).

Ана тілі – халқымыздың ең құнды қазынасы. Алаштың көрнекті қайраткері М. Жұмабаевтың: «Тілсіз ұлт, тілінен айырылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу. Ұлттың тілінің кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиіс. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жыры, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады», – дегеніндей, Мәшһүр Жүсіптің: «Дін мен ділді, тілді тең ұстап жүрегімізге иман ұялата білсек, қазақ үшін қой үстіне бозторғай жұмыртқалар заман болуы мүмкін, тек ондай заманның салтанат құруы қазақтың өзіне ғана байланысты», – деп айтқандарындай, халқымыздың жарқын болашағы, оның ұлттық сана-сезімін айғақтайтын, ұрпақ тәрбиесінде ең маңызды орын алып келген ана тілінің халқымыздың ең құнды қазынасы екені айқын.

Сөз мәдениетінің экологиялық аспектісінде адамгершілік, ізгілік элементтері қоса жүреді. Тілдік қарым-қатынас, коммуникацияда тілдесушілердің адамгершілік сезімі тапталмауға, қоғамдық, моральдық-этикалық принциптер бұзылмауға тиіс дейді Н. Уәлиұлы («Ана тілі», 26.02.2009). Отаншылдық, ұлтжандылық, намысшылдық, рухы мықтылық адам бойына оның ана тілі арқылы даритыны анық. «Рухы мықты халықты ешқандай жау алмайды» деген нақыл сөз тегін айтылмаған. Ана тілін көздің қарашығындай сақтап, оны мүмкін болғанша дамытып, көркейтіп, байытып, жас ұрпаққа оны құрмет тұтқызу арқылы еліміздің жарқын болашағына жетуді мақсат тұтатынымыз да белгілі.

Ана тілі – ананың ақ сүтімен қанымызға сіңетін, ананың бесік жырымен, әженің әсерлі әңгімесімен, атаның батасымен, әсем әнмен, сырға толы өлеңмен, батырлық пен елдікке баулитын ертегі-аңыз жырлармен бойымызға даритын тылсым дүние. Қазақтардың басқа халықтардан өзгеше етіп, әке тілі, ата тілі, баба тілі, туған тіл демей, ана тілі деуінде бір астарлы мән жатқандай. Әуелгі қалпынан заманалар табына ысталып, қырланып, сырланып, ұстарылып, халық санасымен бірге өріліп, бірге жасап, қазіргі қалпымен танылып асыл қазына саналатын ана тіліміздің ұлттың ұлылығын сақтаудың өзегі, ең басты нышаны екені, тандау мен екшеудің, ізденіс пен табыстың нәтижесі екені айтылып жүр.

Тілдің толып жатқан мәселесін экологиялық тұрғыдан қарастырудың мәніне тоқтала отырып, Нұргелді Уәлиұлы: «Тіл экология-

сы негізінен тілдік орта мәселесін, тілдің өзгеруіне, дамуына, қолданылуына теріс әсер ететін себептерді, түрткі жәйттерді зерттейді. Сондай-ақ тілдің баюын, тілдік қарым-қатынасты жетілдіру, әлеуметтік тәжірибелерді жинақтау секілді жәйттерді қарастырады. Тілдік орта лингвоэкологиялық зерттеудің түпқазығы болып саналады. Қазақ тілі – қазақ халқының мәдени жадын, тарихи жадын жинақтаушы, ұрпақ пен ұрпақтың рухани дүниесін сабақтастырушы ретінде қазақ тілділердің экологиялық рухани ортасы», – деп ой түйеді («Ана тілі», 26.02.2009).

Егемендік арқасында мемлекеттік тіл статусына ие болған аса бай да көркем қазақ тілінің көне дәуірден бастау алып, сан ғасырларға созылған тарихын танып-білу – ана тілін ата-бабадан жалғасып келген асыл қазына, үлкен мұра санайтын әр адам үшін пайдалы да рухани қажеттілік. Ана тілін әрі қарай дамыта, көркейте отырып, келесі ұрпаққа жеткізу – еліміздің әрбір азаматының ең ардақты борышы мен міндеті.

Әр халықтың менталитетінің мақтан тұтар ұнамды жақтарымен қоса кемшін тұстары да болатындықтан, қазақ рухы туралы сөз болғанда орынсыз асыра мақтауды мақсат тұтпайтынымыз түсінікті. Дей тұрсақ та туған халқымыздың көңілінің кеңдігі, өршіл мінезі, намысқойлығы, күрескерлігі, туысшыл бауырмалдығы, турашылдығы, кеңқолтық әділеттілігі, жомарттығы, тіл өнеріне ден қойғыштығы, ата-баба аманатына адалдығы секілді абзал қасиеттері оның болмысын, рухани жан дүниесін айғақтайды. Соның арқасында «мың өліп, мың тірілген» халқымыздың қаншама қиын-қыстау зар заманды бастан өткерсе де, ұлан-ғайыр жерін, көнеден жеткен асыл қазынасы ана тілін, діні мен ділін, ұлттық рухын сақтап қалғаны белгілі. Қандай қиын кезеңдерде де туған халқының болашағы жолында басын қауіп-қатерге тігіп, оны тығырықтан алып шығатын елдің бетке ұстар абзал азаматтары, биешендері болғаны белгілі.

Қазақ тілі адамдардың ойлау қабілетін іске асырып, оны одан әрі дамытып, ерік-жігері мен сезімін білдіріп, мәдени-рухани, тарихи дәстүрін жетілдіріп, оны ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа ұластырып, халық өмірін жан-жақты қамтитын өзіндік ерекшелігімен айқындалған өте күрделі де көп қырлы, сан сапалы қасиетке ие. Оны адамдар арасын жақындастыратын өмірлік маңызы бар аса маңызды ұлтішілік қатынас құралы, асыл қазынамыз деп білеміз. Қазақ тілінің ауызекі сөйлеу тілі, жазба тілі, мерзімді баспасөз тілі, көркем әдебиет тілі секілді әр саладағы қолданыс қызметіне орай сөз бен стиль ұғымдарының жиынтығын да білдіреді.

Тіл тарихы – терең, жұмбағы көп тылсым дүние. Қазақ тілінің тарихы тым тереңде жатыр. Бастау арнасы осылайша өте әріден келе жатқан ана тілімізді түркітанушылар көне түркілер тілінің жалғасы деп санайды. Тіл халық тарихына, қоғамдық-әлеуметтік жағдайына, қолдану өрісіне қарай өзгеріске түсіп отырады. Қолдану өрісі кең тіл ұдайы даму, жетілу үстінде болады, өзгеріссіз қалатыны сөйлеушісі жоқ өлі тілдер ғана. Ғасырға жуық зерттеліп келе жатқан қазақ тіл білімі түркітану ғылымының үлкен бір саласына айналып отыр. Осы аралықта атқарылған қазақ тілінің әліпбиін тізу, орфографиялық ережесін, әдеби тілдің нормаларын анықтау, терминология мен тіл мәдениеті проблемаларын шешу, т.б. мәселелердің бәрінің де қазақ тілінің тарихына, оның заңдылығына қатысы бар. Тілдің даму тарихын зерттеушілер белгілі бір уақыт кезегінде тілдің функционалды жағына қатысты әлеуметтік мәнін, әлеуметтік қызметін, тілдік болмыстың формаларын, тілдің әлеуметтік саралануын, тілдік қалып пен тілдік жағдайды, диглоссия мен мультилингвизмді, билингвизм мен көптілділікті, креолизация мен пиджинизацияны, тілдің қоғамдық табиғаты жағдайын зерттеумен ұштастырады. Тіл мен қоғамдық тіршілік деректеріндегі мұндай себептік байланыс қазақ тіл білімінде Б.Хасанов, Э. Сүлейменова, М.Арынов, М.Копыленко, С.Калмыков, т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

ТІЛДЕР ТОҒЫСЫНЫҢ ӘСЕРІ

Бір-бірімен тығыз қатынастағы екі немесе бірнеше халық тілінің ұзақ уақыт бір-біріне әсер етуі нәтижесінде бір тілдің үстемдікке жетіп жеңіп шығып, жеңілген тілдер есебінен сөздік қорын байытып, грамматикалық құрылымын жетілдіріп отыруын ғылым тілінде тілдердің тоғысуы деп атайды. Жеңілген тілде сөйлеушілер бастапқыда қос тілді болып, біртіндеп жеңген тілде ғана сөйлеуге көшеді. Бұған жеңген тілде сөйлеушілер санының көптігі, саяси үстемдігі себеп болады. (ҚҰЭ, 8-том, 626-б.). Тілдер тоғысын М.Дж.Бартольдт, В.Вартбург, т.б. ғалымдар зерттеген. Халықтың өзінің төл тілінен айырылып қалуы – белгілі бір тарихи кезеңді қамтитын ұзаққа, ғасырлар бойына созылатын үрдіс.

Билеуші ұлттың қуатты, ықпалды, қай жағынан да басым тілі уақыт өткен сайын күшіне еніп, әлсіз тілді ығыстырумен ерекшеленуі – тілдер дамуының өзіндік заңдылығы. Тілдердің тоғысуы олардың көптілділік жағдайында бір-біріне тигізетін ықпалын анықтайтын интерференция құбылысынан бастау алады. Аталған құбылыс көптілділік жағдайында

өзге тілді меңгеру кезінде пайда болады да, сол тілдің ықпалына түсу көрінісін танытады.

Тілдер тоғысуының үш түрлі әсері қалыптасады. Біріншіден, этникалық ассимиляцияға түспей-ақ ұзақ уақытқа созылған костілділік нәтижесінде бір тілдің екінші тілге тигізген әсерін лингвистикада **адстрат** деп атайды. Екіншіден, аралас тұрған халықтар тілінің ішкі даму заңдылығынан туындайтын жеңілген тілдің жеңген тілге қалдырған өзіндік әсерін **субстрат** деп атайды. Үшіншіден, жергілікті халықтардың тіліне жаулап алушы халықтың үстем тілінің қалдырған ізін **суперстрат** деп атайды (Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990).

Адамзат тарихы белгілі бір тілдер тоғысының тілдер майданының тарихы іспеттес. Зерттеушілер Америка құрлығын мысалға келтіреді. Онда ұзақ уақыт мидай араласып кеткен халықтар өз тілдерінің мәртебесі көтерілетінінен үміткер еді. Ақыр соңында ағылшын, испан, португал, француздарға ғана өз тілдерінің мәртебесін мемлекеттік дәрежеге көтерудің сәті түскенін білеміз. Қазіргі таңда әлемде 100 миллионнан астам сөйлеушісі бар 8 ірі тіл бар. Олар – қытай, испан, ағылшын, бенгал, хинди, португал, орыс, жапон тілдері. Алайда, осы 8 тілдің қатарына 12 тілді қосып, 20 тілді «ірі тіл» деп атаса, сол 20 тілде бүгінде 3 миллиард 200 миллион адам сөйлейді екен («Ана тілі», 18.11.04.).

Парижде ЮНЕСКО халықаралық ұйымының тілдерді сақтау бағдарламасы бойынша дайындаған әлемнің жоғалып бара жатқан тілдер атласында соңғы үш ұрпақ ауысқанда жер бетінде өмір сүріп жатқан алты мыңнан аса тілдің 200-ден астамы құрып кеткені, 500-ден аса тілдің халі мүшкіл екені, 1000-нан астамының «саулығы» сын көтермей отырғаны көрсетіліпті. Тіл біткеннің басым көпшілігінің басына төнген жойылып кету қаупі бүкіл әлем бойынша алаңдаушылық тудыруда. Бұл жайында ЮНЕСКО-ның бас директоры Коитиро Мацуура: «Тіл – табиғат пен ғалам ғажайыптары туралы деректердің қайнар көзі. Сондықтан тіл жоғалса, адамзат арасындағы биологиялық әртүрлілік заңы бұзылады. Жоғалған тіл өзімен бірге бір халықтың бай рухани, мәдени мұрасын, асыл да бағалы құндылығы саналатын ауыз әдебиетінің тамаша үлгілері – поэзиялық шығармаларын, аңыз-ертегілерін, жаңылтпаштар мен әзіл-қалжыңдарын ала кетеді» деп атап өтеді. («Ана тілі», 4.07. 09).

Ағылшын ғалымы Дэвид Кристал «Тіл ажалы» деген кітабында мынадай мәлімет келтіріпті. Бұдан он мың жыл бұрын әлемдегі халық саны он миллион ғана болып, олар 20 мыңға жуық тілде сөйлеген. Кейін келе ол тілдердің басым көпшілігі жойылып кетіпті. Қазіргі

жойылуға беттеген тілдердің белгісі бұқаралық ақпарат құралынан, мәдени мінберлерден аластатылып, отбасы – ошақ қасының тіліне айналатындығы. Ана тілін жойылудан сақтау үшін сол халықтың демографиялық, әлеуметтік, психологиялық, лингвистикалық, тарихи, саяси, географиялық, ағартушылық, діни, экономикалық және технологиялық ерекшелігі ескеріліп, үгіт-насихат алдыңғы шепке шығарылып, «тіл – ұлттық қазына» сынды ұран көтеріліп, ана тіліне төнген қауіптің қаншалықты қасіретті екенін жастарға сездіру керек. Өйткені егер халық басқыншы тілдің алдында тізе бүгер болса, онда оның ана тілі жойылады. Өз тілінің беделі мен ұлттық намысын сол тілде сөйлеу арқылы аспандатуға болады. Халық тез арада есін жиып, өз тіліне бет бұрмаса, тілдің өшкені өшкен дегенге саятын ой топшылайды автор («Ана тілі», 18.11.04)

Тілдер тоғысының әлемнің барлық дерлік өңірінде орын алғаны белгілі. Түркі тілдерінің тағдыры түркі-орыс, түркі-иран, түркі-араб, түркі-моңғол, түркі-манжұр, түркі-финн-угор, түркі-семит, түркі-грек, түркі-армян, түркі-грузин, түркі-мадияр, түркі-қытай, түркі-тибет, түркі-үнді, түркі-роман, түркі-кавказ, тағы басқа тілдер тоғысын бастан өткерді. 1499 жылы Ә.Навои «Муһокамат ул-лұғатайн» («Екі тілді салыстыру») атты тіл туралы трактатын жазыпты. Мұнда автор түркі тілі мен сарт (парсы-тәжік) тілін салыстырма түрде қарап, екі тілдің де артық-кем түсетін тұстарын ажыратып беруге зер салады да, түркі тілін сарт тілінен, демек, тәжік тілінен, артық түспесе кем түспейді деп бағалайды. Сондықтан түркілер өзге тілді қаншалықты жақсы меңгерсе де өз ана тілінде жазғаны ләзім болмақ деп ой түйеді (Ә.Навои). Түркі тайпалары шығысы Тынық мұхиты, солтүстігі Мұзды мұхит, түстігі Үнді мұхиты, батысы Атлант мұхитына дейін көшіп қонғанда тілдердің тоғысуынан түркі тілінің көп атырапта үстемдік алып жеңіп шығуын зерттеушілер түркі тілінің сөздік қорының байлығы мен көркемдігінің, грамматикалық құрылымының оралымдығы мен жетіктігінің арқасында мүмкін болғанын айтады (Мұрад Аджи).

Қазақстан бүкіл түркі жұртының тарихи Отаны, қара шаңырағы болып, басқа туыс халықтар ерте заманнан бері ғасырлар бойы осы қасиетті Тұран өлкесінен шет аймақтарға қоныс аударып, басқа тайпалармен белгілі бір уақыт кезеңінде аралас тұрып келгендіктен, адстрат, субстрат, суперстрат әсеріне әр кезде, әртүрлі жағдайда әртүрлі деңгейде ұшырап отырса, баба тілінің өзіндік ерекшелігін біршама басымырақ сақтап қалған қазақ тілі ғана деуге негіз бар сияқты. Славян тектес халықтар жерімізге қаптап қоныстанғанға дейін қазақ тілі ешқандай да тілдер тоғысын бастан өткермегені белгілі. Қазақстан өзге қазіргі түрік, әзірбайжан, татар, өзбек, ұйғыр, түрікмен, башқұрт,

чуваш, тағы басқа түркі тілдері тілдер тоғысында жеңіп шыққан қазақпен туыс тілдер деуге болады. Зерттеу барысында түркі тілінің әлемнің көп бөлігіндегі тілдерге тигізген игі әсері де анықтала түсуде.

Е.Н.Шипова 1976 жылы баспадан шығарған «Словарь тюркизмов в русском языке» атты еңбегінде орыс тілінің сөздік құрамындағы қазақ және басқа түркі тілдеріне ортақ, сол тілдерден қолданысқа енген екі мыңдай сөздің тізімін беріпті. Орыстар қыпшақ тілді түркі халықтарымен тығыз қарым-қатынаста болғанын ескерсек, аталған сөздер негізінен қыпшақ тілдеріндегі сөздер екені белгілі. Көрнекті ақын Олжас Сүлейменовтің өзінің 2004 жылы баспадан шыққан «Пере-секающиеся параллели» («Қиылысқан параллельдер») атты кітабында тіліміздің тарихы тым тереңде жатқандығын дәлелдеп, жүздеген сөздің төркініне барлау жасайды. Автор XII ғасырдан бастап славян тіліне енген түркі сөздерін топ-топқа бөлгенде олардың үш түрін атайды: бірі – мағынасы айқын сөздер; екіншісі – мағынасын танып білуге болатын сөздер; үшіншісі – енген сөздердің мағынасын көрер көзбен байқауға болмайтын сөздер. Бұл сөздердің түркі-славян тілдерін тану ісімен шұғылданатын адамдардың бойында қызығушылық туғызуы мүмкін екенін түсіндіреді автор. Орыстың орта ғасырлық «Игорь жасағы туралы жыр» («Слово о полку Игореве») әдеби ескерткішінде түркі тілінің ықпалы зор екенін, жырды айтушы әрі оның кейіпкері Боян жыраудың бейнесі бұл шығарманы тудыруға түркі халықтарының да қатысы барлығын қайсыбір зерттеушілер атап өткен (О.Сүлейменов). Архив дереккөздеріне сүйене отырып, бірнеше тіл сөздеріне этимологиялық талдау жасау барысында Қазақстанның халық жазушысы, ақын О.Сүлейменов «Аз и Я», «Язык письма» атты зерттеу еңбектерінде түркі тілінің славян тілдеріне тигізген әсерін де дәйектеп өткен («Қазақ әдебиеті», 15.05.2006). Ауыс-түйіссіз тіл болмайды десек, түркі тілдерінен тек орыс тіліне ғана емес, басқа тілдерге де енген сөздер аз болмаса керек. Сондықтан тіліміздегі ортақ атауларды түгелімен араб, иран, моңғол, т.б. тілдерден ауысқан деген тұжырым күмән келтіреді.

Қандай да бір тарихи кезеңге қызмет көрсететін тілдер мен тілдік нұсқалардың иерархиясын, территориялық және әлеуметтік диалектілерін, тілдердің функционалдық стильдерін тілдік жағдайға жатқызамыз. Қоғамдағы көстілділіктің тілдік ортаға, тілдік ахуалы қолайсыз тиетін факторларын айқындау лингвозкологияның қарастыратын қырларына жататынын айта отырып, Нұргелді Уәлиұлы: «Бөгде тіл басқыншылығы ана тіліміздің тілдік ортасын тарылта бастайтынын, оның алдымен басқару, ақпарат, ғылым-білім саласында үстемдік құратынын, мұның өзі ұлттық тіліміздің интеллектуалдық

танымдық, акпараттық әлеуетті әлсірете бастайтынын еске алады» («Ана тілі», 26.02.2009). Қазақстанда экзоглосты, байланыссыз, диглосты және демографиялық жағынан тепе-теңдік сақталмаған тілдік жағдай қалыптасқаны белгілі (*қараңыз*: Сүлейменова Э.Д. Казахский и русский языки. Основы контрастивной лингвистики, Алматы, 1996).

«Орыс тілін жетік білмесең, лауазымды қызметке тұра алмайсың; орыс тілін білмесең, нан тауып жей алмайсың; орыс тілін білмесең, адам болмайсың» деген көзқарастың қалыптасуы, ата-аналарды мүмкін болған жерде жаппай балаларын он жыл бойы орысша оқытуға ұмтылдырды. Халықтың орыс тілінсіз көштен калатындай сезінуі, баласының келешегі орыс тілінде деген түсініктен арыла алмауы ана тіліміздің қолдану аясын тарылтып, өлшеусіз зиян келтірді. Мұндай ахуалдың қалыптасуы тек мәжбүрліктен емес қой дейміз. Үш ғасырға созылған аяусыз отарлық езгінің, зорлық-зомбылықтың зардабынан құлдық психологияның белең алуы, халыққа тән менталитеттің кері кетуі, жауапкершіліктің жоқтығы, отаншылдық сезімнің төмендігі, басқаға көзсіз еліктеушілік басты кедергі болғаны анық. Сөйтіп Қазақстанда ғасырға жуық уақыт кезеңінде орыс тілі басымдыққа ие болып, қазақ тілінің қолдану аясын қасақана барынша шектеуге мәжбүр етуінің салдарынан суперстраттың елеулі әсері болды. Алайда мұндай ахуалды уақытша құбылыс деуге болады. Түркітанушылардың қазақ тілін бүкіл әлемдегі сөздік қоры мейлінше бай да көркем, қуатты да оралымды тілдердің бірі ретінде атауы тегін емес. Әрі қазақ – тіл өнеріне ден қойған халық. Сондықтан теңіздей терең тілінің байлығы өлшеусіз бола тұра ана тілінен көз жазып қаламыз ба деген үрейдің қисынсыздығы күмән келтірмейді. Қазіргі таңда он бес миллионға жуық халық тіліне айналған қазақ тілінің сөйлеушілер саны жағынан жер жүзіндегі неше мың халық арасында 65-орынды иемденіп, әжептеуір көп санды халық тілі ретінде танылып отыруы да оң әсерін тигізбек. Кеңестік дәуірдегі халықтың сауаттылығы артып, ана тіліндегі баспасөздің артуымен қазақ тілінің сөздік құрамы өлшеусіз молығып, фонетикалық құрылымы жетіліп, морфологиялық жағынан да оңтайланып, стильдік жағынан да жетіле түсуі – мұның айқын айғағындай.

ДЫБЫСТЫ ТІЛДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Тарих ғылымында алғашқы адамдар Африка саваннасында бұдан 1,3 миллион жыл бұрын пайда болған деп аталады. Шамамен 500 мың жыл бұрын бұл адамдар солтүстік Африка жағалауы мен Қытайға (синантроп) қоныс аударады. Ал 350 мың жыл бұрын олар (неандертальдар) Жерорта теңізінің жағалауына қоныстана бастапты. (ҚҰЭ, 3-том, 348-б.).

Адам баласының ой-санасында танылған қоршаған орта бейнесі мен болмыстың ұғымдық белгісі саналатын дыбысты тіл – өте күрделі, көп қырлы, сан-салалы құбылыс, адамзат дүниетанымының тұғыры, ойдың ең басты құралы дейміз. Қоғамның, әлеуметтік жағдайдың, білім мен рухани мәдениеттің, өнердің дамып жетілуімен, адамның түсінік-танымының тереңдеуімен тіл де күрделеніп, байып, көркейе түспек.

Дыбыстық тілдің пайда болып, дамып жетілуінің миллион жылға созылған тарихы бар дейміз. Дыбыстық тіл дамып өзінің шарықтау шегіне жеткен кезде жазба тілі, ауызекі сөйлеу тілі, газет тілі, көркем әдебиет тілі, шешендік өнер тілі, жергілікті ерекшелік, кәсіби сөздер, архаизм тағы басқа атаулармен әр саладағы қолданыс қызметі де күрделене түсіп, сөз бен стиль ұғымдарын береді. Тіл (язык) мен сөйлемнің (речь) өзіндік ерекшеліктерін, өзара байланысын алғашқы болып швейцар ғалымы Фердинанд де Соссюр көрсеткен. Платон, Сократ, Аристотель, әл-Фараби, Ж.Баласағұн, М.Қашқари, т.б. ғұламалар тіл мен сөз жүйесі жайында ой-тұжырымдарын айтқан (ҚҰЭ, 8-том, 624-б.). Тілдің құрамды бөлігі – сөз. Болмыстың тілдік атауы ретінде сөз белгілі бір ұғымды білдіреді. Сөздің лексикалық мағынасымен қоса грамматикалық та мағынасы болады.

Тіл біткеннің қалыптасу тарихының ортақ жақтары бар екені белгілі. Алғашқы адамдардың сөйлеу мүшелерімен дыбыстарды бір-бірінен ажырата айтуы арқылы қарым-қатынас жасау әрекеті әуел баста қалай қалыптасты дегенде ым тілін, одан кейінгі глоттегенезді, глоттохронологияны еске аламыз. Дене қимылы, ымдау, бет-пішінін өзгертумен қоса дыбысты үн шығара бастау бұдан 700 мың жыл бұрын өмір сүрген питекантроптардан (грек *pithekos* – маймыл, *anthropos* – адам) бастау алып, одан кейінгі адамның арғы тегі саналатын австралопитектерден жалғасын тапқан деген болжам айтылады. Зерттеушілердің пікірінше, адам жаратылысынан бері бірнеше эволюциялық кезеңдерден өтіп, осыдан 40-50 мың жыл бұрын *homo sapiens* (лат. зерделі адам) кейпіне енді де, қазіргі адамға тән биологиялық қасиет пен дыбысты тілге ие болды.

Дыбысты тілдің қалыптасуы – өте ұзаққа созылған үрдіс. Бұдан 400 мың жыл бұрын гейдельберг адамы болған екен. Зерттеушілер оны питекантроп пен синантропка жатқызады. Ал неандертальды адамның тарихи даму кезеңінде ежелгі адамдар (архантроптар) мен қазіргі адамдардың (неоантроптар) арғы тегін жалғастырушылар деп есептеледі (ҚҰЭ, 2-том, 638-б.; 7-том, 33-б.).

Ым тілі, демек, қол тілі, Мещаниковтың айтуынша, төменгі палеолитте, демек, төменгі тас ғасырында қалыптасқан. Жазу тілі бұдан он мың жыл бұрын пайда болған (ҚҰЭ, 2-том, 638-б.). Антропогенез

(грек. *anthropos* – адам, *genesis* – шығу тегі) – адамның шығу тегін, даму тарихын, оның жеке биологиялық түрі болып қалыптасуын, адамзат қоғамының даму кезеңдерін приматология, эмбриология, физиология, психология, геология, археология, этнография, тіл біліміне сүйене отырып, зерттейтін антропология ғылымының саласы.

Ең ертедегі адам тегінің өкілі болып саналатын антропоидтер (адам тәрізді маймылдар) екі аяқпен тік жүріп, қимыл жасаған. Таяқ пен тасты қару ретінде пайдаланған. Одан кейінгі даму жолымен жетілген архантроп пен палеоантроптар қолдан құрал-сайман жасай білген және қауымдасу түрі де біршама жүйелене түскен. Ең соңғы эволюциялық даму кезеңіндегі неантроптар палеолит дәуірінде өмір сүрген. Зерттеушілер олардың еңбек құралын жасау, отты пайдаланып тамақ әзірлеу, қарапайым тұрғын жай жасау, ойлау, сөйлеу қабілетінің жетіле түсуі сияқты ерекшелігін, тілдің пайда болуы арқасында әлеуметтік қарым-қатынастың жандана бастауын анықтай алды (ҚҰЭ, 1-том, 382-б.).

Адамдар арасындағы ең маңызды қатынас құралы болып табылатын тіл атаулының, табиғи дыбыстық тілдің қалыптасу үрдісін зерттейтін ғылым саласы глоттогенез (грек. *glotto* – тіл, *genesis* – шығу тегі) деп аталады. Глоттогенез барысында адам ойын кинетикалық тәсілмен жеткізетін ым тілі қалыптасып, дамып жетілген деген пікір кең тараған. Ым тілін дыбысты тілдің ымдап жеткізетін манифестациясы деп те атайды. Ым тілінде қолмен әртүрлі қимыл жасап ымдауға, қосымша бет-пішінмен, көзқараспен, бас және дене мүшелері қозғалысымен белгі беру де елеулі қызмет атқарады. Ымдау барысында шығып отырған үн мен дыбыстың күрделене түсіп жетілуі арқылы дыбысты тіл қалыптаса бастайды. Адам тектес гоминидтің сондай-ақ тым ертедегі неандерталь адамының (*homo sapiens*) қол қимылымен, бет-пішінімен ым жасап сөйлесуі кейінірек күрделі ұғымды білдіру барысында дыбыстық сөйлеу тіліне көшуді қажет еткен. Антропологиялық және соған жақын басқа да ғылыми тәсіл неандерталь адамы тілінің қазіргідей адам тектестің айқын сөзді дыбыстық тіліне ауысу кезеңі бұдан жүз мың жыл бұрын болған деп шамалауға мүмкіндік береді.

Тілдік өзгерістің қарқынын және соның негізінде туыс тілдердің бөлініп шығу кезеңі мен олардың бір-біріне жақындық дәрежесін анықтаумен айналысатын салыстырмалы тіл білімінің бір саласы – глоттохронология (грек. *glotta* – тіл, *chronos* – уақыт, *logos* – сөз). Глоттохронология күнделікті тұрмыста ең жиі қолданылатын сөздердің, демек, сөздік қордың негізгі бөлігін құрайтын атаудың тұлғалық өзгеріске ұшырау жылдамдығын шамалап болжау арқылы бір тілден туыс тілдердің бөлініп шығу уақытын анықтайды.

Зерттеушілердің айтуынша, мыңдаған жыл аралығымен есептелетін кезеңде жалаң ауызекі сөйлеу тілі ықпалымен тұлғалық өзгеріске ұшырамай жеткен түбір сөздің өзі де көп емес. Табиғи тілдердегі мұндай сөздерге тұлғалық өзгеріске тым баяу ұшырайтын қазақ тіліндегі жіктеу мен сұрау есімдігі, қимыл атауы (отыр, тұр, жүр, жат, кел, кет), физиологиялық әрекет пен сезінуді білдіретін сөздер (іш, же, кара, көр, есті, біл), өлшем атауы (ұзын, кең), айнала қоршаған ортамен байланысты атау (күн, ай, су, шөп, өзен, кой, ешкі, сиыр, ит), өң-түс атауы (ақ, қызыл), туыстық атаулар, т.б. жатады. Осы тұрғыдан қазақ тілінің бір мың жылдай уақытқа созылған тарихында саны екі жүздей ең жиі айтылатын сөздің 80 пайыздайы елеулі тұлғалық өзгеріске ұшырай қоймайды екен.

Глоттохронология туыс тілдердің бөлініп шығу уақытын ең алдымен макроэволюцияның (уақыт аралығының созылыңқылығының) сөздік құрамға тигізген елеулі әсерін ескеру арқылы анықтайды. Ең ертедегі тілдегі лексикалық өзгеріс, қарқынды бірдей болмай, әр кезде әрқалай болатыны түсінікті. Бірақ бұл болжамды сенімді түрде дәлелдеп, тексеріп шығу мүмкін емес. Ым тілі, глоттогенез, глоттохронологияға қатысты В.И.Беликов, Б.В.Якушин, В.В.Иванов, Г.А.Климов, т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері жарық көрген. Аталған мәселе жөнінде шолу түрінде «Қазақ тілі энциклопедиясында» (1998) жазған едік.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ұлттық тілдің шығу, қалыптасу тарихын зерттеу – қазақ тіл білімінің ең қиын да күрделі, зәру саласы. Ахмет Байтұрсынов пен Құдайберген Жұбановтан бастап, кеңес үкіметі кезінде Сәрсен Аманжолов, Нығмет Сауранбаев, Ісмет Кеңесбаев, Ахмеди Ысқаков, Мәулен Балақаев, Төлеубай Қордабаев, Ғайниден Мұсабаев, Әбдуәли Қайдаров, Рәбиға Сыздықова, Ербол Жанпейісов, тағы басқа аға ғалымдарымыздың қазақ тіл білімі ғылымының жеке салаларын зерттеуде қыруар үлес қосып, тіл тарихымен белгілі дәрежеде айналысқаны белгілі. Дей тұрсақ та отандық ғалымдарымыз тіл тарихын, ана тіліміздің даму тарихын зерттеуде өздерінен бұрынғы батыстық, орыстық түркітанушылардың түйін-тұжырымдарынан әрі асып кете алмай, олардың келтірген деректерін зерделеумен шектелді, қазақ сөздерінің палеологиясы мен этимологиясы арнайы зерттеу нысаны болмады деген пікір айтушылар да болды.

Бұл жайында Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері Әбілғайып Ұдырысов айтқан екен. Атап айтқанда, автор Ғайниден Мұсабаев 1988 жылы «Қазақ тілі тарихынан» атты

монографиялық еңбегін жарыққа шығарып, төл тіліміздің тегін зерттеуге сүрлеу салды. Оның сол ісін кейінгі толқын Ғ.Айдаров, Ә. Құрышжанов, М.Томанов, А.Аманжолов сынды жас ғалымдар Орхон, Енисей, Атасу-Нұра, Беғазы-Дәндібай жазу ескерткіштерін зерттеп, әрі іліп әкеткен еді. Неге екені белгісіз, сол игі істер бергі кезде тоқырап қалды. Күлтегін, Есік, Берел баға жетпес ескерткіштері, жазулары табылып, әлемге әйгіленіп, олар өзіміздің мәдени мұраларымызға айналып, енді ұлтымыздың төл тілінің тегін барша жұртқа жарқырата сөз етерлік бар мүмкіндікті пайдаланған абзал болар еді деп ой түйеді.

Автор: «Батыс, шығыс, орыс лингвист оқымыстылары көне шығыстың – Алғы, Кіші, Орта Азия халықтарының беймәлім деректерін, соның ішінде әлгі аталған құндылықтарды, тіпті Батыс, Шығыс Еуропаны әрлі-берлі кезген көне түркі тектілердің – сақтардың, скифтердің, ғұндардың, хұндардың, сарматтардың, массагеттердің, көне қыпшақ, көне оғыз, яғма, сәнбилердің (арғындардың), үйсін, қаңлы, қарлұқтардың, тағысын-тағы одақ, ұлыс, тайпа рулардың, қысқасы, қазақтың арғы бабаларын жалпы және тілдік тарихтарын қытай, парсы, араб, үнді жылнамаларынан зерттеп тауып, біраз ақиқат-шындықты алға тартқанын келтіреді. Солай жасау арқылы олар көне тарихымыздың, көне тілдеріміздің ескерткіштерінің сырын ашты. Белгісіз деректерді, беймәлім құжаттарды жаңа заман тіл білімі ұрпақтарына «мирас еткенін» атап, батыс, орыс түркітанушыларының тіліміздің тарихына қатысты жасаған тұжырымының кей тұстарының дүмбілездігі, біразының бізді қорсынып, кемсітіп, «биіктен қарай отырып» жасағандығы, біраз жағдайда, біздің ақиқат-шындығымызды көпе-көрінеу евроцентристік мәртебеге қарай орынсыз икемдегендігі, кей тұстарда бізді менсінбей, көкірек соғатындығы, көзге ілмейтіндігі өкінішті екенін ескерте отырып, отандық ғалымдардың төл тіліміздің тарихының ең негізгі болып табылатын көне жазулар тілін әріден қарастырып зерттеудің маңызына тоқталады («Ана тілі», 19.06.2003).

Мұндай жағдайдың қалыптасуын қазақ тілі тарихын, оның ішінде әдеби тіл тарихын көне түркі ескерткіштерінің тілімен байланыста зерттеу қазақ тіл білімінің өзге салалармен салыстырғанда біршама кештеу қолға алынғандығынан деп түсіндірушілер бар (Р.Сыздықова).

Дей тұрсақ та әлемдегі ең бай да көркем түркі тілдерінің бірі саналатын қазақ тілінің көне заманнан бергі даму тарихы, оның көсегесін көгерткен асқан асуы мен шыққан шыңына, шешімін күткен өзекті тарихи-теориялық мәселелеріне арналған ауқымды да толыққанды ғылыми зерттеу жұмыстары өз жемісін бере бастағандай.

Қазақтілі тарихын халқымыздың азаматтық тарихымен, әдебиеттану, психология, социология, этнография, т.б. ғылым салаларымен бірлік-

те жүйелі түрде зерттей бастау кейінгі 40-50 жылдың үлесіне тиісті. Бұл салада әлі де алынбаған талай белес, асулар бар екені белгілі. Зерттеушілердің атап өткеніндей, әлі ашылмаған, табылмай жатқан көне мұраларды айтпағанның өзінде, қазіргі таңда әлі де зерттеп, анықтай түсуді керек етіп отырған Қарахан әулеті билеген жердегі көне түркі тілінің ескерткіштері, оғыз бен қыпшақ тілдерінің ескерткіштері, орта азиялық түркі жазба ескерткіштері тілін жете зерттей түсу қазақ тілі тарихымен қоса тарихи фонетика, лексикология, грамматика, диалектологияға қатысты проблемалық мәселелерді шешу үшін де қажет болмақ. Оның үстіне көне мұралардағы мәтінді баспадан шығарарда олардың тілі осы күнгі сөйлеу тіліне сәйкестеліп жөнделетіндіктен сенімсіздік тудырады. Сондықтан жазба ескерткіштердің тілін жеке мақала түрінде ғана емес, диссертациялық, монографиялық деңгейде зерттеу жұмысын жоспарлы түрде қолға алып, текстологиялық жұмысты да жандандырудың керек екені назарға алынуда (І.Кенесбаев, М.Балақаев, 76, 34-35-66.).

Көне түркі ескерткіштері тілінен әралуан халықтардың тілаларлық байланысы, ондағы ауыс-түйіс, араб-парсы және басқа тілдерден енген кірме сөздер мен терминдерді тілдердің өзара қарым-қатысы, бір-біріне тигізген әсері тұрғысынан әлі де болса зерттей түсуді қажет етпек. Қазақ әдеби тілі тарихын түбегейлі зерттеу үшін шын мәніндегі текстология жұмысын жандандырып, өткен дәуірлердегі мұралар мәтінін шығаруды қолға алу керек. Өйткені тіл тарихына үңілу үшін ескерткіш мәтінінің дұрыс оқылуының айрықша мәні бар [159, 135]. Зерттеушілер қазақтың жекедара, өз алдына бөлек «қазақ» аталған халық болып қалыптасуын XIV-XV ғасырдан бастайды. Алайда, оның ар жағында бұл халықтың әдеби тілінің қалыптасу тарихы жоқ деген пікір тумайды. Бұрыннан бар халықтың аты ғана тиянақталды. Ал оның көне түркі тілімен сабақтастығын сақтап қалған әдеби тілінің нормасы одан әрі дамып, жалғасын тапты. Атап айтқанда, қазақ тілі тарихының VII-X ғасырлардағы көне түркі жазба мұралары мен XI-XIV ғасырларда жазылған орта түркі жазба мұраларынан бастау алатынын, сол әдеби тілдермен сабақтастығын жоққа шығармаса керек [162, 57-59].

Қазақ халқы мен оның тілдік тарихын түркі топырағынан, V-X ғасырлардағы құлпытасқа жазылған руникалық жазбалардан іздеп, оны әдеби тіл тарихының ежелгі дәуіріне жатқызамыз деген пікірді де жақтаушылар бар [81, 51-52]. 1985 жылы өткізілген республикалық ғылыми-теориялық конференция қазақ әдеби тілі тарихының проблемаларына арналып, әдеби тіліміздің қалыптасу, дәуірлеу, даму кезеңдері туралы сөйлеген ғалымдардың арасында әлі де болса бірыңғай түсінік, ой-пікірдің жоқтығын байқатты

[81, 171-173]. Қазіргі ана тіліміздің құрылым-құрылысы мен табиғатын терең сезініп, танып-білу үшін оның ғасырлар бойғы тарихын зерттеп-зерделеудің маңызы зор. Кейінгі 40-50 жылдық мерзімінде қазақ ұлттық әдеби тілінің тарихы жоғарыда аталған ғалымдарға қоса Ә.Құрышжанов, Қ.Жұмалиев, М. Томанов, Қ.Өмірәлиев, С.Исаев, Б.Әбілқасымов, А.Аманжолов, Ғ.Айдаров, Ғ.Қалиев, Е.Жұбанов, М.Ескеева, Б.Хасановтар тарапынан да зерттеліп келді.

Қазақ тілінің белгілі бір уақыт аралығындағы күй-қалпын сипаттау, көне жазбалардың тілін талдау, даму кезеңдерін дәуірлерге бөлу, өзіндік ерекшелігін анықтаудың қажеттілігі зерттеушілер еңбегінде сөз болды. Мерзімді баспасөз беттерінде көне түркі жазба ескерткіштеріне қатысты Ә.Қайдар, Э.Тенишев, С.Аманжолов, Н.Баскаков, Р.Бердібаев, Ә.Құрышжанов, Қ.Жұбанов, Н.Базылхан, А.Аманжолов, Т.Досанов, О.Бекжан, Р.Сыздық, Е. Жұбанов, С.Дәуітов, Т. Есембаев, М.Жармұхамедов, С.Дүйсен, М.Сабыр, Б.Сағындықұлы, Ж.Манкеева, К.Тәжікова, Б.Жұбанова, Р.Ахметов, И.Қызласов, А.Салқынбай, Н.Уәлиұлы, т.б. ғалымдардың мақалалары жарық көрді. Аталған авторлар қазақ тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдарына қатысты өз ой-тұжырымдарын білдірген.

Қазақ тілінің тарихына қатысты зерттеу жұмысы әмбебап ғалым, ағартушы, шығыстанушы, тарихшы, этнограф, географ, фольклортанушы Шоқан Уәлиханов (1835-1865) еңбектерінен қазақ пен кейбір түркі тілдері, олардың кейбір жазба ескерткіштері туралы мәлімет береді. Қазақ пен қырғыз тілдерін салыстыра зерттеп, біраз сөздің этимологиясына түсінік берген.

Нығмет Сауранбаевтың «Қазақ тіліндегі есімшелердің мағынасы мен қызметі» (1944), «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі» (1948), «Қазақ әдеби тілінің дамуындағы Абайдың ролі» (1954), «Қазақ тіл білімінің проблемалары» (1982), т.б. еңбектерінде қазақ жазуы мен әліпбиі, тіл тарихы мен диалектология, лексикология мен грамматика мәселелері айтылған.

Төлеубай Қордабаев «Тілдік структуралық элементтер» (1975), «Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары» (1987), «Түркология және қазақ тіл білімі» (1984), «Жалпы тіл білімі» (1955) атты еңбектерінде тіл білімі, түркітану мәселелерін тіл тарихымен байланыстыра зерттеген. Проф. Ғ.Айдаров Білге қаған, Орхон, ұйғыр және басқа ескерткіштер тіліне арнаған еңбектерінде көне түркі жазба ескерткіштері мәтіндерін қазіргі графика бойынша транскрипциялап, лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты талдап, олардың қазіргі қазақ тіліне жақындығын зерттеп, дәлелдеген.

Сейілбек Исаев – қазақ тілі тарихы қамтылып айтылған «Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы» (1973), «Қазақ әдеби тілінің қалыптасу, даму кезеңдері» (1976), «Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы» (1983), «Қазақ тілі жайындағы ойлар» (1997), «Қазақ тіліндегі сөз тіркесуінің дамуы мен лексикалану процесі» (1997) атты еңбектердің авторы.

Рәбиға Сыздық – XV-XIX ғасырлардағы акын-жазушылардың тілі, ортағасырлық жазба ескерткіштері тілінің тарихы мен лексика-грамматикалық құрылымы, текстологиясы, тарихи лексика, лингвостилистика, қазақ әдеби тілінің тарихы, қазақ тілінің поэтикасы, Абайдың поэтикалық тілі, тіл мәдениеті мен лингвистика тақырыптары бойынша зерттеу еңбектерімен кеңінен танымал атақты түркітанушы. Ол 2004 жылы баспадан жарық көрген «Қазақ тілінің тарихы» атты монографиясында «қазақ әдебиетшілерінің еңбектерін тірек етіп, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Ы.Дүйсембаев, Қ.Мұхаметжанов, М.Мағауин, М.Жолдасбеков, Х.Сүйіншалиев, Қ.Өмірәлиев, Ә.Дербісалин, Қ.Сыдықов сияқты қаламгерлердің талдауы мен тұжырымдарына сүйене отырып, Ә.Бөкейханов, С.Торайғыров, А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Қ.Жұбанов, І.Жансүгіров, З.Шашкин, Е.Ысмайылов, Ғ.Айдаров, Т.Нұртазин, Қ. Сартқожаұлының аса құнды еңбектері тіл тарихын зерттеуге негіз болғанын айта отырып, қазақ әдеби тілінің бес ғасырлық тарихын кеңірек ашып, толығырақ баяндауды мақсат тұтқанын» ескертіпті [159, 6-7].

Томанов Мархабаттың «Орхон-Енисей жазба ескерткіштері», «Махмұд Қашғари», «XI ғасырдағы түркі тілдерінің тарихи грамматика мәселелері», «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі», «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» атты негізгі еңбектері көне түркі тілдерін зерттеуге арналған.

Құлмат Өмірәлиев 1976 жылы жарық көрген «XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» атты монографиясында ілгері уақыттардағы қазақ көркем сөзінің тілі поэтика тұрғысынан талданып, қазақ поэзиясы жанрларының сөз үлгілерінің тууы, бірте-бірте өзгеріс сипаты VIII, XI, XIII ғасырлардан сақталып жеткен көне жазбалардағы ауызша поэзия үлгілерін жан-жақты талдау негізінде дәлелденіп, тарихи даму сипатында қарастырылған [126, 4-26].

Бабаш Әбілқасымовтың алғашқы қазақ газеттерінің тілін (1971), XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқаларын (1988) зерттеген еңбектері жарық көрді. Ербол Жанпейісовтің қазақ прозасының тіліне (1968), М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тіліне (1976), қазақ әдеби тілінің мәселелеріне (1961), қазақ тілінің стилистикасына (1974), қазақ тілінің сөзжасам жүйесіне (1989), қазақ

тілінің грамматикасына (1967) арналған еңбектерінде қазақ әдеби тілінің тарихына қатысты мәселелер де қамтылған [58, 138].

Құдайберген Жұбановтың көмекші етістік пен күрделі етістікке (1936), қазақ тіліндегі біріккен сөздердің жасалуына (1935), қазақ тіліндегі терминдерге (1936), қазақ тілі фонетикасына арналған (1936) еңбектерінде тіл тарихына қатысты жәйттер де айтылады [81, 146]. Есет Жұбановтың әдеби тіл тарихын да қамтитын «Эпос тілінің өрнектері» (1978), «Қазақ тілінің тарихи көздері» (1989), «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосының текстологиясы» (1994), «Қазақтың ауызекі көркем тілі» (1996) атты еңбектері баспадан жарық көрді [81, 145].

Жалпы түркітану саласы бойынша көне түркі тілін зерттеуші ғалым Ә.Құрышжанов «Кодекс куманикус» тіліндегі септіктердің тұлғалары мен мағыналары» деген тақырыптағы кандидаттық, «XII-XIV ғасырлардағы көне қыпшақ жазба ескерткіштері» деген тақырыпта докторлық диссертациясын қорғап, орта ғасырдағы түркі қаламгерлері Ю. Баласағұни, М.Қашқари, А.Йүгінеки, Қ.А.Яссауи шығармалары негізінде ана тілінің тарихы мәселелерін зерттеумен шұғылданып, қыпшақтану ғылымының дамуына өзінің үлесін қосты.

Профессор С.Аманжолов қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктің тайпалық тілдермен байланысын, тасқа қашалған жазу-сызулардың қазақтың ру тайпаларына қатыстылығын зерттеп-зерделеп, XIX ғасырдан басталатын ұлттық тілін пайдаланудағы шеберлігін талдап көрсетті. Профессор Алтай Аманжоловтың да ғылыми-зерттеу еңбектері негізінен түркі жазба ескерткіштерінің зерттеу мәселесіне, тіл типологиясы мен графикалық лингвистикаға арналған. Ғалым көне түркі жазбаларының мәтініне талдау жасап, жазу тарихының өзекті мәселелерін саралады.

Көне түркі жазба ескерткішін іздеп тауып, олардың тілін зерттеуде шетелдік ғалымдар XVIII ғасырдың соңынан бастап қазірге дейін өзіндік үлес қосып келеді. Олардың ішінде ресейлік және басқа шетелдік түркітанушылар Г.И.Спасский, Н.М.Ядринцев, Г.Н.Потанин, В.В.Радлов, Д.А.Клеменц, А.Н.Кононов, П.Мелиоранский, В.В.Бартольдт, А.Поздnev, Г.И.Рамстед, В.Л.Котвич, С.Е.Малов, А.М.Щербак, И.А.Батманов, В.Н.Насилов, Л.Р.Кызласов, В.М.Наделяев, В.Томсон, В.Банг, А.Габэн, Дж.Клосон, Т.Текин, С.Г.Кляшторный, В.Г.Кондратьев, И.В.Кормушин, В.В.Васильевтердің ізденістері көне түркі жазбаларын зерттеп-зерделеудегі елеулі үлес ретінде аталады. Аталған еңбектер, көне түркі жазба ескерткіштері көне түркілердің тілі, тарихы, этногенезі, географиясы, рухани мәдениеті, жазба дәстүрі, әдет-ғұрпы мен дүниетанымын зерттеудегі құнды материал екені белгілі (А.Аманжолов).

Академик В.В.Радловтың «Түркі тілдері сөздігін жасау тәжірибесі» атты көп томдық еңбегі жарық көрді. Ол Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін зерттеуге елеулі үлес қосты. Әр жылдары «Құтты білік» (1891), «Тоныкөк» (1899) ескерткіштерінің аудармасы мен транскрипциясын жариялады, көне ұйғыр жазбаларын зерттеді. В.Радловтың «Түркі тайпалары халық әдебиетінің үлгілері» атты он томдық еңбегінің 3-томындағы қазақ ауыз әдебиетінің жанрлық құрамын белгілеуі, халық шығармаларының тілі мен стиль ерекшелігін анықтауы күні бүгінге дейін маңызын жойған жоқ (К.Хұсайынов, Т.Қоңыратбай).

Көне түркі жәдігерлері тілінің лексикасын, фонетикалық және грамматикалық құрылымын зерттеуге арналған кандидаттық және докторлық диссертациялар жарық көрді. Оған Ғ.Айдаров, Е.Ағманов, В.Г. Кондратьев, А.А. Раджабов, А.Есенғұлов, М.Ескеева, А.Амиралиев, М.А. Ахметов, М.Махматқұлов, А.С. Аманжолов, И.Н. Шервашидзе, О.Д. Бекжан, А.А. Кулиев және басқалардың еңбектері жатады.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ТАРИХЫНЫҢ БАСТАУ АРНАЛАРЫ

Қазақ тілінің тарихы қай дәуірден басталады, қандай арналардан нәр алды дегенде, ең алдымен, көне дәуірдегі түркі жазба ескерткіштері тілінің тарихи, туыстық, дәстүрлік қатысын зерттеудің маңызы ойға келеді.

Тіліміздің қалыптасу, жаратылу табиғаты мен өзгеруінің эволюциялық жолын б.з.д. III ғасыр мен б.з. IV ғасырына дейінгі антикалық (прототүркі) дәуірінен іздегеніміз жөн (О.Ысмағұлұлы).

Тарих қойнауына үңілсек, көне қазақ тілі жалпылама көне түркі тілдерімен, ал оның кейбір ерекшелігі мен тамырлары Алтай тілдерімен, одан да ертеректе Орал тілдерімен де өзектесіп жатады. Осыны ескеріп, қазақ тілінің қалыптасуы мен даму жағдайын, табиғаты мен өзгеруінің эволюциялық жолын б.з.д. III-IV ғасырға саятын антикалық прототүркі дәуірімен байланысты қарастыруымыз қажет [90, 3-6].

Қазақ тілі әуел бастан тайпа тілі, ұлыс тілі, халық пен ұлт тілі болып қалыптасып, ұдайы дамып, толысып жетілу барысында сапалық өзгеріске ұшырап, ұлттық психология (этнопсихология), психолингвистика, халықтық педагогика, халықтану, халықтық менталитет, қоршаған ортаны тану тағы басқа саламен тығыз байланыста өзіндік ерекшелігімен танылып, әдеби тіл кезеңі келіп жетіп, этностың белгісіне, оның өмір сүруінің кепіліне айналды. Филолог ғалымдар ана тілінің тарихын, иерархиялық таксономияға сай аталатын кезеңдерін қазақтың дәстүрлі әлеуметтік-этностұрылымдық жүйесімен байланысты қарастыруды жөн санайды. Жазушы А.Сейдімбеков «Қазақтың

ауызша тарихы» кітабында қазақ халқының ұлт болып қалыптасуы, ұлттық құндылығы мен тілінің бастаулары көне түркі заманына жетелейтіні жайында айтқан еді (11-бет).

«Алты алаш» ел атанып, ұлан-ғайыр жерге ие болған халқымыздың сан ғасырлық тілінің тарихын, мәдениетін, рухани өмірін, ерте заманғы көнетүркілік дәуірінен бастап зерттеу хронологиялық тұрғыдан да оңтайлы болмақ. Тұңғыш Президентіміз Н.Назарбаев: «Еуразияның жүрегінде, өркениеттер тоғысында талай халықты тал бесігінде тербеткен ұлы даланың төсінде дүниеге келген біздің халқымыздың барша тарихы – ұлт пен ұлыс ретінде сақталып қалу жолындағы талассыз күрестерге толы тарих» дейді («Айқын», 12.09.2006). Түркі халықтары тілінің тарихын мынадай алты кезеңге бөліп қарайтындар бар: 1. алтай дәуірі; 2. ғұн дәуірі; 3. көне түркі дәуірі; 4. орта түркі дәуірі; 5. жаңа түркі дәуірі; 6. кеңес дәуірі (Т.Қордабаев).

Байырғы түркі заманынан осы күнге дейін дана бабаларымыздың түркі халқым, түркі жұртым, елім, атамекенім, ата қонысым, ата жұртым, Отаным, ата-бабам деп, замандар бойы ұрпағының санасына сіңіріп келуінің өзі этникалық бірегейлік пен этникалық сананың, ұлттық менталитеттің тілдегі көрінісі іспетті. Зерттеушілер байырғы түркі жазба ескерткіштерінің тілі этнографиялық стильмен жазылған, нақты мақсатпен тарихи мезгілдік үзікте айтылатын этникалық бірегейлікті айғақтайтын маркердің бірі екенін айтып өткен. Зерттеушілер түркі тілдері тарихымен тығыз байланысты болғандықтан, қазақ тілі тарихын да мынадай үш кезеңге бөліп қарайды:

- 1) V-X ғасырдағы ерте заманғы түркі дәуірі;
- 2) X-XV ғасырлардағы орта түркі дәуірі;
- 3) XV-XX ғасырлардағы жаңа түркі дәуірі.

Мұндағы 1-ші және 2-ші кезең қыпшақ тілді уақытты көрсетеді [81, 46-49].

Отандық және шетелдік түркітанушылардың көне түркі ескерткіштері тіліне қатысты құнды деректерінің, ондағы мәтіндердің оқылуын, қазіргі тілге аударылуын жеңілдететін тұжырымдарының қазіргі түркі тілдері тарихын зерттеуде басшылыққа алған тұстары аз емес. Түркі ұлыстарының қалыптасу кезеңі б.з.б. мыңжылдықтарға саяды. Солардың бірі ғұндар (хұндар) б.з.б. I-мыңжылдықта қалыптасқан ежелгі дәуірдегі тайпалар одағы, түркі халықтарының арғы тегі саналады. Солтүстік Қытай мен Қиыр Шығыстан бастап Дунай мен Карпат өлкелеріне дейінгі аралықта ғұндар дәуірінен (б.з.б. II ғасыр – б.з. V ғасыры) сақталған қоныстар, обалар, ғұрыптық құрылыстар мен көмбелердің ғылымдағы жиынтық атауы «ғұн дәуірінің ескерт-

кіші» аталады. Оларды С.И.Руденко, П.Б.Коновалов, А.В.Давыдов, Э.Р.Тенишев, А.Н.Гумелев, т.б. ғалымдар тексерген. Аталған ескерткіштегі *ажса* (әже), *тәңрі*, *құт*, *тарқан*, *қыз*, *түмен*, *шүлен*, *топрақ*, *чыңрақ* (қылыштың бір түрі), *сұт*, *отар*, *бөрі*, *қулан*, *сүг* (әскер), т.б. сөздер білдірер мағынасы жағынан түркі тілдеріне сәйкес келеді. Ғұн мемлекеті тарихын зерттеуші Л.Гумилев Қытай жылнамаларына сүйене отырып, ғұндардың жазуы болғанын, Орхон-Енисей жазуы ғұн жазуының жалғасы дегенді айтады (С.Өтенияз, Қ.Ғабитханұлы).

Шығыс Түркістан мен Таяу Шығыс елдерінде үстемдік құрған ақ ғұндардың Иран мәдениетін қабылдаған бөлігі кейін ауған халқын құраған екен. Ал Сыр бойындағылары түркі тілін сақтап, Оғыз мемлекетінің құрамына енген (С.Өтенияз). Түркі тайпаларының Кіші Азияға, Қара теңіз жағалауына енуі ғұндардың IV ғасырда Қап тауына жорығынан бастау алады. Ғұндарға қатысты К.А.Иностранцев, А.Н. Берштам, Н.Я. Бичурин, Н.В. Кюнер зерттеу еңбектерін жазған (ҚҰЭ, 3-том, 113-б.). Ғұн империясы тарих сахнасынан кеткеннен кейін басталған көне түркі дәуіріндегі болғар, хазар, қарлық, қыпшақ, оғыз, түргеш, шігіл, яғма, кеңгерес аталған тайпалық бірліктердің ортақ тілі болған деген пікірді жактаушылар бар (Т.Қордабаев).

Көне дәуірде Қазақстанның батысы мен оңтүстік Орал алқабын мекендеген сарматтарды қайсыбір ғалымдар байырғы түркі тайпасына жатқызады.

Ғалымдардың бір тобы түркілерге жатқызып жүрген сақтар – ерте темір дәуірінде Қазақстан мен Орта Азия, Таяу Шығыс елдерін мекендеген тайпалардың жалпылама атауы. Сарматтар мен сақтарға туыстас саналатын ерте заманда Қара теңіздің солтүстік жағалауын мекендеген скифтер де көне дәуірдің жазба деректерінде көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан жақсы қаруланған ержүрек дала тұрғындары ретінде суреттеледі. Олардың мыңғырған малы, соғысқа тым бейімділігі, әсіресе атты әскерінің теңдессіз шеберлігі айтылады. Бұл халықтардың басым көпшілігі ұлы қоныс аударуы кезінде басқа тайпаларға сіңісіп, жеке этникалық ерекшелігін жойып алған (ҚҰЭ, 7-том, 560-б.). Сарматтарға қатысты толығырақ мәлімет М.К.Қадырбаев, Ж.К.Құрманқұлов, А.М.Хазановтардың еңбектерінде берілген.

Көне түркі тілінің ескерткіштеріне Білге қаған, Енисей жазбалары, Ихе-асхет жазбасы, Күлтегін жазбасы, Күлтегін кіші жазбасы, Канмыылдыг Хову жазбасы, Кули Чор ескерткіші, Мойун Чур ескерткіші, Онгин ескерткіші, Орхон жазбалары, Суджи жазбасы, Талас жазбалары, Тоникук ескерткіші, Харбис Баары жазбасы, Шу жазбалары, Элегес жазбалары жатады.

Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілін зерттеп зерделеген түркітанушылар В.Томсен, В.В.Радлов, С.Е.Малов, В.Н.Насилов, И.А.Батманов, А.Н.Кононов, Дж.Клоусен, Т.Текин, т.б. VII-IX ғасыр ескерткіштерінің тілінің моносиллабтық жүйесінен, көне жәдігерлер тілінен түркі тілінің дамуындағы мираскерлікті, әуел бастағы баба тілдің диалектілік ерекшеліктерінің күрделене түсу барысында кыпшақ тілінің дербестігінің тиянақталғанынан аңғарамыз (Ә.Құрышжанов, Ғ.Айдаров, М.Томанов). Көне түркі жазба ескерткіштері ерте заманғы түркілердің тілі мен тарихын, этногенезі мен географиясын, рухани мәдениеті мен жазба дәстүрін, әдет-ғұрпы мен дүниетанымын зерттеудегі ересен байлықтың көзі болып табылады. Көне түркі руникалық жазба ескерткіштеріне VII-IX ғасырларға саятын көне түркі ойма жазулары мен қолжазбалары, көне түркі әліпбиіндегі әр алуан мәтіндер жатады. Мұндай жазбалардың 300-ден астам зерттелгені Алтай мен Хакасиядан, Енисей мен Лена өзендері аңғарынан, Қазақстан мен Орта Азиядан, Шығыс Түркістаннан, Моңғолиядағы Орхон, Онгин, Селенге өзендері алқабынан, Солтүстік Кавказдан, Еділ мен Дон, Дунай өзендері алқабынан, Украина, Венгрия, Румыния, Болгария территориясынан табылған. Жалпы саны – 479. Бұл жазбалар сыртқы көрініс жағынан Скандинавия руналарына ұқсас болғандықтан руникалық деп аталып кетті. Атақты түркітанушы акад. В.В.Радлов 1894 жылы көне түркі тілінде жазылған Күлтегін ескерткішіндегі руникалық жазудың тұңғыш рет аудармасын берді. Бұл жаңалық – тіл білімінің тарихи-салыстырмалы бағытын белгілеп, түркітану ғылымын жүйелеуде өзінің айтарлықтай ықпалын тигізді.

Көне түркі жазбалары жартас пен құлпытастарда, ескі қорған орындарында, мұражайлардағы әр алуан құрал мен бұйымда, ыдыс пен балбал тастарда сақталған (13, 8-9). Көне түркі жазба ескерткіштерінің бастылары мыналар: Ертіс өзенінің жағалауынан б.з.д. V-IV ғасырға жататын бұғы бейнелі сүйек тоғаның бетіне ойма жазу үлгісіндегі Есік жазуымен мәндес «Ертіс жазба ескерткішінде» алты таңба орналастырылған. Сүйек тоғадағы жазудың көне түркі тіліндегі мағынасы «ақ бұғы, құт-бұғы». Бұл жазудың аса бір құндылығы – ерте замандағы қазақ жерін мекендеген тайпаның тілі түркі тілі болғандығын дәлелдей түседі әрі бұдан 2500 жыл бұрын түркі тілдес тайпалардың әліпбилік жазуды білгендігін және оны кең түрде пайдаланғанын куәландырады [27, 111].

1969 жылы Есік қаласы маңындағы темір дәуірінен сақталған сак обасынан табылған алтын киімді жауынгердің б.з.б. V-IV ғасырда өмір сүргені анықталды. Онда табылған күміс тостағандағы 26 жеке әріптер қатары сол кездің өзінде Жетісу сактарында көне әліпби

түрлері қолданылғанын байқатады. Қазақстанның азаттық символына айналған бұл аталған «алтын адам» көне дәуірдегі материалдық мәдениет, өнер, рухани мәдениет т.б. салалардан да мол дерек береді. (К.А. Акишев, «Курган иссык. Искусство саков Казахстана»). Б.з.б. 2-1 мыңжылдықта Қазақстан мен Батыс Сібірді мекендеген еуропейдік нәсіліне жататын андрон мәдениеті кезіндегі тайпалардың да тұрмыс салты, кәсібі, қолөнері қазақ халқының тіршілігінде көп сақталған (А.Я.Тугаринов).

Тоныкөк жазба ескерткіші – XIX ғасырда Монғолиядағы Селенга өзені бойынан табылған көне түркі жазуымен бедерлеп жазылған 313 өлең жолынан тұратын идеялық мазмұны мен көркемдік дәрежесі биік жыр, әдеби жәдігерлік. Тоныкөктің құрметіне құлпытасқа көне түркі тілінде жазылған бұл ескерткіштің мәтінін оқып, ғылыми тұрғыдан зерттеу ісіне В.Томсен, В.В.Бартольдт, С.Е.Малов зор үлес қосты. Жырды М.Жолдасбеков көне түркі поэзиясы, қазақ әдебиеті тұрғысынан тұңғыш рет зерттеді (Н.Келімбетов).

Енисей өзені бойынан табылған V-IX ғасырларда жалпы саны 150-дей құлпытас пен жеке бұйымдарға ойылып жазылған «Енисей ойма жазуы» да көне түркі тілінің руникалық ескерткішіне жатады (33, 108). VIII ғасырдағы Орхон ескерткіштері тасқа қашалып жазылған үш тарихи ерлік жырынан тұрады. Олар – Білге қағанға, Күлтегінге, Тоныкөкке арналған жырлар. Білге – хан болып ел басқарған батыр, Күлтегін де өз заманының даңқты батыры. Ал Тоныкөк – шешен, жырау әрі батыр. Бұл ескерткіштерде шешендік сөз үлгілері, жыр ұйқастары, мақал-мәтелдер, арнау, жоқтау өлеңдері, эпитет пен теңеулер мол. Орхон ойма жазулары, VII-VIII ғасырларда жазылған көне түркі руникалық ескерткіштері – Монғолияның Орхон, Селенга өзендері бойынан табылған көлемді әдеби мұралар, хан әулетінің эпитафиялары. Маңызы зор бұл жазбалар көне түркі тайпаларының жоғары тіл мәдениеті мен білім өресінің көрсеткіші. Орхон ескерткіштерінің оқылуында айқындалмаған талас тудыратын тұстары да бар [15, 108].

Күлтегін жазуы – Монғолиядағы Орхон өзенінің бойынан табылған VIII ғасырдағы түркі жазба ескерткіші. Екі құлпытастағы Күлтегін жыры 428 өлең жолынан, дербес алты хикаядан тұрады. Күлтегін батыр жайындағы жырдың авторы өз дәуірінің аса дарынды ақыны, көрнекті қоғам қайраткері Иоллығ тегін. Бұл жырды түркітанушылар көпке дейін оқи алмай, тек 1893 жылы дат ғалымы Вильгельм Томсен Орхон жазба жәдігерлерін оқудың кілтін тапқанын, оның көне түркі тілінің ескерткіші екенін айтып, одан кейін акад. В.Радлов мәтінді тәржімеледі. С.Е.Малов пен Л.Н.Гумилев, И.В.Стеблева да жырды

зерттеуге өз үлесін қосты. Қазақ ғалымдары С.Аманжолов, Ғ.Айдаров, Қ.Өмірәлиев, Н.Келімбетов тағы басқалар көне түркі тілінде жазылған Орхон жазба жәдігерлерін тілдік, әдеби, тарихи тұрғыдан зерттеді. Жырдың қазақ әдебиетіне ықпалын алғаш рет М.Жолдасбеков ғылыми тұрғыдан дәйектеді. Күлтегін батырдың идеясы түркі халқын ауызбірлікке, сыртқы жауға қарсы ұйымдасқан күреске, ежелгі ата-баба жолы мен салт-дәстүрін берік ұстауға үндеу болып табылады (Н.Келімбетов, Ғ.Айдаров).

Әр алуан тарихи жағдайды ескере отырып, әр деңгейдегі ескерткіш тілдерін кезеңдерге бөліп, сатылай салыстырып зерттеу барысында қазақ тілінің дамуындағы қыпшақ тілі ескерткіштері тілінен үзілмей келе жатқан жалғастықты анықтауға мүмкін болар еді. Алайда көне түркі, көне қыпшақ ескерткіштерінің басым бөлігі уақыт сынына шыдамай, әртүрлі тарихи жағдай мен оқиғалар салдарынан қазіргі кезге жетпей құрып кеткен (Ә.Құрышжанов).

Жазу сыры толық ашылмай, әлі де зерттей түсуді қажет ететін ескерткіштер баршылық. Қазақстан мен Қырғызстан жеріндегі Талас өзені бойынан табылған V-VIII ғасырларға саятын 20 шақты қойтас, жартас, бұйымға ойылып жазылған «Талас ойма жазуы» де көне түркі руникалық ескерткіші болып табылады (С.Аманжолов). Түрген өзенінің жоғары арнасының беткейіндегі жартастарға қашалған жазулар мен суреттерді А.Аманжолов зерттеген. Бұл ескерткіштердегі жазу сыры онша ашылмаған.

Көне дәуірде Азияны мекендеген қазіргі түркі халықтарының арғы тегі саналатын жеке тайпалық тілдердің негізі жайындағы мәліметтер V-VIII ғасырдағы көне түркі жазба ескерткіштері мен XVIII-XIII ғасырлардағы көне ұйғыр ескерткіштерінде сақталып қалған. Қазіргі қазақ тілінің, басқа да туыс тілдердің дамып жетілу барысында белгілі бір дәуір кезеңін танытатын тарихи нұсқа ретіндегі көне түркі тілінің фонетикалық жүйесі, грамматикалық құрылымы, негізгі сөздік қоры осы күнгі түркі тілдерінде сақталған (Ә. Құрышжанов).

Көне түркі жазба ескерткіштері – Сібір, Қазақстан, Орта Азия, Еділ, Каспий аралығын мекендеген тайпалардың бірігуі нәтижесінде б.з. V ғасырында Түрік қағанаты орнап, бәріне ортақ түркі тілі қалыптаса бастаған кездегі туыс халықтарына ортақ жазба мұралар. Сондықтан аталған өңірлерде XV ғасырға дейін жасалған ескерткіштер түркі халықтарына ортақ делінеді (А.Аманжолов).

Қазіргі тілімізбен салыстырғанда көне түркі тілінде мынадай грамматикалық өзгешеліктер кездеседі: Табыс септігінің -ғ/-г, -ығ/-іг жалғауы: *башығ* (басты), *сөздігі* (сөзді), барыс септігінен *табғачғару*

(табғачка), аңар (оған); құралдық септікпен көлгүн (көлікпен). Өткен шақ – бардығ (бардык); ауыспалы келер шақ – болтачы (болады), өлүртечи (өлтіреді); өткен шақ – өтүнтүк (өтінген), бардұқ (барған), есімше – болтачысан (боласың), көсемше – келібен (келіп), алыбан (алып), шартты рай – келсер (келсе), бұйрық рай – барың (барыңыз), барғыл (барындар), сан есім – беи иігірмі (бес жиырма – он бес). Үстеу мен шылау сөздердің саны анағұрлым аз болған.

Фонетикалық ерекшеліктер. Ғ, г, б, д ұяң дауыссыздарының сөз соңында келуі – сарығ (сары), кічіг (кіші), еб (үй), од (уақыт). Сөз басында екі дауыссыз қатар келмейді, басқа буындарда кездеседі: алты (алды), олұрты (отырды), апта (онда). Ғ, г дыбыстары ұ, й дыбыстарымен алмасады, сол сияқты д/т/й заңдылығы да кездеседі: оғры (ұры), оғұл (ұл), оғрет (үйрет), тағ (тау), адақ (аяқ). С/ш, м/б, ч/ш, н/й алмасулары кездеседі: сад – шад (атақ, дәреже), бен (мен), тегрі – дегрі (дейін), кічі – кіші (кісі), аңығ – айығ (сұм, зұлым), қоң – қой, ил – ел (ел) (Ғ.Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов).

Түркі тілдерінің тарихи табы мен іздері жатқан жазба ескерткіштердегі әр алуан атауыш сөздер арғы ата-бабаларымыздың өздерін ортақ мүдделі этникалық қауым ретінде сезініп, этникалық санаға ие болғандығын дәлелдейтін басты тарихи фактіні айғақтайтын ортақ тілдік деректерді келтіруге болады. Этникалық бірлік пен сананың көрсеткіші ретінде ең алдымен олардың ортақ тілін атауға болады. Көне түркі ескерткіштерінің тілін қолжазбалар бойынша талдап, салыстырып зерделеу барысында оны қазіргі қолданыстағы туыс тілдердің қайсысына жақынырақ, қай халықтың ұлттық тілінің бастауы деуге лайық деген мәселеде үзілді-кесілді пікір айтудың қиын екенін түркітанушы ғалымдар мойындаған секілді. Әрі түбі бір, шыққан тегі бір түркі халықтары диалектілерінің одан әрі тереңдей түсіп, жеке туыс тілдердің қалыптасуы, халық атауларының тиянақталуы орта ғасырдың бергі уақытына саятындықтан, көне түркі ескерткішін қазақ та, өзбек те, ұйғыр да, түрікмен де өз ұлттық әдеби тілінің бастауы ретінде қарастырып, зерттеу үстінде. Осымен коса орта ғасырдағы түркі ескерткіштері қолжазбаларында бірізділікке негізделген емле ережелерінің сақталмағаны белгілі.

Акад. Ә.Қайдар Орхон, Енисей, Талас, оның бер жағындағы орта ғасыр түркі ескерткіштерінің түркі халықтары үшін ортақ дүние екенін, түркілердің енші бөлісуі кейінгі дәуірге жататынын, неғұрлым көне дәуірге бет алған сайын бұл ортақтық күшейе бермекші екенін айта келіп, қазақ тілі жалпы түркі тілдерінен оқшау тұрған дүние емес, «Олардың арасындағы тарихи байланысты былай қойғанда,

генетикалық туыстығын жоққа шығара алмаймыз. Олар көп жағдайда тағдырлас, бір-біріне ұқсас, етене жақын. Сондықтан да өз ерекшелігімізді елей отыра, екшеп, даралап көрсете отыра, туыстас түркі тілдеріне де назар аударып, олардың тарихындағы ұқсастықтарға мән бере қарағанымыз жөн» дейді [37, 8-9]. Қазіргі таңда түркі халықтарының орта ғасыр ескерткіштерін өздеріне теліп, өздеріне меншіктеп қарауы үйреншікті дағдыға айналып, «көне өзбек тілі», «көне ұйғыр тілі», «көне әзірбайжан тілі», «көне түрікмен тілі» дегені секілді «қазақтың көне әдеби тілі» деген атауды да қолдана бастағандар бар [22, 159-160]. Осы тұрғыдан тіпті VII-IX ғасырлардағы көне түркі жазба нұсқаларын да әдеби тілге қатысты болмаған күннің өзінде жалпы қазақ тілі тарихымен байланысты қарастыру керек деген пікір айтылуда.

ЕРТЕ ЗАМАНҒЫ ҚЫПШАҚТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТІЛІ

Қасиетті Тұран өңірін атақонысы еткен халқымыздың өз тарихында қыпшақ, алаш, қазақ тағы басқа деп әрқалай аталып келгені белгілі. XVIII ғасырдан бастап XX ғасырдың 30-жылдарына дейін орыс шенеуніктері қазақ халқының атын орыс казактарымен шатастырмас үшін бе екен, киргиз-кайсақ, киргиз деп атап келген. Алаш – ортағасырлық және одан бұрынғы кезеңде қазақтың өз алдына ел болып, жеке хандық құрғанға дейінгі ежелгі тайпаларының ортақ атауы. Бұл атау түркі халықтары бөліне қоймаған көне заманда бауырлас, қандас, туыстас деген ұғымды білдірген. Ескі шежіре деректерінде алаш атауы қазақ халқының синонимі ретінде келтіріледі. «Атамыз – алаш, керегеміз – ағаш» деген қазақ халқы ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресте алаш атауын бостандық пен бірліктің ұраны етіп алды (ҚҰЭ, 1-том, 2466.). Қадырғали Жалайыр, Бұқар жырау, Махамбет мұраларында алаш атауы қазақ дегеннің баламасы ретінде берілген.

Қыпшақтар ерте заманғы Еуропада құмандар, Ресейде половцы деп аталған. «На Руси, кипчаки, получили название половцы, от слова полово – сухая солома, обозначающего в данном случае цвет волос – светлый, желтоватый. Это вероятно те же «желтоголовые турки» китайских династийных хроник. В Византии их, кипчаков-половцов, называют куманы, что также означает желтые, бледно-желтые, белокурые. В расогенезе кипчаков последнюю роль сыграли динлины. Они стопроцентные европейцы» – деп жазады, медиевист-тарихшы Сержан Ахинжанов («Каз. правда», 07.09.07) «Кипчаки – феноменальное явление в истории суперконтинента Евразия первой половины II тысячелетия нашей эры. К началу XIII века они являли

собой реальность одновременно как у Алтая, так и на берегах нижнего Дуная. И, естественно, – на всем громадном пространстве между этими двумя географическими регионами. Здесь они в ту пору снискали такую же славу, какую к концу одиннадцатого века имели сельджуки на всем мусульманском Востоке от Самарканда до Алеппо», – дейді Ахас Тажутов («Новое поколение», 14.03.2002). Қыпшақтар – қазақ халқының құрамына еніп, оның жеке этнос болып қалыптасуында негізгі рөл атқарған ежелгі ірі тайпаның бастысы. Проф. Н.Т. Сауранбаев: «Современный казахский язык есть развитие древнекипчакского языка в новых условиях. Монолитный язык казахов сложился и существовал до X века, когда народ, говоривший на кипчакском языке, стал называться «казахами», – дейді [147, 17].

Қазіргі таңда қыпшақтар қазақ халқының құрамындағы орта жүзге жататын ру есебінде ғана аталады. Алайда көне заманғы жазба деректерге үңілсек, әуел баста жалпы түркі тайпаларының бірі болып саналған қыпшақтар VIII ғасырдан бастап жеке біртұтас халық есебінде көрінеді. Орта ғасыр қыпшақтары мен қазіргі қыпшақ тілдес халықтар туралы зерттеуді қыпшақтану ілімі деп жүрміз. Қыпшақтану – қыпшақ тілдерінде сөйлейтін және бұрындары сөйлеген халықтардың тілін, тарихын, әдебиетін, фольклорын, мәдениетін зерттейтін гуманитарлық пәндердің жиынтығы. Қыпшақтану ғылымының тілге байланысты саласы қазақ түркітанушыларынан академик Н.Т. Сауранбаев, Ә.Қайдаров, Ә.Құрышжанов, Ғ.Айдаров, М.Томанов, Б.Әбілқасымов, А.Аманжолов, С.Исаев, М.Ескеева, Б.Көмеков т.б. ғалымдар еңбектерінде көрініс тапқан.

Қыпшақтардың тарихы мен жазба ескерткіштері, этнографиясы мен генезисі, қоғамдық әлеуметтік өмірі, халықаралық қатынасы, тілі мен әдебиеті, рухани тіршілігі мен діні жайында әр елдің түркітанушылары ертеден бері зерттеу еңбектерінде айтып келгені белгілі. Қыпшақтар туралы алғашқы мәліметтер б.з.б. 201 жылғы Қытай деректерінде ұшырасады.

Қыпшақтар тарих сахнасына IX-XI ғасырда Ертіс өзенінің бойында құрылған Қимақ мемлекетінің ыдырауына байланысты шықты. Батыс өңіріне қарай көш түзеген қыпшақтар Орта Азияға тарады. Бұрынғы «Мафазат әл-гуз» аймағын басып алып, Дешті-Қыпшаққа (қыпшақ даласына) айналды. Одан әрі Еділден өтіп, Дон өзеніне жетіп, Кавказ бен Қырымды жайлады. Сөйтіп, қыпшақ тайпалары күшейіп, XIII ғасырдың басында қазіргі Қытай қорғанынан Оралға, одан әрі Қара теңізге дейін жетіп, бірақ бір орталыққа бағынған мемлекет құра алмай, әртүрлі хандықтарға бөлініп, әр өңірде өмір сүрген.

Бұл – осынша кең-байтақ өлкедегі әр алуан ру-тайпаларды әр орталыққа біріктірген қыпшақтардың аты кең тарап, «қыпшақ» атауы түркі, түрік деген сөздің баламасына айнала бастаған кез (Ә.Құрышжанов, Б.Көмеков). Еуропа жиһанкездері мен шығыс зерттеушілерінің айтуынша, қыпшақ тілі осы кезде аталған өлкелердегі тайпалардың халықаралық ортақ тіліне айналған. Бұл жайында түркітанушы А.Гарковец былай дейді: «Түркі тілдерінің негізгі бөлігінің түп тамыры қыпшақ тілінде осыдан 700 жыл бұрын Алтай мен Дунай арасын мекендеген халықтың барлығы сөйлеген. Тіпті Сұлтан Бейбарыс билеген тұста бұл тіл Мысырда да қолданыста болғаны ақиқат. Алтын Орда дәуірлеп тұрған кезде қыпшақ тілін білмеген адамға еуразиялық кеңістікте күнін көру қиын болған. Бұл тіл сол замандарда үлкен байланыс құратына айналады. Жазба ескерткіштерінің бірінде Кефеде тұратын бір саудагер баласына бүкіл ісін мирас ете отырып, Ұлы Жібек жолында қалай саудамен айналысу керектігін үйрете отырып, ұлына былай деп жазды: «Жібек жолына керуеніңмен аттанбас бұрын алдымен қыпшақ тілін үйренуге тиістісің...» («Ана тілі», 24.10.03). Қыпшақтар үлкен бір іргелі ел есебінде орта ғасырдағы түркі және басқа да халықтар арасында үлкен ықпалға ие болған (С.Кляшторный).

Қыпшақтар Еділ мен Донда орыстармен бірігіп, Кавказда грузиндермен қосылып, моңғолдармен соғысты. Бірақ 1223 жылы Калка өзенінің бойында жеңіліске ұшырап, Днепрге, одан әрі Дунай бойына ығысты. Дешті Қыпшақ өлкесінің көптеген тұрғындары Шам мен Мысырға дейін ауа көшті. Көтен хан бастаған қыпшақтың бір шоғыры король IV Беланның кезінде Венгриядан бөлініп берілген жерге түпкілікті қоныстанып, көп ғасыр бойы Сигизмунд патшаның тұсына дейін куман тілінде сөйлеп келген. Сөйтіп қыпшақтар мадияр халқының қалыптасуына үлес қосты (қараңыз: Машков В.А. Турецкие племена на Балканском полуострове // «Известия русского географического общества» Т. 10. СПб., 1904).

Шығыстанушылардың атап өткеніндей, қыпшақтар XI ғасырдың басынан басқа да түркі тайпалармен бірге Кіші Азияға тарады. Мысырдағы люббилер әулеті билеп тұрған жерлерге, Палестина мен Сирияға жайғасты. Сириядағы қыпшақтар 1115-1116 жылдардан бастап ел басқару дәрежесіне жеткен. Араб елдеріне алғаш келген қыпшақтар жалдамалы әскери сақшы қызметін атқарды. Құл есебінде сатылып келген қыпшақтар мәмлүктер деп аталды. Мәмлүктер араб тілінде «ак құлдар» деген мағынаны білдіреді. Кейін келе мәмлүктер де әскери жасақтар құрамына алынды. Мәмлүктер осылайша күшейе келе өкімет билігін басып алды (Крачевский И.Ю. Избр. соч. Т. 4. М. – Л., 1957.).

Бейбарыс бастаған мәмлүктер билік басына келгеннен кейін 1717 жылдан бастап 1811 жылға дейін Мысырда қыпшақ тілі араб тілімен тең қолданылған. Мәмлүк қыпшақтарының тілінде он шақты грамматикалық, лексикалық, лексика-грамматикалық еңбектер жазылып, онда 11 мың реестрлік сөз қамтылған [17,273]. X ғасырда мәмлүк қыпшақтарының тілінде ислам дінінің ережесі мен қағидалары, әдет-ғұрпы мен жол-жосықтары туралы 47 беттік діни трактат «Китаб Мукаддима» (кітаптың кіріспе бөлімі) жазылған. Мәмлүк қыпшақтарының тілі жайында араб тілі грамматикасының үлгісімен жазылған «Китаб ат-тухфа аз-закия фил луғат ат-түркийя» («Түрік тілі туралы жазылған ерекше сыйлық») оқулығы да көне қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілінің тарихын зерттеу үшін үлкен қазына болып табылады (Наджип Э.Н. «Кыпчакско-гогузской литературный язык мамлюк Египта 14 в». АДД. М., 1965).

Түркітанушы А.Н.Гарковец қыпшақ тілді армяндарға қатысты мынадай деректерді келтіреді: Давид патша орта ғасырларда грузиндер мен армяндарды билеп тұрған тұста 40 мың қыпшақты жалдамалы жауынгерлер ретінде алдырған. Солар Кавказда тұрақтап қалған. Қырым, Бессарбия мен Украинаға қарай ығысқан армяндар сол қыпшақ тілді армяндар болып табылған. Олар аз санды халық болса да өте мықты ұлттық қауымдастық екенін таныта білді. Қыпшақ тілді армяндар Галицко-Подольскіге келіп тұрақтағаннан кейін Львов пен Каменец-Подольскідегі колониясын 30 мың адам ғана құраған. Қыпшақ тілінде дәріс беретін мектептерін де өздері қаражаттандырған. Осының арқасында көптеген жазба мұраларын қалдырған [44, 17].

Қай өңірді жайласа да, белгілі бір халықтың әртүрлі тобы есебінде көрінсе де, қыпшақтар бір тілде ғана сөйлеп, бір тектес болған. Олардың тілдік айырмашылығы айтарлықтай елеулі болмады. Оның басты себебі әр өңірдегі қыпшақтардың өзара қарым-қатынасын үзбай, үнемі араласып тұрғаннан болса керек (ҚҰЭ, 6-том, 192-б.).

Бұдан VII-VIII ғасыр бұрынғы кезге дейін бір халыққа жатқызылып, түркі тілінің қыпшақ аталатын тармағында сөйлеп келген ұлыстар VI-IX және XI-XIII ғасырлардағы миграциялық ағымнан түрлі тарихи, әлеуметтік-қоғамдық құрылыстар әсерінен жергілікті тіл ерекшеліктері белең алып, күрделене түсіп, жеке дербес туыс тілдер бөлініп шықты. Оның ішінде қазіргі қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдерін шетелдік түркітанушылар әлі күнге дейін бір тілдің жеке диалектілері ретінде қарайды (Ә.Қайдар, С.Дүйсен). Қазіргі қыпшақ тілдерінің үш тармағы бар: 1. қыпшақ-половецтер тармағы (құмық, қарашай-балқар, қырым татары, қарайым тілдері); 2. бұлғар қыпшақтары (татар, башқұрт тілдері); 3. ноғай қыпшақтары (қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдері) (Н.А. Баскаков).

Қыпшақ тілдерінде сөйлейтін этностар тілінде оғыз, карлұқ тілдері элементтерінің кездесуі, баска тілдердің де кейін келе қыпшақтық негізінің сақталып қалуы түркі халықтары тілдерінің қалыптасуының күрделі лингвостникалық даму жолынан өткенін айғақтайды. М.Ескеева «Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллобтық негіздері» атты монографиясында (2007) түбі бір түркі тілдерінің түбіріне тереңірек үңіліп, көне жазбалардың тілі мен қазіргі қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, құмық, қырым татары, қарашай-балқар, башқұрт, қарайым сияқты қыпшақ тобын құрайтын халықтар тіліндегі бір буынды түбір-негіздерінің тұлғалық ерекшелігін, интеграциялаушы және дифференциялаушы белгілерінің ара салмағын саралау арқылы аталған белгілердің дыбыстық жүйесін, морфологиялық және семантикалық құрылымын тереңірек тани түсіп, олардың көне дәуірден қалған ортақ мұраға қатыс-дәрежесі анықталатынын ескерген [54, 4-5].

Қыпшақ жазба ескерткіштері – XI-XVI ғасырларда әдеби тілде және халықтың ауызекі сөйлеу тілінде жазылған шығармалар. Аталған жазба ескерткіштерімен Францияда Жан Дени, Украина мен Ресейде К.В. Кудряшев, Э.Н. Наджип, С.Н. Плежнева, Федор Корш, Агафангел Крымский, Заянчковский, Тимофей Грунин, Будапештте Эдмонд Шюдпен Иштван Вашари, Варшавада Эдвард Тиарский, Казанда Искандер Абдуллин, Қазақстанда А.Н.Гарковец, Ә.Құрышжанов, Ғ.Айдаров, С.Ақынжанов, Б.Көмеков, С.Құдасев, т.б. айналысып келген. Көне қыпшақ тілі – X-XV ғасырларда Орта Азия аймағы мен соған шектес өлкелерді мекендеген түркі тайпаларының тілі.

Қазақ тілінің жалпыхалықтық тіл болып қалыптасу тарихын танытуда ортағасырлық қыпшақ тайпаларының сөйлеу тілі мен әдеби тіл нұсқасын, олардың тарихи тамырын айғақтайтын көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің маңызы зор. Әдеби тілде және халықтың ауызекі сөйлеу тілінде жазылған ондай ескерткішке «Кодекс Куманикус», «Мәмлүк қыпшақтарының жазба ескерткіштері», «Армян колониясы жазба ескерткіштері», Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани Хикметі», С.Бақырганидің «Хикметі», т.б. жатады. Ауызекі сөйлеу тіліндегі жазбаларға «Диуани лұғат-ат түрік», «Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак» (Әбу Хайан), «Китаб Бұлғат әл-Муштак фи-лұғат ат-Түрк» (Жалаладдин ат-түрки), «Хуласа», «Китаб Мукаддима» (Әл-Самарканди) т.б. жатады (ҚҰЭ, 6-том, 193-б.).

Көне қыпшақ ескерткіштері төрт түрлі әліпбимен жазылған. Оған көне араб, көне армян, көне орыс және көне готикалық әліпби жатады. (Ә. Құрышжанов). Ең алғашқы қыпшақ жазба ескерткіштеріне 1294 жылы

құман (қыпшақ) тілінде готикалық көне қарпімен жазылған 164 беттік діни мәтіндер мен сөздіктерден тұратын «Кодекс Куманикус» (Қыпшақ тілінің сөздігі) жатады. Профессор Ә. Құрышжанов «Кодекс Куманикус» – қыпшақ тілдерінің қалыптасу лабораториясы дейді (ҚҰЭ, 4-том, 601-б.).

Қазіргі түркі халықтарының, оның ішінде қыпшақ тобындағы елдердің қоғамдық, этнографиялық, саяси-әлеуметтік, өркениеттік және тілдік тарихын зерттеу барысында «Кодекс Куманикустың» тигізер пайдасы мол. Тіл ерекшеліктері тұрғысынан аталған еңбек қазіргі қыпшақ тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің де орта ғасырдағы табиғи қалпын көрсетеді. Оның сөздік қоры, фонетикалық және грамматикалық құрылымы – қазақ тілі тарихының қайнар көзі. Атап айтқанда, осы күнгі қазақ тіл білімінің дыбыстық құрылымына тән ш дыбысын айту (ч дыбысының орнына), с дыбысымен айту (ш орнына), ж дыбысымен айту (й орнына), т-мен айту д орнына, к-мен, қ-мен айту ғ, г орнына секілді ерекшелік орта ғасырдағы құман тілінен де көрініс тапқан (101, 174). Мысалы, *аш* (ач емес), *тас* (таш емес), *жол* (йол емес), *мізе* (дізе емес), *кел* (гел емес), у дыбысы – *тау* (тағ емес) айтылады. Көне түркі тіліндегі қатаң дыбыстардың орнына кейбір тұста ұяң дыбыстар, еріндік дыбыстың орнына езулік дыбыс жұмсалады: *өлкелер* (өлкөлөр емес) [33, 174-б.].

Көне жәдігерлер тілі мен қазіргі қыпшақ тілдері моносиллабтар жүйесінде дыбыс сәйкестігінің фоно-морфо-семантикалық табиғаты түркі тілдерінде дербес мағыналы жаңа сөз тудыруда дауысты мен дауыссыздарға бірдей қатысты (М.Ескеева.). XIV ғасырда Мысыр мен басқа да мәмлүктер мекендеген араб елдерінде сол кездегі қыпшақ тілін оқып үйрену үшін қазақша «Түрік тілінің жарқын інжу-маржаны» деп аударылатын сөздік классикалық араб тілінде жарық көрді. Ол кезде араб елдері мен Таяу Шығыс елдеріндегі түркі халықтарын жалпылама түріктер деп атап, түрік пен қыпшақ сөздері синоним ретінде қолданылған (А.Зайончковский). Бұл сөздіктегі *тәңірі*, *көк* (аспан), *йұлдуз* (жұлдыз), *ай*, *феріште* (періште), *йер* (жер), *бығұдай* (бидай), *арпа*, *егін*, *иабрақлы тирек* (жапырақты терек), *аруана*, *бұзағ* (бұзау), *қошқар* (қошқар), *қойун* (қой), *қозы*, *аю*, *барыс*, *қаймақ*, *айран*, *аяқ*, *көз*, *құлақ*, *табан*, *тобуқ* (тобық), *бармақ*, *балтыр*, *талақ*, *тырнақ*, *дамыр* (тамыр), *тұз*, *өкче* (өкше), *йүрек* (жүрек), *баш* (бас), *ташчы* (тасшы), *тоқучы* (тоқушы), т.б. сөздерді келтіре отырып, зерттеушілер қазақ тілінің жасалу, қалыптасу, өсіп-өркендеу, көркею желісін жетілдіре түсу ісіне нақтылы үлес косуда осы тақылеттес мұралардың маңызы зор деп тұжырымдайды (Ә.Құрышжанов, К.Таужанова).

Қыпшақ тілдерінің басқа түркі тілдерінен айырмашылығы мынадай: дауысты дыбыстары – 8, оның ішінде өзіндік ерекшелігі болып саналатындары – **ы, і, ұ, у** дыбыстары бар. Созылыңқы дауыстылары жоқ. **Ғ, г** дыбыстары мүлдем айтылмайды, олар **у, й** дыбыстарымен алмасады (тағ – тау). Сөз басында ұян **б**, қатаң **т, к, қ** дыбыстары айтылады (болат – полат, тіл – діл). **Б** дыбысының орнына **м** айтылады (бен – мен), сөз басындағы **й – ж – дж** дыбыстары тұрақсыз келеді (йол – жол – джол). Кейбір қатаң дауыссыз ұянданады: **п-б, қ-ғ, к-г** дауыстылар ортасында спираңт дыбыстарға айналады: **п – у, б – у, қ – ғ, к – г** (Ә. Құрышжанов, 100, 194).

Қазіргі қазақ тіліндегі ерін үндестігі оншалық байқала бермейді. Мысалы, *өзен, құлын* (өзән, құлүн емес). Буын үндестігі сақталған, мысалы, *елікледілер* (олар еліктеді), *көнүлікче* (әділет жолымен). Дифтонгоид **й, у** тіл алды, тіл арты дауыстыларымен де тіркесіп отырады (Малов С.Е. К истории казахского языка //Изв. АН СССР, Отдел языка и литературы, 1941, №3).

В.В.Радлов «Кодекс Куманикус» тіліндегі қос дауыстылардың қатарына мынадай сілтемелер жасайды: *сеудің* (сүйдің), *сейрек* (сирек) т.б. Көне қыпшақ тіліндегі дыбыстардың алмасуы: **а, е /о, ө - сев/сөв/сөу** (сүй); **и/і – ш/іл** (іл); **о/у – хатун/хатон** (ханша). Созылыңқы дауысты дыбыстар кездеспейді. Басқа түркі тілдеріндегі **ғ, г** дыбыстары не мүлдем айтылмай түсіп қалады, не **и, у**, дыбыстарымен алмасып отырады (*тағ-тау*).

Дауыссыз дыбыстар құрамы: **б, в, г, ғ, д, ж, (й), қ, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, ь, (у)**. Аталмыш дыбыстардың метатезалық қатары: **ғл-лғ, ғм-мғ, лы-ыл, кш-шк, нрі-ңір, мр-рм**, сөз басында қатаң **т, к, қ, п** дыбыстары **б, д, г, ғ** дыбыстарының орнына жұмсалады. Мысалы, *болат, тіл, кел*, (полат, діл, гел емес), **б** дыбысының орнына **м** қолданылады (бен емес, мен).

Көне қыпшақ тілінде ашық буын (оба-ла), тұйық буын (аз, аяз), бітеу буын (ексіт, азайт) құрылымдары кездеседі. Морфологиясында мынадай ерекшелік байқалады: біріккен сөздер: *сусағыр* (гиппопотам), *қарақұш* (қарақұс), *таңала* (танертен); қос сөздер: *ап-ақ* (аппақ), *чөп-човре* (дөп-дөңгелек); күрделі сөздер: *філ тіші* (піл сүйегі), *бітік тілі* (жазба тілі), *сақал йулучи* (шаштараз), *терек тік* (ағаш отырғызу) (Сауранбаев Н.Т. Некоторые черты древнекипчакского языка //Вестник АН КазССР, 1948, №12).

Көне қыпшақ тіліндегі грамматикалық категориялардың да өзіндік ерекшелігі мен құрылымы қазіргі қазақ тіліне өте жақын.

КӨНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ

Қазіргі қазақ тілінің тарихы көне түркі тілдерімен өзектесіп жататыны белгілі. Түркітанушылардың атап өткеніндей, түркі тілдері дамуының алтай дәуірі уақытын дәл айту мүмкін болмай отыр. Алайда оның екі дәуірі болғанын тұспалдауға болады: 1. Орал-Алтай тілдерінің ортақ дәуірі. Бұл – көптеген ру, тайпа тілдерінің бөлінбеген кезеңі. 2. Орал мен алтай тіл шоғырларының бөліну кезеңі. Бұдан соң түркі, монғол, тұңғыс-манжұр және корей-жапон тілдері тармақтарына бөліну дәуірі. 3. Ғұн дәуірі б.з.б. III-V ғасырларға дейінгі уақытты қамтиды. 4. Көне түркі дәуірінде түркі тілдері тармақтана, бөліне түсті. Батыста хазар мен бұлғар тілдері өмір сүрді. Орталық аймақта қыпшақ, оғыз, қарлұқ тілдері бөлініп шықты. 5. XV-XIX ғасырдағы жаңа түркі дәуірінде қазіргі түркі тілдерінің диалектілері мен кейбірінің әдеби тілі қалыптасты [83, 406]. Көне қазақ тілі – XIV ғасырда араб графикасымен жазылған түркі жазба ескерткіштері мен көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштердің, сол кезде қолданылған ауызекі тіл мен жазба тілдің бір саласы. Халықтың «қазақ» деген атауы қалыптасқан XV ғасыр тұсында қазақ тілінің де өзіндік белгілері сараланып, табиғи нұскасы сымбатталып, даму ерекшелігі айшықталып, туыс тілдерден айырым жүйелері толықтай анықталып, өз алдына дербес тіл атанған. Бұл – қыпшақ тайпасы мен жеке түркі руларының Алтын Орда мемлекетінен бөлініп шығып, өз алдына дербес этнос болып қалыптасқан кезі. Көне қазақ тілі мәселесі Ә.Құрышжанов, Р.Сыздық, С.Аманжолов, Б.Әбілқасымов, С.Исаев, А.Аманжолов, М.Томанов, Н.А.Баскаков, С. Е.Малов, Э.Н.Наджип, З.Б.Мұхамедова және басқа түркітанушылар еңбегінде айтылған.

Зерттеушілердің атап өткеніндей, қазақ тілі өз дамуында үш дәуірді бастан кешірді:

1. XIV-XVII ғасыр – қалыптасу кезеңі;
2. XVIII-XIX ғасыр – дамып жетілу кезеңі;
3. XX ғасырлардағы қазақ тілінің одан әрі жетіліп өркендеген жаңа кезеңі [86, 163].

Қазақтың халық болып қалыптасуына қатысқан, соған үлес қосқан жеке рулардың, ұлыстар мен тайпалардың өз заманындағы қолданған тілдері – қазіргі қазақ тілінің жүйеленуі мен дамуының қайнар көзі дейді түркітанушылар. Соған орай көне қазақ тілінің ерекшелігін анықтау үшін орта ғасырдағы қазақ руларының ауызекі сөйлеу тілін зерттеу қажет болмақ. Орта ғасырдағы Қыпшақ, Қоңырат, Алшын, Ду-

лат, Керей, Найман т.б. рулар мен олардың одақтық бірлестіктерінің ауызекі сөйлеу тілімен қатар әдеби жазба тілі де болғаны сөзсіз. Проф. Аманжоловтың айтуынша, «Едіге», «Ер Сайын» жырлары қазақ арасына алшындар арқылы тараған; «Ер Көкше», «Қабанбай батыр», «Базар батыр», «Күркебай батыр» дастандары керейлер тілінде, «Мұхаббатнама», «Алпамыс» қоңыраттар тілінде, «Орхон-Талас ескерткіштері» дулаттар тілінде, «Нахдж әл-Фарадж» кердері тілінде, «Кодекс Куманикус» қыпшақ тілінде жазылып қалған немесе сол айтылған атыраптың сөйлеу тіліне негізделген (Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч.1. Алматы, 1969).

Қазақ лингвотекстологиясының зерттеу нысаны болып табылатын белгілі бір дәуірдегі халықтың сенім-нанымы мен таным-түсінігін бейнелейтін көне заман ескерткіштерінің тілі, аңыз-әңгімелер мен өлең-жырлар т.б. құнды тілдік мұралардың текстологиялық тұрғыдан маңызы айтарлықтай. Соған орай қазіргі лингвистикалық лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, антропологистика, мәтін лингвистикасы, текстология, психолингвистика, экстралингвистика бағыттарына саятын деректерді сабақтастыра отырып зерттеп-зерделеу әдеби тіл тарихы мен тілдік деректануды халықтың ұлттық рухани құндылықтары мен дүниетанымы, ой әлемі, психологиялық ерекшеліктері тұрғысынан кешенді түрде қарастырып, тілдік тұлғаның қалыптасуының тілтанымдық тетігін анықтау өзекті мәселе ретінде кейінгі жылдары зерттеушілердің назарын аударып отыр.

Тіл элементтерінің абстрактілі – шарттылық сипаты неғұрлым басым болған сайын оның өзіндік құрылым-құрылысының тарихи даму жолын анықтау күрделене түсетіні белгілі. Тілдің фонетикалық, морфологиялық құрылымының жетіліп даму барысында оның бастапқы жай-күйінің сілемдері ғана сақталып, көбірек өзгеріске түседі. Зерттеушілердің атап өткеніндей, түркі тілдері лексикалық қорының негізін қалайтын бір буынды түбірлер мен түбір-негіздер ішінара сәл-пәл өзгерісімен көбіне-көп тұрақтылығын сақтаған. Одан кейінгі сөзжасам барысында жаңа тұлға мен мағынаға сай сөз тұлғасы гомогенді моносиллаб – корреляттардың дербес лексемаға ыдырауымен өзгермелі сапаға айналады. Соған орай көне түркі тілі мен қазақ тіліндегі бір негізден өрбіген түбірлес сөздердің тұлғалық парадигмасы мен семантикалық таралу өрісіндегі сәйкестік таным бірлігінің көрсеткіші іспетті (М. Ескеева).

XV-XVII ғасырда қазақ халқының мәдени өмірінде халықтың ауызекі сөйлеу тілі мен жеке ру-тайпалардың әріден келе жатқан поэзия тілінің негізінде ауызша дамыған әдеби тіл қызмет етті. Қоғамдық-

элеуметтік; мәдени-шаруашылық саласында қызмет көрсеткен жазба әдеби тіл әртүрлі стиль бойынша жүзеге асу үрдісінен көріне бастады (Р. Сыздықова. Қазақ әдеби тілінің тарихы. А., 1984, 25-26-бб.). Орта ғасырда қалыптасқан **д, з, н, ң, ғ, г** дыбыстарын қолдану ерекшелігімен байланысты көне тілге жатқызатын сәттер де бар. Соған орай қазақ тілінде *адақтау-айақтау, сугар-суар, жаз-жай* сияқты сөздер кездеседі. Зерттеушілердің топшылауынша, қазақ тілінің **й** орнына **ж** дыбысымен айтылу ерекшелігі орта ғасырдың орта кезінде пайда болған (Ә.Құрышжанов). Көне қазақ тілінің бастау көзі орта ғасырдың орта кезеңі IX-XIII ғасырға саяды. V-X ғасырдан XV ғасырға дейінгі оғыз-карлұқ-қыпшақ бірлестігінің құрамында болған басты-басты түркі рулары мен тайпаларының тілі қазақ тілінің тарихи дамуы мен қалыптасуының негізі, көне кезеңі. Ол кезде **р-т/д-с/з-й** (*адақ-азақ-айақ*), **н/ң-й** (*қон-қөң-қой*), **ғ/г** дыбыстарының айтылмай жойылып кетуі немесе **й, у** болып өзгеруі сияқты ең басты фонетикалық заңдылықтар пайда болған (Малов С.Е., К истории казахского языка // Изв. АН КазССР, 1941, №3; Құрышжанов А.К., Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV в. (автореф. докт. дисс.). А., 1973).

Қазіргі қазақ тіліне карағанда ол дәуірдегі тілдің азды-көпті лексикалық, фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік, стильдік т.б. ерекшелігі болғаны белгілі. Қазіргі тілімізбен салыстырғанда көне қазақ тілінің фонетикалық айырмашылығы да елеулі екенін мыналар айғақтайды. Фонетика саласындағы өзгерісті дыбыс үндестігінен көбірек байқаймыз. Айталық, ерін үндестігі қазіргі тілімізде өз әсерін жоғалтып алса, көне қазақ тілінде ол барлық буында сақталған. Мысалы, *үйрөнгөн, өзөндөр, көлдөр, үгүтшү*. Езу үндестігінен де, қазіргі тіліміздегідей емес, ешқандай ауытқушылық болмаған. Мысалы, *арбамынан* (арбамен), *атпынан* (атпенен), *ауылдықы* (ауылдікі), *онықы* (онікі). Сөз басындағы **ғ, г** ұяң дауыссызы, сондай-ақ **ә** жіңішке дауыстысы кейінірек пайда болып, қазіргіден гөрі азырақ қолданылған. Бұған *қашық* (ғашық), *күл* (гүл), *қаріп* (ғаріп), *қаныйбат* (ғанибет), *кеп* (гәп), *айал* (эйел), *жана* (және) деп айту дағдысы айғақ болады. Қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне жататын **с, ж, ш** әріптерінің орнына **ш, и, ч** әріптерін кей тұста жазып жіберу кітаби тілдің әсерінен болу керек. Мысалы, *йаш* (жас), *шенім* (сенім), *чағым* (шағым).

Ең көп өзгерісті лексика саласынан байқайтынымыз түсінікті. Баспасөздің, аударма ісінің дамуымен сөздік құрамның өлшеусіз баю үстінде болғаны белгілі. Кіріккен, біріккен, ықшам тұлғаға айналған сөздер де қазіргі тілімізде көбірек: *барып тұрған* (баратын), *келіп*

тұрған (келетін), *жаздың күні* (жаздыкүні), *күздің күні* (күздікүні), *айтатұғын* (айтатын), *ойлайтұғын* (ойлайтын), *ол дағы* (ол да), *жұрт тағы* (жұрт та), *бара жатырған* (баражатқан), *келе жатырған* (кележатқан). Лексикадағы байқалатын өзгешелік ретінде атай кететін нәрсе, кітаби тілдің әсерінен болу керек, араб, иран сөздері қазіргі тілдегіден көбірек.

Грамматика саласындағы ерекшелік деп қазіргі тіліміздегі **мен** жалғаулық шылауы мен көмектес септігінің **мен (бен)** қосымшасының *бірлен, илен, білен, мынан* түрінде келуін, есімшенің **а-тын** жұрнағының орнына оның толық түрі — *тұрған, -тұған, -тұғын* қосымшасының қолдануын, ашық райлы етістіктің үшінші жағына *-лар (-лер)* жалғауының қосылуын, *-ды (-ты)* қосымшасының *-дүр (-түр)* түрінде келуін айтуға болады (Б. Әбілқасымұлы).

Көне қазақ тілінің жазба нұсқасына XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ тілінде жарық көрген «Түркістан уәлаяты», «Дала уәлаяты» газеттері, хан-сұлтандардың жазған хаттары, бұйрық-жарлықтары жатады.

Сақталып бізге жеткен жазба үлгілерінің тапшылығынан, емле ережесінің тиянақталып айқындалмағандығынан, халықтың ауызекі сөйлеу ерекшелігі жазба нұсқаларында өз мәнінде ескерілмегендіктен, тағы басқа себептерден көне қазақ әдеби тілінің қай шамада қалай қалыптасқанын зерттеуде қиындық келтіретіні мәлім.

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Адам баласының ойлау қабілеті қаншалықты терең де шексіз, мүмкіндігі мол, ауқым-аясы кең болса, соны өз деңгейінде көрсете, жеткізе алатын дамып жетілген жазба тіл екені белгілі. Жазуды қолдану, жазба тілге көшу — тіл дамуының жаңа кезеңінің бетін ашатын құбылыс екені де анықталған.

Әр халық тілінің тарихында, оның дамып, жетілу тарихында жазу-сызу өнерінің алатын орны айрықша дейтін себебіміз дыбыстық жазу — адамның ой-пікірін, хабары мен мағлұматын, сөзін қағаз бетіне таңбалар арқылы түсіретін адам баласы ойлап тапқан өте маңызды әрі құнды табыстарының бірі, адамзаттың барлық мәдени, рухани жетістіктерінің негізі. Жазу қатынас құралы ретінде пайдаланылған сурет пен шартты белгілерден кейін ұзақ уақыттан кейін пайда болған (Н.Оралбаева).

Жазу төрт түрге бөлінеді: 1) Неолит дәуірінде пайда болған ең көне түрі пиктографиялық жазуда оқиғаға қатысты заттардың суреті салы-

нады. Абстракті ұғымды басқа әдіспен де суреттейді. Мысалы, олжаны – тасбақаның, махаббатты – сызықшамен қосылған екі жүректің, достықты – ұстасқан екі қолдың, соғысты – садақ оғының суретімен белгілеген. 2) Идеографиялық жазуда әр сөздің тұрақты графикалық таңбасы, әр таңбаның меншікті мағынасы болады. Оның бір түрі – қытай, жапон, корей халықтарының иероглиф жазуы. 3) Буын жазуында сөз құрамындағы әрбір буын жеке таңбамен белгіленеді. 4) Тіл дыбыстарын, фонемаларды әріппен таңбалайтын дыбыстық жазу (әріп жазуы) – жазудың дамып жетілген ең оңтайлы түрі. Оның ең көне түріне финикия, арамей, грек жазулары, көне түркі жазуы жатады. Қазақ жазуы әріптік жазуға дейін сурет жазуын қолданғанын тау-тастардағы түрлі суреттер арқылы дәлелдеушілер бар (ҚҰЭ, 3-том, 468-б.). Идеограмма немесе логограмма жазуын ертедегі шумер, мысырлық, қытай, мая, ацтек халықтары пайдаланған.

Жазудың пайда болу мен оның тіл тарихындағы алатын орны жайында Ч. Лоукотканың 1950 жылы жарық көрген «Развитие письма» аталатын еңбегінде кешенді түрде зерттелген. Орыстың атақты политолог, эпитолог, палеолог ғалымы В.А. Истрин «Возникновение и развитие письма» деп аталатын еңбегінде (1965) адамзаттың бастапқы жазулары пиктографиялық, логографиялық, морфемаграфиялық, буындық, әріптік-дыбыстық, консонантты-дыбыстық, вокалды-дыбыстық жазулардың тарихын сөз етіп, арамей, египет, финики, семит, угарит, протоханан, крит, протосинай, ассири-вавилон, библос, пуни, көне еврей, ацтек, инк, майя халықтарының тарихы мен жазуларына талдау жасаған.

Филологияда жазудың үш түрі аталады:

1) Логограмма – әр сөздің бейнеленген (символ) жазуы. Мұнда мағынасын білдіретін мыңнан астам бейне (символ) қолданылады.

2) Буын жазуы тәсілінде таңба саны жүзден аспайды.

3) Жазудың ең жетілген тәсілі әріп жазуында таңбалар 20-дан 50-ге дейін жетеді.

Бұдан бес мың жыл бұрын Месопотамиядағы шумерлер бұрынғы сурет жазуын жетілдіру барысында алғашқы болып сына жазуын (клинопись) енгізген. Зерттеушілердің пікірінше, шумер жазуы ең ежелгі жазу болып саналады. Шумер жазуын түркі тілдерімен салыстырған О.Сүлейменов тұлғалық, ұғымдық жағынан жақын шумер мен түркі сөздеріне мынадай мысал келтіреді: *ада* – ата, *ама* – аба – ана, *мала* – бала, *ер* – ер, *думу* – тума, *од* – от, *уш* – үш. т.б. Шумер жазуы кейін келе аккад, вавилон, ассирия жазуларының қалыптасуына негіз болды (ҚҰЭ, 3-том, 564-б.). Шумерлер табынатын *дингир* мен түркілер құдайы *тәңірдің* бір атаудың

екі нұсқасы екені де екі халықтың генетикалық жақындығын меңзегендей.

Жазудың ең соңғы жетілген түріне жататын фонетикалық немесе алфавиттік әріп жазуының бастапқы үлгісіне ерте заманғы брахми үнді жазуы, тибет, арамей, согди, манихей жазулары, грек, араб әліпбилері, көне еврей, грузин мен армянның квадрат жазулары жатады. Ұйғыр жазуы – соғды жазуынан (б.з.б. I ғ. – б.з. IX ғ.) бастау алатын ежелгі ұйғыр тайпалары пайдаланған 22 әріптен тұратын жазу. Ұйғыр жазуының әліпбиін кейінірек басқа да түркі тайпалары, олардан моңғолдар үйренген. XIII-XIV ғасырларда Орта Азияда құрылған түркі-моңғол ұлыстарының көпшілігі ұйғыр жазуын пайдаланған. (Ғ. Айдаров, Ә.Құрышжанов, М.Томанов).

Ежелгі дыбыс жазуына б.з.б. XIII ғ. – б.з. III ғ. аралығындағы Таяу Шығыс елдерінде қолданылған финикия жазуы жатады. Ол әріп жазуының ең алғашқы бастамасы болды. Финикия жазуы – Кіші Азия мен Таяу Шығыс елдерінде қолданылған 22 дауыссыздан тұратын дыбыс жазуы. Бертін келе бұл жазуды арамей жазуы ығыстырды. Жазусызу өнерінің дамуында финикия жазуының алатын орны ерекше. Көне арамей, грек, араб жазулары, сондай-ақ Еуропа елдеріндегі қазіргі жазудың барлығы да финикия жазуынан өрбіген.

Финикия жазуы негізінде қалыптасқан грек жазуы б.з.б. V-IV ғасырларда Византия жазуына негіз болды. Одан кейін б.з. IX ғасырында кирилл жазуы шықты. Б.з.б. II ғасырда пайда болған латын жазуының арғы төркіні де осы грек жазуы (ҚҰЭ, 3-том, 70-б.).

Араб жазуы – ежелгі Вавилониядағы (б.з.б. 2000 жыл) аккад, шумер тайпаларының жазба әріптері негізінде пайда болған консонантты (буындық) көне жазу. Араб жазуының бірнеше үлгісі бар: куфи, насх, диуани, руки, талик т.б. Бұлардың ішінде куфи – әшекейлеп жазуда қолданылса, насх – баспа ісінде қолданылады. Араб жазуының дамып, өріс алуы ислам дінімен тікелей байланысты. Қашғардан Еділге, Жетісудан Мысырға дейінгі аралықты түгел мекендеген түркі тайпалары XI-XX ғасырлар аралығында араб жазуын қолданған. Араб жазулы түркі ескерткішіне Қарахан әулеті түркілерінің (XI-XII ғ.). Орта Азия түркілерінің (XI-XIV ғ.), көне қыпшақ (XIII-XV ғ.) және шағатай тілдеріндегі (XV-XVII ғ.) жазбалары жатады. XIV-XVI ғасырлардағы араб әліпбиіндегі жазба ескерткіші саналатын шағатай тіліндегі еңбектердің қазақ тіліне де қатысы бар деп есептейді зерттеушілер. Шағатай тілінде жазылған ортаазиялық жазба әдеби шығармалардың XVIII-XIX ғасырларда түркі тілдес өзбек пен ұйғыр халықтарымен қоса қарақалпақ, түрікмен халықтарының да жазба әдеби тілінің қалыптасуына мейлінше зор әсерін тигізгені белгілі (А.Аманжолов).

Ахмет Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда, ағылшын, француз тілдеріндегідей «ит деп жазып, шошқа деп оқитын», яғни жазылуы мен оқылуының арадеңгейі алшақ тілдермен, сондай-ақ екпінге қарай сөздің оқылуы өзгеріп отыратын орыс тілімен де салыстырғанда сөздің жазылуы мен оқылуы сәйкес келетін қазақ тілінің емле ережесін жетілдірудің мүмкіндігі мол. Араб әліпбиіндегі жазуды қазақ халқы ғасырлар бойы қолданған. 1926 жылы А.Байтұрсынұлы араб жазуына өзгеріс енгізіп, ондағы артық әріптерді шығарып тастап, жазуды қазақ тілінің дыбыстық құрылымына икемдеп, көп жеңілдеткен. Оны қадым жазуынан өзгеше төте жазу деп атайды.

Бұл аталған жазулардан өзгеше ең оңтайлы дыбыстық графикалық таңба болып табылатын әріпті жазуды қазіргі уақытта әлем халықтары кеңінен қолдануда. Соның ішінде ең кең тараған латын әліпбиі б.з.б. VII ғасырда Римде грек және этрус әліпбиінің тармағы ретінде пайда болып, б.з. I ғасырында қалыптасқан. Латын жазуы бұрынғы КСРО құрамындағы түркі тілдес халықтар да 1926-1940 жылдар аралығында қолданылған. Славян ағартушысы Кирилдің атымен аталған кирилл жазуы (кириллица) грек жазуы негізінде жасалған. Бұл жазуды орыстар X ғасырдан бастап пайдаланған. Қазақ жазуы да 1940 жылдан кириллицаға көшіріліп, осы әліпби күні бүгінге дейін қолданылуда.

А. Аманжоловтың айтуынша, көне түркі жазуы – Орталық Азия жерін бағзы заманнан мекендеген түркі тайпаларының әріптік жазуы. Дания ғалымы В. Томсен көне түркі әліпбиі арамей жазуының әсерінен шықты деген жорамал айтады. Бұл көне әліпби Жерорта теңізі маңындағы алғашқы әліпбимен генетикалық жағынан тікелей байланысты екенін археологиялық деректер мен палеографиялық талдаудың нәтижелері дәлелдейді. Көне түркі әліпбиінің әуел бастапқы түпкі негізгі б.з.д. 3-2-мыңжылдықтағы беймәлім лотографиялық немесе әліпбилік жазу болуы ықтимал деген пікір қалыптасқан (ҚҰЭ, 5-том, 29-б.). Қазақтың арғы ата-бабаларының әріп жазуы руникалық жазудан басталып, кейінгі кезеңде VIII ғасырда ұйғыр жазуы пайда болды. Мұның өзі түркі жазуы секілді олардың тілінің де бағзы көне замандық тарихы барын айғақтайды. «1893 жылдың желтоқсан айында дат ғалымы В.Томсен дүниежүзін дүр сілкіндірген жаңалығында Орхон және Енисей өзендерінің бойындағы руникалық жазулардың түркі халықтарының еншісіне тиетіндігін дәлелдесе, одан бір ғасырдан кейінгі А.Аманжоловтың көне түркі жазуларының пайда болып, қалыптасқан мерзімін 1000 жылға шегеруі де ғылым үшін дәл осындай жаңалық еді» деп жазыпты әріптестері. Проф. А.Аманжолов ертедегі түркі тіліндегі лексикалық бірліктерді шумерлік жазумен салыстырып, Жетісудан табылған ежелгі жазу үлгілерін зерттей келе, көне

түркі әліпбиі мен ертедегі грек әдебиетінің арасында генетикалық байланыс бар деп тұжырымдау арқылы қазақ жазуы тарихының көне бастауларын танытты. Ғалымның: «Демек, ата-бабаларымыздың көне грек әліпбиінің меңгеріп, пайдаланып, өз тілінің дыбыстық жүйесіне лайықты төл жазуын – көне түркі алфавитін өте ерте, біздің заманымыздан бірнеше ғасыр бұрын ойдағыдай жасап шығарған», – деуі әлемдік жазу үлгісі арамей таңбаларынан бастау алған деген ғылыми ойды нақтылай түседі («Ана тілі», 04.07.09.).

Жазудың қалыптасуымен пайда болған өзіндік дәстүрі бар қазақ жазба тілінің негізі көптеген түркі халықтарына ортақ нұсқалардан бастау алады. Соған орай VI-VII ғасырлардағы көне түркі жазба ескерткіштері, XI ғасырдағы Жүсіп Баласағұнның «Құдатғу білігі», Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрігі», ортағасырлық «Мұхаббатнама», Оғызнама» сияқты жазба ескерткіштері қазақ жазба тілінің негізі ретінде танылады (ҚҰЭ, 3-том, 468-б.). Көне түркі тілінің жазуы жайында О.Сүлейменов былай дейді: «Древнетюркские письмо – буквенное. Китайское – иероглифическое. Следовательно, согдийский алфавит – единственная из письменностей сопредельных ареалов, которая могла стать источником тюркской руники. Тем более, что согдийское письмо использовалось одним из тюркских народов: древнеуйгурское письмо – прямой потомок согдийского. Это видно сразу при сопоставлении алфавитов («Казахстанская правда», 18. 05. 2001).

Демек, қазақ әліпбиінің мыңдаған жылдық тарихы бар. Халқымыздың өзінің ғұмыр тарихында бірнеше жазу үлгісін тұтынғаны мәлім. VII-XIII ғасырларда қазақ жерінде Орхон-Енисей руникасы мен ұйғыр-найман курсиві секілді екі әріп жазуы қолданылған. Көне түркі Орхон-Енисей руникалық жазуы буын жазуы емес, 25-26 фонеманы таңбалайтын әріп жазуы болған деп есептейді зерттеушілер. «Руникалық (күл) жазуы қазақтың мыңдаған жыл бұрынғы ата-бабаларының өзінің сөйлеу тіліне тән дыбыстарына негізделген төл жазуы», – дейді Орынбай Бекжан. Ұлы Түркі қағанаты кезіне саятын руникалық күл жазуындағы дыбыс пен таңбалар санын В.Томсен мен В. Радлов 40-қа жеткізсе, кейінгі зерттеулер арқылы оған қосымша тағы да 30-дан астам дыбыс пен таңбаның өзіне тән мән-мағыналарымен қосылып отырғаны анықталды. Дауыссыздарға негізделген руна (күл) жазуының тарихы шумерлер заманындағы сөзтаңбалық (идеография) және одан арғы суреттаңбалық (пиктография) жазуларына саятыны мұнда дауысты дыбыстардың жазылуына мән берілмейтіні айтылған («Ана тілі», 15. 07. 09).

ЕРТЕ ЗАМАНҒЫ ТҮРКІ ҚАЛАМҒЕРЛЕРІ

Зерттеушілер қазақ халқының өз алдына дербес отау тігіп, жеке халық ретінде аталуы XV ғасыр болса, оның құрамындағы ру, тайпалар тілінің тарихын V-VIII ғасырлардан бастайды. Орхон-Енисей, Талас жазбалары (V-VIII ғ.ғ.) ерте ортағасырлық «Құтадғу білік» (XI ғ.), кейінгі ортағасырлық «Мұхаббатнама» (XIV ғ.) тәрізді әдеби жәдігерлер, сондай-ақ ерте заманғы жазба әдеби тіл мен халық тілінің өзара байланысын көрсететін М.Қашқаридің «Дивани лұғат ат-түркі» (XI ғ.), «Кодекс Куманикус» (XIII ғ.), «Оғызнама» (XIV ғ.) сияқты көне мұраларға өзге де түркі халықтары тәрізді қазақ халқының құрамына енген ру, тайпалардың да қатысы болғандығы даусыз [86, 196]. Күнделікті қолданыстағы тіл біткеннің қалыптасып, жетілуі, сөздік құрамының молаюы халықтың рухани өмірімен, мәдени және қоғамдық-әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты дейміз.

Қазақстанда Ұлы Жібек жолының бойында Тараз, Қаялық, Құлан, Сауран, Тальхир (Талғар), Испиджаб (Сайрам), Ясы (Түркістан), Фараб (Отырар) қалалары болған. Бұл қалаларда Әбу Насыр әл-Фараби, Ахмед Яссауи, Сүлеймен Бақырғани, Ахмед Иүгінеки секілді түркі ғалымдары туылған. Түркі елінде сондай-ақ Абдулла әл-Хорезми, Ибн Сина (Авиценна), Райхан әл-Бируни секілді ғұлама ғалымдар еңбек еткен. Олардың жазба мұраларының қазіргі ұрпаққа жеткені аз емес, бізге жетпей қалғандары да жоқ емес. Ерте заманнан жеткен қайсыбір жазба мұралардың авторы белгісіз. Халықтың ежелгі шежіресін генеалогиялық аңыздар негізінде баяндайтын эпостық дастанның бірі – «Оғызнама» Жетісу өңірінде шығарылған мифтік сюжеттегі ерлік жыры. Жырда Оғыз батырдың жорықтары суреттеледі. Ескерткіш ауызша тарап, қағаз бетіне XIV ғасырда түскен. Дастанда түркі халықтарының көптеген аңыз әңгімелері көрініс тапқан. IX ғасырдағы оғыз-қыпшақ дәуірінің тағы бір жазба мұрасы Сыр бойы мен Жетісу аралығында жазылған «Хитаб Дәдәм Қорқұд» («Қорқыт Ата кітабы») – жыр мен күйдің атасы, тұңғыш қобызшы Қорқыт Ата жайындағы аңыз-әңгімелер. Қорқыттың тартқан күйлері ұшқан құс, жүгірген аңды да ұйытқаны аңыз түрінде айтылады (*қараңыз*: Ертедегі әдебиет нұсқалары. А., 1967).

Алғаш Қашқарда білім алып, кейін орта ғасырдағы мұсылман әлемінің мәдени-ғылыми орталықтары Бұхара, Нишапурда, Бағдад қалаларында білімін жалғастырған М.Қашқари – түркология тарихында тұңғыш рет түркі тілдерінің тарихи диалектологиясының негізін салған ғалым. Барсаған руы, Қарахан әулетінен шыққан Ыстықкөл

жағасындағы Барсхан қаласының тұрғыны. Түркі ғалымы Махмұт Қашқари түркі тайпалары мекен еткен жерлерді аралап, олардың тілі мен ауыз әдебиетіне, этнографиясына зейін қойып, сөздері мен өлендерін, аңыз-әңгімелерін, әдет-ғұрпын мұқият жазып алып, XI ғасырда тарихи салыстырмалы әдіс бойынша түркі тілдерінің ең бірінші грамматикалық оқу құралы «Диуани лұғат ат- түрік» («Түркі сөздерінің жинағы») еңбегін жазып, түркі тілдерінің мәртебесін көтерді (ҚҰЭ, 6-том, 409-б.). Кітапта тек түркі сөздерін теріп жазып, өзге тілден енген сөздерді қолданбаған. Түркі тілдерінің байлығын зерделеу, айтылу, жазылу заңдылығын, қолдану аясына қатысты айырым белгілерін зерттеу ғалымның басты ұстанымы болды. Алынған мысалдары негізінен халық аузынан жиналған ақыл-кеңес беретін, насихат айтатын, ғибрат алатын, үлгі-өнеге көрсететін парасатты сөздер, өлең-жырлар, көркем теңеулер, мақал-мәтелдер, қанатты да қанықты тіркестер, тұрақты сөз орамдары (Ө. Құрышжанов, Н.Келімбетов). Кітапта сондай-ақ түркі тайпалары мен олардың тіл ерекшелігі топтастырылуы, тарихи фонетикасы мен грамматикасы жайында келтірілген материал мен айтылған ойлар бар. М.Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегін зерттеушілер түркі тілдерінің өзіндік табиғатын танып-білуге септігін тигізетін байыпты байқау мен тұжырымға толы қазына ретінде бағалауда. Зерттеушілер сөздікті бүкіл түркі жұртының тілтану энциклопедиясы іспетті, көне түркі әдеби жәдігерлерінің хрестоматиясы іспетті деп жоғары бағалады. Сөздікте түркі тайпаларының бәріне ортақ алты мыңнан астам сөз бен жеке тайпаларға қатысты диалект сөз бар. Түсініктеме беруде автор 242 бәйіт пен 262 мақал-мәтелді пайдаланған. Ауыз әдебиетінің жоқтау, айтыс үлгілері де қамтылған (ҚҰЭ, 3-том, 248-б.). Бүкіл түркі әлемінің алтын қазынасының бірі саналатын аталған сөздікті зерттеп, тәржіме жасауда В.В.Бартольд, А.Н.Кононов, Х.Хартман, Броккельман, Аталай, И.В.Стеблева, Ө.Құрышжанов, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, А.Егеубай, Н.Келімбетов, т.б. ғалымдар өз үлестерін қосты.

Жетісу өлкесінде, Шу өзенінің бойындағы Қарахан мемлекетінің астанасы Баласағұн қаласында туылған ақын, ғалым, ойшыл, мемлекет қайраткері Баласағұни Юсуп (Жүсіп) ұлуғ Хасс-Хажиб 1069 жылы 85 тараудан тұратын, 13 мың жолдық ғибрат-өнеге поэмасы «Құтадғу білік» («Құт негізі – білік») дастанын жазған. «Құтты білік» дастанында ойшыл ақын әдептіліктің алуан түрін жырлай келіп, солардың ішіндегі ең бастысы – тіл әдептілігі деген түйін жасайды. Автор бұл дастанда метафора, аллегория, гипербола, меңзеу, астарлап сөйлеу сияқты

көркемдік құралды аса білгірлікпен пайдаланады. Дастанның тілдік тұрғыдан ғылыми мәні бар деу себебіміз сондықтан. Дастан бертін келе қазақ халқының этникалық құрамын қалыптастырған ру-тайпалардың орта ғасырдағы тұрмыс-тіршілігін, наным-сенімін, әдет-ғұрпын, сөз өнерін, тілін зерттеп білу үшін аса қажетті құнды мұра болып табылады (ҚҰЭ, 4-том, 107-б.).

Өз кітабының аты жайында Баласағұни былай дейді: «Құт әкелер білімінің» көр пайдасын, оқиғаның бақ жұлдызы жайнасын. Екі өмірді сыйғызатын уысқа жаздым, кітап айттым сөзді туысқа. Кім сыпырса екі өмірдің ырысын, сол бақытты, айттым сөздің дұрысын» (350-352-бәйіттер) (Ә.Құрышжанов). «Құтты білік» дастаны орта ғасырларда бүкіл түркі әлеміне түсінікті болған Қарахан әулеті мемлекеті түркілерінің тілінде жазылған. Бұл шығармаларда өмір мәні пайымдалып, жалпыадамзаттық рухани байлықтар – мұрат, дін, этика, қоғам, өнер мен даналықтың мәні сараланған. Ойшыл ғалым жер дүние мен әлемді төрт күдіреттен, төрттағанның от, су, ауа, топырақтың (жердің) үйлесімінен жаралған деп санайды. Ғалымның айтар ойы – адамның адами жетілуі мен кісілік кемелденуі, сол арқылы мемлекет пен қоғамды қуатты, мықты, құтты ету. Ақынның пайымдауынша, өкініштің ең ауыры өлшеулі өмірде дүние қызығы мен тән тілегі жетегінде кетіп, діл тазалығын сақтай алмаудан туындайды (Ә. Құрышжанов, Н.Келімбетов). Ақын өз шығармасын сөз басындағы ж дыбысының орнына й дыбысы айтылатын ерін үндестігі сақталатын тілде жазғанын, «Құтадғу білік» атауының қазіргі қазақ тілінде «құт (бақыт) әкелетін білім» болып аударылатынын, көне түркі тілінде *құт* – бақыт, *адғу* – әдемі, *біліг* – білім деген мағынаны білдіретінін атап өткен (101, 59). Юсуп Баласағұнидің шығармалары жайындағы мағлұмат «Қазақ даласының IX-XII ғасырдағы ойшылдары», (1995), Н.Келімбетовтің «Қазақ әдебиеті бастаулары» (1998), Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, М.Томановтардың «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» (1971) кітаптарында айтылған. А.Егеубаев қазақ тіліне аударған «Құтты білікті» зерттеп, ғылыми мәтінін даярлауда В.В.Радлов, түрік ғалымдары Р.Р. Арат, М.Ф. Кепрюлд, А.Дильгар көп еңбек сіңірді.

Әбу Наср әл-Фараби (870-950) – қыпшақ даласынан шыққан ұлы энциклопедист ғалым, ойшыл, философ, математик, астролог, музыка теоретигі. Ол көп ізденіп тіл білімі, тіл мәдениеті, жаратылыстану, география, метафизика, медицина, этика, химия т.б. салалардан 164 трактат жазып қалдырып, құнды ғылыми жаңалықтар ашқан (*қараңыз: А.Көбесов. Әл-Фараби. А., 1971*). XII ғасырдың бас кезінде Түркістан алқабында Сайрам, Ясы маңында Ибраһим Махмұд шейхтың отбасында

өмірге келген аса көрнекті ғұлама «Хикметтер» (даналық сөздер) атты мұра қалдырған Қожа Ахмет Яссауидің түркі халықтарының рухани-мәдени өмірінде рөлі айтарлықтай. Ұлы шейхтің поэтикалық дүниесін зерттеуге отандық және шетелдік түркітанушылар атсалысып келеді. Олардың ішінде Яссауи «Хикметтерінің» тілі мен стиліне қатысты пікір айтқан акад. С.Е.Малов, А.К.Боровков, проф. А.Н.Самойлович, Э.Р.Тенишев, А.Н.Щербак, Э.Рустамов, К.Ераслан, А.Сертская, А.Ержиласун, т.б. түрік, өзбек, орыс түркітанушылары көне түркі жазба ескерткіштерінің тілін талдап, сипаттама беруге атсалысқан.

Акад. Р.Сыздықованың XII ғасырдағы түркі жазба ескерткіші Қожа Ахмет Яссауидің «Хикметтері тілінің лексика-фразеологиялық құрамы мен құрылымы, морфологиялық құрылысы, фонетика-фонологиялық жүйесі, көркемдік бітімі талданған «Яссауи хикметтерінің тілі» атты бұл еңбегінде (2004) шығарманың ырғақ, өлшем, ұйқас тәрізді өлеңдік белгілері сипатталады. Осы ізденістер арқылы автор көне түркі жазбалары тілін зерттеу секілді түркітану ғылымының аса қиын да күрделі саласына көңіл бөліп, қазақ тілі мен түркі тілдері тарихын оның жазба әдеби нұсқасымен байланысты қарастыру мақсатын көздеген. Сондай-ақ Яссауидің діни ілім болып табылатын суфизмді насихаттаған еңбегін, «Хикметтер» аталған даналық сөздерін көркемдік бітімімен оқырман қауымды таныстыру қазақ тілінің де, бүкіл түркітану ғылымының да зерттеліміне қосылған үлес екенін еске алады. Автор Яссауи хикметтеріндегі діни ағымға қатысты термин мен жеке сөздердің мән-мағынасын ашу сияқты таза лингвистикалық, лингвостилистикалық мәселені шешуге негіз болатын тұжырыммен таныстыруды, шығарманың лексика-фразеологиялық, морфологиялық сипаттамасын беруді және сол арқылы көне түркі тілінің қалыптасуы мен даму теориясына үлес қосуды негізгі мақсат еткен.

XIV ғасырда Сарай қаласында қызмет істеуші Махмұд ибн Әли Алтын Орда дәуіріндегі көркем прозалық шығарманың таңдаулы үлгісі «Нахдж ул-Фарадис» («Ұжмаққа баратын жол») діни дидактикалық мазмұндағы еңбегін жазды. Бұл жазба ескерткіштің түркі тілдері тарихын, әдебиетін зерттеуде мәні зор, алатын орны үлкен (Э.Н.Наджип).

Хорезмидің «Мұхаббатнамесінің», Сейф Сараидің «Гүлстан битторки», қыпшақ жазбалары тілінде кейбір сөздер қосымшаларының екі нұсқасының болуы сөйлеу тілінің әсерінен екені анық. Мысалы, *ұлғ – ұлу, арығ – ары, чырағ – чыра, битик – бити, оғұл – ұл, чарик – чари, багла – байла, мүгіз – мүйіз, ағриг – ағрув* т.б. (С.Исаев).

Зерттеушілер XIII ғасырда жазылған «Моңғолдың құпия шежіресін» түркі тайпаларының сол кездегі тарихын, тілін, әдебиетін са-

лыстырып зерттеудегі аса құнды рухани мұра деп есептейді. Өйткені VI-XII ғасырларға дейін қазақ халқының жеке тайпалары монғол тайпаларымен көршілес қарым-қатынаста болған. Шығыстанушы ғалым Нәзіл Базылхан аталған шежіредегі «сөздердің елудей пайызы қазақ тілінің сөздік қорына сәйкеседі» деп тұжырымдайды. Демек қазақ тілі – өзге түркі тілдерімен қоса монғол, тұңғыс-маньчжур, жапон, корей тілдерін салыстырып зерттеуге ең негізгі өзек тіл деуге негіз бар (Б.Базылхан).

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБАЛАРЫ

Зерттеушілер көне түркі ескерткіш тілімен мынадай салыстыруды келтіреді: «*Көрүр көзүм көрмәзтег, біләр білгіш білмәз тег болты*» деген жолдар Қобыландыдан, «*қанын субча иүгірті, сөнүкүң тагча йатды*» деген Алпамыс жырынан көне қыпшақ тіліндегі үндестік пен үйлестікті, жалғастық желісін айқын аңғарамыз (М.Томанов).

Көне түркі ескерткіштеріндегі қайсыбір тұрақты тіркестер, метафоралық орамдар мен қос сөздердің мағыналық, тұлғалық ерекшеліктерімен ара-тұра сәл-пәл дыбыстық ауытқуымен қазіргі тілімізде сол күйінде сақталып, сәйкес келетін тұстары баршылық. Олардың кейбірінің құрылуы, берілу түрі мынадай: *түн қатып, алты бағ бұдып, алтын кешіг, сегіз адағлық барымын, арқыш-түркіш, өлу-йіту, йадағын – алаңын* [37, 60-64].

Тәуелдік пен септік жалғаулары *йулдузның, ұлғандан, қолымға, баласынға, қолындан, баласындан* түрінде қолданылған. Сөз басындағы ж әрпінің орнына й әрпі жазылған. *Йулдуз, йол йүріп, йәне*. Туынды етістік -ла жұрнағы арқылы туындаған, көптік жалғауы -лар, -лер: *хазіретлер, сұлтанлар*. Кейбір тұстарда ш әрпінің орнына ч әрпі жазылған: *күч, кічі, ерінчек, чечен, чықты*. «Сұлу» сөзінің баламасы ретінде *ай йүзім, толын ай, пісте ағыз* (оймақ ауыз) сияқты сөз тіркесі «көріксіз» сөзінің орнына *бұлт йүзлүг, сынық көңіл*, «ұшқыр» сөзінің орнына *көңүл құшы, көңіл сұңқұры* қолданылған [86, 64-67].

Білте қаған ескерткіші – Орхон түркі жазба ескерткіштерінің ең көлемдісі. Білте қаған, Күлтегін т.б. ескерткіштер тілін ғалымдар көне түркі тілдерінің солтүстік тобына (В.В. Радлов) жатқызады. Оның басты ерекшелігі сөз басында б, м (wep/men) дыбысы алмасып кездеседі. Жатыс септігінің -да, -де, ілік септігінің -ың, -ің, т.б. қосымшалары қолданылады деп көрсетілген (Ғ.Айдаров, А. Аманжолов).

Бізге беймәлім арғы ата-бабаларымыздың тілінде өрнектелген ежелгі ономастикалық, географиялық, тұрмыстық, шаруашылық атаулардың қайта жаңғырып қазіргі тілдік айналымда болуы ұлттық сананың жоғары

деңгейде екенін айғақтайды. Қолданысқа еніп, сөздік құрамды молайта түскен халық тіліндегі ұмыт бола бастаған сөздердің, тұрмыстық қажеттілікті өтейтін жаңа балама атаулардың қазіргі тілімізде ұлттық санада, ұлттық менталитетте көрініс табуына ықпал ете алатыны белгілі. Аталған көне түркі ескерткіштерінде мынадай жер-су атауларына қатысты сөздер кездеседі: *Köl* – көл, *tag* – тау, *qurgan* – қорған, *bel* – бел, *bilak* – білек, *bojun* – мойын, *jurt* – жұрт (Қ.Рысберген). Жазба ескерткіште берілген сөздер лексика-семантикалық, сөзжасамдық, синтаксистік сипаты, апелляциялық құрамы мен номинациялық уәжділік тұрғысынан қарастырылған.

Тоникук ескерткіші тілінен алынған мысалдардың кейбір түрлері мына төмендегідей:

<i>Қыл</i> – қыл, қылу	<i>Сыңар</i> – сынар
<i>Қылынтым</i> – тәрбиелендім	<i>Тағ</i> – тау
<i>Қыс</i> – қыс	<i>Табғач</i> – қытай
<i>Не</i> – не	<i>Талуи</i> – теңіз
<i>Неке</i> – неге	<i>Таң</i> – таң
<i>Нең</i> – қай, қайсы	<i>Тарқанч</i> – тарау, тарқау, бытырау
<i>Оғрақла</i> – бұйыр	<i>Тас</i> – тас
<i>Оғуз</i> – оғыздар	<i>Тасы</i> – тысы, сырты
<i>Обут</i> – ұят	<i>Тег</i> – ти
<i>Ол</i> – ол	<i>Тегі</i> – дейін, шейін
<i>Олур</i> – отыр	<i>Тегіре</i> – төңірек, айнала
<i>Он</i> – он	<i>Тезік</i> – тәжік
<i>Он оқ</i> – халық, он оқ	<i>Тез</i> – қаш, қашу
<i>Оғул</i> – ұл	<i>Темір</i> – темір
<i>Оқ</i> – оқ	<i>Тоқру</i> – тоқар
<i>Саб, чаб</i> – сөз, сөз саптау	<i>Тоқуз</i> – тоғыз
<i>Сан</i> – сан	<i>Тоқ</i> – тоқ
<i>Сайу</i> – сайын	<i>Тоникук</i> – тоникук
<i>Саңа</i> – саған	<i>Топ</i> – топ
<i>Санч</i> – шаныш	<i>Туй</i> – түй
<i>Сантуң</i> – жер аты	<i>Тумус</i> – жабық
<i>Сақын</i> – ойлан, ойлану	<i>Туруқ</i> – тұрақ
<i>Соғдақ</i> – соғдылар	<i>Туруқ</i> – тұрық, арық-тұрық
<i>Сөк</i> – сөк, сөгу	<i>Тут</i> – тұт, тұту, ұста, ұстау
<i>Су</i> – әскер	<i>Түмен</i> – түмен, он мың
<i>Сүле</i> – соғыс	<i>Түн</i> – түн
<i>Сүңүг</i> – сүңгі	<i>Түргес</i> – түргеш
<i>Сүңүс</i> – сүңгілес, кескілесу	<i>Түрк</i> – түркі тайпасы

Тінесі — кісі аты

Тірі — тірі

Тіріл — тіріл, жинал (Ғ. Айдаров).

Ә.Құрышжанов, Ғ.Айдаров, А.Аманжоловтың еңбектерінде берілген көне түркі жазбаларының кейбір үлгілері мынадай:

Күлтегін жазбасы

Теңрі тег, Теңрі йаратмыш

Түрк Білге қаған...

...Бенгү таш тоқытдым...

Бұ еріг ерсер,

Амтыка еріг йерте ірсер,

Анча еріг йерте

Бенгү таш тоқытдым, бітідім

Аны көріп, анча білің:

Ол таш... дым.

Бұл бітіг бітігме атысы

Йоллығ Тегін

Тәңірі тегі, тәңірі жаратқан

Түрік Білге қаған...

Мәңгі тас орнаттым...

(Бұрын) бұл аялдама болса,

Қазірде аялдама жер болса,

Сол аялдама жерге

Мәңгі тас қойғыздым, жазу еттім.

Оны көріп, былайша біліндер:

Ол тасты мен қойғыздым.

Бұл жазуды жазғанның аты —

Йоллығ Тегін

Темир капига жазбасы

Білге қаған ерміш,

Алып қаған ерміш

Бұйырұқы йеме

Білге ерміш арынч,

Алып ерміш арынч.

Беглері йеме, бұдұны йеме

Түзү ерміш.

Аны үчүн іліг анча тұтмыш

арынч

Ілік тұтып төрүг етміш.

Олар білікті қағандар еді,

Алып қағандар еді,

Бұйрықтары да

Білікті еді,

Алып еді.

Бектері де жұрты да

Түзү еді.

Сол үшін сонша (ұзақ)

Елдік тұтып, төрелік етіпті.

Табғач жазбасы

Табғач бұдұнка

Бегілік ұры ұғлын құл болты,

Сілік қыз оғлын күң болты

Түрк беглер Түрк атын ыты,

Табғачғы беглер табғач атын

тұтыпан,

Табғач қағанға көрміс

Табғаш жұртына түріктін

Бек ұлдары құл болды,

Пәк қыздары күң болды.

Түрік бектері Түрік атын

жоғалтып,

Табғаш бектердің табғаш атын

тұтынып,

Табғаш қағанына бағынды

Үзе Түрік Тенрісі
Түрік ыдүк Йері – Субы анча
тіміс:

Түрк бодүн йок болмазүн тійін,
Бүдүн болчүн тійін.

Ел болсын деді.

Йеті йашта Арсланбабқа қылдым салам,

Хак Мұстафа аманатын қылсаң инғам.

Ошұл уақытта мың бір зікрін қылдым тәмам,

Нәфсім өліп, Ламқанға аштым мана.

Хұрма беріп, башым сылап, назар қылды,

Бір пұрсатта ғакаба сері сафар қылды.

«Алуйдағ» деп бұ ғаламдін қазар қылды,

Мәктәп барып, қайнап толып, таштым мана.

Үстегі түрік тәңрісі,
Түріктің Қасиетті жер-суы бы-
лайша депті;

Көне қыпшақ тілінде

«Сенде, сенде йоқ,

Сеңгір тавда йоқ,

Ұтлу ташта йоқ,

Қыпшақта йоқ».

Ол – құш сүт-дір»

«Сенде, менде жоқ,

Сеңгір тауда жоқ,

Өте берік таста жоқ,

қыпшақта жоқ

ол – құс сүті-дүр»

Қыпшақ жазбасы

«Ічер, йер,

Ініне кірер»

Ол – бычак-дыр

«Ішер, жер

Ініне кірер

Ол – пышақ»

«Бұ барды – ізі йок

Ол – кеме-дір»

«Тенріден түшкен тоқмачық,

Дөрт аяқлы, маймачық.

Ол – кірпі-дір

«Міне, барды – ізі жоқ

Ол – кеме».

«Тәңіріден түскен тоқпашық,

Төрт аяқты, маймашық.

Ол – кірпі.

«Көлде кара құла йұвсапдыр

Ол – йашлық-дыр»

«Көлде кара құла жұсап тұр,

Ол – көздегі жас».

«Тав үстінде талашман,

Тайағы бар беш батман,

Ол – түлкүшіген түп-дір»,

«Тау үстінде таласпан (даукес)

Таяғы бар бес батпан

Ол – түлкінің құйрығы».

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Қазақ әдеби тілінің бастау арналары қандай және ол қай дәуірден басталады деген мәселеде бірыңғай пікірдің болмай келгені белгілі. Қазақ әдеби тілінің пайда болуы мен даму кезеңдері – қазіргі қазақ тіл біліміндегі көп уақыт бойы толық шешімін таппай келген күрделі мәселе. Соған орай тіл тарихы сөз болғанда мынадай мәселеге көңіл бөліп, шешіп алу қажет секілді. Әдеби тілдің алғашқы арналары қандай? Әдеби тіл тарихын қай кезеңнен бастау керек? Оны қалай дәуірлеу керек? Өйткені қазақ әдеби тілінің қалыптасуы мен даму тарихының ғылыми тұрғыда әлі де жеткілікті дәрежеде айқындалып бола қоймаған тұстары жоқ емес. Ол үшін әдеби тілдің тарихы, шығу, даму, қалыптасу кезеңдері қазақ халқының тарихымен жете байланыстырылып, жалпы қазақ тілі тарихы мен әдеби тіл тарихы жете сараланып зерттелгені оң нәтижесін бермек. Осы аталған мәселе жөнінде соңғы 30-40 жылда М.Балақаев, І.Кенесбаев, Ә.Қайдаров, Р.Сыздықова, Б.Әбілқасымов, Қ.Өмірәлиев, С.Исаев, М.Томанов, Ә.Ибатов, Е.Жұбанов, Ә.Құрышжанов, Ө.Айтбаев, Р.Өміров, Ш.Сарыбаев және басқа ғалымдар өз еңбектерінде ой-пікірін білдірді, жеке монографиялар жарық көрді.

Көп талас тудырған жәйт әдеби тіл деп қандай тілді танымыз, оның қандай шартты белгілері бар, статусы қандай деген мәселеге барып саяды.

Әдеби тіл дегенімізді былайша топшылап айтуға болатын сынайлы: Айтылу және жазылу жүйелері белгілі бір қалыпқа түскен, көркемсөз шеберлерінің өңдеуінен өткен, жалпыхалықтық тілдің өңделіп сұрыпталған, қырланған, нормаланып, жалпыға ортақ қасиеті анықталған, халықтың қоғамдық-экономикалық, саяси-шаруашылық, өмірімен байланысты рухани-мәдениет формаларын айқындайтын көп салалы, көп функционалды тіл. Әдеби тіл – жазба тіл, жүйелі тіл, стильдік тармақтары сараланып жетілген тіл, қоғамдық қызметі әр алуан, диалектілер мен қарапайым сөйлеу тіліне қарағанда жалпыға ортақ нормалары қалыптасқан халық тілінің жоғары формасы.

Әдеби тіл халықтың әдебиеті, мәдениеті, өнері мен білімі өсіп ілгері дамыған кезінде пайда болады деген пікірді жақтаушылар бар. М.Балақаевтың «Әдеби тіл – жазба әдебиет арқылы қалыптасқан тіл. байлығы, оның құрылысы сымбатты қалыпқа түсіп, екшеленеді. Жазуы болмаған халықтың тілі әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмайды» деген пікірінің тілдің әлеуметтік қызметінің артып, стильдік тармақтарының жетілуі тұрғысынан қисынды жақтары бары анық (Балақаев М., Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері А., 1965, 10-б.). Ғалым «Тілдің әдеби тіл дәрежесіне көтерілуі – халық, ұлт тілінің жаңа сапаға

ие болғанының көрінісі» деп, оны жазба әдебиеттің кемелдену, халық тілі байлығын игеру үрдісімен байланысты алып қарайды. Автор әдеби тілге жазуды негіз ете, тірек ете отырып, оның негізін халық жасай-тынын, ауызекі сөйлеу тілі, ауыз әдебиетінің тілі, ақын-жыраулар тілі оның басты арналары екенін жоққа шығармайды [25; 81, 116].

Әдеби тіл тарихын сөз еткенде қазақ халқының арғы тарихы барып тірелетін ерте заманғы жазба әдебиетке, 716 жылы жазылған «Тонукұқ сөзі» мемуарлық туындыға, 712 жылғы «Күлтегін», Түрік қағанаты, Қарахан қағанаты аталған мемлекеттегі түркі тайпаларының ортақ мұраларына, XIII-XV ғасырдағы жазба әдебиет үлгілеріне, ауыз әдебиеті мен ақын-жыраулар шығармаларына соқпай кете алмаймыз деушілер бар. Осы тұрғыдан филолог ғалымдар ертедегі түркілерде әдеби тіл болды деп есептейді. VIII-XI ғасыр аралығында ауызша әдеби тіл жазба әдеби тілмен қатар жарыса өмір сүрді. Ол мемлекеттік заң мен әдет-ғұрып ережелерінің тілі, өсиет-өнеге сөздерінің тілі, тарихи әңгіме тілі, ауызша шежіре тілі, эпостық-ерлік жырлар тілі, мақал-мәтелдер тілі түріндегі көп стильдік тіл болды (Қ.Өмірәлиев).

Қазақ әдеби тілін танытатын нұсқаларды лингвистикалық тұрғыдан зерттеуді жандандыру мақсатымен жазба материалмен, әкімшілік құжаттармен қоса өлең-толғаулар, шешендік сөздер, шежірелер, ертегі аңыздар тағы басқаларға тілдік талдау жүргізудің маңызы зор деп танылады. Соған орай қайсыбір зерттеушілер әдеби тіл нормасы жазуға дейін-ақ пайда болып, қалыптасып, белгілі-бір жүйеге түскен деген көзқарасты жақтайды [81, 32-59]. Р. Сыздықова XIX ғасырға дейін-ақ әдеби тілі болды деген пікірін білдіре отырып, әдеби тіл мәселесін халықтың мәдени, рухани, тарихи, экономикалық жағдайымен байланысты қарап, ақын-жыраулардың ауызша тараған сөз қолданысын әдеби тілдің алғашқы кезеңіне жатқызады. Атап айтқанда, XV-XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулардың тілін арнайы талдай келіп, олардың шығармаларын жазба дәуірге дейінгі ауыз әдеби тілі деп атайды. («ҚазССР ҒА Хабаршысы», 1979, №6).

XIX ғасырдағы баспа бетін көрген көркем туындыларды тілдік, тақырыптық ерекшеліктеріне қарай 3 топқа бөлуге болады. Біріншісі – ислам дінінің канондарын мадақтайтын «Сал-сал», «Жұм-жұма», «Кербаланың шөлінде», «Тамимдер», «Адам», «Зарқұм» тәрізді қиссалар. Екіншісіне мазмұны жағынан шығыстық сюжетке құрылған, идеясы адамгершілік, махаббат, ерлікті жырлайтын «Таһир», «Үш қыз», «Жүсіп-Зылиха» қиссалары. Үшіншісі – халық ауыз әдебиеті үлгілері мен қазақ ақындарының шығармалары «Ер тарғын», «Алпамыс», «Қыз Жібек», «Өсиетнама» т.б. жатқызып, оларда біршама таза, тек орфогра-

фиясында араб әліпбиімен байланысты жазу дәстүрі сақталғанын атап өткен [33, 196].

Әдеби тіл ауызша және жазбаша әдеби тіл болып бөлінеді. Бастапқыдағы ауызша әдеби тілдің туындысы саналатын жазбаша әдеби тіл дамып, кемелдену барысында халықтық дәуірге дейінгі әдеби тіл, халықтық дәуірден басталатын VII-XIV ғасырлардағы жазба мұралардың тіліне ұласады. Екіншісі XV ғасырдан басталып, қазіргі дамып, жан-жақты сараланып, жетілген әдеби тілге ұласады (Б.Әбілқасымов).

Осы тұрғыдан қайсыбір зерттеушілер халықтың өз кезіндегі саяси-әлеуметтік жағдайын, қоғамдық ой-санасын көрсеткен біртектес жанрдағы сөз үлгілеріне дидактикалық-шешендік сөздерді, арнау сөздерді, толғау жырларын, билер сөзін, тарихи жырларды, естірту мен жоктау сөздерін, айтыс өлеңдерін, тұрмыс-салт жырларын, батырлар жырын т.б. халық шығармаларын жатқызып, олардың тілін сөйлеу тілі мен ауызша әдеби аралығындағы дәстүрлі тіл деп танылуын құптайды [81, 86].

Ө.Айтбаев ғылыми еңбектерде әдеби тіл, ауызша әдеби тіл, ұлттық әдеби тіл, жалпыхалықтық тіл, жазбаша әдеби тіл, жазуға дейінгі әдеби тіл, жазу алдындағы көне әдеби тіл, жаңа әдеби тіл, қазіргі әдеби тіл, ру-ұлыстық, халықтық әдеби тіл, ауызекі әдеби тіл, әдебиет тілі, ауыз әдебиеті тілі, кітаби тіл, шағатай тілі, жалпы түркі тілі секілді көтеріп отырған мәселенің күрделілігінен туындаған толып жатқан аталымдардың айқын ойлылыққа жетелемей, бұлыңғырлыққа бастайтындықтан, оларды ретке келтіріп, іріктеп алуды, тірек етер терминдерді тиянақтауды ұсынады [81, 119].

Әдеби тілді дәуірлеу, олардың сипаты мен арналары жөнінде де айтылған әртүрлі пікір бар. Атап айтқанда, проф. А.Ысқақов қазақ тілі тарихының төрт кезеңін атап өтеді: 1. V-X ғасырдағы көне түркі кезеңі. 2. X-XV ғасырдағы түркі тілі кезеңі, яки қыпшақ қауымы кезеңі. 3. XV-XIX ғасырдағы қазақ тілінің өз алдына қалыптасу кезеңі, яки қазақтың халықтық тілінің даму, қалыптасу кезеңі. 4. XIX-ғасырдан бергі уақыттағы қазақтың ұлттық тілінің қалыптасу кезеңі («Қазақ әдебиеті», 16.11.1962).

Р.Сыздықова әдеби тіл тарихы үшін мәні де, маңызы да зор XVIII-XIX ғасырларға қатысты нақтылы материалдар негізінде сол дәуірдің әдеби тілінің сипатын, лексикалық, грамматикалық, стильдік ерекшеліктерін анықтауға көңіл бөліп, қазақ тілін ауыз әдеби тілі, жазба алдындағы әдеби тіл, жазба әдеби тіл деп үш түрге бөліп көрсеткен. Жазба алдындағы әдеби тілге XVIII-XIX ғасырдағы Бұхар, Тәттіғара,

Ақтамберді, Махамбет, Дулат, Марғасқа, Шернияз, Шортанбай т.б. ақын-жыраулар шығармаларының тілін жатқызады [159, 14].

Қазақ әдеби тіл тарихын ежелгі көне түркі дәуірі Хұндар мемлекеті кезінен басталады деген пікірді жақтаушы Ғ.Мұсабаев II ғасырды, Б.Кенжебаев V ғасырды көрсетеді. Ө.Марғұлан XVIII ғасырдан, Қ.Жұмалиев XVIII ғасырдан, Н.Сауранбаев XIX ғасырдан, Т.Қордабаев XX ғасырдан басталады деген пікірді қолдайды. М.Балакаев, Р.Сыздықова, Е.Жанпейісов «Қазақ әдеби тілінің тарихы» (1968) кітабында қазақ әдеби тілінің мынадай алты кезеңін көрсетеді.

1. XVIII ғасырдағы әдеби тіл
2. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы әдеби тіл
3. XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдеби тіл
4. XX ғасырдың басындағы әдеби тіл
5. 1920-30 жылдардағы әдеби тіл
6. 1940 жылдан кейінгі әдеби тіл [81, 46-47].

Ерте заманда ауызша шығарылып, халық жадында сақталған ауыз әдебиетіндегі тұрмыс-салт жырлары, шешендік сөз өнері, айтыс, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жоқтау жырлар, өнеге-өсиет жырлары, ертегі-аңыздар, батырлық пен ғашықтық дастандары, тарихи жырлар арқылы да қазақ тілінің қолдану аясы кеңіп, көркейіп отырғаны, сол арқылы да халықтың көркемдік ойлау жүйесі қалыптасқаны белгілі. Қазақтың қадір тұтар бітім-болмысы мен менталитетін айғақтайтын халықтық рухы осы аталған бай фольклорлық мұраларымызда, жыраулық дәстүрімізде, сал-серілік өнерімізде сақталған. Ұлттық әдебиеттің бастау көзі, бұлағы – халықтың ауыз әдебиеті дейтініміз бар. Фольклорлық шығарманың сондай-ақ тіл тарихы үшін де аса бағалы екені анық.

Этикалық-тарихи әңгіме-жырлар ұлт тілінің қазынасы, сөз қолдану тәсілінің қордаланған қоры, көркемдік көрсеткіш ретінде танылмақ. Сан-салалы сөйлеу тілінен нәр алған фольклорлық сөз өнері өзіне тән көркемдік түрімен, тілдік-дәстүрлік белгілерімен поэтикалық өрнек тауып, бағзы заманнан халықпен бірге жаңғырып, кейіннен келе ауызша әдебиетке ұласқан.

Әдеби тілдің қалыптасу тарихын қазақтың төл көркем әдебиетінің бастапқы көрініс беруінен іздейтініміз белгілі. Абай заманынан бергі сөз зергерлері, одан бергі мәдениет, ағарту, білім мен ғылым, қоғам қайраткерлері танымдық, тәрбиелік мәні бар көркем сөз орамдарын өз жарасымдылығын сақтап қолдануы арқылы қазақ әдеби тілінің қалыптасып, дамуына еңбек сіңіріп, өзіндік үлес қосып келді. Ертеректе қазақ әдеби тілінің жазба дәстүрі Абай мен Ыбырайдан басталады, солар ғана әдеби тілдің негізін қалаушы деген пікір айтылған. Алайда

кейін келе XIX ғасырға дейін де әдеби тіл болған деп дәлелдеушілер болды. Өз шығармаларын кітаби тілде емес, ауыз әдебиеті тіліне сүйене отырып, жалпы халықтық тілдің негізінде жазған Абай мен Ыбырай әдеби тіліміздің балаң кезінде көркем әдебиеттің шұрайлы да әсем өрнекті үлгілерін қалап, әдеби тілдің іргесін бекітуге өз үлестерін қосты деген пікірді зерттеушілердің басым көпшілігі жақтайды (І.Кеңесбаев, Қ.Жұбанов). Олар әдеби тіл тарихы мәселесін ертедегі әдебиет нұсқаларымен байланысты қарастыруды жөн санайды (Қ.Өмірәлиев).

Заңғар жазушы М.Әуезов: «Абай өзінен бұрынғы әдебиет тілін халықтық әдебиет тілі сапасында өсіре, байыта, сұрыптай түскен және белгілі бір дәрежеде Қазақстанның көп өлкесінің тіл қазыналығын кеңінен пайдаланып, халықтың әдеби тілін биік белеске шығара түскен классик ақын» – дей келе, «Абайдың алдындағы қазақ халқының көп ғасырдан айтылып келе жатқан мол эпостарындағы, салттық, тарихтық жырларындағы шебер, көркем өлең үлгілеріндегі тілдерді ұмытуға бола ма? Немесе XVIII ғасырда көпке жайылған жырлар тудырған Бұхарда, XIX ғасыр басында асыл, әсем, бай тілмен халықтық асқақ, ескек жырлар тудырған Махамбетте қазақ әдеби тілінің үлгі-өрнектері жоқ деуге бола ма?», – деп сөзін жалғастырады («Коммунист», 1951, №3, 21-б.).

Қазақ тілінің тарихы туралы жазылған әдебиетте араб, парсы, өзбек, татар т.б. тілдердегі сөздерді араластырып қолданған тұстарды «кітаби тіл» деп атау дәстүрі бар. XIX ғасырдағы «Түркістан уәлаяты» мен «Дала уәлаяты» газеттерінде араб графикасында кездесетін һ, ф, х таңбаларының жазылуы, сөздің соңғы буындарында еріндік дауыстының жиірек жазылуы тәрізді жәйттер байқалады.

Грамматика саласындағы ерекшелік деп қазіргі қазақ тіліндегі көмектес септік пен жалғаулық шылау қызметін атқаратын -мен қосымшасының -бірлен, -ілән, -білен, -мынан түрінде келуін, есімшенің -тын жұрнағының орнына -тұрған, -тұған, -тұғын сөздерінің қолданылуын, ашық райлы етістіктің III жағына көптік жалғау қосымшасының -лар, -лер болып қосылуын, сол III жақтық жалғаудың қалыпты -ды, -ты қосымшасының -дұр, -тұр түрінде келуін айтуға болады (Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. А., 1971).

Қазақ халқының ғасырлар бойғы көшпелі тұрмыс-тіршілігінде рулық құрылыс жүйесі сақталып, еңбек бөлінісі дамымай, бір орталыққа топтана алмай, хандық билік берік болмауы салдарынан жазудың қолданылу өрісінің кеңеюіне мүмкіндік болмағаны белгілі. XVII-XVIII ғасырдағы ақын-жыраулардың дидактикалық шешендік сөздер жанрын жетілдіріп, әдеби тілге өзгеше бір көркемдік түр беріп,

стильдік айшықты түрлендіріп, сөздің жаңа тіркестік қатарымен, фразеологизммен тілді молықтыруы нәтижесінде сол тұстағы әдеби тілдің үстем түрі ауызша әдеби тіл жетіле түсті (С.Исаев). Ауызша әдеби тіл өзінің арнасын көне дәуірдегі түркі тілінен алған. Ауызша әдеби тілдің негізгі тақырыбына заман жайын, ерлік дастандарды, халықтың мұң-шерін, жақсылық пен жамандықты, үлгі мен үлгісіздікті сөз қылу жататын.

И.И.Ильминский XVIII-XIX ғасырдағы қазақтың жазба әдеби тілінің қалыптасуына орта түркілік орфографиямен қатар татар тілінің де әсері болғаны жайлы былай дейді: «Өкінішке орай, далалы аймаққа татарлар алып келген, кейіннен қазақтар арасына кең тараған мұсылманша сауаттылық татарша бағыт алып отыр. Тіпті кейбір таза қазақша жазылған ескерткіштің өзі де татар тілінің әсеріне ұшыраған» (Ильминский И.И. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861, 5-б.). Көне жазбалардағы кітаби тіл нұскаларын тарихи тілдік тұрғыдан мұқият қарастырып, арабизм мен фарсизмдерге еліктеуден туған сөз қысындарының орнын айқындаудың тіл тарихын зерттеуде ескеретін жәйт екені анық.

XVIII-XIX ғасырдағы Ақтамберді, Тәттіғара, Үмбетей, Көтеш, Қобылан, Абыл, Нұрым, Марабай тағы басқа ақын-жыраулардың тілі кітаби тілден гөрі халықтың сөйлеу тіліне жақындау деген пікір айтылады (Ғ.Мұсабаев, Б.Кенжебаев). Зерттеушілер атап өткендей, Әбілхайыр ханның, Абылай ханның, Сырым Датовтың, қазақ билерінің орыс әкімшілігіне жазған хаттары арқылы тіл тарихын әр тұстағы жазба ескерткіштер арқылы талдап-тану өз нәтижесін бермек. Сондай-ақ XVI ғасырдағы Сығанақ әкімдері мен шейхтарының атына жазылған хаттар XVII ғасырдағы Әбілғазы Баһадүрдің хаттары, Қадырғали Жалайыридің «Жамиат-тауарығы» (XVI ғ.), Әбілғазының «Түркі шежіресі» (XVII ғ.) т.б. жазбалар тіліндегі сөз қолданымын зерттей отырып, олардың қазақ тіліне қатысын анықтау тіліміздің тарихын зерттеуге септігін тигізбек (Р.Сыздық). Біз ұлттық дәуірге дейінгі жазба әдеби тілімізді «кітаби тіл» деп атасак, басқа туыс халықтардың оны көне өзбек, көне ұйғыр, көне түрік, көне татар, көне түркмен тілі деп басқаша атайтыны белгілі.

Сонау ерте заманғы Асан қайғы мен Қазтуғанның бүгінгі күнге жеткен толғаулары, одан бергі XVI-XVII ғасырдағы ақын-жыраулар Шалкиіз бен Доспамбеттің көркемдік құнын бүгінге дейін жоғалтпаған жырлары, XVIII ғасырдағы Бұхар, Үмбетей, Ақтамберді, Шал тағы басқалардың алмас қылыштай отты, жігерлі өлең жолдары, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Махамбет, Шернияз, Жанак, Шөже секілді ақындардың өз шығармалары арқылы әдеби тілді байыта,

ұстарта, түрлендіре, көркемдік қуатын арттыра түсудегі ізденісі мен жетістігін, әдеби тілді орнықтыру мен өрбітудегі зор үлесін жалпы тіл тарихына байланысты зерттеу өз нәтижесін бермек [81, 109]. Қазақ, ноғай, қарақалпақ халықтарының ортақ мұрасы саналатын XV-XVII ғасырлардағы «Тоқтамыс толғауы», «Досмамбет сөзі», «Орақ-Мамай жыры», «Әділ сұлтан жыры», «Сыпыра жырау толғауы», «Қазтуған туралы сөз», «Шалкиіз сөзі», Жиёмбет, Ақтамберді өлеңдері т.б. жыраулардың мұралары зерттелді. XIX ғасырдағы Дулат, Шәді, Ақмолда т.б. ақындар мен жыраулардың қазақ поэзиясы тарихындағы өзіндік орнын тіл тарихын зерттеуші қаламгерлер атап өткен [162].

XVIII ғасырда өмір сүрген әйгілі абыз, жұрт «Көмекей әулие» деп атап кеткен Бұхар жыраудан бізге жеткені 600 жолдай өлең екен. Онда халықтық философияға негізделген қоғамдық ой, халықтық мүдде айтылады. Бұхар жырау қазақ халқының Жоңғар басқыншылығы тұсында, елдің болашағы қыл үстінде тұрған кездегі күрделі мәселелерге өз жырларымен жауап берген (ҚҰЭ, 2-том, 456-б.).

Осыған орай жырау өлеңдерінде тұрмыстық сөздер мен сөз тіркестері едәуір. Олардың ішінде *мертік, бұлу, теперіш, талыс, шөнтік, жебелеу, көбелеу, ұлтишылату* сияқты сирек қолданылатын сөздер мен *бикеш, алғаны* сияқты неологизмдер бар. Мұнымен қоса ақын өлеңдерінде бірсыпыра әлеуметтік мәндегі терминдер, сөз бен тіркестері кездеседі: *хан, бек, төре, аталы, атасыз, затсыз, жабы, азды, көпке, қараша, азақер, бөліске түсу, жарлық салу, қаһар қылу, есепке салу, әскер қылу т.б.* [79, 150-152]. Сондай-ақ жырау өлеңдеріндегі *жаулық жолы, алтын тұғыр, тас емиек, ақыл салу, қол салу, дәулет құсы, бақ үйі, ақиық бүркіт, аллаға жазбау, қағазға салу, құлып салмау, ірге қоспау, қаһар қылмау* фразеологиялық тіркестерінің басым көпшілігі кейін келе пассив тұлғаға айналды. Бұхар жырау мұрасын зерттеп жариялауға Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Қ.Халид, Г.Н.Потанин, Ш.Уәлиханов, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев т.б. да ұлт зиялылары өз үлесін қосты.

XIX ғасырдағы Дулат Бабатайұлының ел ішіне ауызша және жазбаша түрінде тараған шығармаларындағы образ жасау, өлең өрнегін жетілдіру, замана сазына қарай ақындық өнерде жанрлық, стильдік сонылық таныту ерекшелігі кейін Абай шығармаларында дамытылып, жалғасын тапқан. Дулат өлеңдерін жинастырып, баспаға даярлауда Құлмат Өмірәлиев көп еңбек сіңірді [64, 21-27]. Дулат өлеңдерін зерттеуге Х.Сүйіншәлиев, М.Мырзахметұлы да атсалысты.

Көне жазба мәдениеті бар қазіргі қазақ әдеби тілі халықтың тарихи тағылымын, көргені мен көңілге түйгенін, таным-білімін білдіретін сөз орамдарын, өнеге мен ізгілікті уағыздайтын көркем сөз үлгілерін

жинақтаған небір күрделі ой мен нәзік мағыналық реңктерді дәлме-дәл бере алатындай құрылым жүйесі дамыған, стильдік тармақтары сараланып, ұлттық бірлікті нығайтуға қызмет етіп келе жатқан кемел тіл деңгейіне көтерілген тіл ретінде аталып жүр. Әдеби тіл халыққа жан-жақты қызмет көрсетудің, білім берудің, мәдени, рухани мұраларды жасаудың қуатты құралына айналып отыр.

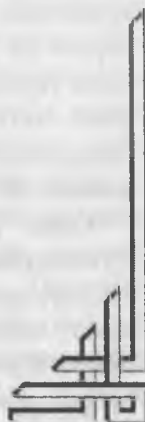
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ
ЖЫЛДАҒЫ

II ТАРАУ

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

БІ
ТІЛ БІЛІМІ

ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ТІЛІ – КЕМЕЛ ТІЛ

Қазақ тілі көне дәуірден аса бай ауыз әдебиетінің аркасында дана бабаларымыздың көркем ойы мен рухани өмірінің байлығын, сөз маржанын сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған, көркем жазба әдебиеттің қалыптасуына ұйытқы болған, бөгде тілдің шылауында кетпеген, шет тілден енген қоспалары аз, өзіндік құрылым-құрылысымен ерекшеленетін жазба мәдениеті бар тіл деп жүрміз. Кеңпейіл, меймандос қазақ халқының жомарттығы, ақкөңіл жайдарлылығы, сөз тапқырлығы, ділмарлығы, әзілқойлығы, серілігі, ашық жүзділігі баршаға аян.

Ел тарихымен, елтағдырымен тығыз байланысты дамып жетілген ана тіліміздің халқымыздың ұлы жетістігі, оның күллі қасиет-болмысының айқын көрінісі, жан-жүйесінің белгісі мен ажырамайтын, бөлінбейтін асыл қазынасы, негізі екені белгілі. Демек, тіл арқылы халық тарихы, ұлттың мәдениеті мен өнері, салт-дәстүрі мен дүние танымы, арман-мұңы мен тіршілік-тынысы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, сабақтасып отырмақ. Соған орай ұлт тілі тарихын зерттеуде көне заманнан бергі әңгіме-жыр мен ескерткіштер тілі халықтың қоғамдық-әлеуметтік даму кезеңдеріндегі дүниетанымдық болмысын айғақтайтын дереккөздер ретінде қарастыратыны белгілі.

Мұндай зерттеулерге дәйек болатын халықтың психологиялық бітім-болмысымен, таным-түсінігімен, дүниетанымымен, рухани құндылығымен, ұлттық мәдениет пен өнерімен анықталатын, тілдің барлық деңгейінде көрініс тауып, өзіндік ерекшелігін танытатын тіл табиғатын сезіну барысында оны көркейте, жетілдіре түсу тәсілі екені де анық.

Қазіргі қазақ тілі – әлемдегі сөздік қоры өте бай, морфологиялық құрылымы икемді, оралымды да ойнақы, жан-жақты дамып жетілген, көркем де қуатты, шұрайлы да шырайлы, әдемі де әуезді, қыры мол, сыры терең, бедерлі де бейнелі, ұлттық бояуы мен қасиетін, табиғатын берік сақтаған, өміршең, кемелденген, біртұтас, сындарлы ғажап тіл. Оның өзінің мәнділігі мен мазмұндылығы, сыпайылығы мен сәнділігі жөнінен де көп тілден озық тұрғаны жөнінде айтылып жүр.

Қазақ тілі – ұлы Абай мен Шәкәрімнің, Шоқан мен Қаныш Сәтбаевтың, М.Әуезов пен С.Сейфуллиннің, Б.Майлин мен І.Жансүгіровтің, А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбановтың, Мұстафа Шоқай мен С.Аманжоловтың, С. Мұқанов пен Ғ. Мүсіреповтың, М.Мақатаев пен М.Жұмабаевтың, ана тіліміздің інжу-маржанын танытқан басқа да ғұламалардың, акын-жазушылар мен қаламгерлердің тілі.

Қазіргі қазақ әдеби тілі – жазба әдебиет пен мерзімді баспасөз арқылы лексикалық байлығы артқан, құрылым-құрылысы сымбатты калыпқа түсіп екшеленген, сөз зергерлерінің өңдеуінен өткен, мән-мағынасы жағынан белгілі жүйеге салынып маркайған жалпыхалықтық, ұлттық, мемлекеттік деңгейдегі сындарлы тіл екеніне көп жыл бойы сөздік құрастыру барысында көзіміз жеткендей болды. Қатпар-қатпар астар мен тұспалға толы қазақтың қара сөзінде ескен желдей еркіндік, сана сергектігі, ойып түсер қорғасындай салмақ, кесіп түсер алмас қылыштай өткірлік бар екенін отандық және шетелдік түркітанушылар, қоғам қайраткерлері атап өткен.

Елбасымыз өз сөзінде: «Дауға салса алмастай қиған, сезімге салса қырандай қалқыған, ойға салса қорғасындай балқыған, өмірдің кез келген орайында әрі қару, әрі қалқан болған, әрі байырғы, әрі мәңгі жас, отты да ойнақы ана тілінен артық қазақ үшін бұ дүниеде қымбат не бар екен?! Ғасырлар бойы қазақтың ұлт ретіндегі мәдени тұтастығына ең негізгі ұйытқы болған – оның ғажайып тілі. Бұл халқым деп, қабырғалы қазағым деп, тайсаң – тағаң, тарықсаң – панаң боламын деп айтқан имани сөзім!» – деген еді («Қазақ әдебиеті», 29.11.2008).

Қазақ тілінің таңғажайып қасиеттері жайында пікір айтушылар көптеп саналады. Олардың арасында өз ғалымдарымыз, қоғам қайраткерлеріміз, ақын-жазушыларымызбен қатар өзге жұрт өкілдері де баршылық. Әсіресе атақты түркітанушылар мен саяхатшылардың ана тілімізге үлкен құрметпен қарап, тамсана жазғандары мәлім.

Түркітанушы ғалымдар мен қаламгерлердің айтып келгеніндей, қазіргі қазақ тілі – терең ой толғанысты, үлкен тебіреністі қалтқысыз жеткізе алатын поэтикалық күш-қуаты шексіз, алмас қылыштай өткір әлемдегі ең бай, ең әуезді, ең икемді, ауқымы кең қуатты тілдердің бірі. Қазақ тілінің кемел қуатын айғақтайтын нәрсе оның лексикалық ұшан-теңіз байлығымен, грамматикалық амал-тәсілінің молдығымен қоса, дыбыс жүйесінің саздылығы мен тартымдылығы, алымдылығы мен қарымдылығы, оралымдылығы мен өрнектілігі екенін дұрыс пайымдаған әр кезеңдегі ақын-жазушылар, көркемсөз шеберлері әдеби тілді әрлеп, көркем образбен байытып, жүйелеуге үлес қосып келді.

«Қазіргі қазақ тілінен үйренеріміз көп. Мен өз басым жаңа шығарма жазар алдында қазақ әдебиетінің озық туындыларын үңіле оқимын, орайлы атауларды өз шығармамда пайдаланып отырамын... Туыс тілдегі терминдер баламасын тартынбай кәдемізге асырсақ, қырғыз әдеби тіліне олжа саламыз», – дейді заңғар жазушы Шыңғыс Айтматов. Қазақ қаламгері Мұзафар Әлімбаев: «Қазақ тілі – неше

ықылым терең тебіреністің, іңкәр-құштарлықтың, ыза-кектің, сүйікті ырзалықтың, жиіркену мен өшпенділіктің, философиялық ой-толғаныстың ағысын емін-еркін, қалтқысыз жеткізетін қуатты тіл», – деп атап өткен («Ана тілі», 08.11.1990).

Түркітанушы ғалымдар қазақ тілінің мүмкіндігінің шаш етектен екендігіне, ағыл-тегіл кең арналығына мән берген. «Қазақ тілі – ең бай тіл. Мұны ешкім жоққа шығармайды. Ол 16 томдық Оксфорд сөздігіндей сөздікке сұранып тұрған тіл. Алайда мұны тілге, сөздік түзуге қатысы бар жандар құнттамай жүр» деген сыни пікір айтқан еді белгілі түркітанушы Александр Гарковец («Ана тілі», 06.01.94). «Осы күнгі түркі тілділердің ішінде қазақ тілінен бай, оралымды, терең тіл жоқ. Түрік тілімен сөйлеймін деген түрік баласы күндердің бір күні айналып қазақ тіліне келмекші», – деген екен Мағжан Жұмабаев.

П.М.Мелиоранский (орыс ғалымы): «Қазақ тілін зерттеушілердің бәрі де бірауыздан қазақ тілі түркі тілдерінің ішіндегі ең таза әрі бай тіл деп куәландырып отыр». С.Е.Малов (орыс ғалымы): «Қазақ тілі өзінің бейнелілігі, суреттілігі жағынан басқа түркі тілдерінен әрдайым бөлекшеленіп тұрады. Қазақ – өзінің ауызекі көркем тілімен, айшықты әсем фольклорымен бұрын да, қазір де даңқы шығып жүрген халық. Қазақ тілі бұрын да, кейбір реттерде бүгінде де сомдалған және біртұтас тіл деп танылып келеді». А.Жарри де Манси (француз ғалымы): «Қазақ тілі – түркі тілдерінің ішіндегі ең бір таза тілдердің бірі». Асаади (татар ғалымы): «Қазіргі ең таза, ең бай, ең табиғи және бұзылмай, бұрынғы қалпында сақталып қалған бір тіл болса, ол қазақ тілі және қазақ әдебиеті, шын ғылым үшін біз мұны ашық айтуымыз керек», – деген екен («Ана тілі», 25.08.1992).

Шығыстанушы И. Бенцинг: «Ғылыми, әдеби тілдік және тарихи тұрғыдан қарағанда қазақ тілі – түркі тілдерінің ішіндегі өте әсем, өте бай тілдің бірі» деген екен. Атақты түркітанушы В.В. Радлов түркі тілдерінің ішіндегі «ең бай, ең шұрайлы, ең түпкі негізін сақтаған әдемі, бұлбұл тіл – қазақ тілі» деп бағалай отырып, «Француз тілі Еуропаға қандай әсер етсе, қазақтың тілі түркі мәдениетіне дәл сондай әсер еткен» деген екен. Ал тіл ғылымының атақты маманы акад. Марр әлем тілдерінің ішінде түркі тіліне жататын ең бір шұрайлы да бай тіл қазақ тілі деп анықтама берген («Қазақ әдебиеті», 05.03.2004).

Орыс жазушысы А.А.Фадеевтің: «Біздің алдымызда көне, жаңа сөздерден құралған сөз мұхиты жатыр. Осы мұхиттан сөз тандап алуға ұстамдылық, қанағат сезімі, талғам керек. Әр нәрсе өз орнында жарасымды. Мәселе сол орынды таба білуде. Шын еңбек осында. Ал із-

дену үшін біздің тіліміз қалыптасқан, ұстартылған, көркем тіл екенін ұмытпау қажет», – деп айтқанындай, ана тілімізді қадір тұтып, оның өлшеусіз молбайлығын, сан қырлы көркемдігін сақтап үйрену сөз өнерін жете меңгеру шеберлігімен де байланысты («Өнер алды қызыл тіл», Алматы, 1986, 4-б.). Қазақтілінің бай, дамыған тілге жататындығының арқасында әлем әдебиетінің классиктерінің, марксизм классиктерінің шығармаларын, ғылымның барлық дерлік саласына қатысты әдебиет пен оқулықтарды аударудың сәті түскені белгілі.

Қазақтың ұлт болуымен байланысты оның тілі де дамып, халық тілінің тарихи жаңа кезеңіндегі жетілген түрі ұлт тіліне ұласып, баршаға ортақ, біртұтас қарым-қатынас құралына айналып отыр. Тіл дамуының жаңа сападағы көрінісі болып табылатын ұлт тілі өзінің ішкі құрылымы жағынан да халық тілінің мұрагері ретінде аталып жүр. Қазақ тілінің лексикалық байлығы барлық дерлік сөз табынан көрініс тапқан. Солардың кейбіріне тоқтала кетейік.

Еліктеуіш сөздер. Қазақ тілінің басқа тілдерден, оның ішінде туыс тілдерден де өзгешелігі еліктеуіш сөздерге және солардан туындаған сөздерге аса бай. Еліктеуіш сөздер деп табиғатта ұшырасатын сан алуан құбылыс пен заттардың бір-біріне қақтығысу-соқтығысуынан туатын үнді, сондай-ақ жан-жануардың дыбыстау мүшелерінен шығатын әртүрлі дыбыстарды есту қабілеті арқылы қабылдаудан болған және сол түсініктердің атаулары есебінде қалыптасқан семантикалық ерекшелігі жағынан да, фонетика-морфологиялық құрылымы жағынан да өзге сөз таптарынан оқшауланып тұратын сөздерді атаймыз («Қазақ грамматикасы»). Еліктеуіш сөздер екі топқа бөлінеді:

1. Дыбыстық еліктеуіш сөздерге табиғат құбылысының, заттардың қозғалысынан, бір-бірімен соқтығысуынан шыққан немесе адам мен жан-жануардың шығарған дыбыстарына еліктеуден туған сөздер жатады. Мысалы, *гүрс-гүрс, қарш-қарш, дыр-дыр, шіңк-шіңк, сарт-сарт, борт-борт, дүрс, тарс, сарт, тырс, шырп* т.с.с.

2. Бейнелеуіш еліктеуіш сөзге адам мен хайуанаттың, жеке заттың сыртқы көрінісін бейнелейтін немесе олардың қимыл әрекеті мен қозғалысына еліктеуден туған сөздер жатады. Мысалы, *маң-маң, едірең-едірең, кілт, жалт, қарқ* (етті), *арбаң-арбаң, жапыр-жұпыр* (қараңыз: «Қазақ грамматикасы». Астана, 2002, 252-б.).

Ситуация мен интонацияның құбылмалығы бірсыпыра еліктеуіш сөздердің де әлденеше тұлғада түрленіп келуіне себеп болатыны белгілі. Мысалы, аяғын *дақ-дақ, тақ-тақ, нық-нық, дық-дық, тық-тық* басып деп айтыла береді.

Одағайлар. Қазақ тілінде адамның көңіл-күйі мен сезімін білдіруде, сондай-ақ бұйыру мен ишара білдіруде, малды айдау мен шақыруда айтылатын одағай аталатын әуезділікке, ырғаққа, эмоционалдық құбылмалыққа, интонацияға өте бай сөздер тобы бар. Одағайлар білдірер мағынасы, грамматикалық сыр-сипаты, атқарар қызметі жағынан ешбір сөз табына ұқсамайтын өзіне тән оқшаулануымен ерекшеленеді. Қазақ тілі одағайлардың әр алуан түріне қатысты сөздердің молдығымен ерекшеленеді. Олар ең алдымен мынадай екі түрге бөлінеді: Негізгі одағайлар (*ей, әй, ау, уау, уай, пай, аһа, я, оһо, ой*), туынды одағайлар (*бәрекелді, әттеген-ай, япырмай, мәссаған, астапыралла, о тоба, масқара-ай*) (А. Ысқаков).

Одағайлар жағымды мағынада қолданылатын (*пан-пан, алақай, оһа*), жағымсыз эмоцияны білдіретін (*қап, әттең, піш, бай-бай*) одағайлар, адамға, үй хайуандарына қарата айтылатын императивтік ишара одағайлар (*тәйт, жә, тек, айда, сап-сап, әуп, шөре-шөре, көс-көс, моһ-моһ, әукім-әукім*), тұрмыс-салт одағайлары (*хош, хайыр, рахмет, есенбісіз, кеш жарық*) деген сияқты түр-түрге бөлінеді («Қазақ грамматикасы»).

Одағайлардың мелодика мен интонациялық құбылмалығы контексте түрлі сөз нұсқасының келе беруі үшін қолайлы екені белгілі. Мысалы, *әттең/әттегене, ойбай/ойбүй/үйбай, па/пан/пай, пан-пан/пай-пай, оһо/еһе, бай-бай/пай-пай, бәлі/нәлі, ей/ой, а/о, оһ/аһ/ұһ, ой/ай, уа/уай, айқай/айхай/ойхой/айхой/ойһой/айһай*, т.с.с.

Қос сөздер. Қазақ тілінің басқа бір жүйеге жататын тілдерден тағы бір айырмашылығы – сөзжасамның айырықша түріне жататын қос сөздердің көптеп саналуы. Олар жасалу тәсіліне қарай екіге бөлінеді.

1. Қосарлы қос сөздер – тұлға жағынан сәйкес, үндес болып келетін ең байырғы сөзжасам үлгілерінің бірі. Мысалы, *анда-санда, оқта-текте, телі-тентек, ептеп-септеп, емін-еркін, қазан-ошақ, ішек-қарын, ауыл-аймақ, аман-есен, есеп-қисап, абысын-ажын, шай-пай, мәресәре, оп-оңай, қолма-қол, теп-тегіс, қатын-қалаш, кәрі-құртаң, қыз-қырқын, асай-мүсей, азын-аулақ* біртұтас сөз ретінде қолданылады.

2. Қайталама қос сөздер үш түрлі жолмен жасалады. а) Бір сөздің екі рет қайталануы арқылы (*қайта-қайта, әрең-әрең, басты-басты, бара-бара, үйір-үйір, қора-қора, сылдыр-сылдыр*), ә) алдыңғы сыңарының тұлғалық өзгеріске түсуі арқылы (*жап-жақсы, мәз-мейрам, қауіп-қатер, әп-әдемі, тәп-тәтті, жап-жасыл, жым-жылас, сап-салқын*), б) соңғы сыңарының өзгеріске түсуі арқылы (*кісі-місі, ат-мат, нан-пан, жылап-сықтап, сиыр-миыр*). Сөзді қайталау және қосарлау тәсілі – мыннан аса сөзді қамтитын ерекшелігі мол құнарлы жүйе. Сол арқылы сөзді қайталау мен қосарлауда әр алуан мағына туындайды.

Кәсіби сөздер. Қазақ тілі белгілі бір кәсіпке байланысты айтылып келген сөздерге бай. Мұндай кәсіби сөздердің қолданылу өрісі шектелі болғанмен, диалектіден басты айырмашылығы олардың әдеби тілде баламасы болмайды. Сондықтан олардың әдеби тілімізді байытып, жалпыхалықтық қолданысқа еніп кеткендері аз емес. Мысалы, *мәйек, қоза, терім, мұрап, бағбан, дақыл, беде, танап, көшет, атыз, бекіре* т.с.с.

Қазақ тілінде кәсіби сөздердің мынадай түрлері бар. Мақта шаруашылығына қатысты *шитті мақта, жүйек, ақай, қоза, қозаяя; азық-түлік түріне қатысты* *әңгелек, торлама, күләбі, патсайы, қауын, ұн қауын, басыбалды, шыртылдақ, қауын ішек, қауынқұрт, қақ; балық түрлеріне қатысты* *таутан, табан, ағауыз, сүген, қаяз, тыран; жер бедерінің ылди-өрі мен ой қырына қатысты* *ағас, жалас, қапы, қобыс, үдек, жығары, далда, үрпек, тұран, күп, үспе; түйе атауларына қатысты* *жампоз, кезәркеш, кердері, құрт, қаратұяқ, аңырайма; ау аттары* *морда, тоспай, аламан, итерқұл; ұсталыққа қатысты* *шербек, аталғы, тышуар, пәрбі, аттіс, ыңғуар; етікшілікке қатысты* *созан, ұштық, пардоз* секілді көпшілік халыққа танымал болып үлгермеген, бірақ әдеби тіл өлшеміне жатқызуға болатын кәсіби сөздер аз емес (ҚҰЭ, 4-том, 453-б.). Мұнан өзге қызылша шаруашылығына қатысты *сірне, гүлдеуік, тоспа, қағат, өркін, жүйек; темекі шаруашылығына қатысты* *булықтыру, бүркеніш, жал, жиым, көңхана, маты, сағақ, тізбек; балық шаруашылығына қатысты* *жылым, ықпа, сере, абақ, торта, сүйрік, қоқан, азна, шөктірме, сүре, бүйек; бау-бақша мен егіске қатысты* *алқор, нәк, күләбі, болбол, қарық, оман, мәркі, шөнек, жоя, ақаба, әнжір, кесе* (Ө. Болғанбаев). Саятшылыққа, қол өнеріне, тігіншілікке, омарташылыққа, дәрі-дәрмекке, өсімдікке, бұғы-маралға, құс шаруашылығына тән кәсіби сөздерді де жинап-тернеп, қолданысқа енгізу арқылы сөздік құрамды үстемелеп байыту – алда тұрған міндет.

Шылаулар. Тіл-тілде ішкі лексика-семантикалық мағынасы, сыртқы тұлға-тұрпаты мен грамматикалық қызметі жағынан өзіндік сыр-сипатымен ерекшеленетін сөздер болатыны белгілі. Қазақ тілі осы аталғандай толықтай мағынаны білдірмейтін, тек сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып, әртүрлі грамматикалық мағына үстемелейтін шылау сөздерге басқа тілдермен салыстырғанда аса бай. Орыс тілінде айтылатын шылаудың қазақ тілінде мына төмендегідей әлденеше баламасының болуы мұның айқын айғағы:

И – *және, мен, бен, пен, да, де, та, те, әрі. Однако – бірақ, алай-да, дегенмен, әйткенмен, әйтсе де, әйтпесе, сонда да, сөйткенмен,*

ләкін. Или – не, немесе, әлде, біресе, болмаса, я, яки, кейде. Потому что – себебі, өйткені, неге десек, сөйткендіктен. До – дейін, шейін, қарай, таман, салым, тарта, жуық, таяу. О – туралы, турасында, жайлы, жайында, жөнінде, хақында, тарапты. Похоже – сияқты, секілді, тәрізді, сипатты, зәлітті, тәріздес, сықылды, тақылетті, тақылеттес, рәуішті, есепті, іспетті, іспеттес, сынды, мәнзедес, рәуіштес. Около – шамалы, шақты, тарта, қаралы, жуық. Қазақ тіліндегі сұраулық шылаудың көптеген түрінің орыс тілінде баламасы жоқ.

Грамматикалық сипатына қарай шылаулар үшке бөлінеді. Жалғаулықтар бірыңғай сөз бен сөзді, сөз тіркесі мен сөз тіркесін, сөйлем мен сөйлемді байланыстырады. Оған бен, пен, мен, және, тағы, әрі, да, де, та, те, әм, әлде, біресе, я, яки, бірде, не, немесе, болмаса, мейлі, кейде, құй, бірақ, алайда, әйтпесе, әйткенмен, дегенмен, сонда да, себебі, егер, алда-жалда, ал, ендеше, т.б. шылаулар жатады.

Септеулік шылаулар – белгілі бір септік жалғауын меңгеріп тұратын сөздер. Оған дейін, үшін, сайын, сияқты, туралы, арқылы, бойымен, шамалы, қаралы, қарай, таман, салым, тарта, жуық, таяу, гөрі, бері, кейін, соң, бұрын, бетер т.б. сөздер жатады. Демеулік шылаулар – әркілы қосымша реңк жамайтын сөздер. Оған ма, ме, ба, бе, па, пе, ше, -ақ, -ау, да, де, қой, гоі, қана, гана, түгіл, тұрсын, тұрмақ т.б. сөздер жатады.

Қазақ тілі – түркі жұртының байырғы тілі. Қазақ тілі қандай тіл, оның туыстас түркі тілдері жүйесіндегі орны қандай, ұқсастығы мен өзіндік ерекшелігі немен анықталады дегенде, алдымен ойға келетіні оның ежелгі түркі жұртының мәдени жадын, рухани құндылығын жинақтап ұрпақтан ұрпаққа жеткізген қазына екендігі.

Бауырлас Осман түріктері бастап айтқандай, қазақ елін, қазақ жерін барша түркі тектес халықтардың қарашаңырағы, атажұрты, тарихи отаны деп, қазақ халқын ата түріктер деп жүрміз. Сондықтан ба екен өзінің төл түркі тілін, басқа туыс халықтармен салыстырғанда онша көп өзгеріске ұшыратпай, басқа тілдердің әсеріне көп ұшырамай, атам заманнан бері жеткен сөздік қорын негіз тілдің түпкі қалпын басымырақ сақтаған қазақтар сияқты. Дей тұрсақ та қазіргі қазақ тілінің жазба әдебиет арқылы нормаға түсіп қалыптасқан, сөздік құрамы молығып, фонетикалық және грамматикалық құрылымы бір жүйеге түскен, стильдік тармақтары жетілген, әлеуметтік қызметі әр алуан, халық тілінің жоғарғы формасына айналуының ұзақ тарихи жолы, бел-белестері. ұдайы дамып, кемелденуінің өзіндік терең сыры бар екені мәлім.

Қазақ тілі түркі тілдері қыпшақ бұтағының қыпшақ-ноғай тобына жатады. Ерте кезден қазақтар араб жазуын тұтынған. 1929-1939 жылдары латын әліпбиін пайдаланды. 1940 жылдан бері орыс (кирилл) графикасына негізделген жазуды тұтынып келеді.

Қазақ тілі – монолитті біртұтас тіл. Халық құрамындағы тайпалардың көптігіне, олардың сан мыңдаған шақырым қашықтықта шашыраңқы орналасуына қарамастан, қазақ тілі – өзінің жеке диалектіге бөлінбейтін монолиттік тұтастығын сақтап қалған тіл. Түркі тілдерінің өз ішінде диалектілердің сипаты бірдей емес. Олардың ішінде ешқандай жеке диалектілерге ажыратылмайтын, тілдік ортақтығы басым біртұтас, монолитті тіл ретінде қазақ тілі көбірек аталып жүр. Айталық, қазақ елімен салыстырғанда анағұрлым шағын территорияны мекендеген өзбек, әзірбайжан, түрік, түрікмен т.б. туыс халықтар тіліндегі жеке диалектілердің өзара айырмашылығы бөлек тілдерге жатқызылып жүрген қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдерінің бір-бірінен айырмашылығынан да анағұрлым басым. Айта берсек, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі өзбек әдеби тілінен гөрі қазақ тіліне айтарлықтай жақын. Өзбекстан жеріндегі құрамалар 1959 жылғы халық санағында ғана өздерін өзбек ұлтына жатқызыпты. Оған дейін олар тұрмыс-тіршілігі ғана өзбектерге ұқсас болғанымен, сөйлеу тілі жағынан қазақтарға жақын болғандықтан, өздерін өзбектен бөлек жеке ұлтқа жатқызып келген.

Диалектіге қарағанда говордың қамтитын аясы шағын, әрі бірнеше говор кейбір тілдерде бір диалектінің құрамына енеді. Говордың қазақша атауын А.Ысқақов «атыраптық сөйлеу» деп, С.Омарбеков «айтылым» деп, Ә.Нұрмағамбетов «сөйленіс» деп атауды ұсынған. Қазақ тіліндегі жергілікті ерекшелік жүйелі түрде XX ғасырдың екінші жартысынан бастап зерттеле бастады. Жергілікті ерекшелікке байланысты ғылыми еңбектерін жазған С.Аманжолов, Ж.Досқараев, Ж.Болатов, Ә.Нұрмағамбетов, О.Нақысбекұлы, С.Омарбекұлы, Ғ.Қалиев, Т.Айдаров, Ш.Сарыбаев, Ә.Бөрібаев, Б.Бекетов, Ю.Абдуалиев, Ә.Байжанов, А.Тасымов, т.б. ғалымдар өздері илейтін терінің пұшпағы болғасын ба екен, қазақ тілінде жеке диалектілер бар деген пікірді мақұлдайды. Алайда басқа ғалымдар, соның ішінде қазақ тілінің біртұтастығына мән берген шетелдік түркітанушылар қазақ тілі жеке диалектілерге ажыратылмайды, онда тек айырмашылығы шамалы говорлар ғана бар деп есептейді.

Жеке диалектілерінің айырмашылығы анағұрлым айқын да күшті тілдер үшін әдеби тілдің диалектілік негізі болатыны белгілі. Қазақ әдеби тілінің негізі солтүстік-шығыс говоры деген пікір айтқан диалектолог ғалымдар болды (С.Аманжолов, Ә.Нұрмағанбетов). Алайда зерттеушілердің басым көпшілігі қазақ әдеби тілі жалпыхалықтық тіл негізінде қалыптасқан деген пікірді жақтайды (І.Кеңесбаев, М.Балакаев, А.Ысқақов, С.Исаев т.б.). Жергілікті ерекшелікке жатқызып жүрген қайсыбір сөздер халықтың этностық, тұрмыс-салт жырларында, мақал-

мәтел, ертегі, аңыз-әңгімелерде сақталған. «Келінді келгенде көр, себілді жайғанда көр», «Біреудің төсін жесен, өзіңнің ұшанды сайла». «Сыйда сықтамақ жоқ», «Шалжимасыз мал жима», «Сүтке сүт қоссаң сүмесін болады, сөзге сөз қоссаң, сүйесін болады», «Ас жақсысы – қазанжаппай, сөз жақсысы – ләббай» мақал-мәтелдеріндегі *себіл, ұша, сықтау, шалжима, сүмесін, ләббай* – көпшілікке онша таныс бола қоймаған сөздер.

Ұлан-байтақ өлкені мекендеген әрі жазу, сызу өнері кеш туындаған халықтың ана тілінің монолиттік біртұтастығын сақтай алуының сыры неде деген сұрақ тіл мамандарын ойға қалдырғаны анық. Батыс ауданда туып-өскен Шернияздың өлеңдері орталық, оңтүстік, солтүстік өңірлерге жетіп, жетісулық Сүйімбай ақынның жырлары неше мыңдаған шақырым қашықтағы аудандарға мәлім болуы алыс аудандардың бірібірімен экономикалық байланысының нашар болғанына карамастан, көркем сөз өнері байланысының өз мәнінде болғанын айғақтайды (Ә.Дербісәлин).

Қазақ тілі – жеке диалектіге бөлінбейтін бүтін тіл, бірегей тіл. Әдеби тіл ешбір жергілікті говор деңгейінде қалып қоймай, бүкіл халықтық тіл негізінде қалыптасқан деп жүрміз. Бұл жағдай орфоэпиялық варианттардың әуендік, дыбыстық құрылымына, әсем ырғағына байыппен үңіле қарап, ең айқынын, қолайлысын анықтау арқылы әдеби норма үшін үлкен мәні бар мәселенің шешімін табуды жеңілдетпек.

Қазақ тілі – жалғамалы тіл. Типологиялық белгілері жағынан қазақ тілі басқа да түркі тілдері сияқты жалғамалы (агглютинативті) тілге жатады. Агглютинация (лат. agglutination – жабысушы, жалғанушы) – аражігі айқын қосымшалардың тиянақты түбірге еркін, жапсарласа жалғануы арқылы туынды сөздер мен грамматикалық формалар тудыру тәсілі. Оның морфологиялық құрылымының негізі – аффиксация. Бұл тәсілдің тұрақты ережесі бар. Атап айтқанда, жұрнақ жалғаудан бұрын орналасады. Жалғаулар қатар келгенде алдымен көптік, оған таяу тәуелдік, одан кейін жіктік, септік жалғаулары тіркеседі. Агглютинация жүйесінде әр қосымша көбіне жеке бір мағынаға ие болады. Мысалы, *жұмысшыларымыздағыдай*: жұмыс – түбір, -шы – сөз тудырушы жұрнақ, -лар – көптік жалғауы, -ы – тәуелдік жалғауы, -мыз – жіктік жалғауы, -да – септік жалғауы, -ғы – сын есім жұрнағы, -дай – бұл да.

Түбір көбінесе бір буынды, кейде екі буынды ғана болып келеді. Аффиксациялық көрсеткіштер де осы іспеттес. Қазақ тіліндегі морфемалардың түйісуінде, дәнекерленуінде фонетикалық сәйкестіктің болуы, грамматикалық тұлғалар жағынан да түбірдің дыбыстық – фонетикалық құрылымының сақталуы, грамматикалық көрсеткіштердің біркелкілігі, септеу мен жіктеу жүйелерінің фонетикалық және

семантикалық тұрғыдан бірізділігі – агглютинативті тілдерге тән белгілер ретінде танылып жүр. Қазақ тілінде түбір мен қосымшалардың аражігі айқын білініп тұрады да, қосымша морфемалар түбір тұлғадан соң келеді. Бұл да агглютинативті тілдерге тән ерекшелік. Қазіргі қазақ тілінде тек (род) грамматикалық категориясы жоқ. Атау тұлғада тұрған сөз көптеген мәнде қолданылған. Жіктеу есімдігі мен сілтеу есімдіктері этимологиялық жағынан төркіндес. Сөз тіркесінің күрделі жүйесі де жалғамалы тілге жататын қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі. Мысалы, *жүгіріп ала жөнелді, жығылып қала жаздады, жығылып қала жаздап барып қалды, бара алмай қала жаздап еді*.

Қазақ тіліне дыбыс үндестігі тән. Тіл-тілдегі сөйлеу мүшелерінің қозғалысында өзгешелік болатындықтан, ондағы сөздердің құрамындағы дыбыстарды ұйыстыратын лингвистикалық құбылыс та бірдей емес. Сөйлеу мүшелерінің қозғалысы арқылы қазақ тіліндегі дыбыстарды да жасауға қатысатын тоғыз жасалу нүктесі бар. Тоғыз дауысты дыбыстың *а, ә, ы, і, ұ, ү* – жалаң дауыстылар, *о, ө, е* – құранды дауыстылар. 17 дауыссыз дыбыстың *п, т, қ, к, с, ш* – қатаң дауыссыздар; *б, д, з, ж, 3* – ұяң дауыссыздар; *л, н, ң, р, и, у* – үнді дауыссыздар (Ә.Жүнісбеков, С.Омарбекұлы).

Сөздің карамағындағы дауысты, дауыссыздарды ұйыстырып, басаяғы бүтін бір сөз етіп тұратын лингвистикалық құбылыс үндесім (сингармонизм) деп аталады. Үндесім заңы дыбыстарды алдымен буынға, содан кейін сөзге біріктіреді. Қазақ тіліне түбір тұрғысынан, сондай-ақ түбір мен қосымшаның арақатынасы тұрғысынан сөз құрамындағы дауыстылардың бірыңғай жуан, я бірыңғай жіңішке болып ыңғайласып, үйлесіп келетін тіл үндестігі тән.

Кирилл графикасына негізделген қазақ әліппесінде 42 әріп бар. Орыс тіліндегі 33 әріпке қосымша *ә, ө, і, ұ, ү, 2, қ, ң, ь* әріптері таңбаланған. Фонетика саласына қатысты қазақ тілінің жалпы түркі тілдері жүйесіндегі орнын айқындайтын басты классификациялық белгісі мен құрылымдық ерекшелігі мынадай:

1. Жалпытүріктік **ш** дыбысына қазақ тілінде **с** дыбысы сәйкес келеді: *ас, секер, іс, тас (аш, шекер, іш, таш)* емес). Сөз басындағы **й** дыбысына **ж** дыбысы сәйкес келеді: *жыл, жас, жаман, жақсы, жарым, жар (йыл, йаш, йаман, йахиш, йарым, йар)* емес). **ч** дыбысына **ш** дыбысы сәйкес келеді: *шырай, қашан, шаң, шала, шай (чирай, қачан, чаң, чала, чай)* емес).

2. Оғыз және басқа кейбір түркі тілдеріндегі сөз басындағы **г, ғ** ұяң дауыссызына қазақ тіліндегі **қ, к** дауыссыздары сәйкес келеді *көше, кел, келін, күн, қара, қаз, қайрат (гөше, гел, гүл, гелін, гара, газ, гайрат)* емес). **д** дыбысына қатаң **т** дауыссызы сәйкес келеді: *теңіз, темір,*

толқын (деңіз, демір, долқын емес). Кейде ғ дыбысы у-мен алмасады: тау, сау (тағ, сағ емес).

3. Қайсыбір түркі тілдерімен салыстырғанда дыбыс үндестігінің әсері басымырақ. Мысалы, көптік жалғауының алты нұсқасы, септік жалғауының қазақ тілінде төрт нұсқасы айтылса, көпшілік түркі тілінде 2 не 4 тіпті бір ғана түрі қолданылады: ат + тар, ит + тер, қасқыр + лар, ер + лер, адам + дар, ел + дер; ат + ты, ит + ті, қасқыр + ды, ер + ді. Алайда аралық бұтақтағы тілдермен салыстырғанда ерін үндестігі өз әсерін жойып алған: өзендер – өзөндөр, үгітші – үгүтшү, өлкелерде – өлкөлөрдө, үйрен – үйрөн жарыспаларының соңғы сыңары қазір айтылмайды.

Ауызша сөздің бірізді дыбысталуын қамтамасыз ететін ұлттық тіл нормасының жиынтығын танытатын қазақ тілінің орфоэпиясы сөз үндестігі мен үйлестігін, екпіні мен интонациялық құрылымын қамтиды. Әрбір тілдің орфоэпияға қатысты ең басты да маңызды фонетикалық заңдылығы болуы мүмкін. Мәселен, орыс тілінің фонетикалық жүйесіндегі басты заңдылық ретінде ударение (екпін) айтылады. Ал қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде дыбыс үндестігі ең басты фонетикалық заңдылық болып табылады. Фонетист ғалымдар сингармонизм ықпалы бойынша сөз бен олардың қосымшасының бірыңғай жуан немесе жіңішке, еріндік немесе езулік болып айтылуының фонологиялық мәні бар деп есептейді (Қ.Жұбанов, Ә.Жүнісбек).

Сондай-ақ сөз құрамындағы басқы және соңғы дауыссыз дыбыстардың үндестігінің де қазақ тілінің орфоэпиялық нормасы үшін елеулі мәні бар.

Қазақ тіліндегі буын не сөз құрамындағы дауыссыз дыбыстардың бір әуезбен айтылып, бір-біріне тигізетін ықпалы, үндесуі ассимиляция (лат. *assimilatio* – үйлесу, үндесу) заңдылығы деп аталады. Мұндай үндесім үш түрге бөлінеді. Ілгерінді ықпал (мысалы, әліпби – әліппи, көкбет – көкпет) – прогрессивті ассимиляция, кейінді ықпал (мысалы, басшы – башшы, түнгі – түңгі) – регрессивті ассимиляция, тоғыспалы ықпал (мысалы, он қыз – оңғыз, аман келді – амаңгелді) (Ж.Аралбаев). Әріп санының артып, баспасөздің дамуы фонетикалық құрылымның да кең ауқымды бола түсуіне оң әсерін тигізуде деген пікір айтылып калады. Қазақ тілінің фонетикалық құрылымына тән ассимиляцияның, демек дауыссыз дыбыстардың бір-біріне тигізетін ықпалы жазбаға негізделген кітаби тілдің әсерімен өзгеріске ұшырады. Мысалы, жаз+са, кез+се, көн+беді сөздері секілді жазылуы бойынша айтылып жүр. Бұл да сөздің естілімін жақсартатын уәжді ауытқу. Сөздердегі дыбыстарды әріппен беруде қазақ орфографиясы негізінен фоно-морфологиялық

принципке сүйенеді, яғни белгілі фонеманың әр түрлі позицияға тәуелді түрленімдері әліпбидегі бір ғана әріппен белгіленеді: кезсе (кессе емес). Күнделікті қолданыстағы басқа да тілдер сияқты қазақ тіліндегі сөздерді бірізді жазудың тәсілін белгілейтін ережеге негізделген орфографияның алатын орны ерекше.

Қазақ тілі – бай әдеби қазынасы бар тіл. Ықылым заманнан бері жасаған бай әдеби қазынасы бар. Ауыз әдебиетінің өзі 40-тан астам жанрға бөлінеді. Бір ғана өлең жанры өз ішінен арнау өлең, сұрау өлең, өлең хат, тұрмыс-салт өлеңі, төрт түлік малға арналған өлең, тарихи жыр, дәстүр-кәде жыры секілді сан түрге ажыратылады. Тұрмыс-салт жырларына жарапазан, арбау, жалбарыну, бәдік, бақсы сарыны секілді діни ұғыммен байланысты, үйлену салтына қатысты тойбастар, беташар, жар-жар, сыңсу, көңіл айту, жұбату, жоқтау өлеңдері жатады. Жыраулар кисса-дастанды, толғау, арнау, өсиет пен мысал өлеңдерін әндетіп, түрлі мақаммен орындайды. Шығыс елдерінде аңыз боп тараған жеті ғашықтың бәрін халық ақындары ел аузынан жинап-теріп, жырға қосып, дастан жазған. Олар – «Ләйлі-Мәжнүн», «Жүсіп-Зылиха», «Фархад-Шырын», «Таһир-Зуһра», «Сейпілмәлік-Жамал», «Бозжігіт-Қарашаш» ғашықтық дастандары. Қыпшақ ұлыстарының тұрмысынан туған төкпе ақындық өнер өмірдің болмыс-бітімін нәшіне келтіре жырлауға негізделген. Суырып салып айтумен байланысты халық поэзиясының байырғы да дәстүрлі, өміршең жанрына жыр, толғау, терме жатады. Жыршы оны домбыраға қосылып әндетіп орындайды. Мазмұнына қарай өлең-жыр, жыр-толғау, жыр-дастан, тұрмыс-салт жыры, батырлар жыры, ғашықтық жыр, тарихи жыр боп ажыратылады. Жыр сөзінен туындайтын *жырау* атауы ел абыржыған тұста ой толғауы мен сыр толғауын өлеңмен қиыстырып өсиет айтатын өнегелі де ақылгөй ақын дегенді білдіреді. Шоқан Уәлиханов қазақ фольклорын халық тарихы мен таным-түсінігінің, тұрмысы мен болмыс-бітімінің айқын көрінісі деп білсе, В.Радлов қазақ фольклорын көне түркі тілдерінің үлгісі ретінде қарастырып, қазақ поэзиясын жоғары бағалады.

Қазақ әдебиетінің көп ғасырлық тарихы бар. IX-XIII ғасырларда Қазақстан аймағын мекендеген халық Әбу Насыр әл-Фараби (IX ғ.), Махмұд Қашғари (XI ғ.), Жүсіп Баласағұни (XI ғ.) секілді есімдері төрткүл дүниеге түгел тараған, әйгілі ғұламаларды дүниеге әкелді.

Әл-Фараби – ұлы философ әрі «Үлкен музыка кітабы» атты трактаттың авторы. Ұлы ақын Қожа Ахмет Яссауидің суфизмнің негізін қалаған «Диуани әл-Хихмат» («Даналық кітабы») атты жинағы – түркі поэзиясының інжу-маржаны. XVI ғасырда аты аңызға айналған

Асан Қайғы мен Доспамбет, Шалкиіз бен XVIII ғасырда жасаған Бұхар жыраудың өлең-жырлары сақталған. Қазақ халқының ой-сана-сы мен мәдениетінің өсе түсуіне XIX ғасырда өмір сүрген тұңғыш педагог әрі жазушы Ыбырай Алтынсариннің, ұлы демократ-ақын Абай Құнанбаевтың қалпы зор болды. 1995 жылы ЮНЕСКО шешімімен Абай Құнанбаевтың 150 жылдығы атап өтіліп, бұл жыл халықаралық Абай жылы деп жарияланған. Абай – туған халқы, елі, тілі, ертені, тұрмыс-тіршілігі дегенде жүрегі алқына соққан ғұлама ұстаз, үлкен гуманист, талантты сөз зергері, ақындардың алыбы, ойшылардың озығы, кемел ойлы философ, кең жүректі ағартушы, композитор. «Абай – дана, Абай – дара қазақта» деп айтып та, жазып та жүрміз. Абайдың теңдессіз ғауһар жырлары, таңғажайып көркем аудармасы, данышпандық ғақлиялары, керемет әндері тыңдаушысын бей-жай қалдырған емес.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ

Әдеби тіл дегеніміз – жазба әдебиет пен жазу мәдениетінің даму барысында екшеленген, жалпыға ортақ лексикалық және грамматикалық нормасы тілдің ішкі заңдылығы негізінде жүйелі қалыпқа түсіп айқындалған, орфографиясы мен орфоэпиясы бірыңғайланған, стильдік тармақтары сараланып жетілген, сымбаттылық қасиеті артқан, қоғамдық қызметі әр алуан тіл деп жүрміз. Әдеби тіл дегенде тіл мәдениеті сөз болады. Тіл мәдениетінің дағдарысқа ұшырамай, толыққанды сипатта, өз мәнінде өркендеуі жолында ұстанар бағыт-бағдардың болатыны белгілі.

Әдеби тіл өлшемімен тығыз байланысты тіл мәдениеті мәселесі қазақ тіл біліміндегі ең өзекті тақырып ретінде әр кезде әртүрлі жағдайға байланысты ұдайы күн тәртібінен түспей көтеріліп келеді. Бұл тіл біткеннің бәріне ортақ үрдіс десе де болғандай. Қазақ тілі мәдениеті – лексикологияға, лексикографияға, диалектологияға, орфография мен орфоэпияға, яғни тіл білімінің барлық саласына қатысы бар ауқымы кең тақырып.

Әдеби тілдің қоғамдық рөлінің артуы мен стильдік тәсілінің шыңдалуы, сөз мағыналарының саралануы, сөздік құрамының жаңа атаулармен молығуы, грамматикалық амал-тәсілдерінің жетілуі сияқты даму үрдісін байқататын өзгерістің болатыны белгілі. Проф. А. Ысқақовтың атап өткеніндей, қазақ тілі лексикасындағы бейтарап сөздердің (*жер, үй, су, күн, мал, жел, айт, кел*), кітаби сөздер (*гибрат, рәсім, ұйым, әдеби, пәк, табиғат, тарихи, концепция, экономика*) мен қарапайым сөздердің (*аз-маз, әмпей, әні-міне, көр-жер, мешел,*

қоқыс, дақыл) бір-біріне әсер етуінен жаңаша тіркесу рәсімі туады: тіл мәдениеті, егін шаруашылығы, су мәселесі. Қарапайым сөздер мен кітаби сөздердің бейтараптануы т.б. ауысулар жай процесс емес, әдеби тіліміздің даму тенденциясы есебінде жарыспа тұлғалардың тілде өмір сүруі мен өзгеруі түрінде бағалануы керек. «Сөздердің айтылуы мен жазылуындағы бірыңғай нормалар да, басқа өзгерістер де осындай жарыспа сөздер мен бәсекелес формалардың дамуынан туып қалыптасып отырған» («Соц.Қаз.», 17.12.1968). Кірме сөзге балама іздегенде, сипаттама атаудан гөрі тілімізде бұрыннан бар сөзге жаңа ұғым үстемелеп атаудың тиімдірек екені анық. Олардың әдеби тілде орныға алатыны болады.

Қазіргі тілімізді заман талабына, өмір көшіне орай ұстарта, жетілдіретүсеміз десек, қоғамдық саяси өмірдің барлық саласын қамтитын бай лексикасы, жан-жақты стильдік тармақтары жүйеленген өміршең тілге айналсын десек, төл тілімізде іс жүргізу стилін де орнықтыруымыз керек. Мемлекеттік мәртебеге ие тілдің халық тілінің табиғатына сай келетін ресми стилі болатыны белгілі. «Ана тілінің әрбір ұлттың өзіндік төл болмысын танытатын ең жанды, ең нәзік құралы екені белгілі. Оны халық тілі және әдеби тілі деп ажыратамыз. «Халық тілі деген – белгілі бір халыққа түгел түсінікті, бәріне бірдей ұғымды тіл. Оның құрамы тілдегі сөз біткенді түгел қамтиды», – дейді Әрсен Ибатов («Ана тілі», 23.12.1993). Әдеби тіл мен халық тілі өзара байланысты. «Халық қолданып жүрген сөздің бәрі әдебиетке ене алады. Әр сөз қалауын, бояуын тапсаң ғана шығармаға нұр құяды, таппасаң асыл ойды жасытады», – дейді Ғабиден Мұстафин. Ал әдеби тіл – жазба әдебиет пен жазу мәдениетінің даму барысында екшеленген, жалпыға ортақ лексикалық және грамматикалық нормасы тілдің ішкі заңдылығы негізінде жүйелі қалыпқа түсіп айқындалған, орфографиясы мен орфоэпиясы бірыңғайланған, стильдік тармақтары сараланып жетілген, сымбаттылық қасиеті артқан, қоғамдық қызметі әр алуан тіл [25, 11-13].

Әдеби тіл мен ұлттық әдеби тіл де өзгешеленеді. *Ұлттық әдеби тіл дегеніміз* – өңделген, ережелері бірізділікке түскен, стильдері ажыратылған, орнықты қолданылатын, қоғамдық өмірдің барлық саласында қызмет ететін, қоғам мүшелерінің бәріне бірдей міндетті мемлекеттік мәртебесі бар тіл екенін айта отырып, Қанағат Жүкеш әдеби тілді ұлттық әдеби тілге айналдыру деген тақырыпта ой толғайды («Ана тілі», 23.07.1992).

Әдеби тілде кейде стильдік ауытқу, сөз вариантының жарыса қолданылуы болып тұрады. Оларды әдеби тілдің даму үрдісіне, тіл

зандылығына үйлесімді етіп, барды тандап, талғап қолдану арқылы тиімділерін жалпы халықтық қасиетке ие ету мақсаты көзделеді. Мұның фонетикаға да, орфоэпияға да, лексика мен грамматикаға да қатысы бар [19, 29-30].

Көркем әдебиет тілінің әдеби нормамен шектеліп қалмауының айтарлықтай маңызы бар. Төл тілінің табиғатын сезініп, терең тұңғығына көз жібере алатын, сөз мағынасының қыр-сырын дәл танып, аңғара білетін сөз шеберлерінің халық тілінің байлығын өз мәнінде пайдалануға тырысатыны белгілі. Жеке автордың сөзді ойнатып, астарлап қолдануы да кейде өз нәтижесін беруі мүмкін. Кірме сөздерді айтпағанның өзінде төл атауларымыздың көркемсөз шеберлерінің қолдануында сан қырлы мәні мен стильдік бояуы ашыла түсетіні белгілі. Мұнда да әдеби тілден орынды ауытқу мен орынсыз ауытқудың шегін анықтау қажет. Сөз іздеп, сөз қазынасын жинастырудың, тың атаулардың дағдылы үлгіге сай пішімін жарастырудың тіл-тілге ортақ өз жолы, өз жүйесі, өзіндік әдіс-тәсілі болатыны анық.

Қазақ тілінің кемел қуатын айғақтайтын нәрсе оның лексикалық ұшан-теңіз байлығымен, грамматикалық амал-тәсілінің молдығымен қоса дыбыс жүйесінің саздылығы мен тартымдылығы, алымдылығы мен қарымдылығы, оралымдылығы мен өрнектілігі екенін дұрыс пайымдаған әр кезеңдегі ақын-жазушылар, көркемсөз шеберлері әдеби тілді әрлеп, көркем образбен байытып, жүйелеуге үлес қосты.

Қазіргі қазақ әдеби тілі – жазба әдебиет пен мерзімді баспасөз арқылы лексикалық байлығы артқан, құрылым-құрылысы сымбатты калыпқа түсіп екшеленген, сөз зергерлерінің өңдеуінен өткен, мән-мағынасы жағынан белгілі жүйеге салынып марқайған жалпы халықтық, ұлттық, мемлекеттік деңгейдегі сындарлы тіл [25, 11-29].

Әдеби тіл дегенде тіл мәдениеті сөз болады. Тіл мәдениетінің дағдарысқа ұшырамай, толыққанды сипатта, өз мәнінде өркендеуі жолында ұстанар бағыт-бағдардың болатыны белгілі. Тіл мәдениеті – сөзді дұрыс айтып, дұрыс жазумен қоса, әр сөздің мағыналық дәлдігін сақтап, өз орнында қолдану жарасымын табуы, сөз тандау мен сөз қиыстыру сәттілігі, ұтымды жаңа қолданыс пен пайдалы өзгеріс арқылы жетіле түсуге икемділігі, айтылу мәнері мен үйлесімдігін сақтауы секілді әр алуан саланы түгелдей қамтитын кең ауқымды тақырып екені жиі еске алынуда. Ағартушылық, қоғамдық, мәдени және рухани қызметі арта түскен ана тіліміздің мәдениеті әр алуан

нормасы орныққан жүйелілік сипатымен, сан салалы ұғымды дәл атауға икемді бай сөздік құрамымен анықталады. «Тіл мәдениеті – тілдің қолданыстағы дұрыстығы, заңдылығы, нормалылығы, сөз қолданудың орындылығы, шынтуайттап келгенде сөз мәдениеті. Демек тіл мәдениеті – «сөздерді дұрыс қолдану, сөйлеу үстінде оларды бір-бірімен киюластырып, сөз зергерлері оюлап берген көркемдігі мен әсем өрнегін орнымен қолдану сияқты амал-әрекеті», – дейді проф. Р.Сыздыкова («Ана тілі», 11.11.1994).

Соған орай өрнекті тіл екі түрлі болады, бірі – ауызша, екіншісі – жазбаша тіл дейміз. Ғабит Мүсіреповтің «Жазба сөз – өмірге түгел ортақ ой-сезімді дәлірек те толығырақ бере алатын тіл байлығы. Бұл байлықты қалай болса, солай пайдалану – болашақ үшін үлкен киянат» деген аталы сөзі тіл мәдениетіне арналып айтылатындай. «Мерзімді баспасөзде жарияланып жүрген, кейде тіпті оқу-құралына «таңдап кіргізген шығармаларға аузың тұшымайды: ой, сезімі таяз, көркемдігі алабажақ, ойландырмайтын, қызықтырмайтын жасанды нәрселер етек алып барады», – дейді жазушы («Соц. Қаз.», 16.09.1992). Асыл қазынамыз әдеби тілге сақ болу, көркем шығарма мен баспасөзде сөзді саралап қолдану, бұрмалап жазбай, бұзып сөйлемей, тілді жөн-жосықсыз бүлдіруден қорғау – қаламы жүйрік, ойы ұшқыр қалам иелерінің қасиетті парызы. Ана тіліміздің мемлекеттік тіл мәртебесін алып, республикамыздағы ұлтаралық тіл болуға бет алған қазіргі тұсында баспасөз тілі мәдениетіне айрықша мән беріп отырмыз. Алайда жалпы қағидаға негізделген жекелеген пікір айтылғанмен, тілдегі өзгерісті алдын ала болжау оңай емес. Сондықтан әдеби тіл нормасын тұрақтандырудың маңыздылығымен қоса қиындығы да күмән келтірмейді.

Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі ұлт мәдениетінің шарықтап өскен шағында, әдеби тілдің жүйеленіп қалыптасқан уақытында, ғылым мен техниканың жетілген кезінде, сонымен қатар ұлт кадрларының саны артып, сапасы жақсарған мезгілде жарық көрді. Бұл дәуірде ұлт тілі ұлт мәдениетін жетілдірудің қызметіне жегілді, соның ең күшті әрі ықпалды құралына айналды. Бүкіл баспасөз, мектеп, радио, теледидар және басқа да әлеуметтік тұрмыс салаларының қай-қайсысы болсын бәрі де жүйеленген нормативті сөздіктермен ғана жұмыс істейтін болды, соны өмірдің өзі талап етті [25, 112]. Сөйлеу мен жазу жүйесі әбден кемелденген, жақсы өрнек, шебер үлгісімен танымал тіл дегенімізбен, қазіргі әдеби тіліміздің жай-күйі тіл жанашырларын қатты алаңдатуда. Таңдамалы да қолайлы, жалпыға ортақ жүйелігіне негізделген қазақ тілінің әдеби нормасы орфографиялық, орфоэпиялық, сөз қолданумен

қоса морфологиялық, синтаксистік, стильдік, семантикалық өлшемімен де айқындалатыны белгілі.

Өкінішке орай, тілбұзарлар кесірінен бүгіндері берік меже сақтамай, әдеби тіл шартына немқұрайды қарап, емлені елемейтін халге жеттік. Әдеби тіл шеңберінен ауа жайылу салдарынан жыл өткен сайын ортақ асыл қазынамыз – ана тілін шұбарлап, оның ажарына нұқсан келтіру етек алып барады. Соның кесірінен қазақша басылымды оқу қиындап кетті дейді тіл жанашырлары. Халқымыздың тыныс-тіршілігін, ұлттық болмысы мен ой-арманын жеткізетін қазақ баспасөзінің тақырып аясымен, көркемдік сапасымен қоса сауат деңгейінің де талапқа сай болғанына не жетсін. Сөйтіп тіл мәдениетін арттырудың басты шарты, бүкіл жұртшылыққа ортақ жазба әдеби тіліміздің нормасын қатал сақтау, сөз қолданудағы ала-құлалыққа жол бермей, бірізділікті сақтау бүгінгі таңда өткір күйінде қалып отыр. Тілдің қолданыс аясының толығып, жетілу бағытына, өзіндік даму ерекшелігіне, ондағы өзгерістің себебі мен заңдылығына ой жүгіртпеудің салдарынан әркім әр саққа жүгіртіп, көптеген жаңа атауды жүйесіз, бей-берекет қолдануы, тіл табиғатына үйлеспейтін сөздер мен тіркестерді тықпалауы тіліміздің тазалығын сақтау мен сауаттылықты қиындата түсуде. Жазушы Ғафу Қайырбеков «Егемен Қазақстан» газетінде басылған бір мақаласында «тілге де иелік керек. Жүйесін таппаған сөз – жетім» деген еді. Өзгертіп жазу жөнінде ресми шешім қабылданып, жаңа емле ережелері бекітілгенше, бұрынғы жазу-сызу тәртібі басшылыққа алына беруі керек деушілердің пікірі көкейге қонымды.

Тіліміздің жоғын жоқтап, оны жүдетіп-жұтатпай, барынша байытып, кемелдендіріп, әуезді ету жөнінде, жалпы әдеби тілдің тағдыры туралы қоғамдық ой-толғаныс айтылып келеді. Ал оның нақтылы жолдары қандай, емлеміз қайткенде жақсарады, тілімізді жетілдіріп, көсегесін көгертудің тәсілі қандай деген өзекті мәселе төңірегінде бір-біріне кереғар пікірлер де айтылып жүр. Мәдени-рухани өміріміз үшін айрықша маңызы бар халқымыздың дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігіне, ұрпақ тәрбиесіне не заман бойы пәрменді ықпалы болған, ардақ тұтар асыл қазынамыз ана тіліне біліп те, білмей де қиянат жасамау керек деп жүрміз. Өзін тілдің жанашыры санап, ал іс жүзінде оның әлемдегі қуатты, бай тілдермен тең дәрежеде екенін танытуға, тілдің қадірін ұғып, қасиетін сезінуге кесе-көлденең болар әрекетке барудан өткен ана тілімізге деген қиянатты атау қиын. Тілді қорғау оны ұстартып, көркейтіп, байытып, әуезділігі мен тұлғалық тартымдылығын сақтауды басты нысана еткенде ғана оның шынайы жанашыры болар едік.

Әдеби тілді орнықтыруда оқу орны мен баспасөздің қызметі зор. Тіліміздің ойдағысы мен қырдағысы әлі жиналып біткен жоқ деп, әдеби нормаға нұқсан келтіретін сөздерді тықпалау ұқыпсыздық пен жауапсыздықты танытады. Сонымен бірге сөз құдіретін, сөз табиғатын сезіне білген қаламгерлердің халықтың ой-сезімін, ұлттық танымын білдіретін халық тіліндегі мәнді де ұғымды атаулардың қолдану жарасымдылығын көрсете білуі – азаматтық парыз. Ескі мен жананың жарыса жұмсалу барысында жаңа қолданыстардың өміршендері екшелене, анықтала түсетінін де тәжірибе байқатуда. Орысша айтылғанды айтылған күйінде сөзбе-сөз сірестіріп аударалмай, халықтық психологияны, тіл тегеурінін, оның нәзік иірімін дәл жеткізу, еркін тілдің тұнығы мен дәмді-нәрлісін қолдана білу ана тілін тереңдеп меңгергенде ғана жүзеге аспақ. Ана тіліміздің көсегесін көгертуге атсалысып, аянбай еңбек етіп жүрген озық ойлы, зерделі зиялыларымыз, тіл мамандары, журналистер, баспа орындары – күллі қаламгерлер ақылдасып кеңесіп бір мәмлеге кеп, ортақ ісімізді дұрыс жолға қоюға күш біріктірер деп сенеміз.

СИНОНИМДЕР – ТІЛ БАЙЛЫҒЫ

Тұлғасы басқаша болғанымен, мағынасы бір-біріне жуық, бірінің орнына бірі қолданыла беретін лексикалық бірлікті синонимдер деп атаймыз. Синоним сөзін грек тілінен (synonimon) аударғанда, «қатар атау» деген мағынаны білдіреді. Тілдегі синонимдер – сөз қорының асыл қазынасы. Қазақ тілінің бай да, оралымдылығы, оның сөздік құрамының қандай дәрежеде дамып, жетілгені көп ретте синонимдер арқылы көрініс табады. Қай тілдің болса да, көне заманнан бергі даму тарихы, лексикалық, грамматикалық жағынан жетіле түсуі оның сөздік құрамындағы синонимдік қатардың молайып, толығып отыруымен де ерекшеленеді.

Синонимдердің нәзік стильдік реңкі, экспрессивті-эмоционалды бояуы оны орнымен қолданғанда, басқа сөзбен тіркесе айтылуынан байқалады. Көп ғасырлық бай, әдеби дәстүрі бар халықтың лексикалық, морфологиялық жағынан дамып жетілген тілінің көрінісі ондағы қалыптасқан синонимдік бірліктердің әр алуандығымен, оның лексика-семантикалық жүйесінің күрделілігімен айқындалады. Соған орай синоним сөздер сөз байлығының құнарлы бір саласы болуымен қатар, әр халықтың ұлттық таным-түсінігін, болмысын да танытады. Әдетте сөз логикалық дәлдігімен, ойлаған ойдың реңктерін өз бояуымен нақты көрсете алса ғана мәнерлік сипатқа ие болады.

Мазмұн мен мақсатқа сайма-сай лайықтап алынған сөздер ғана мәнерлі деп танылады. Сөз де қиюластырып қалаған кірпіш сияқты шеберлікті керек етеді. Шешен де шебер сөйлеудің бір ұшы – тілдегі синонимдерді қисынын келтіріп, реңкін айқын ажыратып, тап басып, орнымен үйлестіріп жұмсай білуде (Ә.Болғанбаев). Қазақ тілінің синонимдері саны мен көлемі жағынан да, синонимдік қатарының молдығы жағынан да өте бай. Бір ұғымды білдіру үшін кейде 20-30 синоним сөз қолданыла береді.

Синонимдер – тіл байлығы дегенде, біз сөздердің жеке тұрғандағы жай тізбегі деп түсінбейміз, солардың кең қолданысқа түсіп, көңілдегі көрікті ойды мүлтіксіз шебер жеткізудегі қызметін айтамыз. Жалғыз амандасу жүзінде де әркім «амансыз ба?», «есенсіз бе?», «сәлемет жүрсіз бе?», «күйлі, қуатты барсыз ба?» деп, әртүрлі синонимді қолданады.

Біреуді-біреутаяққажығып, ұрып-соққанды білдіретін: *ұрды, сабады, соққылады, шықпыртты, соқты, сойды, я сойып жіберді, желкеледі, төмештеді, төпкіледі, таяқтады, төпеледі, жұдырықтады, қамшылады, қол жұмсады, тоқпақтады, түйді, пергіледі, түйгіштеді, түймештеді, шекеледі, сойылдады, ұрып-соқты, жүндеді, мұштады* синонимдері қолданылса, бір нәрсені екінші затқа ұқсастыру үшін қолданылатын сөздерге: *тәріздес, тәрізді, секілді, сияқты, рәуішті, іспетті, іспеттес, сынды, мәнзелдес, рәуіштес, сипатты, есепті, зәлітті* жатады. Әртүрлі қуанышпен байланысты өтілетін дүрмекті жиынға қатысты: *той-думан, сауық-сайран, ду-думан, ду-дүрмек, қызық-думан, той-тамаша, той-тобыр, той-томалақ, ырду-дырду* синонимдері қолданылады. «Көз» бен «бетті» бейнелейтін әрқайсына қатысты 30-дан астам синоним сөз бар екен.

Тілдің табиғатын айқын сезініп, синонимдерді таңдап, талғап пайдаланып, сөйлем ішінде дұрыс қолданудың күнделікті қарым-қатынаста айрықша маңызы бар. Лексиконы синонимге бай адам сөз мағыналарының нәзік реңктерін дөп басып, қолдану шеберлігінің арқасында шешен сөйлеп, ойын анық та, тартымды жеткізе біледі.

Қазақ тіліндегі синонимдерді жүйелі түрде зерттеу, оның сөздігін құрастыру өткен ғасырдың елуінші жылдарының ортасынан басталады. Содан кейінгі жарты ғасырлық кезеңде синонимдерге қатысты тақырыпта бірнеше кандидаттық, докторлық диссертация қорғалды. Ғылыми жұмысының негізгі бағыты қазақ тілі лексикологиясы мен лексикографиясын зерттеуге арналған филология ғылымының докторы Әсет Болғанбаевтың «Қазақ тіліндегі синонимдер» атты монографиясы (1970 ж.) қазақ тіл біліміндегі іргелі ғылыми еңбек ретінде бағаланды.

Оның құрастыруымен «Қазақ тіліндегі синонимдер сөздігі» 1962 жылы тұңғыш рет жарық көрді. Бұл сөздік 1975 жылы екінші рет басылып шықты.

Синоним сөздер әртүрлі жолмен, атап айтқанда, сөздің мағыналық жағынан дамып, қосымша жанама мағыналық реңктің жасалуынан, әдеби тіл лексикасының жергілікті ерекшелікке жататын сөздер есебінен, көнерген сөздер мен кәсіби лексика есебінен баюы арқылы, басқа тілдегі сөздердің тілге енуінен қалыптасады. Бұл – синонимдердің пайда болуының басты жолдары.

Қазақ тіліндегі синонимдік қатар құрайтын сөздер барлық дерлік сөз табынан кездеседі. Мысалы, зат есім синонимдері: күш – қуат – әл-қайрат, арыз – шағым, аспан – көк – әуе, уәде – серт – ант, қайғы – уайым – шер – мұң, тірек – таяныш – сүйеніш, ауру – науқас – кесел – дерт – сырқат, қораз – әтеш, шеше – ана, тәулік – сөтке, түрме – абакты. Сын есім синонимдері: кіршең – кіршіл, күшті – әлді – қарулы – қайратты, үлгілі – өнегелі – тәлімді, үлкен – дәу – зор – нән – ірі – дөй, қабілетті – дарынды – талантты, сыпайы – биязы – сынық, жабайы – тағы, тәрбиесіз – көргенсіз, түсінікті – ұғымды, жаман – нашар.

Етістікке жататын синонимдер: кіру – ену, көгеру – көктеу, шайқасу – сайысу – айқасу, үйлендіру – аяқтандыру, шаншу – түйреу, менсінбеу – қорашыну – қомыну – олқысыну – кемсіну, балағаттау – боктау – тілдеу, ұстау – тұту, балағаттау – боктау – тілдеу, атойлау – ұрандау, таяну – сүйену.

Үстеуге қатысты синонимдер: шала-шарпы – шала-пұла, үнемі – ұдайы – ылғи – әрқашан – дәйім, бекер – текке – босқа – бекерге, тым – аса – өте, соң – кейін, жылдам – тез – шапшаң, ерекше – айрықша, мана – бағана, әдейі – қасақана, мүлде – мүлдем, тіптен – атымен.

Есімдікке жататын синонимдер: анау – ана, қанша – неше – қаншау – нешеу, барлық – барша, күллі – тамам, барлығы – бәрі, әлдекім – әлдебіреу, сол – со, бұл – бұ, ешқандай, ешбір, ештеме – дәнеге – ештеңе, міне, мінекей, сонау – сона.

Одағайлар: қап – әттең – әттегене, паһ-паһ, пай-пай, құп – ләббай, апырай – апырмау – ойпырмай – ойпырмау – япырай – япырмау, тәйт – тек – жә.

Елктеуіш сөздер: арс-арс – ауп-ауп – шәу-шәу, шаңқ-шаңқ – шаңқ-шұңқ, гүр-гүр – күр-күр, сарт-сарт – сарт-сұрт және т.с.с.

Шылаулар: бірақ – алайда – дегенмен – әйткенмен, себебі – өйткені – неге десең, не – немесе, я – яки.

Сан есімдер: үш – үшеу, төрт – төртеу, он мың – түмен. Қазақ тіліндегі синонимдер лексикалық (адым – қадам, азат – бостан, алыс – қашық –

киыр, қиян – шыған, соң – кейін, дейін – шейін), морфологиялық (сезімтал – сезгіш – сезімді – сезімпаз – сезімшіл, түйіндеу – түйнектеу, түртпектеу – түрткілеу, таразышы – таразбан, ашушаң – ашуланшақ, ашукор – ашуланғыш – ызакор), синтаксистік (есіктен шықты – есік арқылы шықты, келіп тұрды – келіп жүрді), фразеологиялық (аза бойы қаза болды – ат-тонын ала қашты, көз ілмеді – көз шырымын алмады, сөзжасамдық (беймезгіл – мезгілсіз, өңдес – кескіндес – пішіндес) синонимдер деп ажыратылады.

Синонимдердің айырым белгісін дәл анықтап, басқа сөздерден ара жігін ажыратуда ескеретін тұстар жоқ емес. Мәселен, бір жерде вариант түрінде танылған сөз тұлғаларының екінші бір атырапта дербес сөз ретінде жұмсалатыны бар. Әдеби тілде баламасы жоқ болса да, көп уақыт бойы еш қисынсыз жергілікті ерекшелікке жатқызып келген сөздер ғана емес, қосымшалар арқылы түрленетін морфологиялық сөз нұсқалары да бар. Мәселен, *туды-туылды, өлер-өлінер, оқышы-оқығын, келтірші-келтіргін* сөздері – бір-бірімен вариант түгілі синонимдік қатар да құра алмайтын дара сөз формалары. Мысалы, *туған* шешесі, *туған* ата-анасы, *туған* анасы, *тумаған* әйел, қыз *тудым* – қылығын *туғам* жоқ дегендегі түбір сөз – *ту*. Бірақ – оның туылған күні, анасынан туылған (туған күні, анасынан туған емес).

Қарғыла мен *қарғы* етістіктері де вариант бола алмайды. Олардың мағыналық ерекшелігі ешбір контекстсіз аңғарылады. Сондықтан *туылу, өліну, қарғыла* типтес сөздер қазіргі тілде қолдану дағдысына бір-жолата айнала қоймаған дегеннің өзінде, әдеби тілде толық мағыналас баламасы болмағандықтан, басқа говорлық сипаттағы сөздерден өзгеше. Әрі өздік етіс пен ырықсыз етіс жұрнақтары арқылы түрленген сөз түрлерінің бірі әдеби норма болып, кейбірінің әлі әдеби нормаға айнала қоймауы да аяқталып болмаған нормалануды танытқандай. *Оқы-оқышы-оқығын, келтір-келтірші-келтіргін* сөз формасының соңғы сыңарын қайсыбір әдебиетте жергілікті ерекшелікке жатқызғаны дәлелді бола қоймас. Өйткені оқы – бұйрық, оқышы – өтініш, оқығын – ақыл-кеңес беру мағынасын үстемелейтіндіктен, тіліміздің икем-орамын арттыра түспек.

Дәл осыған ұқсас әдеби тілге тән жұрнақтар арқылы түрленген сөздердің жаңылыс говорлық синонимге жатқызып келгені әлі де көп. Мысалы, *-ық*: дабырық, *-қай*: далаңқай; *-паз*: әнпаз; *-ма*: ықтырма; *-ғы*: қайтарғы; *-тын*: ықтын; *-қ*: қарақ; *-лық*: ыссылық; *-ға*: шырға; *-мыш*: қалмыш; қармыш секілді сөз формаларын әдеби тілдің өлшеміне жатқызуда болар еді. Әдеби тілдің нормалануы үшін морфологиялық сөз нұсқаларының мағыналық жігін дұрыс ажыратып, олардың

семантикалық бағытын анықтай түсу басты міндеттің бірінен саналмақ. Орыс тіліндегі *лиса-лисица, нож-ножик, ноль-нуль* типтес мағыналық тепе-теңдіктегі сөздер де, *варение-варка, диалектный-диалектальный* типтес семантикалық реңкі анықталған сөздер де әдеби тілдің нормасы екені мәлім.

Уақыт сынынан, қолдану тәжірибесінен өткен қайсыбір ұқсас тұлғалардың сәл-пәл мағыналық, стильдік реңкіне сәйкес синонимдік қатар түзейтіні анық. Мысалы, «Данышпан *білгір* – халықтан, діл-мар *сөзгер* – халықтан, үлгілі *жолгер* – қарттан шығады, – депті Аяз би (Ә.Қайнарбаев) сөйлемінен *-гер, -гір* жұрнағынан сөз түрленуінің мүмкіндігі аңғарылады. Сондай-ақ *соғыскер* – батыл, рухы күшті (*соғысқор, соғысшыл, соғысқұмардан* бөлек). Саясатшы – *саясаткер* де тепе-тең емес: Найманда ол – дария *саясаткері* (Айтыс). Сен бүркіт бола қалсаң, мен *саятшы* (Айтыс). Осылайша *сұрамсақ* (тіленшек, гіленгіш) – *сұрағыш* (сұрақ қойғыш) – *сұрампаз* сөздерінің контексте байқалатын мағыналық реңкі бар. Демек, осы аталған жұрнақтардан түрленетін туынды тұлғалы синонимдер сөздік қазынаның баюы мен морфологиялық амал-тәсілдердің жетілуі бағытын танытатын тілдік құбылыс ретінде әдеби тіл өлшеміне жатқызылуға тиіс.

Еркелетумен байланысты айтатын *балақан - балақай, ботақаным - боташым - ботақайым, қарғам - қарғашым - қарашығым, қалқам - қалқаш - қалқатай* әдеби тілде қатар қолданылатын синонимдік сапаға ие сөздер. Кінәмшыл - кінәмқор, мейманқос - мейманшыл, аспаз - асшы, намыскер-намысқор-намысшыл-намысқой, хабарландыру-хабарлама, әуелде-әдепкіде, түгіл-тұрмақ - тұрсын/тұрғай, өңкей-өңшең-өңшей, өңге-өзге, өсекші-өсекшіл, қайнаған-қайнақ (су), қайырған (мал) - қайырма, ебдейсіз - ебедейсіз, сөзуар - сөзшең - сөйлемпаз - сөйлегіш, бәлки - бәлкім, жуанданған - жуанайған, ішімдік - ішкілік, алғашқыда - алғашында, шақыраю - шекірею, еңбекқор-еңбекшіл секілді уақыт сынынан өткен ұқсас тұлғалардың сәл-пәл мағыналық, стильдік реңкіне сәйкес синонимдік қатар түзейтіні анық.

СӨЗ НҰСҚАЛАРЫ

Құрылым-құрылысы мен мағыналық ерекшелігі жағынан синонимдерге ұқсастық жағы бар лексика-семантикалық сөздер тобының айрықша түрі сөз нұсқалары деп аталады. Көп тілдермен, соның ішінде туыс тілдермен салыстырғанда, қазақ тілі сөз нұсқаларының әр алуан түріне аса бай. Мұндай жарыспа тұлғалар мен дублет сөздер – халық тілінің сөздік қорын байытып келген, оның дыбыстық жүйесі мен

грамматикалық құрылымының даму барысында ұдайы өзгеріске түсіп отыратын лексика-семантикалық сөздердің айрықша тобы. Халықтың қоғамдық-әлеуметтік жағдайының, тұрмыс-тіршілігіндегі өзгерістің, басқа халықтармен тарихи, рухани, шаруашылық қарым-қатынасының сөздің әр алуан жарыспа тұлғаларының түзілуіне әсер еткені анық.

Бір сөздің жарыспа тұлғалары дегеніміз – мағыналық жағынан абсолют теңдікте тұрған, сөйлемде ешбір реңктік, стильдік бояуымен ерекшеленбейтін, әр алуан себептерден дыбыстық немесе тұлғалық ауытқуға ұшырап, әрқалай жазылып, әрқалай айтылып жүрген дыбысталуы бөлек, бірақ қолдануында мағыналық дербестігі жоқ бірнеше нұсқада айтылатын сөздер.

Вариантты сөздер барлық дерлік сөз табынан ұшыраса береді. **Зат есім:** *пәтер/бәтер, былғары/бұлғары, апиын/әпиін, аужай/әужай, дуадақ/дуалақ, екпет/етпет, өткеншек/әлпеншек.* **Сын есім:** *зеңгір/зеңгер/заңғар, түзу/дүзу, алал/адал.* **Етістік:** *аңду/аңлу, бүкшеңде/бүкшіңде, жұбату/жуату, ұқсау/ұсау.* **Есімдіктер:** *ол/о, ана/әне/әні, қане/кәне, әгәр/егер.* **Шылаулар:** *да/де/та/те, мен/бен/пен, қой/гой, көрі/гөрі, қана/ғана, құрлы/гұрлы, шейін/дейін.* **Үстеулер:** *бұнша/мұнша, біржолата/біротала.* **Одағай түрлері:** *айхай/айқай/айһай/ой-хой.* **Еліктеуіш сөздер:** *пыр-пыр/быр-быр, пыс-пыс/быс-быс.* **Сан есім:** *жүз/дүз, жетпіс/джетпіс, сегіз/секіз.*

Халық тіліндегі сөздің фонетикалық нұсқаларының саны әдеттегіден анағұрлым көп. Олардың санын әрдайым дәл анықтау оңай емес. Мысалы, қазіргі тілімізде *ештеме/ештеңе* тәрізді бір сөздің екі нұсқасы қатары жарыса қолданып жүргені белгілі. Бұған көркем әдебиетте әлі күнге дейін кездесіп қалатын қарапайым сөйлеу тілінің элементтері *іштеме/іштеңе* сыңарларын қоссақ, олардың саны көбейе түседі. Сондай-ақ бұл сөздің жергілікті ерекшелікке жататын *еждеңе/еждеме/іждеңе/іждеме/ештеңке/іштеңке* дыбыстық нұсқалары кездесетіні мәлім. Сөйтіп, бір ғана «ештеме» сөзінің он шақты нұсқасын келтіруге болады екен. Қазақ тіліндегі жарыспа тұлғалар лексикада, қос сөздер мен фразада, морфологиялық, синтаксистік құрылымда жиі ұшырасады.

Қазақ тіліндегі сөздің дыбыстық өзгеруінің тарихи фонетикаға тікелей қатысы бар. Бұл жағдай көне түркі жазбаларындағы кейбір фонетикалық құбылысты қазіргі тіл фактілерімен салыстыра зерттеуді керек етпек. Тіліміздегі сөздің фонетикалық варианттары *спонтанды* өзгерісті де (*адал/алал, илану/инану, есеп/исаб, мүлде/мүтде, балағат/лағанат, бүкіл/бүтіл*), *комбинаторлық* өзгерісті де (*аянкес/әйенкес, ғана/қана*) қамтиды.

Жарыспа тұлғалардың түр-түрінің ортақ айырым белгісімен қоса, айырмашылығы да бар. Тұлғалық ерекшелігіне, тілдік қатынасына, қолданылу сипатына қарай оларды сөздің жарыспа тұлғаларының фонетикалық тобы, орфографиялық және орфоэпиялық тобы, семантикалық тобы, тарихи тобы, морфологиялық және синтаксистік варианттар, дублет сөздер деп ажыратамыз. Мұндай жарыспа тұлғалардың аралас түрі де кездеседі. Мысалы, *кілең/кіл/гіл, қодық/қодыға, өңкей/өңіен, әйеншек/әйенкес/аяншақ/аянкес, секілді/сықылды, әлдеқашан/алдақашан, болжам/болжал, дейін/шейін/шекейін, ерегiс/егес/ерегес, қажет/әжет* жарыспалары варианттылықтың әрі фонетикалық, әрі орфографиялық, әрі морфологиялық, әрі лексикалық ерекшелігін қамтиды. *Лағынет/нәлет/лағнет/нағылет/ләнет* жарыспаларынан сөз тұлғасының әрі фонетикалық, әрі орфографиялық, әрі морфологиялық түрленісін байқаймыз.

Қазақ тіліндегі сингармонизмдік параллельдер бір сөз ішіндегі үндесуден (дүния/дүние, адабият/әдебиет) не қосымшалардың әсерінен ғана емес (аянкес/әйенкес), сондай-ақ сөз аралығындағы үндесуден де қалыптасуы мүмкін. Мәселен, *әтеңе нәлет, әре кідік, міне жер*. Алайда орфографияда бұл ескеріле бермеуі мүмкін: жазылуы *міне жерде, әне кезде* емес, *мына жерде, ана кезде*.

Екіншіден, қазақ тіліндегі сингармонизмдік параллельдер сөз тұлғаларының ықшамдалуы арқылы да жасалады. Мысалы, *ғалам/әлем, ғұмыр/өмір, hareket/әрекет, қаріп/әріп, мағлұм/мәлім, тағлым/тәлім, тағзым/тәжім*.

Қазақ тіліндегі сингармонизмдік параллельдердің ертедегі түрі жуан буынды сыңары екені талас тудырмайды. Мәселен, өткен кездегі ақындардың өлең-жырларында көбірек ұшырасатын *айал, жана, мағлұм, дары, даража, сабаб, ағар* сөздерінің орнына қазір *әйел, және, мәлім, дәрі, дәреже, себен, егер* сияқты жіңішке буынды сыңарлары ғана қолданылады.

Сөз нұсқаларының қазақ тілі лексикасынан алатын орны, қалыптасу себептері және олардың нормалану принциптері мен қолданылуы жайлы пікірімізді жинақтай келіп, мынандай қорытынды жасауға болады. Қазіргі қазақ тілі әртүрлі топқа жататын сөздің вариант қатарына бай. Сөздің жарыспа тұлғалары – тіліміздің лексикалық әрі грамматикалық құрылымымен тығыз ұштасып жатқан өзіндік ерекшелігі мол құбылыстың бірі.

Сөз етпекші болған тақырыбымыз қазақ тіл білімінің көптеген мәселесін қамтиды. Себебі тіліміздің бүгінгі сатыдағы лексикалық

дәрежесін аңғарту үшін де, халық тілінің байлығын барынша пайдалану үшін де вариант тұлғаларының туу, қалыптасу арналарын, өзгеру тенденцияларын айқындаудың қажеті анық.

Сөздің вариант қатары барлық дерлік сөз табынан кездесе береді. Байырғы сөздер мен терминдердің вариант қатарын түзуі баспасөзде сирек кездеседі. Оған керісінше, кірме сөздердің вариант қатары өте көп. Жарыспа тұлғалардың қолдану көлемі де бірдей емес: ғылыми әдебиетте, оқулықта, мерзімді баспасөзде сирек те, көркем әдебиетте одан гөрі көбірек ұшырасады. Ал қарапайым сөйлеу тілінде бәрінен де жиі.

Бір сөздің жарыспа тұлғалары дегеніміз – мағыналық жағынан абсолюттендікте тұрған, сөйлемде ешбір ренктік, стильдік бояуымен ерекшеленбейтін, әр алуан себептерден дыбыстық немесе тұлғалық ауытқуға ұшырап, әрқалай жазылып, әрқалай айтылып жүрген дыбысталуы бөлек, бірақ қолдануында мағыналық дербестігі жоқ, бірнеше нұсқада айтылатын сөздер. Варианттылықтың мәні мен айырым белгілеріне (критерийіне) дәл анықтама беріп ажыратуда әлі де айқындық болмай келді. Бұл, лингвистердің бір ауыздан білдірген пікірінше, әлі шешіле қоймаған, бір тоқтамға келмеген күрделі мәселенің бірі. Тілдегі варианттылықты зерттеушілер уақытша құбылысқа жатқызады. Сондай-ақ бұл жарыспа тұлғалар көне мен жаңаның сабақтастығын танытатын тілдің объективті даму кезеңімен сипатталады. Осылайша вариант сөздер халық тілінің дыбыстық құрылымына сай жазу дәстүрінің, орфографиясының жоқ кезінде жалаң сөйлеу тіліндегі түрлі процестер ықпалымен талай ұрпақтың нақты сөз қолдану тәжірибесінде үздіксіз қалыптасып келген.

Тілдегі фонетикалық, лексикалық, грамматикалық заңдылықтар мен олардың өзгеру бағытына орай сөздің тұлғалық вариантына қатысты мынадай жәйттерді аңғарамыз:

1. Сөздің көп варианттылығы – көбінесе әдеби тілдің қалыптасуының ертеректегі кезеңіне тән құбылыс.

2. Сөздің вариант қатарлары тілде кездейсоқ пайда болған құбылыс емес, белгілі заңдылыққа сай ғана қалыптасып келеді.

Сөздің жарыспа тұлғаларының түзілу себебін ең алдымен сол тілдің өзінен, ондағы түрлі процестен, даму заңдылықтарынан іздеуге тиіспіз.

Тілдегі фонетикалық, грамматикалық, лексикалық өзгеріс бірнеше лингвистикалық себептердің жиынтық әсерінен, тілдік фактордан тыс (экстралингвистикалық) себептерден, бір жүйеге, тәртіпке (бірыңғайлыққа) ұмтылудан қалыптасуы мүмкін. Тілдегі кез келген басқа құбылыстар тәрізді сөз нұсқаларының қалыптасу тарихы

мәселесіндегі ескеретін басты нәрсе – жарыспа тұлғаларды тілдегі түр мен мазмұнның диалектикалық бірлігі тұрғысынан зерттеудің қажеттігі. Тіліміздің эволюциялық даму барысында ұдайы түзіліп келген вариант сөздердің түр-түрінің сипатты белгілерінен синтагмалық (мағыналық, интонациялық), парадигмалық (қосымша түрлері) үйлесімі, тілдегі экономия (үнемдеу) принципіне сәйкестігі танылады.

Жарыспа тұлғалардың айырым белгісін мыналар айқындайды:

1. Ең негізгі белгісі – сөз нұсқаларының тұлғалық айырмашылығы олардың мағыналық бірлігін, тепе-теңдігін бұзбауы.

2. Сөз нұсқаларының кемінде екі сыңардан құралуы және олардың барлығының да тұлғасы ұқсас, негізі бір сөздер болуы тиіс.

3. Бір сөздің дыбыстық варианты болуы үшін тікелей аффикстер арқылы түрленбей, бір түбірдің ғана фонетикалық өзгеріске түсуінен түзілуі шарт.

Айырым белгісінің бірлігіне қарамастан, басқа тілдермен салыстырғанда қазақ тіліндегі варианттардың өзіндік ерекшелігі аз емес. Бұл оның түрлерінен де, қалыптасу жолдарынан да байқалады. Тіліміздегі сөздің вариант қатарының қалыптасуында үндестік заңы, дыбыстардың ассимиляциясы мен диссимиляциясы, дивергенция мен конвергенция тәрізді фонетикалық процестердің ықпалы елеулі болды. Тілдегі үнемдеу принципіне сәйкес айтылуы (артикуляциясы) ауырлау дыбыс элементтерінің өзгеруінен немесе түсіп қалуынан сөздің жаңа тұлғаға ауысуы басталады. Осы аталған үнемдеу теориясы фонетикалық өзгерістің жан-жақты салаларын қамти алады.

Сөз нұсқаларының қалыптасу жағдайының күрделі процесс екеніне мыналар айғақ бола алады:

а) Аталған факторлар жеке-дара әрекет етпейді. Сөйлеу тәжірибесінде бірнеше фонетикалық, морфологиялық процестің жиынтық әсерінен барып вариант қатары түзілуі басым.

ә) Варианттар сөздік құрамның басқа топтарынан оқшау тұрған құбылыс емес. Олар тілдің даму барысында лексикадағы синонимия, омонимия, паронимия, полисемия категорияларымен, морфологиялық, семантикалық құбылыстармен шектеседі.

б) Вариант сөздер қазақ тілінің дыбыстық құрылымына, жалғамалық құрылысына, даму, өзгеру жағдайларына сай ғана қалыптаса алады. Бір сөзбен айтқанда, олар тіл білімінің көптеген салаларының басын біріктіретін процесті таныта алады.

Тіл - тілдегі вариант сөздердің ұқсастығы да, елеулі айырмашылығы да болатыны анық. Тіліміздегі жарыспа тұлғалардың түр-түріне қатысты мынадай ерекшелігін атауға болады:

1. Грамматикалық варианттар фонетикалық түрімен салыстырғанда сан жағынан азырақ.

2. Фонетикалық варианттардың шегін ажырату қиынырақ. Себебі сөздің дыбыстық варианттары говорлармен, басқа тілдің әсерімен ғана емес, орфоэпиямен, қарапайым сөйлеу тілімен, тіпті жеке адамдардың индивидуалды сөйлеу ерекшелігімен де байланысты түзіле беретіні байқалады.

3. Фонетикалық варианттардың семантикалық даралануы басқа түрлерімен салыстырғанда басым. Сондықтан тілімізде жарыса қолданылып жүргендері көп.

4. Сөздің тұлғалық нұсқалары түбір тұлғаларда, аффиксте, біріккен сөзде, сөз тіркестеріне қарай да кездесе береді.

5. Сөздің вариант қатарларының ішінде әсіресе фонетикалық түрінің әдеби тіл нормасы тұрғысынан бір жүйеге келуі өте күрделі және ұзағырақ уақытқа созылатыны байқалады.

Тұлғалық ерекшелігіне, тілдік қатынасына, қолданылу сипатына қарай оларды сөздің жарыспа тұлғаларының фонетикалық тобы, орфографиялық және орфоэпиялық тобы, семантикалық тобы, тарихи тобы, морфологиялық және синтаксистік варианттар, дублет сөздер деп ажыратамыз. Мұндай жарыспа тұлғалардың аралас түрі де кездеседі. Мысалы, *барлығы/бәрі/әммесі/баршасы, аяқ/адақ, әуре/әлек/шырғалаң/шырғал, қала/шаһар/шәрі, қант/секер/шекер, пиялай/кесе, не қылып/негіп/нағып* жарыспалары варианттылықтың әрі фонетикалық, әрі орфографиялық, әрі морфологиялық, әрі лексикалық ерекшелігін камтиды. *Лағынет/нәлет/лағнет/нағылет/ләнет* жарыспаларынан сөз тұлғасының әрі фонетикалық, әрі орфографиялық, әрі морфологиялық түрленісін байқаймыз.

Орфографиялық сөз нұсқалары. Жазба әдеби тіл мен ауызша сөйлеу тілінің бір-бірімен тығыз байланыста екені белгілі. Ғылым мен оқу-ағарту ісінің, мәдениет пен өнердің, саясат пен кеңсенің – бір сөзбен айтқанда, баспасөз тілін анықтайтын, жүйелі түрде қалыптасқан, орныққан қазақ тілінің орфографиялық және орфоэпиялық нормасы бар. Орфография грекше *orfhos* – дұрыс, *gropho* – жазу, демек, дұрыс жазу деген ұғымды білдіреді. Әдеби тілдегі сөздер мен сөз тіркесін ауытқуға жол бермей, біркелкі, бірыңғай етіп жазудың тәсілін белгілейтін ережелер жиынтығын орфография деп атаймыз [82,15].

Бір сөздің баспасөзде әрқалай жазылуынан орфографиялық сөз нұсқалары түзіледі: *рахмет/рақмет, ақымақ/ахмақ, кәсіпорын/кәсіворын, хазірет/қазірет, шекара/шегара, қорытынды/қортынды, қауіп/хауіп, махрум/мақұрым, ірткі/іріткі, көк ала/көгала, даусы/дау-*

ысы, аулы/ауылы, айуан/аюан, әм/һәм, байиды/баиды/байыйды, кейиді/кеййиді/кеиді, бара алмаймын /баралмаймын, сатып алды/сатывалды, қарсы алды/қарсалды, барып па екен/барыппекен, насихат/ңасихат, тіл қатты/тілғатты. Атынды келед әр гез кайталағым (Ә.Сәрсенбаев). Көл ғып қанын құл қылад (С. Сейфуллин). Орынынды қайдан табармын (Айтыс). Әргімге үйренісед өсек андып (І. Жансүгіров). Түзінде де сан ірет кездестім, енбек үстінде (С. Мұқанов) мысалдарында келеді/келед, кез/гез, қылып/ғып, қылады/қылад, орныңды/орынынды, әркімге/ әргімге, рет/ірет сөз нұсқаларының қазіргі орфографиялық нормаға жатпайтын соңғы сыңары қолданылған.

Тілімізде сөздің орфографиялық сөз нұсқалары екі түрлі: а) Емле ережелерінің өзгеріп отыруына байланысты түзілген вариант тұлғалар (сыыр/сыйыр, ғылми/ғылыми, бой сұну/бойсұну, қауіп/хауіп, боқауыз/боғауыз); а) Жазу, сөйлеу нормасына сәйкес түзілген орфографиялық, орфоэпиялық сөз нұсқалары. Сондықтан жазу дәстүріне сай қалыптасқан сөздің орфографиялық варианттарына тән сипатты ерекшеліктер мен белгілерге тоқталудың керегі аян. Ондай орфографиялық варианттың түр-түріне мыналар жатады: ә) Бір әріптің орнына басқасын таңбалаудан түзілген варианттар. Атап айтқанда, жазу нормасының өзгеріп отыруына байланысты баспасөзде қайран/хайран, сақара/сахара, рақат/рахат, жай/жәй, шыл/шіл, рахмет/рақмет, хазірет/қазірет, шекара/шегара, айуан/ аюан, байиды/баиды/байыйды, иә/я/ия, байғұс/байқұс, қанішер/ қанышер, қайсыбір/қайсібір, қадір/қадыр, һәм/хәм, тыйым/тиым, сыймастай/симастай, бәйтерек/байтерек, кәдімгі/қадымгі/кәдуелгі/ кәдуінгі, шайқор/шайхор, мағына/ мағана/мағна, үлгіру/үлгеру, хикая/ кихая/хихая, рұқсат/рұхсат/ұрықсат, бұқара/бұхара, жина/жыйна, қина/қыйна, әмбе/әмме/һәмме тәрізді көптеген орфографиялық вариант қатарының орын алғаны белгілі. Жаңа жазу нормасының әсерінен түзілген табиғат/тәбиғат, тарих/тәрих, жайлау/жәйлау, тақаппар/тәқаппар, кітап/кітәп, мұғалім/мұғалым, жайна/жәйна, жайма/жәйма, ғаріп/кәріп, жай/жәй, шайқа/шәйқа жарыспаларының соңғы сыңары әдеби тілдің нормасы емес. б) Қысаң ы, і мен ұ, у дауыстыларының сусып түсіп қалуынан түзілген орфографиялықсөзнұсқаларыкөбірек. Мысалы, ақымақ/ахмақ, махрұм/мақұрым, рұқсат/ұрықсат, тілек/тлек, тілеулес/тлеулес, сылақ/слақ, сұлу/слу, сылаң/слаң, қырым/қрым, сылау/слау, сілекей/слекей, қырын/қрын, қымыз/қмыз, қынама/қнама, қылыш/қлыш, қылық/қлык, сынақ/снақ, қырық/қрық, сілемдену/слемдену, тіреуіш/треуіш, қылымсу/қлымсу, ұмытшақ/мұтшақ, ызақор/зақор, ырым/рым, ірімшік/рімшік, ырысты /рысты, ілгек/лгек, іріңдеу/ріңдеу, қылау/қлау, іріткі/ріт-

кі, ырықсыз/рықсыз, ырымшыл/рымшыл жарыспаларының алдыңғы сыңары – жазу нормасы да, соңғысы – сөйлеу нормасына қатысты. Егер аталған сөздердің емлесі олардың табиғи дұрыс айтылу қалпына негізделсе, вариант қатарын түзбес еді. в) Поэзияда ритмикаға, өлең ұйқасы мен буын санына қарай қолданатын орфоэпиялық варианттың түрі кездеседі, *жүреді/жүред, оқиды/оқид, беріледі/ берілед, айтады/айтад* варианттарының сөйлеу тіліне тән соңғы сыңары баспасөзде кездесіп қалады. Сондықтан жарыспа тұлғалардың бұл түрін орфографиялық вариантқа да қатысты қараймыз. г) Сөз тұлғасын біріктіріп, тіркес түрінде немесе дефис арқылы жазудан қалыптасқан сөз нұсқалары кездеседі: *ұрдажық/ұрда жық/ұр да жық, есалаң/есі алаң, кемтар/кем-тар, апырай/апыр-ай, көк ала/көгала*.

Дублеттер – лексикалық сөз нұсқалары. Жарыспа тұлғалардың дублет деп аталатын келесі түрі – лексикалық сөз нұсқалары. Дублет дегеніміз – мағыналық тепе-теңдікті білдіретін тұлғасы әр басқа сөздер. Дублет пен вариант тұлғалардың атқарар қызметінің ортақ жақтары бары анық. Дей тұрсақ та қалыптасу жолы мен тұлғасы жағынан дублеттер сөз нұсқаларынан өзгешелеу. Мағыналық тепе-теңдікті білдіретіндіктен, дублет пен варианттың ортақ жақтарының бары белгілі. А.А.Реформатский синонимдес қосымшалары бар түбірлес сөздер жұптарын дублеттер деп атайды [155, 61].

1. Дублет сөзі (французша *doublet<double*) қазақша «екі, қос» деген ұғымды білдіреді [171,242]. Ал варианттылықта (латынша өзгергіш, түрін ауыстыру) мұндай шек жоқ. Демек дублет қатарының негізінен екі сыңары, сирек жағдайда ғана үш сыңары болса, сөздің фонетикалық нұсқалары екеу де (*балуан/палуан, теңіз/деңіз*); үшеу де (*дарбыз/қарбыз/арбыз*), одан да көп бола беруі мүмкін (*ұқсау/ұқшау/оқсау/құсау*).

Лексикалық сөз нұсқасына сырттай ұқсас, бірақ құрылым-құрылысы мен атқарар қызметі жағынан дублетке кереғар тілдік құбылыстар бар. Оның түр-түріне *жаргон, арго, табу, эсперанто* сөздері жатады. *Жаргон сөздер* – тілдегі ең өзгергіш те құбылмалы, аса күрделі тілдік әрі әлеуметтік құбылыстың бірі. Жаргон (франц. *jargon*, галло-роман тілінде *jargone* – бос сөз) – әлеуметтік шағын топтың, қоғамның басқа мүшелерінен оқшаулану үшін бір немесе бірнеше табиғи тіл элементтерін әдейі бұрмалап айтуы. Мысалы, «ылай»-арақ, «костер»-қала» т.б. Жаргон негізінен ауызекі тілде айтылады. Адамдардың кәсібіне, әлеуметтік жағдайына, мүдделігіне, жас ерекшелігіне қарай жаргонның түр-түрі бар [117,139]. Жалпы халықтық тілден, дублеттерден жаргон өзіндік лексикасымен, сөз тіркесімен, сөз тудыру әдісімен ерекшеленеді. Жаргон лексикасы түсініксіз, бөгде тіл сөзімен (*чувак, стильга*), сөздің білдірер

мағынасын өзгертіп айтумен («сүйке»-соқ), сондай-ақ сөз тұлғасын өзгертумен (*велос-велосипед*) байланысты, сондай-ақ жастардың сөйлеу тілінде (*крутой*) кездеседі [45,12]. Қайсыбір қала жастары шетел сөзін, әсіресе ағылшын сөзін араластырып сөйлеуге құмар: лэйбл, баттон, воч, бэг, фазер, сейшн, флэт, рингануть, спикать, стиповый т.б. Жаргонның жергілікті тіл ерекшелігінен айырмасы сол – оны сол жердегі халық биле бермейді, кейбір диалектілер сияқты жеке тілдердің қалыптасуына негіз бола алмайды. Жаргон – әдеби тілге ешқандай әсер етпейтін, одан тысқары қалатын уақытша сөз қолданыс.

Жаргонизм жастардың ана тіліне құрметпен қарап, оны тереңдеп үйренуіне, шебер де өрнекті сөйлеуіне айтарлықтай кедергі келтіреді. Олардың отаншылдық сезімі мен тәрбиесіне де сын. Жаргонизмге мән беріп, түсініктеме жұмысын жүргізіп, оның зияндығын дер кезінде ескертіп отыру – тіл тазалығы мен тіл мәдениеті үшін қажет күрес. Жаргонның зияндығы жөнінде К.Паустовскийдің: «К жаргонам я чувствую большую ненависть. Потому что эти слова идут вразрез с характером русского языка... Язык всегда должен быть под стать стране. Он должен определять ее лицо, ее красоту, ее характер с такой же наглядностью как пейзаж страны» – деген пікірін проф. Л.К.Скворцов: «Жаргонная лексика иссушает, загрязняет и вульгаризует устную речь молодежи... заглушает живую мысль, подлинное языковое творчество, лишает речь индивидуального своеобразия», – деп жалғастырады («Русская речь», 1963, №2).

Жаргонға ұқсас тіл қолданымы – *дисфемизм*. Ол бірдеменің атын кеміте бұрмалап, кемсіте сөйлеумен байланысты (*мамбет, хиять, клево*). Жұмбақтарда, мысал өлендерде, ат тергеу секілді салт-дәстүрде бір атауды басқа сөзбен ауыстырып өзгертіп айту дағдысы бар. Діни наным-сенім мен әдет-ғұрыпқа байланысты тура айтуға тыйым салынған сөздер немесе сөздің балама атауларын *табу* деп аталады. Мысалы, тіліміздегі *итқұс, ұлыма, қарақұлақ* сияқты сөздер түркі халықтары кие тұтқан қасқырдың атын атамау ниетінен туған [83,380]. Қазақ келіндерінің ерінің туған-туыстарының, үлкен әжелер мен ақсақалдарының тура атын атамауы табуға жатады. «Сарқыраманың жанында маңыраманы ұлыма жеп жатыр. Жаныманы тез әкел» деген ел аузынан қалған әңгімедегі *сарқырама – өзен, маңырама – қой, ұлыма – қасқыр, жаныма – қайрақ*. Осыған сәйкес аталарының аты Өзенбай, Қасқырбай, Қайрақбай, Қойшыбек екені белгілі болған.

Жаргонмен синонимдес тілдік құбылыстың тағы бір түрі – *арго*. Ол – адамдардың белгілі әлеуметтік және кәсіби шағын тобына ғана түсінікті жасанды тіл. Мысалы, ұры мен саудагерлердің, оқушы мен дәрігерлердің

т.б. аргосы. Аргоның өзіндік сөз және сөз орамдарының жалпыхалық тілінде баламасы болады [83,30]. Жасанды тілдегі сөздердің ана тіліндегі атаумен дублеттік жұп құрауының өзіндік ерекшелігі бар.

2. Вариант тұлғалары бір сөздің түрліше дыбыстық ауытқуынан түзілсе, дублеттер мағыналық тепе-теңдікті білдіретін түбірі мен тұлғасы әр басқа сөздер екені айтылды. Мысалы, *әтір/uic су, сенек/дәліз/ауыз үй, мақпал/барқыт, көзілдірік/көзәйнек, шұбат/ қымыран, қант/секер, теңге/сом/ділда, қонақүй/мейманхана, жұмыртқа/тұқым. таңертең/азанда, жаурау/тоңу/мұздау, айқайлады/қышқырды, шелек/мосы* дублет қатары баспасөзде жарыса қолданылғанымен, алдыңғылары басым айтылатын актив сыңары да, соңғылары – пассив тұлғалар.

3. Дублеттердің бір сыңары бұрыннан қолданылып келе жатқан төл сөз болса, екінші сыңары кірме сөз болуы мүмкін. Немесе бір сыңары ертеде еніп, төл сөзіндей боп кеткен кірме сөз де, екінші сыңары басқа тілдің кейінірек кезде енген элементі болуы мүмкін. Бөгде тілдің сөздік қорындағы сөздер немесе жеке авторлардың өздері қиыстырып тапқан атаулары алғашында дублеттік жұп құрап, соңыра қолдана келе әдеби нормаға айналатын кезі бар: *дәріхана/аптека, емхана/поликлиника, аялдама/остановка, ұшақ/самолет, хұқық/хұқы/право, жанұя/семья, егемен/суверенитет, ғимарат/здание, саяжай/дача, жағажай/пляж, гүлзар/оранжерей, гүлдесте/букет, брокер/делдал, ағза/организм, мәйітхана/морг, зейнеткер/пенсионер, спонсор/демеуші, қаламақы/гонорар, мерейтой/юбилей, сынып/класс*. Хабарлама, дәлелдеме, құйма, қосылыс сөздері де орыс тіліндегі атаулардың баламасы. Қазақ, орыс сөздері жарыса қолданылып, кейін келе қайсыбірі синонимге де айналып үлгерді: *тіл білімі/лингвистика, ұшқыш/пилот, кейіпкер/герой, жүк/багаж, басқыншы/агрессор, қор/фонд/резерв, нұсқау/инструкция, демалыс/каникул, шөлмек/бөтелке, кеспек/бөшке, шыт/сиса, шәугім/шәйнек, тәулік/сәтке, түрме/абақты, таразы/гір, қыш/кірпіш, шығын/рысқұт, тыңшы/агент, жансыз/шпион, бейне/образ, будан/гибрид, емхана/амбулатория*. Қазақ тілі сөздік қорын байытуға септігі тиер баламасы жоқ сөз формалары да бар: *дата* (жылы, айы және күні), *дикция* – дауыс мәнері, *звондау* – телефон соғу, телефон шалу, *деградация* – кері құлдырау, *наводка* – көздеп дәлдеу.

4. Вариант сөздер дублеттерден жарыспа сынарларының көптігі жағынан ғана ажыратылып қоймайды, олардың көлемі де дублеттермен салыстырғанда әлдеқайда үлкен. Оның бірнеше себебі бар. а) Сөздің фонетикалық варианттары әртүрлі ішкі және сыртқы факторлардың тілге тигізген әсерінен көптеп түзіліп келеді. Ал дублеттердің саны

олардан қашанда аз болғаны анық. ә) Дыбыстық варианты бар сөздердің саны өте көп болуының тағы бір себебі олардың ауызекі сөйлеу тілінде ұзағырақ сақталуынан да болса керек. Ал дублеттердің әдеби тілден тірек таба алмаған артық сынарының қолданудан шығып калуы олардан әлдеқайда жылдам. Мәселен, ислам діні мен араб жазуына байланысты өткен ғасырларда көптеп енген араб-парсы сөздері тілде бұрыннан бар баламасымен қатар қолданылып, дублеттік жұп түзгені белгілі. Алайда олардың көпшілігі көп ұзамай-ақ, қолданудан шығып қалды. Мысалы: *мынжық/һәммет, сөз/кәләм, жалған/фәни, себеп/ беләнә, мырза/сақы* жарыспаларының соңғы сынарлары тілде орныға алмады. Бұл тәрізді дублет қатарларының кейбір түрі қос сөздер мен басқа да тіркестерде сақталуы мүмкін. Мысалы: *телегей-теңіз, жолдас-жора, көрші-қолаң, көйлек-көңшек, сорпа-суан, жүн-жұрқа, сирек-саяқ* қос сөздерінің мағынасыз сынарларының этимологиясы жайлы бұрыннан айтылып келген пікірлер бұған айғақ бола алады.

5. Дублеттер мен варианттар мағыналық тепе-теңдіктегі сөздер деп есептелгенімен, олардың семантикалық даму бағытында елеулі өзгешеліктер болса керек. Өйткені дублеттер фонетикалық, әсіресе морфологиялық варианттардан гөрі синонимдерге өте-мөте жақын. Сондықтан да көп уақыт жарыса қолдану арқылы жалпы халыққа танымал болған тепе-тең мағынадағы дублет қатарын лингвистер кейде абсолют синоним деп те атайды. Дублеттердің синонимдерге айналуға бейім тұруынан қайсыбір кезде олардың аражігін ажырату қиынға соғады. Бұған *қораз-әтеш, қант-секер, қақпа-дарбаза, бөрі-қасқыр-итқұс, ат-есім-ныссы, сүю-өбу* т.б. сөздер жайында айтылып келген әртүрлі пікірлер дәлел бола алады. Таяу уақытқа дейін дублетке жатқызылып келген кейбір сөздердің мағыналық жігінде немесе стильдік реңкінде, қолданылу тәсілінде сәл-пәл болса да өзгешілік болатындықтан, синонимдік қатар құрауға бейім тұрады. *Ерсі-сөкет-әбес, тонау-үптеу* (түк қалдырмай), *керімсал-ыстық жел, келістіруші-мәмлегер, наубайхана-нан пісіретін үй, төлші-сақманышы, жәрдем-үме, емексу-дәмету, қақпа-дарбаза* (үлкен қақпа), *есерсоқ-кеңкелес-келесау-әулекі, куәгер-айғақкер, сіріңке* (шағатын) - *оттық* (от алдыратын), *дәріс-сабақ, ақын-шайыр, біз-үскі* (жуан, үлкен біз), *еңгезердей - зиңгіттей, татиды - арзиды* сөздері тепе-тең мағынаны білдіретініне карамастан, жалпы халықтық сипатқа ие болғандықтан, дублет емес, синонимдік жұп құрмақ.

Вариант тұлғалары тәрізді тіліміздегі дублет қатарларының да басы ашылмаған даулы мәселелері аз емес. Дублеттердің көпшілігі говорлармен байланысты болғанымен, ондай сөздердің әртүрлі

мағынада жұмсалатындары да ұшырасып қалады. Мәселен, *көйлек-жейде, асар-үме-көмек-жәрдем, ботқа-быламық-бөкпен, беде-жоңышқа, жозы-үстел, апа-әнке* тәрізді бір кездері говорлық дублетке жатқызып келген, шын мәнінде бөлек ұғымдардың атауы болған жеке сөздердің бар екеніне айғақ бола алады. Дублетке жатқызып келген кейбір сөздердің жергілікті халық үшін өзіндік сыпайылық (эвфемизм) мәні, күшейткіш, үстеме стильдік реңі болатыны белгілі. Ал сөз нұсқаларының мағыналық саралануы тек синонимдермен ғана емес, паронимия, полисемия, омонимия тәрізді тіл категорияларымен де байланысты. Себебі фонетикалық варианттардың синонимге айналуы сирек, оның есесіне мағыналық саралану арқылы басқа мағынаны білдіруіне мысалды көптеп келтіруге болады.

Мерзімді баспасөз бен көркем әдебиетте жиірек қолданған *ақкіс (горностай)/арыс/ақ тышқан, айылбас/доғабас, айыр/аша, аламан/домбауыл, алдаспан/қылыш, анда-санда/шанда, асар/үме, алқынды/таусыншақ, әуелде/әдепкіде, аты/намы, ара/пысқы, аударма/тәржіме, әкпіш/құрамыс/иінағаш/ықағаш/күйенте/мойынағаш, шелек/мосы/бақыр, будан/метис, бұлақ/бастау, дәліз/сенек, дейбы/шатыраш, елек/қалбыр, балапан/шөже/шіби, емші/дарымыш, айрықша/зінһар, картон/ботташық/картошка/картофель, кемпірауыз/атауыз-тістөуік, керосин/жермай, кеспе/салма/көже, көке/дада, көктем/баһар/көктеме, көрпе/жұрқан, бүкіл/күллі, қақпа/дарбаза, қарулан/жарақтан, қасапшы/етші, қияр/бәдірен, құмыра/көзе, қолғап/биалай, қызылша/ләмлеме, қысқаш/шымыуыр, лепілдек (шам)/сықсыма, мейманхана/қонақ үйі, нағашы/таға, рахаттану/жырғау, сіріңке/оттық, сараң/пес, сырышы-маляр, теңге/сом/сома/ділда, тұмақ-малақай-бөрік/құлақшын, шошқа/доңыз, шылаушын/жауын құрты, ысқаяқ/ыспар, үлкен/нән/әйдік/шоң/күжім, үй/там, қиттай/титтей-шиттей/бармақтай* секілді дублеттің де көп бөлігі – танымал сөздер.

Дублет қатарының бір сыңарының көнерген тұлға болуы мүмкін. Қайсыбір жергілікті ерекшелікте ажыратып қолданған, қазіргі кезде бір сыңары көнерген тұлғаға айналған шалбар (теріден тігілген) мен сым (матадан тігілген) сөздерінің алдыңғысы ғана әдеби тілде орныға алды. Шалбар – ерлер киетін бұт киімінің жалпылама атауына айналды. Өйткені қазір теріден шалбар тігілмейді. Өткен ғасырдағы ақын-жазушылар шығармаларында айтылған, бұл күнде қолданылмай, назардан тыс, қалтарыста қалып қойған сөздердің этнографиямен, кәсіби сөзбен, жергілікті ерекшелікпен байланыстылары да аз емес: *Құлшар* – құлдың ұлы, *Күңше* – күннің қызы, *Мағзұм* – молданың ұлы, *Бише* – би ұлы. Жүйек, сүдігер, акаба, коза, жегене, қауашақ, жұлықтау сөздерінің де

әдеби тілде баламасы жоқ («Қаз. әдеб.». 15.06.2001). «Бір ауыл – сәскелік, бір ауыл – түстік, бір ауыл – кештік деп, көл-көсір қонақасы беретін» (С.Мұқанов) сөйлеміндегі *сәскелік* – таңертеңгі ас, *түстік* – түскі ас, *кештік* – кешкі ас мағынасын білдіретін атауыш сөздер.

Зорман/сары шұнақ, шылаужын/жауын құрты, кежандар/еркек үйрек, ұтыға/қырғауылдың қауырсын құйрығы, ажырғы – тактайдан жасалған, мойынға кигізіп қоятын жарма қамыт, қакира – шым үй, саран/пес (нағыз шық бермес Шығайбай), дағыра – дабыл қағатын аспап, мол/ырғын (барынша мол, аспа-төкпе), рахаттану/жырғау (ойындағысы орындалып, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ болу), сірә/жүдә, делбе/кеңкелес, пысық/сарамжал, ботқа/ атала, оттық/шакпақ, қалау/зауығу, әк/утас, атақты/ мәшһүр жарыспаларының көп бөлігі көркем әдебиетте, кітаби жазу стилінде қолдану арқасында әдеби тіл нормасына айналып үлгірді.

Көнерген тұлғаға айналып, таяу уақытқа дейін тілдің қатпар қойнауында елеусіз боп, қалтарыста қалып қойған байырғы сөздердің, сөз формасының көркем әдебиетте, мерзімді баспасөзде қолданыла бастауы нәтижесінде әдеби тілде орныға алатынын тәжірибе байқатып отыр. *Мердігер, лайқат, әмбебап, сірне, наубай, айлақ, сүдігер* – осындай сөздер. Сондай-ақ жауынгер/ сарбаз, есер/ келесау, үлкен/дөкей, ерен/ әйдік, бәкі/шаппа, ерсі/сөкет, тайынша/баспақ, тұлпар/дүлдүл, дәу/нән, керемет/әйдік, кәрі/лакса, төлем/бодау, пайымдау/ бағамдау, салғыласу/ тәжікелесу, мезгіл/мәуірт, сөздік/лұғат, бейнет/мехнат, есіркеу/ жебеу, тебен/жуалдыз, бәрі/баршасы/әммесі, құмыра/көзе, куәгер/айғақкер, шұбат/қымыран, қақыра/шымнан құйып қалаған үй сөздері баспасөзде жарыса қолданып жүр. Үлкен-зор-дәу-нән-дөкей, өте-рә (жақсы), ежелгі-бағзы, қала-шаһар-кент және-әм, ерсі-сөкет-әбес, еңгезердей-зіңгіттей, ақын-шайыр, есерсоқ-кеңкелес жалпы халыққа түсінікті.

Соңғы күндері осылайша вариант қатарының сирек қолданылатын пассив сыңарының, кірме сөздер мен жергілікті ерекшеліктің еленіп-екшеленіп ретке келуі қарқындырақ бола бастады. Дей тұрсақ та *шырға, сімер, нетерелі, мұқым, ешіру, шетік, қыну, ештену, ыпын, хауыз, шарғы, шатыраш, көбе, жертаған, қауақ, қамар, әуір, ғарасат, бойра, жінаят, уазипа, мінәсіп, мәкіру, ғұзыр, мәулет, ләм, лау, көсік, салқар, әспет, пәт, пәм, қырма (мал соятын жер), кежәндер (еркек үйрек), ұтыға, ажырғы, жам, жанжамы, жуырат, қадамам, жараңқа* секілді көптеген көнеден жеткен сөздер күні бүгінге дейін көпшілікке беймәлім күйінде тасада қалып отыр («Ана тілі», 14.02.1991).

Қарапайым мұғалім Бақытжан Мақашов ана тіліміздің мүмкіндігі шаш етекпен екенін айта отырып, сирек қолданатын, көпшілігі

беймәлімдеу мынадай мата атуларын келтірген: *қызжым, қымқан, қырмызы, қамқа, кенеп, бөз, бейхасап, бояқ, бәтес, берен, жібекатқан, дүрия, деке, тік, тұқаба, торқа, торғын, барша, тапта, сылаң, сұрып, сыңсыма, сәндіп, стамбұл, сәлдебоз, зеріп, ақзу, шибарқыт, шыдаған, манат, мағанқара, шағи, пай, ләйлі, күнтүн* («Ана тілі», 09.05.1992).

Тоңу-жаурау-мұздау сөздерін де дублетке жатқызудың реті жоқ. Өйткені бұл сөздердің жер-жерде қолдану айырмашылығы ескеруге тұрарлық: *мұздау* – адамға қаратыла, *жаурау* – жан-жануарға, тоңу – жансыз заттарға қаратыла (май тоңды, жер тоңды) айтылса керек. *Үлкен-дәу-әйдік-шоң, әйбат-әйей-әйәй* сөздерінің контекстік, стильдік, экспрессивтік мағыналары толық үйлесе бермейтін тәрізді. *Әйей, әйәй* – тілі шықпаған сәбиге қатысты айтылатыны белгілі. *Лебіз* – *лепес* жарыспасының соңғы сыңары мақалда айтылады. *Дарбаза* – машина, арба өтетіндей ауладағы үлкен есік. Ал *қақпа* – одан гөрі анағұрлым шағын, көбінесе адамдар кіріп-шығатын есік.

Тұрымтай-жағалтай, жайдақ-жадағай, есі-жады, сабақ-дәріс қазіргі тілде синонимдік жұп құрайды. «Ескіні еске алмай, жаңа *жадыға* түспейді» (Мақал). *Дос/адас, емші/дарымшы, шелек/мосы/бақыр, дәрі/дару/дәрмек* вариантының алдыңғысы ғана әдеби тілдің нормасы. Алайда кейде *дару шөп, дәрі-дәрмек* деп айтатынымыз бар. *Пияз-сарымсақ-жуа* жалпы ұқсастығы бар, бірақ дара мағыналық жігі контекстсіз-ақ аңғарылатын сөздер екеніне қарамастан, қайсыбір жергілікті жерде дублет қатарына жатқызылып келді. Мен саған көрсетейін *теперішті* («Лен.жас»). Жырлаған *баябанда* неше мүддет (Бат.жыр.) *Қошуақ* болған еді ол пәлекет (Айтыс). *Рә жақсы, нән балық* деген де осы секілді.

Мақал-мәтелде, канатты сөздерде, қос сөздерде лексикалық сөз нұсқаларының көнерген сыңарының сақталып қалуы мүмкін. Мысалы, «Білгенге – анық, білмегенге – *танық*. Жақсы *лепес* – жарым ырыс. Ескіні еске алмай, жаңа *жадыға* түспес. Таланттан таланттың *озғыны* мен *бәскіні* бар. *Лақса* кәрі сылқымнан сақтасын, *шалықтың* «шапағатынан» сақтасын. Мықты болсаң, бопсаға шыда. Атадан алтау туса да, *абаданы* (мықтысы, айбарлысы) бір болар. Өтірік ұят – *шын мұят*. Дертін жасырғанға *дару* жоқ». Өтпейтін темір жоқ, *шыңауы* жетпейді. Ел *тегісіз* болмас (тентексіз). Елу жылда ел жаңа, жүз жылда – қазан. Өткен жауынды жамылып алып кума. Жүрген аяққа жөргем ілінеді. Бірдің кесірі мыңға, мыңның кесірі *түменге*. Аз асқа *жасауы* болма, көп асқа *бөгеуіл* болма. Төбелеске бергісіз араша бар, ағайынға бергісіз *жанаса* бар (жанасымды – үйлесімпаз, тілін, бабын таба білетін), қарақұрт жеп қой семіреді, *қансоқта* жеп ит семіреді. Бәледен

машайық қашыпты. Оразының (бақытты адам) баласы он бесінде басын дейді. Біреудің төсін жесең, өзіңнің ұшанды сайла (құйрық, жамбас). Дәдесін колына берді.

Жарыспа тұлғалардың бірлі-жарым көнерген сыңары сондай-ақ жыр-дастанда, жеке авторлардың сөзінде кездесіп қалады. Әркімде қалды татырап, Уақиға болды қауыста, Алдында өтті ақырап (Қашаған Күржіманұлы) өлең жолында сасу/татыра, қараша/ қауыс, қашап айы/ақырап жарыспаларының ертедегі көне сыңары айтылған. Жамал Манкеева күдер ұзу, өресі биік, өрелі сөз, өркенің өссін, арыстай азамат, арсықа түсті, шүйгін шөп, шүйгін жер секілді құрамында көнерген тұлғалар бар тұрақты тіркестер метафоризация негізінде, ауыспалы мағынаның күшеюі негізінде қалыптасқан дейді. Бұл сөздер поэзияда, көне жыраулар шығармаларында кездеседі. Мысалы, Айдын шүйсең, тарлан шүй, Көтерілген соңа құтылмас (Шалғиіз жырау). Сол күнде ажал жетіп Мұстапа өліп, Жыртық жетім, болмады ол жас өрім (Абай). Донғалақ арба жүре алмас, Қос арысы сынған соң (Үш ғасыр жырлайды). Аданас-туыстас, бауырлас. Екі аданас айырылып, мал үшін болған о да жат (С.Қасиманов). Аламан-жортуылшы, жорықшы. Аламанға дем бердік, Аса жұртты меңгердік (Махамбет). Пәрмәне – отқа, шыраққа келіп түсетін көбелек. Жарыққа түсіп жанған мен пәрмене (Ақан сері). Мәзір – сыйлық тарту. Бар мәзір, жоқ әзіріміз осы (С.Қасиманов). Қосағалы – орнықты, байсалды. О дағы адам еді қосағалы (С.Қасиманов). Он сан елім бұлген күн (М.Өтемісов). Еждиһатсыз, михнатсыз табылмас ғылым сарасы (Абай). Өмірге өткен шиттей өкінбеймін (Абай). Өйдеуінің мәнісі ілкі қазақта өз тағдырын болжағысы келген жігіт қоянның тобығын жұтады-мыс. Жұтылған тобық жігіттің табанынан сүйел құсап томпыып шығуға тиіс (Д.Досжанов). Ілуде бір кездесетін іргілдеуін таңдап алады (С.Шүкірұлы). Бойрақты жүре алдырған, Бастай қуып шалдырған («Қазақ әдебиеті»). Будапеште қазақ мейманының құрметіне қабылдау болды (қонақ емес) («Лен. жас»). Самсөз салғырттығы, қысыр сөз қуған кежірлігі ойландырады («Жас Алаш»). Жұрт малын жылулаған аясын ба (І.Жансүгіров). Жылу – дәстүр. Молдаға беретін жұмалық – дәстүр, жолдасу (жолын беру) – дәстүр, молдаға беретін жұмалық – дәстүр, жолдасу (жолын беру) – дәстүр. Қоштаспайды – бақұлдасады («Соц.Қаз.»). Өзіне де, өзгеге де сыни тұрғыдан қарайтын тура мінезді («Ана тілі»). Ондағыларға тұз – алтыннан атуарлы (А.Жүнісұлы).

Грамматикалық сөз нұсқалары. Грамматикалық сөз нұсқалары морфологиялық және синтаксистік болып ажыратылады. Сөздің тұлғалық нұсқаларының морфологияға, сөз тіркестеріне, синтаксиске

қатысы бары анық. Бұл дыбыстық варианттардың қалыптасу барысында бірнеше процестің ықпалы болды деп есептеуге мүмкіндік береді. Бұл турасында «Значение фонетической истории слов и фонетических законов обязательно не только в сравнении вариантов одних и тех же словесных единиц, выступающих в различных фонетических обличьях в разных языках и в разные времена, но и для правильного учета семантических и морфологических изменений», – дейді Р.Г.Ахметьянов [18,24]. Морфологиялық сөз нұсқалары ана тіліміздің грамматикалық құрылымының өзгеріп, жетіле түсуінің елесі іспетті. Соған сәйкес басқа жарыспа тұлғалармен салыстырғанда өзіндік ерекшелігі басым.

Морфологиялық сөз нұсқалары бүтіндей лексеманы немесе оның нақтылы грамматикалық формасын қамтиды. Олардың түріне мыналар жатады: а) Сөздің морфологиялық варианттары түбір морфеманың дыбыстық өзгеріске ұшырауынан, қосымшалық морфеманың өзгерісінен түзіледі. Қазіргі тілде сақталып қалған этимологиясы анық *мұндай/бұндай, бұнша/мұнша, өңге/өзге, шейін/дейін, бірдеме/бірдеңе, ештеме/ештеңе, меніңше/ менімше, дәнеме/дәнеңе* үндестік заңы ықпалымен болған фонетикалық өзгерісті де, лексикалық және грамматикалық түрленуді де қамти алатындықтан, вариант қатарларының күрделі жүйесінің айғағы іспеттес. Сөздің мұндай морфологиялық варианттары мынадай дыбыстардың алмасуынан түзіледі. Д/л: *бітеудей/бітеулей, шаладай/шалалай, жартыдай/жартылай, екіншідей/екіншілей*, л/й: *баралық/барайық, кетелік/кетейік, оқылық/оқиық*; о/е: *дауқос/даукес*; н/й: *алсаңшы/алсайшы, жазсаңшы/жазсайшы, жұқалтаң/жұқалтай*; с/ш: *алдамыс/алдамыш, жасамыс/жасамыш, жамылыс/жамылыш*; к/н: *жалтақ/жалтаң*.

Қазіргі тіліміздегі осы тәрізді морфологиялық сөз нұсқаларын түзетін қосымшаның түр-түрі мына секілді: *-қой-шіл*: әдісшіл - әдісқой - әдісті; *-ғыш-паз*: боқтағыш-боқтампаз; *-қор-шыл*: еңбекқор-еңбекшіл, айлакер/айлашыл, парақор-парашыл; арызқор-арызшыл, шаруакер/шаруашыл, намысқор-намысқой-намысшыл; *-ты-шең*: етті-етшен; *-гер-гез*: жиһангер-жиһангез; *-пық-пыш*: тампық-тәмпіш; *-сақ-қор*: малсақ-малқор-малқұмар; *-гөй-лі*: дәмегөй-дәмелі; *-қор-сақ*: алымқор-алымсақ; *-паз-дар*: білімпаз-білімдар-білімді-білгір-білгіш; *-қор-кер*: желісқор-желіскер-желісті.

Қосымшалардың түрленіп келуінен түзілген жарыспа тұлғалардың басқа түрлеріне мыналар жатады: **Бұйрық райлы етістік жұрнағының** алмасуынан түзілген варианттар: *бар болсын-бар болғай, қателесіп жүрмесін-қателесіп жүрмегей, барғын-барғайсың, айтқын-айтқайсың, сұрасаңшы-сұрасайшы, айтсаңшы-айтсайшы, барайық-*

баралық, салайық-салалық, келелік-келейік/ келелі, жүрсеңші/жүрсей, жапсаңшы/жапсай, айтқын/айтың, бәлден- бәлсін. Жасаған ие жар болып, бейіште нұры шалқығай («Қазақ әдебиеті»). Өзгелік етіс вариант қатарын кұрайды: ішкіз-іштір, атқыз-аттыр, айтқыз-айттыр, келгіз-келтір, жеткіз-жеткіздір, сыйлат-сыйлатқыз-сыйлаттыр, тыйдыр-тыйдырт, өндір-өнгіз-өндірт-өндірткіз, басқыз-бастыр-бастырт, қостыр-қосқыз-қостырт, дәлелдет-дәлелдеттір, бақтыр-баққыз-бақтырт. Орыс тілінен енген сөздердің морфологиялық вариантына футболшы-футболист, баскетболшы-баскетболист, боксшы-боксер, тракторшы-тракторист, комбайншы-комбайнер жатады. Аффикстердің варианттылығы үндестік заңымен байланысты. Мысалы, жұрнақ варианттары: -сыз/-сіз (атасыз, елсіз); -лық/-лік/-дық/-тық/-тік (қалалық, жүдеулік, жылдық, елдік, халықтық, жетістік).

Уақыт сынынан, қолдану тәжірибесінен өткен қайсыбір ұқсас тұлғалардың сәл-пәл мағыналық, стильдік реңкіне сәйкес синонимдік қатар түзейтіні анық. Мысалы, қызметкер-қызметші, ақылғөй-ақылшы, жиһангер-жиһангез, алғыш-алымпаз, ишара-ишарат, бағана-банамана, ботақан-боташ, парақор-парашыл, өсекші-өсекшіл, қонақшыл-қонауар, түпкілікті-түбегейлі, барайық-барамыз, тиісті-тиесілі, білімді-білімдар, білгіш-білгір, әдісқой-әдісшіл, себепкер-себепші, тапқыр-тапқыш, жүргіш-жүрімпаз, сөзуар-сөзшең, қыдырымпаз-қыдырғыш, аспаз-асишы, намысқой/намыскер/намысшыл, балақай/балақан, бояқ/бояу, бересілі/берешек, берейік/берелік сөз тұлғалары баспасөзде қатар қолданылып жүр. Қыстақ/қыстау, күзем/күзеу, ыстық/ыссы, ашты/ащы, әзірше/әзірге, бейнетқор/бейнеткеш, қылғай/қылсын, келгей/келсін, барғай/ барсын, тірідей/тірілей, шикілей/шикідей, екіншідей/екіншілей, әзілқой/әзілкеш, еңбекқор/еңбекшіл, ақшадай (төледі)/ақшалай (есімше түрі), (қол тигізбейтін) ыстық-(ауа райы) /ыссы, жылыдай (суытып үлгертпей)/жылылай (есімше түрі), қарадай (қара күйінде) /қаралай (есімше түрі) секілді күні кешеге дейін жарыса қолданып келген тұлғалардың да дара мағыналық реңкке ие болуға бейімделе бастағаны белгілі.

Бір жерде морфологиялық сөз нұсқасы түрінде танылған сөз тұлғалары екінші бір атырапта дербес сөз ретінде жұмсалатыны бар: туды-туылды, тууда-туылуда, малсақ-малжанды. Ертеректе орыс тіліндегі атаудың баламасы ретінде қолданған мұғалім/ мұғалима, азамат/азаматша, секретарь/секретарша, директор/ директорша жарыспалары сөз тұлғаларын түрлендіре, байыта түсетіндіктен, тілде орнығып кететін секілді көрінген-ді. Қайсыбір оқулықта, ғылыми әдебиетте мынау-мына, анау-ана сөздері жаңылыс вариант тұлғасына

жатқызылып, орыс тіліне «это» деп қана аударылған. Шындығында, *мынау*, *анау* сөздері сөйлемде бастауыш қызметін атқарса, *мына*, *ана* - анықтауыш болады: *мынау* – жатақхана үйі, *мына* үйге кіреміз, *мынау* – кітап, *мына* кітапты оқыңыз. *Анау* – театр, *ана* жылы. Ал орыс тіліне *мынау* – это, *мына* – этот (эта, это) деп аударылады. Баспасөзде жиі қолдану барысында морфологиялық сөз нұсқаларының мағыналық өзгешелігімен, стильдік реңкімен ажыратылып, жеке сөздерге айналып кетуі байқалуда. Мысалы, «Арамның асы харам» (Мақал). «Ажарыңнан әр таймай, жүз жасағын қартаймай» («Жас Алаш») дегенде *арам/харам*, *ажар/әр* сөздері қатар қолданылып тұр. Ата-анасы жұмыста *болыпты-бопты* (жарайды, мақұл).

Белбеу (белдік) – *белбау* (белді байлайтын), *бар* – *баршылық*, *жи-налыс* – *жиылыс*, *мән* – *мәніс*, *алушы* – *аларман*, *оқушы* – *оқырман*, *көруші* – *көрермен*, *жұмысшы* – *жұмыскер*, *береке* – *бересі* сөздері де қолдану жағдайына қарай ажыратылады.

Бұрындары жарыспа тұлғаларға жатқызып келген сөз формаларының мағыналық жағынан сараланғандары да бар. Мысалы, *қырсықтану-қыңырлану-қыңыратқу*, *әумесер-әулекі-әуейі*, *жи-налыс-жиылыс*, *піспек-піскек*, *тиісті-тиесілі*, *уақытында-уақтылы*, *күнінде-күніге-күнде* – мағыналық жағынан сараланған сөздер. *Уақыт-уақ* секілді бір ғана мағынаны білдіретін сөздерді контексте ажыратып қолданады: *Бір уақ* бізге көмектес. *Қай уақ* біздің келгенімізге («Жетісу»). *Уақыт* қанша болды? Көп *уақыт* күтуге тура келді. *Бақша-бақ-бау*, *қатшық-қап*, *ащы-ашты*, *жарақат-жара*, *жарты-жарым*, *сұрақ-сұрау*, *есіз-иесіз*, *ғашық-ашық*, *қадам-адым*, *көгеру-көктеу*, *тақсірет-тауқымет*, *баяқ-баяу*, *тынық-тымық*, *кәззап-кезеп*, *желдаяқ-желаяқ*, *ұрлықшы-ұры*, *тыныс-тынық*, *бүлкек-бүлкіл* сөздерінің мағыналық аражігі одан гөрі де айқынырақ. Сол секілді *өзбекшелеу* мен *өзбекшілеу* екі түрлі ұғымды білдіреді. *Өзбекшелеу* – өзбек тілінде сөйлеу, өзбекшеге аудару, *өзбекшілеу* – өзбек халқының салт-дәстүрі мен наным-сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне орай әрекет ету.

Морфологиялық сөз нұсқаларының тілде көп уақыт бойы жарыса жұмсалуды тілдің грамматикалық құрылымының өзгеріске түсіп, көп қырлы болып, дамып жетіле түсуіне де әсер етуі ықтимал. Мысалы, тұйық етістіктің берер мағынасы әртүрлі қосымшамен әрқалай беріліп келгені байқалады: *қашпақ* керек, *қайтпақ* емес, *бағар* көбейсін, *басу* азайсын, жөні бар *келіс*, *қайтыс* қашан. Салыстырып айтқанда өзбек тілінде тұйық етістік *езмоқ*, *келмоқ*, *бермоқ* деп берілсе, қайсыбір тілдерде -ш қосымшасымен *языш*, *келиш*, *бириш*, *алиш* түрінде беріледі. Тілдің даму барысында *сұрақ-сұрау*, *баяқ-*

баяу, бұрыс-бұрыш секілді қайсыбір жарыспа сөздердің тұлғалық әрі мағыналық жағынан даралана алғаны белгілі.

Бұйрық райдың екінші жағының *айтқын, оқығын, тыңдағын* түрінде айтылуын қайсыбір әдебиетте жергілікті ерекшелікке жатқызып жүр. Бұл шындыққа жанаса қоймайтын тәрізді. Халықтың айшықты тілінің бай сөздік қорын бір ізге келтіріп, әдеби тіл кәдесіне жарату игі мақсат екенін ескеріп, орыс тілді оқырманға арналған оқулықта аталған сөз формасын былайша сипаттадық:

читай оқы (приказ)
оқышы (просьба)
оқығын (совет)

айт – скажи (приказ)

айт+шы – скажи, пожалуйста

айт+қын – скажи (это желательно, я тебе советую)

Грамматикалық жарыспа тұлғалардың ендігі бір түрі – **синтаксистік сөз нұсқалары**. Әр алуан жалғаумен түрленіп, грамматикалық мағынасы тепе-теңдікті білдіретін сөз тұлғасының парадигмалық (септелу, жіктелу үлгісі) өзгерісінен түзілген синтаксистік варианттардың қазақ тілінде түр-түрі бар. Атап айтқанда, грамматикалық байланыстың бір формасының екінші формаға ауысуынан түзілген синтаксистік варианттар мынадай түрге ажыратылады.

а) Жіктік жалғауының өзгерісінен түзілгені: *түсінемін/түсінем, жүремін/жүрем, сеземін/сезем, көргенмін/көргенбін/көргем, көремін/көрем, көтеремін/көтерем, болғанмын/болғамын/болғам, бергенмін/бергенмін/бергенбін, сұрағанмын/сұрағам, қойғанмын/қойғамын/қойғам, барғанмын/барғамын/барғам, сөйлеймін/сөйлейм, қалғаным/қалғам (жоқ), келгенім/келгемін/келгем(жоқ), екенмін/екем, алғанбын/алғамын/алғам, айтқанмын/айтқам, келгенмін/келгем, жіберемін/ жіберем*. Бұл варианттар көркем әдебиетте, баспасөзде жарыса қолданылады.

ә) Тәуелдік жалғауының өзгерісінен түзілген варианттар: *бірі-бірісі, көбі-көбісі, уақыты-уақтысы, ешқайсысы-ешқайсы, тәңірісі-тәңірі*.

б) Жалғаулардың түрленіп келуінен түзілген варианттардың көп бөлігі – ықшам тұлғалы жарыспа сөздер. Оларға жергілікті ерекшелікке жататын синтаксистік варианттар да жатады. Мысалы, *ал ма/алады ма, жатқан/жатырған, барасыз/барасыңыз, күлесіз/күлесіңіз, келесіз/келесіңіз, көресіз/көресіңіз, оқисыз/оқисыңыз, жүретін шығармын/жүрем шығар* жарыспаларының соңғы сынары – әдеби тілге тән емес. *Барғым келеді, барғым келмейді, біздің, сіздің* сөздері кей жерде *барғым*

бар, барғым жоқ, бізін, сізін болып айтылады. Жергілікті ерекшелік деп жүрген сөздердің әдеби тілде әрдайым баламасы бола бермейтіндіктен, жүре-бара бүкілхалықтық сипатқа ие болатындары аз емес. Қазақ халқының сүйсініп жейтін ежелгі асы – талқанның *қара талқан* (келіге бірінші түйілгені), *ақ талқан* (ең соңғы түйілгені) түрлерімен қоса *ақ бикеш* (ақталған тары) сияқты белгілі бір атырапта айтылып жүргендерін сөздікке алғанымыз – құптарлық іс. Жергілікті жерде ғана қолданылып келген мұндай сөздердің мән-мағынасын ашып, сыр-сипатын дәл анықтау арқылы олардың нормалануын жүйелі түрде іске асырамыз.

в) Септік жалғауының өзгерісінен я түсіп қалуынан түзілген варианттар бар. Мысалы, **ілік септігі:** *қаланың-қала* (адамы), *орманның-орман* (алаңы), *малдың-мал* (қорасы), *институттың-институт* (түлектері), *сен үшін/сенің үшін*. **Шығыс септігі:** *оқығаннан бері-оқығалы бері, қайтадан келді-қайта келді/қайрадан келді, келгеннен бері-келгелі бері, кешеден бері-кешелі бері, барғаннан бері-барғалы бері*. **Барыс септігі:** *оғанға дейін/оған дейін, Төкеңе жолықтым/Төкеңмен жолықтым, соңына таман/соңыра таман*. **Жатыс септігі:** *аулада қалдырды/аулаға қалдырды, суда жүзді/суға жүзді*. **Көмектес септігі:** *бізбен бірге/бізбенен бірге, өз бетімен-өз бетінше*. Ертеректе *менімен/меніңменен, сенімен/сеніңмен, онымен/оныңменен, біздің/бізін, сіздің/сізін, атпен/атпенен/атменен* сөз нұсқалары жарыса айтылатын. *Меніменен*, ханым, ойнаспа (Жиенбет жырау). Ауыл арасына *атмынан* келді (Ертедегі қазақ әдебиеті). Менін пірім – Сүйімбай, сөз сөйлемен сиынбай (Жамбыл). Шығыс септігін *-ғалы, -гелі, -қалы, -келі* жұрнағымен алмастыру арқылы түзілген сөз нұсқалары: *оқығаннан бері/оқығалы бері, айтқаннан бері/айтқалы бері. Барғаннан, көргеннен, келгеннен, қатысқаннан, сөйлескеннен бері тіркесі де барғалы, көргелі, келгелі, қатысқалы, сөйлескелі* бері деп те айтылады.

г) Сөздің тіркес күйінен өзгеріп, әртүрлі құрамда қолданылуынан түзілген нұсқаларының баспасөзде қатар қолданылып жүргені мынадай: *есенсіз бе/есенбісіз, амансыз ба/аманбысыз, жақсысыз ба/жақсымысыз, келесің бе/келемісің, жазасын ба/жазамысың, шақырасың ба/шақырамысың*.

Синтаксистік варианттың бір тобы сөз тіркесіне қатысты. Мысалы, алғашында/алғашқы кезде/ілкі әзірде, әлек салды/зыбан ұрды, көкей кесті-көкей тесті, етек алу-етек жаю, лықа толы - лықа тола, әуел баста - әу баста, дей тұрғанмен-дей тұрса да-дегенмен, бері қара-бермен қара, ол түгіл - ол тұрғай.

Жеке сөйлемдердің де варианттары кездеседі: *жасың қаншада/қанша жастасың/қаншадасың, жасың нешеде/неше жастасың/нешедесің, жасым жиырмада/жиырма жастамын/жиырмадамын, сапар сәтті болсын/сәт сапар, жол болсын/жол болғай; қазақ тіліне аудар/қазақшаға аудар/қазақшала; мамырдың бесі/бесінші мамыр/мамырдың бесінші жұлдызы/мамырдың бесі күні.*

Фразеологизмнің де мағыналық тепе-теңдігін сақтап, стильдік, реңктік жағынан еш өзгешелігі болмай, жарыса қолданылатыны бар. Мысалы, *ұнжырғасы түсті/ұнжырғасы түсті/өнжорғасы түсті/ұнжорғасы түсті/ұнжорғасы түсті/ енжорғасы түсті* деген тіркестің құрылымында еш айырмашылық жоқ, тек «ұнжырғаның» алты дыбыстық нұсқасы жарыса қолданылған. *Ант атқан-ант ұрған, аспанмен таласқан-аспанмен тілдескен, атарға оғы жоқ - атарға оғы болмады, ат кекілін кесті - ат құйрығын кесті.* Сөз тіркесіндегі сөздердің білдірер мағынасының логикалық ойға қайшы келмеуі олардың әдеби тілде орнығуына белгілі дәрежеде әсер етеді [45,7]. Мысалы, *өте көңілді/қиын көңілді, аса білгір/қиын білгір, тіптен шаршатты/ қиын шаршатты* жарыспаларының соңғы сыңары әдеби тілдің нормасына жатпайды.

Фразеологиялық варианттардың күнделікті баспасөзде қолданылу сәтіне қарай екі сыңарының да халыққа кеңінен танымал боп, әдеби тілдің нормасына айналуы мүмкін. Мысалы, *артқы түйенің жүгі ауыр-соңғы түйенің жүгі ауыр; адыра қал/әдірем қал/әдіре қал, адыра қалды - қаран қалды; ажар білдірді - қабақ білдірді; азуы алты қарыс - азуы кере қарыс; бесенеден белгілі-пешенеден белгілі; егде тартты-мосқал тартты; айтып-айтпай немене - айтып-айтпай не керек; ақылы ауысты - есі ауысты; ала кеуім - ала көлеңке; алақанын жсайды - қолын жсайды; көңілден кір арылды - көңілден кірбің арылды; ай дейтін ажа жоқ, қой дейтін қожжа жоқ/әй дейтін әже жоқ, қой дейтін қожжа жоқ; әпкеме жездем сай - ағама жеңгем сай; аға өлсе, іні мұра - аға өлсе, жеңге мұра, маңдайының соры бес батпан - маңдайының соры бес елі; аза бойы қаза болды - аза бойы тік тұрды; алдына жан салмады - алдына қара салмады; жсаурыны жерге тиген күні - жсамбасы жерге тиген күні секілді* баспасөзде қатар қолданылып жүрген, бірақ ешқандай да реңктік, стильдік өзгешелігі жоқ фразеологизмдерді абсолют синонимдерге жатқызған жөн секілді.

Тіл мәдениетін көтеріп, жетілдіре түсуге кедергі болар сөз қолданысын синтаксистік тіркестен де кездестіреміз. Әсіресе аударма материалын солғын шығармай, мүмкіндігінше ойланып-толғанып, кедір-бұдырсыз жатық етіп, түпнұсқаға дәлдеп, жоғары сапалы

тәржіме жасауды өнер деп қараған жөн. Қазақ тілінде еркін сөйлеуге ықылас артып отырған қазіргі шақта оны үйрету проблемасының аз болмай отыруы неліктен деген сұраудың көкейде тұрары анық. Қос тілде сөйлей білу қабілетін билингвизм десек, ол екінші тілде еркін сөйлейтін координативті, екінші тілде ана тілінің әсерімен (интерференция) кате жіберіп сөйлейтін субординативті билингвизмге бөлінеді. Интерференцияның лексикалық, морфологиялық, синтаксистік түрлері болады. Лексикалық интерференция көбінесе екінші тілді жаңа үйренушілер арасында жиірек байқалады. Мысалы, қазақ тіліндегі *алу* (получать, взять), *кету* (уйти, уехать), *жуу* (мыть, стирать) сөздерінің бірнеше баламасы болса, орысша сөйлегенде оларды шатастырып, кате жіберіп алуы мұның бір айғағы іспеттес. Ал екінші тілдің грамматикалық құрылымын игеру барысында жіберетін қателер анағұрлым ұзаққа созылады.

Сөздің тұрақты жарыспа тұлғалары. Қазақ тілінде тұрақты түрде қолданылатын сөз нұсқалары бар. Әдеби тілдің нормасынан ауытқуға жатпайтындықтан, олардың басым көпшілігін абсолюттік синонимге жатқызуға болады. Бұл – қазақ тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық даму ерекшелігі тудырған сөз тұлғалары. Мысалы, *ба-бе-па-пе-ма-ме* (бола ма? ат па?), *бағана-бана-мана, банағы-манағы, бағанадан-манадан-банадан, ғана-қана, бен-бенен-пен-пенен-мен-менен, бұнда-мұнда, гөрі-көрі, ғана-қана, зой-қой, гұрлы-гұрлым-құрлы-құрлым, да-де-та-те-дағы-тағы, дақ-тақ-қақ-нақ, мұндай-бұндай, мұнша-бұнша-мұншама-бұншама, мұншалық-бұншалық, одан-онан, одан-бұдан-онан-мұнан-онан-бұнан, онда-анда* жарыспалары – жазуда ескерілетін, сөйлеу тілі нормасына жататын сөз нұсқалары. Олар әралуан топқа бөлінеді: Мысалы, кайсыбір қос сөз түрлері де тілімізде тұрақты түрде жарыса қолданылады: *ығы-жығы/бығы-жығы, хал-жай/ау-жай, нан-пан/нан-ман, ет-мет/ет-нет, түйе-мүйе/түйе-нүйе, жігіт-мігіт/жігіт-нігіт, аз-маз/аз-мұз/аз-паз, ойран -топыр/ойран-топан, жарлы-жақыбай/жарлы-жақпай/жалшы-жақпай.*

Үндестік заңына қатысты сөздер қазақ тіліндегі жарыспа тұлғалардың едәуір бөлігін қамтиды. Мысалы, *да/де/та/те, мен/бен/пен, менен/бенен/пенен, ба/бе/па/пе, зой/қой, көрі/гөрі, ғана/қана, құрлы/гұрлы* сөздері сөз аралығындағы басқы дыбыстың кейінгі дыбысқа артикуляция жағынан өзіне ұқсата ықпал етуі арқылы жасалған. Бұл типтес варианттардың көп бөлігі – сөйлеу тілі нормасына тән ерекшеліктер. Олар жазуда ескеріледі.

Тұрақты сөз нұсқаларының ішінде өзіндік ерекшелігімен айрықшаланатыны – семантикалық түрі. Семантикалық варианттар – қазақ тілінің даму ерекшелігі тудырған сөздің жарыспа тұлғалары. Оған еліктеуіш сөздер мен одағайдың түр-түрі, сондай-ақ солардан түрленген мынадай сөздер мысал болады: адыраю-одыраю-ажыраю-әжірею, ажылдау-ыжылдау, азаңдау-озандау, аз-маз-аз-мұз, айқай-айхай-айхой-ойхой-айһай, айда-әйда, ай-шайына - ай-жайына, ай-түй - айт-үйт-әйт-түй, ақшию-бақшию, алай-бұлай-олай-бұлай-алай-пұлай, алай-түлей-әлей-түлей, алақ-жұлақ - алаң - жұлаң, алба - жұлба - далба - дұлба - алба-жалба-жалба-жұлба, алқа-салқа-алқам-салқам, анық-қанық-анық-танық, апыл-гұпыл-қапыл-апыл-тапыл, апыр-ай- апырай-апырмау-апырмай-апырым, арлы-берлі-әрлі-берлі-ары-бері-әрі-бері, ау-әу, ауп-әуп, аупылда-әупілде, аһ-ах, аһыла-ахыла, әй-ай-ей, әйт(деген-ай)-һайт-хайт, әрең-пәрең-әрең-мәрең, әрлі-берлі-арлы-бері, әрі-сәрі-әр-сәрі, әттең-әттегене - әттең-ай - әттеген-ай, әуірім-аупырым-опырым, бағжию - бақшию, баж-баж-шаж-шаж, балдырла-былдыла, балишию-былишию, барылда-парылда, батпию-батпию-бытпию, батпырат-бытпырат, бәлі-пәлі, бедірею-безірею-бежірею, безең-бездең, бож-бож-бұж-бұж, бортаң – да-борсаңда, борша-борша - парша-парша, боршала-паршала, бұрқ-бұрқ-бұрқ-сарқ, быжсалақ-таш-ыжсалақта, быж-быж - быж-тыж, быр-быр - пыр-пыр, бырт-бырт - пырт-пырт, бытпию - батпию, га-га - га-га, гөй-гөй - көй-көй, гу-гу - ку-ку, гуле-куле, гуілде-куілде, гүж-гүж - күж-күж, гүжіл-күжіл, гүр-гүр - күр-күр, күрс - күрс, гүрсіл-күрсіл, гүрілде - күрілде, дабыр-дұбыр-дабыр-дыбыр-дабыр-дүбір, дыбыстау-дабыстау, дал-дал/дал-дұл, далбаң-дұлбаң/албаң-жұлбаң, даң-даң-даң-дұң, дарыл-тарыл, дел-сал-дел-дал - дел-сел, дөңкию-дұңкию - діңкию - деңкию, дерею - терею -серею, дор-дар-тар, дүмпию - дөмпию, дыз-дыз-тыз-тыз, дызыл-тызыл, дық-дік (еткіз), дыр-тыр деп тізе берсек, олардың ұзын-ыргасы мыңнан астам сөз екен.

Әдеби тілдің нормасына жататын бұл сөздердің вариант қатарын түзуінің өзіндік ерекшелігі бар. Себебі мағыналық толық теңдікте тұрған, тек үндестік заңына сай түрленген жарыспа тұлғалардай емес, сөздің семантикалық варианты стильдік реңкімен өзгешеленіп, белгілі бір мотивке негізделеді. Мұндай сөздер көбінесе интонацияға, түрлі коммуникативтік жағдайға, психологиялық факторға сай қолданылатын болғандықтан, еліктеу мәніндегі сөздер деуге де болады. Семантикалық варианттарға тән осы белгілер әсіресе кейбір одағай түрлері мен еліктеуіш сөздерден анық байқалады. Мәселен, «апырмай»

сөзінің үш компоненттен (а, пірім-ау) біріккен, бірақ тұлғалық әрі мағыналық жағынан бөлуге келмейтіндей кірігіп кеткені мәлім. Оның түрлі контексте айтылатын варианттары: *апырмай, апырау, апыроу, апырмау, апырай, апырой, япырмау, япырмоу, япырау, япырмай, япырой, япырым, ойпырмау, ойпырау, ойпырмау, ойпырау, ойпірім, ойпырмай, ойпырым, опырай, ойпырой* деп тізе берсе, жиырмадан асып жығылады екен. Білдірер мағынасының, қызметінің бірлігіне қарамастан, осынша сөз нұсқасының тілде сақталып қалуының себебі бар. Бұлар нақтылы коммуникативтік жағдайға, әрқилы көңіл күйіне (ренжу, тандану т.б. білдіру ерекшелігіне), сөйлеу мәнеріне сай түрліше дауыс екпінімен ажыратылатындықтан, олардың бірлі-жарым сыңарларын ғана қолдану жайлы нұсқау беру мүмкін емес. «Одағайлардың контексте мына секілді сөз нұсқалары айтылады: а) көңіл-күй одағайлары: *әттең/әттегене, ойбай/ойбұй/ ұйбай, па/ паһ/пай, паһ-паһ/пай-ңай, оһо/еһе, бай-бай/пай-пай, бәлі/нәлі, ей/әй, а/ ә, оһ/аһ/ұһ, ой/ай, уа/уай, ой де/өй де, айқай/айхай/ойхой/айхой/ойһой/ айһай; ә) шақыру, зекіру, тыйым салумен байланысты айтылатын императивтік одағайлар: тек/әк/тәйт, айтқ/айт, әун/аун, айда/ әйдә; б) тұрмыс-салт одағайларының орфографиялық варианттары: хош/қош, хайыр/қайыр, ләббай/ләббәй, құп/қоп, ассалаумағалейкум/ ассаламалейкум т.б.*

Еліктеуіш сөздердің вариантталу жағдайы алуан түрлі. Түрлі интонацияға, психологиялық факторға сай, тіпті кейде кездейсоқ айтылып қалған үндер де көп. Табиғаттағы құбылыстардың, жан-жануарлардың шығаратын үніне еліктеп: *ыр-гыр-қыр-кер-гер-қар-қор-быр-пыр-пар-сар-дар-дор-тар-зыр-сыр-тыр-дыр* түрінде айтыла беретіні мәлім. Мұндай тұлғалардың мүлдем алшақ ұғымдардың атауына айналып кеткендері бар: *күрс-күрс* (жетеледі), *гүрс-гүрс* (құлады), *гүрілдеу* (машинаның), *күрілдеу* (тау өзенінің). Бірақ бұлар да еліктеу, ұқсату мағыналық реңкімен ажыратылатын мәндес сөздерге жатады.

Еліктеуіш сөздер қос сөз түрінде жиі қолданылады. Мысалы, аяғын *дақ-дақ, тақ-тақ, нық-нық, дық-дық, тық-тық* басып деп айтыла береді. Күзетер деген күзетшім бүркеніп *быр-быр* ұйықтайды (І.Жансүгіров) сөйлеміндегі *быр-быр* сөзінің орнына кейде *пыр-пыр, пыс-пыс, быс-быс, қор-қор* тұлғалары айтыла береді. Жалтылдау сөзінің күшейткіш реңкі – жалт-жалт. Ал жалт-жұлт десек, оның эмоциялық реңкі одан басымдау. Сарт-сарт, сарт-сұрт, сырт-сырт, шырт-шырт, шарт-шарт сөздерінің тұлғалық жақындығына қарамастан, мағыналық

жігі әр басқа. Түрлі дыбыстық вариантта айтылатын қос сөздер басқа сөз таптарынан да бола береді: *шатыр-күтір/сатыр-күтір/шатыр-сұтыр/сатыр-сұтыр, быр-быр/пыр-пыр, гүрс-гүрс/күрс-күрс, дал-дал/дәл-дәл, гүж-гүж/күж-күж, есіл-дерті/есі-деті, дел-сал/дел-сел, арлы-берлі/әрлі-берлі/ары-бері/әрі-бері, бұрқан-тарқан/бұлқан-талқан, хал-ахуал/әл-ахуал* сөздерінің вариант түзуі де, мағыналық теңдігін сақтауы да біркелкі емес.

Одағайлардың мағыналық байланысы мына сияқты:

қаттырақ	бәсендеу	ақырын
тақ-тақ	тоқ-тоқ	тық-тық
тақ-тұқ	дық-дық	тік-тік, дік-дік

Еліктеу мәнді сөздердің барлығы бірдей тілде сақталып, жарыса қолданыла бермейді. Кейбір қос сөздердің екінші сыңарының мағыналық дербестігі жоқ. Олар алдыңғы сыңарымен дыбыстық еліктеуді ғана аңғартады: *бұрқ-сарқ, кәкір-шүкір, салдыр-гүлдір, қылтың-сылтың, ойпаң-тойпаң, ұйпа-тұйпа, ойқы-шойқы, елең-селең*. Одағай мен еліктеуіш сөздерден түрленген басқа сөз таптарына жататын түбірлес сөздердің қызметі де әр алуан: *зыңылдау-дыңылдау, зауыл-сауыл, зуыл-суыл, тықақтау-тақақтау, будыраған-удыраған, дықырт-бықырт, пышылдау-бышылдау-пысылдау-бысылдау*.

Еліктеу мәніндегі бұрынғы жарыспа тұлғалардың дербес сөздерге айналғаны өте көп: *балдырла-былдырла, безірею-бедірею, едірею-ежірею, емтелең-елтелең, дерею-серею, деңкию-дөңкию, дәлп ету-жалп ету, асқалақтау-сасқалақтау, әкіреңдеу-жекіреңдеу; салдыр-сылдыр, сартыл-шартыл, делдең-делдек, барбию-бырбию-быржію, бағжію-бақжію-ақжію, бытырлау-пытырлау*. Осылайша еліктеу мәніндегі жарыспа тұлғалар тілдің сөздік қорының баюы мен стильдік қызметінің артуына ықпалын тигізіп келген тәрізді.

Семантикалық сөздерге тән ерекшелік бірен-саран басқа сөздерден де байқалады. Біз жоғарыда *кіп-кішкентай* сөзінің *құртымдай, титімдей, биттей, минамдай* синонимдік қатарының әлденеше нұсқасын келтірген едік. Олардың вариант қатарының қолданылу жиілігі бірдей емес. Жекелей алғанда олардың *мінәмдай, құйтықандай, қиттай* тәрізді сыңары әдеби тілдегі нормадан жөнсіз ауытқуға ұқсауы мүмкін. Бірақ белгілі бір ситуацияға, әрқилы сөйлеу мәнеріне қарай бұл сыңарларының да қолданылатын кезі болса керек: «...Жайшылықтағы жайдары мінезінен *мінәмдай* өзгермеген» (І.Жансүгіров). («...Қарлығаш *құйтықандай* тұмсығымен тасып-ақ балшықтан өріп, күмбез сияқты

тамаша үй салады» (Ө.Қанахин). «Сәлден кейін үстіңгі иегіндегі қиттай екі тісін көрсетіп, аузын ашып күлді» (Т.Жансүгіров). Кейбір сөз нұсқаларының бір сыңары кішірейту, еркелету мәнінде ажыратылатын сияқты: *жұдырық-жұмырық, ырсию-ыржию, әйбат-әйәй-әйей, балақай-балақан* т.б.

Мұндай сөздердің үлкен бір тобы – тіл алды және тіл арты дауыстыларының алмасуынан түзілген сингармонизмдік параллельдермен байланысты. Мысалы, одағайлар түрлері мен еліктеуіш сөздердің жуан және жіңішке буындармен түрленген сыңарының әртүрлі мағыналық, интонациялық реңкте ажыратылуы - сингармониялық параллельдердің қолданылу мүмкіндігінің айқын дәлелі: *а/ә, ау/әу, ой/өй, дың/дің, шың/шің, ауылда/әуілде, шыңқ-шыңқ/шіңк-шіңк, жалп-жалп/желп-желп. Тырнақтап-тірнектеп, жаутаңда-жауеңде, ауылда-әуілде, жаудыр-жаудір, залым-зәлім, аппақ-әппақ, қария-кәрия, арырақ-әрірек* типтес көптеген сингармониялық параллельдер әлі күнге дейін жарыса қолданылып жүр. Олардың ішінде де еліктеу мәнінде, белгілі бір стильдік мотивпен, түрлі мәнермен айтылатыны да бар. Бұл тіл білімінде «ішкі флексия» (немесе «жалған флексия») деген атпен мәлім [180,199]. Іс-әрекеттің, құбылыстың күштілігі мен бәсендігіне, баяулығы мен жылдамдығына қарай түрлі интонациямен ажыратып айту үшін әртүрлі жағдайлар ықпалымен тілімізде үздіксіз қалыптасып келгендіктен, жоғарыда аталған сөздің жарыспа тұлғалары қолданылу сипаты жағынан да біркелкі емес.

Қазақ әдеби тілінің кезек күттірмес келелі мәселелері осы аталған сөздердің толық зерттеліп, бір жүйеге келуімен байланысты. Бұл – өте күрделі мәселе. Әрі оның әр алуан жолы мен тәсілі бар. Мұндай екі ұдай айтылып яки түрліше жазылып жүрген сөздердің бір сыңарын орнықтырудың әдеби тілдің даму заңдылығына негізделген жүйеліліктің қалыптасуы үшін де айрықша маңызы бар екені мәлім. Тілде әртүрлі жолмен қалыптасқан, бірақ мағыналық тепе-теңдікте қалып қойған жарыспа тұлғалардың артық сыңарының қолданудан шығып қалуы тіл біліміндегі экономия (үнемдеу) принципіне сай екені аян. Сондай-ақ тілдің, әсіресе оның лексика саласының бір орында қатып-семіп қалмай, өне бойы қозғалыста болатыны белгілі.

Ертерек кезде дистанция аралық буын, дыбыс үндестігінің қазіргіден анағұрлым басым болғаны күмән келтірмейді. Қазіргі тіліміздегі *нейіл/бейіл* тәрізді сапалық ерекшелігімен көріне алмайтын кейбір жарыспа

тұлғалардың әлі күнге дейін тілде сақталып қалуы бір кездегі сөз аралығындағы үндестікпен байланысты варианттылықтың айрықша сипат алғанының айғағы тәрізді: *Шын пейіл, кіші пейіл, адал бейіл*. Алдыңғы тарауда атап өткеніміздей, тіпті әр түбірден түзілген *шейін-ықпалы* байқалғандай. Сөйтіп дистанция аралық прогрессивті немесе регрессивті ассимиляция бір сөз құрамындағы дауыссыздардың арақатынасынан да, сөз тіркестерінен де кездеседі.

Сөз аралығындағы үндестік қазіргі тілімізде поэзияда, мақал-мәтелдерде өлең ұйқасына қарай бір-бірінен алшақ тұрған сөздерден де байқалады. Мысалы, Абай «мағлұм» сөзін көбірек қолданғанмен, «Қайратым мәлім, Келмейді әлім» (1-т. 90-б.) деген контексте «мәлім», «әлім» сөздерінің үндестігін ескерген болу керек. «Көрінді жарқыраған үйдей нәсте... Биттей аял қылмады кәпір әсте» деген үзіндіде «әсте», «нәсте» өзара үйлесіп тұр. Абай өлеңдерінде *замана-заман, қаса-қас, құдая-құдай-құда, менен-мен, дағы-да, ғашық-асық* тәрізді алуан түрлі сөз нұсқасының жарыса қолданылуы – өлең өлшемі қажетін өтеу үшін, буын санын дәл шығару үшін керек болған тәсіл-нормалардың бірі [100-120-б.].

Тіліміздегі тұрақты сөз нұсқаларының баяу түрде өзгеріп отыруына олардың бір сыңарының пассив тұлғаға айналуы да жатса керек. Бұл жайындағы пікіріміз жалаң топшылау болып қалмас үшін нақты фактілер келтіру қажет. Сол мақсатпен мына авторлардың шығармасындағы тұрақты варианттардың қолданылу жиілігін келтіріп отырмыз: Абай Құнанбаев, Толық жинағы, 1957; С.Торайғыров, Екі томдық шығармалар жинағы, 1967; С.Сейфуллиннің үш кітабы: Повестер мен әңгімелер, 1958; Шығармаларының 2-томы, 1960; Шығармаларының 6-томы, 1964; М.Әуезов «Абай жолы» эпопеясының бірінші кітабы; С.Мұқанов, «Ботагөз» романы, 1956; Ғ.Мұстафин, «Дауылдан кейін» романы, 1967; Ә.Тәжібаев, Екі томдық шығармалар жинағы, 1969.

Тұрақты сөз нұсқаларының қазіргі жас өспірімдер тіліндегі қолданылу жиілігін байқау мақсатымен, қала іргесіндегі №70 Калинин атындағы мектептің 10 сынып оқушыларының 1969-1970 оқу жылындағы жазба жұмыстары (мазмұндама, шығарма) пайдаланылды. Бала саны – 35. Қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі Күләххан Сейдахметовамен бірлесе отырып оқушылар жұмысындағы сөз нұсқаларын көркем әдебиет мәтінімен салыстырғанда мынандай болып шықты.

Көркем әдебиетте	оқушылардың жазба жұмыстарында			
сөз варианты	саны	пайызы	саны	пайызы
разы	37	17,14	7	10,00
риза	62	29,53	61	87,15
ырза	111	53,00	2	2,86
шейін	115	44,26	3	2,73
дейін	141	55,74	110	97,27
пейіл	5	13,50	11	90,83
бейіл	32	86,50	1	9,17
бұндай	40	20,00	23	10,75
мұндай	162	80,00	191	89,25
мұңды	23	74,00	5	16,66
мұңлы	8	26,00	25	83,33
палуан	3	13,00	15	88,23
балуан	20	87,00	2	11,77
ештеме	28	53,00	140	95,89
ештеңе	24	46,15	6	4,11

Осы мәліметтерге сүйене отырып, мынандай қорытындыға келуге мүмкіндік бар:

1. Ең тұрақты деген вариант қатарлары да біртіндеп өзгеріп отыруы мүмкін. Мәселен, «*шейін*», «*ырза*» варианты өткен кездегі шығармаларда жиі қолданылса, кейінгі шығармаларда сирегірек кездесе бастады. Сондай-ақ қазіргі егде жастағы адамдар тілінде көбірек те, оқушылар тілінде (егер олар кітап сөзін пайдаланбаса) мүлдем кездеспейді дерлік екен.

2. Жергілікті жерге байланысты қолдану жиілігінде ептеген айырмашылық бары анықталды. Мұңлы, палуан, пейіл сыңарлары оңтүстік атырабында жиірек қолданылатыны белгілі болды.

3. Сөйлеу дағдысына байланысты кездейсоқ қолданыла беретін *мұндай/бұндай*, *мұңша/бұңша*, *ештеме/ештеңе*, *дәнеме/дәнеңе*, *бірдеме/бірдеңе* типтес варианттардың соңғы сыңары көркем әдебиетте де, оқушылар жұмысында да анағұрлым сирек екен. Қария/кәрия, залым/зәлім сөздері де осы сияқты. Олардың «*кәрия*» сыңары тек «Дауылдан кейін» романында 2 рет кездессе, ал «*зәлім*» сыңарын Сәкен 3 рет, Ғабиден бір рет ғана қолданыпты.

Қазіргі тіліміздегі территориялық шектен шығып, жалпылама айтылып жүрген сөйлеу тіліндегі *жәбір/зәбір*, *мұны/бұны*, *төңерек/төңірек*, *үлгір/үлгер*, *бәйге/бәйгі*, *мағына/мағана*, *қазір/кәзір*, *дирмен*

тіірмен, саяз/таяз, ділмар/тілмар, кәдімгі/қадімгі, мұрша/мұрса, мана/бана, лағынат/нағылет/нәлет, қадір/кәдір тәрізді сапалық ерекшелігі жоқ сөз нұсқаларының қолданылу жиілігін салыстырғанда, олардың бір сыңарының пассив тұлғаға айналу арқылы тілден ығысып бара жатқаны байқалады. Мектеп оқушыларының сөз нұсқаларын қолдануда жіберген қателері мен жүргізілетін жұмыстарда мұны сөзсіз ескеріп отыру керек.

Ықшамдау тенденциясына байланысты қалыптасқан тұрақты варианттар да бар. Олардың жазылу нормасына қатысты талас пікір күні бүгінге дейін толастамай келеді. Бұл – тіліміздегі ықшам тұлғалар мен біріккен сөздердің нормалануы әлі аяқталып бітпеуінің айғағы. Сөздің ықшам тұлғалары қазақ орфографиясындағы даулы мәселе болғандықтан, жеке көзқарастар жиынтығына сүйене отырып қорытынды жасау субъективтік қателерге ұрындырады анық. Тек ықшам варианттардың қазіргі тілдегі нақтылы қолданылу жағдайына байланысты мыналарды айта кету мүмкін деп санаймыз. Морфологиялық тәсілді *жалғыз/ жаңғыз, тепкі/текті, жоңғы/жонғы, ешбір/ішбір, жаланапш/ жаңалапш, біржолата/біротала* тәрізді бір сыңары сөйлеу тіліндегі қарапайым сөзге жататын вариант қатарларын әдеби өлшемге келтіруде қолданса, әрине, орынды. Ал сөз тіркесіне қарай түрленген сөз нұсқаларын реттеу одан гөрі күрделірек.

Баспасөз тілі мәдениетінің дамуы сөздің ықшам тұлғаларын да әдеби тіл нормасы тұрғысынан бір жүйеге келуін қажет етпек. Олардың көп бөлігі жергілікті ерекшелікке я жалаң ауызекі сөйлеу тіліне жатады. Дегенмен, сөз тіркестеріне қарай сөздің бірен-саран ықшам тұлғалары жарыса қолданылып жүр. Олардың ішінде *сол, бұл, ол* сілтеу есімдіктерінің өзінің соңындағы сөздің жетегіне еріп ықшам тұлғаға айналуы тілде ертеден-ақ қалыптасып кетті. «*О ғып, бұ ғып*», «*о заманда, бұ заман*», «*со жақ*» сияқты тіркестерде есімдіктердің ықшам түрінің қолдануы күмән туғызбайды. Ал қосымшалар *о-ған, со-ған, бұ-ның, со-лар, о-лар* түрінде олардың тек ықшам нұсқаларына жалғанады.

СӨЗ НҰСҚАЛАРЫНЫҢ НОРМАЛАНУЫ

Қазақ әдеби тілінің кезек күттірмес келелі мәселесі сөз нұсқаларының толық зерттеліп, бір жүйеге келуіне байланысты. Сөздің әр алуан нұсқаларын әдеби тіл нормасы тұрғысынан бір жүйеге келтіру – тілдің күнделікті қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметінен, сөйлеу тіліндегі әртүрлі өміршең элементтің сұрыпталуынан қалыптасатын, үздіксіз жүріп отыратын күрделі үрдіс.

Тілді қоғамдық құбылысқа жатқызып, «тіл – адам қатынасының аса маңызды құралы», ойдың тікелей шындығы, «нақты өмірдің көрінісі» [88, 435], – деп келдік. Сондықтан қандай да болсын фонетикалық, лексикалық өзгерістердің тілдің жалпы даму, кемелдену барысында із қалдырып отыруы – табиғи нәрсе. Сөз нұсқаларының да белгілі бір уақытқа дейін жарыса қолданылуы – тілдің дамуы үшін керекті шарттың бірі.

Баспасөз бетінде ауық-ауық сөз болып жүрген жарыспа тұлғалардың қолдануын тұрақтандырып, бірыңғай нормаларын саралау – қазақ тілі лексикологиясы мен лексикографиясына бірдей қатысты, үлкен ілтипат қоя зерттейтін мәселе. Тіл өмірмен өзектес жанды құбылыс болғандықтан, оның үнемі қозғалыс үстінде болып, онда жаңару, өзгеру, кейбір атаудың көнеру процесі жүріп отыратыны белгілі.

«Варьирование формы – это объективное и неизбежное следствие языковой эволюции. Язык изменяется, оставаясь самим собой... Варианты как бы поддерживают преемственность речевых навыков и из-бавляют нас от слишком крутых поворотов в истории языка», – дейді К.С.Горбачевич [45,29]. Жалпы тіл заңдылығына сәйкес өзгеріп отыратын категорияға жататындықтан, сөздің жарыспа тұлғаларын бір өлшем-жүйеге келтіріп, бірыңғай нормасын саралап, үлгі-өрнектерін орнықтыру, оны оқырман қауымға ұсыну – өскелең өмір талабы.

Сөз нұсқалары – жалпы тіл заңдылығына сәйкес өзгеріп отыратын категория. Бір дәуірде вариант қатарын құрған сөздің артық сыңарының екінші дәуірде қолданудан шығып қалуы немесе дербес сөзге айналуы да мүмкін. Атап айтқанда, варианттардың стильдік, мағыналық саралануын сөз қолдану тәжірибеміз байқатып отыр. Олардың а) әдеби тілдің түрлі стильдік тарам-салаларында қолдана алуы; ә) тілдің ішкі заңына бағыну арқылы тұрақты түрде қолданылуы (жүре келе бұлардың сараланатыны да болады) мүмкін. Тілдің стильдік қат-қабаттарымен қоса, жазу дәстүрінің жетілуімен, тілдің қоғамдық функциясының артуымен жаңа ұғымдар мен атаулар да үздіксіз қажет болып отырады.

Икемді емле ережесінің игі әсері арқасында қазақ тіліндегі бұрыннан айтылып келген жарыспа сөздердің тұлғалық жағынан болсын, мағыналық жағынан болсын реттелуі байқалады. Мысалы, бұрынғы сөздің омонимдік қатарларын *қайтып-қайтіп*, *бұлай-былай*, *ысыру-сыру*, *ием-ем*, *өкімет-үкімет*, *ұру-ру*, *ауыру-ауру*, *қазақ-қазақ* түрінде ажыратып жазудың қалыптасып кеткені сонша, қазіргі сөйлеу тілінде де олардың тұлғалық айырмашылығы сақталатын болды. Жергілікті сөздердің әдеби тілге енуі үшін мағыналық жігінің ажырауы жеткіліксіз екен. Сонымен бірге олардың баспасөзде, сөз шеберлерінің

қолдануында жарасымдылық табу арқылы жұртшылыққа түсінікті атауға айналуының маңызы бары анық. Дегенмен жергілікті ерекшелікке жататын сөздердің сырын аша түсу, олардың әдеби тілдің кәдесіне жарайтындарын мүмкіндігінше пайдалану қажеттігін көптеген фактілер дәлелдей түседі.

Сөз құрамының үздіксіз кемелденіп, бау үрдісінен сөз нұсқалары да сырт қалмаса керек. «Языку вообще присуще обновлять и пополнять свой состав за счет тех факторов, которые на первый взгляд кажутся разрушительными, хотя и являются в высшей в свою очередь степени благодатными для языка... Они, и только они, доставляют постоянно языку новый материал, без которого немислим никакой прогресс языка, ни структурный, ни тем более материальный, лексический» [108, 97]. Демек, тепе-тең мағыналы сөз туындылары тілде орныға алмай, із-түзсіз жоғалып кете береді деу ағаттық болар еді. Әдеби тілдегі жарыспа тұлғалардың «жойылуы» ең алдымен олардың стильдік, мағыналық ренк жағынан даралану процесімен сипатталады.

Халық тілінің мол байлығына ұқыпты қарап, сөздің жарыспа тұлғаларын мүмкіндігінше әдеби тілдің қажетіне жарата білу – басты мақсатымыздың бірінен саналады. Бұл – қайдағы бір субъективтік көзқарастар негізінде сөздерді орынсыз тықпалаудан, тіл заңдылығы мен әдеби тіл мүддесін ескермеуден болатын болжам емес, тіл мәдениетінің мол мүмкіндігін тарылту да емес; керісінше, тіл табиғатына тереңірек үңіліп, оның дұрыс тенденциясын дамыту арқылы ғана ғылыми шешімін табу жолы. Күнделікті қарым-қатынас құралы ретінде тіл өз өлшемін, икемділігін үздіксіз арттырып келеді.

Сөз нұсқаларының түрлі мағыналық ренкке я стильге бейімделу арқылы саралануы дамылсыз болып келсе керек. Себебі вариант қатарының уақыт озған сайын бастапқы түбірден алшақтай беріп, тіпті танымастай өзгеріп кетуі байқалады. Вариант тұлғаларының мағыналық саралану тарихы өте ертеден басталатындықтан, этимологиялық талдаусыз кейбір сөздердің семантикалық байланысынтабу киын. Мәселен, бір кездегі сингармониялық параллельдердің дыбыстық деформацияға ұшырап, бөлек ұғымның атауына айналуы бұрыннан келе жатқан *ауа-әуе, хал-әл, қазір-әзір, ғылым-ілім, бары-бәрі, мына-міне* сөздерінен де белгілі. Тіпті тым ертеден келе жатқан *ана-ене, лақ-елік, бал-бәл, бас-бәс, дөп-дөп, тап-тәп-теп, қар-қар* типтес сингармониялық тұлғалардың, сондай-ақ *о-у, с-ш, қ-г* фонемалары арқылы ажыратылатын көп сөздердің шығу тарихын зерттеу ерте кезден бергі дыбыстық құрылымның дамуы мен мағыналық саралануына қатысты көптеген мәселені ашып берер еді.

Қазіргі қазақ тіліндегі *ысқыр, сықыр, шықыр* сөздерінің бір кездегі жарыспа тұлғалар екені аңғарыла бермейді. Олардың бастапқы тұлғасы «сықырдың» мағынасы қазіргіден әлдеқайда кеңірек болған сияқты. Мысалы, *есіктің сықыры, ағаштың сықыры* деумен қоса, *qis siqirdi* – птица свистела, *kisi siqirdi* – человек свистел (М.Кашг. 83-б.) түрінде де қолданған екен.

Ал «Құтадғу біліктегі» *azgir* қазіргі «ызғар» сөзінің мағынасын білдірген (ОВК. 133.12). Демек, қазір дербес мағынаны білдірген *азғыр-ызғар* сөзі де ертеде бір сөздің метатезалық вариантын түзген [73,23]. Жол-джол-чол-шол тәрізді фонетикалық өзгеріс барысында «жол», «шол» сөз тұлғаларының қалыптасуы мүмкін. Хакас, шор тілдерінде «чол» (шол) жол сөзінің мағынасын білдіреді. *От-өт* сөздерінің де бір кездегі сөз варианттары екендігі жөнінде болжамдар бар.

Ертедегі «тұт» (тот) сөзі бертін келе мағынасы кеңейіп, одан барып бөлек сөздерге де ажырағаны байқалады. Оның тура мағынасы – «ұстау». Одан *тұтқа, тұтқыш, тұтылу* сөздері түрленген. Ауыспалы мағыналарына өндіріс тауарын тұтыну, күннің яки айдың тұтылуы, тұтығу жатады. Сондай-ақ қазіргі «тұт», «тот» сөздерінің де тұлғалық және мағыналық жақындығы, олардың шығу төркінінің бір екенін танытқандай. «Тот», тоттану темірдің әртүрлі бұзылуға айналған элементті бойына тұтып қалумен байланысты. Одан кейін қалыптасқан *тот-тат-дат* сөздерінің де мағыналық жігі ажырай бастаған тәрізді. Мысалы, ыдысқа, ағашқа түскен дат т.б. Бұған қоса *дат* сөзінен *даттау* мағынасы түрленген. «Дат» сөзінің ескірген мағынасы да бар. Сонда *тұт* сөз нұсқаларының мағыналық саралануы мынадай боп шығады:

тот, тұт (тұтқа, тұтқыш, тұтылу)

тат, дат (тұтылу, (ай я күн), тұтыну)

даты (даттау) (тұтығу)

Сөйтіп, сөз нұсқаларының тіл дамуының, сөздік құрамның молығуының ішкі ресурсы ретінде маңызы бар екен. Вариант тұлғалардың мағыналық саралануы және бұл үрдістің болатын жағдайы мен заңдылығы – байыпты зерттей беруді қажет ететін күрделі мәселе. Белгілі бір дәуірде түзілген сөздің жарыспа тұлғасының жеке мағынаға ие болуын қоғам дамуының қозғалысы белгілейтіні анық. Яғни қоғамның, ғылым мен техниканың, рухани және материалдық мәдениеттің дамуы қарым-қатынас құралы ретінде тілдің қызметін арттыра түспек. Басты себеп адамның дүниетанымымен, абстракті-логикалық ойдың дамуымен байланысты екені зерттеушілер назарынан тыс қалмағаны белгілі.

Жарыспа тұлғалардың мағыналық саралануы – коммуникативтік функцияға лайық тілдің икемділік сапасының дамуымен бірге жүретін құбылыс. Жарыспа тұлғалардың осылайша дараланып не бір ұғымның әртүрлі атауы боп синонимдік қатар түзуі, не стильдік айырмашылығы болуы немесе мүлдем бөлек мағынаны білдіруі тілдің үздіксіз қозғалыстағы құбылыс екенін танытқандай. Жарыспа тұлғалардың мағыналық жігінің ажырауына әсер ететін басты себептің бірі – тілдің эволюциялық даму барысында білдірер мағына мен функциялық единицалардың сан жағынан сәйкес келмеуі. Өйткені вариант сөздердің түрлі стильдік мәнде қолданылып, семантикалық даралануы контексте берілген ойды саралап, дәлдеп көрсету үшін қажет. Осындай жолмен түзілген *мына-міне, жаса-саза-сазай, парыз-қарыз, сағат-сәт, ғылым-ілім, тәжал-әжал, ақы-қақы-құқы, адым-қадам, бары-бәрі, кінә-күнә* сөздерінің бір кездегі фонетикалық варианттар екені аңғарыла бермейді.

Тіл қоғамдық өмірде, адамның дүниетанымы мен ұғымында болатын түрлі өзгерісті, ең алдымен, көп мағыналық арқылы бейнелейді. Ал сөздің семантикалық көп пландығы неғұрлым нақтыланған, лексикалық жағынан дараланған ұғымды білдіретін жаңа сөздерді қажет етеді. Сөйтіп қалыптан тыс (*перегруженность*) көп мағыналық көне сөздің фонетикалық варианттарының саралану тенденциясын арттырады [37, 92-102]. Мәселен, әдеби тілдегі «уату» сөзі *жұбату* сөзінің ықшам нұсқасы. Қазір олардың стильдік айырмашылығы ап-айқын. Уату – жылағанын қойғызу. «Қозыға жарауымнан біраз бұрын, ойнатып уатпап па ем байдың ұлын» (С.Торайғыров). Жұбату – көңілін тыныштандыру, алданыш еткізу мағынасында қолданылуға икемделді. «Жұбатпас көңілімді құр өлеңім» (Жамбыл). Дүлей – алып күші бар, сұрапыл, түлей – еш нәрсені білмес топас, мылқау; жұдырық – нақты мағынасында (саусақтардың жұмыла түйілуі), жұмырық – жас баланың кішкене жұдырығына қаратыла немесе ересек адамдардың қолдануындағы зілсіздікті білдіру мақсатында айтылады. Сөйтіп, фонетикалық варианттардың сөздік құрамға кіруінің басты шарты – семантикалық критерийі.

Кейбір ұқсас тұлғаларға қосымша жалғап, мағыналық саралануын айқындауға болады. Мысалы, жұбаныс-жұбаныш, хисаб-есеп сөздері – бір кездегі вариант тұлғалар. Жекелей алғанда олар қазір де вариантқа ұқсауы мүмкін. Ал қосымша арқылы түрленгенде, олардың мағыналық аражігі айқындала түседі: *жұбаныс+қан* (көңіл), *жұбаныш+қан емес; есепсіз* (белгілі рет жоқ, жауапсыз), *қисапсыз* (көп), *есепсіз дүние* (жауап сұрайтын ешкімі жоқ), *қисапсыз дүние – өте көп дүние-мүлік*.

Еңбеккер (зат.е.), еңбекқор (сын.е), даугер (зат.е.), дауқор (сын.е.) сөздеріндегі - қор, -кер де бір жұрнақтың жуан және жіңішке сыңарлары болғаны талассыз. Қазір бөлек ұғым тудырады: қала еңбеккерлері (еңбекшілері), еңбеккер адам.

Сөз нұсқаларының мағыналық саралануына жетілген жазу нормасының, басқа тілдердің, аударманың септігі тиетіні мәлім. Мәселен, *барабар/парапар, парақ/барақ* тұлғаларын тілдегі фонетикалық өзгеріс нәтижесінде түрленген вариант деп те немесе олардың соңғы сыңарын орыс тілінен ауысқан түбір деп те түсіндіруге болатын сияқты. Бірақ бұл – кездейсоқ сәйкестік. Шынында, олардың ертедегі түрі – қатаң дыбыстан басталатыны. Ал кейін келе бұл варианттардың мағыналық саралануына орыс тіліндегі оларға ұқсас тұлғалардың әсері болғаны рас. Осындай жолмен жарыспа тұлғалардың тілімізде тұрақтап орнығуы үшін: а) мағыналық айырмашылығы болуы керек. Мысалы, «Сарыағаш суына барабар су» (Газеттен). Демек, дәл сондай болмағанмен, соған жуық деген ойды білдіреді. «Сұрап ішкен тамағың, су ішкенге *барабар*» (Сатылғанов). Мұнда су ішкенге ұқсас деген мағынада қолданылып тұр. Ал «*парапар* сөзі теңдес адам болса, Көңілімнің тарқаушы еді сонда шері» («Біржан-Сара» айтысы) деген сөйлемде жоғарыдағыдай ұқсату, жуықтату емес, мүлдем бірдей, дәлме-дәл деген ұғымды білдіреді. ә) Не дыбыстық деформацияға ұшырап, мүлдем басқа ұғымның атауына айналуы мүмкін. Мысалы, кітаптың бір *парағы, барақ* үй, *тарақ* – шаш тарайтын құралдың аты. б) Не олардың стильдік реңкінде айырмашылығы болуы мүмкін (оқиға-уақиға).

Әдеби тілдің қоғамдық рөлінің артуымен стильдік тәсілінің шындалуы, сөз мағыналарының саралануы, сөздік құрамының жана атаулармен молығуы, грамматикалық амал-тәсілдерінің жетілуі сияқты даму процестерін байқататын жарыспа тұлғалар баршылық. Сондықтан сөз зергерлерінің талғамы мен шеберлігіне қарай тілдегі амал-тәсілдерді шебер пайдалануының, оның ұтымды жағын аңғарып, өзгеше көркемдік эффекті табуының ерекше мәні бар. Біраз уақыт жарыса қолданып келген вариант сөздерге мағыналық я стильдік реңк үстемелеу арқасында жазушылар, ғалымдар, аудармашылар, тілшілер тіліміздің сөздік қорын молайтуға лайықты үлес қосып келеді. Қазіргі көркем әдебиетте жарыса қолданылып жүрген қайсыбір сөз нұсқаларының кездесу жағдайлары мынандай: а) қайталамау үшін қолданады (*өмір/ғұмыр, hareket/әрекет, қажет/әжет, аяулы/аялы*); ә) еліктеудің әсері байқалады (*арам/харам, разы/ырза, тәңірі/тәйірі, кіші/кішік*); б) жеке кейіпкердің сөз саптау ерекшелігін (индивидуальное

словоупотребление) байкатады (*керемет/әйдік, салғыласу/тәжікелесу, бейнет/мехнат, уәде/уағда*).

Сөздің фонетикалық сөз нұсқаларын түрлі стильдік мәнде пайдалануда сөз зергерлерінің атқарар қызметі зор. Өйткені вариант қатарының мағыналық жігінің ажырауы сөздік құрамды тек сан жағынан ғана емес, сапалық жағынан да байытады. Тілдің қоғамдық функциясының артуымен вариант тұлғалары жүре келе жеке ұғымдарды ғана емес, сөз мағынасының ең нәзік реңктерін де білдірмек. Әр заман сөз шеберлерінің шығармаларындағы *дағуа/ дауа, әліп/әріп, мақсұт/ мақсат, пұсырман/мұсылман, ғақыл/ақыл, ғалам/әлем, мағлұм/мәлім, дару/дәрі, ұлық/ұлы, оғул/ұл* секілді жарыспа тұлғалардан ғасыр тынысын, қоғам өмірін, халық тіршілігін сезгендейміз.

Әрбір коммуникативтік жағдайға лайықтап ең дәл сөз түрлерін қолдану мақсатымен, автор вариант тұлғаларын әшейінде байқала бермейтін жаңа қырымен танытып, жарасымдылығын тапса, бұл қажеттіктен туған. Мысалы, Абайды *өзгеден өңге* қылатын оның тағы бір ерекшелігі бар (Қ.Жұбанов) деген сөйлемдегі *өңге - өзге* жарыспаларының қатар қолданылуы үйлесімін тауып тұр. Ал «Сен *тілмен* айтсаң, мен *ділмен* айтам» («Лениншіл жас») контексіндегі «діл» арабша жүрек сөзінің мағынасын білдіреді. Соған қарамастан мұндағы тіл-діл сөздерінің тұлғалық ұқсастығы сөз ұйқасымен қабат ойды ұтымды амал-тәсілдер арқылы жеткізу үшін де қажет болған сияқты. Сөйтіп, әр сөздің толып жатқан байланысын аңғарып, айтайын деген ойының неше алуан терең мәнін айқындау үшін вариант қатарының да жұмсалатын кезі болатынын көреміз.

Өткен замандағы атақты ақындар мен көркемсөз шеберлерінің сөзге мән беріп, оны шебер пайдалана білгені мәлім. Әсіресе ұлы ақын Абай шығармаларының тілі мағыналық көп пландылықтың, сан түрлі қолдану мүмкіндігінің үлгісі ретінде қазіргі күнге дейін маңызын жойған жоқ. Р.Сыздықова Абай шығармаларының тіліне арналған еңбегінде *харакет-әрекет, ғаділет-әділет, дағуа-дауа, ғашық-асық, хакім-әкім, қайла-айла, ұлық-ұлы, түзік-түзу, арық-ары, тұғра-тура, ұғыл-ұл* сөздерін автордың әртүрлі мағыналық, стильдік мақсатта жұмсай білгенін, сондай-ақ «ұлы қаламгердің тілдік реликтілерді қолдану ерекшелігін» сөз еткен еді [157, 80, 101, 145]. *Харам-арам, қисап-есеп, гиззат-ізет, адал-алал, ғұмыр-өмір, ғайып-айып, мақсат-мақсұт, нақыл-ақыл, ғалам-әлем* жарыспа тұлғаларының қолданылуы да осы сияқты. Тіл табиғатын терең сезінген ойшыл ақын тұлғалық варианттарды әрбір коммуникативтік ситуацияға, түрлі стильдік реңкте ажыратып қолданудың

неше алуан үлгісін көрсетті. Мысалы, «*Бәйгеге* қоссаң, атынды тартыспайтұғын ағайын атың келсе, *бәйгісіне* өкпелейтұғыны қалай?» (II,213). «Мінінді ұрлап жасырып, майданға түспей *бәйгі* алма» (I,163). «Қылып жүрген өнері, *харакеті-әрекет, әділетті* жүректің *әділетін* бұзыппын» (I,250). «*Ғұмыр* өзі хақиқат» (II,203). «*Хақиқат* пен растық – қиянаттың дұшпаны» (II,195). «*Мақсұт* алыс, өмір шақ» (I,90) контекстерінде әр сөздің түрлі мағыналық байланысына сай шебер үйлестіре қатар қолдануы ақынның айтайын деген ойының сан алуан эмоциялық, эстетикалық, стильдік бояуын айқындай түсу үшін қажет боп тұр. Б.А.Серебренников: «Каждое звуковое изменение в языке, каждая отдельная его форма имеют какого-то безымянного автора. Возникшее в языке новшество затем подхватывается другими говорящими на данном языке, в результате чего оно становится общим достоянием», – дейді [150, 68].

Қазан төңкерісінен кейін ұлттық мәдениеттің барынша дамып, аударма әдебиетінің және тілдік контактінің жандануы арқасында қазақ тіліндегі фонетикалық сөз нұсқаларының мағыналық аразігінің айқындалуы күрделі сипат алды. Көптеген вариант қатарының саралануы таяуда ғана тиянақталды. Жазушылар мен тілшілер, ғалымдар мен аудармашылар сөздің фонетикалық сөз нұсқаларының жаңа ұғым атауларын ендіруге барынша атсалысты.

Қазіргі тілімізде көп мағыналық негізінде жігі ажыраған едәуір сөз бар: *еңкіш-еңкіс, опат-апат, кәді-күдік, іскер-ісмер, түрік-түркі, мұрат-мұра, өңге-өзге, ерегес-егес, иесіз (үй) - есіз (дала), хал-әл, қазір-әзір, әкім-үкім, қадам-адым, балтамсадай-алтамсадай, сасқалақта-асқалақта, быртық-тыртық, көзiктiру-кезiктiру, көздестiру-кездестiру, дабыстау-дыбыстау, есеп-қисап, таптау-тапау, уағда-уәде, дағуа-дауа, тостаған (үлкені) - тостақан (кішірегі), ұпай-пай, жамылыс (қимыл) - жамылыш (зат), балағат-лағынат, әншілдік-әншілік, тынық-тұнық, берсеңші-берсейші (бұйрық мағыналы етістіктің жұмсартушы мәні), ғалам-әлем, нәзік-нәжік, батыру-матыру, бұлғау-былғау, несіп-несібе, ерегес-егес, еліктеу-елігу, десеңші-десейші, тапсаңшы-тапсайшы, жекіру-жеку, жиіркену-жирену, самарқау-марқау, доңғалақ-доңгелек, быртық-бытық, буырқан-бұрқан, бұлыңғыр-бұлғыр т.т. Кейбір жарыспа тұлғаларда әртүрлі күшейткіш мән, интонация, реңктік бояу бар.*

Бұдан 20-30 жыл бұрын сараланбай келе жатқан бірсыпыра сөз нұсқаларының әрбір сыңары қазіргі кезде өз алдына жеке мағынада қолданылып жүр: жиналысқа қатысы - жол қатынасы, өкіл (представитель) - уәкіл (уполномоченный), көрнекі құрал - көрнекті қайраткер, айқара жамылу - айқара құшақтау, мәлімет (сведение) - мағлұмат (осве-

домление), кадр даярлау - жем-шөп корын дайындау, түгелдей қатысты - түгелдей бастады, уақиға (происшествие) - оқиға (событие), малды суару - егінді суғару. Тіпті осы кезге дейін ең тепе-тең мағыналы, нағыз вариант тұлғаларға жатқызылып келген *әні - әне, залал - зиян, алал - адал, нәсіл - несіл* жарыспаларын да ажыратып қолдану ұшырасып қалатын сияқты. Алайда бұл олардың аражігінің ажырауының айғағы бола алмайтыны белгілі. Қазіргі тілімізде мұндай сөз нұсқаларының жалпылама жарыса қолданылып жүргендері көп. Себебі түрлі мағыналық, стильдік реңкте, түрлі контекстік, ситуациялық жағдайға, ырғакка лайық саралану сарыны көп варианттан сезіледі. Мәселен, *таяз/тайыз/саяз* жарыспалары негізгі білдірер мағынасымен (судың терең еместігі) қоса, түрлі ауыспалы мағынада кездесе береді. Мысалы, «Ержан жүріп келе жатқан окоп енді тіпті *тайыздап* кетті» (Т.Ахтанов). «Әр жеріне *таяз* әжім түскен дөңгелек кара торы жүзінен ақыл-парасат аңқып тұрғандай» (С.Омаров). «Әрине, бұл моральды *тайыз* түсінушілік» (С.Мұқанов). «...Теориялық білімінің *саяз* екендігін байқатып жүрген әріптестеріміз де жоқ емес» («Қазақстан мұғалімі»). Дегенмен бұл сөз нұсқаларын ажыратып қолдану жағдайының ұшырасып қалуы олардың саралануының белгісі деген тұжырымға келу қиын. Осы сияқты *ащы* (горький), *ашты* (солёный), *үлгіру* (оқуын, жұмысын үлгіру), *үлгеру* (поезға, қызметіне үлгеріп жету), *бәйге* (ат бәйгесі), *бәйгі* (жүлде, сыйлық) деген қорытындыға келу де ертерек секілді. Жарыспа тұлғалардың бұл тәрізді мағыналық түрленуі әлі де болса жете зерттелмегендіктен, жекелеген фактілерге ғана сүйене отырып, пікір айту субъективтік қателерге ұрындыруы күмәнсіз. Жарыспа сөздердің мағыналық саралануының даму эволюциясын ғылыми тұрғыда зерттеу – үлкен жұмыс. Оның арнаулы экспериментті қажет етері анық.

Контексте кездескен сөз нұсқаларын стильге байланысты саралауға әрдайым мүмкіндік бола бермеуінің тағы бір себебі лингвистердің атап өткеніндей, «қазақ тілінің лексикасы осы кезге дейін стильдік жағынан тексерілген емес» [87, 117]. «Сөз қолданыстағы ғасырлар бойы қалыптасқан халықтық түйсік (чутье) – бай түйсік стилистика ғылымымен ұштаса алмай келеді» [119, 52]. Дегенмен, нақтылы тілдік материалдарға карағанда, фонетикалық вариантқа жатқызып келген сөздердің өз ішінен де әртүрлі контексте келу жағдайына қарай ажыратуға болатын бөлек сөздер табылатынын көреміз. Мұндай жарыспа тұлғалардың стильдік жігі анықталып, тілде тұрақталуы үшін сөз шеберлерінің қолдануында жарасымдылығын табуының маңызы барын айттық. Бұған нағыз тепе-теңдікте тұрған сияқты көрінетін *ғұмыр-өмір* сөздері мысал бола алады. Белгілі жазушы

Т.Әлімқұловтың пікірінше, «өмір – кең ұғымға», «ғұмыр – тар ұғымға» жатады. Алғашқысы жалпы өмірді мегзесе, соңғысы жалқы өмірді танытады» («Қазақ әдебиеті», 14.05.1971). Жазушы М.Әлімбаев та осы пікірді қолдап, «Күн ұзақ, ғұмыр қысқа» деген мақалдағы «ғұмыр сөзін «өмірмен ауыстыруға келмейді. Себебі – мұндағы ой жалқының өмірі жайында ғана» («Лениншіл жас», 08.12.1968) – деп түсіндіреді.

Қазіргі жарыса қолданылып жүрген сөздердің ішінен осылайша мағыналық жігі анықтала беретіндері бары анық, сондықтан халық тілінің байлығын әдеби тілдің қажетіне сарқа пайдалануға лингвистер әрдайым мән беріп келеді. Бұл жайында проф. А.Ысқақов: «...бұрын шабан қолданылған элементтердің елгезектенуі, бұрын тым жүрдек болған құбылыстардың самарқаулануы, сол сияқты кейбір амал-тәсілдердің бұрынғы қызметтері үстіне тағы да жаңа міндеттер үстеп, жаңаша саралануы сияқты айғақтар біздің қазіргі тілімізде орасан көп» [179, 209], – дейді.

Мұндай өзгерістен тыс қалатын, «басы артық» варианттарға ескірген, қалып бара жатқан қажетсіз сөздер мысал бола алады. Мәселен, қолдану өрісі тар, ескі ырымға байланысты айтылып келген *шаригат/шариат, иман/имам, періште/беріште, нiмiр/бiмiр, нәмеңгер/әмеңгер, дуагер/дуагер, балгер/бәлгер, әзiрет/хазiрет, бейiс/бейiш* жарыспа тұлғаларын күнделікті қатынаста жиі қолданатын сөз нұсқаларымен, олардың даму тенденциясымен салыстыруға келмейді. Бұл типтес сөз нұсқаларының күнделікті сөйлеу тілінде жиірек айтылу барысында мағыналық жігі ажырай бастағандары сирек. Соның ішінде дінге, ескі нанымға қатысты варианттардың мағыналық, стильдік реңкі анықталғаны бірлі-жарым ғана. Мысалы, шайтан-сайтан параллельдерінің стильдік реңкі ап-анық. «Шайтан» – негізгі мағынасында, «сайтан» қазіргі тілде негізінен ауыспалы мағынасында тұрақты қолданылатын болды. «Сайтан» – көбіне біреуді жек көргенде, кейде риза болғанда айтылатын сөз. Мысалы, «тоқ тіленші – адам сайтаны» (Абай) контекстінде «сайтан» оңбағандық, жексұрындық мағынасын білдіріп тұр. Бұл сөздің «сайтанын қағу», «сайтаны басылмау» сияқты тіркестерде қолдануында да елеулі стильдік айырмашылығы бар. Ал *тәңір/тәйір, алла/алда* (айналайын-ай) сияқты бір кездегі жарыспа тұлғалар мүлде бөлек ұғымдардың атауына айналып кетті. Сөз тіркестері мен өлең ұйқасына қарай түрленген вариант тұлғаларының жүре келе әр түрлі стильдік реңкке ие болуы мүмкін. Мәселен, жазушы Т.Әлімқұловтың пікірінше, «бейіл» рухани категорияға жатады, яғни мінез-құлықты, пиғылды танытады немесе лебіздің орнына жүреді. Ал пейіл – заттық

категория. Қарапайым қазақ сараңды, қомағайды «пейлі жаман» деседі («Қазақ әдебиеті», 14.05.1971).

Сондай-ақ *риза/разы/ырза* типтес бір қарағанда нағыз тепе-теңдікті білдіретін сияқты жарыспалардың да контекстегі үндестікке қарай қолданылу өзгешелігі болмақ. Әрі олардың келісім білдіру, құптау, қуану, мойындау тәрізді мағыналық реңкке, түрлі коммуникативтік ситуацияға қарай контекстегі айырмашылығы да жоқ емес. Олардың күнделікті баспасөзде жиі қолданылып жүрген сыңары – «риза» мен «разы». Алайда жай ғана мойындау немесе құптау емес, мәз бола қуану мағынасын үстеу мақсатында «ырза» варианты басымырақ қолданылатын болса керек. Мысалы, шын көңілмен қалтқысыз қуану мағынасында: Сізге үлкен бе, кіші ме жәрдем ете қалса, ең алдымен өзіне-өзі ырза болып қалады (Ғ.Мүсірепов); Мысқыл, ажуа түрінде «Сөзінің басы ыржан, соңы қылжан, жүгенсіз жүре бермек сенін ырзаң» (Абай); мақал-мәтелдерде (өлең жолының ұйқасына қарай): Біздің мырза - бәріне ырза (М.Әлімбаев). Бұл контекстегі «ырызаны» басқа вариантымен ауыстырудың реті келіңкіремейді. Сондай-ақ «разы» жарыспа тұлғасының контексте байқалатын сәл-пәл ерекшелігі «наразы» сөзінің антонимі ретінде қарсылық білдірмеу, құптау, көну тәрізді мағыналық реңкінен танылады. Сөйтіп тілдің эволюциялық даму барысында тұрақты варианттар да сан алуан стильдік реңкті білдіру арқылы оның оралымдылығының артуына үлес қосады.

Заңғар/зеңгір/сеңгір, кілт/ашқыш, аяулы/аялы, ажар/әр, сірә/жүдә, кілең/кіл, дәу/нән, таңертең/азанда, керемет/әйдік, тықақтау/тақақтау, қажет/әжет, мол/ырғын, рахаттану/жырғау, сес/сұс, әзілқой/әзілкеш, еңбекқор/еңбекиіл секілді уақыт сынынан өткен ұқсас тұлғалардың сәл-пәл мағыналық, стильдік реңкіне сәйкес синонимдік қатар түзейтіні анық. *Ақшадай* (ақша секілді), *ақшадай* (төледі), *ақшалай* (есімше түрі), *ыстық* (қол тигізбейтін) - *ыссы* (ауа райы), *жылыдай* (суытып үлгіртпей), *жылылай* (есімше түрі), *қарадай* (қара күйінде, қара сияқты), *қаралай* (есімше түрі) боп, күні кешеге дейін жарыса қолданып келген тұлғалардың дара мағыналық реңкке ие болуға бейімделе бастағаны белгілі.

Сөз мәдениеті, сөз қолданысымыз жөнінде айтылған әр алуан пікірдің қайсыбір кезде елеусіз сөз, ескерусіз қолданыс түріне тереңірек үңілуге жол ашатынына көптеп мысал келтірер едік. Белгілі ғалым Нұргелді Уәлиев: «...*тірідей/тірілей, азар/эзер, түгендеу/ түгелдеу, шикілей/ шикідей, екіншілей/екіншідей, айқай/айғай* секілді сөз нұсқаларын таңдап-талғап қолдануда аса қатаң талап қойылмайды. Өйткені «тілдегі сан алуан варианттың жарыса қолданылу себебі «кеше» мен «бүгінді»,

«бүгін» мен «ертенді» ұластыру қызметіне байланысты боп жатады, – деп, бұл секілді жарыспалылардың ішінде мағыналық айырым, стильдік реңк алып, дербес қасиетке ие болғаны не соған бейім тұрғандары да бар: замана – бейтарап стиль, көтеріңкі реңде жұмсалады: замана келбеті, замана үні, замана талабы», – дейді [167, 15, 22]. Автордың пікірінше, көп буынды сөздің аз буынды сөзге айналу тенденциясынан қазақ тілінің өзіне тән төл заңдылығы аңғарылса керек. Оған мына секілді жарыспа тұлғалардың қолданылуы айғақ болады: тәнір/тәнірі (иттің иесі болса, бөрінің тәнірісі бар), сауыр/сауыры, дағар/дағара, беймаза/беймаз, көкпар/көкпары, қодық/қодығы, алхор/алхоры, баған/бағана, бидай/бидайы (жастықтың бидайысы), дабыр/дабыра, бекзат/бекзада, нысан/ нысана, ертек/ертегі, шабдал/шабдалы [167, 21].

Бір карағанда ұйымдасу-ұжымдасу, мас болу-масығу мағыналық тепе-теңдіктегі сөз секілді көрінуі мүмкін. Алайда белгілі журналист Әмірхан Мендекенің атап өткеніндей, «Саусақ ұжымдасса, сақалдын соры» мәтеліндегі ұжымдасу сөзі ұйымдасумен алмастыруға көнбейді. «Шындығында да, «ұйымдасу» мағыналық жағынан – ынтымақтасу, серіктесу, одақ құру, топ құруға аса жақын болса, ал «ұжымдасу» – ұйысу, әмпейлесу, жиылу, жиналу, бірлесу, бас қосуға жуық келеді. Сол сияқты, «масығу» да – «мас болу» емес, бұл – масаю, масаңдау, қыза бастау, яғни мас болуға жақындаған шаманы «көрсететін» етістік. Сондықтан, мысалы, Абай:

Осыниша ақымақ болғаным,

Көрінгенге қызықтым.

Ғәділетті жүректің

Әділетін бұзыптын, –

десе, халық мақалы: «Арамның асы харам» дейді. Мінекей, мұндай ерекшелік, яғни дыбысталуы әртүрлі болғанмен, мағынасы бір – «жарыспалы» сөздерді (ғәділет-әділет, арам-харам) қатар қолдану арқылы айтар ойды айқын, мүдіріссіз жеткізу – тіліміздің «ұлттық ерекшелігіне» жатады. Тілінің байлығын сақтағысы келген ел ең алдымен, тілінің ұлттық үрдісін сақтайды («Қазақ әдебиеті», 06.06.1980). «Желдіаяқ – жылқының жүйрігі, желаяқ – адамның жүйрігі, желтабан – иттің жүйрігі, ұры – ұрлықты кәсіпке айналдырған адам, ұрлықшы – майда-шүйде, көр-жерді қымқырып қап жүретін сұғанақ. Халқымыздың «Зорлықшыдан ұрлықшы жақсы» деуінде өзіндік мән бар. Қазақтың қырлы сөзінің қаймағы бұзылмай тұрған кезінде айтылған «көнек, сырлы-аяқ, тегеиш, тегене, керсен, қоржын және басқа сөздерді жаңғыртып қолдана алмаудың зардабын» бүгінгі жасы өскіндер тартуда», – деп автор өкінішпен

еске алады. Ондай сөздерден көз жазып қалмау керек. «Саз-сырнайдай сыршыл, тіліміздің накыс-нәшін түзеп, кем-кегігін толтырып жүрген – жергілікті халық тілі, ел іші сөздері». Демек, зер салып зерделемей, сөздердің айырым-реңкіне жете мән бермей, керекті-керексізге бөлу арқылы тіл мәдениетін көтерем деу – тілді жарымжан етумен бірдей. Тілдік қорымызда бар нәрсені орайын тауып, орнымен жұмсай білсек, нұр үстіне нұр. Көнеден жеткен сөздердің ажарын сақтап қолдану азаматтық борышымыз екенін тілге тиек етеді («Қазақ әдебиеті», 06.06.1986).

Ғалым Мархабат Томанов сөз нұсқаларының сөйлеудің, жазудың белгілі бір саласына ыңғайланып тұрақтау мүмкіндігін айтады. Автор *уаде/уағда, әрекет/қарекет, өмір/ғұмыр, әкім/хакім, бейнет/мехнат, машық/ашық, мақсат/мақсұт, сөздік/лұғат, ибадат/ғибадат* жұптарының алдыңғылары «қарапайым сөйлеу тілінен алынса, соңғылары көркем сөздің, зиялы сөзінің элементі болып тұрақталғанын» айта келе, «қазақ әдеби тілінің қалыптасуы, дамуы және болашақ бағдары жайлы әңгімелегенде, тілдің кемелденуінің ұзақ жолы, қоғамдық, әлеуметтік және лингвистикалық жағдайы болатынын» есте тұтқанымыз жөн деп ой топшылайды («Қазақ әдебиеті», 25.07.1986).

Контексте өзіндік реңкі сезілетін, бір кәдеге асатын, ойға әр, көрік беріп тұратын сөздер, академик Мұхаметжан Қаратаевтың атап өткеніндей, жергілікті сөйлеу ерекшелігінен детабылады. *Отақ, пәлек, әңгелек, кәмек, екішеу, тобатай, қауынқақ, қауынқұрт, қазанжаппа* секілді байырғы кәсіби сөздер де осы секілді. «Ал *кеңкелес* (есуас), *марғау* (шабан), *амсе* (ылғи), *ежегей* (қатыққұрт түрі), *ізім-ғайым* (ізсіз) тағы басқа сөздерді білмеу – тіл қорының кедейлігін ғана көрсетсе керек», – дейді академик. Әр алуан жазушылар шығармасында ұшырасатын *тұтанақ, үйірмекіл, бешикеш қылу, көрләһат, қыжал, жақамау, асант, әуекету, аңқа, мәнжүлік, әңгере, тәлейім, сәлдекен, мошқау, сімсік, сұқаңдату, алапа, салқар, сертиту, тауан, мауыздай, әспенсіт, желемік, морығу, ішкертін, дойыр, сапастық, шалт ету, ырсық қағу, күресін, құлдап кету, қиянаттау, аңқиттау, мантирау, саппас, тітір, жұлшымыр, әней, сұламалану, қапалақ, сымбыл, зүмірет, кеберен, мелдектеу* жергілікті ерекшелік болғанымен, мағыналық реңкінде айырмашылық бар, ойға әр, көрік беріп тұрған сөздер екенін айтады автор [123, 68-69].

Осындай бір авторымыздың «Орнын тауып қосылған жалғыз сөздің өзі халық тіліне үлкен олжа екені белгілі» деп айтқаны ойға оралады. Тіл мәдениеті мен тіл тазалығы жөніндегі еңбектерімен жұртшылыққа кеңінен танымал аға ғалымымыз Рәбиға Сыздықова *бірісі/бірі, көбісі/көбі, шуады/шұбады, лайқат, тиыш/тыныш, мердігер, әмбебап, топ, сірне, наубай, сүдігер, айлақ, лақса* (кәрі, қартайған), *бодау* (төлем,

өтесін, қарым), бағамдау (пайымдау, аңғару), тәжікелесу (айтысу, салғыласу), мәуірт (шақ, мезгіл, кез), сейді (сергек) тәрізді жергілікті қолданыстарды «семантикалық реңк үстеп немесе стильдік жүк артып мүмкіндігінше пайдалануға болады, – дейді [123, 88].

Белгілі мәдениет қызметкері Ә.Қарағұлов «ертек сөзіне кейіннен егіздің сыңарындай «ертегі» атауы қосылып, «сказка», «сказание» дегендердің баламасы ретінде қабылданып, екі сыңары да дербес мағынаға ие болады. Халық тілі өзінің табиғатына сәйкес киюын тауып, қисынды қосылған сөздерді жатырқап, жатсынбайды» – дейді. Уәде – әдеби норма. Ал қазіргі уақытта уағда, уағдаласу деген – халықаралық қарым-қатынаста белгілі термин болып қалыптасқан, жаңа мағынаға ие болған сөздер. Сондай-ақ *қысқааш, тістемейік, атауыз* (шипцы, острогубцы, плоскогубцы), *қолғап* пен *биялай* (перчатка, рукавица), *өкімдар* (владыка) да кәдеге асатын сөздер [123, 130, 132]. Рахманқұл Бердібаев «егіншілікке, диханшылыққа жанасты әдеби тіл құрамын қомақтандыра түсетін *атыз, жүйек, сүдігер, мұрап, ақаба, қоза, жегене, қауашақ, жұлықтау* сөздерін, тағы басқа кәсіби сөздерді» сөздікте молынан қамтудың тиімділігін ескертеді [123, 104].

Қорыта келгенде, алғашында вариант қатарын түзіп келген көптеген сөздердің мағыналық, стильдік жігі бірден қалыптасып кете қоймайтыны байқалады. Олар халықтың сөйлеу тілінде үздіксіз сұрыпталу арқылы біртіндеп қана орныға алмақ. Соның өзінде проф. Л.В. Щербанын: «Никогда, ни в какую эпоху не были и не могли быть использованы до конца формальные возможности, предоставляемые языком» [177, 116] – деп айтқанындай, бұл процесте де бірыңғай бағыт жоқ. Демек, кейбір вариантты сөздердің әдеби тілде орнығуы жөнінде үзілді-кесілді тұжырым жасауға болмайды деп ойлаймыз. Белгілі бір уақыт аралығында жарыса қолдану барысында ғана ондай сөз тұлғаларының мағыналық даму ерекшелігі айқындала түспек. Кейбір жарыспа тұлғалардың әлденеше сыңары әдеби тілден өз орнын таба алса, екінші бір вариант қатарының тілден ығыса бастауы да мүмкін. Мұның барлығы – тіл мәдениеті мәселесінің бірер жылда шешіле қоймайтынының айқын айғағы. Осымен байланысты тіл ғалымдары мен сөз шеберлерінің алдында тұрған абыройлы міндеті вариантты сөздердің даму, жаңғыру бағытына әрдайым ой жүгіртіп, ондағы қажетті үлгілерді мүмкіндігіне қарай тұрақтандыруға атсалысу болмақ.

Сөздің әр алуан варианттарын әдеби тіл нормасы тұрғысынан бір жүйеге келтіру – тілдің күнделікті қарым-қатынас құралы ретінде қызметінен, сөйлеу тіліндегі әртүрлі өміршең элементтің сұрыпталуынан қалыптасатын, үздіксіз жүріп отыратын күрделі процесс.

Әдеби тіл жазба әдебиет пен жазу мәдениетінің даму барысында екшеленген, жалпыға ортақ лексикалық және грамматикалық нормасы тілдің ішкі заңдылығы негізінде жүйелі қалыпқа түсіп айқындалған, орфографиясы мен орфоэпиясы бірыңғайланған, стильдік тармақтары сараланып жетілген, сымбаттылық қасиеті артқан, қоғамдық қызметі әр алуан тіл.

Әдеби тіл – дегенде тіл мәдениеті сөз болады. Тіл мәдениетінің дағдарысқа ұшырамай, толыққанды сипатта, өз мәнінде өркендеуі жолында ұстанар бағыт-бағдардың болатыны белгілі.

Сөздің тұлғалық варианттарын тіл жүйесінің сымбаты мен гармониясына нұқсан келтіретін кездейсоқ құбылысқа жатқызып, нұсқау берудің нәтижесі әрдайым дұрыс бола бермесе керек. Тіл шұбарлауға итермелейтін сөз қолданудағы ала-құлалық пен тұрақсыздықты тыюға жағдай жасай отырып, тілді байытуға, түрлі амал-тәсілді жетілдіруге, стильдік өң беруге септігі тиюі ықтимал тенденцияны дамыту мақсаты көзделетіні белгілі.

Тіл-тілде бірдей мағынаны бір түрлі айтуға ұмтылу тенденциясы басым. Соған орай тіліміздегі көптеген вариант тұлғаларының қолданудан шығып қалуының негізгі себебі – олардың барлық сынарының бірдей функцияны білдіруі, яғни мағыналық толық тепе-теңдігі. Мұндай жарыспа тұлғаларды саналы түрде бір жүйеге келтіру әдеби тілдің үйлесімдігін арттыра түспек.

Сөз нұсқаларын әдеби тіл талабына сай екшеп, бір жүйеге келтіруді басшылыққа алатын қағида да әр алуан. Атап айтқанда, вариант сөздерін бір өлшем – жүйеге келтіру үшін әдеби тілдің стильдік тармақтарын, ішкі заңдылығын, сөздің шығу төркінін ескерумен қоса, тілді ресми түрде нормалау бағытындағы әрекет те елеулі болмақ.

Қазіргі қазақ тіліндегі сөздің дыбыстық варианттарын орфографиялық нормаға негіздей отырып, біртіндеп ретке келтіруде басшылыққа алатын мынадай қағида-принцип бар.

1. Мұнда ең алдымен қазақ тілінің фонетикалық құрылымына тән заңдылықты ескеру принципі көзделмек. Мәселен, көптеген туыс тілдерде «ш» фонемасы келген жерде қазақ тілінде «с» айтылатын болғандықтан, *сүйінші/шүйінші, сұрамсақ/сұрамшақ, иланыс/иланыш, қартамыс/қартамыш, бағыста/бағышта* типтес вариант қатарларының алдыңғы сынарлары ғана әдеби норма болып есептеледі.

2. Территориялық изоглустық принцип негізінде көптеген жарыспа тұлғалардың әдеби сынары орныққаны мәлім. Дегенмен әдеби сынары әлі күнге дейін анық емес *әшейін/әншейін, құдағи/құдағай, балуан/палуан, ақшадай/ақшалай, сандақ/саңлақ, бәйгі/бәйге, тиірмен/диірмен,*

бекіре/мекіре тәрізді бірсыпыра варианттың таралу шегін дәл анықтау арқылы олардың әдеби вариантын орнықтыруға болары даусыз. Бұл секілді жарыспа тұлғалар аз емес.

3. Сөздің фонетикалық вариант қатарының қолданылу кезеңдері, өзгеру бағыты ескеріледі. Мысалы, *шылдахана/шілдохана, жана/және, күл/гүл, қашық/ғашық* тәрізді варианттардың алдыңғылары – ертедегі әдебиетте қолданылған көне формалар. Жаңа жазу нормасына сай қалыптасып кеткен *дұшпан, абиыр, мақсат, мысал, әйел, мәлім* сөздерінің бұрындары қолданылып келген *тұспан, абұйыр, мақсұт, мыйсал, айал, мағлұм* вариант сыңары баспасөзде ғана емес, қазіргі сөйлеу тілінде де кездесе бермейді дерлік.

4. Бұрынғы сөйлеу тіліндегі вариант қатарын тудыруға жағдай жасайтын себептерін азайту (структуралық шектеу) принципі әсіресе үндестік заңы ықпалының өзгеруінен анық байқалады. Бұған сөз тіркестеріндегі, сондай-ақ емле ережесі ықпалымен түбір сөз бен біріккен тұлғалардағы буын, дыбыс үндестігінің біртіндеп солғындауы, сөйлеу тіліндегі ауытқудың шектелуі мысал бола алады.

5. Орфографияда бірыңғай бағыт ұстау үшін, вариант қатарының артық сыңарын тікелей алып тастаудың да (яғни сөздікке енгізбеу, баспасөзде жіберілмеуін қадағалау) ескерілетін кезі бар. Мысалы, *ажуа/эжуа, ажым/эжім, құдағи/құдағай, мысық/мышық, есек/ешек, пияз/бияз, палуан/бадуан, кәсіп/кесіп, ие/еге* варианттарының да орфографиялық сөздікте бір ғана сыңары алынған.

6. Морфологиялық талдау принципі. Қазіргі қазақ тілінің жазу нормасы халық тілінің көбінесе морфологиялық құрылымына негізделгені мәлім. Сондықтан ауызекі тілде дыбыстық ауытқуға ұшырап келген сөздердің морфологиялық негізі ескеріледі. Мәселен, *жалғыз/жаңғыз* вариантының соңғы сыңары бастапқы «жалқы» түбірінен алшақтап кеткендіктен, сөйлеу тіліндегі қарапайым сөзге жатады.

КІРМЕ СӨЗДЕР

Кез келген басқа тілдер сияқты қазақ тілі де өзге тілдік элементтерді қолдану арқылы өрісін кеңейтіп отырған. Қазақ тіліне енген мұндай кірме сөздердің ұзақ тарихы бар. Зерттеушілер классикалық араб тілі мен парсы тілінің ортаазиялық түркі әдеби тілдерінің қалыптасуына ықпал еткенін атап өткен. Бұхар жырау мен оның тұстастары тілінде фольклорлық үлгілермен қоса, кітаби тіл үлгілерінің қабаттасып келуі осының айғағындай.

Ертеректе ауызша енген кірме сөздер казак тілінің төл сөздеріндей болып, тілге сіңіп кеткен. Оған араб-парсы тілінен енген ғылым мен мәдениетке, әлеуметтік өмірге, тұрмыс-тіршілікке, дінге байланысты сөздер мысал бола алады. Бұлардың ең басты ерекшелігі — казак тілінің дыбыстық жүйесіне икемділігі, сөйлеу ерекшелігіне, орфографиялық заңдылығына сәйкестеніп кетуі. IX-X ғасырдан бері араб-парсы тілдерінен енген сөздер бірнеше ғасыр ауқымында қолданыс барысында тұлғалық, ішінара мағыналық өзгеріске ұшырап отырған. Мысалы, *дүние, білім, ғылым, мәдениет, әлем, аспан, мектеп, ғибадат, инабат, кітап*. XVIII-XIX ғасырларда орыс тілінен енген сөздердің де казак тілінің төл сөзіндей болып, кірме сөз екендері білінбей кеткендері бар. Мысалы, *абақты, рет, сот, жәшік, қамыт, бөтеңке*, т.б.

Ерте заманнан бері қолданылып келе жатқан сөздердің төл сөзіміз бе, әлде кірме сөз бе дегенде күмән тудыратыны, талас пікір тудыратыны да жоқ емес. Атап айтқанда, казак тілінің сөздік қорында казак-моңғол тілдеріне ортақ әкімшілік, ел билеуге, әскери іске қатысты сөздер бар. Сондай-ақ *құнан, дөнежін, бура, бауырсақ, абысын, төркін, алтын, темір, құдағи* секілді екі тілге ортақ сөздер де жоқ емес. Қазіргі казак тіліндегі *пәтуа, рәсуа, тәкаппар, шәрбат, іждигат, ілтипат, хакім, хасіл, хикая, уәлаят, қасиет, қасірет, қауіп, қорек, құдірет, қатер, кәззап, қалима, күнәкар, күнә, күстана, кәусар, кінәрат, кірпияз, қапер, қадір, қадім, қазір, қабір, қабілет, қағылез, күжбан, тілмар, тілмаш, күлпара, күшала* секілді әр кезде бір-бірінен ауыс-түйіс ретінде енген көпшілік түркі тіліне ортақ сөздер аз емес. Түркі тілдеріне ортақ мұндай сөздердің қайсыбірінің араб-иран элементі екенін я түрік тілінен сол тілдерге ауысқанын ажырату да жеңіл шаруа емес. Тілді кірме сөздерден, әсіресе араб,иран элементінен тазартамыз деу шалалыққа ұрындырмақ. Өйткені ол сөздер тым ертеде енгендіктен, төл сөзіміздей боп кеткен әрі араб-иран елдері түркі жұртымен ықылым заманнан-ақ қоян-қолтық араласып, олардың тілдері де жымдасып жататындықтан, кейбір сәтте белгілі бір атаудың о бастағы түрік сөзі не араб я парсы сөзі екенін ажырату зерделеп, жете зерттеп айырып алуды қажет етпек.

Кірме сөздердің ендігі бір үлкен тобы — орыс тілі арқылы енген сөздермен байланысты. XIX-XX ғасырларда кірме сөздер негізінен орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген грек, латын тілдерімен коса басқа да Еуропа халықтары тілінен енді. Оларды екі топқа бөлуге болады. Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі кезеңдердегі сөздер деп ертеректе енген тұрмысқа қатысты (бөтелке, шәйнек, кереует, бөшке, самаурын, зауыт), әкімшілік басқару ісіне қатысты (сот, ауылнай)

сөздерді, төңкерістен кейінгі ғылым, білім, мәдениет, техника тағы басқаға қатысты сөздерді атаймыз.

Дыбыстық варианттар түзуіне әсер еткен басты себептері ортақ болғанмен, орыс және араб-иран элементтерінің әрқайсына тән елеулі айырмашылық бар. Бұл айырмашылық, қазақ түркітанушыларының пікірінше, басқа тілден сөз ауысудың себептері мен тарихи әлеуметтік жағдайларынан, ол сөздердің тұлғалық және мағыналық өзгерісінен, сондай-ақ нормалау үрдісінен байқалады. Олардың бастылары мына төмендегілер:

1. Араб-иран элементтері өткен ғасырлардағы панисламдық қозғалысқа және соған сай шығыстық тұрмыс, мәдениет, салт-санаға байланысты көптеп еңсе, орыс тілі арқылы сөздердің ауысуы ғылым мен техниканың, мәдениет пен өнердің дамуымен, тілдің қоғамдық функциясының артуымен күшейе түсті.

2. Араб-иран сөздерінің енуі қазақ тілінің ертеректегі даму кезеңімен байланысты. Бұл тілдерден сөз ауысу ерте тоқтаған. Ал Қазан төңкерісінен кейінгі жылдардағы баспасөз тілі мәдениетінің даму барысында орыс тілінен сөз ауысу процесі ұлғая түсті.

3. Араб-иран елдерімен тығыз байланыс болмаған. Сондықтан ол тілдерден сөздер тікелей емес, көршілес туыс тілдер арқылы енді. Ендеше тіліміздегі араб-иран сөздерінің едәуір өзгерген қалпында жетуі түсінікті. Оның түпнұсқадағы тұлғалық, кейде тіпті мағыналық дәлдігін сақтай бермейтіні де сондықтан. Ал орыс, қазақ халықтарының ертеден-ақ көршілес отыруы, орталық аудандардан халықтың қоныс аударуы, екі халықтың қоян-қолтық араласуы тікелей тілдік байланысқа қолайлы жағдай тудырды.

4. Егер ертеректегі араб-иран сөздерінде варваризм элементі көп болса, орыс тілінен көбінесе қазақша баламасы жоқ сөздер ғана енді. Оның есесіне қазақ тілі сөздерінің, сөз тудыру тәсілдерінің елгезектенуін күшейтіп, кейбір сөз тұлғаларын қайта жаңғыртты, кәсіби сөздер мен территориялық шегі бар сөздердің жалпы халықтық сипат алуын ұлғайтты. Сөйтіп, тіліміздің ішкі қорын бар мүмкіндігінше пайдалануға тағы бір еркін жол ашты.

5. Қазақ тіліне русизмдердің енуіне аударманың да үлкен ықпалы болды. Бізде аударма жұмысы негізінен орыс тілі арқылы ғана жүреді. Бұл жағдай орыс тіліндегі бірқатар сөздер мен сөз тіркестеріне тілімізден балама табуды қажет етті.

6. Қазақ тілінің орфографиясы орыс әліпбиіне, кириллицаға көшкеннен кейін тіл табиғатына, ұлттық артикуляциялық базасына

сәйкес үнемі өзгеру, икемделу, жетілу үстінде болды. Бұл жағдай көптеген русизмдердің түпнұсқадағы тұлғалық, мағыналық дәлдігін сақтауға септігін тигізді.

Ертеден енген орыс сөздері фонетикалық күшті өзгеріске түскен қалпымен тілімізге сіңісіп кетті. Тарихи мәліметтерге қарағанда, бірен-саран орыс сөздерінің ауысуы тым ертеден-ак басталса керек. Олардың кейбірі танымастай өзгеріп кетті. Түркологтардың айтуынша, қазіргі «рет» сөзінің шығу тарихы орыс тіліндегі «ряд» сөзімен байланысты [76,106], ертедегі «мовница» қазақша «монша» [179,21] боп өзгерген, жергілікті ерекшелікке жататын «абакты» сөзі «гауптвахтаның» қарапайым нұсқасы деген пікір де айтылып жүр [173,141]. Говорларда айтылатын «мэш» сөзі (шебер сөзінің синонимі) орыс тіліндегі «мастердің» өзгерген түрі болса керек.

Қазан революциясынан кейін енген орыс элементі айтарлықтай көп әрі әдеби тілде олардың барлығының дерлік бастапқы тұлғасын сақтап жазу қалыптасқан. Мәселен, қазіргі тіліміздегі *коммунист, мартен, фабрика, помидор, редакция, физика, жираф, цирк* т.б. орасан көп сөздер орыс тілінде қалай айтылса, қазақ тілінде де солай қолданылып жүр.

Кірме сөздердің байырғы төл атаулармен жарыса қолданылып жүргендері де кездеседі. Туберкулез (өкпе ауруы), аппендицит (соқырішек), рак (қылтамақ), лауреат (иегер), телевизия (теледидар), диабет (сусамыр) жарыспалары абсолют синонимдер ретінде қолданылып жүр.

Сөйтіп, араб-иран элементтерінде керісінше, тіліміздегі русизмдердің кітаби нұсқасының әдеби тіл нормасына айналуы басым. Тіпті Октябрь революциясына дейін енген сөздердің де кітаби нұсқасының кейін келе нормаға айналғандары көп: вагон, газет, генерал, журнал, телефон, география (бәгән, кәзит, жандарал, жорнал, тлипон, жағрафия емес). Русизмдердің түпнұсқасын сақтап жазу оқушылардың сауаттылығы үшін, емледегі солқылдақты болдырмау үшін қолайлы екенін тәжірибе көрсетіп отыр. Қазіргі әдеби тіліміздегі орыс элементінің тұлғалық өзгеріске түскендері мынадай: а) стол-үстел, пеш (орыс пеші) – меш (темірден жасалғаны) тәрізді мағыналық сараланғаны; қазақ тілінің төл сөзімен омонимдік қатар түзуін болдырмау мақсатымен белет (зат) – билет (қимыл) деп дараланған сөздер; тіліміздің грамматикалық құрылымын ескергендікті танытатын (мыс, звандау - бірақ «звонить ету» емес) аз ғана сөздер. ә) түбір соңындағы дауысты фонеманың сусуы: *минут (минута), секунд (секунда), газет (газета), априор (априори), котлет*

(котлета), гранат (граната), цифр (цифра), террас (терраса), пар (пара), кастрюль (кастрюля), конфет (конфета), контор (контора) галош (галоши).

Баспасөз тіліміздің шұбарлануына жол бермей, оның саф тазалығын сақтайтын жауапкер орын ғана емес, ол сондай-ақ сөз байлығын арттырудың қайнар көзі болып отыр. Ғасырға жуық уақыт бойында журналистердің, қалам қайраткерлерінің кірме сөздердің барынша ойға қонымды дәл баламасын табу арқылы сөз мәдениетін арттыруды алғы сапқа қойып келгені белгілі.

КӨҢІЛ КҮЙ ЛЕБІЗДЕРІ

Қазақтың сөз өнеріне аса жетік, сөздің қадір-қасиетіне мән берген халық екені әр алуан көңіл күй лебізін білдіретін сөз орамынан да айқын байқалады. Ерте кезден-ақ отандық, шетелдік түркітанушы ғалымдар қазақтардың тіл өнеріне ден қойып, тәрбиеленіп, оның ішінде көңіл күй лебізін жиі айтатынын, мұндай сөздердің адамдар арасындағы қарым-қатынасты жақсартатынын атап өткен [38;40;30;66;140]. Сөздік қорымыздағы көңіл күй лебізін білдіретін көптеген ұғым мен теңеулердің басқа халықтарда кездеспейтіні аз емес.

«Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады», «Тіл қылыштан өткір», «Жақсы сөз жараны да жазады», «Жаман сөз жанға кірген тікен», «Құлақтан кірген суық сөз көңілге барып мұз болар», «Адамды адам еткен ой мен сөз», «Тәрбие тілден басталады», «Өнегелі өмірден – өнегелі сөз», «Халықтың жаны – тілінде», «Батырды шешен аттан түсіріпті», «Аузы жаман ел былғайды, аяғы жаман төр былғайды», «Жақсы сөйлесе, аузынан гүл төгіледі, жаман сөйлесе, аузынан жын төгіледі» – деп, ата-бабаларымыз жасөспірімді имандылыққа баулуда орасан зор игі әсерін тигізген, ел аузында айтылып келген, естілерден қалған есті сөздерге мән беріп, ұрпақтардың санасына сіңіріп отырған. Сөзден құдіретті не бар. Айтар ой-пікірін дөп басып, дәл жеткізу үшін сөзді дұрыс талғап, жүйесін тауып, тігісін жатық етіп, тіліміздің сөз байлығын орнымен жұмсай білумен қатар этикалық норманы сақтап, ізеттілік, сыпайыгершілік, кішіпейілдік, әдептілікке саятын сөз саптаудың адамдармен күнделікті қарым-қатынасында зор маңызы бар. «Тіл оңалмай, діл оңалмайды. Діл оңалмай, дін оңалмайды. Осы үшеуін оңалта алмаған ел оңалмайды» деп, ел тағдырының, ұрпақ болашағының ана тілі тағдырымен тығыз байланысты екенін аңдатқан. Халқымыз сөз құдіретімен жас ұрпаққа білім беріп, дұрыс өмір сүруге тәрбиелеген. Адамның әрқилы көңіл-күйінің әсерімен айтылатын сөз орамдары болады дейміз.

Қандай да бір халықтың тілін алсақ та, онда ұлттық болмыс ұғымына қатысты осындай көңіл күй лебіздері айтылатыны белгілі. Ондай сөздер әр адамның мінез-құлық ерекшелігінен, өмірге, қоршаған ортаға деген қатынасынан, жұмыстағы, үйдегі қалыптасқан жағдайынан, тұрмыс-тіршілігінен туындайтын, солардан байқалатын эмоциялық жағдаймен байланысты айтылады. Мәселен, тіршілік үшін маңызды да мәнді саңалатын іс-әрекеті, жұмысы оңға басып орындалуы көңіл күйге ерекше із қалдырып, адамды шат-шадыман күйге бөлеп, жағымды көңіл күй лебіздерін айтқызады. Мұндай көтеріңкі көңіл күй лебіздері адамға қуат бітіріп, бойын сергітеді.

Қуанышы мен қиыншылығы, ризашылығы мен реніші, жетістігі мен кемшілігі, өкініші мен қайғы-мұңы, жиіркеніші мен сүйініші, сыйлауы мен жек көрініші қатар жүретін бұл фәни дүниеде тіршілік иесінің эмоцияға толы тебіренісі мен сезімін танытатын сөз қолданыстарын көңіл күй лебіздері (ККЛ) дейміз.

Әр халықтың өзіндік қалыптасқан мінез-құлқы мен тәлім-тәрбиесіне салт-дәстүрі мен ұлттың менталитетіне қарай мұндай көңіл күй лебіздерінің қолданылу сәттері мен айтылу қалпында ұқсастықпен қоса өзіндік ерекшелігі де аз еместігін өмірлік тәжірибе көрсетіп отыр.

Қазақ тілі әр алуан ККЛ-не аса бай. ККЛ арқылы адамдардың сөз саптау ерекшелігін, тәрбие-парасатын, мінез-құлқын, адамдармен қарым-қатынасын, қоғамдық құбылыс пен тұрмыс-тіршіліктегі жай-күйін, эмоционалды-экспрессивті түрде байқалатын жай-күйін аңғарамыз. Халықтың өмір-тіршілігі мен бітім-болмысының айнасы іспеттес көнеден жеткен көңіл күй лебіздері жасөспірімді жақсылыққа, инабаттылыққа, имандылыққа баулиды. Имандылық деген қазақ ұғымында тек ислам діні мен шариғат шарттарына адал болу деген мағынада ғана қолданылмайды.

Аз сөзбен көп мағына беретін тамырын тереңнен тартатын ККЛ мазмұндық, жанрлық ерекшелігімен қалыптасу, даму жолдары жағынан да тәрбиелік, өміртанығыштық мәні жағынан да халықтың тұрмыс-тіршілігінде маңызды орынға ие. ККЛ айтылатын ойға, білдірер мағынасына, қолданылу сәтіне қарай қатты, бәсең, бейтарап сияқты әртүрлі үнмен, дауыс мәнерімен айтылады. ККЛ-не деп қоюшылық сөздің магиялық күшіне, сөз өнеріне мән беріп, тіл құдіретіне сенуден пайда болған деген пікір айтылып жүр.

Көңіл райымен байланысты айтылатын мұндай сөз саптау түріне амандасу, қоштасу, бата беру, тілек айту, мақтап, мадақтау, ризалық білдіру, алғыс айту, қошемет, сиыну, табыну, сағыныш, құттықтау, кешірім сұрау, көңіл айту, қуану, көңіл көтеру, әзілдесу, өтіну, жалыну, қуанышына ортақтасу, қоштау, аяу, мүсіркеу жатады. Жағымсыз көңіл

күй лебізіне қарғыс, лағынеттеу, балағаттау, шошыну, өкіну, кейістік білдіру, ренжу, кекетіп-мұқату, қамығу, қайғыру, қапалану, ашулану, күйіну, жылап-сықтау, ұялу, қымсыну жатады. Мұнда игі қасиеттерге үндес уағыз бен өсиет қана емес, сондай-ақ жаман іс-әрекетке жирене қарап, оған тосқауыл қою, жазықтыны жазалап, әділдік пен жақсылықтың салтанат құруын қалау мақсаты көзделеді. Көңіл күй лебіздерінің (ККЛ) құрылым жағымен сөз тіркесу амалдары, семантикалық жүйесі сөз болғанда, бұл айтылымдардың да халықтың қоғамдық, әлеуметтік, діни, салт-дәстүрлік жағдаймен, мәдени дәрежесімен байланысты пайым-парасат пен заманның нақтылы бір тілек-талабынан, халықтың басынан өткен өмір шындығынан, тұрмыс-тіршіліктен туындаған нақтылы бір тиянақты жүйе, мағыналық саралану бар. ККЛ-де әсіресе бата, тілектер семантикалық, грамматикалық құрылымы жағынан басқа тұрақты тіркестерден де елеулі түрде ерекшеленеді.

ККЛ сыртқы тұрпаты жағынан еркін тіркеске ұқсайды да, өздігінен дара тұрып та, басқа сөздермен тіркесіп тұрып та білдірер негізгі мағынасын айқын аңғартады. ККЛ-нің ішінара ортақ, айырым қасиетін, тұлға, мағыналық жіктелімін, дыбыс үйлесімділігін өзара арақатынасының әдеби тіл жүйесіндегі орнын зерттеу – толғағы жеткен мәселенің бірі.

Көңіл күйін меңгере білу кімге болса да аса қажетті жайт. Ақжарқын, көңілді, жайдары, шат мінезді адамдар, сондай-ақ ерік-жігері күшті, рухани өмірінің мазмұны бай, ұстанған мақсат-мүддесіне сенімі мол жандар ара-тұра қиын, ауыр жағдайда да өздерін сабырлы, сергек ұстап, соның арқасында өзін қоршаған адамдармен тез арада-ақ дұрыс қарым-қатынас орнатып, олардың ризашылығына бөленіп, көтеріңкі де онды көңіл күй лебіздерін естиді. Адамның денсаулығының нашарлауы, жүйкесінің тозып, шаршап шалдығуы, ызалы да ызбарлы болуы көңіл күйге кері әсерін тигізіп, жабырқатып, жағымсыз лебізді көбірек айтқызады. Мамандығына көңілі толып, жұмыста табысқа жетіп, жұмыс істейтін ұжымы ынтымақты, отбасы жарасымды болуы да көңіл күйге оң әсерін тигізеді.

Жарық дүниеге адам болып келген соң, адам деген атқа лайық рухани жан азығы керек дейміз. Ал сол рухани байлық, рухани құндылық, рухани мәдениет тілімізден, дінімізден, ділімізден, салт-дәстүрімізден танылмақ. Рухани мәдениеті бай, жан-жақты терең білім алған, имандылық қасиеті жетілген азаматтардан нұрлы ой, ақ ниетпен айтқан ККЛ-ін есту өзінше бір ғанибет.

ККЛ өткен ғасырдың 80-жылдарынан кейін көбінесе жеке мақалаларда, кітапшаларда иллюстративтік материал дәрежесінде айтылып келді. ККЛ-не қатысты кейбір ой-пікірлер проф. М.Балақаевтың,

Р.Сыздықтың, С.Кенжеахметовтың, С.Төлекованың, А.Қобыланованың т.б. қаламгерлердің еңбектерінде тіл мәдениетімен, сөз этикетімен, халықтың діни, салт-дәстүрімен, тұрмыс-тіршілігімен байланысты еңбектерінде айтылған [26;159;74;13;181;182]. Кейінгі он-он бес жылда бата-тілекке қатысты жинақтар да жарық көрді [167,183].

Көнеден келе жатқан бата-тілектері мен бүгінгі тұрмыс-тіршілікке лайықталып айтылып жүрген тәрбиелік мәні терең тағылымды тілектердің озық үлгілерін өнегелі дәстүр, асыл қазына ретінде жаңғыртып, шым-шымдап жинап, халқымызға қайтару мақсатында құрастырып, қалың көпшілікке арналған кітапшалар баспадан жарық көрді [6;94;64;61.].

Жақсы көруді, сүйіспеншілікті, мейірімділікті танытатын күш-қайрат, жігер беретін мұндай ККЛ-рі ішкі сезімді аңғартатындай қошеметпен айтылады. ККЛ – қошемет қана емес, адамның көңіл күйін жақсартып, күш-қайрат беретін сөздер болғандықтан, көтеріңкі үнмен, сезіммен айтылады.

ККЛ – өзінің сыр-сипаты жағынан да, мағына тиянақтылығы мен тұтастығы жағынан да тіркесе айтылуы мен стиль жағынан да, қолданылу сәттері жағынан да өзіне тән ерекшелігі бар тіліміздің қалыптасқан сөз топтарын, сан-салалы тізбегін тіліміздің өзіне лайық ұлттық қасиетін айқындайтын айрықша бір бөлігі. Түркітанушы ғалымдар ККЛ-нің тіл табиғатына терең тамыр тартып өркен жайған лексикамыздағы тұрақты сөз тіркестерінің басқа топтары сияқты семантикасы жағынан да, грамматикалық құрылымы жағынан да өзіндік ерекшелігі бар, қолдану өріс-аумағы кең екендігіне көңіл бөлген.

ККЛ-нің жеке нұсқалары мен синонимдерінің жиі айтылуы да тіліміздің өзіндік ерекшелігін, көркемдігі мен сөз қолданыстағы сан салалы байлығын танытады. Кейінгі он-он бес жылда әсіресе бата-тілекке қатысты еңбектер жарық көргенімен, ККЛ әлі де тереңірек тексеріп, тәптіштей түсетін өз алдына арнайы зерттеу нысаны боларлық тақырып екені анық.

Қазақтың бай да айшықты тілінің сөздік қорына жататын халқымыздың ғасырлар бойы қалыптастырған ұлттық мұрасының бірі ККЛ-ін бір ізге келтіріп, жинақтап топтастыру – ұрпақ тәрбиесі үшін маңызы бар игілікті іс-шара деп білеміз. Халқымыздың салты мен дәстүрінің заман талабына сай келетінін ескерусіз қалдырмай, ұмыт болған тұстарын қайта жаңғыртып, өмірімізге енгізуден ұтпасақ, ұтылмаспыз.

Халқымыздың ежелден армандап келген егемендігіне қол жетуінің аркасында ұлтымыздың ұмыт болып бара жатқан халықтық педагогикасынан, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарынан әңгіме өткізіп, жас жет-

кіншекті имандылыққа баулитын ұлт мәдениетінің нәрімен сусында-
тып, адамгершілік асыл қасиеттер үлгісін санаға сіңірудің бүгінгі күні
маңызы арта түсуде.

Ата-бабаларымыз көңіл күй лебіздерін тектен-текке айтпаған.
Мұның да өзіндік бір негізі бар. «Жаксы сөз – жарым ырыс» демекші,
ертеден келе жатқан тамаша дәстүріміздің бірі – көңіл күй лебізімен
адамға жақсылық тілеу, көңілін көтеріп, жанын жадыратып, жақын
жандармен қарым-қатынасын дұрыс жолға қою. Көңіл күй лебіздері
әр адамның тілінде оның жас ерекшелігіне, өмір тәжірибесіне, білім-
парасаты мен ой-өрісіне сәйкес әр кезде әрқалай айтылады.

Игі дәстүр бүгінгі болмысымыз бен тұрмыс-тіршілігімізді байытып,
жаңартып, жалғасын тапса ғана құба-құп. Жұмыр жерде қасірет бар
десек, содан құтқарар күш қашан да түзулікке, ізгілікке, татулық пен
бірлікке, имандылыққа баулитын жақсы сөз бен ислам діні. Болашақ
ұрпаққа обал-сауапты ұқтырып, үлкенге құрмет білдіріп, кішіге
қамқор болатындай жан дүниесін мейірім-шапағатқа толтыру арқылы
жағымды көңіл күй лебізімен имандылыққа ұйыту – игі мақсатымыз.
Сонда ғана адамгершілік ар-ожданы жоғары, намысқой азамат
тәрбиелейміз. Имандылыққа осылайша бет бұру арқылы ғана қасиет
тұтар ұлттық әдет-ғұрып пен салт-сананы жаңғырта аламыз. Көңіл күй
лебіздері арқылы да ислам дінінің адамгершілікке, адалдыққа, бірлікке,
бауырмалдыққа, тазалыққа, ізгілікке тәрбиелейтін тұстарын белсен-
ділікпен аса тартымдылықпен жеріне жеткізе насихаттауға мүмкіндік
туады. Имансыз, құдайсыз, дінсіз дегендер жағымсыз көңіл күй
лебізіне жататын ең ауыр балағат сөздер. «Алладан – мейір, адамнан –
пейіл» қағидасын басшылыққа алып, инабаттылыққа, сауапшылыққа,
бірлікке, сыйластыққа үндейтін жағымды көңіл күй лебіздері жас
ұрпақты қылмысқа итермелейтін жиіркенішті істен аулақ қылып,
олардың жан дүниесін жұтандаудан сақтайды. Тілге, сөзге деген
талғампаздық имандылыққа баулудан бастау алмақ. Адам көңілін
жығып, жігерін құм ететін дөрекі, былапыт, зәрлі, кесапатты, өрескел,
әдепсіз сөздерден бойды аулақ ұстап, сөздің тігісін жатқызып, айтар
ойын жайдары, жайсаң лебізбен жүрекке жылы тиетіндей әсерлі етіп
жеткізудің маңызы зор.

Білім – парасаты мол, мәдениетті адам КҚЛ-ін ретімен қолданып,
тыңдаушыларына жағымды әсер қалдырады. Әр халықтың күнделікті
тұрмыс-тіршілігі мен қарым-қатынасында ұнату, ұнатпау, жақтырмау,
жиіркеніш білдіру, сыпайылық білдіру, құрметтеу, коштау, кошемет
білдіру, ризалық білдіру, жалынып-жалбарыну, өтіну, тілек білдіру,
алғыс айту, қуану, шаттану, армандау, аяу, мүсіркеу, ұялу, қымсыну,

құттықтау, өкіну, кешірім сұрау, амандасу, қоштасу, көңіл айту, жұбату, тандану, шошыну, қорқу, әзілдесу, сын-сықақ, ескерту, сырласу сияқты әр алуан көңіл күймен байланысты жиі айтылатын тұрақты сөз орамдарын атап өтеміз.

ЖАҒЫМДЫ КӨҢІЛ КҮЙ ЛЕБІЗДЕРІ

Кешірім өтіну – жағымды көңіл күй лебізінің бірі. Халқымыз жағымды сөзбен адамдардың арақатынасын жақсартатын көңіл күй лебіздері арқылы сыпайылық білдіру, инабаттылық жасау, ізеттілік көрсету, әдептілік таныту, кішіпейілділік сақтау, көргенділігі мен тәрбиелілігін байқату қазақ тұрмыс-салтында тұрмыс-тіршілігінде берік орын алған ұстаным, адамгершілік өлшенімі, құрмет тұту этикеті саналады. Сондай КҚЛ-не кешірім өтіну жатады.

Осындай пенде атаулыға құрметпен, ізгілік тұрғысынан қарауды танытатын адам бойындағы жақсы қасиетке кешірім өтіну жатады. Кешірім өтінуге хал үстінде жатқан адамның жақын адамдарымен бақұлдасып, тіршілікте артық-кем кеткен істерін, жіберген қателіктерін мойындап, кешу сұрауы да жатады. Кешірім өтіну адамның өзі жіберген қатесін сезініп, мойындаумен қоса оның батылдығы мен әділеттікке жүгінетін ақыл-парасатын да танытады. Күнделікті тұрмыс-тіршілікте қателесіп жіберген жағымсыз қылығына өкініш білдірген жанға адами тұрғыдан кеңшілік көрсетіп, кешірім жасау арқылы оған дұрыс жөн-жосық көрсетіледі. Мұның өзі – кешірім өтінушінің саналы түрде тәлім-тәрбие алуына қамқорлық көрсетудің көрінісі. Кешірім өтінгенде айтылатын сөз орамдары мына төмендегідей:

Кешіріңіз, ғафу етіңіз, кешірім өтінемін, айып етпеңіз, айыпқа бұйырмаңыз, айыптымын, кінәлімін, қателестіппін, жаңылысыппын, абайламаппын, мүмкін болса, қажет деп тапсаңыз, керек деп ойласаңыз, сізден рұқсат болса, рұқсат етсеңіз, мақұл көрсеңіз, лайық деп қарасаңыз, лайық көрсетіңіз, лайық деп қарсы болмасаңыз, қарсы болмасаңыз, ренжімесеңіз, мархабат етіңіз, еркіңіз білсін, қалауыңыз болсын, қалауыңыз білсін, қаласаңыз, ренжи көрмеңіз, қапа болмаңыз, ренжімеңіз, абыржымаңыз, көңіліңізге алмаңыз, өкінбеңіз, уайымдамаңыз, жүрекке жақын алмаңыз, ашу шақырмаңыз, ашуға жеңдірмеңіз, дұрдараз болмаңыз, дұрдараздық ете көрмеңіз.

Халқымыз қатігездік пен өшпенділіктің кез келген көрінісіне қарсылық білдіріп, ұрпақты ғасырлар бойы кешірімділікке, қайырымдылыққа, ізгілікке үндеп келеді. Мәселен, Асан қайғы «Ердің құны болса да, алдына келіп қалған соң, қол қусырып барған соң, аса

кеш те қоя бер, бұрынғыны қуыспа», – деп, ұрпақты бір-бірімен тату тұруға шақырған (ҚҰЭ, 7-том, Алматы, 2005, 280-б.).

Еркелету, айналып-толғану. Қазақ тілі айналып-толғануды, еркелету мен ізет мағынасын білдіретін арнайы сөздерге басқа тілдерге, соның ішінде туыс тілдерге қарағанда да әлдеқайда бай. Әрі ондай мағынаны білдіретін амал-тәсілдері де сан алуан. Мұндай сөздерді пайдалануды түркітанушылар ұлттық мінез-құлықтың ең бір манызды ерекшелігі деп таниды.

«Қазақтың егде адамдарының тілінде әдетте еркелету мәніндегі сөздер жиі кездеседі. Олар бәрін аталық, аналық мейіріммен елжірей құшып, мәпелегісі келгендей, сөздерінен шырын тәтті келеді, жібек талдай төгіліп тұрады», – дейді америкалық түркітанушы И. Циртаутас (Қазақ ССР ҒА Хабарлары, Қоғамдық ғылымдар сериясы, 1972, №4, 75-б.).

Еркелету сөздерінен айналып-толғану, мәпелеу, мейірімділік мағынасы айқын сезіледі. Айналып-толғану сөздері қаратпа атау ретінде ғана емес, сағыныш сезімін білдіргенде, сондай-ақ жақыны өліп, жоқтау айтқанда да қолданылады. Еркелету мағынасындағы сөздердің көптеп қолданатынын көрсету мақсатымен оларды былайша топтап беріп отырмыз:

1. Жарық сәуле түсіру ұғымымен байланысты: *шырағым, шырақ, жарық дүнием, жарығым, сәулем, сәулетай, сәулетайым, сәулеш, сәулешім, айым, күнім, күнтайым, жұлдызым.*

2. Үй жануары, төрт түлік мал төлдерімен байланыстырып: *ботам, ботақаным, ботажаным, боташ, боташым, ақ ботам, қозым, қоңыр қозым, қошақаным, құлыным, құлыншағым, құлынтай, құлынтайым, ақ тайлағым.*

3. Құс атауымен байланысты: *қарғам, қарғатайым, қарғашым, қарлығашым, балапаным, аққуым, көгершінім.*

4. Шыбын сөзімен байланысты: *шыбыным, шыбынтайым, шыбын жаным.*

5. Айнал және басқа атауыш сөзбен байланысты: *айналайын, айналып кетейін, айналдым, айнам, айнашым, жаным, жарықтығым, жарқыным.*

6. Садағаң кетейін, садағаң болайын, тіліңнен садаға кетейін, құлдығым, құлдығың болайын, құрбаның болайын, құлың болайын, сенің табаныңа кірген шөгір менің маңдайыма қадалсын, аппағым менің, далдам, далдашым, базарым, бауырым, жалғызым, жаным, зекетің кетейін, пышыным, қуатым, шүкірім.

7. Әке, көке, бөпе сөздерімен байланысты еркелету: *әкетай, әкетайым, әкебас, әкем, әкежан, әкежаным, әкешім, көкем, көкетай, көкетайым, көкешім, көкежан, көкежаным, бөпем, бөпетайым, бөпешім, бөпежаным.*

8. Қалқа, қарақ сөздерімен байланыстырып еркелету: *қалқа, қалқам, қалқашым, қалқатай, қалқатайым, қалқабас, қалқаиш, қалқажан, қалқажаным, қарақ, қарағым, қарашығым.*

9. Қымбаттым, алтыным сөздері де еркелету мағынасын білдіреді. И.Циртаутас өз макаласында М.Әуезов, І.Жансүгіров, М.Балақаев, тағы басқалардың еңбектеріне сүйене отырып, *жалғызым, бетім, қолым, елім, жұртым, туған жерім, тілім, сөзім, өлеңім, домбырам, көңілім, жүрегім, көзім, беренім, батырым, жегітім, жолбарысым, сырттаным, тұлпарым, белім, асқар тауым, тірегім, білегім, пышағым, құшағым, төрем, қара шашым, ботагөзім, күмісім, аруым* сөздерінің кемірек, сирегірек болса да еркелету мағынасында қолданылатын кезі бар екен деген пікірді айта келіп, «Көңіл бөлерлік бір нәрсе, осы айтылғандардың ішінде, абстракт мағыналы бір сөз жоқ. Ондай сөздер бірен-саран: *куат+ым, аяулы+м, қадір+лі+м.* Және бір қызығы, өсімдікпен салыстырудың жоқтығы. Бұл ретте небәрі жалғыз мысал келтіруге болады: «*балдырған+ым*» – деген тұжырым айтады (И.Циртаутас, Аталған мақала, 77-б.).

Жасы үлкен адамның балаға да, ересектерге де бірдей қарата айтатын еркелету атауы туыстық атаумен қоса есімдерге де **жан** қосымшасын жалғау арқылы айтылады: *Сапаржан, Серікжан, Гауһаржан, Омаржан, әпкежан, апаяжан.*

Ізет мағынасындағы сөздер секілді еркелетуді білдіретін сөздерге де тіліміз аса бай. Қартаң тартқандар әсіресе, қартаң әйелдер өз немерелерін айналып-толғанғанда шылау, одағай сөздерін, сондай-ақ жұрнақ пен тәуелдік жалғауын қосып, ізет атауының бірнешеуін қабаттастыра қолдануы байқалады (Т.Бердияров, «Жастықкешу» (әңгімелер). Алматы, 1966. 105 б.).

«Еркелету мәніндегі сөздерді мұнша жиі, кең қолданудың себебі не? Оларды эпостық аңыздардан, жоктаудан, бесік жырынан кездесетін сондай ұғымдағы сөз қолданыстармен салыстырғанымызда мынадай бір ғажап ой түйдік: кәрі құлақ қазақтар үшін ауыз әдебиеті өтіп кеткен кезге тән дәстүр емес; өздері бір бөлек, бөлшегі есепті саналатын, яғни бірге жасасып келе жатқан дәстүр», – дейді түркітанушы ғалым Ц.Циртаутас (Аталған мақала, 77 б.).

Қазақ әйелінің бөбегіне айтар бесік жыры, мысалы, мынадай: *сен менің алдымдағы жарығымсың, қой жүні жылы қалтағымсың, қар жауса күрегімсің, жауға айбат шегер жүрегімсің, сен менің алтынымсың, аппағымсың* (С.Шағатай, «Қазақча метінлер». Анкара, 1961, 144 б.).

«Ер Тарғын» жырында қарт батыр Ер Тарғын сәлеміне былай деп жауап береді: *аспандағы жұлдызым, маңдайдағы құндызым...* Батыр жұбайы Ақжүніс оны асыл туған арыстанға теңейді. Ал өзінің аты туралы батыр былай өлеңдетеді: *елім, күнім керібоз. Жауға қарсы шабарда, асу-асу бел едің* (14 б.).

Еркелетуді, айналып-толғануды, айналып-үйірілуді білдіретін сөздерді ізет атауымен байланыстыра қараймыз. Олар бір-бірін толықтырады. Еркелету де туыстық жақындықты, адамның жасын, жынысын білдіре, көбінесе тәуелдік жалғауымен айтылады. Мұндай мағына туыстық және адам атауларына -жан, -еке, -тай, -ш аффикстерін жалғау арқылы беріледі: *агеке, агекем, ағатай, ағатайым, ағашым, ағажан, ағажаным, көкетай, көкежан, көкетай, сәулежан, сәулетай, сәулеш, Мәрияш, Сағижан, Сәкетай, Сәкеш*, т.б.

Сиыну мен табыну. Қазақ халқының сөздің магиялық күшіне мән беріп, тіл құдіретіне сенуден пайда болған көңіл күй лебізіне сиыну мен табыну да жатады. Мұндай сөз орамдары Құдайға құлшылық еткенде, сондай-ақ табиғат күштері алдында бас игенде, жеке тұлғаға беріле сеніп жалбарынғанда, ел билеушілерін қошеметтеп, ізет білдіргенде айтылады. Қоғамдық санадағы сиынудың көрінісі жеке басқа табыну ретінде белгілі. Сиыну мен табынуға мынандай сөз орамдары жатады: Мырзам! Төрем! Қожам! Хан ием! Ұлық Төрем! Жарылқаушым! Сақта, құдай! Медет бер, баба! Иә, әруақ қолда! Қыдыр ата, жебей гөр! Қасиетіңнен айналайын! Қолда, пірім! Қолда бабам! Өзін сақта, әруақ! Тіл-көзден аулақ! Таксыр!

Өтініш, жалынып-жалбарыну. Өтініш – адамның өзге адамға білдіретін қалауы, көмек сұрауы, бір нәрсе жөніндегі ұсынысы мен сұрауы. Тілектің айрықша түріне өтініш пен жалыну мағынасын білдіретін сөздер жатады. Әр алуан жағдайға байланысты жалынудың мына төменгідей түрі айтылады:

Айтқаныңды орындайын... Айтқаныңнан шықпайын... Айтқаныңды екі етпейін...Ақсарбас, ақсарбас! (Алла тағалаға жалбарыну, сойылған мал түрінде берілген құрбандық). Ақ құдай, сауапқа жаз. Рақым ете гөр, есіркей гөр; істеген істің қайыры тисін. Аруағыңнан айналайын. Аруағыңнан садаға кетейін, жолына жаным пида болсын.

Астапыралла, Алла, сақтай гөр; Нысап бере гөр; Садағаң кетейін; Садағаң болайын; Аяғыңды сүйейін; Аяғыңа жығылайын; Ренжи көрме; Көңіліңе ала көрме; Ашулана көрме; Бір ашуыңды берші; Құрбаның болайын; Ойыңа келмесін; Ауыр алма; Сабырға жеңдіре гөр; Тәңірі жарылқағыр; Құлдығың болайын; Құлың болайын; Құрбаның болайын; Күңің болайын.

Риза болу, сүйсіну, мадақтау. Адамдардың өзара қарым-қатынасы барысында туындайтын жағымды көңіл күйді танытатын сөз орамдарының бір түріне риза болу, сүйсіну, мадақтау жатады. Қазақ тілі осындай сөз орамына да аса бай.

Біреудің келісті іс-әрекеті мен істеген жақсылығына, ерен еңбегі мен жеткен жетістігіне, тағы басқа абыройлы табыстарына риза болғанда сүйсіну, мадақтау секілді ККЛ айтылады. Рухани дүниесі бай, ақыл-парасаты мол адамның осындай жағымды ККЛ-н орнымен, жарасымдылығын келтіріп айта білуі адамдар арасындағы қарым-қатынасқа игі әсерін тигізіп, сыйластықты арттырады. Салтанатты оқиғаны жырлауға немесе біреуді қошеметтеуге арналған мадақ өлең де осы мақсатта айтылады. Мұндай жағымды көңіл күйіне ден қоюшылық сөздің магиялық күшіне, сөз өнеріне мән беріп, тіл құдіретіне сенуден пайда болған деген пікір айтылып жүр. Жақсы көруді, сүйіспеншілікті, мейірімділікті танытатын, қайрат, жігер беретін мадақтау ішкі сезімді аңғартатындай қошеметпен айтылады. «Жақсы сөз—жарым ырыс», «Діні пәктің ділі пәк, ділі пәктің тілі пәк» демекші, риза болып сүйсіну, адамға жақсылық тілеуді аңғартумен коса, оның көңілін көтеріп, жанын жадыратып, жақын жандармен қарым-қатынасын дұрыс жолға қоюдағы маңызды қадам болмақ. Білім-парасаты мол, мәдениетті адам мына төмендегідей риза болып, сүйсінген, мадақтаған сөздерін ретімен қолданып, тыңдаушыларына жағымды әсер қалдырады:

Алтын асықтай, әп-әдемі, сұп-сүйкімді, аршыған жұмыртқадай, аршыған жасуақындай аппақ, ақторғын, ай десе аузы, күн десе көзі бар, аса сұлу, көрікті, ақсұпыдай, әсем ақторғын, оймақ ауыз, күлім көз, ақтамақ, әдемі тамақ, алма мойын, аршын төс, әдемі, ат сағақ, үзілме сұлу мойын, артына сөз қалдырды, кейінгіге өнегелі сөз, жақсы атақ қалдырды, аруағы аспандады, мерейі зорайды, аруағы басты, аруағы артық, мерейі үстем болды, атағы жер жарды, даңқы жер жара шықты, есімі көпке жайылды.

Айды аспанға бір шығарды. Даңқы жер жарды, аты шықты. Ақ бейіл. Арамдығы жоқ, адал, ойдағы ақ етек, ақ жүрек, ақ көңіл, таза адам. Ақ жарқын. Жайдары, ашық көңілді, ақ көйлек, адал ниетті,

ақ көңіл, ақ көбелек, аңқылдақ, ақ көңіл адам, ақ көкірек. Ізгі тілекті, ашық жан. Ақ құйрық. Көңілашар шай секілді. Көңіл жадырататын кісі. Ақ көз ерлік. Көзсіз батырлық. Ақ саңдақ жүйрік. Жолы болып озып жүретін өнерпаз. Ақ сұңқар. Абзал ер азамат. Ақ сүтін ақтады. Ата-ана алдындағы борышын өтеді. Ақ түйенің қарны жарылды. Ит басына іркіт төгіліп, қарық болып қалды. Ала жібін аттамады. Қиянат жасамады. Сұғанақтық істемеді. Алдына жан салмады. Өзгеге есе-жол беріп көрмеген өнерпаз, үлкен дарын иесі. Алдыңнан жарылқасын. Дегенің болсын. Бақытты бол. Алмас тілді. Өткір, шешен сөзді. Сөзі мірдің оғындай. Алтын айды аспаннан алды. Қанатын алысқа самғады. Қол жеткісіз қиынға қол созды. Алып та жығады, шалып та жығады.

Алысқа қол сермеді. Терең ойланып, биікті меже етті. Алыстан тоят тіледі. Елге қамқор, пана болуға тырысты. Айрандай ұйып отыр. Ауыз бірлігі күшті болып, бір жеңнен қол, бір жагадан бас шығарып отыр. Айтулының өзі. Өте мықты. Елден ерек. Айтушы ердің ұстасы. Шешен сөйлеп, ойын шебер жеткізеді. Ақыл құсы адаспай аспандады. Ой-санасы шарықтап, алысқа ой жіберді. Ақылын азық, сөзін сусын етті. Ақылымен қам-қарекет жасап, сөзімен қаяу көңілін тұщытты. Ақылы балқаш, ашуы дүлей. Ақылы көл-көсір, ашулы, қаһарлы. Ақылы там. Ақылы мол. Алақаны жазық. Жомарт, берген. Алапаты асқардай. Ала бөтен күшті, айбаты зор. Алаштың азаматы. Қазақтың абзал азаматы.

Алды кең. Қайырымды, пейілді, кешірімді. Ана көрген. Үлгілі, өнегелі қыз бала. Ана сүтін ақтады. Ел сенімін орындады. Арасынан қыл өтпейді. Өте тату, дос көңілді. Артық туған, асып туған. Елден ерекше жаратылған. Аруақты жігіт. Сұсы басатын, айбарлы, құдіретті жігіт. Арын сақтады. Адамгершілік жасады. Ары таза. Ешкімге қиянат жасамаған. Арыстан жүректі, қайсар, өжет азамат. Асылдың сынығы, шұғаның қиығы. Жақсы адамның ұрпағы. Сөзбен жеткізе алмайсың. Айтуға тіл жетпейді. Ақ дидарлы. Ақ құба өңді. Сұлу, келбетті. Ақша бет. Сұлу жүз. Аппақ бет. Ақша маңдай. Әдемі, сұлу қыз. Алтын асықтай. Әп-әдемі, сұп-сүйкімді. Аршыған жұмыртқадай. Аршыған жауқазындай аппақ, ақ торғын. Ай десе аузы, күн десе көзі бар. Аса сұлу, көрікті. Ақ сұпыдай. Әсем ақ торғын. Ойық ауыз күлім көз. Ақ тамақ, әдемі тамақ. Алма мойын, аршын төс. Әдемі, ат сағақ. Үзілме сұлу мойын. Артына сөз қалдырды. Кейінгіге өнегелі сөз, жақсы атақ қалдырды. Аруағы аспандады. Мерейі зорайды. Аруағы басты. Аруағы артық. Мерейі үстем болды. Атағы жер жарды. Даңқы жер жара шықты. Есімі көпке жайылды.

Ұялу, қымсыну, өкініш. Адамның ойламаған жерде болған қолайсыз да жаңсақ іске киналып, соны ашық мойындауы көп жағдайда адамгершілік пен білімдарлықты, әділеттілік пен ізеттілікті танытатындықтан, айнала-төңірегіне кешірім өтінгендей әсер қалдырады. Мұндайда жиі айтылатын сөз орамдарының, кейбір түріне мыналар жатады.

Бетім-ай! (әйел айтады); Ұятты болдым; Бетім құрсын; Тек, ойбай; Енді қайттым; Масқара-ай; Енді не бетімді айтамын; Масқара болдық; Көтек (әйел айтады); Күлкі болдық; Қайтейін-ай; Ойтырай, ә; Қойшы әрі; Бекер болды-ау; Құрысын әрі; Әттеген-ай; Ұят-ай!; Қап әттегене; Ұят болды-ау; Әттең дүние; Қалай көрінем; Енді не істейін.

Аяу, мүсіркеу. Обалсыну – халқымыздың жас ұрпақты әдептілікке тәрбиелейтін ұлағатты ұғымы. Қоршаған ортаға зиян келтірмеу, жамандық жасамау, қиянат іс-әрекетке бармау, жандыны жәбірлемей, жансызды бүлдірмеу обал-сауапты ойлаудан туындайды. Осыған орай көңіл күй лебіздерін өз ретімен қолдану айтар ойға эмоция-экспрессиялық реңк жамап, сөздің бояуын аша түседі. Аяушылық – адам бойындағы не олардың бір-бірімен қарым-қатынасындағы гуманистік этикалық өлшем. Өзге адам басына түскен қиыншылыққа, барша тіршілік иесіне қатысты жанашырлық көңіл күйін білдіру – жағымды адамгершілік қылық. Аяу, мүсіркеу сөздері мына төмендегідей:

Алда байғұс-ай! Сормаңдай-ай! Алда бейшара-ай! Соры арылмаған-ай! Бағы ашылмаған, байғұсым-ай! Соры қайнаған-ай! Бейбақ-ай! Соры қалың, бейбағым-ай! Бейшара-ай! Обал-ай! Жетімегім-ай! Қайтейін-ай! Сорлы-ай! Мүсәпірім-ай!

Қошамет, қоштау, тандану. Адамдар арасындағы сыйластық пен жақын тартуға айрықша мән берген халқымыздың әр алуан әлеуметтік жік пен ресми, бейресми жағдайға қарай сөз этикетін КҚЛ-ін әр алуан амал тәсілмен түрлендіріп қолдануы ерте кезден-ақ қалыптасқан [181, 8-12 б.; 167].

Қошамет, қоштасу секілді көңіл-күйімен байланысты танданыс – жағымды оқиғаға, іс-әрекетке байланысты еріктен тыс туындайтын адамның ішкі толқу сезімі. Бұл игілікті оқиғаға, сұлулыққа, пәктікке ғажаптандыратын сезім. Адамның ізгі сезімінің, рухани жан дүниесінің тазалығын айғақтайтын шын жүректен айтылған қошамет сөз парасатты өмір сүруді мензейтін, адамгершілікке, имандылық пен ізгілікке ұйытқы болатын жағымды эмоционалдық хал мен көңіл күйін туындатпақ. Оған төмендегі мысалдар айғақ болады:

Айт де! Тамаша! Айтқаның келсін! Ғажап! Азамат екен! Керемет! Неткен керемет! Ғаламат! Аузыңа май! Ой, арыстаным-ай! Анаңнан айналайын! Ой, жолбарысым-ай! Әп, бәрекелді! Қасқыр екен! Бәсе!

*Бәсе! Уай, сабаз! Туылсаң осылай туыл! Пай-пай! Тіл-аузым тасқа!
Ақсақты тыңдай, өтірікті шындай қылды. Жай-жапсарды білдірмей,
жатқанның қисынын келтірді. Аспандағы айға қол созды. Қол жетпеске
ұмтылды. Шамасы келмеске ұрынды. Аспанды алақандай, жерді тебін-
гідей етіп, тарының қауызына сыйдырды. Алдына бас иіді. Тағзым етті
Бағынды, мойынсынды. Арқасы мұздап қоя берді. Сескеніп түршігіп
кетті. Арқасынан аяз өткен. Қорлық, азап, қысым көрген. Аруақтанып
кетті. Шабыты келіп, құдіреттене түсті.*

Жаса! Жаса! Уай, деген!

Жарайсың, ерім! Уа, батырым!

Жігіт деп осыны айт! Шіркін!

Е, уай пәлі! Соқ! Соқ! (палуанға)

Ерім жарадың! Пап! Шіркін!

Е, солай десейші! Періштенің құлағына шалынсын!

Қазақ есімдері. Көңіл күйіне катысты сөз орамдарында қазақ есімдерін атап кетуді жөн санаймыз. Дүниеге келген сәбиіне дұрыстап әдемі де әлеуетті әрі мағыналы ат қою — әр ата-ананың перзентінің алдындағы парызы. Ерте заманнан-ақ ойшылдардың адамға ат қоюдың үлкен мәні бар киелі де қасиетті міндет екенін ескерткені тегін болмаса керек.

Өйткені балаға қойылған сұлу да көркем ұлттық нақыштағы есімі оның келешек өмірінде маңызды әсерге ие болады. Ұлттық сана мықтап қалыптасқан халықтарда мұны ескереді. Жаратылысқа, адамның болмысына, тыныс-тіршілігіне қатысты өзіндік құпия мен жұмбақтың қойылатын кісі есіміне байланысты жақтары болуы мүмкін деген пікір ойға қалдырады. Адам ер жетіп, есейе келе ата-анам қойған осындай жақсы есімге лайықтымын ба деп, жауапкершіліктің ауыр жүгін арқалағанға не жетсін.

Әр халықтың кісі есімдерін атаудағы ұстанымы, ұлттық нышаны әрқалай. Кісі есімдерін замандар бойы ұлттық санада жаңғырып, ұлттық болмыстың өзіндік бір ерекшеліктерін танытқандай әсер қалдырады. Қойылған аты-жөні мен фамилиясынан адамның тегін, ұлтын, ұстанған дінін де кей тұста біліп жатамыз. Кейбір халық адамға қойылатын есімнің түр-түріне зәру де тапшы. Мәселен, орыс тілінде қолданыстағы 15-20 шақты ғана адам аты бар екен.

Қайсыбір халықтар фамилияға тапшы. Швед тілінде қолданыстағы фамилия көп емес деп естиміз. Ондағы бір ауыл тұрғындарының жартысына жуығының фамилиясы Андерсон аталып, пошта қызметкерлері киындық көргенін газеттен оқығанымыз бар. Қайсыбір Еуропа халықтары фамилиясымен атауды жөн санаса, орыстар ізет білдіру мақсатымен кісінің аты мен әкесінің атын (отчествоны) тіркестіріп атайды.

Қазақ тілінде жағдай басқаша. Біз ат қойып, айдар тағуға келгенде алдымызға жан салмайтын халықпыз дегенді естіп қаламыз. Бізде кісі аты да, фамилия да жетерлік. Олардың ұзын-ұрға саны мыңнан асады. Қазірге дейін қазақ есімдерінің бірнеше сөздігі шығып үлгерді. Олардың бір бөлігі – мұсылман халықтарына ортақ кісі есімдері. Ықылым заманнан қалыптасып, айтылып келген қазақтың өзіне тән есімі де аз емес. Оған қоса уақыт озған сайын қоғамдық-әлеуметтік жағдайдың өзгеруімен кісі есімдері де жанарып, жаңа атаулармен толығып келді. Өз балаларына тілі бөлек, діні басқа Еуропа халықтары тіліндегі есімдерін қоятын отбасылары да кездесіп қалады.

Қазақ атты ырымдап та қояды. Елге сыйлы, халыққа абыройлы адамдардың есімін нәрестесіне беріп жатады. Бауыржан қазір ең көп тараған есімге айналды. Соғыс кезінде бейбіт өмірді ансаған ата-аналар баласына Жеңіс, Майдан, Бейбіт, Отан, Тыныштық секілді бұрын аталмаған жаңа есімдер қоятын болған. Ұлы жоқтар қыздың соңынан ұл болсын деген тілеумен Ұлболсын, Ұлтай, Ұлжан, Ұлмекен, Ұлтуар деп қойып жатады. Баласы шетінемес үшін Токтар, Тоқтасын, Тұрсын деп қоятындар бар. Нәрестенің туылған айы мен күні, мезгілі де ескеріліп, Наурызбай, Октябрь, Айбек, Жұмажан деп қояды. Баласы тұрмаған ата-аналар ертеректе ырымдап, естір құлаққа ыңғайсыздау атты да қоя салатын. Бұрындары *-бай, -бек, -қожа, -хан* деген сияқты қосымшалармен жиі атаса, қазір ондайлар сирек. Әсіресе, *-бай* қосымшасымен қазіргі жас ұрпақ сәбиін көп атамайтын сияқты. Азан шақырып балаға ат қою – көнеден жеткен дәстүр. Қайсыбір кезде нәресте туылып, үш күн, үш түн шілдеhana тойында отырғандардың ат қою рәсімі де кездесетін болды. Мұндайда үй иесі қағазға жазылған 10-15 атаудың біреуіне тоқтап, сый-сияпат көрсетуді жақсы ырымға саятын сынайлы. Азан шақырып қойған аты көп ауызға ілінбей, небір игі істерімен, жақсылығымен немесе теріс қылығымен аты шыққан жандардың бүркеншік атымен әйгілі болатыны да бар.

Дей тұрсақ та бізде де шешуін күткен проблема жоқ емес. Өкінішке орай, басқа халықтармен салыстырғанда ата-анасының қойған атына көңілі толмайтындар қазақ арасында өте көп. Тіл-көзден аман болсын деп, тағы басқа сылтаумен сәбиге естір құлаққа тым ыңғайсыз қойылған аттарды санамалап көріп едік, саны аз емес. Бала есейе келе ата-анасы көп ойланып, парасаттап жатпастан қойған есімін қомсынып, ұнатпағаны былай тұрсын, тіпті айтуға да ұялатын жәйттер кездесіп қалады.

Балаға ат қоюдың жөнсіздігі мен жүйесіздігіне, мақтаншылық пен даракылығына қатысты сыни пікірдің айтылып жүргені тегін емес. Бір оқырманмыз «Пионер» есімді жасы жетпістегі ақсақалдың немере-

шөбере көріп отырса да аты Пионер болып қалғанын жазыпты. Автор сондай-ақ Мемлекет, Советхан, Жеңісбек, Асаргүл, Асарбек, Әскербек, Мэлс, Тито, Бенизар, Маршал, Генерал, Майор дегендерді тек біздің еске алып, «қандастарымыз үшін бет емес, беттегі безеу ұялғандай болатынын» жазыпты («Алматы ақшамы», 23.10.08).

Осы орайда ескі төлқұжатта азаматтардың өз есімі ыңғайсыздық тудырып, оған көңілі толмаса, өзгертуге құқылы деп атап көрсетілгенін еске саламыз. Ол заң әлі өз күшінде. Аталған кемшілікті жою үшін қазақ есімдері сөздігін ҚР Әділет министрлігі ресми түрде бекітіп, соны басшылыққа алғанымыз нәтиже бермек. Адамға ат қоюдың да жөн-жосығын есте тұтқан абзал.

ЖАҒЫМСЫЗ КӨҢІЛ КҮЙ ЛЕБІЗДЕРІ

Ұнатпау, наразылық. Жағымсыз ККЛ-не бір нәрсені ұнатпай, оған қарсылық білдіру, наразылық білдіру мағынасын білдіретін сөздер жатады. Наразылық – қандай да бір жеке адамның іс-әрекетіне, қылығына, сондай-ақ бір жүйеге, тәртіп пен ережеге, іс-шара мен шешімге, ой-пікір мен тұжырымға деген қарсылық, келіспеушілік.

Әртүрлі қулық пен сұмдық, зұлымдық пен айлакерлік, сұрқиялық пен опасыздық, аярлық пен қатыгездік тағы басқа жағымсыз мінез-құлық адамның іс-әрекетінен, адамдармен қарым-қатынасынан, сөйлеген сөзінен байқалады. Жағымсыз ККЛ-не бір нәрсені ұнатпай, оған қарсылық білдіру, наразылық білдіру мағынасын білдіретін сөздер жатады. Наразылық – қандай да бір жеке адамның іс-әрекетіне, қылығына, сондай-ақ бір жүйеге, тәртіп пен ережеге, іс-шара мен шешімге, ой-пікір мен тұжырымға деген қарсылық, келіспеушілік. Мұндай қарсылық ақылға қонымды дәлелге, өтінішке, ақыл-кеңес пен нұсқауға құлақ аспайтын бірбеткей теріс мінез көрсеткен адамды мінеуден көрінеді. Қарсылық, жәбірлену, ызалану, долдану, өштесу сезімдерінен де туындап жатады. Ұнатпау, қарсылық білдіруге қатысты сөз саптау мына төмендегідей:

Айтулы көкжал, аты шулы. Ақ көз. Надан оқымаған, қараңғы. Ақтан безген ары жок. Тура жолдан тайған адам. Ақылы алқымынан аспаған. Өзгені танырлық ақыл бітпеген. Алты бақан ала ауыз. Ынтымақсыз, бірлігі жок. Алдына келгенін тістеп, артына келгенін тепті. Маңына жолатпады. Арамдығына найза бойламайды. Арамдық бақты. Издегені жамандық пен қара ниеттік. Балақтағы бит басқа шықты. Ақ саусақ. Қара жұмыс істеп, жанын қинағысы келмейтін адам. Арын аяққа басты. Арын сатты. Ұятқа қалдырды. Асын ішіп, аяғын теп-

ті. Асынды ішейін, дағарана тышайын. Адал асын ішіп, қастандық қылды. Жақсылыққа жамандық істеді. Аузы- мұрны қисаймай. Аузына келгенін сандырақтады. Аузына Құдай кірмеген. Аузына ақ ит кіріп, кара ит шықты. Аузына келгенін айтып, балағаттады. Тілінен қағынды. Жағымсыз сөзден соққы көрді. Аузынан кара қан ағызды. Аузынан от бүріккен қанды балақ — қаһарлы, мейірімсіз жендет. Аузынан сөзі, қойнынан бөзі түскен — екі ауыз сөздің басын құрап айта алмайтын. Аузын қу шөппен сүртті. Бардың өзін жоқ деді. Ауырып жүрдің бе, ай қарап жүрдің бе. Аш бәледен қаш бәле. Бастан құлақ садаға. Бәлеге жолама. Аш иттің артын сұқ ит жалайды. Сұғанақтық жасайды. Аяқты аяғымен, шанақты шанағымен жұтады. Түйені түгімен жұтады. Әлінді біл, шамана кара. Әуселесін көрейін. Балақтағы бит басқа шықты. Болмашы жұрт басынды. Бар болғыр. (Желпі-желпі зекіру).

Қарғыс мәнді сөз саптау. Қазақ тілінде қарғыс мәнді сөз саптаудың әралуан түрі айтылады. Қарғыс дегеніміз — алғысқа карама-қарсы ұғым. Демек қарғыс — зәбір-жапа шегіп, адамның жәбірлеушісіне ашынып айтқан зілді, кейіс сөзі, лағынеті. Қарғыс — парапсихологияда тіршілік иесінің жәбірлеушіге қарсы кері әсерлі қуат күші (ҚҰЭ. 5.т. 633-6.).

Қарғыс тек қорлық көрген, азапталған кезде ғана емес, көңіл күйі болмай, қатты кейігенде, керегінен айырылып өкінгенде т.б. жағдайда да айтылып қалады. Мән-мағынасы алғыс пен бата-тілекке керісінше болып келетін қарғыс пен лағынетті білдіретін сөздер адамшылыққа жатпайтын оғаш, жан түршігерлік қиянатты да қылмысты қылық көрсеткендерге қарата айтылады. Білетін ақсақалдардың айтуынша, мұндай қарғыс жергілікті мешітте сақталатын дәптерге жазылса, мұның өзі сотталғаннан да ауыр, басқаларға сабақ болар тәрбиелік маңызы бар жаза саналған. «Қарғыс алды, қарғыс тиді, қарғысына қалды, қарғысына ұшырады» деген сөздерден шошынған [182, 75 б.].

Сот, түрме, жазалау лагері дейтінді білмейтін ертерек уақыттағы қазақ қоғамында ата-ананың, ауыл ақсақалдарының батаға керісінше теріс тілеу білдірген сөздері де жастарды қатты шошындырған. Олар жаман сөз естімеуге, қылмысты іске ұрынбауға ұмтылған. Қарғысқа аса сақтықпен абайлап караған бабаларымыз: «Қарғыс алма, алғыс ал. Өйткені баталы ұл — арымас, батасыз ұл — жарымас» деп ұрпағына өнегелі өсиет қалдырған.

Халық ұғымында жан-жануарлар да қуана алады, қиналғанда жылап та шағына алады. Тіпті өсімдік те, Жер Ана да, аруақтар да өзін қорлаушыларға қарғыс айтады деп жас ұрпақтың санасына табиғатты аялауды сіңіруге тырысқан. Мұсылмандық құқықта намысқа тиер бір іске, қиянатты қылыққа қатты наразы болғанда айтылатын қарғыс

түріндегі аластау мен мансұқтау сөздерін лағынет деп те атайды. Дәстүрлі қазақ қоғамында лағынет сөзі қарғыс ұғымын білдіреді.

Адамның алуан түрлі жағдайына, тәлім-тәрбиесіне, өскен ортасына, жағымсыз іс-әрекетке көзқарастарына, білім-парасатына қарай қарғыс мәнді сөзді айтудың өзіндік ерекшеліктері болады. Түкке тұрмайтын, болар-болмас нәрсеге, ұсақ-түйекке бола бей-берекет айтылған қарғысты халық ұғымында жақсылыққа жорымайтын. Қарғысты қалай болса, солай әрі жиі айтатын адам өз өмірінде бақытсыздыққа душар болады деп сенген. Өйткені жауап ретінде бөгде адамдардың өзі «қарғысы қара тасқа», «қара тілегі далаға кетсін», «қарғысы қара басына көрінсін», «тілеген жамандығы өзіне келсін», «тіл-көзің тасқа», «қызыл тілін қырқылсын», «тіліңе теріскен шықсын», «тіліңе шок түссін», «тілің кесілгір», «тілің қырқылғыр» деп жамандықты жөнді себепсіз қарғыс айтушының өзіне бағыттаған. Жан дүниесі бай, мейірім-шапағаты мен білім-парасаты мол, жоғары мәдениетті жандар қарғыс, балағат сөз айтпайды. Айтса да өте сирек айтады. Олар көбіне-көп «Құдайым таразылар», «Құдайым әділеттейді» деп, сабырға жеңдіреді.

Алғыс, қырғыс мәнді ККЛ-рі негізгі, туынды етістікке, мына төмендегідей етіс түрлеріне, болымсыздық етістікке жалғану арқылы айтылады:

- қыр, -кір, -ғыр, -гір аффикстері,
- сын, -сін қосымша
- ғай, -гей, -қай, -кей жұрнақтары,
- айын, -ейін формалары жатады.

Аталған қосымшалар етістікке бұйрық, қалау, тілек мәндерін үстемелейді. Халық аузында ерте кезден айтылып келген қарғыстың кейбір түрі мына төмендегідей: Адырам қалғыр. Құрып кеткір. Артында қалғыр. Бас-көзсіз болғыр. Ажалыңа көрінсін. Қазанша шапсын. Аза тұтқыр. Аза бойың қаза болып, иманың түршіккір. Айдарлыңды құл еткір, тұлымдынды тұл еткір. Аймағыңа ел қонбасын. Айы-күні батқыр. Жарығы сөніп, қызығы біткір. Айдауда кеткір. Жер ауып кеткір. Ақ болғыр. Ақ ауыз болғыр. Алдап аузынан жырып алып кеткір. Аққұлақ болғыр. Абыройың айрандай төгілгір. Ағаш аттың басына мінілгір. Масқара болғыр. Ада болғыр. Түгесілгір. Қараң қалғыр. Келмеске кеткір. Адыра талқан қылыңғыр. Құл-талқан болғыр. Ажал жеткір, мерт болғыр. Ажалыңнан бұрын мерт болғыр. Ажарың сынғыр. Мұңайғыр. Азалы болғыр. Қасірет шеккір. Азабын тартқыр. Аза шеккір. Күйіне қайғырғыр. Азап көргірі. Бейнет көргірі. Айла-шарасы таусылғыр. Аймандай болып әшкереленгірі. Масқара болғыр. Айыпқа тартылып,

жазаланғыр. Ақ иық болып қатты қалжырағыр, мезі болғыр. Ақ кебінге оранғыр. Дүние салып, кебін кигір. Ақ сирақ жұтқа ұрынғыр, тігерге тұяқ қалмағыр. Ақтан безген ары жокқа кезіккір. Тура жолдан тайғанға кез болғыр. Ақ сүйек болғыр. Қатты күйзеліп, жұтап қалғыр. Ақ табан болғыр. Өзге жакқа босып, тентіреп кеткір. Ақша бетің тілінсін. Кісің өліп, жылап қал. Ақылыңнан адасқыр. Есіңнен адасқыр. Ақ сүтінді ай атсын. Ала өкпе тигір. Кеселге ұшырағыр. Алғаның ас болмағыр. Алғаның бұйырмағыр. Алдыңа Құдай келтірсін. Қылған жамандығың өзіне келсін. Албасты басқыр. Әбілет басқыр. Қара басқыр. Жамандық келгір. Алқымы ісіп, алты ай жатқыр. Алғаның желкеңнен шыққыр. Алланың кәрі тисін. Анаңның ақ сүті ұрсын. Анаңның ақ сүтінің айы атсын. Ант атсын, ант ұрсын. Аузыңнан кара кан ағызғыр. Аракқа күйіп өлгір. Араның ашылғыр. Арманда кеткір. Мақсатыңа жетпей өліп кеткір. Артында тұяқ қалмағыр. Ұрпақсыз өткір. Артында белгі қалмағыр. Аруак атқыр. Аруак ұрғыр. Аруак үстінді басқыр, мысы жеңгір. Аруак аттама. Ата-анаңның көрі жанғыр. Арқалағаның торсық болсын, жегенің борсық болсын. Астапыралланың астында тыпырлағыр. Астыңнан су шықсын. Ата-бабаңның көрі, моласы жанғыр. Атау-керенді ішкір. Жемтігіңді жегір. Ішкен, жегенің ас болмасын. Атаусыз қалғыр. Ат көтіне мінілгір. Қорланғыр. Атың өшкір. Атың арып, тулақ болсын, ерің арып, аруак болсын. Бар жамандық сендерге келсін. Аузың аққа тимегір. Айран-сүт ішпей қалғыр. Аузың аққа жарымағыр, ерің аққа тимегір. Аузыңа құм құйылғыр. Аузың аппақ болғыр. Үлесіңнен құр қалғыр. Сыбағаңнан айырылғыр. Аузың асқа, ауың атқа тимегір. Еш нәрсеге қолың жетпей, жарымай өткір. Аулыңды жау шапсын. Аузыңа кара кан толсын. Аузы-басың кан жалағыр. Аузың қарылғыр. Аузы-мұрның шиедей болғыр. Аузыңнан қағынғыр. Аузыңнан ас кетіп, барыңнан айрылғыр. Аулыңнан үрген иттің үні шықпасын. Үрерге итің, сығарға битің болмай, құр алақан қалғыр. Ауыздың азабын тартқыр.

Ант-су ішіп қарғану. Ант – жеке тұлғаның ең қастерлі сөзбен өзге бір адамды не адамдар қауымын өзінің адал ниетіне сендіруі, уәде беруі, куәлік етуі. Ел арасында ант-су ішіп қарғану адамдар бір-біріне уәде бергенде, серт еткенде де жиі қолданылады. Ант-су ішу – қазақ халқының дәстүрлі құқықтық мәдениетінде қалыптасқан сөз орамдары.

Кейде адамдар жазықсыз жала жабылып, зәбір көрмес үшін өзінің ақтығын, кінәсіз екенін дәлелдеп, ант-су қасам ішіп қорғанады, тыңдаушысының райынан қайтуын сұрайды. Ақ безер де көк безер болып, ант-су ішудің, таусыла қарғана қорғанудың қарғыс түрінен

елеулі айырмашылығы бар. Мұндай қарғану қарғыстың шартты түріне жатады. Ант-су ішіп қарғануда айтылатын сөз орамдары сан алуан. Олардың кейбір түрі мына төмендегідей:

Айтсам, аузыма құм құйылсын; айтсам аузыма қара қан толсын; ешкімге сырды жайғаным жоқ; есімім өшсін, олай етсем; атым құрысын; дегенімді істемесем; атым өшсін; өтірік айтсам; ант берейін; ант қосайын; тіс жарып ештеме дегенім жоқ; артымда қалсын; бұйырмасын; өліп кетейін; атай көрме; оллаһи-биллаһи; аузыма қан толсын; ешкімге ештеңе айтқаным жоқ; нан ұрсын; ант ұрсын; ант атсын; олай етсем; бейуақытта айтайын; керегенің көгін жейін; дастарқан үстінде отырмын; жаным шықсын; арманда кетейін; олай десем; көктей кетейін; жастай өлейін; осыны істесем; Құдай ұрсын.

Құрып кетейін, жамандық ойласам; өтірік айтсам жаным шықсын; қыршын жасым садаға болсын; көрсем көзім шықсын; желкемнің шұқырын көрмейін; құран ұрсын; олай етсем, құдай куә; оллаһи-биллаһи; аяғанымды ит жесін; бар болса бұйырмасын; дәм-тұз ұрсын (атсын); нан ұрсын; көктей кетейін; жастай өлейін; осыны істесем, көрсем бұйырмасын; көрсем көзім шықсын (ақсын); қаперің жан болсын; имандай сен; Құдай атымен ант етейін; өтірік айтсам, жаным шықсын; өтірік болса, Құдай бұйыртпасын; не жаздым; не жазып қалдым; өл десең өліп, тіріл десең тірілейін; өліп кетейін; ажал алсын; не бол десең, сол болайын; басқан ізім артымда қалсын; олай етсем, естісем құлағым керең болсын; олда-білде көргенім, білгенім жоқ; қолыңда өлейін; құдай атымен ант ішейін; Құдай ұрсын; мұрнымды кесіп берейін; дәл осылай болса күмәнім жоқ; олда-білде, Құдай ақы; білмеймін; сенен аяғанымды ит жесін; тіл-аузым тасқа болсын, көз сұғым, тіл сұғым өтіп кетпесін.

Табалау. Қарғыс мәнді сөз саптауға адам бойынан көрінген кемшілік пен қиындыққа орай кемсітіп айтатын табалаушылық та жатады. Табалаушылық жек көру сезіміне байланысты. Адамның жеке басындағы кісілік қасиетінің жоқтығы, қиянат келтірер жиіркенішті қылықтары жағымсыз сезім тудырады.

Халық ішінде жауыздығымен, қылмысты қиянатты істерімен әшкере болған адамдар жазасын алғанда ашынған жұрт оларды табалайтын. Сондай-ақ біреуден зәбір-жапа көріп, өш ала алмағандар да өз қастандары бақытсыздыққа ұшырағанда әдет бойынша отырған орнында құйрығын жерге түйіп, оларды табалайтын болған. Сондай табалау сөздерін естігендер «таба болды», «табасына қалды», «келеке-мазағына қалды» деп түсінетін. «Достың күлкісінен, жаудың табасынан

сакта» деп тілеу тілейтін. Өкінішке орай, кейде орынсыз табалаушылық та кездесіп қалады. Дей тұрсақ та қызғаншақтық, бақталастық сияқты жағымсыз мінез-құлықтан туындайтын табалаушылықты естігендер сол адамның өзін сынап-мінейтін, өзгенің теріс қылығын көру, адамгершілік пен жанашырлық пиғылмен ұштасқанда ғана табалаушылық ізгілікке бастар достық сынға айналмақ. Әр алуан жағдайға байланысты айтылатын табалау мәнді сөздер мына төмендегідей:

Әкесін көзіне көрсетті, алдына Құдай келтірсін, арты ашылып, абыройы төгілсін, бәлемге сол керек, бар жамандық өзімен кетсін, күл болмаса, бұл болсын, не болса ол болсын, Құдай тапқан екен, қылған жамандығы өзіне келсін, Құдай тапсын, қарғыс жібермеген екен, обалы жоқ, оған ол да аз, алдына келді, өз басына келді, атаңның басы, бар пәле өзіңмен болсын, біреуге дегені өзіне келсін, бетін аймандай қылды, басыңа көрінгір, басыңа келсін, бәлекеті өзімен кетсін, қара қан қара басыңа көрінсін, өз басыңмен кеткір, өзіңе көрінгір, өзіне керегі, тілегені сол еді, пейілінен тапсын, арам, қара ниет ісі үшін сазайын тартсын, садағасы кеткір, саудасы бітті, асқанға тосқан, өз обалы өзіне, оған сол керек еді, өзінен көрсін, ұл болмаса күл болсын, өзіме жоқ көтен боғымен піссін, не болса, о болсын, өзімен кетсін, өз қара басына көрінсін, бар жамандық соның өзіне болсын, өлгенің артық, масқара болғанша жер басып жүрмегеннің өзі мақұл, өлмесең өмірем қап, өлмесең жер қап, өлмесең ома қап, өрісіңді өрт алғыр, жайлауыңды жау алғыр, жау жағадан, бөрі етектен алып, жамандық айнала шырмасын, сайтанын қақты, желігін тыйып, жуасытты, сазайын тарттырды, ішің күйсе, тұз жала, шоқ-шоқ, саған сол керек, әр азғынға бір зауал, азғындық жолға түскен адамға бір тосқауыл болады, шоқ-шоқ, өзімен кетсін.

Кею мен кекесін, күйіну мен ашу. ККЛ-нің қынжылуды, аздап ренжіген, налыған, күйінген қалыпты білдірумен, сондай-ақ кекесінмен байланысты айтылатын кезі болады. Зілсіз қарапайым сөзді эзіл-қалжыңға ұқсата қолданып, оған қарама-қарсы мағына жүктеп, біреуді мінеп, шенеген пікірін ой желісінен, сөйлеу калпынан, дауыс ырғағынан аңғартуды кекесін дейміз.

Тілімізде сөз мағынасына реңктік мән үстемелеп қолданудың бір тәсілі – дисфемизм мен эвфемизм. Мағынасы тұрпайы сөзді сыпайылап жеткізетін эвфемизм – тілдегі ауыспалы мағынаны толықтырып отыратын көркемдеуіш, бейнелеуіш құралдың бірі. Дисфемизм кеміту, қорлау, іске жаратпау ұғымында да қолданылып, сан қилы жағымсыз эмоциялық мән тудырады. Мысалы, боқ мұрын бала, боқтан өзгені сөз қылды, боғымен жасты баламен ойнады, қолынан боқ келмейді, боққа

татымайды, боғын боталы түйе етті, боқтан да оңай, болар бала боғынан, боғы ботқа, сідігі сірке, өз басының боғын көрмей, біреудің шоғын көреді, боқбасында қалды, боқтық естіді (Қазақ тілі энциклопедиясы, 98 б.).

Сөздерді осылайша астарлы мағынада қолдану олардың айтылу қалпынан, ой желісінен айқын сезіледі. Кекесін тәсілді қолданудың әсерлілігі жағымды сөздермен сөз саптай отырып, жағымсыз мінезбен іс-әрекетті шенеп, мінеп, сықақтап көрсететін тапқырлық пен қарама-қайшы жай-жапсарды тартыстыру арқылы ойды жасырын түрде жеткізе білетін көркемдік шеберлікте. Қатты кейіс кей тұста ашумен ұласады. Бұл ыза, реніш, араздық түрінде көрініс беретін адам мінезі мен көңілікүйінің жағдайы. «Ашу – дұшпан, ақыл – дос, ақылыңа ақыл қос» деген ұлағатты сөз бар. Ашу мен ызаға булыққан адам келеңсіз қылыққа ұрынбай, сезімін әр кезде ақыл-парасатқа, санаға билеткен жөн. Күйіну – адамның бір нәрсеге көңілі толмай қапаланғанда, орынсыз қиянат көріп, торығуға, қиналысқа, қастыққа ұшырап, бойын қайғы, мұңға алдырғанда шарасыздықтан туындайтын сезім. Араздыққа, реніш пен кейіске қатысты айтылатын ККЛ өте көп. Оның кейбір түрлері мына төмендегідей:

Ала болды. Араздасты, дұрдараз болды. Ынтымақтан кетті. Ала жылан, аш бақа болып отыр. Алакөз болып араздасып отыр. Ала арқан кесісті. Ат кекілін кесісіп, біржолата араздасты. Алакөз қылды. Қырғи қабақ болды. Алаңғасар. Алда-артын ойламайтын. Албасты басты, қара басты. Масқара болды, оңбай қалды. Алдынан кесе-көлденең өтіп болды. Үлкен ибалық көрсетпеді, сыйламады, құрметтемеді. Аллага жазды. Құдайға шет болды. Алла жолынан ауытқыды. Амал қанша, не шара. Ант бұзды. Антын шайқады. Уәдеден тайды. Араға әзәзәл кірді. Араға от салды. Біреуді біреуге шағыстырды. Айдап салды. Араларына қылау түсті. Араларына сөз жүрді. Көңілдеріне кірбің ілінді. Арасынан қара мысық өтті. Арты ашылды. Сыры ашылып, ұятқа қалды. Аруағын аяққа басты. Аруақ аттады. Атақ-абыройын қорлап, меселін қайтарды. Әдет-ғұрыпты бұзды. Арық қойдан бағасы төмен. Үніңді өшір. Шамаңды біл. Жақсылықпен қой. Қадірі жоқ. Айналшық жегендей. Төңіректен, маңайлап жүріп алғанын қарашы. Айрылар дос ердің артқы қасын сұрайды деп, татулықтан кетудің, достықты бұзудың амалын істедің. Айтқан сөзіне жетпеді, уәдесінде тұрмады. Айтудай-ақ айттым. Құдайдың зарын қылдым. Зар илеп жеткізе түсіндірдім. Айт-үйт жоқ. Ай-шайға қарамастан. Бас-көзге, анау-мынау дегенге болмастан. Ақай жоқ, ұқай жоқ. Себеңсізден себеңсіз. Ақ көт торғаи секілді. Ұшып қонған, жеңілтек, шыжбақай. Ақпа құлақ. Сөз ұқпайтын.

айтқан сөз миына кірмейтін кісі. Ақ сайтаны ұстады. Ашу-ызасы келді. Арқасы қозды. Ақсақ қой түстен кейін маңырайды. Ақылдан адасты. Ақылдан жарым болды. Не істерін білмей алжасты. Ақылдан шайнам жоқ. Түк ақыл жоқ. Ақылсыз. Ақылы көтінің аузында. Өзгеге айтар ақылы жоқ, ақымақ. Ақылы қашты. Ақылы кеміп алжасты. Ақылы машы саудайы. Ақылын шашты. Ақымақтық жасады. Асылық етті. Астамшылық қылды.

Зеку. Жекіру, ұру, ақыру да жақтырмағандықты, кейігендікті, ренішті білдіреді. Мүлдем ұнатпай назалануды танытатын зеку жағымсыз қылыққа риза болмаудың түріне қарай қарата айтылатын адамның жынысына, жас ерекшелігіне қарай әр жағдайда әртүрлі деңгейде көрініс табады. Онша дауыс көтермеуден қатты ақыруға дейін баратын зеку мұнын нақтылы айғағындай. Мұндай жағдайда айтылатын сөз орамдары мына төмендегідей:

Тыныш отыр, түге;
Сөйлеме;
Жап аузынды;
Былжырама;
Жоқтан өзгені айтып көкіме;
Құтырма;
Астамсыма;
Артыңа қара;
Көзіне қара;

Көтіне қара;
Қой деймін;
Шамана қара;
Артыңды қыс. Көтіңді қыс;
Тәйт әрі;
Үндемей өз жайыңа отыр;
Үніңді өшір;
Шаманды біл;
Жақсылықпен қой.

Ескерту жасау. Ескерту жасау да кею мен кекесін, күйіну, зекуге ұқсас көңіл күй лебізін білдіреді. Ескертуге қатысты сөз орамдары мына төмендегідей:

Айтпады деме. Көштен қалған күшіктей болма. Иманың кәміл болма. Өйтетіндей кімнің шікәрасысың. Ескертпеді деп ойлама. Өлер алдында қарызыңды кеш. Аруаққа шет болма. Қолыңнан намыс берме. Аруаққа шүбә келтірме. Құбылаға қарап күн өткізбе. Аруақ жолынан тайма. Көрмегенім сол болсын. Жолата көрме. Біреудің обалына қалма. Құдайға жалбарын. Ар-ұятыңды төкпе. Ұяттан безбе. Құдайға құлшылық қыл. Аш бәледен қаш бәле. Жаратқан иемнен рақым тіле. Бастан құлақ садаға, бәлеге жолама. Құдайдың қазанына сие. Ашуыңды бер. Қырыманды былғама. Ашу-ызаңды, өкпеңді маған қи. Құдайыңды ұмытпа. Есіңде болсын. Бекер жұмыссыз өмір өткізбе. Көтіне қарасын. Мінәжат қыл. Көтіңмен бал ашпай отыр. Обалына қалма. Көшке берген тайлағыңды қайтып ал. Пәлелі жерге бармақ сұқпа. Пәледен машайық қашыпты. Сау басыңа сақина тілеме. Таба-

нын жалама, құлдық ұрма, бостан-босқа жалынып жалпайма. Шүкір ана қыл. Шүкіршілік ет.

Лағынет пен назалану. Теріс тілек лағынет түрінде де айтылады. Сөге жамандап, лағынет айту мән-мағынасы жағынан қарғыстың бір түріне жатады. *Лағынет атсын. Лағынет соқсын. Лағынет ұрсын. Қарғыс ұрсын. Лағынет тисін. Нәлет келтірді. Нәлет айтты. Лағынет қамытын киді. Лағынет жаудырды. Ел наласына ұшырады. Ел наласы ұрды. Ел қарғысына ұшырады. Қарғыс атты* дегендер осыны аңғартады.

Қарғысқа мән-мағынасы мен айтылу себептері жағынан жақын лағынет пен балағаттау, зеку, сөгіс пен жерлеу сияқты жағымсыз көңіл-күй лебіздері – негізінен адамдар арасындағы дау-жанжалда, ұрыскерісте айтылатын сөздер.

«Ақ сүтін көкке сауды. Анасы қатты назаланып, алақанын теріс жайып, аналық қарғысын айтып, теріс бата берді» деген сөз жас ұрпақты шошындырған. Мұсылмандық құқықта бір іс-әрекетке риза болмағанда, намысына тигенде айтылатын қарғыс түріндегі аластау, мансұқтау сөздері болады. Ондай сөздер дәстүрлі қазақ қоғамында лағынет, назалану ұғымын білдіреді.

Қатты күйзеліп, ашу-ыза кернеп назаланғанда «Қу Құдай, сығыр Құдай, шұнақ Құдай, қыңыр Құдай, қасқа Құдай, курап қалған қу Құдай, ку мандай, сор мандай, пәрмені күшті Құдай – ақ, күдіреті күшті жаратқан ием-ай, ақыретте екі қолым жағанда, өлгенде о дүниеден де есе-кегімді сұраймын, ант атқыр, ант соққыр, ант ұрғыр, аруақ атқыр, аруақ ұрғыр, Құдай атқыр, атаңа нәлет, көсегесі көгермегір» деген сөздер айтылады. Назаланғанда айтылатын мұндай сөздер мына төмендегідей:

Өкеңнің көз құны бар ма. Не ақың бар, боқ жемесін. Босқа былшылдамасын. Енесін ұрайын. Жағы түскір. Үні өшкір. Жаның шыққыр. Өліп кеткір. Жөргегінде ұрғыр (кішкентай балаға). Тәрбиесі, үлгісі жоқ. Жүгермек келгір. Қыршын қатқыр (балаға). Жүзі қара. Ұятсыз, арсыз, қара бет. Сайтанын (жынын) қағып алайын. Арынын лезде басайын. Желігін басайын. Көк соққан. Құдай атқыр. Алланың қаһары төнсін.

Балағаттау, ғайбаттау. Күнделікті тұрмыс-тіршілікте, адамдардың әрқилы қарым-қатынасында айтылып қалатын қарғыс, қарғау, кейіс сөздеріне мән-мағына жағынан жақындау келетіні – боқтау мен балағат сөздер. Ғайбаттау – жеке адамның, белгілі бір топтың жақсы қасиеттерін көре алмаушылықтан да туындайтын ашу-ыза мен қызғаныш сезімінің жағымсыз көрінісі. Балағаттауға адамның ар-намысы мен қадір-

қасиетін әдепсіздікпен, анайы түрде кемсіту жатады. Дана бабаларымыз балағат пен ғайбат сөзді көп айтатын адамның ұрпағына сол сөздер қарғыс болып жазылып калады деп сақтандырған. «Аяғы жаман төрді былғар, аузы жаман елді былғар» деп, кесірлі ауыздан естілер кесепатты сөзге тоқтау салып, тілін тыйып ұстауға үндеген. Мұндай сөз орамдарының да әр алуан түрі кездеседі. Оның кейбір түрлері мына төмендегідей.

Алаяқ. Сұм, залым, зымиян, суайт. Ант ұрған. Арам қол. Арамза. Сұғанақ қол. Арам ниет. Көңілі қара. Бұзық. Арамтамақ. Еңбексіз күнелтуші. Жатып ішер жалқау. Арсыз. Ас ішіп, аяқ босатар. Жұмысқа қауқары, пайдасы жоқ. Аузын буган өгіз. Атамнан ары, атамнан әрмен. Аузыңды ұрайын. Аузы жарымаған, шілдесінде шырақ көрмеген (түк көрмеген, түкке жарымаған). Атаңа нәлет. Атаңды. Атаңның басы. Атаңа лағынет. Атаңның көрі. Атаңның қақ шекесі. Атаңның құны бар ма. Әкеңнің аузын. Әкеңнің құны бар ма. Әңгі неме. Боқ жеме. Боқмұрын неме. Бұзық. Босқа былшылдамасын. Былшылдама. Доңыздан жаралған. Енесін ұрайын. Жағың түскір. Жалмауыз. Жәлеп. Желкеңнің шұқырын көрме. Жаның шыққыр. Жексұрын. Жетпей желкең қиылғыр. Жүзі қара. Зәнталақ. Ененді ұрайын. Есалаң неме. Есуас. Ит неме. Иттің баласы. Ит-шошқа. Имансыз. Иттің күшігі. Көк соққан. Көк тігілгір, өлім келгір. Көк шешек келгір. Көктей солғыр. Көктемегір. Көмусіз қалғыр. Қасиетсіз. Қуарғыр қу ит. Қара басқыр. Қыржынымды қыртылодатпа. Қара ниет, сұм көңіл. Құдай атқан. Ант ұрған. Құдайдан безген. Марту басқыр (әйелге). Малғұн неме. Малтаңды езбе. Маңғұрт. Маңқа. Меңдуана жегеннен сауымысң. Жынды болдың ба. Милау. Миғұла. Маубас.

Тыйым сөздер. Қазақ тілінде тыйым сөздерге қатысты әр алуан сөз орамдары көп. Тыйым сөздер – әлеуметтік тұрғыдан зиянды әрекеттен тартынуды талап ететін құқықтың реттеу тәсілі, дәстүрлі құқықтық норманың бастапқы нысаны (ҚҰЭ, 8-том, 609 б.). Тыйым сөздер табумен байланысты. Табу дегеніміз діни сенімді бұзушылыққа тыйым салынған әдет заңдылығы екені белгілі. Бұл заңдылықты бұзған адам күдіретті күштің қаһарына ұшырайды деп сендірген. Табу полинезия тілінен қазақшалағанда «қасиетті, тыйым салынған» деген ұғымды білдіреді. Табуды алғаш рет 1771 жылы Джон Кук Полинезиядағы Танго аралының тұрғындарынан жазып алған. Түркі тайпаларындағы табуды Рашид-ад-Дин жазған [95, 512 б.].

Тіл біліміндегі табу – ежелгі әдет-ғұрыпқа, діни наным-сенімге байланысты тура айтуға тыйым салынған атаулар мен есімдерді тұспалдап түсіндіру немесе соған балама болатын басқа сөзбен, синонимімен айту.

Мысалы, түркі халықтары кие тұтқан қасқырды – бөрі, итқұс, ұлыма, серек құлақ, арақұлақ деп, найзағайды – жасын деп атаған сияқты [18, 8 б.] Таным атаулыны түгелдей камтитын табу діни наным-сенімнің құрамдас бөлігі болып табылатын магиямен байланысты.

Ата-бабаларымыз тыйым сөздерді тектен-текке айтпаған. Ондай сөздердің біркатары діни наным-сенімге орай айтылса, енді бір тобы ритуал, салт-дәстүрге байланысты. Қайсыбір тыйым сөздердің сондай-ақ мәдени-эстетикалық мәні бар. Тыйымдар құқықтық реттеумен қатар жастарды тәрбиелеу қызметін атқарады. Мысалы, «Қызға қырық үйден тыю, ұлға отыз үйден тыю» дегендей, тыйым сөздер – өсер ұрпағымызды ұятты, тәрбиесіз қылықтан жирендірер таза халықтық педагогика. Осындай сөздер арқылы да жасөспірімдерді жаман әдет, ерсі істерден, орынсыз қылық, теріс мінездерден, зорлық-зомбылық пен қылмысқа барудан сақтандырып, адамгершілікке, имандылыққа, мейірім-шапағатқа баулып отырған.

Табу мен эвфемизмге қатысты мол дерек Франц Б.Стайнердің «Табу» деп аталатын кітабынан, ағылшын ғалымы Эдвард Вестермарктың, М.М. Найт, И.Л. Петерс, П.Бланчар, Э.Краулердің еңбектерінде айтылған, — дейді түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмді арнайы зерттеген түркітанушы ғалым Әділ Ахметов [17, 6-б.]. Түркі халқының тотемдік нанымдарына байланысты құнды деректерді сонымен қатар Н.А.Баскаков, С.П.Толстов, Д.Е.Хайтун, Н.А.Алексеев, Л.Расони, Г.Н.Потанин, А.Золотирев, В.В.Радлов, Ш.Уәлиханов, Ә.Диваев, Н.И.Ильминский, И.И.Ибрагимов сынды ғалымдардың еңбектерінен кездестіретінін айтады [31; 32; 41; 45; 46]. Автордың атап өткеніндей, табу мен эвфемизмдердің арасындағы байланысты себеп пен салдар деп қараған жөн. Өйткені эвфемизмді тудыратын табу. Табу эвфемизмдерді тудырып қана қоймай, оларға үнемі өз орнын беріп, өзі солардың тасына бой жасырады [17, 7-б; 184, 6-7 бб.].

Түркі халықтарының тотемдік нанымдары мен тыйымдарына байланысты құнды деректерді түркітанушылар өз еңбектерінде көрсеткен. Табу сөздері, зерттеушілердің пікірінше, фетишизммен (заттар мен құбылыстарға табыну), тотемизммен (хайуанат пен өсімдіктің белгілі бір түріне табыну), магизммен (сикырға табыну), анимизммен (жан мен рухқа табыну), шаманизммен де (ай мен күнге, аспан денелеріне, табиғатқа табыну) байланысты [184, 9-б.]. Бағзы заманнан бабаларымыздың жас ұрпақты тірі және өлі табиғатты аялауға, тазалық сақтауға, өткенді есте тұтуға, пәле-жалаға ұшырамауға, әдептілік пен дұрыс мінез-құлыққа баулу мақсатымен құдайдың, аруактың киесі ұрар жаман қылықтан сақтандырған сан алуан тыйым сөздері тілімізде айтылып келеді.

Балаға катысты тыйым сөздер:

Қыз балаға зекіме.

Қыз баланы ұялтпа.

Қызды ұрма.

Әйелге күш көрсетпе.

Қыздың жалғыз өзін түнде даладан су әкелуте жұмсама.

Баланы басқа ұрма.

Октаумен баланы ұрма.

Ожаумен баланы ұрма.

Тірі табиғатты аялаумен байланысты айтылатын тыйым сөздер:

«Итті теппе» дейтіні – бізде «Иттің жаманы ырыс әкеледі» деген ұғым бар. Демек, итті тепкенің – ырысынды тепкенің...

Итті шөмішпен ұрма. Атты басынан ұрмайды. Малды басынан ұрмайды. Ұрсаң, малдың құты кетеді.

Сондай-ақ, кейбір малдың басында ерекше белгі болады, бұл – құт. Оны байқамай, басқаға беріп немесе сатып жіберсе, мал басы өспей, құты қашып кетеді деген наным да жоқ емес.

Аққуды атпа. Құстың ұясын бұзба, жұмыртқасын жарма. Құмырсқаның илеуін таптама. Итаяқты теппе. Малды теппе. Тірі малға көрсетіп, екінші малды сойма.

Себебі мал киесінің қарғысына қаласың. Шапшыған қанды, аққан жынның иісін сезген сауын малдары да бір-біріне жанашырлық сезімде болып, тиышсызданады, сүтінен айырылады дейді.

Күл үстіне төгіп тастаған жынның иісімен бүкіл ауыл сиырларының өкіріп-бақыратындары да сиыр иесі – Зеңгі бабаның шақыруымен деп нанған.

Қойдың үстінен аттама. Көктем кезінде ұрғашы аңды өлтірме, жаңа туылған төлі жетім қалады. Күзде буаз аңды атпа.

Аңды қан жоса қылып, қалай болса, солай қырып-жойма. Себебі ақыр түбінде қарғысына ұшырап, өзін опат боласың.

Ит аспанға қарап ұлыса, жамандық шақырады (Мерзімді баспасөз беттерінен).

Нанға, асқа қатысты тыйым сөздер. «Нан – тамақтың атасы, ынтымақ – көптің батасы. Нан – дәм басы. Ас атасы – нан. Нан бар жерде ән бар» деген аталы сөздер ел есінде сақталған. Сондықтан дастарқанға алдымен нан қойылады. Таңертең нан ауыз тимей үйден шығуға болмайды.

«Асығыспын, нан ауыз тиейін», «Ең құрымаса, нан ауыз ти», – деп айтылатыны бекер емес.

Нанды кір, лас қолыңмен ұстама. Нанды жерге тастама. Нанды қоксыққа, қоқысқа тастамайды. Нанды лақтырып ойнамайды. Нанды аяқ асты етпейді. Нанның үстіне басқа нәрсе қоймайды. Нанды бір қолымен үзбейді. Үйге келген кісіге наннан ауыз тигізбей жібермейді. Таба нанды төңкерме. Нанды, тамақты сынамайды. Өйткені нанды сынау – ашаршылықты шақыртатын жаман ырым. Аузында нан бар адам жаман сөз айтпайды. Нанды, оның қоқымын аяқпен баспайды. Нанды рәсуа етпе. Нан қоқымын, дастарқанды қағазбен сүртпе. Нанды шашпа, нанды рәсуа етпе. Нан түйірін аяққа басу, ысырап ету обал болып саналады. Нансыз өмір жоқ. «Аштықтан барар жеріңе жете алмай тұрсаң, қол жетпейтін жерде тұрған нанды алу үшін қасиетті Құранды аяқ астына қойып нанды алып, әлден» – дейді екен.

Әсіресе үй тұрмысына қатысты тыйым сөз өте көп. Сондай-ақ тағамға байланысты әр алуан ырым мен тыйымдар, өлікке байланысты нанымдар да айтылады.

Ұлттық болмыстың эротикалық таным-түсінігі. Қай халықты алсақ та бейпіл сөздерді тыйым сөздерге жатқызатыны белгілі. Қазақ халқының ұлттық болмысын танып түсінуде эротикалық астарға толы тыйым, жөн-жоралғы, ырым, наным-сенім, бейпіл сөз атадан балаға берілу арқылы ғасырлар бойы жалғасын тауып отырған. Халықтың ой-өрісін, көркемдік қабілет-түйсігін, эротикалық астарға толы әзіл-қалжыңын, сезім-сырын, өмір салтын айғақтайтын мұндай мәдени рухани үрдістің қоғамдық құбылыс, қоғамдық мінез, халықтың төлтума мұрасы болып табылатыны белгілі.

Қазақ тілі ұлттық болмыстың осы аталған эротикалық таным-түсінігін білдіретін сөздерге аса бай. Тұрмыс-тіршілігі мен мәдени, рухани өмірінде экстенсивті жүйені тұғыр еткен сахара қазақтары үшін халық болмысының ең бір жанды айғағы, мәдени-рухани үлгісі болып табылатындықтан, аталған фольклорлық мұраға ден қойып, зерттеп-зерделеудің маңызы айтылып жүр (А. Сейдімбек). Жолдастық, ағайыншылық, құдандаластық, тағы басқа қарым-қатынасты айғақтайтын сөз орамдарын қиыстырып, дәстүрлі әдет-ғұрыпқа сай жарасымды кәделерін ескермеу, жөн-жосықты білмеу болып саналып, реніш тудыруы мүмкін.

Қоршаған ортаны, өмірді, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, мәдени экстенсивті жүйені тұғыр еткен халық үшін фольклорлық мұраның да ұлттық болмыстың ең бір жанды айғағы, рухани үлгісі екені анық. Қазақ арасында жас, жыныс ерекшелігіне орай, сондай-ақ туыстық қатынасына байланысты қалыптасқан мың сан жөн-жоралғы мен салт-дәстүрлер қыз бен жігіттің, құрбы-құрдастардың, нағашылы-

жиендердің, кайны мен жеңгенің арасындағы әзіл-қалжың, بازیна, ойын кейде емеурін, астарлы сөз түрінде көрініс тапқан. Құндылықтар жүйесін, тыйым мен тәртіп нормасын қалыптастыратындықтан, эротикалық фольклор да этникалық мәдениеттің бір айғағы болып табылып, соның аясында көрініс табатыны А. Сейдімбектің 2005 жылы баспадан жарық көрген «Бейпіл сөздер» атты кітабында сипатталған.

СӨЗ ӨНЕРІ ЖӨНІНДЕ

Қазақ сөз өнеріне ден қойып, оны сырлы әлем деп бағалап, ең қастерлі құндылық санаған. Бар жиған-терген ілімін, көрген-түйген даналығын, сезімі мен сенімін, тәлім-тәрбиесі мен арман-мүддесін тапқыр сөзбен білдіріп, ұтымды теңеулермен жеткізді. Қазақ тілінің байлығы мен тереңдігі, көркемдігі мен бейнелігі, әуендігі мен нәзік ырғақтылығы, алымды да кең тыныстылығы, қырлы-сырлы тіл екендігі жөнінде аз айтылған жоқ. Ана тілі – халқымыздың тозбайтын, тот баспайтын, жоғалмас, өмірлік асыл мұрасы. Ана тілінің құдіретімен жас ұрпақты адалдыққа, әділдікке, ақыл-парасатқа, жақсылыққа, адамдыққа, еңбекке, елдікке, отаншылдыққа, өнерге үндеген, ынтымаққа, шешендікке, ерлікке, игілікті іске, ар-намысқа, пәтуалыққа баулыған. Ана тілінің қыр-сырына қанып өсу – әр адамның өзін саналы да білімді сездіретін маңызды өзек. Тіл байлығы сөз өнеріндегі мазмұн байлығын анықтайды. Жекелеген сөздерді әр тұста орайын келтіріп, сөйлемнің ырғағын, ұйқасын құбылтып, әсерін күшейтіп қолдана білу – ділмарлықтың белгісі.

Қазақ – тіліп түсер ділмар, сойып түсер сөзшен халық, шешендік өнері – халқымызға тән, қанымызға сінген қасиет деген пікір қалыптасқан. Ата-бабаларымыз асыл сөзді ардақтап, бағалай білген, кестесі келіскен әдемі сөзді қасиеттеп өнер тұтқан, «малға жарлы қылсаң да, сөзге жарлы қылма», «тіземнен сүріндірсең сүріндір, тілімнен сүріндірме» деп тілек еткен, сөз өнерін ардың өлшемі деп санаған.

Шешендік өнерде баса мән берілетін сөйлеу сазы (грек. melodikos-әуенді) сөйлеу сарынының акустикалық көрінісі ретінде сөйлемнің мағыналық тұрғыдан маңызды бөлігін баса көрсетумен қоса көңіл-күй көрінісі, кекесін мен мысқыл, әзіл-қалжың секілді кейбір сәттерін аңғартады.

Тым ертеден, сонау VI ғасырдан жеткен жалпы түрікке тән баба тіліміздің ескерткіші Орхон-Енисей жазуында сақталған, күреске

шакырған ердің жүрек тебіренісімен айтқан сөзі туралы ұлы жазушымыз Ғабит Мүсірепов былай деген: «Бұл – өскен тілге тән көркем әдебиет тілі. Әрі шешен, әрі көркем сөйлей алатын халықтың тілі. Будандаспаған, сыртқы әсерден таза тіл. VI ғасырда осындай дәрежеге жеткен тілдің түп тамыры ой жетпес әріде жатпақ» («Ана тілі», 23.04.1992).

Қазақ тілінде сендіру, иландыру, ұйыту бағытындағы стильге саяси, экономикалық, әлеуметтік өзекті де өткір мәселелерге қатысты қоғамдық ой-пікір қалыптастыратын көсемсөз жатады. Көсемсөз атауын А.Байтұрсынұлы енгізіп, «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде теориялық тұрғыда негіздеген. Көсемсөз айтылатын ой, оны жеткізу тәсіліне қарай памфлет, фельетон түрінде де жазылады. Көсемсөздің озық үлгілері шешендік сөздерге саятыны белгілі. Көсемсөз (демек публицистика) жазба түрде көрінсе, шешендік сөз ауызша сөйлеу тіліне тән. «Сөз өнері – өнер атаулының ең қиыны мен күрделісі» – дейді О. Балзак («Қаз. әдеб.», 13.09.1997).

Ежелгі Грекия мен Рим заманынан бермен мәдени-рухани құндылығының ең маңызды түрі саналған шешендік өнерге (риторика-грек. *rhetorike* – шешендік) қай халық болса да үлкен мән беретіні белгілі. Дей тұрсақ та шешендікке тән тапқыштық, риторикалық әдіс, суырыпсалмалық, сөзге иландырғыштық – өте-мөте қазақ халқында кең тараған өнер. Шешендік тілде сөз түлету, арнайы стильдік мақсатпен лексеманың негізгі мағынасынан туындаған ауыс мағынада қолдану, лексикалық элементтің семантикасына өзгеше астар беріп, соныландырып қолдану секілді ежелгі бейнелі сөз саптау әдісі арқылы ең сұрыпталған, синтезделген сөз қолданыс амалдары таразыланады. Мұнда сөз сөйлеу машығы, дыбыстау ерекшелігімен қоса ерекше синтаксистік құрылымға негізделген сөз тіркесі мен сөйлемдер ескеріледі (С.Негимов, Е.Жұбанов).

Қазақ халқының қанына сіңген ұлттық сипатының бастысы көркем сөзді үлкен өнер дәрежесіне көтеріп, оның қадір-қасиетін әрдайым артырып, сөзді ұстартып, жетілдіріп, дамытып отырғандықтан, тәрбие, тәртіп, адамдық, әдет-ғұрыпқа қатысты моральдық-этикалық нормаларын да сөз арқылы жүргізіп, келер ұрпаққа жеткізіп отырды.

Шешендік өнер бәсекелі ортада ойын жеткізу мен сөйлеу өнеріне ден қойған тұстағы сұраныстан туындаған. Таңдайы жарылған ділмар, маңдайы жарылған көсем, ойы ұшқыр сұңғыла, қазақтың қызыл сөзінің майын тамызып, таңды таңға ұрып екпіндете, желпіне, мәнеріне келтіре киыннан қиыстырып сөйлеп, жиылған жұрттың құлақ құрышын қандырып, ұмытылмастай әсер қалдыратын «Өнер алды – қызыл тіл»

деп ұғатын әр ата-ананың балаларын сөз өнеріне, көркем тілмен келістіре сөйлей білуге өз мәнінде баса көңіл бөлуі – халқымыздың қанына сіңген қасиеті, халықтық педагогиканың негізі.

Халық арасындағы тамырын тереңнен тартқан үрдісі, шешендік өнерге бейімділікті шығыс зерттеушілерінің жоғары бағалап, өзге жұртта кездесе бермейтін ұрпақ тәрбиесі үшін аса маңызды игі дәстүр екенін атап өткені бүгінгі таңда еске алынуда. Шығыс зерттеушілері қазақтардың өз ана тілінде мүдірмей, кідірмей екпіндете сөйлеуін, ойын дәл, айқын ұғындырып, әр сөзін арнайы ырғақпен, ұйқаспен қиыстырып айтатынын арнайы атап өтіп, мұны шешендіктің өзіндік белгісі түрінде жоғары бағалаған.

Өткендегі атақты билеріміз емін-сркін көсіліп сөйлеп кеткенде дұрыс жолдан ауытқыған тентектерді тезге сала білген, қиын-қыстау кездерде адасқанға тоқтау айтып, сасқанда сабасына түсірген, ерегескен ер мен жауласқан екі ру-тайпаның дауын бұлтартпас сөз тауып шеше білген деседі. Шаршы топтың алдындағы сөз сайысында тапқырлық, шешендік танытқан, тілінен бал тамған дана билеріміздің арғы-бергі өмірден түйген ой-арманға толы, өнегелі сөздері тыңдаушысын бейжай қалдырған емес. Орыс түркологі С.Е. Малов былай дейді: «Қазақ – өзінің бейнелілігі мен суреттілігі жағынан бөлекшеленіп тұратын көркем тілімен, айшықты әсем фольклорымен бұрын да, қазір де даңқы шығып жүрген халық». Татар ақыны Хасан Турфан: «Сырлы тіл, жырлы тіл, нұрлы тіл – қазақ тілін ғасырлар бойында қастерлеп сақтағандарыңыз үшін, қазақ бауырлар, сіздерге бек зор рахмет», – деген-ді.

Атақты түркітанушы В.В.Радлов: «Қазақтардың тілі жатық та шешен әрі өткір, көбіне іліп-қағып сұрақ пен жауап беруге келгенде таң қалдырарлықтай оралымды сөйлейді. Кез келгені, тіптен, сауатсыздарының өзі ана тілінде біздің Еуропада байқап жүргеніміздей тек француздар мен орыстардың дәрежесінде сөйлейді. Олардың сөзге тапқырлығы мен шешендігі маған әсер етті» – деген екен («Егемен Қазақстан», 19.02.1999). Ал сөздік құрамы осыншама бай, грамматикалық амал-тәсілі мейлінше икемді, ішкі мүмкіндігі қарымды, оралымды екені, дамып жетілуге, жанаруға бейімділігі ең алдымен жан-жақты ойластырған орфографиялық сөздіктен танылатыны анық. Бұл айтылғанның тіліміз үшін өмірлік маңызы бар.

Ата - бабамыз жас жеткіншектерді жиын-тойға қатыстырып, нақыл өсиетті, қисса жырларды, халықтың елдігін, жеріміздің бүтіндігін сипаттайтын аталы да кестелі сөзді, шешендік өнерді тыңдатып, ана тілін терең меңгертіп, тәлім-тәрбие бергенін бұдан екі ғасыр бұрынғы сырт

елдік ғалымдар А. Янушкевич, В.И. Даль жоғары бағалап, тәнті болған, қазақ болмысына тән, халық менталитетінің айқын көрінісі деп атап өткені жайында проф. Жәкән Молдабеков өз кітабында келтірген екен («Ана тілі» 04.07.09). Швецияның үлкен бір ғалымы Моңғолия, Қытай, Түркиядағы халықтардың тұрмыс-тіршілігімен танысып, қазақтардың өзін, салт-дәстүрін сақтаудағы пәрменділігін дастарқанның құдіретінен көргенін, дастарқан басы тентекті тезге салатын, ұрпаққа үлгі боларлық бата берілетін, тіл өнеріне баулитын ымыра – жоралғы берілетін орын екенін айтып таңғалғаны жайында «Алматы ақшамы» газетінен оқығанымыз бар.

Көне тарихпен бірге жасап келе жатқан тапқырлық пен ділмарлыққа дағдыландыратын, ана тілін тереңдетіп меңгеруге әсер ететін көркем де әсерлі сөз үлгісі шешендік сөздер – қоғам өміріне, тұрмыс-тіршілікке, қоршаған ортаға қатысты терең ой, бейнелі шебер тілмен айтылған терең мағыналы тұжырымдар деңгейіндегі тағылым-тәрбиелік мәні зор өзіне тән белгі-сипаты қалыптасқан әлеуметтік құбылысқа жататын ауыз әдебиетінің шағын көлемдегі дидактикалық жанры. Ол мазмұнына қарай шешендік арнау, шешендік толғау, шешендік дау сияқты салаларға бөлініп, олар өз ішінен бірнешеге жіктеліп, жер мен жесір, құн мен мал, ар мен намыс дауларын шешерде, көңіл айту мен естіртуде, бата мен тілек білдіруде, әзіл-оспақ пен сын-сықақ айтқанда, тақпақ пен термелерде қолданылады. Ауызша сөйлеудің аясы кеңіген сайын шешендік сөздің қажеттігі арта түсетіні белгілі. «Сезімнің сыртқа шықпас тұсы бар ма, жасырар оны адамның күші бар ма» – деп, ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров айтқандай, қазақтың кереметтей көркем, тенеу-бейнелеулері жан-жақты оралымды да ырғақты тілін халықтың рухани болмысымен, түсінік-пайымдауымен, салт-дәстүрімен тығыз байланыстыра этнографиялық үлгілері мен ерекшелігін Кеңес дәуірінде байыптылықпен зерттеп-зерделеген қаламгерлеріміз болды. Атап айтқанда, С.Сейфуллин, Ә.Мәметова, Б.Адамбаев, Б.Ақмұқанов, Р.Сыздық қазақтың ертедегі шешендік сөздерін зерттеп, түрлері мен мазмұнын, стильдік-композициялық құрылымын жан-жақты анықтап, оларды халықтың рухани-мәдени өміріндегі дәстүрі мол ең маңызды қажеттіліктің біріне жатқызып, даналық сөздер, тапқыр сөздер, үлгі-өнеге мен нақыл сөздер, шешендік айтыстар деп тарамдайды. Ертедегі билер аузынан шыққан шешендік сөздерде ұйқас, ырғақ сияқты поэтикалық элементтер, әсерлі де бейнелі эпитеттер, образды тенеулер, метафоралар, анафора мен эпифоралар, шендестіру, сөзді ажарлайтын аллитерация мен ассонанс қолданылған. Айтар ойына көрік беретін мақал-мәтел, нақыл сөзді көптеп келтіру де шешендік сөзге эмоциялық

реңк беріп, экспрессиясын күшейтіп, көріктететін амалдың бірінен саналады (Р.Сыздық).

Қазақ тілі қазіргідей стиль жағынан салаланбай тұрған кезінде патриархалдық-рулық қоғамның алуан салалы өмір-тіршілігіне жарайтын, елші мен жаушының, би мен шешеннің, батагөй мен ақылгөйдің, тағы басқа айтқыш та әділ тілділердің отты да қайрауы жетілген өткір әрі ұтқыр тілі, бейнелі, перделі тұспалды сөздерге иек артқан тілі ретінде аталады. Қазақ халқының осындай поэтикалық тілінің айшықты, әсем сөз қолданысы туралы проф. Есет Жұбанов былайша сипаттама беріп, сөз қозғайды: «Қазақ тұяғы бүтін тұлпар жоқ, канаты бүтін сұңқар жоқ» деп тәуба қылғанда, «алтау ала болса, ауыздағы кетер, төртеу түгел болса, төбедегі келер» деп накыл айтқанда, «аларманға алтау аз, берерменге бесеу көп» деп кінәласқанда, «тәуекел ет те, тас жұт, ажалың жетпей өлмейсің» деп қайрат бергенде, «сен бұзау терісі шөншіксің, мен – өгіз терісі талыспын» деп әлдебіреуге сес көрсеткенде, «сақ етер тиіп саныма, сақсырым толды қаныма» деп күйзелгенде, «құйрығы жоқ, жалы жоқ құлан қайтіп күн көрер, аяғы жоқ, жалы жоқ жылан қайтіп күн көрер» деп жалбарынғанда, жайдан-жай тілін безеп отырған жоқ, өткеннің кейінгіге қалдырған өсиет сөзі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыр» («Қазақ әдебиеті» 18.08.1985).

Аса ауыр шиеленіскен дауды азғана тұшымды сөзбен бітістірген дуалы ауыз шешендердің сөзтапқыштық, суырыпсалмалық, тартымды да терең ойлы толғауымен тыңдаушыны айтқанына ұйыта білу шеберлігімен халықты жүйелі сөзге, бітімді іске тоқтата білгені ел жадында. Сөйтіп орны толмас өкінішті сабырға шақырып, ұлан-ғайыр алқапты думанды тойға бөлейтін ділмар бабаларымыздың көкірек ойының тереңдігімен әр сөзін тұңғыық сыр, саркылмас сезімге негіздеп, кейінгі ұрпаққа даналық сөздердің бай қорын қалдыруы қазіргі қаламгерлерді де таңдай қақтырады. Әр алуан өкпе-наз, дау-дамай, талас-тартыс, ұрыс-керісті жиналған жұрттың көзінше шешерде от ауызды, орақ тілді би-шешендер қиыннан қиыстырып, терең ойға негізделген бейнелі де бедерлі сөз орамдарын төгілтіп, кесімді де бітімді сөздерімен сот-собырсыз-ақ мәселені тындырып отырған.

«Ердің құнын екі-ақ ауыз сөзбен шешкен», «даулы мәселені түйінді төрт-ақ ауыз сөзбен тындырған» деген ертеден айтылып келген накыл сөз осындай теңдесі жоқ сөз маржанымен тыңдаушыларын таңдай қақтырған төтеннен төге сөйлейтін тапқыр да ақылды, басынан сөз асырмаған, топта торай бермеген шешен-билерге арнап айтылған. Бек білімді, ақыл-парасаты мол, әділетті, көпті көрген, әдет рәсімді тегіс білетін, әр жұмысты қара қылды қақ жарып орнына келтіретін шешен

билер жайында айтылатын «батыр деген бір барак ит, екі қатынның бірі табатын, би деген бір ақсарағат, бүтін елден біреуі ғана табатын» деген мақал биді батырдан да артығырақ бағалағанды аңғартады (М.Ізімов).

Жазу-сызу кең тарамағандықтан, ерте заманда өмір сүрген жүздеген шешен билердің қайсыбірінің аты- жөні белгісіз болып қалды. Артына өлмейтін сөз қалдырған аты-жөні белгілердің де айтқандарының бізге жетпегені аз емес. Өмір сүрген уақыты белгісіз, ұрпағымызға «түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» дейтін ел аузындағы қанатты сөзімен белгілі Майқы шешен – би атаулының алғашқысы саналады. Халық аңызында Майқы бидің түсін жорытқанда айтқан мынадай сөзі айтылып жүр: «Көзі қысық, тісі қысық жаудан гөрі, көзі шегір, өзі жемір жаудан ұрпағым көп қорлық көретін болады. Ұрпағымның керегесі сөгіліп, уығы сынып, шаңырағы шайқалатын кез болады екен. Ұрпағым ынжықтық танытып, мына маған сөйлей алмай отырған сендер сияқты мөнді-мөнді болып, ұзақ уақыт сонын табанында болады екен» («Ана тілі», 5 тамыз, 1990 ж.).

XV-XVI ғасырлар тұсында өмір сүрген Жиренше шешеннің атынан айтылып, халық жадында сақталған аңыз-әңгімелер мен шешендік сөздер ғасырлар бойы бірнеше буынның өңдеуімен сақталып, ортақ мұраға айналып кеткен. Ел мен елді бітістірген биліктілігімен, қара қылды қас жарған әділдігімен, тура жолдан таймайтын адалдығымен, тапқыр шешендігімен халық бірлігін нығайтуға зор үлес қосып, аса зор беделге ие болған кемеңгер үш бидің кейінгі ұрпаққа жол көрсетіп, жөн-жоба сілтер өнегелі өсиет сөздері ел аузында құрандай жатталып қалған. Қаз дауысты Қазыбек би, Төле би, Әйтеке би, тағы басқа шешендердің терең ойлы-пәтуалы тұжырымы, сөйлеу мәнері қазіргі оқыған, жан-жақты білімді де ділмар қаламгердің өзін тамсандыратыны тегін емес.

XVII-XVIII ғасырларда өмір сүрген Төле би Әлібекұлының кейінгі ұрпаққа жөн-жоба көрсететін шешендік өсиет сөздері айтпақ ойының ұшқыр да тапқырлығымен, тап басатын көркем теңеулерінің дәлдігімен, тілінің өткір айқындылығымен ерекшеленеді. Өткен дәуірдегі орыс зерттеушілері А.Левшин, Ғ.Маковецкий, Л.Баллюзек Төле би сөздеріне мән бере, оның есімін құрмет тұта атап өткен екен.

Әр кезде Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Шәкәрім Құдайбердіұлы, С.Сейфуллин, М.Әуезов, Б.Адамбаев, Н. Төреқұлов тағы басқа қазақ қаламгерлері Төле биге қатысты зерттеу мен ой-тұжырымдарын жазған. Күміс көмей қаз дауысты Қазыбек Келдібекұлы бидің (1667-1764) шешендік сөздері, тұжырымды терең толғаулары, суырыпсалма таппақтап айтқан сөздері білдірер ойының ұшқыр да тапқырлығымен, тап баса-

тын көркем тенеулерінің дәлдігімен, тілінің өткір де айқындығымен ерекшеленіп, тыңдаушы жадында тез сақталатын нақыл мен қанатты сөз түрінде өрбіп, бізге жеткен мұра ретінде сақталған. Қазыбек бидің қайраткерлік қызметі мен шешендік өнерін Ш.Уәлиханов, Б.Адамбаев, Н.Торсқұлов, Ш.Маржани, А.Л. Левшин жоғары бағалап, атап өткен.

Ел аузында «айыр тілді Әйтеке аталып кеткен Әйтеке би Байбекұлы» (1644-1700) туралы аңыз әңгімелер мен жырлар, оның айтқан биліктері, шешендік сөздері, толғаулары халық арасында көп сақталған. Әйтеке биге қатысты С. Толыбеков, Х.Досмұхамедұлы, Ө.Кекілбаев, М.Есламғалиұлы өз ой-толғамдарын жазған. Ертедегі дана би-шешендеріміздің, одан кейінгі акын-жазушыларымыз бен қаламгерлеріміздің шешендік сөздері арқылы тіліміздің мол байлығын көрсете білуі қазіргі ұрпаққа үлгі.

Тілді құрмет тұту – оны байытып кемелдендіру, қолдану аясын кеңейту ғана емес, сонымен қатар оның жарасымды үйлесімін сақтап, мағыналық бояуын қанықтыра түсу де. Кейде тіпті оқыған ересек адамның өзі көпшілік алдында сөйлеп тұрып, *жаңағы, алгі, енді, нететін болдық, неттік, жаңа, тағы, былай* деген секілді артық сөзді қыстырып, орашалақ сөйлемдермен ойын жатық қиыстырмай айтып, тыңдаушысын мезі ғып алатыны бар. Аға ғалымдарымыздың әлденеше рет атап өткеніндей, тіл мәдениеті дегеніміз тілдік норманы сақтап жазу, орфоэпиялық нормаға сәйкес сөйлеу ғана емес. Тұрақты сөз тіркесі мен синонимдерді қолдана білу шеберлігін танытып, жан-жақты, сансалалы білімін көрсетіп, көркемсөз орамдарын қолдана жатық сөйлеп, айтайын дегенін дәл, ұғынықты, логикалық ой қатесінсіз жеткізе білу, дұрыс, мәнерлі, бейнелі түрде сөйлеу тәсілі де тіл мәдениетіне жатады. Қазіргі жастарымыздың тілі тым жұтан, қарапайым, тіпті қарабайыр. Олар халқымыздың тіл байлығын, тілдің көркемдік тәсілін, сөйлеу мәнерін өз мәнінде меңгермеген. Олардың сөйлеу тілінде мақал-мәтел мен нақыл сөздер, синоним мен қанатты сөз тіркесі мүлде сирек деген алаңдаушылық пікір айтылып жүр. Тіпті дәмді сөзге дәрменсіз қарттарымыз көбейіп кетті дегенді де естіп қаламыз. Бұл айтылғанға керісінше, өткен кезде дуалы ауыз ділмарлардан сөздің зерделі кестесін естіп, оларды сағаттар бойы қас қақпай тыңдап тәлім алған, нәрлі сөзбен сусындап өскен жас ұрпақ тілін шынықтырып, ділмарлық өнердің қыр-сырын жете меңгеріп, өз ойын көркем тілмен жеткізе алған деседі. Халықтың жаппай сауатсыз болып, теледидардың да жоқ кезінде жас ұрпақ өздері естіген асыл сөз бен құнды пікірді басқаларға айтып беріп, дұрыс, әсерлі сөйлеуге жаттыққан көрінеді. Олар ой дәлдігімен, ықшамдылығымен, тереңдігімен қоса үнділік пен саздылыққа, ұйқас

пен ырғаққа негізделген мақал-мәтелді, қанатты сөздерді, мағыналы өлең жолы мен көркем сөйлемді есте сақтап, қолдана білді. Ел іші сөз өнерін терең игерудің мектебіндей болған. Көнекөз қариялардың айтуынша, сондай ортада өскен жастар сөйлейтін сөзіне өте жауапты қарап, тобықтай ой түйінін тауып айтуға, аз болса да, саз сөйлеуге тырысқан. Сол кездегі сөз өнеріне ден қойған халқымыз туралы «әр екі қазақтың бірі – ақын» деген екен.

Өкінішке орай, жыл өткен сайын ақындық қабілеті бар адамдар ғана емес, поэзияны түсінетін, сезінетіндер де азая түскен секілді әсер аласың. Ой шашыраңқылығы, мүкіс сөйлемдер, көпсөзділік қайсыбір қарт адамдардың да сөз саптауынан байқалып жүр. Сан ғасырдан бері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, халықпен бірге жасасып келе жатқан ұлағатты сөздерге бабалардың айтып кеткен өсиеттері де жатады. Аузы дуалы ұлылардың айтып қалдырған нақыл сөз бен мәндес өсиеттері келер ұрпақтың, халқымыздың иба, инабат, иман, ізет, обал, қайырымдылық, үлкенге құрмет, кішіге салауат сияқты абзал қасиеттерін бойларында сақтап, дұрыс тәлім-тәрбие алуын көздеу мақсатында айтылған.

«Ана сүті бой өсіреді, ана тілі ой өсіреді» дегендей, жас ұрпақ заманында аяқтыға жол, ауыздыға дес бермеген көпті көрген көнекөз қариялардың аталы сөздерінің мағынасын, ақ жаулықты әжелердің өмірден түйген тағылымын ұғып, тереңге үңіле түсетін. Терең ойлы, қызыл тілді, ауыздыға сөз бермейтін, аяқтыға жол бермейтіндердің тағылымдық, танымдық маңызға ие жүйелі айтылған әңгіме-сұхбатымен, жыр-дастанымен тыңдаушының құлақ құрышын қандырып, жан-жүйесін тебірентіп, рухани және эстетикалық игілікті жас ұрпақтың бойына ұялатып, әсерлі сезімге бөлегені белгілі. Ана тілі мен халықтық тәрбие – егіз ұғым. Тілдің жас ұрпаққа үйретері, берер тәлімі өлшеусіз дейтініміз бар.

«Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан» демекші, баяғының өнер өресі биік оқымаған ділмар академиктері атанғандар көзден бұлбұл ұшты деп өкінетіндер аз емес. Осы орайда өткен ғасырдың 80-жылдарында 90-нан асып қайтыс болған атақты тоғызқұмалақшы Рахымбай Кәрімбаев ақсақалдың айтқаны есіме түседі. Егде жастағы қаламгерлер ол кісінің бейнелі сөз орамдарын қиыстырып, көркем тілмен әр алуан тақырыпта айтқан ой-толғамдарын зейін қоя ұйып тыңдайтын. Арнайы оқу бітірмеген, ескіше сауаты ғана бар адамның тіл өнеріне соншама жетік болуының сыры неде дегенге қария «сөз өнеріне, ділмарлыққа баланы жастай баулу керек». Білімпаздардың айтуынша, әр алуан қабілетке икемділік баланың 5-10 жасында қалыптасатын көрінеді.

Әкем әлді-ауқатты кісі болатын. Үйге алыстан қонақ келгенде әкем балаларын да отырғызып, әңгіме тыңдататын.

«Менің 4-5 жасар кезім. Әкені тыңдау керектігін маған ұғындырып қойған. Біраз отырып, қалғып кеткенімде мені апарып жатқыздыратын. 13 жасыма дейін осылай болды. Бір ғажабы, он үш жасқа толғанда үлкендердің айтқан ұлағатты сөздері сап есіме түсті. Бала сөз ұқпайды деген бекер сөз. Естігендердің баланың жадында қалатыны аз болмайды екен. Содан әңгіме тыңдауды өзім қалап баратын болдым. Қазір, өкінішке орай, көп отбасында балаларға әңгіме тыңдатпай, өз белмелеріне жеке отырғызады» – деп сөзін жалғастырған.

Аузы дуалы ділмар шешендердің қара сөзбен айтқан ұйқасы мен ырағы келіскен құйылып тұрған көркем де көңілге қонымды сөз саптауының тыңдаушының таным-түсінігіне, сезіміне әсер етіп, ұмытылмай, халықтың жадында сақталуының өзіндік мәні бар.

«Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады», – деген Абай бабамыздың өсиетін есте тұтқан жас ұрпақ дуалы ауыздан шыққан сөзге мән беріп, ана тілінің таңғажайып қасиеттері жайында тебірене айтылған ой-толғамын қысқа да нұсқа, өнегелі де өшпес пікір – пайымдауды зерделеп оқып, біліп алса екен деген мақсатпен жеке үзінділерді келтіріп отырмыз. Бүгінгі таңда жеке адамдардың айтқан мынадай жалынды сөздері халық арасында кең тарап, жиі қайталанып, ел аузында сақталған естілерден қалған есті сөздерге айналды. «Қос тіл – қос қанатың», «Тіл тағдыры – ел тағдыры, тіл теңдігі – ел теңдігі». «Халықтың жаны – тілінде». «Елінді жамандасаң – көмусіз қаласың; жерінді қорғамасаң – көмусіз қаласың»; «Дуалы ауыздан – уәлі сөз»; «Көңілден шыққан көрікті сөз»; «Тіл оңалмай, діл оңалмайды, діл оңалмай, дін оңалмайды. Осы үшеуін оңалта алмаған ел оңбайды», «Тіл туыстығы – діл туыстығы».

Ана тілі мен сөз өнеріне қатысты көңілден шыққан көрікті сөз бен ой кестелері мына төмендегідей мақал мен қанатты сөздей ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырған.

Тіл атағынды өсірер де өшірер.

Шешен сөз бастар, батыр қол бастар, көсем ел бастар.

Шебердің қолы мерген, шешеннің сөзі мерген.

Шебердің қолы ортақ, шешеннің тілі ортақ.

Ине көзінен сынады, шешен сөзінен сынады.

Адам сөзінен жазады, сиыр мүйізінен жазады.

Аяқтыға жол бермеген, ауыздыға сөз бермеген.

Бір жақсы сөз бітірер мың көңілдің жарасын.

Тілмен тікен де алады.

Тұз астың дәмін келтірер, мақал сөздің сәнін келтіреді.

Жүйелі сөз жүйесін табар, жүйесіз сөз иесін табар.

Жүзден біреу — шешен, мыңнан біреу — көсем.

Тілдің майын тамызып, сөздің балын ағызып, қас шешендер сөз айтар.

Көп ішінде сөйлеген көсемдіктің белгісі, көпке сөзі ұнаған шешендіктің белгісі. «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады», «Тіл қылыштан өткір», «Жақсы сөз жараны да жазады», «Жаман сөз жанға кірген тікен», «Құлақтан кірген суық сөз көңілге барып мұз болар», «Адамды адам еткен ой мен сөз», «Тәрбие тілден басталады», «Өнегелі өмірден – өнегелі сөз», «Халықның жаны тілінде», «Батырды шешен аттан түсіріпті», «Аузы жаман ел былғайды, аяғы жаман төр былғайды», «Жақсы сөйлесе, аузынан гүл төгіледі, жаман сөйлесе, аузынан жың төгіледі» – деп, ата-бабаларымыз жас өспірімді имандылыққа баулуға орасан зор игі әсерін тигізген, ел аузында айтылып келген естілерден қалған есті сөздерге мән беріп, ұрпақтардың санасына сіңіріп отырған. Сөзден құдіретті не бар. Айтар ой-пікірін дөп басып, дәл жеткізу үшін сөзді дұрыс талғап, жүйесін тауып, тігісін жатық етіп, тіліміздің сөз байлығын орнымен жұмсай білумен қатар этикалық норманы сақтап, ізеттілік, сыпайыгершілік, кішіпейілдік, әдептілікке саятын сөз саптаудың адамдармен күнделікті қарым-қатынаста зор маңызы бар. Ел тағдырының, ұрпақ болашағының ана тілі тағдырымен тығыз байланысты екені анық. Халқымыз сөз құдіретімен жас ұрпаққа білім беріп, дұрыс өмір сүруге тәрбиелеген.

Тәлімді сөз туралы. Қазақта аталы сөз, ғибрат сөз, көрікті сөз мәйегі дегенге саятын ұғым бар. Ұлылар ұлағаты деп аталатын мұндай ғибратты сөздерде адам мен адамгершілік, ар мен ұят, атақ пен абырой, қадір-қасиет пен ізгілік, жағымды және жағымсыз мінез-құлық, туыстық қатынас пен сыйласу, рухани байлық пен әдеп әліппесі айтылады. Мұндай ғибратты сөздер сан ғасырлар бойы жас ұрпақты күнәдан арылтып, имандылық пен адалдық, шыншылдық пен қарапайымдылық, кішіпейілділік пен әдептілік сияқты асыл қасиеттерге тәрбиелеудің қалыптасқан халықтық педагогикасымен тығыз байланысты.

Халқымыз Аталықтай ақсақал, Аналықтай бәйбіше дегендей, елдің батагөй қариясы мен ару анасын тыңдап, аталы сөзге, уәжді өсиетті сөзге ден қойып, ой түйген. Ел аузында сақталып қалған сондай ғибрат сөздердің түр-түрі кездеседі. Ұлылар ұлағаты деп аталатын көнеден жеткен ғибратты сөздер жас ұрпақты жақсы да өнегелі іс-әрекет пен қылыққа баулып, оларды жалқаулықтан, ұрлық пен басбұзарлықтан,

басқа да қылмыс түрлерінен арашалап, адамгершілік қасиеттің жақсы рухын ұялатуда ғасырлар бойы зор тәрбиелік маңызға ие болып келеді.

Тәлімді сөз – тәрбие құралы деп есептейтін халқымыздың ғасырлар бойы сұрыптап, жинақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген саф алтындай салықалы даналық сөздері, ғибартты ақыл-кеңестері, ұлағатты өсиетімен ой-гүїіндері, астарлы асыл сөздері тыңдаушысын бей-жай қалдырмай баурап алатыны белгілі. Ел аузында сақталған ғибрат сөздердің озық үлгілері бар. Солардың кейбір түрлері мына төмендегідей: «Ана бір қолымен бесікті тербетсе, екінші қолымен әлемді тербетеді», «Әке ұлды тәрбиелейді, ана ұлтты тәрбиелейді», «Ананды үш мәрте Меккеге аркалап апарсан да ақ сүтін ақтай алмайсың».

Жеті нәрсеге асық бол: келген қонаққа дастарқан жаюға, жіберген қателігіңе кешірім сұрауға, алған парызыңды қайтаруға, бойжеткенді ұзатуға, қазалы жанды арулап аттандыруға, егін егуге, оның өнімін жинауға асық. Адамның жан жүйесін жақсартатын жеті жайт бар: әкімдердің шапағаты, ғұламаның шарифаты, байлардың салауаты, кедейлердің қанағаты, үлкендердің ұлағаты, жастардың инабаты, азаматтардың ар-ұяты. Осыларды азық етер асыл жандар жұрағаты.

Акын М. Әлімбаев:

Ұмтылдың ба – шегінбейтін бол,
Сары уайымға көмілмейтін бол,
Жалған сөзге иілмейтін бол.
Кінәмшілге бүгілмейтін бол.
Сүрінсең де құламайтын бол.
Құласаң да жыламайтын бол, —

деп акын жастарды тынбай еңбектеніп, алға ұмтылуға, игі мақсатқа жету жолында күш-жігер танытуға үндейтін ғибрат сөзін айтады.

* * *

Әдептен озба.
Әділ бол, турашыл бол.
Әлім жетті қылма.
Әулекіге ауылдас болма.

Күнәсіз айып тағып, күйе жақпа.
Тарын – ғайбатшыл келеді,
Батыл – айбатшыл келеді,
Дарын – ақылшыл келеді,

Жаман – жақыншыл келеді,

Жаксы – қоғамшыл келеді.

Әйелің жақсы болса – қонағың мен үйіңнің тұрағы,

Балаң жақсы болса – екі көздің шамшырағы,

Атың шабан болса – бұл жалғанның азабы,

Әйелің жаман болса – дүниенің тозағы,

Балаң жаман болса – көрінгеннің мазағы (Мерзімді баспасөзден).

Адамның басшысы – ақыл, жетекшісі – талап, жолаушысы – ой, жол-дасы – кәсіп, қорғаны – сабыр, қорғаушысы – мінез, қымбаттысы – ар, таусылмайтыны – арман, таразысы – жүрек, сыншысы – халық, басына тіккен үйі – өмір. Бай болсаң халқыңа пайдаң тисін; батыр болсаң – жауыңа найзаң тисін.

Әйеліңмен дос бол, үйіңе береке кіреді.

Азаматпен дос бол, қадіріңді біледі.

Білімдімен дос бол, сасқаныңда ақыл береді.

(Нақыл сөздер).

Жаксы әйел – даналық үлгісі,

Еңбекқор, жақсы әйелді кім таба алар? Ол інжу-маржаннан да бағалы болар!

Парықсыздар, қашанғы парықсыз бола бересіңдер; мазакшылдар, қашанғы мазактай бересіңдер, аңғалдар, қашанғы білімнен аулақ жүресіңдер.

Аңғырттың қыңырлығы өзін күйретеді, аңғалдың байқамдығы өз түбіне жетеді.

Ең бастысы, таза сақта жүрегіңді, өйткені ол – өміріңнің қайнар көзі.

Азғын әйелдің тілінен бал тамады, сөздері майдан да жұмсақ болады.

Бірақ оның кесірі ащы жусандай, соны өткір болар екі жүзді семсердей.

Әке өсиетін есте сақта, ана берген тәлімнен де бас тартпа. Жүргенде олар сені жетелер, ұйықтасаң күзетіп, қорғап жатар, оянғанда лайым есіңе түсірер.

Ақылды бала – әкесінің сүйініші, ақылсыз бала – шешесінің күйініші. Әділдің аузынан ізгі сөз шығар, арамзаның аузынан азғын сөз шығар.

Әділ жанды адалдығы жетелер, арамзаның түбіне сұмдығы жетер.

Ізгі әйел күйеуінің абыройын асырар, арсыз әйел күйеуінің қуатын тауысар.

Мылжың тілімен семсердей шағар, дана тілімен жан жарасын сауықтырар.

Аузына ие болған өмірін сақтар, аузын айқара ашқан пәлеге ұшырар.

Ақылды әйел үйін өркендетер, ақылсыз әйел үйін өз қолымен күйретер.

Тілінің жемісімен адам қарнын тойдырар, сөзімен, өнерімен жанын тойындырар.

Ата жұрттан безіп кеткен, құсқа ұқсас ұясын тастап кеткен (Данышпан Сүлейменнің нақыл сөздері).

Әзіл-қалжың. Халқымыз шешендік өнердің бір түрі ретінде жарасымды да тапқыр әзіл-қалжыңды да бағалай білген. Сондықтан да болар, ерте кезден-ақ қазақ – барып тұрған қалжыңшыл халық деген пікір қалыптасқан. Адамдардың бір-бірімен сыйластығы жарасымды да әдемі әзіл-қалжыңмен ұштасып жатқандай. «Біздің қанымызға қалжың сіңген. Екі ауыз сөзін әзілге орап айта алмайтын қазақ жоқ», – деген еді «Тамашаның» тарланы Құдайберген Сұлтанбаев. Көркем тілдің небір тартымдысын байқататын әзіл-қалжыңның өзі – тұнып тұрған шешендік өнері. Әзілдің түр-түрі бар. Жеңгесімен, қайнысымен, балдызымен, құда-құдағимен, құдашамен қалжың, құрдастар қалжыңы, қыз бен жігіт қалжыңы. «Әзілің жарасса, атанмен де қалжыңдас» дейді қазақ. Әзілде көңілге қаяу түсірмейтін, жүрекке ауыр тимейтін юмор да, сатираның ащы уыты да кездеседі. Дәстүрлі сөз қағыстырумен біреуді астарлы да көңілді, күлкілі де шымшыма сөзбен сынап-мінеу, іліп-шалып тәлкек ету арқылы тұрмыс-тіршіліктегі келеңсіз іске, нақты оқиға мен құбылысқа көзқарас білдіріп, баға беріледі. Дастарқан басында әзіл-қалжыңмен күліп-ойнап отыру – ұлттық мінезімізге ежелден тән нәрсе. Әркім айтылған қалжыңға шешен де ұтымды жауап беруге тырысады. «Әзілде кек жоқ», «Әзіл сүйгенді әркім сүйеді», «Аузында әзілі жоқтың қолында қолшоқпары жүреді» – дейді халқымыз. Тапқырлықты, ой жүйріктігін, байыпты юморға икемділікті танытатын әзіл-қалжыңы барға адамдар үйір. Адамдар етене сырлас боп, көңілді селт еткізер әзіл-қалжыңын айтып, шынайы бейілмен күліп жүрсе, жақсылық, адамгершілік атаулы үстемдік құрмақ деп түсінген ата-бабаларымыз.

Дей тұрсақ та қалжыңның да адамның көңіл күйі мен жағдайға байланысты түр-түрі кездеседі. Кей тұста әшкерелеп шенеу аралас ащы кекесінді әзіл-оспақ айтылып қалады. Ертеректегі жиын-тойда бастан-аяқ өткір сықақ, сайқымазақ пен күлдіргі кекесін аралас мысқыл өлең жиірек айтылатын.

Жалпы қазақ дәстүрінде жиылған көпшілік отырысы, той-томалақ жарасымды әзіл-оспақсыз, ұтымды калжың-әжуасыз, сын-сықақсыз өтпейтін. Мұндай отырысты қызықтыратын әзіл-қалжыңды әсіресе өмірде көргені көп, тіл өнеріне жетік, жүйрік ой, жүйткіген шешендігімен көзге түскендер айтып, тындаушыларын жақсы әсерге бөлейтін.

Ертеректегі әзіл-қалжыңның ең көп тараған түріне құрдастар қалжыңы жататын. Құрдастық адамдар арасындағы қарым-қатынаста көбінесе сыйластыққа, кимас достыққа, жақындыққа итермелейтін. Бұл жайында А.Қобыланова «Құрдастық – бір жағынан, қатар құрбылардың жарасымды әзілі, екінші жағынан, бір-бірінің мінез-құлқындағы кемшілікті әзілмен сынау адамды сабырлыққа, төзімділікке, шыдамдылыққа баулу болып табылады. Алайда әзілдің астарында шындық жатуға тиіс, онсыз әзіл-оспақтың аяғы бос қылжакқа айналып кетеді», – дейді [18], 110-б.]. Құрдастар өздерінің жанын жәбірлейтін қатты айтылған қалжыңға да құрдастық салттын этикетін сақтап кешіріммен қарауға тиіс.

Өкінішке орай, халқымыздың осы бір әдемі салты қазіргі жастар арасында өз әсерін жоғалтып алғандай әсер қалдырады. Адамдардың оғаш мінез-құлқын сынап, әжуа, мысқыл, шымшыма әңгімелерді жанынан шығарып айтатындар дәстүрлі мереке-жиында, той-думанда өз өнерін, тапқырлығын көрсететін әзіл-қалжыңын айта отыратын. Күле білудің пайдалы жақтары туралы айтылған тәлімді сөз мына төмендегідей:

Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат (Абай Құнанбаев).

Жарасымды қалжың мен ойын-күлкі – адам жаны үшін ең жақсы шипа, ең жақсы сергіткіш құрал (Т.Хейердал).

Күле білу қабілеті – нағыз адамдық белгі. Күлкіге іштей әзір тұру зор дамудың, қайнаған қызметтің, ақыл-парасат күштерінің ойынын талап етеді (В.А.Сухомлинский).

Күлкі ас қорытуға, қан айналымына, тер бөлінісіне жағдай жасап, бүкіл дене мүшелерінің өміршең күшін қолдайды (К.Гуфеланд).

Күлкі – күн, ол адам жүзінен қысты қуады. Күні бойы бір күле алмасаң, онда оны зая кеткен күнім деп есепте (В.Гюго).

Күлкіні оңды-солды лактыра бермендер, ол – қалпақтай түсіретін қарулы қару. Күлкі өлтіріп те жібереді (М.Кольцов).

Жақсы күлкі – рухани денсаулықтың сенімді белгісі. Күле білетін көңілді адам – әрқашан ажарлы адам (М.Горький).

Адам жақсы күледі екен – демек, оның жақсы адам болғаны (Ф.М.Достоевский).

Ой жетпейтін жер болмайды, күлкі жеңбейтін жау болмайды. Әзілде кек жоқ, өсекте шек жоқ (М.Әуезов).

Айтыс туралы. Шешендік өнер ақындар айтысынан да байқалады. Қазақ – ақын халық, айтыскер халық. Ақындық импровизация, суырып салмалық оның қанына сіңген. Кеше ғана сияқты еді екі қазақтың бірі ақын деп жүргеніміз. Қалың жұртшылық алдында өткір, бейнелі тілмен табанда тауып айтатын айтыс өнері ерте кезден дамыған. Айтысқа қатысушы ақын, шешен ғана емес, ол сондай-ақ әнші, жыршы, домбырашы, зор білімді психолог, актер, шежіреші де болу керек деп жүрміз. Ақындар айтысы – тапқырлық мектебі, ақындық мектебі. Бағалаушы, төреші жиналған халық шындық пен әділдікке жығылады. Айтысқа қатысушы сөзге тоқтай білген. Жиылған тыңдарман қауым әрбір тауып айтқан діттеген сөзге ден қойып, зор қошеметі мен құрметін білдіріп отырады. Табан астында ой тастап, оны ұйқасқан өлең түрінде қиыстырып айту өнеріне шығыс зерттеушілері де тәнті болып, оны ғажайып, теңдессіз өнер деп бағалаған. Солардың бірі саяхатшы Адольф Янушкевич «мұндай өнері бар халықтың болашағы бар» деген екен. («Егемен Қазақстан», 31.07.2009).

Айтыс тыңдаушысының жан дүниесін билеп алатындықтан, тәрбие мектебіне айналған-ды. Ақындар бірін-бірі келелі сөзге, ойға жетелеп, өзімшіл, дарашыл, күншіл, шамшыл, өркөкірек, қыңыр, күдікшіл, жағымпаз, екіжүзді, өтірікшіні сынап, жалқаулық, маскүнемдік, нашақорлық, ұрлық пен басбұзарлық секілді адам бойында кездесетін кеселден, көлеңкелі жактан жастарды сақтандырады.

Бата беру рәсімі. Қазақ тіліндегі шешендік сөздердің тағы бір кең тараған түріне отырғандар зор ілтипат пен ықылас білдіре тыңдайтын алғыс мәнді сөзге мазмұны жақын жамандықтың бетін қайтарып, жаксылыққа үндеу мақсатымен қонақта, түрлі жиында дәм соңынан айтылатын көңіл күй лебізі – бата беру жатады. Ерте кезден жалғасып келе жатқан бата беру, бата тілеу рәсімі – халқымыздың ұлттық болмысы мен дүниетаным аясындағы аса бағалы, қасиетті де киелі, маңағынасы айрықша ұлттық руханм қазынасының, мәдени игілігінің бірегейі, тәрбиелік мәні аса жоғары ежелгі дана салты. Бата сөзі араб тілінен аударғанда «фатаа» қайырма немесе қайыру деген ұғымды білдіреді.

Бата беру салты VIII ғасырларда Сыр бойында өмір сүрген Қорқыт бабамыздың заманында-ақ бар екен (арғы тарихы одан әріге кететініне еш күмәніміз жоқ). Қорқыт бабамыздың айтқан баталары ғасырдан ғасыр қуып бізге жетіпті. Олар кейінірек хатқа түскенімен, өз дәуірінің, бүкіл ортағасырлық философияның адамшылық, ар-ұят өлшемдерін баяндайды: «Өміріңше асқар тауың құлаамасын! Көлеңкелі дарағың солып, қуармасын! Ақ сақалды әкеңнің барар жері жұмақ болсын; ақ шашты анаңның жүрген жері саялы тау

болсын! Сені Құдай ұлыннан, туғандарыңнан айырмасын! Өзіне кең жайлау болған Қаратау күйремесін! Көлеңкелі биік дарағың көктеп, көгере берсін! Тасып аққан өзендерің шөлге айналмасын! Жаманның сөзіне ерме! Қабырғаң болса жүрерсің, шеміршек болса нығаяр. Ажал сағаты соғып, ашық көзің жұмылғанша, сені Құдай өз дініңнен айырмасын!» («Қорқыт Ата» кітабынан қазақшаға аударған проф. Ә.Қоңыратбаев). В.В. Радлов, А.В.Васильев, Ә.Диваев т.б. атакты түркітанушы этнограф ғалымдар қазақтың бата-тілек беру дәстүрін жан-жақты қарастырып, ғылыми тұжырым жасады (А.В. Васиельев. Образцы киргизской народной словестности, молитвенных благожеланий. Оренбург, 1905).

Бата қашанда жақсылыққа шақыратын ұран, аманат, тілеуші ретінде көңілді марқайтып, жолын ашады. Бата – Алла тағаладан тілейтін тілегіміз, имандылыққа тәрбиелейтін ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан өсиет, қысылғанда күш-қуат беретін, рухтандыратын сөз құдіреті. Бата сұраушы қолын оң жайып, бір тізесін бүгіп жүгінеді. Бата беруші екі қолын жоғары көтеріп, алақанын оң жайып, сөз бастайды.

Бата беру дәстүрі сөз қуатына, сөздің құдірет-күшіне сенуден туған. Соған орай ізгі де жақсы тілек, оң батаға халқымыз үлкен мән берген. «Біз қазақпыз, атамыз – ой, санамыз – сөз күш берген» дегендей, бата тілектің жас ұрпақ үшін тәрбиелік мәні де айта қаларлықтай Ақ батаға «Ақылың болса, арынды сақта, барынды сатсаң да арында сатпа» дегенді қосып айту да тегін емес. Өйткені аузы дуалы ел ақсақалдарының бата-тілегі қашанда тыңдаушыларын имандылық пен ізгілікке, мейірім-шапағатқа, ақыл-парасатқа, адалдық пен әділдікке, адамгершілік пен ерлікке, сабырлылық пен төзімділікке, еңбекқорлық, ерлікке, кішіпейілдік пен тәрбиелілікке, білімдарлық пен ділмарлыққа, тазалыққа, жақсылық пен игілікті мақсат тұтуға, отансүйгіштік рухта тәрбиелеп баулу мақсатын көздеп айтылатын.

Бата – игі тілек әрі алғыс.

Жаңбырменен жер көгерер,

Батаменен ер көгерер.

Бата – сөздің анасы.

Атаңнан бота қалмаса да, бата қалсын.

Ботаның құны бір-ақ жұт, бата – балаға мәңгі құт.

Баталы ер арымас, батасыз ер жарымас.

Бата – сауап алғанның бағы кеміп сарқылмас.

Ақымақ алғыс алмайды, алғыс алмаған алысқа бармайды.

Алғысты азбас.

Баталы елдің аруағы азбас, тектінің түбірі тозбас.

Ат берсең, арып қалар, тон берсең, тозып қалар.

«Көптің тілегі – көл», «Қырықтың бірі – қыдыр, жүздің аузы – уәлі», – деп, көптің батасын алған азамат бақытты болады деп сенген.

«Өлмейтін де тозбайтын, асыл тілек қозғайтын, ұрпақ пен ұрпақты жалғайтын бата бергенің озық болар» деген тілек айтыпты-мыс» деген әңгіме де ел аузында сақталған. Қанымызға сіңісті, жанымызды серпілтіп, марқайтып қанаттандыратын, жан дүниені баурап алар мұндай насихат пен өсиет, көшелі көркемдік пен терең ой, ақыл-нақыл сөздер халықтық тәрбиенің бастау бұлағы – ата-бабамыздың ғасырлар бойы мысқалдап жинап, ақыл елегінен өткізген өмір тәжірибесіне негізделген адамгершіліктің ақиқат қағидасы, халықтық дәстүрді насихаттаудың шынайы үлгісі. Сондықтан қиюын қиыстырып, жүйелеп айтылған халқы ұйып тыңдайтын игі тілек, ақ батаның жастар құлағына сіңіп, көкірегіне ұялап, олардың іс-әрекеті мен мінез-құлқына, тұрмыс-тіршілігіне, сана-сезіміне белгілі дәрежеде әсерін тигізетіні, тәртіпке шақыру міндетінен туатыны белгілі.

Халықтың бата-тілегінен оның рухани өмірінің болмыс-бітімін, көрінісін, тағылымдық, танымдық сипатын, отбасындағы жарасты тірлік пен адамгершілік келбетін сақтауды жас өспірімге артқан үмітін аңғарамыз. Бата-тілекте халықтық педагогика, ой-толғауы, философиялық бояу нақыштары көрініс тапқан.

«Бата алды – алғысқа бөленді, ырзалығын алды.

Бата берді – жақсы тілек білдірді, жақсы ниет айтты.

Бата бұзды – уәде - антты ұмытты.

Бата алғанның бақыты бар.

Бата сұрады, тіледі. Батасы қабыл болды» деген сөздер ел аузында айтылып келеді.

Бабадан асқан әз болмас, батадан асқан сөз болмас.

Үйінде атасы бардың берер батасы бар.

Баталы сөз – аталы сөз.

«Ақылды қария – ағынды дария» дегендей, халқымыз тағылымды сөздерді көрген-білгені көп, кәрі құлақты жасы үлкен, ел-жұртқа беделі бар, халқы құрмет тұтатын ділмар-шешен, ақыл-парасаты мол, тәжірибелі ақсақалдардан, жақсылардан, қажылардан еститін.

Әдетте қазақ ғұрпында ерлер аралас отырған жерде әйелдер бата бермейді. Тек сирек жағдайда ел арасына аса даңқы шыққан немесе ауыл-аймағы тегіс құрмет тұтатын киелі, кейуана аналардың бата беруі кездесіп қалады. Өмірден көрген-түйгені көп, батасы оңынан қабыл болатын дуалы ауыздылардың айтқаны дәл келетін адам танығыш

киелілердің ізгі ықыласынан, камқорлық, бауырмалдық сезімімен ақ жүрегінен ақтарылып шығатын ақ тілектері жастардың жан жүйесін тербетіп, әсерлі сезімге бөлеп, келешегіне сенімін арттырып, жігерлендіре түсетін.

Халқымыздың сөз құдіретіне табынған ата-ана баталы сөз, ақ тілек жас өркеннің бақытты, мәнді болашағына игі әсерін тигізсін деген оймен жұрт құрмет тұтатын ақсақал қариялардың, киелілердің, аузы дуалылардың батасын алуды жақсылыққа санап, өнерімен, ақыл-парасатымен ел аузына іліге бастаған ұлдарын сый-сыралғысын беріп, батасын алсын деп алыс жолға да шығарып салатын.

«Жақсы сөз жүректен шығар», «Жан дауасы – жылы сөз» «Жақсы сөз – жарым ырыс» дегендей, шын жүректен игі ниетпен айтылған нағыз тілек-батаның ежелгі мәні – нұрлы оймен ізгілік, жақсылық, сәттілік тілеп, ақ ниет білдіру. Сондықтан мұратымызды асыл, арманымызды биік етіп, елді көгертіп, ерді асқақтатар, жас ұрпаққа болашақ тілер, тыныштық пен ынтымаққа шақырар қасиетті де кастерлі батаға халқымыз әрқашан ден қойып пір тұтқан.

«Айналайын, дарын бол не болмаса ғалым бол. Халқын үшін қызмет қыл. Тамам жұртқа мәлім бол» деп, батаның мазмұнына тәрбиелік мән беріп, ақ ниет қосып, салтанатпен айтады. «Алаштың басы біріге түссін. Бойжеткендеріміз салмақты болсын, ержеткендеріміз жан-жақты болсын. Ардагеріміз ардақты болсын, батырларымыз аруақты болсын, дастарқанымыз қонақты болсын, табыстарымыз қомақты болсын» деген секілді тоқшылық, ынтымақ, бірлік, құт-береке, жақсылық, амандық, тыныштық тілеген батаны бейнелейтін көркем де нақышты сөздердің жағдайға, уақытқа байланысты сан түрлі нұсқасы айтыла береді.

Халық арасында батаның түр-түрі айтылады. Атап айтқанда, тілек-бата жиын тойларда, қалың көпшілік алдында беріледі. Ел өмірінде үлкен маңызы болған уақиғада, бір игілікті істі бастарда, ұлыстың ұлы күнінде, қызын ұзатып, ұлын үйлендіргенде, нәресте дүниеге келгенде, оны бесікке салғанда, сүндетке отырғызу сияқты адамның тұрмыс-тіршілігіндегі қуанышты сәттерде, алысқа, қиын сапарға аттанғандарға, азаматтар ел қорғауға аттанып ақ жол тілегенде, әртүрлі жағдайдың ретіне қарай қисынын келтіріп, тыңдаушыларын әсерге бөлеп айтылады. Той-томалаққа, дастарқанға, қонақасыға, тасаттыққа, белгілі бір қуанышқа сойылған малға да бата жасап, елімізге, халқымызға игілік тілейтін. Бата, оны берушінің сөз саптау шеберлігіне, дүниетанымына, ақыл-парасаты мен көңіл күйіне, сөз маржанымен қоса басқа да қабілетінің бағамдалуына орай әрқалай бола береді.

Қазіргі таңда бұрынғы айтылып келгенімізден өзгертіп, қай елдің болса да әдет-ғұрпы, салт-санасының озығы бар да, бірақ тозығы жоқ деп жүрміз. Еліміз егемендікке ие болған бүгінгі күндері өшкеніміз жанып, өлгеніміз тіріліп жатқан кезде бата-тілектің мазмұнын байытып, халқымыздың қасиетті дәстүрін насихаттау – игі мақсатымыз. Ниеті адал, ықыласы ортақ, тілеуі ақ дос-жаранның қол жайып, бата беруі – сондай ұлттық игі дәстүрдің бірі. Бата қысылғанда қуат, қиналғанда медеет беріп, әрбір іс-әрекетіне даңғыл жол ашып, бәле-жаладан қорғайды деп есептеген. Қуаныш пен тойдың ретіне қарай берілетін батаның да қисыны, түрі болады. Батаны өлең өлшеміне, көркем мәтінге ұластырып қолдану барысында мән-мағына, мазмұн жағынан жетіле, шыңдала түседі.

Біреудің болашағына, тағдырына деген жақсы тілек ізгі ниет, ынта-ықылас, адал көңіл қалауы қазақ тұрмысында жиі айтылатын. «Артында ниязы бар» тіркесі «бата артында алым бар» дегенді білдіреді. «Қар жауды деп қуанба, артында аязы бар, қожә келді деп қуанба, артында ниязы бар» деген мақал да осының айғағындай. «Желіні сау қой, қосакқа кірмейді, құр табакқа бата жүрмейді» дегендей, тамақтың алдында не соңында ас қайырып, бата-тілек айтылады. «Батаны әдебилестіріп, мазмұнына тәрбиелік мән, ақ ниет қосып, салтанатпен айтатын көбіне біздің қазақ. Кей халық оған бола сойылатын малды, берілетін кәдені шығынсынып, батаға көп жоламайды. Жомарттық сүтпен бітіп, сүйегіне сіңіп, құдайы қонағына қой соятын қазекем батадан несін аясын», – дейді жазушы Ахмет Жүнісұлы («Ана тілі», 1994 ж.). Ел басына қауіп-қатер төнген зобалаң уақытта, қиын-қыстау түскен аласапыран уақытта ел қамын жеген халықтың абзал азаматтарының өзіне-өзі бата берген кездері де тарихтан белгілі. Заңғар жазушы М.Әуезов: «Жәнібек батырдың басқыншы жаудан елін азат ету мақсатымен ауыр жорыққа аттанып бара жатып: «Қарулы мылтыққа жолықтыр, құрсаулы жауға жолықтыр, ел сасқанда етек басқандай күнге жолықтыр», – деп, өзіне-өзі бата берген екен», – деп жазыпты (М.Әуезов. Әдебиет тарихы. Алматы, 1991. 226-б.).

Дуалы ауызды батагөйлеріміздің жақсы әсерге бөлеп, жанымызды жадыратып, күш-қуат беріп қанаттандыратын шын жүректен берген баталары лайым қабыл болып, халқымыздың болашағы жарқын болғай. Бата дарып, бақ қонсын! – деп әр ата-ана үміт артқан. Бата берудің де себебі, өзіндік ерекшелігі, жөн-жоралғысы, түр-түрі болатыны белгілі. Өткен ғасырдың 90-жылдардың ортасында тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевқа көп жасаған, көпті көрген ел-жұрты құрмет тұтатын ақсақалдың берген мына төмендегі батасын теледидардан

көргеніміз бар. «Халық сүйген перзенті екенсің, енді сол халқың айтар бата берейін. Қазақта бата деген екі түрлі болады: бірі – негізгі бата, екіншісі – лебізді бата. Негізгі бата – халықтікі. Халық қастерлеген басшысына адал қызметі үшін батасын өзі береді. Лебізді бата дегеніміз – халықтың тапсырған арман-тілегі, келешекке үміт-сенімі.

Ол негізінен үш міндетке саяды:

1. Дүниенің бар игілігін өндіретін жұмысшы, дикан, мал өсіруші қауымның табан ақы, маңдай терін зая кетірмейтін, ысырапқа ұшыратпайтын, халықтың қажетіне, игілігіне жарату.

2. Осыған кедергі жасап, кесел келтіретін суық қол сұғанақтарға, қиянатшыл-зорлықшыл зұлымдарға тыйым салу.

3. Қошеметші жағымпазға бой алдырмай, өз ісіңе де, өзгеге де сын көзбен қарап, қате кетсең, өзінді-өзің түзей білу. Осы үш талап үдесінен көрінген басшы ел сенімін ақтары шүбәсіз», – деп ақсақал бата тілегін жалғастырған (айтып берген Кенесхан Ахаев).

Батаның ең жиі айтылатын, ең кең тараған түріне дастарқан батасы жатады. Халқымыз дастарқан мәзірін тентекті тезге салатын, жастарға үлгі боларлық ақыл-өсиет пен бата берілетін, жанашырға ырым-жоралғы жасалатын киелі орын санайды. Қазақ өзінің қонағын құдайдай күтетін, сый-құрметін аямай күтетін, бар дәмдісін соған сақтап беретін халық түрінде көрші елдерге дейін кеңінен мәлім болған.

Бата халықтың наным-сенімімен, дүниетанымымен, дәстүрлік ырым, салт-жораларымен де байланысты. Халқымыздың кеңпейілдігі де ең алдымен өз қонақтарына жайылған мол дастарқанымен әйгілі. Соған орай дастарқан басында отырғандар шама-шарқы жеткенше көркем тілімен, әуелі ұйқаспен өздерінің жүрек жарды ақ тілегін айтып, үй иесіне ризашылығын білдіріп жатады. Дастарқан басында отырғандар тамактанып болған соң, орталарындағы құрметті қонақ немесе жасы үлкен қария «ас қайыру» рәсімін жасап, үй иелеріне қара сөзбен я өлең ұйқасымен игі тілек білдіріп, бата береді.

Дастарқанда тағамның мол болуы – тоқшылықтың, молшылықтың, ақжарқындықтың, ықыластың белгісі. «Атың барда жер таны желіп жүріп, асың барда ел таны беріп жүріп», «Ағайынмен ішкен ас дәмді», «Жаксыға берсең асыңды, жаксы сыйлар басыңды, жаманға берсең асыңды, итке тастар басыңды», «Берген ас түске жетпейді, ықылас естен кетпейді», «Үйде асы жоқтың, түзде досы жоқ», – дегендей, халық адамның пиғылын, адалдығын, ашық қолдылығын дастарқанына қарап бағалайды. Ер көңілдік пен жомарттықты мұрат тұтқан халқымыз табалдырығын аттаған кісіге дастарқан жайып, сый-сияпат көрсетіп, дәм таттырған. Қонақ үй иелеріне: «Дастарқаның кең жайылсын, ішіп-

жемің мол болсын, үйіңнен құт-береке кетпесін» деген тілек айтып, бата берген. Сондай-ақ ең жиі айтылатын батаға «Дастарқан берекелі болсын, уайым-қайғың жоқ болсын. Жанашырың көп болсын» деп басталатын бата-тілек жатады.

Дастарқан батасында да бата беруші сондай-ақ үй иесінің арман-мүддесін, мұң-мұқтажын, келешектен үміт етер тілегін ескереді. Мысалы, бата беруші үй иесінің балаларымды аяқтандырып, үй-жай етсем, немере-шөбереммен, ұрпағыммен ортамыз толса екен деген арман тілегін ескеріп, «Ұл-қыздарың жетелі болсын, ер жеткенде некелі болсын, некесінің бекемі болсын», – деп, немесе «Әр ата-ана шөбере сүйсін, ұрпағымыз өнеге түйсін» деп бата береді. Оған қоса мынадай дастарқан батасы да айтылып жатады:

Басқа амандық берсін,
Жанға саулық берсін.
Босаға тең болсын.
Пиғыл кең болсын.
Үйден ат кетпесін,
Алдан ас кетпесін
Кетпес байлық,
Қайтпас ырыс берсін! Әумин!

Құттықтау тілектер. Ақ ниетпен айтылатын бата-тілек, алғыс тәрізді этикалық сөз орамымен мәндес қолданысқа құттықтау да жатады. Қазіргі тұрмыс-тіршілігімізде болып жатқан той-томалақта, мерей-тойда, ұлыстың ұлы күндерінде, ел өміріндегі айтулы мереке-жиында, жеке адамдардың, ауыл-аймақ пен ұйым-ұжымдарының табыстары мен жетістіктеріне арналған қуанышты бас қосуда ақ ниет, адал пейіл, шын көңіл білдірген жүрек жарды құттықтау тілектер айтылып жатады.

Ежелден кең даласына сай дарқан пейілмен ел өміріндегі, отбасындағы, жеке адам өміріндегі қуанышты сәттерді, той-думан, мерекемен өткізіп, ақ жарқын көңілмен, ақ ниетпен бата-тілектерін, құттықтау сөздерін айту – халқымыздың игі дәстүрі. Ішкі жан дүниесі бай, жеке басы беделді, айтулы кісілік қасиетімен көпшілік ортада көзге түскен адамды ардақтап, оған сый-құрмет көрсетіп, жылы лебіз бен ілтипат білдіру қазақ қоғамында парыз саналады.

Құттықтау тілектер көбінесе кара сөзбен, сирек жағдайда өлең түрінде айтылады. Оның кейбір үлгілері мына төмендегідей. 8 наурыз Халықаралық әйелдер күні – бұл көктем жаршысы және жаңару нышаны. Баршамызға үлкен қуаныш сыйлайтын күн шуақты осы күннің қарсаңында мен сіздерге шын жүректен құттықтау сөз арнаймын. Өзіміздің

парасатты, жан дүниесі мейірімге толы біздің аналарымыз, асыл жарларымыз, әпке, қарындастарымыз бен қыр қызғалдағындай қыздарымыз – сіздер, әр уақытта да адам баласының бейбіт тіршілікке іңкәр пейілін бейнелеп, отбасының берекесін берік ұстап келесіздер (Ел аузынан).

* * *

Табиғаттың өзі де түлеп, жасара түсетін көктемнің алғашқы мерекесі біздің бәрімізге де қымбат. Бұл күні біз, ең алдымен, барлық әйелдерге, аналарымызға, әпке-қарындастарымыз бен қыздарымызға шынайы құрметімізді, шексіз алғысымызды білдіреміз. Туған ошақтың отын сөндірмеу үшін біздің ортақ үйімізде бейбітшілік пен татулық, бірлік пен тыныштық орын алу үшін сіздердің аялы алақан шапағатын, жүрек жылуы мен жан шуағын таратып келе жатқандарыңызды білеміз. Республикада рухани келісім ахуалының, азаматтық татулықтың алдағы уақытта да нығая түсетіні көп ретте өздеріңіздің мейірімді де жасампаз қолдарыңызда. Бүкіл қоғамның өзгерістер жолымен алға ілгеріленуі де сіздерге байланысты. Еселі еңбектеріңіз үшін, ізгілікті істеріңіз үшін сіздерге шын жүректен алғыс айтып, өмірде бақытты, еңбекте табысты болуларыңызға тілектеспіз! (Н.Назарбаевтың 8 наурыз – Халықаралық әйелдер күніне арналған құттықтауы).

* * *

Уәлижан, туылған күнің құтты болсын! Басыңа құт-береке, қыдыр қонсын! Өсіп-өніп немере, шөберелер, мейірім-шапағатқа кеудең толсын. Қосағыңмен қоса ағар! Құдай қосқан сый-құрмет көрдің талай туыс-достан. Тілейміз біз өзіңе зор денсаулық. Бөленші дос-жаранның ықыласына! (Ұжымы).

* * *

Құрметті Нұрлан! Сізді келе жатқан Жаңа жылыңызбен құттықтаймын! Төзімділік пен жылы шырайлық, алдыңызға қойған мақсатыңызға қол жетуге сенімділік пен қайсарлық тілеймін. Деніңіз сау, табысыңыз мол, бақытыңыз баянды болғай! Жаңа жылда сіздің және сіздің туыс-туғандарыңыздың ертеңгі күнге деген сенімі арта түссін! Ізгі тілекпен ұжымыңыз.

* * *

Бізді өмірге әкеліп, мейірім мен махаббаттан жаралған кең жүрегімен, тұла бойымызды жылытқан ыстық алақанымен аялап өсірген анамыздың

жүзінен шуақ кетпей, балаларының ортасында күліп-ойнап, шаттыққа кенеліп, немерелерінің тәтті қылығын тамашалап, бақытқа бөленіп, еңбегінің зейнетін көруіне тілектеспіз! Балалары.

* * *

Өмірлік серігіне адал жар, балаларына мейірімді ана болған, бүгінде ұлын ұяға, қызын қияға қондырып, немерелерінің сүйікті әжесі болған аямызға қажымас қайрат, мықты денсаулық тілей отырып, ажарынан әр таймай, жүзге келсін қартаймай дегіміз келеді! Балалары.

* * *

Айдын көлде қатар жүзген аққудай жас жұбайлардың жұбы жазылмай, махаббаты баянды болып, бір-біріне деген ыстық сезімі суыма-сын. Шаңырағы биік, керегесі кең, босағасы берік болып, әрбір өткізген күні қуанышқа толы болсын.

Жанадан отау құрып, жанұялық өмірге қадам басқан екі жасқа «құс ұшу үшін жаралған, адам бақытты болу үшін жаралған» демекші, зор денсаулық, ұзақ ғұмыр тілей отырып, әрқашан жүздеріңнен күлкі кетпесін, шаңырақ шаттығы ортаймасын демекшіміз (Ел аузынан).

Алғыс пен ақ тілектер. Инабаттылық пен ізеттілік ұлттық болмысының айнымас белгісіне айналған халқымыз алғыс пен ақ тілектің сан алуан түрін көптеп қолданады. Ақ тілеу дегеніміз – адал ниет, таза, ізгі көңіл қалауы. Алтын тілек тіледі, жақсы тілек тіледі деген ұғымды білдіреді.

Біреудің екінші адамға немесе адамдар тобына ықылас білдіріп, рақмет айтуын алғыс дейміз. Алғыс ақ бата мен тілекке жақын сөз қолданысы болғанмен, айтылуында айырмашылық та жоқ емес. Алғысты әр адам жасына, жынысына карамай, жасы үлкендер де, әйелдер де, жастар да, бала-шаға да кез келген жерде, кез келген жағдайда айта береді. Жағдайға қарай айтылатын алғысты білдіретін арнайы сөздер, сөйлем түрлері бар [182, 15 б.]. Алғысты жақсы іс-әрекетпен, ілтипатты қарым-қатынаспен, ықыласты қимылмен де білдіретін кез болады. Қазақ халқының ұғымында адамдарға жақсылық жасап, көп алғыс алған адам бақытты болады. «Жасаған жақсылығың адамнан қайтпағанмен, Құдайдан қайтсын», «алғыспенен ер көгерер», «алғысты тозбас» деген канатты сөздер соған мегзейді. Мейір-шапағатын білдіріп, жақсылық жасаған, үлкен іс тындырған, үлкен-кішінің сауабын алғандарға берген көмегі мен көрсеткен игі шарапаты үшін, қолдауы мен ықыласы, ақ ниеті мен ақыл-кеңесі, жанашырлығы мен қамқорлығы үшін адам-

дар бір-біріне ризалық білдіріп, алғыс айтып, рақметін жаудырып жатады. Алғыс алу арқылы адамдар көпшіліктің құрметіне бөленіп, басқалармен қарым-қатынасын дұрыстап, тұрмыс-тіршіліктегі өзіне лайықты мәнді орнын бағалай алады. Тілімізде айтылатын неше жүз алғыс пен ақ тілектің кейбір мысалдары мына төмендегідей:

Абыройлы бол. Абыройың ассын. Ағайынға қадірлі бол. Адалынан берсін. Адал сүт емген жігіт жарың болсын. Азаматым аман болсын. Айдай таза, күндей нұрлы болсын. Өте көрікті, асқан сұлу болсын. Айың оңыңнан тусын, күнің солыңнан тусын. Жолың болып, бақытың ашылсын. Айтқаның келсін. Айтқаның ақ болсын. Дегенің болсын. Ақ көңілің мүлде ағарсын. Ақ сақалды, сары тісті бол. Ақсақал қария бол. Ақыл құсы адаспай аспандасын. Ой-санасы шарықтап, алысқа көз жіберсін. Айтқаның өтіп, атқаның жетіп тұрсын. Ойлағаның орындалсын. Алдыңнан ақ күн тусын, артыңнан ай тусын. Құдай бетіңнен жарылқап, жолың болсын. Ақжолтай болсын. Қадамы құтты болсын. Әрдайым жолы болсын. Ақ күн тусын. Жолың болсын. Ақ бол, жәрәкімалла. Сау бол (түшкіргенде айтылады). Ақпан соқса өлмейтін, тоқпан соқса өлмейтін болсын. Шыдамды, төзімді болсын. Ақ тұщ, ақ сиырдың сүтін іш (кісі түшкіргенде айтылады). Алғаның адал болсын. Қосағыңды Құдай адалынан жарылқасын. Алғаның ас болсын. Алдын ашсын. Бағын ашсын. Жолы болып бетінен жарылқасын. Алла жар болсын. Алладан рақым болсын. Алла жақсылықты нәсіп етсін. Алла сақтасын. Алла абырой берсін. Алланың нұры жаусын. Алла тағала жар болсын. Алла риза болсын.

Еңбекке, тұрмыс-тіршілікке қатысты ақ тілектер мына төмендегідей:

Айдар көбейсін. Мал басы мол болсын. Ақ мол болсын. Ақ көбейсін. Ақтар көбейсін. Алар көбейсін. Бағар көбейсін. Басар көбейсін. Бесікке салар көбейсін. Еңбегің есесімен қайтсын. Еңбегің жемісті болсын. Еңбегің жансын. Жазың жауынды болсын, бағың жемісті болсын. Желі тартарың көбейсін. Көш аман болсын. Көш байсалды болсын. Көш көлікті болсын. Көгендерің көбейсін. Қанжығаң майлансын. Қойың егіз тапсын. Қолың ұзарсын. Қоныс құтты болсын. Қызылдарың көбейсін. Қырман толсын. Мал базарлы болсын. Малың төлді болсын. Малдың құны көтеріңкі болып, тез өтсін. Мал-жан аман болсын, соғымың шелді болсын. Салар көбейсін. Сүт мол болсын. Сауар көбейсін. Сауда базарлы болсын. Саудаң құшат болсын. Саудаң жансын. Соғымың шүйгін болсын.

Сапарға аттанғандарға ақ тілектер. Қауіп-қатері көп қиын сапар, алыс жолға аттанған азаматтарға ақ жол тілейтін халқымыздың ежел-

ден келе жаткан, кен тараган дәстүрінің бірі. Алыс жолға, сапарға аттанарда адамдар бір-біріне мынадай ізгі ақ тілектер тілейді. Мұны жол батасы немесе сапарға бата дейді. Мысалы:

Аман барып, сау қайтыңыз. Жайлы жүріп, жақсы жет. Аман-сау бол. Ат-көлігің аман, қоржының толық болсын. Ел-жұрт аман болсын. Жолың даңғыл болсын. Жолың болсын. Бетіңен жарылқасын. Әлей болсын. Жорытқанда жолың болсын, жолдасың қыдыр болсын. Қызыр аулие шылауыңда жүрсін. Бес қаруың сайлы болсын! Жеңіл барып, ауыр қайт. Олжамен орал. Әулие-әмбиелер қолдап, қоржының затқа толсын. Күнің шығып жарқырап, Түнің тыныш айлы болсын. Алты күнде алты айлық, Арымай-талмай жол алғын, Аман-есен оралғын. Қазіргідей қол алғын! Әумин. Қайырлы сапар. Қайырлы сапар болсын. Қол-аяғың жеңіл болсын. Қыдыр ата жолдасың болсын. Оң сапар. Оң сапарын берсін. Сапарың оң болсын. Сапарыңды оңғарсын.

Дастарқан басында отырғанда айтылатын ақ тілектер мына төмендегідей:

Ішкенің ас болсын. Ішкен асың бойыңа тарасын. Ас дәмді болсын. Араның ашылсын. Ындының ашылсын. Дастарқаның майлы болсын. Дастарқаныңа береке берсін. Қайырлы дастарқан болсын. Май қап. Шай тәтті болсын. Ішкен -жегенің бойыңа құт болсын. Ішкен -жегенің бойыңа тарасын. Ас дәмді болсын. Тәбетің артып, ас ішкің келсін. Ішкенің шай болсын, жегенің май болсын. Қазан орта болмасын. Тәбетің артсын, әумин.

Қаралы жанға көңіл айту. «Өлі разы болмай, тірі байымас» деп ұғатын халқымыз өлім-жітім көрген адамды жұбатып, көңілін аулауға айтарлықтай мән береді. Азалы жанды сабырға шақырып, қиыстырып көңіл айту – ерте заманнан жалғасып келе жатқан игі дәстүр. Соған орай мақал-мәтелге айналып кеткен сөз орамдары бар. Шешендік өнерді танытатын қаралы жанға көңіл айтудың түр-түрі айтылады.

Өлім – тіршілік иесінің қашып құтылмас табиғи заңдылығы. «Дүниеге келмек бар да, кетпек бар», «Дүние шолақ, адам адамға қонақ, жан – денеге қонақ», «Жабырқамас көңіл жоқ, жанып бітпес көмір жоқ», «Тұяғы бүтін тұлпар жоқ, қанаты бүтін сұңқар жоқ», «Ажал айтып келмейді, бір адамға екі өмір тағдыр әсте бермейді», «Дүние жалған, дүниеге келу мен дүниеден өту адамзат үшін ортақ құбылыс», «Айы батқан айында, күні біткен күнінде», «қазаның оңайы мен жеңілі, өлімнің үлкен-кішісі болмайды» дегенге ұқсас ерте кезден айтылып келе жатқан аталы сөз бен ақыл-өсиетке негізделген жұбату осының айғағындай. Бөлтірік шешен қырғыз билеушісінің баласы кайтыс болғанда «Аққу құсқа оқ тисе, қанатын суға тигізбес. Ақсүйекке

оқ тисе, көршісіне сездірмес. Әлімдердің ақ сөзі өлгенінді тіріліп, өшкенінді жандырап. Дос көтерер өлімді, бекем бу, төрем, белінді» деп көңіл айтыпты (Жазып алған Қ. Толыбаев).

Қайтқан адам жайында оның туған-туыстары мен жиналған көпшілік алдында қаралы сөз айту – пенде атаулының ең үлкен де ауыр парызы. Аза тұтушыға жасы үлкен немесе әлеуметтік мәртебесі жоғарырақ адам жұбату тілегін айтып бастайды. Жоктау, жылау айтылып, марқұмның тіршілікте жасаған жақсылығын, бұл дүниеде ойсырап қалған орнын келістіре, жиналғандарды тебіреніте жоктау айтып жылауды өлімге жасаған үлкен сауап санайды. Жесір әйел жыл бойы қара жамылғы байланады. Қайтыс болған адамның жылын (ас беру) өткізу – қазақтың ежелден келе жатқан ұлттық дәстүрі. Ел-жұрты құрмет тұтқан дәулетті, атақты, көп жасаған адамдарға берілетін асқа киіз үйлер тігіліп, сауын айтылып, әнші-жыршылар, ақындар, батырлар, балуандар, көкпаршылар, мергендер шақырылады, ұлттық спорт ойыны, ат жарысы өткізіледі.

Қазақ халқының ұғымы мен дүниетанымында мұсылмандық наным-сеніммен ұштасатын қайтыс болған адамға құран шығару мен аят оқуды да бата оқу деп атайды. Ағайын-туғандар мен көңілге алғандар қайтқан адамның жылына дейін марқұмның отбасына мал, азық-түлік, дүние-мүлік апарып, жақындарына көңіл айтады, аруаққа бағыштап құран оқытады. Бата оқуға халқымыз ерте кезден-ақ үлкен мән беріп, оны қайтыс болған адам рухы алдындағы үлкен парыз деп санаған.

Қаралы жанға көңіл айтуды дұға оқумен бірлестіруге болады. Әдетте діни сауаты, дәреті бар намазға жығылған адам қайтқан кісінің рухына бағыштап дұға оқып, оның артта қалған бала-шағасы мен туыстарына жақсылық тілеп, сөзін аяқтайды.

Дастарқан басында, дәм үстінде отырған кезде, сондай-ақ қаралы жиында өмірден бақилыққа аттанған кісінің жақсы қылықтары мен инабатты мінез-құлқын еске түсіріп, көпшілікті әсерге бөлеп, қазаның арты қайырлы болсын дегенге саятын мына төмендегідей бата-тілегін айту да сауабы мол іс саналады.

Арты қырсықсыз болсын.

Арты той болсын.

Болмасқа болаттай бол.

Болғанға болат бол.

Бірге тумак болса да, бірге өлмек жоқ.

Жазмыштан озмыш жоқ.

Жамандығын көрсетпесін.

Жаны жәннатта болсын.

Жаны жұмақтың төрінде болсын.
Жаны пейіште болсын.
Жатқан жері жайлы болсын.
Қараңғы қабірі нұр болсын.
Иманды болсын.
Иманы кәміл болсын.
Казаның арты қайырлы болсын.
Құдай артының жақсылығын берсін.
Қайырын берсін. Өлім-азаның арты игілікті болсын.
Қайыры бірге болсын.
Қайыры ұзақ болсын.
Түбін қайырлы қылсын.
Көрмеген қызығын артындағыларға берсін.
Қазаға қарсы тұрар ешкім жоқ.
Өлімнің қайырын берсін.
Өлімнің артынан жақсылық болсын.
Бейнеттің, ауыр күннің арты жақсылық болсын.
Құдай басқа салған соң, тағдырдың ісіне шара жоқ.
Құдайым жамандықтың бетін көрсетпесін.
Құдайдың пешенеге жазғанын көреміз.
Құдайдың басқа салғаны осы болды.
Қиямет қайымда жолығысайық.
Мінгені пырақ, ұстағаны шырақ болсын.
Ақырын сұра. Түбінің қайырын тіле.
Алла әмірі, Құдайдың ұйғаруы.
Тағдырдың басқа салғаны.
Жазмыштың қалауы осы.
Алланың жазған парманы.
Тағдырдың жазуы.
Ажалға араша жоқ.
Алды пейіш, арты кеніш болсын.
Артын тіле.
Артын берсін.
Арты той болсын.
Ақыры жақсылық болып, қызыққа ұлассын.
Өлгенге иман, қалғанға береке берсін.
Өлгендердің аруағын тербер мұсылман бесігіндей болсын!
Өлім қазаның арты игілікті болсын.
Пәле қайдан, жала қайдан деменіз.
Топырағы жеріңнен бұйырсын. Өз елінде, туған жерінде дүние сал.

Тұрағың жұмақтан болсын.

Шапақ атсын.

Аққу ұшып көлге кетті, ақсұңқар ұшып шөлге кетті, ол адасып кеткен жоқ, бәріміз баратын жерге кетті, өлмейтін өмір жоқ, сынбайтын темір жоқ.

Арт жағына қайыр-берекесін берсін, жасамаған жасын балаларына берсін.

Жақсы адам басына іс түскенде бекінер, жаман адам басына іс түскенде өкінер.

Шетінеген нәресте ахиретте шапағатшы болсын!

Алла тағала бергенін алса да, берерін алмасын.

Туған ауылы ардақ тұтқан нар ағамыздың өлімі көздің жасымен, көкірек жанымен қабырғамызды қаусатып кетті.

Егілте бермей елінді, буын бекем белінді.

Аққу құсқа оқ тисе, қанатын суға тигізбес, айтулы ерге оқ тисе, киналғанын білдірмес.

Ноқталы басқа бір өлім, ақыр бір күн келмей ме? Ажалдың соққан дауылынан өмірдің шамы сөнбей ме?

Әуелде жазған тағдырды хақ тағала бұзған ба? Ақылды жан емес пе ең, өзің көңіл айтсаңшы біздей жетім қалғанға.

Өлген қайтып келмек жоқ, өлгеннің артынан кетпек жоқ.

Ажал төбелеп келсе кәрінікі, төтелеп келсе жастікі.

Жақсы адамнаң өлген күні болмайды, туылған күні ғана болады.

Жұмыр жердің бетінде жұмылмайтын көз жоқ.

Пәле қайдан, жала қайдан, өлім қайдан деменіз.

Өлім туралы тірі кездерінде ойланындар.

Өлімге тік қара, сонда өлімді де жеңесің.

Ажалдың алдында бәріміз де дәрменсізбіз.

Тірі пенде – ажалды, өмір – өлшеулі.

Өлімнен басқа дерттің емі бар.

Өткенге өкінбе, қайтып келмейді.

Оразаның тұсында шейіт болғандар жұмаққа барады.

Иманы кәміл болсын.

Жаны пейіште шалқысын.

О дүниеде бақытты болсын.

Құдай артының жақсылығын берсін.

Құдай басқа салмасын.

Тәңір душар етпесін.

Ұзақ сапары ұлағатты болсын.

Құдай бетін көрсетпесін.

Қазаны естіртіп, көңіл айту мен жоктаудың, жұбатудың небір үздік үлгілері бар. Жиі айтыла жұбату лебіздерінің кейбірі мына төмендегідей:

Дүние – шолак, жан кеудеге – қонак, ахирет – боз бір киім, әктерін сол-ақ.

Дүние жалған деген осы,

Қарыс жерде қаза бар, өзекті жерде өлім бар.

Өлгенге иман, тіріге береке берсін.

Пейіште нұры шалқығай.

Ат тұяғын тай басар, орнында бар оналар.

Жаксы кісінің қадірі өлгенде білінеді, жаксы жұрттың қадірі көшкенде білінеді. Құдай бергенін алса да, берерін алмасын.

Құс өліп, балапан қалса – қияк болар, ат өліп, құлын қалса – тұяк болар.

Ата өліп, бала қалса – мұрат болар.

Ажал айтып келмейді, бір адамға екі өмір тағдыр әсте бермейді.

Тұяғы бүтін тұлпар жоқ, қанаты бүтін сұңқар жоқ, болған іске берік бол.

Алла алдынан жарылқасын.

Жаны жаннатта болсын.

Топырағы торқа, қазасы қайырлы болсын.

Арт жағына қайыр-береке берсін.

Дос көтерер көңілді, мал көтерер өлімді, бекем бу, жаным, белінді, кейіте берме елінді.

Наукас адамға айтатын ақ тілектерді білдіретін сөз орамдары бар. Наукас жанның дертінен айығуы емші мен дәрігердің ем-домына ғана емес, жанашыр ағайын-туғанның, дос-жаранның арнайы келіп сәлемдесіп, ақ тілеуін білдіруіне де байланысты деп ұққан халқымыз сырқат адамның көңілін сұрап, саулық тілеуге аса үлкен мән беріп, оны адамгершілік, азаматтық парыз санаған. Ел аузында «наукастың емі – саудың сәлемі» деген нақыл сөздің айтылуы тегін емес. Мұндай сөз орамы төмендегідей:

Ауруға шипа берсін.

Басқа амандық, денге саулық берсін.

Дертке дауа берсін.

Науқасыңа шипа болсын.

Ақыры ұшықсыз болсын.

Аурудың арты жеңіл болсын.

Жанға шипа, дертке дару болсын.

Аурудың беті бері қарасын.

Дертіннен арыл.

Ауруға шалдыкпа.

Ауруға мың да бір ем болсын.

Жоктауға катысты сөз орамдары да әралуандығымен ерекшеленеді. Жоктау – қазақтың халықтық, ғұрыптық салт- дәстүрімен байланысты айтылатын тұрмыс-салт жыры. Әдетте адам қайтыс болған күннен бастап, оның жылы өтіп, асы берілгенше туыстары, жақындары, достары жоктау айтады. Бұл – көнеден жалғасып келе жатқан дәстүр. Жоктаудың бізге жеткен ең ертедегі түріне жататын «Алып Ер Тонғаны жоктауда», «Бөрідей ұлып жылады, жоктады жыртып жағасын» деген өлең жолы бар. Сондай-ақ VIII-XIX ғасырлардағы оғыз-қыпшақ дәуірінің ескерткіші «Қорқыт Ата кітабында» Дирсеханның жалғыз ұлы Бұқашты анасының жоктаған жыры айтылған (ҚҰЭ, 4-том, 18-б.).

Әсіресе елге қадірлі, беделді адамның, қимас достың қазасын ел-жұртты тебіrentіп лайықты сөз өрнегімен жоктау міндет саналған. Жақын адамының ел-жұртынан амалсыз айырылып калып, дұшпанынан қорлық көргенін сипаттап жоктау да оның артында қалғандарға салмақты сын болған.

Жоктау сөзінің қолдану аясы кең. Жоктау жырында «ақылға дикан кемеңгер», «мұхит дария суындай», «ақылы терең мол еді», «жапырағы алтын шынарым», т.б. шешендік өрнектер көп қолданылады. Сондай-ақ «арманда кеткен» тіркесі көп айтылады. Өйткені жоктау адам көкейіндегі ізгі ниет пен болашақтан күтер үмітті, алға қойған мақсатты айғақтайтын арман-тілекпен байланысты. Баянсыз жалған дүниедегі адам арманының шексіздігі оқыс қазаға, қайғыға байланысты ащы арман сөз болады. Сол арқылы жас ұрпақ өмір ауыртпалығын, оның қуанышы мен қайғы-қасіретіне ден қойып өседі.

Төменде сондай жоктаудың бір үлгісін беріп отырмыз.

Бала кезден іңкәрім,

Сұлу сезімді сұңқарым!

Махаббаты мәңгілік,

Жалындаған жан жарым.

Бар байлығым, бақытым.

Жалт-жұлт еткен жақұтым.

Сарп қылған ғұмырын,

Сыйлап алтын уақытын.

Ғұмырыңды арнадың,

Еркелетуден танбадың,
«Бикеш» деген даусыңды,
Аңсадым ғой, ардағым.
Қолдан келмей амалым,
Айырылып сенен қалғаным.
Көтермеске не шара,
Тәңірдің салған салмағын.
Көзден жасым парлады,
Үңірейіп жан-жағым.
Кімдер қарсы тұра алған,
Құдіретіне Алланың
Жайғастың мәңгі, досым-ай,
Ата-анаңның қасына.
Торқа болсын топырағың,
Жалған деген осы ма.

(Жазып алған Б.Батырбекқызы)

СӨЗ ӘДЕБІ

Адамдар арасындағы қарым-қатынас жағдаятына қарай тіл қатудың ұлттық сипатқа ие әр алуан түрлері болатыны белгілі. Соның ішінде тәлімді сөз сияқты сөз әдебі де тәрбие құралы деп есептейтін халқымыздың сыпайылық танытып, тыңдаушының көңілін аулап, жағымды әсер ету мақсатында айтылатын сөз орамдарының жүйесі ғасырлар бойында қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді. Адам баласының жақсы сөзге, сөз әдебіне өте сезімтал келетіні белгілі. Биік адамгершілік, кісілік пен кішіліктің кілтін ұстанған, қай кезде де үлкенін қадірлеп, ақыл-кеңесін ден қоя ықыласпен тыңдап, жасына қарай ізет көрсете тіл қату дәстүрі қалыптасқан халқымыздың «үлкенмен иіліп сөйлес, кішімен сызылып сөйлес. Иіліп сөйлескеннен белің бүгілмейді. Сызылып сөйлескеннен сөзің үзілмейді» деген нақыл сөзі тегін айтылмаса керек. Мұның өзі халқымыздың иба, инабат, иман, ізет, обал, қайырымдылық, үлкенге ізет, кішіге салауат сияқты ізгі қасиетін бойына сақтағанын айғақтайды.

Қазақтың өте-мөте сөзді келістіріп, мәнерлеп қиыстыруға, сөз әдебін сақтауға, сөзді сөз саптаудың оңтайлы жүйесіне сәйкестендіріп қолдануға үлкен мән берген халық екені баршаға аян. Адамды сыйлап құрмет көрсету мен ар-ұятты сақтауға, имандылық пен рахымдылыққа, кісілік пен ізгілікке, ізеттілік пен кішіпейілдікке, әділдік пен қанағатшылдыққа, жақсылық пен түзулікке адам баласы мінез-құлықтың жағымды жақтары ретінде мән беретіні белгілі. Әркімнің жүріс-тұрысы

мен мінез-құлқынан байқалатын әдеп ұғымына саятын осы аталған адамгершілік құндылықтарын жеткіншекті тіл өнеріне баулу арқылы қалыптастыру – халқымыздың қанына сіңген игі қасиеті.

Ұлттық дәстүрлі дүниетаным мен әдепке жат іс-әрекет пен теріс мінез-құлықтан сақтандырып, халықты адамгершілікке, имандылық пен ізгілікке баулу өркениетке апаратын жол ретінде бүгін таңда маңызды мәнге ие болып отыр.

Жақсы сөз – жарым ырыс. Жаным десе жан семіреді. Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады. Сүйреңдеген қызыл тіл сүйгеніңнен айыраар, я жауынды қайыраар. Мақтаған жеткізер, шаққан өлтірер. Бал тамған тілден у тamar. Сүңгінің жарасы бітер, тіл жарасы бітпес. Басқа пәле тілден. Тіл ерді қабырға салады, нарды қазанға салады. Қотыр қолдан жұғады, пәле тілден жұғады. Адам көңілінен азады, тілінен жазады. Жақсы байқап сөйлер, жаман шайқап сөйлер. Жыланның тілі айыр, жылан мінезді адамның сөзі айыр. Біреудің сөзі әдемі, Біреудің көзі әдемі. Бір жақсы сөз бітірер мың көңілдің жарасын. Жақсы сөз жараны да жазады. Оқ жарасы бітер, тіл жарасы бітпес. Аяғы жаман төрді былғар, аузы жаман елді былғар. Сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді. Іріген ауыздан шіріген сөз шығады. Көңіл көзін сөз ашар, сөйлемесе кір басар. Сіз, біз деген жылы сөз – тіршіліктің ғанибеті. Сөзің тәтті болсын, ашуың қатты болсын. Ауруда шаншу жаман, сөзде қанқу жаман. Құлақтан кірген суық сөз көңіліңе барып мұз болар. Жақсы сөзге жан семірер. Жаман сөз жанға кірген тікен – деген секілді мақал мен нақыл сөздер тілімізде айтарлықтай көп. Олар сөз әдебіне сай тіл қатып, сөз қолданудың адам өміріндегі маңызын есте тұту мақсатында айтылған.

Сөз әдебі тілдегі жағымсыз мағынадағы дөрекі сөздерді сыпайылап жеткізіп отыратын бейнелеуіш, көркемдеуіш тәсілдің бірі эвфемизммен де байланысты. Мысалы, керен, саңырау дегенді құлағының мүкісі бар, соқыр дегенді зағип, әз деп, дене мүшелеріндегі кем-кетікті жұмсақтау сөзбен алмастырып қолданады. Ауру атауымен байланысты айтылатын эвфемизмдер де осы сияқты. Ғалым Ө. Ахметов балаларда кездесетін қызылша ауруын «қызыл көйлек», «қызыл» деп атаған, шешек ауруын «мейман», «қонақ», «қорасан», «әулие» деген эвфемистік бүркенші атауларын атаған [194, 90].

Х. Арғынбаев малда болатын мәлік ауруының «қыз», «кемпір», «окбайпақ» деп аталатынын, топалаң ауруының «алаң», «секіртпе», «ұшпа» сияқты атауларын келтіреді. Рак, туберкулез, сифилис секілді адамға қорқыныш тудырып, денесін түршіктіретін дерттерді *қылтамақ*, *құрт ауруы* немесе *көкірек ауруы*, *жіңішке ауру*, *мерез* немесе *құлғана* деп атайды. Қояншық, мешел, сусамыр ауруларының «эпилепсия», «рахит», «диабет» деген атаулары бар [194, 91].

Тіл өнеріне коса сөз әдебіне аса үлкен мән берген халқымыз адамға ауыр әсер ететін мағынасы жағымсыз сөздерді жұмсартып, жеңілдетіп айтудың әралуан түрін қолдана білген. Мысалы, естір құлаққа жағымсыз әсер ететін өлді сөзі эвфемистік тәсілмен айтылған мына төмендегідей қырықтан астам синонимдік қатар түзеді екен: *ажал құшты, бақилыққа аттанды, бақи дүниеге аттанды, бұл фәниден өтті, демі тоқтады, демі бітті, дүниеден көшті, дүниеден озды, дүниеден өтті, дүние салды, жан тапсырды, жарық дүниеден қоштасты, жан тәсілім етті, жаһаннамаға аттанды, жерленді, жүрегі тоқтады, жүріп кетті, көз жұмды, кетті, қайтты, қайтыс болды, қайтпас сапарға аттанды, қиылды, қаза тапты, қаза болды, құлады, құрбан болды, мәңгілікке кете барды, мерт болды, о дүниелік болды, өмірден озды, өмірден өтті, үзілді, шетінеді* деп, ал онша ұнатпайтындарға катысты *мүрдем кетті, опат болды, жан берді деп айту қалыптасқан. Ал аты-шұлы қылмыскер болса, жаһаннамаға жіберді, желкесі қиылды, жер жастанды, жерғапты, мүрдем қатқыр, сеспей қатты, ома қапты* синонимдері айтылып қалады.

Қаралы жанға көңіл айтудың жөн-жоралғысын да естен шығармай, пернелеп, бейнелеп жұбата сөйлеген. Мысалы, «Өлім деген – асусыз тау, бауыры бүтін бар ма сау. Мұңсыз берді, құнсыз алды, Бұған айтар жоқ қой дау. Жақсы Құдайға да қалаулы, бізге де керек еді аяулы. Шаттық көңіл жабырқап, болған екен қаяулы. Артының қайырын берсін» деген сыңайлы әдеппен тіл қатуға дағдыланған.

Сөз әдебін адамдардың қуанышпен қауышып, сәлемдесіп, хал-жағдай мен амандық сұрасуының сан алуан түрі мен тәсілі де айғақтайды. Күнделікті тіршілікте жиі айтылатын риза болу, сүйсіну, мадақтау, қошемет білдіру, құттықтау, алғыс пен ақ тілектер, бата беру рәсімі, жұбату, көңілін сұрау, тағы басқалар сөз әдебінің ұлттық сипаты мен ерекшелігін білдіретін тілдік деректердің көзі болып табылады. Жақсылықтың басы игі ниетпен айтылған тәлімді сөз деп түсінген халқымызда ықылым заманнан әр айтылған сөз қашанда сөз саптауынан өтіп, тыңдаушының нәзік жанымен бағаланған. Жан дауасы – жылы сөз демекші, дұрыс қиыстырып, сөз әдебімен сөйлескен адамын өз ретімен бағалап, мадақтап, жанын жадырату арқылы оны игі істерге жұмылдырады.

Сондай-ақ айналып-толғануды, еркелету мен ізет мағынасын білдіретін арнайы сөздерге басқа тілдерге, соның ішінде тіпті туыс тілдерге қарағанда да әлдеқайда бай екені мәлім. Мұндай сөздерді пайдалануды түркітанушылар ұлттық мінез-құлықтың ең бір маңызды ерекшелігі деп таниды.

Халқымыздың тұрмыс-тіршілігі мен болмыс-бітімі, өмірлік тәжірибесі мен таным-түсінігі, даналығы мен өнегелі толғам-пайымдаулары, рухани құндылығы мен этикалық қағидалары, мәдениеті мен дәстүрі, психологиясы мен ұлттық менталитеті ана тілі арқылы көрініс табатынын ескеріп, қазақ тілін оқытып үйрету тәжірибесінде сөз әдебіне ерекше көңіл бөлгеніміз жөн болмақ.

Ізет атауы. Қазақ тілінде ізеттілікке қатысты сөз орамдары жиі айтылады. Ізеттілік – адамның әдептілігін, сыпайылығын, өнегелілігін, қарапайымдылығын білдіретін этикалық ұғым. Жұрт өнегелі іспен көріне алған адамды «ізетті жан» деп құрмет тұтады. Жаксы тәрбие алғандар қарым-қатынас барысында басқаларды сыйлап, құрметтеумен қоса өзіне тапсырылған міндетті іскерлікпен, саналылықпен орындауымен де көрінуге тырысады.

Ізет атауы – сөз этикетінің ажырамас бір бөлігі. Ізет атауының күнделікті өмірде, адамдардың қарым-қатынасында атқаратын қызметі, мәні аса зор (И.Циртаутас. Қазақ тіліндегі еркелету мен ізет мағынасын білдіретін сөздер // Қазақ ССР ҒА Хабарлары, Қоғамдық ғылымдар сериясы, 1972, №4, 75-б.). Әр халықтың ізет атауын қолдануда өзіндік ерекшелігі бар. Мәселен, ағылшындар сыпайылық сақтап, *мисс, миссис, мастер, мистер* десе, француздар *мадам, мадмуазель, синьор, синьора* дейді, орыстар ізет атауы ретінде кісінің өз атына әкесінің атын (отчество) тіркестіріп айтады. Ізет атауын қолдануға барлық халық айрықша мән береді. Дей тұрсақ та басқа тілдермен, соның ішінде туыс халықтар тілімен де салыстырғанда қазақ тіліндегі ізет атауы әр алуандылығымен, көптігімен ерекшеленеді. Атап айтқанда, ізет атауы адамның жынысына, жасына, әлеуметтік жағдайына қарай түрленеді. Сондай-ақ ізет атауынан халықтың салт-дәстүрі мен қалыптасқан тұрмыс-тіршілігін, мінез-құлқы мен моральдық ұстанымын да аңғаруға болады. Сыпайылық – адамның жан дүниесінің байлығын, алған тәлім-тәрбиесін танытады деуіміз де сондықтан.

Өлемдегі ең бай тілдің бірінен саналатын орыс тілінде де ізет, еркелету, т.б. жағымды көңіл күй лебізін білдіретін атауларға қазақ тілімен салыстырғанда тапшы екені жайлы өткен ғасырдың 80-жылдары «Литературная газетада» жазылған еді. Онда москвалық бір оқырман «Доброе слово поднимает человека, надолго поселяет в его сердце праздник. Каждый раз, когда слышишь обращение «мужчина!», «женщина!», становится не по себе. Меня страшно коробят эти слова. Слова «гражданин», «гражданка» при обращении тоже режут слух. Обращения по имени-отчеству нет в других языках. Нам очень

не хватает верной, несомнительной формы обращения к незнакомым людям. В прежние времена были прекрасные слова обращения «сударь» и «сударыня». Люди не употребляют этих слов от незнания и с не привычки. А этому надо учить, например, в школе», — деп жазыпты. (Газеттің нөмірі есімде жоқ).

Құндылықтар жүйесін, тыйым мен тәртіп нормаларын қалыптастыратындықтан, сөз өнерін қастертұтқан халқымыз ізет атауын орнымен қолдануға айрықша ден қойып, этникалық мәдениеттің бір айғағындай санаған. Тілінің нәрі мен қасиетін бойына толық сіңірген бабаларымыздың «жақсы сөз жан семіртеді», «жақсы сөз — жарым ырыс» деуі тегін емес. Халық дәстүрінде кішінің де, үлкеннің де бір-біріне жас ерекшелігін ескеріп, ізет көрсетуі міндет саналады.

Ертерек кезде адамдардың қоғамдық-әлеуметтік өмірде алатын елеулі орнына қарай айтылып келген *тақсыр, байеке, хан ием, бек би, қожам, шахзада, бекзат, ұлық, ағзам, ханша, бибі* сияқты құрмет білдіре атаған атаулары қазіргі кезде қолданыла бермейді. Кеңес өкіметі кезінде *жолдас, азамат* қаратпа сөздері де ізет атауы ретінде қолданылып келген-ді. *Мырза, ханым* деп айту қазіргі сөз қолданысымызда қайтадан қалпына келтірілді. *Тақсыр, бекзат, ағзам, бибі* атауларын да қолданушылар бар.

Ізет білдіру мағынасындағы сөздердің қазақ тілінің өзіндік бір ерекшелігін танытатындықтан, басқа тілге ойдағыдан еркін аударыла бермейтіні белгілі. Ізет атауы, этнограф ғалымдардың пікірінше, өзінің жан-жақтылығы мен молдығы жағынан өзге тілдерде қазақ тіліндегідей деңгейде байқалмайды.

Қазақ тіліндегі ізет атауының ең кең тараған жиі айтылатын түріне туыстық атаулардан туындаған сөздер жатады. Әдетте, *ата, әже, ана, шеше* деп өз ата-анасын, *аға, әпке* деп туған бауырларын, *тәте, жезде, жеңге* деп басқа да туыстарын атайтыны белгілі. Ал бұл сөздерге -й қосымшасын жалғау арқылы бөгде адамға қарата айтылатын ізет атауы қолданылады: *атай, әжей, апай, шешей, ағай, әпкей, тәтей, жездей, жеңгей*.

Туыстық атау мен адам атауларына -м тәуелдік жалғауының, -шек, -қай қосымшасының жалғануы арқылы да ізет атауы айтылады: *іні+м, іні-шек, келін+шек, сіңлі+м, қарындас-ым, бала-м, бала-қай, қыз-ым, ұл-ым. Қарт, қария, ақсақал, отағасы, кейуана, бәйбіше, бикеш, бике* сөздері өз ретіне қарай ізет атауы ретінде қолданылады.

Ересек азаматтар адам аттарының бірінші, кейде екінші буынына -еке, -ке қосымшасын қосып айту арқылы да ізет білдіре сөйлейді:

Әбділда-Әбеке, Сара-Сәке, Бақыт-Бәке, Әділ-Әдеке, Есет-Есәке, Майдан-Мәке, Сағидолла-Сәке, Қадір-Қадеке, Әлімхан-Әлеке, Жарылқасын-Жәке, Мәлік-Мәке, Кәрім-Кәке. Кейде адам есімдеріне аға, әпке, тәте, ана сөздерін тіркестеріп айтады: Хасен аға, Райхан әпке, Уәли аға, Зәуре ана, Сәния тәте. Ақсақал, қария, отағасы, кейуана, бәйбіше деп егде жастатыларға, негізінен ересектерге қарата айтады. Бикеш деп бойжеткен, кәмелетке жеткен қыздарға, бике деп жас әйелге қарата атайды.

Көпшілік жиналған қауымға қарата құрметті, қадірлі, ұлағатты, қымбатты, аяулы, сүйікті секілді сөздерді тіркестіріп айту ізет атауына жатады: құрметті халайық, қымбатты достар, қадірлі әріптестер, қымбатты қайын жұрт, құрметті меймандар, аяулы туған-туыс, ұлағатты ұстаздар, сүйікті балаларым.

Ат тергеу. Тыйымдық атауларды салт-дәстүрмен байланысты алып қарайды. Мәселен, казак дәстүрінде келіннен бірқатар тыйымдар мен қарым-қатынастағы этикет талап етілетіні белгілі. Казак әйелінің жақынын сыйлаудағы ізеттілгі мен көргенділігі, кішіпейілдігі мен жақынына құрмет білдіруі ат тергеу секілді ғұрыптық ырымынан байқалады. Жаңа түскен келіннен бастап бүкіл казак әйелдері қалыптасқан мінез-құлық талаптарына сәйкес күйеуінің туыстарын еш уақытта өз есімдерімен атамай, оның аға-інілері мен әпке-қарындастарына, тіпті басқа да жақындарына өзінше жарасымды ат қойған. Ат тергеуден келіннің ақыл-парасаты, тапқырлығы танылған. Адамның туыстық жақындығына, мінез-құлқы мен сыр-сымбатын айқындап тұратын тұспалдау, астарлау түрінде айтылған тың есімге ешкім ренжімейтін болып, сол адамның тал бойына жараса кетуі қажет.

Қазак әйелдерінің ізет сақтау тәртібімен ат тергеу салтын бұлжытпай орындап келгені жайындағы пікір Ә.Ахметовтың, Н.И.Ильминскийдің, Н.И.Гродековтың, А.Н.Самойловичтің тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде айтылған.

Келін үлкендер жағына арбашы ата, бай атам, би атам, жылқышы ата, диірменші ата, молда атам, сырбаз аға, жақсы аға, әнші аға, ағекем, ақ көкем, жақсы аға, би аға, мырза қайнаға, ауылнай мырза, мырза аға, төрем, бегім, молда аға, айыр сақал аға, ұста қайнаға, атбегі қайнаға, үлкен қайнаға деп;

Әйел болса, ақ әже, шебер шешей, әзілқой әже, ділмар апай, әпкем, ақ апам, үлкен апа, жақсы апа, кіші апа, менді апа деп;

Қайныларына тентегім, тетелес, ақжарқын, шырақ, жарқын, мырза жігіт, сері жігіт, ерке бала, сал жігіт, кенжем, кенже бала, ақ жігіт,

кербез жігіт, шешен жігіт, семіз жігіт, сұлу жігіт, бадырақ көз, көк көз, қалқан құлақ, аңшы жігіт, аты теріс, жыршым, домбырашым, тапал жігіт деп;

Қайын сіңлілеріне кенже қыз, ортаншы қыз, бойжеткенім, шырайлым, сырғалым, шашбаулым, күлімкөзім, еркем, еркежан, айдарлым, некілдім, үкілім, әппағым, бикешжан, сұлу бикеш, ақ қыз деп, барша ағайын-туысын риза қылатын. Осылайша адамның сырт түріне, бітім ерекшелігіне, туыстық қатынасына, жасына, кәсібіне, өнерпаздығына, мінез-құлқына қарап, кейде жарасымды әзілмен, тапқырлықпен жанамыз ат қою үлкен алдында иіліп сөйлеу, кіші алдында сызылып сөйлеу секілді ізеттіліктен туындаған үлкенге деген құрметін, кішіге деген ілтипатын, халқымыздың дәстүрлі мәдениетіне тән сыпайылық, әдептілік қасиетін танытады.

Сәлемдесу жоралғысы. «Сәлем – сөздің анасы, әдеп – оның баласы» дегендей, сәлемдесу-амандық білісудің әдеп жолы. Адамдар арасындағы сыйластық амандық сұраудан бастау алады. Амандық-саулық сұрау, қоштасу, ризалық білдіру, ізет сақтап қуанышына ортақтасып, сыпайыгершілік білдіру сияқты КҚЛ адамның көңіл күйіне жағымды әсер ететіні белгілі [181,38].

Қазақ тілінде адамдардың қуанышпен қауышып, сәлемдесіп, хал-жағдай мен амандық сұрасуының саналуан түрі мен тәсілі бар. Қарт адам мен жастың, ер мен әйелдің, аттылы мен жаяудың, келіннің күйеуінің туыстарымен амандасуы, алыстан келген қонақпен сәлемдесудің жөн-жоралғысы дегендей жалғыз ауыз амандасу жүзінде де әркім әртүрлі сөз қолданады. Мәселен, біреу «амансыз ба?» деп, біреу «күйлі, қуатты барсыз ба?» деп, біреу «сәлемет жүрсіз бе?» деп, біреу «есенсіз бе?» деп амандасады. Бәрінің ой-мақсаты бір. Бәрінікі де амандық білу, амандық сұрау, бірақ әркім әртүрлі сөз қолданып, өзінше сұрайды.

Есендесудің адамдардың жас ерекшелігі мен жынысына байланысты да өзгешелігі болуы мүмкін. Мәселен, Жақсымысыз ! Амансыз ба! Есенсіз бе! деп негізінен егде жастағы әйелдер амандасады. Сондай-ақ жастар жағы да егде жастағы әйелдермен осылайша амандасып жатады.

Ассалаумағалайкүм деп, мұсылман дініндегі халықтар жаппай амандаса беретін болса, қазақтарда тек ер жыныстылар ғана осылайша амандасады. Орта жастан жоғары ерлер көбіне-көп осылайша амандасады. Жастардың да егде жастағы адаммен осылайша амандасуы әдептілікке жатады. Кейде жастар бір-бірін ұзақ уақыттан кейін барып көрсе, олар да осылай амандасады. Жасы кіші алдымен сәлем беріп, жасы үлкен оған *уағалайкүмассалам* деп жауап береді. *Армысыз* деп те ер азаматтар амандасады. *Сәлем, сәлеметсіз бе* деп әйелдер де, ерлер

де (көбінесе жастар) амандаса береді. Ерлер жағы әйелдермен көбінесе осылайша амандасады.

Қазақ салтында сыйлас адамдар сағынысып кездескенде өзара ықылас-пейілі мен қуанышын білдіру үшін құшақтасып амандасқан. Сондай-ақ дәстүрлі мейрамдар мен наурыз, айт, мәуліт тәрізді айтулы күндері тілек-ғибадаттың қабыл болып, аман-есен жүздесуге тілектестік білдіріп құшақтаса амандасады. Қазіргі уақытта оң қолын ұсынып амандасу кең тараған. Ертеректе қазақтар арасында ер адамдар атқа мініп келе жатып оң қолын көтеріп немесе қалпағын көтеріп амандасты. Сондай-ақ көптен көрмеген адамымен аттан түсіп төс түйістіріп құшақтасып та амандасты. Оң қолын төсінің, жүрегінің тұсына қойып, басын иіп ерлер де, әйелдер де әсіресе жасы үлкендермен амандасты кезі болатын. Қазіргі уақытта Еуропа халықтарында қалыптасқан оң қолын ұсынып немесе қос қолдап амандасу әлем халықтары арасында кеңінен тарап отыр. Ертеректе әйел адамдар күйеуінің жасы үлкен туыстарын көргенде тізесін бүгіп, екі қолын оң тізесіне қойып сәлем жасайтын. Үлкендер жағы рақметін айтып «көп жаса, бақытты бол, балам» деп сәлемін қабыл алатын. Өкінішке орай, жақын адамдар арасындағы сыйластық пен ізеттілікті танытатын осы бір жарасымды мұрағат қазіргі кезде өз әсерін жоғалтып алғандай.

Амандасудың соңы кей тұста қоштасумен де ұласады. Екі адамның күнбе-күнгі қоштасуынан бөлек, кейде ата-анасымен, сүйген жарымен, туған-туысқанымен, ел-жұртымен де қоштасатын кез болады. Қазақтың дәстүрлі салт жырларында тіпті жүйрік атымен, қыран құсымен, тағы басқалармен де қоштасу бар. Халқымыз жасөспірімді сәби кезінен-ақ үлкенді тыңдауға, үлкенге сый-құрмет білдіруге тәрбиелеген. Жасы үлкенмен орнынан тұрып, ізет білдіріп амандасып, орын ұсынады. Бабалар өсиетін есте тұтқан халқымыз дұрыстап амандық-саулық сұрауға да үлкен мән берген. Өйткені адамның тәлім-тәрбиесі, кішіпейілдігі мен адамдық асыл қасиеттері үлкенмен де, кішімен де, жаспен де, кәрімен де амандасуынан да көрініс табатыны белгілі. Біраз уақыт бір-бірімен көріспеген адамдар қысқа ғана сәлемдесіп қоймай, хал-жағдайын жайлап, тәптіштен сұрап, сый-құрмет көрсетеді. Амандасудың сондай түрлері мына төмендегідей:

Ассалаумағалайкүм!

Уағалайкүмассалам!

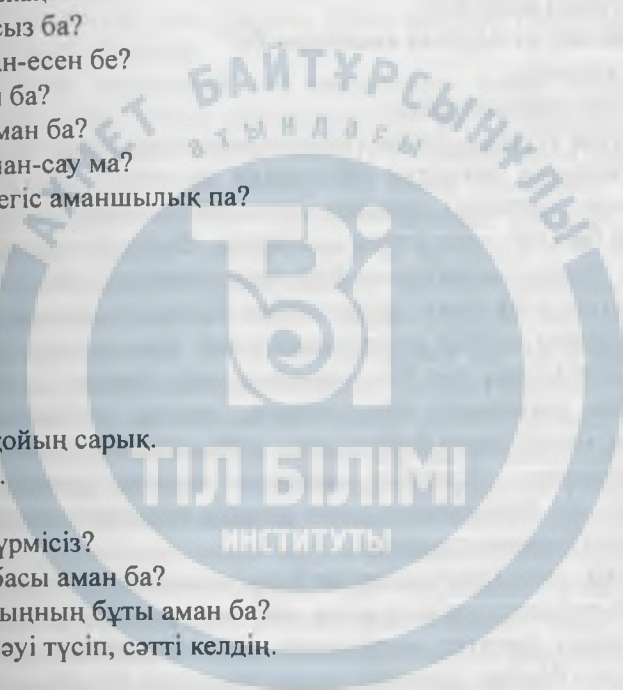
Сәлеметсіз бе?

Амансыз ба?

Есенсіз бе?

Жақсымысыз?

Есенбісіз?
 Армысыз?
 Есен-саусыз ба?
 Аман-есенсіз бе?
 Ат-көлігің аман ба?
 Сау-сәлеметсіз бе?
 Ахуалыңыз жақсы ма?
 Хал-ахуалыңыз жақсы ма?
 Хал-жағдайыңыз жақсы ма?
 Халіңіз қалай?
 Көңіл-күйіңіз жақсы ма?
 Күйлі-қуаттысыз ба?
 Бала-шаға аман-есен бе?
 Мал-жан аман ба?
 Үй іші тегіс аман ба?
 Отбасыңыз аман-сау ма?
 Ауыл-аймақ тегіс аманшылық па?
 Сәлем!
 Сәлем бердік.
 Келуіңізбен.
 Қайырлы таң.
 Қайырлы күн.
 Кеш жарық.
 Ешкің арық, қойың сарық.
 Қайырлы кеш.
 Бар боларсыз.
 Деніңіз сау жүрмісіз?
 Ошағыңның басы аман ба?
 Отбасы, ошағыңның бұты аман ба?
 Қош келдің. Зәуі түсіп, сәтті келдің.
 Бақыл бол.
 Келесі кездескенше?
 Көріскенше күн жақсы болсын
 Қош бол.
 Қош-есен бол.
 Сау бол.
 Аман-есен жүр.
 Аман-есен оралуыңызбен.
 Бас аман болсын.
 Бауыры сау, басы бүтін болсын.

Басы есен, өзі сау, ауру-сырқаудан аман ба?

Көңілің құшуақ па? Көңілдімісің?

Жайлы жатып, жақсы тұрыңыз.

Сәлем берді. Амандасты.

Саулық сұрады.

Қош айтысты.

Дені-карныңыз сау ма?

Арымай-ашпай жүрсіз бе?

Әке-шешеніз, үй ішіңіз тегіс аман ба?

Бала-шағаңыз аман ба?

Мал-жан, қора-қопсыңыз аман ба?

Хал-ахуалың аман ба?

Ауыл-аймақ, ел-жұртың аман-есен бе?

Жақсы келдіңіз.

Көргеніме қуаныштымын.

Достық туралы. Қазақ тілінде сыйластық пен достыққа, ынтымақ пен татулыққа қатысты айтылатын әр алуан сөз орамдары бар. Халқымыз достықты адамдар арасындағы сыйластықтың ең жоғары түрі деп бағалап, оған үлкен мән берген. Елдің бетке ұстар азаматтары достық туралы қалыптасқан байлам-түсініктерін жас ұрпақтың бойына дарытып, үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие берудің нысанына айналдырған. «Қатыныңмен дос бол, үйіне береке кіреді. Азаматпен дос бол, қадіріңді біледі. Білімдімен дос бол, сасқанда ақыл береді», – деп, халықтың шешендік нақылында айтылғандай, достық сыйластықпен, жақсы көрумен, махаббатпен байланысты. «Махаббатсыз дүние бос, хайуанға оны қосындар». «Құдай-ау, қайда сол жылдар, махаббат қызық мол жылдар» деп Абай бабамыз өмір сүрудің мәні мен сәнін осындай сыйластықпен байланыстырады.

Достық – көңілдің гүлі, кәусар бұлағы, өмірдің мәні деп түсінген қазақ ежелден-ақ адамға сезім шуағын, көңіл қуатын жеткізген сыйластық пен азаматтықты дәріптеп, қадірлеген, күре тамырының қанын орамалға ағызып дос болған. Шынайы достықтың тағы бір айқын көрінісі – **тамыр** деп аталатын көнеден жеткен ғұрып. Қылышын жалаңаштап, көкірегіне ұстап, қанжар не қылыш сүйіп, үш рет төстесе құшақтасып, *тамыр* болады. Достықтың ең маңызды да қастерлі, ұлағатты түріне ұлтаралық достық жатса керек. Ерте заманнан-ақ қазақтар басқа халық өкілімен тамыр болуды өзінің игі дәстүріне айналдырған. Тамырдың қалағанын беру – айнымас парызы. Қалайтыны көбінесе жүйрік ат, жүйрік тазы, қыран бүркіт, бағалы заттар. Тамыр болу ғұрпы кейін келе ұлтаралық татулықтың дәнекеріне айналды. Ертеректе өзбек пен ұйғырдан, тіпті діні мен тілі бөлек орыс, неміс, т.б. халық өкілінен та-

мыры жоқ қазақ сирек кездесетін. Бүгінгі таңда Қазақстандағы жүзден астам ұлт пен ұлыс арасынан барлық дерлік туыс түркі тектес ұлттар өкілін кездестіреміз.

Демократиялық елдерде ұлтаралық қатынасқа, этникалық мүддеге аса сақтықпен, сабырлылықпен қарамақ. Жүздеген ұлт пен ұлыстың рухани және мәдени қайта түлеуін, тұрақтылықты, азаматтық татулық пен ұлтаралық келісімді нығайту мақсатымен, 1995 жылдың сәуір айында құрылған Қазақстан халықтары Ассамблеясы – туысқандық пен достыққа дәнекер ұйым. Республикадағы ондаған ұлттық мәдени орталық пен қоғамдық бірлестік күшімен өтетін фольклорлық-этнографиялық фестивальдер, «Бейбітшілік пен рухани келісім» ұранымен өткізілетін Достық, Наурыз, Этнос күндері, Республика күні мерекелері дәстүрге айналды.

Қашан да жаны жаңалыққа, игі жақсылыққа құмар момақан да кеңпейілді қазақ халқы өзінің меймандостығы мен қайырымдылығы, дарқандығы мен қиындықты бірге көтеруге шыдамдылығы арқасында орыс, украин, неміс, т.б. діні бөлек, тілі бөлек болғанмен, тарихы тағдырлас халықтармен де тату көршілік қатынас орнатып, достасып, бауырластық тұрмыс кешті. «Елге ел қосылса – құт» дейді халық даналығы. Сталиндік сұрқай заманда тағдыр талкегімен қуғын-сүргінге ұшырап, қырылып кету қаупі төнген қарашай, балқар, түрік, қырым татары, әзірбайжан, чечен, ингуштардың сан мың әулетін өз жылуымен сақтап, қолтығымызды кең ашып паналатқанымыз, бір үзім нанды бөліскеніміз, қазақ жерінен құт-береке таптырғанымыз белгілі. Тонның ішкі бауындай жақын бұл ағайындар қазақ халқының бүгінгі тыныс-тіршілігіне құлақ түріп, оның гүлденуіне сырттан тілекші боп, «Қазақ – елі мырза, ері сырбаз халық. Қазақстан – болашағы үлкен ел» деген секілді жүрек жарды жылы лебізін әрдайым білдіріп жүр. 1990 жылдың соңында бастау алған қазақ-түрік байланысы ортақ қарым-қатынасты жаңа сатыға көтеріп, екі елді ауылы аралас, қойы қоралас етіп жіберді. Қазақ еліндегі түріктің неше жүздеген фирмасы көп салалы ынтымақтастыққа тың серпін беріп отыр. Бөлінгенді бөрі жейтін мына аласапыран, қиын-қыстау заманда түрік елінің қолдау білдіріп, экономикалық, мәдени-рухани байланысын жандандыруы өз жемісін бере бастады.

«Бір досың болса – жақсы, екі досың болса – көп, үш досың болу мүмкін емес» деген аталы сөз дос болудың өте күрделі екенін аңғартады.

Досқа ділгер емес адам болмайды дейміз. Сөйте тұра неліктен досы жоқ адам бәрінен көбірек. Неліктен бірер адамның досы шамадан тыс көп те, қайсыбір адамның білім-парасаты мен адамгершілік қасиеті

жоғары бола тұра досқа тапшы? Жан қимас шынайы достықпен жай ғана сыйластықты қалай ажыратуға болады? Қазіргі жастар арасында дос пен достық ұғымының тайыздап, шынайы достықтың құны кетуі неліктен деген сұрақтарды естіп қаламыз.

Халқымыздың достыққа ежелден үлкен мән беріп, достықты аялап әспеттейтініне мына нақыл сөздер айғақ болады: Жүз теңге акшан болғанша, жүз жолдасың болсын. Мал көтерер өлімді, дос көтерер көңілді. Дос сыртыңнан мактар, дұшпан көзіңе мактар. Досы көпті жау алмайды, ақылы көпті дау алмайды. Достың көңілі бір атым насыйбадан қалады. Жақсы дос пайдасын тигізбесе де, зиянын тигізбейді. Қайғың болса досыңа бар, қарның ашса қасыңа бар. Дос сүйсінсін, дұшпан күйінсін. Қимас доспен сыйлас. Досыңа ет турат, дұшпаныңа шай құйдыр я қауын тілдір. Сүйек тамыр сүйенісіп күн көреді, ауыз тамыр айтысып артығын алады. Сыйласқанның суын іш. Дос тұтқанды қадірле. Досы көптің жаны семіреді, асы көптің тәні семіреді. Досы көптің қолдасы көп. Досы көптің қосы көп. Жақсы дос үшін жан пида. Дос таппай – көңіл тынар ма. Асты көрсен қадір тұт, досты көрсен әділ тұт. Атын сабаған досыңан айырылады. Жақсымен дос болсаң, жетерсің мұратқа, жаманмен дос болсаң, қаларсың ұятқа. Жат асыңа қарайды, дос басыңа қарайды. Аз қайғыны ас басады, көп қайғыны дос басады. Үйінде асы жоқтың түзде досы жоқ. Досы көппен сыйлас, досы жоқпен сырлас. Дұшпан күлдіріп айтады, дос жылатып айтады. Асың болса, «досың» көп. Айырылар дос ердің қасын сұрайды. Айырылар дос аяулынды сұрайды. Досты періште қосады, құданы Құдай қосады. Есепті дос айырылмас. «Досыңның кім екендігін білсем, өзіңнің кім екендігіңді айтып беремін» дейді халық нақылы.

Дос туралы ғұламалардың да айтып кеткен ғибратты сөздері бар. Дос бар – туғаннан да тәуір опа көрсететін, туған бар – жаттан да жаман жапа көрсететін (Құтып). Дос-жараннан үзілсе үміт – ауыр мұң, жат кісідей мінезі бар бауырдың (Ж.Баласағұн).

Шын дос жол ортада қалмас болар. Нағыз дос құлап жатқанында қолтығыңнан сүйейді (С.Сарайи). Мың адам досың болса да көп көрме (А.Йүгінеки). Дос табу оңай – сақтауы қиын; жау болу оңай, тоқтауы қиын (Ж.Баласағұн). Өзіңе қарай дос таңда, күшіңе қарай жүк көтер (Ж. Баласағұн) Дос сені сүйіп қорғайды, жау іші күйіп сөйлейді (С.Сарайи). Досыңның дұшпан болғанынан сактан (Құтып). Қиын күнде қол ұшын берген – нағыз дос, жайшылықта «доспын» деген жай сөз (Р.Хорезми). Жаман дос – көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың, басыңды бұлт шалса, іздеп таба алмайсың (Абай).

ТУЫСТЫҚ АТАУЛАР

Қазақ тілі туыстық атауларының көптігімен ерекшеленеді. Қазақ шежірелі ел. Әр азамат өз ата жұртының қадір-қасиетін ардақ тұту үшін ең алдымен өзінің кім екенін, өз еліне, туған ортасына ата-бабасының қосқан үлесін, атқарған істерін, көрсеткен ерлігін өнеге қып ұрпақтан ұрпаққа жеткізген. Халқымыз туыстық жақындықты үш топқа бөліп қарайды: ата жағынан тұратын өз ағайындары. Өз ағайын-жұрты жеті ұрпаққа дейін таратылып айтылады.

Екіншісі – шеше жағанан тарайтын туыстары. Үшіншісі – әйелінің туыстары, демек қайын жұрты. Қазақта «Өз жұртың күншіл, бар болса көре алмайды, жоқ болса бөліп бере қоймайды. Қайын жұртың – міншіл. Қолыңның ұзындығына, жағаңның қызылына қарайды. Берсең жағасың, бермесең қып-қызыл бәлеге қаласың. Нағашы жұртың – сыншыл. Жақсылығыңа қуанады, жамандығыңа күйінеді. Жарға ойнаған лактай ғып, туған баласындай еркелетеді» деген сөз бар. Дей тұрсақ та бұл үш жұрттың ынтымағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, оларды мәңгілік ажырамастай етеді.

Халқымыз жеті атаны мына төмендегідей таратып айтқан:

Немере – ұлы мен қызынан туылған перзенті, ұл мен қызы, екінші ұрпақ.

Шөбере – немереден туылған перзент, ұл мен қызы, үшінші ұрпақ.

Шөпшек – шөбереден туылған балалар, төртінші ұрпақ. Немене – шөпшектен туылған балалар, бесінші ұрпақ. Туажат – неменеден туылған бала, бір атадан тараған алтыншы ұрпақ.

Жүрежат – туажаттан туылған бала, бір атадан тараған жетінші ұрпақ.

Жұрағат – жүрежаттан туылған үрім-бұтақ, әулет [92, 344-б.].

Туыстық қатысты қастерлеп, оған зор мән берген халқымыз шеше жағынан тарайтын туыстарын да жиен, жиеншар, дегеншар, көгеншар, жүрежат деп бес-алты атасына дейін ұмытпайды. Туыстық атаулар номинативтік атау (*әке, шеше*, т.б.; қаратпа атау (*көке, ана*, т.б.) деп ажыратылады. Ұл жағынан тараған үрім-бұтақ атауы біраз ұрпаққа дейін барады екен: бала-немере-шөбере-шөпшек-немене-туажат-жүрежат-жұрағат.

Әр азаматтың өзінің туыстық негізін өз жұртым, қайын жұртым, нағашы жұртым деп үшке ажыратып атауы да қазақ халқына тән туыстық байланыс пен қарым-қатынасының жөн-жосығын танытатын ерекшелік.

Жас ұрпақты тіл өнері мен сөз мәдениетіне баулу, бай да шұрайлы тілімізді қадір-қасиет тұтуға тәрбиелеу отбасы, ошақ қасынан

басталмақ. Сәбидің алғаш көз ашқаннан көретіні – ана-анасының мәйірім шуағымен нұрланған ақ дидары, еститіні – оның ер жетіп, елге қадірлі азамат болуын тілеген бесік жыры. Жарық дүниеге келген нәрестенің тілі дыбысталуы жеңіл туыстық атаулармен шығып, «апа», «ата»-лап сөйлей бастауы ата-анасының жанын жадыратып, әсерлі сезімге бөлері анық.

Бәрімізге белгілі қазақ тілі орыс тілімен, тіпті туыс тілдермен салыстырғанда туыстық атауларға бай. Сол байлыққа қоса әр жерде әртүрлі айтылып жүрген туыстық атауларымыз да аз емес. Туыстық атаулардың былайша коданылуы этнографиялық, этникалық салт-дәстүрлермен байланысты. Алайда олардың осылайша екіұдай айтылып, жарыса қолдануының баспасөз тілі мәдениеті нормаларымен сыйыспайтыны мәлім. *Әпке-әкпе-әпке, аға-ақа, апа-әпше* тәрізді фонетикалық варианттарды атамағанның өзінде, әке-шешесі мен басқа да туғандарын әр жерде әрқалай атау жазу-сызу мәдениеті дамыған тілімізді көркейтіп тұрмаса керек. «Біздің жақта олай айтпайды» деген желеумен сөздік қорымызда бар дүниені өгейсітпей, мүмкін қадірінше әдеби тілдің игілігіне жаратсақ, құба-құп емес пе. Ретін тауып қолдансақ, тілден өз орнын таппайтын сөз жоқ. Мәселен, әйел жынысының үлкенін жалпылама «апа» дегенге саятын халқымыздың біраз бөлігінің сөйлеу ерекшелігін әдеби өлшем ретінде көпшілік тіліне зорлап таңғаннан не ұтпақпыз? Апа – көрші туыс тілдердің көпшілігіне ортақ кең тараған қаратпа атау. Ұлан-байтақ территорияны мекендеген халқымыз түгелімен шешесін апа деген екен. Соған қарамастан, кейбір жергілікті жерде әпкесін, тағы бір атырапта тіпті әжесін де апа дейтініміз бар. Үш түрлі туыстық атаудың орнына жалғыз апа сөзін қолдану халқымыздың ғасырлар бойы көңіліне түйіп, қастерлеп келген асыл қазынасын жүдетіп, жұтатқандық, сөз тұлғаларын сұрыптап, саралап қолданбағандық болар еді. Бірге туылған қыздардың үлкенін апа деп атамай, әпке деп айту жөнінде сонау 50-жылдары-ақ бір мәмлеге келіп, сөздіктерде жазып келдік. Ал «әпке» әдеби норма деп танылса, одан туындаған сөз тұлғалары неліктен сөздіктен тыс қалады. Көптеген баспасөзде әпкелі-сіңілі деп үйлесімін дұрыс келтіріп жазу орнына, апалы-сіңлілі тұлғасын пайдалану сөз қолданудағы ала-құдалыққа жол бермек.

Әрине, туыстық атаулар да заман озған сайын тұлғалық өзгеріске ұшырап, оларға қосымша мағыналық реңк жамалып отыратыны белгілі. Мәселен, *әке, әпке* сөздерінің шығу төркіні ата мен апаны кішірей-

тіп, еркелетіп айтумен байланысты деп жүрміз: ата-атеке-әтке-әке, апа-
атеке-әпке. Сондықтан болса керек, *ата* мен *апа* көрші халықтардың
көбіне ортақ атау болса, *әке* мен *әпке* – қазақ тілінде ғана қолданылатын
төл сөздеріміз. Орыс тіліндегі *papa* атауы о баста поп (христиан
дінінің священнигі) сөзінің фонетикалық варианты болса, бертін келе
мағыналық, дербестікке ие болған екен. Жазу-сызу дами қоймаған кез-
дегі сөйлеу тілі ауанымен *дада-дәдә-тәте* болып өзгерген соңғы ва-
риант сыңарының әуелде ерлерге ғана қаратылып, бертін келе әйел
адамдарға шатысты басымырақ айтылып кетуі осы сөздің орыс тілін-
дегі *тетя* атауымен тұлғалық ұқсастығының әсері емес пе деген ой
келеді. Сөздердің тұлғалық, мағыналық түрленістерімен қоса тіркес
құрау мүмкіндіктерін сипаттаудың да әдеби норманы анықтауға сеп-
тігі тимек. Айталық, *көке* қаратпа атауының *әке* сөзімен синонимдік
катар құрайтыны тіркестерден анық байқалады: қуырдақтың көкесін
(әкесін) түйе сойғанда көресін, көкесін (әкесін) танытты, тәрбиенің
көкесі (әкесі) – еңбек. Демек *көке* деп ағасын я басқа туысын атау –
әдеби тілден ауытқушылық, бұл сөз әуелден-ақ, әкеге қаратылған.
Қайсыбір көнерген, қолданудан шығып қалған тұлғалардың із-түзсіз
жоғалып кетпей, тіркестерде сақталып қалуы мүмкін. Мәселен, ис-
лам дініндегі көптеген елдердегі сияқты халқымыздың біраз бөлігінің
әкесін ертеректе *дада* деп атағанының айғағындай, «дәдесін көзіне
көрсетті», «дәдесін қолына берді» тіркестеріндегі *дәде* – *көке* мен
әкенің синонимі.

Ұлы Отан соғысынан кейінгі ұрпақтың әке-шешесін *papa*, *мама*
деп орысша атау дағдысы кең етек алып отыр. Оған дейін бұлайша
сөйлеу бірлі-жарым зиялылар отбасында төбе көрсете бастаған еді.
Қазақ халқы – табиғатында сергек ойлы, бауырлас халықтардың озық
дәстүріне ынта қойғыш, интернационалист халық. Әрі орыс тілі –
ортақ тіл. Халқымыздың орыс тілі мен оның озық мәдениетіне деген
ықылас-ілтисаты айрықша. Алайда туыстық атауларды төл тілімізде
қолданбау мұқтаждықтан туып отыр ма? Кез келген басқа халықтар
сияқты біздің де ата-анасына қарата айтатын төл сөздеріміз жеткілік-
ті емес пе? Осыған орай республикамызды мекендейтін орыс, не-
міс, өзбек, ұйғыр, әзірбайжан, күрд, тәжік, түрік, т. б. ағайындардың
жүздеген жылдар бедерінде басқа халық өкілдерімен қоян-қолтық ара-
лас тұрып келгеніне қарамастан, ата-аналарын төл тілінде ғана қарата
атау ғибраты – құптарлық нәрсе екенін реті келгенде еске ала кеткеніміз
орынды. Демек, өзгені кінәлаудың реті жоқ. Ешкім бізге балаң ата-ана-

сын төл тілінде атамасын, әйтпесе ұлтшыл боласың деп, корқытқан, я зорлық-зомбылық танытқан емес. Халықаралық сөздерге дейін түгелге жуық қазақшалау ниетімен ала шапқын болған, бірақ өз үй ішіндегі балалары күні бүгінге дейін орысша *папа, мама* деп шүлдірлейтін бірқатар ағайынды білеміз.

Баз біреулердің тіл – достықтың дәнекері дегенді алға тартып, ата-анасын орысша атау әбден қалыптасып қалды, мұның өзі қазақ, орыс көстілдігінің дамуына қосылған үлес, мәдениеттілік пен интернационалдық рухта тәрбиелеудің белгісі дегенге дейін барғанын естігеніміз бар. Алайда аталған құбылысты жеке адамдардың индивидуальды сөз қолдану тәсілі деп қарамай, әдеби нормаға жатқызуымыз, тіпті ешбір стильдік белгісіз сөздікке алуымыз, радио мен теледидарда, баспасөзде жаппай қолдануға жол беруіміз дәлелді бола қояр ма екен? Осы орайда *папа, мама* сөздері ресми түрде тілімізге енгендіктен, «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігін» құрастыруда еленбегенін айта кеткеніміз жөн.

Жас жеткіншектің әке-шешесін көке, апа деп атауы, біздіңше, ескішілдік емес, керісінше ана тілінің ұлттық сипаты мен сөйлеу этикасын сақтауға ден қойғандық. Мәдени-тарихи асыл қазынамыз – сөздік құрамнан көке мен апаны бөлектеп, олардан ат-тонымызды ала қашатындай, кемсініп-комсынатындай себеп жоқ. Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің демекші, туған тілге деген селқостық пен енжарлық, оған менсінбей қараушылық сияқты келеңсіздіктің белең алуына кінәлі кім дегенде, ең алдымен, ата-ананың сәбидің тілін бөгде тілде шығарып, ана тілін бұзып, шұбарлап сөйлету, дүбәрә етіп тәрбиелеу дағдысы көз алдымызға келеді. Түптеп келгенде, өзінде барды ұмыт қалдырып, басқанікіне көзсіз еліктей берудің қандай көрінісі болмасын, ұлттық сана-сезімнің, инабаттылық пен көргенділіктің айғағы емес, керісінше, жөнсіздік екені белгілі. Ғибраты мол ұлттық қасиет пен дәстүр жалғастығына, жас ұрпақтың құлшынысына немқұрайлы қарай алмайтын, өзін де, өзгені де сыйлай білетін әрбір азаматтың міндеті – сәбидің тілін ана тілінде шығару.

Әлбетте туыстық атауды қолдануда ешбір зорлықтың, ешкімге де қысым жасаудың керегі жоқ екенін жақсы білеміз. Демек, әке-шешесін әр отбасында әркім қалай, қай тілде карата атаймын десе де ерікті. Бұл жайында үзілді-кесілді нұсқау беруден аулақпыз, әйткенмен аталмыш сөздер сөздіктерде дұрыс түсіндірілсе, баспасөзде әдеби тіл өлшемі басшылыққа алынса, оқырман қауымды дұрыс сөйлете

дағдыландыратын көркемсөз шеберлері – ақын-жазушылар мен журналистер өз сөздерінде әдеби нормадан ауа жайылмаса демекпіз. Осы арқылы жұртты шатастырмай, оларға дұрыс бағыт-бағдар беріп, түптің түбінде іске аспай қоймайтын туыстық атауды қолданудағы алақұлалықтан арылуды жеңілдетіп, тездетер едік. Өйткені туыстық атауларды бір өлшем-жүйеге келтіру, олардың бірыңғай нормасын саралап, тиімді үлгі-өрнектерін орнықтыру, оны оқырман қауымға ұсыну – өскелең өмір талабы.

Туыстық атаулар адамды жақсы көріп, жақын тұтқанда да айтылатындықтан әрі ізет білдіру мағынасын білдіретін туынды сөздер ретінде қолданатындықтан, ККЛ-нің қатарына жатқызып келтіріп отырмыз.

Тілімізде туыстық атауға, туыстық қарым-қатынасқа, сондай-ақ адам атауына қатысты көнеден жеткен, атадан балаға жалғаса айтылып келе жатқан өмірлік маңызы бар ғибратты нақыл сөздер мен мақал-мәтелдер адамдар арасындағы сыйластықты, сүйіспеншілікті, жанашырлық пен бауырмалдықты, адамгершілік пен жақсылықты, білім-парасат пен саналылықты жас ұрпаққа үлгі-өнеге етіп ұсынады. Мерзімді баспасөз бен ел аузынан жинақтаған мұндай ғибратты лебіздердің кейбір нұсқалары мына төмендегідей: «Ағайын тату болса, ат көп, абысын тату болса, ас көп», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, Төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Бірлік түбі — береке, көптің түбі — береке», «Туысы жаман туғанын жамандайды», «Жақсы болса ағайын, мұратыңа жетесің, жаман болса ағайын, бетбетіңе кетесің. Жақсы болса абысын — бір-бірімен сыйласып, жақсы тамақ ішесің. Жаман болса абысын — бір-біріңді өсектеп, сүмірейіп өтесің» деп, туыстар арасындағы бірлік пен ынтымақты бағалауға тәрбиелейді.

Бірге туылған қандас, ағайындас адамдар мағынасын білдіретін бауыр сөзімен тіркесетін: бауыр тартты — туыс санады, жақын көрді. Қара бауыр — қатыгез, мейірімсіз. Тас бауыр — қатыгез, рақымсыз, мейірімсіз деген ұғымды білдіреді. «Ағайынның азары болса да, безері болмайды. Ағайыны көп жігіттің кере қарыс жолы бар», «Ағайын, туыс кімде жоқ, сыйласпаса жат жуық», «Ағайын — ащы, мал — тұщы», — дейді халық даналығы.

«Ата-ананың қадірін балалы болғанда білесің» (Мақал). «Ата-ананың сөзін жерге тастама, Байып алсаң менмендікке бастама» (М.Қашқари). «Ата-анаға алара қараған көз азар

көрсетеді» (М.Қашқари). «Ата-ананды аяла, олардан өсіп, ұрпақ таралған» (Ж.Баласағұн). «Баласын жақсы көрмейтін ата-ана жоқ» (З.Қабдолов). «Ата-енені сыйлаған – өзгеге де сыйлы адам» (Ә.Ахметов). «Ұл ұдайы ізетті боп тұрса егер – әке-шеше жүзі жайнап нұр себер» (Ж.Баласағұн). «Еркек – бас, әйел – мойын, әке – терек, бала – жапырақ».

Ата – әкенің әкесі. Алайда ертеректе бұл сөз басқа туыс тілдеріндегідей әке мағынасын білдірген. Қазіргі тілімізде бұл мағына мақал-мәтел, накыл сөздер мен қос сөздерде сақталған. Жалпы «әке» сөзі қазақ тілінде ғана қолданылады дедік. «Ата» сөзіне кішірейту, еркелеу мағыналық реңкін үстемелеп, ата-атеке – атке - этке -әке болып әуелде тұлғалық өзгеріске ұшырап, кейінірек білдірер мағынасы жағынан да дараланған. Ерлі-зайыптылардың қайын әкесін де «ата» деп атау дәстүрі бар.

Ата – балаға сыншы. Атаның орнын ұл басар. Ата өлсе – бала аман (Ж. Баласағұн). Атадан ұл туылса игі, ата жолын қуса игі. Ата көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер. Ата – бәйтерек, бала – жапырақ. Атасыз үй – панасыз.

Әке – үйдің негізгі тірегі, камқоры, асыраушысы. Әке – асқар тау, шеше – баурайдағы ағар бұлақ, бала – жағадағы құрақ. Әкеге қарап ұл өседі, шешеге қарап қыз өседі. (Ж. Баласағұн).

Әкеңе игілік етсең, өз балаңнан да соны күт. Әкеге қарап ұл өсер. Ұл туылса әкеге тартар. (Ж.Баласағұн).

Ананың хақы – Құдайдың хақы. Анаңа ауыр сөз айтпа, атыңа ауыр жүк артпа.

Қазақ тілінде туыстық атауларға қатысты синонимдік қатар көбірек. Мысалы, туыс, туысқан, туыстас, ағайын, ағайынды, ағайындас, бауырлас, тұқымдас, ағайын-тума, аталас, төркіндес, өрен-жаран сөздері бір атадан өрбіп тараған, төркіні, туыстығы жақын адамдар деген мағынаны білдіреді. Қос сөз түрінде айтылатын ата-ана, әке-шеше, ата-баба, ата-ене, ата-тек, тұқым-тұқиян, үрім-бұтақ сөздерінің де ішінара жақындығы бар. Ерлі-зайыпты, ерлі-байлы, ерлі-әйелді синонимдері неке заңымен тұрмыс құрған жұбайлар, күйеуі мен әйелі мағынасын білдіреді. Әкелі-балалы, ағалы-інілі, аға-қарындасты, әпкелі-сіңділі қос сөздерінің де өзіндік мағынасы бар.

Жақын-жақыбай, жақын-жаран, жақын-жора, жақын-жуық, жақын-жұрағат деп көңіл жетер аталас ағайынды, тума-туысты,

туыс-жамағатты атайды. Зәузат, үрім-бұтақ, нәсіл, әулет, тұқым сөздері ағайын туған, туған-туыстарға қатысты айтылады. Халқымыз шыққан тегін, ата-баба, ата-тек, тұқым-тұқиян, өрен-жаран, үрім-бұтақ деп бір атадан тараған бала-шағаны, ұрпақты қосарлап, топтастырып атаған.

Қазак тілінің туыстық атауға бай екені баска тілдермен салыстырғанда айқын аңғарылады. Мәселен, орыс тіліндегі мать, брат, сестра сөздерінің тілімізде әлденеше аударма баламасы бар. Мать – шеше, ана, ене (төлдің енесі); брат – аға, іні, бауыр; сестра – әпке, қарындас, сіңлі. Бұл атаулардың кейбірі өз ішінен ажыратылып, тарамдалып айтыла береді. Мысалы, орыс тіліне сипаттама (сөйлем) немесе сөз тіркесі түрінде аударылатын туыстық атауларымыз аз емес. Оған нағашы, жиен, жиеншар, дегеншар, жезде, күйеу, бәйбіше, тоқал, абысын-ажын т.б. көптеген атау мысал болады.

Әпке – бір ата-анадан туылғандардың ішіндегі жасы үлкен қыз.

Үлкен әпке – бірге туылған әпкелердің жасы үлкені.

Ортаншы әпке – жас жағынан үлкен әпке мен кіші әпкенің ортасындағы әпке.

Кіші әпке – бірге туылған әпкелердің ең жасы кішісі.

Тете әпке – араларында бала жоқ, бірінен кейін бірі туылған үйелмелі-сүйелмелі әпкесі.

Әпкелі-сіңлі – бір ата-анадан туылған қыздар.

«Әпкеме жездем сай», «Әпкеме де барайын, тайымды да үйретейін», «Шешеден кейінгі ең жанашыр жақының – әпкең», «Әпкесі киген сәукелені сіңлісі де киеді» деген накыл сөздер әр адамның өміріндегі әпкенің алатын орнын айқындайды.

Қарындас – бірге туылған ағасынан жасы кіші қыз.

Үлкен қарындас – қарындастарының ішіндегі жасы үлкені.

Ортаншы қарындас – жас жағынан үлкен қарындасы мен кіші қарындасының ортасындағы қарындас.

Кіші қарындасы – қарындастарының ішіндегі жасы бәрінен кішісі.

Тете қарындасы – араларында бала жоқ, бірінен кейін бірі туылған үйелмелі-сүйелмелі қарындасы.

Сіңлісі – бірге туылған әпкесіне қыздардың кішісі сіңлі болады.

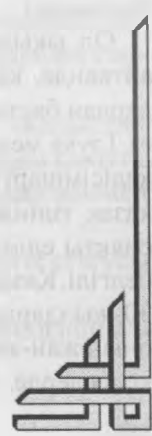
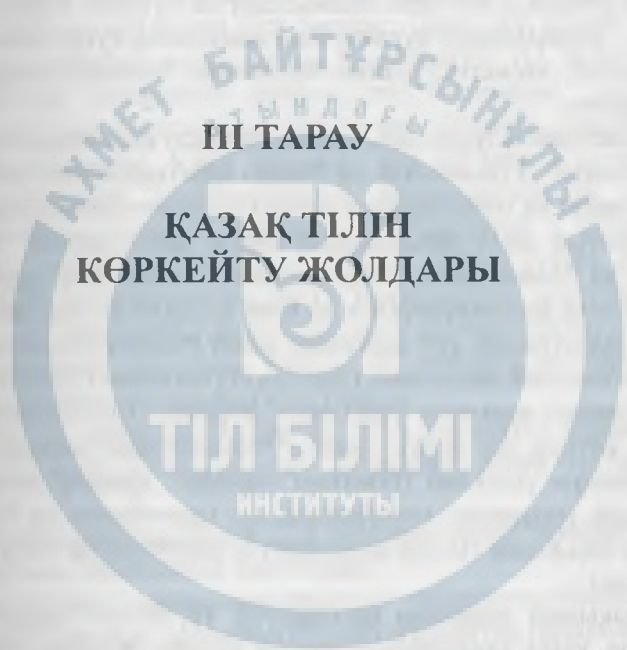
Үлкен сіңлі – сіңлілердің ішіндегі бәрінен жасы үлкені.

Ортаншы сіңлі – жас жағынан үлкен сіңлісі мен кіші сіңлісінің ортасындағысы.

Кіші сіңлі – жас жағынан сіңлілерінің ішіндегі кішісі.

Тете сіңілісі – араларында бала жок, бірінен кейін бірі туылған үйелмелі-сүйелмелі сіңлісі. «Сестра» сөзіне қатысты осы келтірген он бес шақты сөз формасының орыс тілінде балама атауы болмағандықтан, олар жеке сөйлем түрінде аударылып жүр. Мұндай мысалды көптеп келтіруге болады.

ҚАЗАҚ ТІЛІ – МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ

Тіл, ең алдымен, кез келген ұлттың ұлттық белгісі, айырымы, символы саналатындықтан, тәуелсіздік алған еліміздің көкейкесті шешуші мәселесінің бірі ретінде алғашқы қадамын ана тілінің тұғырын нықтап, мемлекеттік мәселесін тиянақтауға кірісуден басталатыны белгілі. Шын азаттық алған ұлт ең алдымен ұлттық сананы оятып, халықтық болмысын танытатын, салт-дәстүрін толықтай қалпына келтіретін діні мен ділін жандандырып, көзқарасын тиянақтайтын ұлттық тілін дамытуды көздейді. Өйткені анамыздың ақ сүтімен бойға дарыған төл тіліміз – көркемсөздің құралы болуымен қоса, туған халқымыздың өз ерекшелігін, қасиетін, рухани байлығын, болмыс-бітімін танытатын асыл қазына.

Тәуелсіздікті алудан гөрі, оны сақтап қалу қиын екенін адамзат тарихынан білеміз. Егемендікке ие болған еліміздің алдында тұрған үлкен міндеттердің ең маңыздысы – ұлтымыздың бет-бейнесі мен болмысын айқындайтын асыл қазыналарын сақтау екені белгілі. Ұлттық тілсіз ұлттың да болмайтыны секілді, қазақты қазақ етіп тұрған оның тілі екенін басқа қаламгерлеріміз де еске алуда. Ана тілі қазақтың халық болып қалыптасып, ұлт деңгейіне дейін үздіксіз дамуына ұйытқы болып келген өзара қауымдаса тіршілік етуіне қажетті тіл дейтініміз тегін емес. Тәуелсіз мемлекет үшін оның әнұраны, туы, елтаңбасымен қоса әсіресе ұлттық тілі болуы қажет. Отанымыздың өркениетті, дамыған елге айналуы үшін ана тіліміздің көркейіп, қолдану аясын кеңейтуге мүмкіндік тудыратын мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуының зор маңызы бар. Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуы ертеректен басталады.

Ол ықылым заманнан мемлекеттік тіл болып қалыптасқан. Атап айтқанда, қазақ хандығының іргесін қалаған Жәнібек пен Керей хандардан бастап, одан кейінгі Қасым ханның, Хақназардың, Есімханның, аз Тәуке мен Абылай ханның тұсында да әр алуан жарлық пен үкімдер, келісімшарттар, құжаттар, мемлекетаралық мәмлеге шақырған хаттар қазақ тілінде жазылды. «Жеті жарғы», «Қасымханның қасқа жолы» сияқты еліміздегі тұңғыш заңнамалардың да қазақ тілінде жазылғаны белгілі. Қазақтілі Қазақ АССР-і болып жарияланған 1920 жылдан бастап, 30-жылдардың соңына дейін мемлекеттік тіл деңгейінде қолданылып, оның жан-жақты дамуына жете көңіл бөлінген. Барлық мекемелер мен кеңселерде, болыстар мен кәсіпорындарда ісқағаздарын қазақ тілінде

жүргізу туралы Қазақстан үкіметі тарапынан арнайы қаулы-қарарлар қабылданып, заң жүзінде бекітілгендігі белгілі. Мұндай келелі істің басы-қасында халқымыздың аяулы абзал азаматы, көрнекті мемлекет қайраткері Сәкен Сейфуллиннің болғанын баспасөзден оқығанымыз бар. Алайда 30-жылдардан кейін Қазақстанда сөз жүзінде лениндік тіл саясатына адалдық айтылса да, қазақ тілі мәселесі ресми құжаттарда мақұлданса да, нақты өмірде оны насихаттау ісі «ұлтшылдық», «сатқындық» деген желеулермен айыпталды. Мұның өзі қазақ тілінің қолдану аясын тарылтуға әкеп соқты.

1989 жылдың 22 қыркүйегіндегі Жоғарғы Кеңестің «Қазақ ССР-індегі тілдер туралы» қабылданған Заңы бойынша қазақ тілінің жеке-дара мәртебе алған жұлдызды шағы еліміздің тарихындағы есте қалатын айтулы күндердің бірі болмақ. Орыс тілі ресми түрде қолданылатын тіл болып жарияланды. Мемлекеттік тіл дегеніміз – көпұлтты, көптілді мемлекетте әдебиет пен баспасөзде, мәдениет пен өнерде, радио мен теледидарда, ғылым мен өндірісте, мектеп пен жоғары оқу орындарында, әскер бөлімдері мен сот істерін жүргізуде, ресми іс-қағаздарында, дипломатиялық қарым-қатынаста, құқық қорғау мен байланыс (почта, телеграф) орындарында – күнделікті тұрмыс-тіршіліктің бәрінде қолданыста болып қызмет ететін, міндетті деп саналатын саяси-құқықтық негізі нығайтылған мәртебелі тіл. Мемлекеттік тілді жан-жақты дамытып, оның қолдану аясын кеңейту мақсатында мемлекет тарапынан белгілі бір уақытқа жоспарланған жан-жақты бағдарламалар жасалатыны белгілі.

Мемлекеттік тіл көпэтносты елде әр тілде сөйлейтін халықтарды біріктіретін, бір елде топтастыратын ұлтаралық ортақ тіл ретінде танылмақ.

1990 жылы қазан айында Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі «Мемлекеттік тәуелсіздік туралы» декларация қабылдады.

1991 жылы 10 желтоқсанда мемлекетіміз «Қазақстан Республикасы» аталып, оның тұңғыш президенті болып Нұрсұлтан Назарбаев сайланды.

1991 жылы 16 желтоқсанда Жоғарғы Кеңес «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы» конституциялық заңды бекітті.

1991 жылы 21 желтоқсанда он бір мемлекеттің декларациясымен СССР таратылды.

1995 жылғы жаңа Конституцияда қазақ тілінің мемлекеттік статусы нығайтылды.

1996 жылы қарашада еліміздің тіл саясатының концепциясы қабылданды.

1997 жылы шілдеде «Тіл туралы» жаңа Заң, 1998 жылы қазанда – бірінші мемлекеттік бағдарлама, 2001 жылы ақпанда 2001-2010 жылдар аралығындағы екінші мемлекеттік бағдарлама қабылданды. Жергілікті атқарушы билік орындарында «Тіл басқармалары» ашылды.

1989 жылы қазақ тілі мен әдебиетін, мәдениеті мен өнерін дамытуды көздейтін халықаралық «Қазақ тілі қоғамы» құрылды. Алайда «Қазақ тілі қоғамы» өз дәрежесінде қызмет көрсетіп, бедел ала алған жоқ. Көпшілік халық оны танып та үлгерген жоқ. Көпшілік қауым сондай қоғамның бар екенін де білмейді деушілер бар.

Ресми тіл – белгілі бір көпұлтты мемлекеттегі заң, сот, оқу және кеңсе қызметінде қолданылатын негізгі тілдердің бірі. Көпшілік елдерде Ресейдегідей мемлекеттік тіл әрі ресми, әрі ұлтаралық тіл болғандықтан, бұл аталған ұғымдар бір-бірін толықтырып, ауысып қолданыла береді. Мемлекеттік және ресми тілдердің айырмашылығы ретінде мыналарды атауға болады. Біріншіден, мемлекеттік тіл конституция бойынша, мемлекеттің қамқорлығында болып, оны меңгеру – сол елде тұрып жатқан әр азаматтың борышы саналады. Екіншіден, мемлекеттік тіл мектепке дейінгі оқу-тәрбие мекемесінен бастап орта арнаулы және жоғары білім беретін оқу орындарында, елдің қоғамдық-әлеуметтік, саяси, экономикалық т.б. аяларында кеңінен қолданылатын басты тіл болса, ресми тілдің қолдану аясы одан гөрі тарлау болады. Дей тұрсақ та шын мәніндегі мемлекеттік тілдің ресми тілдің де міндетін атқаруға тиіс екені баршаға аян.

Мемлекеттік тілдің қолдану аясын барынша кеңейтіп, дамыту сайып келгенде, мемлекетті дамытып, егемендігімізді баянды ету тұрғысынан әр қазақтың, әр отандастарымыздың көкейінде еліміздің жарқын болашағына деген перзенттік жауапкершілігі нығайып, балашағасының ана тілін толық меңгеруге жағдай жасауы өзекті мәселеге айналып отыр. Осымен байланысты ана тілінің қадір-қасиетіне арналған неше алуан қанатты сөзге айналған накыл сөздер айтыла бастады. Қазіргі кездегі қаламгерлердің тарапынан «Әрбір халық өзінің ана тілінде ғана бақытты», «Тіл тағдыры ел тағдырымен сабақтас», «Жалтақтамай өзге тілді ұлысқа, ең алдымен өз тілінді дұрыста», «Қазақтың ақылы – көзінде, қасиеті – сөзінде», «Ана тілі – бәріміздің анамыз, өйткені ол – ұлтымыздың анасы», «Әркімнің ана тілі тірлік үшін қажет, мемлекеттік тіл бірлік үшін қажет», «Тіл болашағы – ұлт болашағы» деп айтылып жүр.

Әралуан халықпен араласып, достасып жаһандану үрдісінің әсерімен өмір сүріп жатқан жас буынның рухани ой-дүниесінің аса күрделі

жағдайда қалыптасып жатқанына орай қазақ рухының өзегін іздестіріп, оларды бірінші кезекте ана тілінің мол байлығына сусындатып, ата салты мен тарихынан хабардар ету арқылы ғана ұлтым деп ұйысатын, халқым деп қабырғасы қайысатын ұрпақ тәрбиелей алатынымыз анық. Елбасымыздың «Қазақ тілі ғажап тіл... Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола берелі. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Оған көңіл де, қаржы да солай бөлінеді. Қазақ тілі – өзіміздің ана тіліміз» деген тұжырымы ел есінде («Егеменді Қазақстан», 23.05.2008).

Мемлекеттік тіл мерейі – ұлт мерейі. «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде. Тілсіз ұлт болмайды. Өз тілімізді сақтау, өз тілінді құрметтеу отаншылдық рухты оятуға қызмет етеді әрі ата-баба алдындағы ұлы парызымыз», – деп Елбасымыз айтқандай, тіліміздің мерейін көтеріп, асқақтату баршамыздың басты міндетіміз болып есептеледі («Ана тілі», 10.04.08). Республика Президентінің «қазақ пен қазақ қазақша сөйлессін» деген аталы сөзі «өзінді-өзің жаттай сыйла, жат жанынан түңілсін» деген халық нақылын меңзегендей. Қазақстан Конституциясы мен Тілдер туралы Заңына сәйкес қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі ресми тіл болып жарияланғанына қарамастан, бұл аталған айырмашылық көрініс таппады. Өкінішке орай, таяу уақытқа дейін орыс тілі ғана мемлекеттік әрі ресми, әрі ұлтаралық тіл болып келді. Қазақ тілі бірден-бір мемлекеттік тіл мәртебесін сөз жүзінде алғанымен, қолдану аясы жағынан орыс тілімен теңесе алмады. Мұның өзі бұрыннан қалыптасқан «орыс тілін білмесең, нан тауып жей алмайсың», «орыс тіліне жетік болмасаң, жоғары қызметке жұмысқа тұра алмайсың», «орыс тілін білсең ғана асығың алшысынан тұрады» деген санаға сіңген әдеттен арыла алмау сияқты республикамыздағы тілдік жағдаяттың, билік басында көбінесе орыс тілді қандастарымыздың болуының салдары болса керек. Қазақстанның ақпараттық кеңістігінде үстемдік етуші орыс тілі болғандықтан, қазақ қоғамында, жоғары билік эшалонында мемлекеттік тілден гөрі ресми мәртебеге ие орыс тілінің ықпалы басым болып келгені баршаға аян. Қазақ тілі зәру тіл болмағандықтан, оны үйренгісі келмейтіндер саны азая қоймады.

Кенес үкіметі кезінде КСРО-ның Конституциясында және басқа да мемлекеттік құжаттарда ашық айтылмаса да, Қазақстанда орыс тілі іс жүзінде мемлекеттік тіл функциясын атқарды. Орыс тілінің осындай ерекше рөлі геральдикалық әдіспен де анықталады. Орыс тілін жете меңгермегендердің лауазымды қызметтен жаппай шеттетілуі – мұның айқын айғағы. Барлық мәселе ниет пен құлықта жатқандықтан, тек

ұмтылыс әрі талпыныс қажет деп жүрміз. Тілін үйренсе, қызметі өсетінін, беделі көтерілетінін білсе де, ана тілін үйренуге ықыласы мен құлқы болмай, сіресіп отырған өз қандастарымыздың қатарының сегі-немей отырғаны ауыр ойға қалдырады.

Тілді қорғау отбасынан басталмақ дейміз. Баланы ана тіліне төселдіріп, сөз өнеріне, сөйлесе білуге үйрету болашақ азамат тәрбиеленетін жылы ұя – отбасынан, ата-ананың мейір-шапағатынан басталмақ. Өте-мөте бір жастан он жасқа дейін бала жады аса зерек, ұғымтал болатын кезеңі екенін әр ата-ана ескеріп, өз ұрпағына уақытты зая жібермей, ана тілінің бал-шәрбатын таттырып, сөздің қыры мен сырын, астары мен айшығын таныстыра алса, олардың жарқын болашағын ойлағандық болар еді. Қазақ рухын сақтап қалу – әрбір қазақтың парызы деген аталы сөзді қаперіне алмай, сәбиіне бесік жырын естіртпей, ана әлдиімен жұбатуды керексінбей, баласының тілін бөгде тілде шығаруға тырысқан ата-ана үшін оның ұрпағын орынсыз жазғыруға болмас. Өкінішке орай, ана тілінде сөйлемек түгілі, қазақшаны мүлде түсінбейтін, тек орысша ойлап, орысша ғана сөйлейтін ұрпақ төбе көрсете бастаған кез болды. Оған тікелей кінәлі ата-ана ғана.

Бірде жасы отыздың ортасындағы ақыл-парасаты мол, іскер жігіттің жылармандай болып, әке-шешесіне айтқан өкпе-ренішін естіп, аяныш сезімінен жүрегім ауырғандай болды. «Тілді дұрыстап үйрену үшін күнделікті тұрмыста қолданатын жүз шақты ғана сөзді біліп, сөйлем құрай білсе, ол іргетас (фундамент) болады дейді екен. Ондай іргетассыз қазақ тілі сияқты өте күрделі де қиын тілде сөйлеп кету, оны үйрену оңай емес. Менде ондай іргетас жоқ. Қазақшаны мүлде түсінбейтін етіп өсірдіңдер. Сонда бесіктегі кезімде, тілім жаңадан шыға бастаған бір-екі жасымда да ана тілін біле тұра менімен орыс тілінде ғана сөйлестіңдер. Өгей емес, туған балаларыңмын ғой. Неге мені аямадыңдар, болашағымды ойламадыңдар. Өз елінде жүріп, ана тілінен мақрұм қалу – ұяттың сорақысы. Масқара емес пе. Жұртқа қалай көрінем, не айтамын, ұялғаннан жерге кіріп кете жаздаймын. Обал-сауапты ұмытқандарың ба. Неге естерің шыға орысшыл боп кеткенсіңдер. Қазақстан – менің Отаным. Одан ешқайда көшіп кетпейміз. Мен Отаны жоқ, жүрген бір космополит емеспін ғой» – деп, өкініштен көзі жасаураған еді. Сондықтан мұндай ата-аналарға айтарымыз, адам бала кезінде ойланып, мән бермегенімен, ол есейіп, ержете келе оң-солын танып, ана тілінен мақрұм қалғаннан қолайсыз жағдайға душар болғанын сезініп, өкініштен өзегі өргеніп, ата-анасына өкпе-ренішін білдіре бастайтынын парасаттап, осыны уақыт оздырмай ерте бастан ескергеніміз жөн. «Отан отбасынан басталады» демекші.

үй ішінде қазақша сөйлеп, қазақ пен қазақ өз тілінде сөйлесіп, жұмыс орны мен қоғамдық ортада қазақша сөйлейтін ортаны қалыптастыруға атсалысуды ұстану арқылы ана тілінің қажеттілігін еселеп арттырып, қолдану кеңістігін ауқымдата алар едік.

Кілең өз қандастарымыз мекендейтін Райымбек ауданына іссапармен барып қайтқан бір танысым жергілікті тұрғындармен бірауыз қазақша сөйлесе алмай, ұят болғанын айтып, ана тілінен мақрұм қалдырған әке-шешесінің қателігін қайталамай, екі баласын да қазақ мектебіне ауыстырып оқытып жатқанын, түптің түбінде қазақ тілі шын мәніндегі мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болатынын сезініп, тәубесіне келгенін білдірді.

Атақты ғалым, халқының мақтан тұтар ұлтжанды абзал азаматы болған профессор Сәрсен Аманжолов сонау өткен ғасырдың елуінші жылдарында-ақ айтқан екен: «Тілді жасаушы халықтың өзі. Ана тілін қадірлемеген халықтың халықтығында сән жоқ. Ана тілі мен әдебиеті – халықтың, ұлттың әрі көркі, әрі бүкіл ішкі және сыртқы дүниесінің сыры. Қаладағы кейбір отбасының балалары өз ана тілін білгісі келмейтініне карап, ауылдағылар да қазақ мектептерін жауып, тек орыс тілінде ғана оқытайық, онсыз балалар жоғары оқу орнына түсе алмайды деп жүр. Қазақ тілін жетік білген бала орыс тілін де тез және жақсы біліп алады. Біздегі басты қауіп қазақ тілін, ана тілін бағаламау деп білуіміз керек. Қазақ тілін өз елімізде шет тілінен де кем бағалап жүруіміз дұрыс емес. Шет тілі ілуде біреуге ғылым үшін, дипломаттық іске керек. Ал қазақ тілі күнделікті қарым-қатынас пен іске, шаруаға, мәдениетке – барлығына керек» («Қазақ әдебиеті», 27.12.2008 ж.). Ғалымның бұл сөзі қазіргі ұрпақтарға арналып айтылғандай естіледі.

Ана тіліміздің өз жерінде, өз топырағында еркін қолданысы болмай, өрісі тарылып, оны босағадан сығалатып, өгейлік күйін кештіріп, қоғамдық ортада орны жоқ міскіннің күйін кешіргіп келдік. ТМД елдерінде Қазақстан ғана Парламент мәжілісін, басқа да отырысты мемлекеттік тілде емес, орыс тілінде ғана өткізіп келген жалғыз ел ата-нуымен көп жылды артта қалдырдық. Мұның өзі қазақ тіліне деген қажеттілікті болдырмады. Ата жұртқа келгендерді орысша білмегендіктен көп жерде жұмысқа алмай, олар қатты қиналады екен. Мұның өзі ұят әрі намысқа тиеді.

Қай халықтың болса да сөз байлығы тілді тікелей қолдануға байланысты. Еліміздің егемендікке ие болғанына он сегіз жылдан асса да, қазақ тілінің қолдану өрісі өз мәнінде бола алмай, орыс тілінің деңгейіне жете алмай, ұлтаралық қатынас құралына айнала алмай отырғаны тіл жанашырларының көңілін алаңдатуда. Ресми мәжілістердің көбіне-

көп орыс тілінде өтуі тіл жанашырларының өзегіне от түсіріп, көңіліне өкініш сезімін ұялатады. Мемлекеттік тіл мәртебесін алғанына он сегіз жыл толғанына қарамастан, ана тіліміздің орыс тілінің көленкесінде қалып келе жату проблемасының екінші жағы бар. Ол қазіргі ұрпақтың мүмкін болғанша орыс тілінде сөйлеуге ұмтылысымен байланысты. Тұңғыш Президентіміздің «қазақтар бір-бірімен қазақша сөйлессін ең әуелі» деуі тегіннен-тегін емес.

«Венгрияда 200 мыңдай қыпшақ бармыз. Қазақ десе жаны бөлек Мажарстан қыпшақтары арасынан шыққан тұңғыш түркітанушы Қоңыр Мандоки Иштванның шәкірті болғанмын. Қазақстанға ең алдымен ата-баба тілін аңсап келеміз. Бұл елде тұратын өзге ұлт өкілдерінің қазақшаға талпынбайтыны, қайсыбір қазақтардың өз ана тілінде сөйлегісі келмейтіні мүлде ұят. Тілін жоғалтқан ұлт түбінде өзі де жоғалады. Елі тұтас, жері ұлан-ғайыр егемен Қазақстанда әлі күнге тіл мәселесінің толық шешілмеуі бізді де толғандырады», – дейді Будапешт Ұлттық университетінің оқытушысы Дәуітқара Шомфайи («Ана тілі», 12.07.2001 ж.). «Қазақтар – өте мейірбан, қонақжай халық. Мен әлемнің 141 елін аралаған жанмын. Бір өкініштісі, өз тілінде өмір сүре алмай отырған бейшара халықты көрдім, ол қазақ халқы екен», – дейді Ренальдо Гаспарини, итальяндық «Ренко» компаниясының президенті («Айқын», 25 қараша. 2005 ж.).

Елге келгенде нені көріп қуанасыз, нені көріп қынжыласыз? – деген сұраққа Хасен Оралтай: «Көк байрақтың желбіреп тұрғаны көңілімді өсіреді. Кейбір қазақпен қазақша амандасып, қазақша сөлессем. «түсінбеймін» деп басын шайқайды. Қынжыламын, намыстанамын. Өкініштен тіпті көзіме жас келеді. Өзінің туған жерінде жүріп, туған тілін білмеген қазақтың қазақша үйрене алмайтынына сене алмаймын. Олар туған тілін менсінбейтін адамдар ғой. Туған тілін менсінбейтін адамда ұлттық намыс болмайды», – деп жауап беріпті («Қазақ әдебиеті», 06.07.2007 ж.). Халық қаһарманы Бауыржан ағамыз «Жаудан да, даудан да қорықпаған қазақ едім, енді қорқынышым көбейіп жүр. Балаларын бесікке бөлемеген, бесігі жоқ елден қорқамын. Немересіне ертеп айтып беретін әженің азаюынан қорқамын. Дәмді, дәстүрді, ана тілін сыйламайтын балалар өсіп келеді, содан қорқамын», – деген екен күйінішпен («Егемен Қазақстан»).

Бүкіл түркі әлемі ата жұрт деп қастерлейтін қазақ жері мен қазақ тілі – түркі әлемінің кіндігі екені белгілі. Қазақ тілі түркі тілдерінің ішіндегі ең бай да икемді, көркем де көрікті, әуезді де шұрайлы тіл екендігі айтылып жүр. Проф. М. Жолдасбековтың сөзімен айтқанда, «Қасиетті қазақ тілі дегенде біз оның шын мәнінде қасиет тұтар ерек-

шелігін – лексикасының ұшан-теңіз байлығын, грамматикалық амал-тәсілдерінің молдығын, сөздерді оңды-солды ойнатып, ажарын ашып жіберетін икемділігін, сөйлем мүшелерін қырық құбылтып әксететін оралымдылығын, дыбыс жүйесінің саздылығын, әуезділігін, тартымдылығын қазіргі ұрпақтың өз мәнінде түсініп, ана тіліне құрметпен қарап, ықылас қоюына жағдай тудыру – алда тұрған үлкен де абыройлы міндеттің бірі» («Соц. Қаз.». 03.10.1990 ж.). Осыған орай тілдің беделін көтеретін қуатты күштің бастысы – өзге ұлт өкілдерімен қоса әсіресе өз ұрпағымызды ана тілінің көл-көсір байлығы мен көркемдігін айқын сезінетіндей етіп тәрбиелеу десек, артық айтқандық емес. Ең тиімдісі осы айтылған мәселеге баса көңіл бөлінгені жөн.

«Талабы бар тоғыз тілді меңгерер, талабы жоқ тоғыз сылтау өңгерер» дегендей, тіл үйренгісі келмейтін, оған ешқандай ынта-ықыласы жоқтар әр нәрсені сылтау етіп, тегін оқу мүмкіндігін де пайдаланғысы келмейтін ниетін көрсетіп жүр. Тәуелсіздік алған жылы туылып, қазір 18 жасқа толған қалалық қайсыбір қыз-жігіттердің ана тілінде сөйлеуге құлықсыз екенін көріп, бұларды тәрбиелеген қандай ата-ана деген ойға қаласын. Халықтар ассамблеясының бір отырысында Президент Н.Назарбаев тәуелсіздік алғаннан бергі осы аралықта аюға да тіл үйретіп, намазға жығуға болатынын айтып, қауымды сынаған еді.

Қазақ тілін үйрену туралы мәселе көтеріле бастаса, оны үйренуге мүлде құлқы жоқтар сынықтан сылтау іздеп, әдістемелік көрнекі құрал жетімсіз, сапалы оқулықтар аз, тәжірибелі оқытушы жетіспейді деген желеулерді алға тартуларын қояр емес. Шынтуайттап келгенде, тіл үйренуге деген ынта-жігер, ықылас, құлшыныс, талап, қажетсіну болған жерде кез келген оқу құралымен, мүлдем тәжірибесі жоқ оқытушының көмегімен адамдар көп уақытқа созбай-ақ сөйлеу тілін үйреніп шығатынына келтірер мысал жеткілікті. Елімізде ағылшын тілді сөйлеу ортасы болмаса да, талаптанушылар оны бір-ақ жылда үйреніп шығатынын көріп жүрміз.

Социоллингвист Азамат Хұсайынов «Казахский язык как яблоко раздора между господствующей элитой казахстанского общества и казахской беднотой» атты мақаласында былай дейді (интернет-газета «Навигатор», 27.01.2003): «Казахский язык вот уже тринадцатый год является единственным государственным языком Казахстана. Но в действительности его роль в общественной жизни за прошедшие годы не только не расширялась, а только сужалась. И продолжает сужаться. Почему? Если сказать коротко, ответ должен быть таков: казахский язык был и остается невостребованным правящим и имущим классом. Покойный ныне писатель Марат Кабанбаев, долго и предметно изучав-

ший социальные причины неуспеха государственного языка, пришел в конце концов к выводу, что все дело в том, что «казахский язык — это язык бедных». Сейчас это никем в среде казахской общественной мысли не оспариваемое классическое определение».

Акын Надежда Лушникова мынадай мысал келтіреді: «Бірде жолымыз түсіп Алматыдағы бір түрік фирмасына барғанымда онда жұмыс істейтін қазақ қыздарын әңгімеге тартпақшы болғанымда, олар «қазақша түсінбейміз», не орысша, не түрікше айтыңыз» демесі бар ма. Өздері түрікшеге ағып тұр. «Бұлардың қалай?» деп сұрағанымда олар: «Біз қалада өстік, орыс мектебін бітірдік. Сондықтан қазақша білмейміз. Ал түрікшені небәрі 2-3 айда Түркияда үйренуге мәжбүр болдық, өйткені онда түрік тілін білмесең қызмет ету мүмкін емес» дегенді айтты. Демек, қажеттілік болса тілді екі-үш айда-ақ үйреніп алуға болады екен («Қазақ әдебиеті», 15.09.2003 ж.).

Қазақстанда ғылыми ізденіспен жүрген жапон жігіті өз интервьюінде «орыс тіліне қарағанда, қазақ тілін үйрену оңай екен, қазақшаны қытайша-қазақша кітаптан өз бетіммен үйреніп жүрмін, ал орысшаны өзім бірге тұрып жатқан отбасынан үйрендім, үй иесі — қазақ әйелі тек орысша сөйлейді. Қазақшаны мен әжептәуір үйреніп қалдым, ал кожайын әйел «ешқашан үйрене алмайтын шығармын» деп айтады» — депті. Бұған не деуге болады?» («Түркістан» 23.07.2004 ж.). Қайсыбір басқа ұлт өкілдерінің әрбір адам тілді өзі үшін үйренетінін ескермей, намысқа тиетін сөз айтып: «Қазақтардың өздері үйренгісі келмейтін тілді бізге несіне құрметте, үйрен дейсіңдер. Алдымен өздерің сөйлеп жарытып алыңдар. Сосын бізден талап етіңдер», — деуі — айтар сылтауы ғана.

Кенес өкіметі кезінде орыс тілін үйрету үшін арнайы қаржы бөлінген жоқ. Қазақтар білікті мұғалім, сауатты жазылған оқулық іздемей-ақ орыс тілін үйреніп алды. Өйткені кадр таңдағанда қойылатын басты талап орыс тілін білу деңгейі болатын. Демек, әркімнің тілді үйренуге деген құлқы болмаса, қажеттілікті сезінбесе, қаржы беріп, оқулық беріп, жалынып-жалпайып тілімізді үйрету орнына оның қадір-қасиетін кеміте түспейміз бе деген ой келеді. Шынтуайттап келгенде, өзге ұлт өкілдері сыпайылық танытқанымен, қазақ тілін сынап-мінеген, кемсіткен, келемежге айналдырған келеңсіз қылықты, өкінішке орай, өзгелерден емес, орыс тілді өз қандастарымыздан көбіне-көп естіп қаламыз.

Халқымыздың 40 пайызы ана тілінде сөйлей алмайды дегенді теріске шығарып, оны әсірелеп, өсіріп айтқандық деушілер жоқ емес. Олардың айтар уәжі ана тілінен мақұм қалғандар тек өзге ұлт өкілі анағұрлым басым ірі қалалар тұрғындарының, онда да қазақтың игі

жақсыларының балалары, ал халқымыздың 80 пайызы қазағы қалың ана тілінің қаймағы бұзылмаған ауыл тұрғыны екенін еске алады. Дей тұрсақ та 4-5 пайызы да аз емес. Шетелден келген қандастарымыз «өз елінде, туған халқының ортасында, сөйлеу тілі бар ортада жүріп, қазақ тілінде сөйлей алатын ата-анасы бола тұрып, ана тілінен мақрұм қалуы қалай? Біз қазақ балабақшасы, мектебі, тіпті қазақ ортасы да жоқ шетелде бөтен тілді ортада тіршілік етсек те ана тілімізде сөйлеп жүрміз ғой», – деп таңғалып, қынжыла, намыстана, ашына сұрақ қойғанда не айтарымызды білмей, жерге қарайды екенсің дейді қайсыбір тіл жана-шырлары.

«Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы – қазақ тілі. Мемлекеттік тілді білу – Қазақстанда тұратын әрбір азаматтың парызы». «Тіл туралы» Заңның 4-бабында осылай делінген. Парламент те заң шығарудан кенде емес. Бірақ қазақ тілінің толыққанды мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерілуіне көп жыл бойы заңның да қауқары болмады. Мемлекеттік тіл туралы заң қабылданғанына 20 жыл өткеніне, қабылданған мемлекеттік бағдарламаға қарамастан, қаржы бөліп комитет пен қор құрғанымызға да қарамастан, аталған қыруар іс-шараның жүзеге асар тетігінің болмай тұрған себебі неліктен дегенде, тіл жана-шырлары көкейді жегідей жеп жүрген түйткілдер ретінде мыналарды атайды:

Біріншіден, намыссыздық, жігерсіздік, елдің ертеңін, болашақ ұрпақтың тағдырын ойламағандық, бір сөзбен айтқанда, отаншыл рухтың жоқтығы. Үш ғасырға созылған отарлық езгі, зұлмат зорлық-зомбылық халқымызды құлдық психология сана-сезімін билеген жасқаншақ, әлжуаз етіп, ұлттық құндылығымыздан айыру қаупін туғызды. Туған тілін менсінбейтін адамдарда ұлттық намыс, отансүйгіш сезім де болмайтын шығар. Көп тіл білгеннің берері көп. Қалыптасқан орта мәжбүр еткесін, атажұртқа оралысымен бірінші кезекте орыс тілін үйренуге тура келді. Қазақстанға келіп-кетіп жатқан қайсыбір шетелдіктердің: «Сіздер – өте бай халық екенсіздер. Бірақ өз тілдеріңізде сөйлемейтіндеріңіз өкінішті. Қазақ елінде жүргендей өзімізді сезіне алмадық» дегенін естігенде қалай ғана ұялмайсың» дегенді қазақ тілінің кең қолданыстағы дамыған тіл болуына жан-тәнімен мүдделігін, туған халқына деген перзенттік махаббатын сездіре, өзегі өртеніп отырып бір оралман отандасымыз айтқан еді. «Қынжылып, намыстанғаннан, кеудені кернеген өкініштен тіпті көзіме жас келді. «Туған жердің қадірін шетте жүрсен білерсің», «Қолда барда алтынның қадірі жоқ» дегендей, сырт елде емес, өз Отанында, туған халқының ортасында, өз ана тілінде сөйлейтін ортада өмір сүріп, тіршілік етудің

үлкен қуаныш, зор бақыт екенін олардың сезінбеуі қалай. Шетелде, бөгде тілді ортада өскен біздер қазақ тілінде сөйлескен адамды көріп, өз бауырымызды көргендей қуанып қалушы едік», – дейді ұлтжанды азамат. Мұның барлығы ұзақ жылдарға созылған орыстандыру, ұлтсыздандыру саясатының, тілмен ғана емес, ділмен де қазақ болуға мән бермеген құлдық санадан арылмаудың салдары екені анық.

Қазақ тілін мүлде білмесе де мұртының бір талы да қисаймай, оның ешқандай ерсілігі жоқ деп саналып, лауазымды орында отыра берудің зардабы аз болмай отыр. Әр алуан мәртебелі жиын мен бас косуда мемлекеттік тілге басымдылық берілу, тіл үйренуге деген қажеттілікті арттыратыны белгілі. Жақында әлемдік қаржы дағдарысынан шығудың жолдарын карастырған 30-дан астам елдің делегаты қатысқан екі күнге созылған қазақ жерінде бас қосқан жиында қазақ тіліне орын болмағаны, ресми тілде ғана сөйлеген біздің билік өкілдерінің қаперіне «бұл қазақ жері ғой, қазақ елі ғой, қазақ тілінде бір-екі ауыз пікір айту керек» деген ой кіріп те шықпағаны баспасөзде айтылыпты («Әдебиет айдыны», 02.10.2008 ж.).

Өкінішке орай, ана тілін үйренуге құлқы болмай, сіресіп отырған қазақтың қатары оншалық сөтінемей отыр. Кейбірі келешек заманда жер бетінде санаулы ғана тілдер қалатынын айтып ақталғысы келеді. Сырттан келген шетелдіктер әдепкіде қазақ тілін үйренбек болғанмен, біраз уақыттан кейін мән-жайды ұққаннан кейін, дереу орыс тіліне көшіп жүргенін көріп жүрміз. Ісқағаздарын қазақша жүргізіп, маман кезінде мемлекеттік тілді білуіне талап қойылса, үлкенді-кішілі жиын қазақ тілінде жүріп жатса, барлық шараларды да осы тілде жүргізу жөніндегі ұстаным болса, қажеттілік туындап, ана тіліміздің мәртебесі жанданып, оны үйренуге деген ұмтылыс болар еді.

Екіншіден, қазақ тілінің шын мәнінде мемлекеттік тіл болуына сенімсіздікпен қарау. Оның қажеттілігін сезінбеу өз кесірін тигізіп келді. Тәуелсіздіктің көк байрағының желбірегеніне көп жыл болды. Алайда қазірдің өзінде орыс мектептеріндегі оқушылардың жартысына жуығы қазақ балалары. Қайсыбір ата-аналар балаларын ана тіліндегі мектепке беруге асығар емес. «Менің балам оқитын Астанадағы №158 қазақ мектебінде бірде-бір кәсіпкердің баласы жоқ екен. Мүйізі қарағайдай қазақ байларының ана тілін білуге деген құлқы тым төмен. Мемлекеттік тіл үшін 16 жылда 16 қадам жасай алмадық» деген еді мәжіліс депутаты Мұхтар Шаханов 2005 жылы. «Облыс орталығында мектеп табалдырығын аттаған қазақ бүлдіршіндерінің 30 пайызы ғана ұлттық білім ұяларына барады екен. Өзекті өртер бір ғана мысал бұл», – деп жазады Павлодардан Ниязбек Бекмұрзин («Егемен Қазақстан», 16.11.2007 ж.). Бұлар – өз тізгінімізге өзіміз ие болған тәуелсіздік жылдары туылған

бүлліршіндер. Мәдениетті, өрелі адамның бірнеше тілді білуі арқылы өзінің ой-өрісі мен зердесін кеңейте түсетінін ешкім жокка шығармайды. Дей тұрсақ та Ресей, Украина, Тәжікстан, Өзбекстан т.б. ТМД елдеріндегідей үкімет басшылары мемлекеттік тілдің мәртебесін биіктетіп, ең керекті, зәру тілге айналдырса, жағдай басқаша болар еді.

Кезінде Н.С. Хрушев: «Орыс тілін неғұрлым тезірек үйреніп білсендер, соғұрлым коммунизмге ерте жетеміз» – деген. Солақай содырлардың іс-әрекетінің салдарынан өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап қазақ мектептері, әсіресе, солтүстік облыстарда жаппай жабылып, таза қазақ аулының балалары, өкінішке орай, ата-аналарының келісімімен орыс мектебіне ауыстырылды.

Осы орайда басты кінә өзімізден болған сияқты әсер қалдырады. Орыс тілін терең меңгеру Кеңес үкіметі кезінде барлық одақтас республикаларға бірдей жүктелді емес пе. Бірақ қазақтан өзге өзбек, тәжік, түрікмен, әзірбайжан, грузин, армян, молдаван, эстон, латыш, литва халықтары өз тілі мен салт-дәстүрін сол күйінде сақтап қалды. Қазір де олардың тіл жөніндегі есебі түгел екенін ескерсек, 70 жылдан аса өмір сүрген кеңестік идеологияның жоспарлы түрде жасалған зымиян саясатының көздегені орыстан басқа ұлттардың тілі мен дінінен, ділі мен тарихынан айыру болды деген секілді пікір біржақты айтылғандай.

Үшіншіден, ана тілінің ұрпақ тәрбиесінде алатын маңызды орнына мән бермеуі мен болашақты ойламайтын бейқамдығының бір жағы ойсыздыққа, тіпті мақсатсыздыққа ұштасатынын ескертсек, оқырман айыпқа бұйырмасын. Өткен ғасырдың 30-жылдары Сәкен Сейфуллин ағамыз кейбір жарамсақ жағымпаздар өзін «жақсы коммунист» екен деп айтсын деп, қазақ тілінің мәртебесін көтере түскісі келгендерді «анау ұлтшыл, мынау ұлтшыл» деп қарсы әрекеттерге бара бастағанын ашына әшкерелеген екен. Содан бері 70 жыл өткесін, 2004 жылдың наурыз айында «Сайлау туралы заң» жобасын даярлау барысында «Қазақ ұлтының, парламенттегі депутаттыққа үміткер азаматтары мемлекеттік тілді еркін меңгергендігі жайлы сынақ нәтижелерін ұсынады» деген қосымша тармақтың дауысқа қойылып, оң шешімін таппағаны, оған қарсы дауыс бергендердің 80 пайызы өз қандастарымыздың болғаны тіл жанашырларының, қалың бұқараның жаппай наразылығын тудырғаны мәлім.

1955 жылы мектеп бітіріп, Алматыға келгенімізде білгеніміз барлық жоғары оқу орнына түсушілер, мейлі қаладағы орыс мектебін, мейлі алыс ауылдағы қазақ мектебін бітірсін, бәрі бірдей орыс әдебиетінен шығарма жазады екен. Басқа пәндерден де қабылдау емтиханы орыс тілінде жүргізілді. Тіпті пединституттың қазақ тілі мен әдебиеті фа-

культетіне түсушілер де орыс тілінен жазбаша емтихан тапсыратын болған. Осыдан кейін орыс тілінде шығарма былай тұрсын, диктант жазуға да қиналатын қазақы ауыл балаларының мүшкіл халін көз алдыңызға елестетіп көріңіз. Пединституттан басқа жоғары және орта оқу орындарында қазақ бөлімдері мүлде болмаған.

Тіпті ежелден ауыл баласы білім алатын малдәрігерлік пен ауылшаруашылық институттарында сабақ орыс тілінде ғана оқытылған соң басқалардан не үміт, не қайыр. Мұндай жағдайдың қалыптасуына орыс ағайындардан гөрі өзіміз көбірек кінәлі болған сияқтымыз. Одақтас республикалар ішіндегі тек Қазақстанда ғана орын алған мұндай жағдайдың әділетсіз екенін айтқандарға «Қазақтар ешқашан да өз ана тілін ұмытпайды. Сондықтан олар қиындық көріп қиналса да, тек орыс тілінде білім алып, орысша үйренсін» деп ақталатын он-он бес адамның арасынан бір қандас бауырымыз табылып, басқалардың пікірі ескерусіз қалатын. Тек істің әділетіне көшкен бірлі-жарым орыс зиялыларының қолдауы арқасында 1956 жылдан бастап талапкерлерге қазақ тілінде қабылдау емтиханын тапсыруға рұқсат етілді. Бірақ қазақша оқытатын бөлім ашылмады. Бір қызығы, 1960 жылдан бастап «қазақтар өз ана тілін ешқашан ұмытпайды» деп айту сап тыйылды. 1965 жылдан, әсіресе 70-жылдардан кейін, өз ана тілінде екі ауыз сөздің басын құрап сөйлей алмайтындар көбейіп барады деп жиірек аландаушылық білдіріп, 90-жылдардан кейін қазақтардың 40 пайызы өз ана тіліне шорқақ дегенге дейін барды. Мұның бәрі қазақ тілінің қолдану аясын барынша тарылтып, орыс тіліне ғана біржақты артықшылық жасаудың салдары еді. Соның сарқыншағынан әлі толық арыла алмай отырған сияқтымыз. Атап айтқанда, лауазымды қызметке тағайындарда ол адамның орыс тілін білуі ғана ескеріліп, қазақ тілін қандай деңгейде меңгеруіне мән бермеуіміз осы айтылғанның айғағындай.

Қазақстаннан басқа ешбір елде орыс тіліне деген мұқтаждық, сұраныс, қажеттілік, оны оқитын ықылас та болмай тұр. Кеңес өкіметі кезінде 1986 жылы Латвияның астанасы Рига қаласында болғанымда әлденеше рет арнайы сұрастырып байқағаным латыш балалары түгелдей өз ана тілінде оқиды екен. Латыштарды акцентіне қарап қана ажырата алдым. Бірде 45 жастағы орыс әйелі ері орыс, әйелі латыш бір ғана отбасын білетінін, олардың екі баласының бірі латыш, екіншісі орыс мектебінде оқитынын айтты. Тәуелсіз мемлекет болған тұста екі жарым миллион халқының жартысы ғана латыш, қалғаны негізінен орыс тілді славян халықтары болғанына қарамастан, Латвияда орыс тілінде білім беруді тоқтату мәселесінің ушығып тұрғаны

жайында 2004 жылғы мерзімді баспасөзден оқығаным бар. Не деген отансүйгіш, ұлттық рухы мығым халық. Сол жылы Украина өкіметі де орыс тіліндегі мектептерді де барынша азайтып, теледидар хабарын да тек украин тілінде тарату туралы шешім қабылдаған екен («Ана тілі», 22.04.04.). Біздің елімізде, бұған керісінше, тоқсаныншы жылдың басындағы эйфорияның көп кешікпей-ақ сейіле бастағаны байқалады. Ата-аналардың, әсіресе зиялы қауымның мүмкін болған жерде өз балаларын өбектеген күйі орыс мектебіне жетектеп жүргені өкініш тудырады.

Төртіншіден, сонау Кеңес өкіметі кезінен-ақ ана тілімізді үйретуге мүмкіншілік бермей, жағдай тудырмай отырған, оны өрге бастырмай, көгертпей отырған қазағымның өзі. «Өзге ұлттың қазақ тілін үйренуге деген ынта-жігерін өз қолымызбен өшіріп келдік» деп айтып жүргеніміз бекер емес. Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі республикамыздың конституциясында көрсетілген, қаулы-жарлықтан да кенде емеспіз. Тек соны орындауға қоғамдық сана жетіспей ме, әлде заңды орындаушы өз қандастырымызда құлық аз болғандықтан ба, егеменді ел болғаннан кейін де шетелдік меймандармен тек орыс тілінде сөйлесуден танбай келеміз. Тіпті туысқан Түркиядан келгендермен де алғашында орысша сөйлесіп, ұятты болғанымыз бар. «Германияға келген қазақтар кездесулерде тек орысша сөйлейді. Ондай сөзді біз де, немістер де түсінбейміз. Осындай кезде намыс оты жүректі күйдіріп, маңайдан шып-шып тер шығады», – дейді Германиядағы қазақ мәдениет орталығының төрағасы Әбдірахман Шетін («Егемен Қазақстан», 12.11.2004 ж.). Осылайша ресми басшылықта, шетелмен байланыста, қалалы жердегі мекемелік жұмыста іс-қағаздарын жүргізуде т.б. жұмыста қазақ тілін қолданысқа ендірмей отырған да өзіміз.

Әділетті тіл саясаты дегенді желеу етіп, орыс тілді жоғары лауазымдылардың мемлекеттік тілді білу деңгейі қаперге алынбады. Соның салдарынан қазақ тілін мүлде білмейтін, мүлде түсінбейтіндердің өзі 10-15 жыл бойы ықпалды қызметте тапжылмай отыр. Ал қазақ тілді азаматтың орыс тілін толық түсініп қоюы жеткіліксіз. Ол орыс тілінде еркін көсіліп сөйлей алмаса, ықпалды орында отыра алмайды. Ондай орындарда баяғы совет дәуіріндегідей орыс тілді қазақтар отыруға тиіс деген жазылмаған заң біздің елде ғана бар шығар. «Біз орысша түсінеміз, өзге ұлт өкілдері қазақша түсінбейді» дегенді желеу етіп, тыңдаушылардың 80-90 пайызы қазақтар екеніне карамай, жиналыс пен мәжілісті орыс тілінде өткізуден танбай келеміз.

Бізде қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне ұғындыру, насихаттау, бұл жолда бірлесе жұмыс істеу жағының әлсіз екенін статистика да көрсетеді.

Әр республикада тұратын орыстардың жергілікті ұлт тілін білу деңгейі 1989 жылы мынадай болған: Литвада – 33,4%, Арменияда – 32,9%, Грузияда – 22,5%, Латвияда – 21%, Әзірбайжанда – 14,2%, Эстонияда – 13,6%, Молдовада – 11,2%, ал Қазақстанда 0,8 пайыз ғана болған екен. Өкінішке орай, бұл көрсеткіштен әлі ұзап кете қоймаған сияқтымыз. («Литературная газета», 09.10.1991 ж.).

Тіл болашағы қазақ мектептерінің жай-күйіне байланысты екенін ескермей, басқа ұлт балаларының қазақ тілін меңгеру деңгейін ауызша емтихан арқылы, ал қазақ мектебін бітірушілерден орыс тілінен жазбаша сауаттылық талап етілуі – орыс тілін үйренуге бетбұрыс жасалғандық еді. Өкінішке орай, одан кейін 5-6 жыл өткесін қазақ тілінің болашағына сенімсіздік білдірушілер қатары көбейіп, баласын қайтадан орыс мектебіне беру белең алған сыңайлы. Қазіргі кезде қазақ балаларының жиырма пайыздайы әлі күнге орыс мектептерінде білім алып жүрген көрінеді. Елімізде бір де бір өзге ұлт баласы жоқ түгелімен қазақ балалары оқитын, мұғалімдері де тегіс қазақ жүзге жуық ауылда орыс мектебі бар. Жакын араласып жүрген бір танысыма «өздерің, балаларың ана тілінде көсіліп сөйлей алмайсындар, тым болмаса немерелерің бүгін болмаса ертең керек тілді ертерек үйренсін, қазақ мектебінде оқытыңыздар», – деп көндіре алмай-ақ қойдым. Орыссыз орта мектеп туралы ақын Әбдірахман Асылбеков:

Бес жүз үйдей ауылдың,

Кәдімгідей қауымның

Ішінде бір орыс жоқ,

Бірақ та бір ғажабы

Сол елдің бар қазағы

Орыс мектебін ашыпты

Сонша неден сасыпты?

Мың екі жүз баланың

Бірі орыс болар ма?

Беріп жүрген сабағын,

Ұстаздарға қарағын,

Кіл қазақтар олар да, –

деп өкінішпен жазған екен. Бұл жағынан да ТМД елдерінің арасында жеке-дара ерекшеленіп отырмыз.

Қорыта айтқанда, қолда бар мүмкіндікті дұрыс пайдаланып, қазақ тілін ел өміріне батылырақ ендіріп, қазақ тілі шын мәніндегі мемлекеттік тілге айналатын кезді жақындату алдымен өз қолымызда екеніне жұртшылықтың көзі жеткендей. Тіл жанашырларының қазіргі таңда

айтып жүргеніндей, өзіміз құрмет тұтпаған тілді ешкім сыйламайды. Халық өз тіліне өзі иелік етпесе, тіл мүддесі жолында жұдырықтай жұмылып, қалың қауым болып күресе алмаса, заңның да ана тілімізді кең өрісті етуге құдіреті жете бермейтінін өмір көрсетіп отыр.

Бесіншіден, XIX ғасырдағы Ресей дворяндары арасында француз тілінің модаға айналғаны секілді қазақ елінде де орыс тілінің мода болуы. Лауазымды қызмет иелері шетке шыққанда да, елімізге келген шетелдіктердің алдында да олардың орыс тілін түсінбегенін қаперге алмай, тек орыс тілінде сөйлеуден танбайды. Сән қуатын еліктегіш жастарды айтпағанның өзінде, өз ортасынан озық көрінгісі келген қартамыстардың, депутаттар мен басқа да лауазымды қызмет иелерінің қазақ тілінде еркін көсіліп сөйлей алатынына қарамастан, ана тілін қомсынып, алқалы жиындарда биік мінберде тұрып орыс тілінде ғана сөйлеуді жетістік санайтынын қайтерсіз. Өкінішке орай, зал толы адамдар арасында бірлі-жарым басқа ұлт өкілі отырса, орыс тілінде сөйлеуді әлі күнге дейін өзімізге мәртебе санап, мақтан тұтамыз, ана тілінде сөйлеуді ар көреміз. Орысша сөйлемесе білімділігіне мін, лауазымына нұқсан келетіндей, орысша сөйлесе өзін зор сезініп, ана тілінде сөйлеуге қорланатын секілді.

Алтыншыдан, тіл үйрену үшін құлық керек, ынта-ықылас керек. Ал ынта-ықылас қажеттілікпен қоса басқа да себептермен туындамақ. Елімізде мемлекеттік тілді білмейтіндер емес, керісінше, ол тілге жетіктер қиналып жүргенін көргендердің мемлекеттік қызметте бола тұра мемлекеттік тілді білгісі келмеуі сияқты келенсіздігі белең алуда.

Қазақ тілі секілді жалғамалы тілдің өзіндік ерекшелігі көбірек болатындықтан, орысша ойлайтындарға бұл тілде сөйлеп кету оңай шаруа емес. Оқу құралдары сапалы болып, мұғалімдердің де кәсіби шеберлігі қаншама жоғары болғанмен, оқырманның тілге деген құрмет сезімі, оны үйренуге деген ынтасы өз мәнінде болмай, соның салдарынан іс нәтиже бермейді.

Жетіншіден, ана тілін менсінбей, оған мұрнын шүйіріп қараудың да тіл үйренуге деген ынта-ықыласты тудырмайтыны белгілі. Орыс тілділердің қазақ тілін менсінбеуінің тамыры тереңде жатыр. «Сіз қазақ тілінде сөйлейсіз бе? Жалпы қазақ тілі сізге ұнай ма?» деген сұрағына оншақты басқа ұлт өкілі түгелдей сыпайылық танытып, оң жауабын беріп, қазақ тілін тезірек үйренгісі келетінін айтса, бір студент қазақ қызы ғана: «Нет, не знаю. Даже не нравится. Я считаю его слишком грубым. Он меня раздражает», – деп ұялмай, намыстанбай жауап қатқан екен. Қызына дұрыс тәрбие бере алмаған қандай ата-ана екен деп ой толғайды сұрақты қойған журналист («Ана тілі», 16.01.2003 ж.).

Кейбір орыстiлділер, әлбетте саясат қуған топтар қазақ тілінің мүмкіндігі шектеулі, ол ғылым мен өнер, қоғамдық өмір, әлеуметтік сала қолданылысына жарамайды, тіпті оның мемлекеттік тіл болу мүмкіндігі жоқ, ол болашақсыз деуге дейін барып жүр. «Казахский язык – это язык застолья, песен и айтысов. Он был у нас на кухне, там и останется. Так зачем надевать на высохшее дерево праздничные букеты. Там должен висеть венок», – деуге шейін барыпты бір оқырман («Известия- Казахстан», 15 октября 2002 г.)

«Казахский язык не универсален, вследствие чего и не функционален. В силу недостаточного лексического богатства он остается неготовым для применения в таких сферах общественной жизни, как парламент, в управлении производством. Язык со своей бедностью и необработанностью лексики, противоречивыми правилами, форменной и смысловой нестабильностью терминов и понятий не готов к универсальному применению во всех сферах жизни общества. Современный казахский язык страдает от несовершенной грамматики и от отсутствия интеграции в глобализирующийся мир», – деп жазыпты бір қаламгер («Деловая неделя», 27.04.2007 г.).

«Менің есіме 1986 жылғы Желтоқсаннан кейін Мәскеуден келген бір үлкен басшының мені қазақ емес деп шақырып алып әңгімелескенде былай деп сұрағаны қатты таңдандырған еді: «Осы қазақтардың тілі 200 сөзден аспайды, оның өзі мал шаруашылығына қатысты ғана сөздер дейді – сол рас па?». Ал қазір басшы орындарында отырған қазақ тілінен мақұрым қазақтардың өзі осындай ойда жүргенін де сезініп таңданамын. Сірә, басшы орындар мемлекеттік тілде жұмыс істемей, мұндай түсінік өзгермейтін болар?!» – дейді Г. Бельгер («Қазақ әдебиеті», 09.04.2004 ж.).

Сан алуан санлақтарымыз өлең-жырын, көркем шығармаларын жазып қалдырған қазақ тілі әлемдегі ең бай, ең көркем, ең оралымды тілдердің бірі деп есептейтін қаламгерлер аз емес.

«Многие ошибочно полагают, что знание казахского – это 200-300 слов, а то и меньше..... По данным исследований академика А.Т. Кайдарова, только слов-понятий в казахском языке более полумиллиона. Если учесть, что многие слова имеют по два, три, а то и более синонимов, то становится ясно: потенциал языка более чем достаточен. О чем свидетельствовали, начиная со времен Марко Поло, свободные от идеологии ученые, путешественники, миссионеры, ссыльные. Адольф Янушкевич, Тарас Шевченко, К. Богданович, Бронислав Залесский и другие восхищались ораторским искусством казахов, айтыс они воз-

двигали к высшей степени мышления. Но парадокс заключается в том, что на этом языке создавались литературные шедевры мирового уровня, росло число ученых-литературоведов, лингвистов, а языковое пространство из года в год резко сокращалось», – дейді жазушы Эрнест Төреханов («Деловая неделя», 11.05. 2007 г.).

Біздің тіл мәселесіне бас ауыртқанымызға 20 жыл болды. Осынша уақыт аралығында тіл саласында үлкен бір жетістікке жете алмадық. Тіл мәселесінің ұзақ уақыт түбегейлі жүзеге аспай, қазақ тілі жаппай қолданысқа енбей жатыр дегенде әлемдік тәжірибені ескеруіміз керек екені белгілі.

Мұны айтып отырған себебіміз көп ұлттылығымен, көп конфессиялығымен Қазақстанға ұқсас малазиялықтардың егемендікке қолы жеткеннен кейін ана тілінің келелі мәселесінің оң шешімін табуы арқасында бас-аяғы он жыл ішінде қолданылуы тым шектеулі малай тілін аяғынан тұрғызып, шын мәніндегі мемлекеттік әрі ұлтаралық тіл дәрежесіне көтере алуы – үлгі тұтарлық жайт. Өз республикасында малазиялықтар халықтың 48 пайызы ғана. Даяк, кадазан, меланау, тағы басқа туыс халықтарымен қоса есептегенде халықтың 53 пайызын құрайды. Қалғандары қытайлар (37 пайыз) мен үндістандық тамилдер (10 пайыз). Бұл 2002 жылғы мәлімет. Ал біздің елімізде қазақтар 67 пайызға жуықтап, туыс тілді халықтармен қоса есептегенде халықтың төрттен үшін құрағанмен, ондай жетістіктен алыс қалып отырмыз.

Малазияда 1957 жылы ағылшын отарлығы жойылғанда бұл елдің ұлттық элитасы негізінен ағылшын тілінде сөйлеген. Елде малай тілінде бірде-бір университет болмаған, тіпті малай тілінің түсіндірме сөздігі де жоқ еді. Соны ескеріп, алдағы он жылда ағылшын тілі де ресми тіл ретінде танылып, он жыл өтісімен мемлекеттік әрі ресми тіл малай тілі ғана болып жарияланды.

Малай тілінің мемлекеттік мәртебесін жариялаған тұста бос ұраншылдық пен науқаншылыққа салынбай, орнықты да өрелі пайымдау негізінде билік орындарының мемлекеттік тілде сөйлеуіне баса назар аударып, сол тілдің іс жүргізу мен қызметтік қарым-қатынаста өз деңгейінде қолданылуын жүзеге асыратын тетікті анықтап алып, дер кезінде іске асырғаны, оны өмірдің барлық саласына енгізіп, қоғамның, күнделікті тіршіліктің ажырамас құралына, билік жүйесінің тіліне айналдырды.

Дұрыс жолға қойылған тіл саясатының арқасында малайлар өзара бір-бірімен ғана емес, көп санды этнос құрайтын қытаймен де, тамилмен де тек малай тілінде сөйлесетін жағдай қалыптасқан. Сондай-ақ қытай мен тамилдер де бір-бірімен малайша сөйлеседі. Осыған ұқсас

туыс халықтарды қоса есептегенде қазірдің өзінде ел халқының 70 пайызын құрайтын қазақтар мен орыс, неміс, украин, корей тағы басқа диаспора өкілдері қазақша сөйлесетін жағдай қалыптасып, ана тіліміздің шын мәніндегі мемлекеттік әрі ұлтаралық тілге айналатынына сенімдіміз.

Малайлықтар ұлтының басты құндылығы – ана тілі. Ана тілі абыройының асқақ, мәртебесінің биік болуының тәуелсіз мемлекетіміз үшін бірінші кезектегі маңызы бар дегенді есте тұтып, даңғаза даурығуға жол бермей, ақылмен бастама көтерді. Егемендікке ие болған алғашқы қиын да жауапты кезеңде малайлықтардың ұлт болып ұйып, қалыптасуының аса маңызды алғышарты, аса қажетті тетігі ретінде ана тілінің мерейін өсіру бағытындағы нақтылы жүзеге асырған шаралары оң нәтиже берген екен. Сөйтіп, өткен ғасырдың 60-жылдары малайзия басшылығы берекесі жоқ, кедей малай халқын мықты ұлтқа айналдырды.

«К началу XX столетия малайцы на своей исторической территории оказались в положении этнического меньшинства. При этом их язык нес отпечаток многовековой колониальной истории, за время которой английский язык занял прочные позиции в качестве элитарного и являлся необходимым условием для получения образования и качественных знаний. Сейчас все официальные мероприятия в стране осуществляются только на малайском языке. При этом доминирование национального языка не вызывает негативных эмоций со стороны немалайцев» – деп жазады бұл жөнінде Мұрсалнаби Тұяқбаев («Каз. правда», 22.05.2003 г.).

«Израильде өлген тілді тірілтен. Еврей тілі жойлып кеткен тіл еді. Олар еврей тілін қолдан жасады. X ғасырдағы бұрынғы сөздерін теріп, араб тілінің грамматикасын алып, өзге тілден өз тілін жасаған. Ал біз тірі тілімізді кең өрісті ете алмай келеміз. Сондықтан бұған ғылыми және азаматтық тұрғыдан келмесек, мәселе оңайлықпен шешілмейді. Қазір жасыратын несі бар, қазақтың өзі ағылшын тіліне ұмтылады. Көбі орыс тілін меңгеріп алған. Себебі бұл тілдер арқылы көптеген рухани және техникалық байлықтарға жетуге болады», – дейді саясаттанушы Сейдахмет Құттықадамов («Алматы ақшамы», 5.03.2009 ж.).

Еврей халқының тарихынан, әсіресе өліп бітті деген тілін тірілтудегі ғаламат харакеттерінен үлгі алуға керек-ақ қой. Мәселен, олардың ең байырғы тілі иврит және шығыс еврейдің тілі идиш бұл күнде қауырт дамып, мемлекеттің игілігіне қызмет етіп отыр. Мемлекет басшылары қай дәрежедегі дипломатиялық кездесулерде де, ББҰ мінберінен де осы тілде сөйлейді, осы тілді қызметте басшылыққа алады.

Мемлекеттік тіл деген құр атауға ғана ие құдіретті де, қасиетті тілімізді тұғырына қондырып, көгерту неліктен қиындыққа тап болып отыр, оның көсегесін қалай көтеруге болады? Басқаны айтпағанның өзінде, өз қандастарымыздың да оны үйренуге деген іштей бір сілкінісі мен ұмтылысын қалай қалыптастыруға болады? Осындай сұрақ тіл жанашырларын толғандырады. Мемлекеттік мәртебеге ие бола тұра ана тіліміздің қолдану аясының тарлығын, қызмет ету қауқарының төмендігін көп жылғы саяси бұғалықтың естен тандырып, табиғи үрдістен жаңылдырып кетуінен деп қана түсінетіндер бар. Қолда бар мүмкіндікті дұрыс пайдаланып, қазақ тілін ел өміріне батылырақ ендіріп, оны шын мәніндегі мемлекеттік тілге айналатын кезді жакындату алдымен өз қолымызда екеніне жұртшылықтың көзі жеткендей.

Жоғарыда атап өткеніміздей, қай тілді үйренуде болсын сол тілге деген құрмет сезімін қалыптасуының аса зор маңызы бар.

Халық жазушысы Әзілхан Нұршайықов бұдан 4 жыл бұрын: «Тілді қорғау – ұлтты қорғау, оның болашағының берік болуына қорған болу. Сол арқылы халықтың ділін, салтын, дәстүрін, мәдениеті мен әдебиетін, тарихын қорғау. Тіліміздің әзірге жаны бар – жайы жоқ, дәмесі бар – дәрмені жоқ, мемлекеттік тіл деген атағы бар – абыройы жоқ. Мемлекеттік тіл болғысы келеді – болдырмайды. Оны болдырмайтын өзіміз», – деп тіліміздің көп уақыт бойы өзіне тиесілі орнын ала алмай отырғанын жазыпты («Руханият», сәуір, 2005 ж.). Ана сүтімен енген қасиетті тілімізді арымызбен де, жанымызбен де, қанымызбен де қорғап, құрметтейік, аялайық деп айтудай айтып келеміз. Осындай игі тілекпен қоса ана тіліміздің көсегесін көгертер нақтылы іс-шараларын жүзеге асырып, оның оңтайлы да тиімді жолын іздестіргенде ғана бастаған іс нәтижелі болмақ.

Қазақ тілін күшпен енгізуді жақтаушылар орыс тілді қандастарымызбен қоса басқа ұлт өкілдеріне де Балтық жағалауы елдері мен Украина т.б. ТМД елдеріндегідей қатаң талап қойып, қадағалайтын уақыт жеткенін айтады.

Еліміз көпұлтты мемлекет болып, орыс тілі ғасырға жуық ұлтаралық ортақ тіл болып қалыптасқанын ескерсек, тіл мәселесін тез арада тізеге салып шеше салудың мүмкін еместігі белгілі. Олай дейтін себебіміз қазақ тілінің мәртебесін жоғары қызметтегілер көгертпей отырғандықтан, тіл туралы заңды қатайтып, қазақ тілінің қадір-қасиетін түсінбейтіндерді лауазымды қызметке қоймау керек деушілер бар. Мемлекеттік тіліміздің жағдайы өз мәнінде емес, басқаны айтпағанның өзінде, орыс тілді қазақтар өз ұлтының тіліне менсінбей қарайды, оны үйренуге пейілді емес дегенді алға тартып, қайсыбір

қандастарымыз қызбалыққа салынып, ел басқару түгелімен қазақ тілінде жүргізілсін. Мемлекеттік тіл туралы жеке заң керек. Осы заңда тіл полициясын құру жөнінде арнаулы бап болсын дегенге дейін барды («Ана тілі», 24.06.2004 ж.).

Қазақстан көпұлтты, көптілді ел болғандықтан, әр алуан этностың жарасты да ынтымақты өмір сүруіне, ұлтаралық бейбітшілік пен келісімнің сақталуына ықпалын тигізер іс-қимылдардың жүйесін анықтап, соны басшылыққа алу өзінің оң нәтижесін беруде. Мұндай саясатты жүзеге асыруда әртүрлі саяси институт пен қоғамдық бірлестіктер, саяси партиялар, ана тілін қорғау, дамыту мақсатымен құрылған қоғамдық құрылым, діни және басқа да ұйымдардың атсалысуы, олардың күш-жігерінің үйлесімділігі қажет болмақ. Дей тұрғанымен мұндай тіл саясатын жүзеге асыруда мемлекет пен әртүрлі қоғамдық құрылым шешімдерінің бір-біріне сәйкес келмей, қарама-қайшылық тудырған кезі де аз емес. Мысалы, 1989 және 1997 жылдары қабылданған заңдардың кейбір баптарының дау-дамай тудырып келгені – мұның айқын айғағы. Тіл тақырыбы арқылы арандатуға ешкімнің қақысы жоқ екенін айта отырып, Президент Н. Назарбаев білім және ғылым қызметкерлерінің бас қосқан отырысында және басқа жиындарда қазақ тілі мәселесіне әлденеше рет арнайы тоқталып, қазақ тілін оқытуға әрдайым басымдық берілетінін атап өтіп, бұл саладағы кемшіліктің орын алу себептерін де ашып берді.

«Өзіміз ана тілімізде сөйлемейінше, өзге ешкім де бұл тілді шындап құрметтей қоймайтының түсінуге тиіспіз. Өз баласын қазақша сөйлетпеген қазақтың «қазақ тілі» деп сарнауының ешбір реті жоқ. Әлі-ақ қазақ тілі тіршілігіміздің барлық саласында кеңінен қолданылатын болады. Оған ешқандай күмәнданудың керегі жоқ», – деді Н. Назарбаев. («Президент және халық», 06.06.2008 ж.). 2008 жылы тамыз айында қабылданған мемлекеттік тілді дамытуға арналған Президенттік қор кеңесінің жұмысын қадағалап, оған төрағалық етуді Елбасы тікелей Мемлекеттік хатшының өзіне тапсырды.

Шындығында, мемлекеттік тіл мәртебесін иеленгеннен бергі жылдар аралығында қазақ тілінің қолданыс аясының елеулі түрде кеңейгенін жоққа шығара алмаймыз. Оның сөздік құрамы да соны ұғымды білдіретін жаңа атаулармен молаю үстінде. Сондықтан қазақ тілінің қолдану аясы тарылып, құрдымға кетіп барады деген сияқты байбаламның сын көтермейтіні белгілі. Қазақ мектептері мен ондағы қазақ балалар санының еселеп артқаны – мұның айқын айғағындай.

Тәуелсіздік алғалы 800-ден аса мектеп ашылып, бүгінгі таңда қазақ мектебінің саны 3784-ке жетті. Еліміздегі мектеп оқушыларының

61 пайызы қазақ тілінде білім алады. Бұл үрдістің жылдан-жылға арта беретіні де белгілі болып отыр. Ең бастысы, сіресіп қатып жатқан сен қозғалды. Жүзеге асқан шаралар баршылық. Болашаққа үмітпен қарайтындай негіз бар.

ҚР Президенті жанынан мемлекеттік тілді қорғау қоры құрылды. Үкімет басшысы жиындарды қазақша өткізуге кірісті. Үкімет мүшелері де ана тілінде сөйлей бастады. 2010 жылдан бастап дипломатиялық қызметке қазақша еркін сөйлейтін азаматтар ғана қабылданып, мемлекеттік қызметке қатысты да осындай талап қойылатыны белгілі болып отыр.

Таяуда еліміздің Мәдениет және ақпарат министрі Мұхтар Құл-Мұхаммед халықпен тығыз жұмыс жасайтын мекемелердегі қызметкерлерге белгілі бір дәрежеде қазақ тілін білу талабы қойылатынын жеткізді («Ана тілі», 14.08.2009 ж.).

Ана тіліміздің көкейкесті мәселелерінің шешіліп, даярлық жұмыстарының жанданып, қарқындырақ жүргізілуі, демографиядағы он өзгерістің нәтижесінде 2010 жылы Қазақстандағы бүкіл іс басқаруды толықтай мемлекеттік тіл – қазақ тіліне көшіру жоспарланып отыр. Мұндай жағдайда ағылшын тілі түгіл орыс тілінің де қолдану аясы елеулі түрде өзгермек. Жергілікті халықтың үлес салмағының артуы нәтижесінде тіпті солтүстік пен шығыс облыстарда да тілді меңгеруге, оны барлық салада қолдануға деген ұмтылыс көңілге үміт ұялатады. Үкімет басшылары, парламент депутаттары және басқа лауазымды қызметтегілер бас қосқан үлкен жиындарды қазақ тілінде өткізуді мақұлдап, соған кіріскені басқаларға да ой салды. Мемлекеттік құрылымды осылайша қазақша сөйлету көңілге үміт отын ұялатады.

«Енді міне, орыс тілінің орнын ағылшын тілі басты. Бүгінде қазақ тілін емес, ағылшын тілін білу қажеттілікке айналды» деген пікірмен келісу қиын. Өйткені елімізде ағылшын тілінде сөйлейтін орта жоқ. Ағылшын тілін жұмысы шетелдік компаниямен байланысты мекемеде ғана бірлі-жарым адам қолданады десек, ондай адамдар жүздің, тіпті мыңның бірі десек қателесе қоймаспыз. Ал қолдану аясы жан-жақты болып, барынша кеңеюі нәтижесінде шын мәніндегі мемлекеттік тілге айналған тұста қазақ тілінде еркін көсіле алмайтын адамдар үшін қиындық туатыны қазірдің өзінде белгілі болып отыр. Барлық нормативтік-құқықтық актілер мен іс қағаздарын мемлекеттік тілде жүргізіп, әр алуан жиналыс сол тілде өткізілгесін, қазақ тілін мандытпайтындар дереу ана тілін тереңдете үйренуге бет бұра бастағандай.

ҚАЗАҚ ТІЛІ – ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ДАМЫП ЖЕТІЛГЕН ТІЛ

Демографиялық жағдайдың оңтайлы болып, үкімет тарапынан көрсетіліп отырған қамқорлыққа қарамастан, ана тіліміздің мәртебесін көтеруде неліктен қиындыққа тап болып отырмыз? Орыс тілді қандастарымыздың қазақ тілінің лексикалық қорының аса бай, грамматикалық құрылымының да дамып жетілген кемел тіл ененін сезінбеуі қалай? Қазақ тілін шын мәніндегі мемлекеттік тілге айналдыра алмауымыз неліктен? Қазақ тілінің беделін төмендетіп алуымыз неліктен? Сұрақ көп, оған қайтарған жауап та бар. Қазақ тілін қайта түлету үшін қандай шаралар керек дегенге қаржының тапшылығы, оқу-әдістемелік құрал-жабдық пен сөздіктің жетімсіздігі, тәжірибелі оқытушының аздығы, билік басындағылардың тілі болмай отырғандығы, қазақ тілін қажеттілікке айналдыра алмауымыз, қазақтардың өз ана тіліне деген құрмет сезімі мен оны тереңдеп үйренуге ынта-ықылас пен құлшыныстың, отаншылдық сезім мен ұлттық намыстың өз дәрежесінде еместігі тағы басқа себептер айтылғанмен, тілімізді жетілдіру, көркейту жағына онша мән берілмей, сөз болмай келеді.

Аса қажеттіліктің бірі рухымыздың мықтылығы мен тіл байлығымызды күшейту болып отыр. Қазақ тілінің зор байлығына қарамастан, стандартты сөздік қоры терминологиясын жинап-теріп қалыпқа келтірілмегендіктен, орыс тілді қандастарымыздың арасында қазақ тілі заман талабына сәйкес дами алмаған қолданысы шектеулі тіл деген жансақ пікірді қалыптастырды. Қазақ тіліне деген қызығушылығын оятпағандықтан, оны үйренуге деген ұмтылысын да тежеп келгені белгілі болып отыр. Аталған жағдайдың алдын алып, олқылықтың орнын толтыру мақсатымен екі нәрсені есте тұтып, нақты іс-әрекетке көшкеніміз абзал. Біріншіден, қазақ тілінің бай да көркем, бейнелі тіл екенін оқырман сезінетіндей етіп, ана тілінің сөздіктерін барынша сапалы да толық етіп шығарудың маңызы зор. Екіншіден, орыс тілі қандастарымыздың ана тілін місе тұтпау себебін зейін қоя анықтап, тілімізді тартымды ететіндей емледегі олқылықты түзету де бүгін таңдағы өзекті мәселе болып отыр.

Түркі танушылардың әрдайым айтып жүргеніндей қазақ тілінің лексикалық қоры аса бай. Оны әлемдегі ең бір бай тілдердің бірінен саналатын орыс тілімен салыстырып зерттегенде де байқап жүрміз. Рас, кей тұста орыс тілі жан-жақтырақ, байырақ. Қазақ тілінің де байырақ тұстары одан кем емес. Оны біз туыстық атау, этнографиялық атау, ізет пен еркелету атаулары, төрт түлік атаулары, кәсіп пен тұрмысқа, салт-

дәстүрге қатысты атаулар, тағы басқа атауларға қатысты атап өттік. Қазақ тілі синоним сөздерге, шылау мен еліктеуіш сөздерге, одағай мен сындық мағына білдіретін сөздерге де аса бай. Мысалы, «и» союзы біздің оқулықта былай аударылған.

және, бен (пен, мен), бенен (пенен, менен)

> и <
әрі, да (да, та, те)

Халықтың тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүріне, өнері мен ұлттық болмыс-бітімге қатысты сөздер, этнографиялық аталымдардың көп тілде сипаттама түрінде айтылып жүргені белгілі. Олар мына төмендегідей:

Босаға – непочетное место возле порога, төр – почетное место в помещении, наурыз – национальный весенний праздник, айтыс – состязание акынов в импровизации в сопровождении домбры и пения, шілдехана – празднование рождения ребенка, асар – трудовая помощь, которая устраивается в страдную нору, тамыршы – народный лекарь, определяющий самочувствие по пульсу, сақпаншы – ухаживающий за молодняком во время массового скота овец, азалау – носить траур, выражать печаль, соболезнавание по случаю смерти кого-либо, аманат – что-то данное на хранение, поручение, араз – находящийся в ссоре, табактас – о человеке, который бывал вместе в гостях или столовался вместе, **базына** – проявление вольности, желанности, кокетства по отношению к родственнику или приятелю, аяқшы – лицо, подающее, разносящее кумыс гостям, қол + бала – мальчик на побегушках, балашаға-семейный круг, все семейство; малсақ – любящий скот, қалжа – калорийная (мясная) пища, которая приготавливается для роженицы с целью укрепления ее здоровья, қонақасы – угощение в честь гостей, ерулік – угощение в честь новых соседей, а также переехавших близких людей, тоқымқағар – угощение в честь отъезда кого-либо, **бастанғы** – угощение, устраиваемое группой подруг, шашу – угощение и подарки, приносимые на свадебные и другие торжества, сүйінші – подарок за сообщение радостной вести, **байғазы** – подарок, преподносимый в основном детям по случаю приобретения для них обновки, базарлық – подарок и угощение, привезенные с базара или издалека (в честь приезда), **талқан** – молотая жареная крупа (пшеничная или пшенная), ежігей – особый сорт сыра, құрт, ірімшік – сушеные молочные, продукты, домашним способом приготовленный, сүзбе (катык) – сгущенное кислое молоко, **из** которого делают курт, айран — кислое молоко, из которого делают катык, іркіт – перебродившее кислое молоко, сау-

мал – еще не перебродивший кумыс, шалап – напиток, смесь воды с кислым молоком, шұбат – напиток из верблюжьего молока, жент – разновидность халвы, изготовленный из сушеного толченого пшена с маслом и сахаром, нарын – кушанье из мелко нарезанного мяса и теста с бульоном, қазы – национальное блюдо из реберной части конины, соғым – мясо скота, предназначенного на зимний убой, сыбаға – угощение (доля часть) соғыма и др. предназначенная близким людям, маңыз – сметана, кілегей – сливки, қаймақ – сливки, снятые с кипяченного молока, алтыбақан – название игры, качели, сооруженные из шести шестов, атпақыл – вид игры в асыки, жарғақ – доха из шкуры жеребенка, жаулық – женский головной убор, сәукеле – высокий конусообразный убор невесты, обильно украшенный драгоценностями, шашбау – широкие ленты, полосы материи с серебрянными украшениями, монетами, располагающимися в 2 ряда, саба – бурдюк (мешок из шкуры лошади), в котором готовится и содержится кумыс, торсық – посуда из козлиной шкуры для кумыса, сүйретпе – кожаная посуда.

Қазақ тілінің орыс тілінен, тіпті туыс тілдермен салыстырғанда туыстық атауға аса бай екенін атап өттік. Бір ғана «сестра» сөзі мына төмендегідей он бес түрлі болып аударылады екен: сестра – әпке, қарындас, сіңлі. Әпке – старшая сестра, үлкен әпке – самая старшая сестра, ортаншы әпке – средняя из трех старших сестер, кіші әпке – самая младшая среди всех старших сестер, тете әпке – самая ближняя по возрасту среди старших сестер, что между ними нет других сестер и братьев. Қарындас, үлкен қарындас, ортаншы қарындас, кіші қарындас, тете қарындас, сіңлі де осылайша сипаттама түрінде аударылды. «Брат» сөзі де оннан астам түрмен аударылады. «Мать» сөзінің үш түрлі баламасы бар: шеше, ана, ене (бұзаудың енесі деген сияқты).

Көптеген туыстық атаудың орыс тілінде баламасы болмағандықтан, мына төмендегідей сипаттама түрінде аударылады:

абысын – жена брата мужа, невестка; абысын-ажын – жена родственников по линии мужа.

қайын – младший брат или родственник мужа или жены (шурин).

балдыз – младшая сестра жены.

қайнаға – старший брат жены или мужа.

жезде – старший зять (муж старшей сестры).

күйеу или күйеубала – младший зять (муж младшей сестры).

келін – жена младшего брата или родственника.

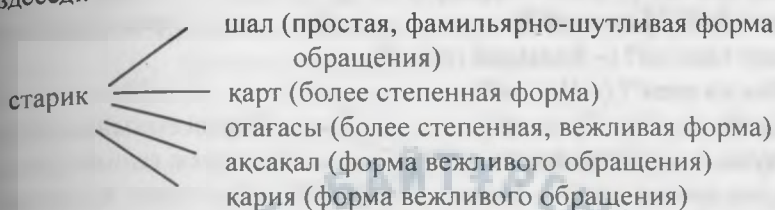
жеңге – жена старшего брата.

жиен – племянник или племянница по женской линии.

нағашы – родственник по линии матери.

Жеті атаны оқулықта мынадай деп көрсеттік: В казахском языке потомки до десятого поколения обозначают отдельными словами: бала (ұл я қыз) – ребенок (сын или дочь), немере – внук, шөбере – правнук, шөпшек – праправнук, т.е. четвертое поколение, немене – пятое, туажат – шестое, жүрежат – седьмое, жегжет – восьмое, жұрағат – девятое поколение.

Адам атауларының да мына секілді әлденеше түрмен аударылатыны кездеседі:

Қазақ тілі әсіресе әр сөз табынан қосымшалар арқылы түрленген туынды атауларға аса бай. Сипаттама тәсілімен тәржімеленетін мұндай сөздер мындап саналады. Қазақ тілінің морфологиялық және синтаксистік әр алуан түрленісі оның грамматикалық құрылымының аса күрделі сипатын, оңтайлығын, дамып жетілгенін айғақтайды. Оған туыс тілдермен, сондай-ақ басқа жүйеге жататын орыс тілімен салыстыра зерттеу барысында көз жеткізуге болады. Қазақ тіліндегі етіс формалары, кос сөз, қайсыбір шылау түрлері, тәуелдік пен иелік формалы сөздер мұның айқын айғағы. Мысалы, грамматикалық түрленістің дәл баламасы болмаған жағдайда ол сөйлем түрінде сипатталып аударылады. Оған Отаным – моя Родина. Отанымда – на моей Родине, Отанымыздағы – то, что находится на моей Родине. Отанымдай – как моя Родина. Отанымдағыдай – как будто это находится на моей Родине. Осы сияқты Отаның, Отаныңыз, Отандарың, Отандарыңыз сөздерде сөйлем түріндегі сипаттама тәсілмен аударылады.

Иелік форма да осыған ұқсас. Мысалы,

Үй інімдікі – Дом принадлежит моему младшему брату.

Үй сенікі – Дом принадлежит тебе.

Үй әкемдікі – Дом принадлежит моему отцу.

Үй біздікі – Дом принадлежит нам.

Үй ініндікі – Дом принадлежит твоему младшему брату.

Жер мемлекеттікі – Земля принадлежит государству.

Өнер халықтікі – Искусство принадлежит народу.

Сондай-ақ қайсыбір сұраулық шылаудың да орыс тілінде баламасы жоқ. Оны біз өз оқулығымызда былайша сипаттадық. В некоторых учебных пособиях указано, что вопросительные частицы *ма, ме, ба, бе, па, пе* соответствуют русской частице *ли*. На самом деле эти вопросы-

тельные частицы не имеют эквивалента в русском языке и вопросительное значение передается в устной речи только интонацией. А частице *ли* соответствует в казахском языке вспомогательный глагол *е* (*е + кен, е + ді*). Мысалы:

Жоқ па? (– Нет?)

Қаз ба? (– Гусь?)

Тауық па? (– Курица?)

Адам көп пе? (– Много народу?)

Үлкен бе? (– Большой?)

Үлкен қала ма? (– Большой город?)

– Жоқ па екен? (– Нет ли?)

– Қаз ба екен? (– Гусь ли?)

– Тауық па екен? (– Курица ли?)

– Адам көп пе екен? (– Много ли народу?)

– Үлкен бе екен? (– Большой ли?)

– Үлкен қала ма екен? (– Большой ли город?)

Айтылды – было сказано, ескерілді – было учтено, әкеліс – помоги принести, апарыс – помоги отнести, бергіз – заставь отдать, ектір – заставь посеять, ет-мет – мясо и тому подобное, біп-биік – значительно высокий.

Бір сөз тұлғасының я сөз тіркесінің әлденеше тәсілмен аударылуы да грамматикалық түрленістің жетіктігін айғақтайды. Мысалы,

Амандасу

Есендесу

Сәлемдесу

Приветствие

Амансыз ба!

Есенбісіз бе!

Сәлеметсіз бе!

Ассалаумағалайкүм!

Есенбісіз!

Уағалайкүмассалам!

Армысыз!

Жақсымысыз!

Аманбысыз?

Жақсысыз ба!

Денсулығыңыз қалай?

Здравствуйте!

Дені-қарныңыз сау ма?
Тәуірсіз бе?
Денсаулық жақсы ма?

Как ваше здоровье?

Сау болыңыз!
Сау бол!
Сау-саламат бол!
Сау болындар!
Сау болыңыздар!

До свидания!

Халіңіз қалай?
Хал жағдайыңыз қалай?
Хал-ахуалыңыз жақсы ма?
Хал-жағдай жақсы ма?
Халіңіз жақсы ма?
Хал-ахуалыңыз қалай?

Как ваши дела?

Қош бол!
Қайыр қош!

Прощай!

Прощайте!

Қош болыңыздар!
Қош болыңыз!
Қош болындар!

Анау кім?
Мынау кім?
Бұл кім?
Ол кім?

Кто это?

Чей?

Кімнің?
Ненің?
Кімдікі?

«Вы» сөзінің аудармасы оқулықты былайша сипатталды.

Личное местоимение «вы» употребляется также как форма вежливого обращения к одному человеку, так как форма вежливости и форма множественного числа в русском языке совпадают. А в казахском языке они имеют отдельные грамматические оформления:

вы

сіз (вежливая форма единств. числа)
сендер (множеств. число, простая форма)
сіздер (множеств. число, вежливая форма)

Мысалы — напимер:

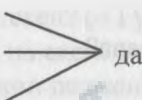
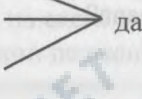
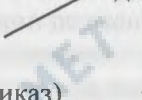
Мұғалім, сіз не айтасыз? – Учитель, что вы скажете?

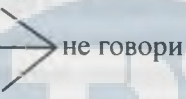
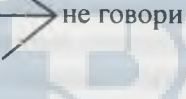
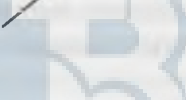
Балалар, сендер не дейсіңдер? – Дети, что вы скажете?

Жолдастар, сіздер не айтасыздар? – Товарищи, что вы скажете?

Это говорит о том, что в одних случаях один язык в большой степени детализирует какое-нибудь явление, а для другого языка это не столь актуально.

Говори сөйле (выражение приказа)
сөйле+ші (выражение просьбы)
сөйле+гін (выражение совета)

бер дай отнеси апар
бер+ші апар+шы
бер+гін апар+ғын

айт+па (приказ) не говори приходи кел
айт+па+шы (просьба) келші
айт+па+ғын (совет) келгін

не спрашивай сұра+ма
сұра+ма+шы
сұра+ма+ағын

Қаншадасыз?
Жасыңыз қаншада?
Қанша жастасыз?
Жасыңыз нешеде?
Неше жастасыз?
Нешедесіз?

 Сколько вам лет?

Жасым қырықта
Қырық жастамын мне 40 лет – қырықтамын

Қазақшала
Қазақ тіліне аудар
Қазақшаға аудар
Қазақшаға тәржімеле Переведи на казахский язык

Грамматикалық түрленістің әрқилығынан туындайтын қазақ тіліндегі қысқа да нұсқа сөз орамдары орыс тіліне мына секілді жайылма сөйлем түрінде тәржімеленеді:

Татаршалаңызшы – Переведите, пожалуйста, на татарский язык. Орысшалай + гөріңіз. – Я вас очень прошу, переведите на русский язык. Нешеуісідер? – Сколько же вас? (вежливая форма мн. числа) Жиырмадаймыз. – Нас около двадцати. Қаншадасыз? – Сколько вам лет? Отыздамын. – Мне 30 лет.

Бармысыз? – Здесь ли вы, живы ли вы?

Осындасыз – Вы здесь находитесь.

Кімсіз? – Кто вы такой? Сиыршымын. – Я пастух

Дастастыралық – Давай их подружим.

Жауластырма – Не заставляй их враждовать друг с другом.

Батылсынды – Изображал, высказывал себя решительным.

Батырсынды – Изображал себя храбрым.

Адамсын – Считаю себя хорошим человеком; себя не хуже других.

Немерелеспіз – Мы с ним имеем родственную связь во втором поколении.

Шәкірттеріңізбіз – Мы являемся вашими учениками.

Ағайындаспыз – Мы находимся с ним в дальнем родстве.

Қымызсырадым – Я очень хотел выпить кумыс.

Жалғызсырама – Не чувствуй себя одиноким.

Жалғызіліктісіз – Вы человек, один оказавшийся без помощника.

Үркітпендер – Не пугайте животных.

Қорқытпаңыз – Не пугайте.

Еміздіңіз – Вы (ед. число) покормили ребенка грудью.

Айдаладағылар – Те люди, которые находились в безлюдной степи.

Айдаудағылар ше? – А как люди, которые находятся в ссылке?

Шегеледік – Мы прибили гвоздем.

Кісімсіді (кісі – человек). – Он воображал себя важным, большим человеком; ставил себя выше других.

Адалсынбаңыз (адал – честный). – Не следовало вам (ед.ч.) притворяться честным, справедливым.

Азсынба (аз – мало). – Не считай недостаточным.

Көпсінбе (көп – много) – Не считай предостаточным, лишним.

Арланды (ар – честь) – Он считал что-нибудь для себя унижительным.

Ақсырадық – Мы испытывали потребность в молочном.

Қызылсырадың – Ты испытывал потребность в мясном.

Суретшімісіз? – Вы художник?

Тілшімін. – Я корреспондент.

Демалыстамысыз? – Вы сейчас в отпуске?

Командировкадамын. – Я нахожусь в командировке.

Ризамысыз? – Вы довольны? (ед. число)

Қайсысы? – Который из них?

Тілектессіздер – Вы желаете удачи, добра (множеств. число, вежлив. форма).

Апатайладыңыз – Вы неоднократно называли апатай, апатай (умоляли).

Ататайладық – Мы, не переставая, говорили ататай, ататай (просили о чем-нибудь).

Қайдасыз? – Где вы находитесь?

ОРФОГРАФИЯ ҮЗДІК БОЛҒАН ЖЕРДЕ НӘТИЖЕ ДЕ ҮЗДІК

Қазақстан шын мәніде қос тілді мемлекет болғандықтан, тілдің беделін көтеретін қуатты күштің бастысы – өзге ұлт өкілдерімен қоса әсіресе өз ұрпағымыздың ана тілінің көл-көсір байлығы мен көркемдігін айқын сезініп, оған ықылас қоюы екені белгілі.

Атақты ақынымыз Олжас Сүлейменовтің бір сөзінде: «Қуатты орыс тілімен қиын да құрметті бәсекеде төтеп беру қазақ тілінің көгеріп, көктей беруі үшін ауадай қажет» – деп атап өткеніндей, көстілділік ортадағы тілдердің өзара салыстырмалы бәсекесі – табиғи заңдылық. Одан ешқайда қашып құтыла алмаспыз. Олай болса, ата-бабадан мұра боп қалған жас ұрпақты тәрбиелеуде пәрменді құралы болған әлем тілдерінің ішіндегі ең бір шұрайлы тілімізді жас буынның құлағына құйып, сезіндіріп, құрмет тұтқыза алмауымыз, оны ынта қойып үйренуге құлшындыра алмауымыз неліктен? Бұл тілдің ел өміріне батылырақ енуі үшін қандай қозғаушы күш керек деген сұрақтың астарына үңіліп көрген жөн.

Аталған проблеманың орфографияға қатысты тұсы неге екені әңгімеленбей жүр. Өйткені емле үздік болған тұста нәтиже де үздік екені белгілі. Бүгінде егеменді, іргелі, өркениетті ел дәрежесіне қол созған кезімізде әр алуан лексикалық жұмыстар, түрлі жаңа сөздіктер, анықтамалықтар тіл мәдениетіндегі табыстарды, оның жүйелі қалыптасқан нормаларын жұртшылыққа дер кезінде күнбе-күн жеткізудің, білім берудің көрінісі ретінде маңызын арттыра түсуде. Олай болса, қазақ тілін кең ауқымда дамытамыз десек, барлық күшті, мүмкіндікті әлі де сан алуан, түрлі-түрлі, сапалы сөздіктер жасауға жұмылдыруымыз қажет. Бұл – бүгінгі заман талабы. Бүкіл баспасөз, мектеп, радио, теледидар хабарларының, оқылатын лекциялардың бәрі

де ана тілінің жүйеленген сөздіктеріне сүйене отырып жасалуға тиіс.

Малайзия үкіметі, ондағы ғалымдар мен тіл мамандары көп этносты, көп тілді елде малайлықтардың ұлттық тіл мүддесін қорғап, оны толыққанды мемлекеттік тіл дәрежесіне көтеріп, тіл туралы заңды жүзге асыруды ана тілін үнемі жетілдіріп, сөздік құрамын молықтырып, морфологиялық құрылымын байытып, грамматикасын оңтайлы ету арқылы жазу нормасы мен емлені бірізге салу тұрғысынан жүзеге асырғаны біраз нәрсені аңғартады. «Малайзиское правительство осознавало, что для планомерного внедрения малайского языка в многоэтничном обществе было необходимо усовершенствовать сам язык. Лингвисты справедливо полагали, что если его словарный запас будет отставать от современных достижений, то им будут пренебрегать не только китайцы и индийцы, но и сами малайцы» – деп атап өтіпті («Каз.правда», 22.05.03).

Малайлықтардың іске асырған тағы бір игі шарасы нарықтық экономикаға негізделген қоғамдағы болып жатқан түбегейлі өзгерістер тілдің де даму қарқынын жеделдетіп, сөздік қордың ұдайы молығып отыруын талап ететінін ескеріп, тіл байлығына дұрыс ие болып, жаңа атауларды, аударманы сұрыптап, сараптап, жүйелеумен қоса тілге саналы түрде ықпал етіп, оның кемелдене түсуі үшін лексикалық, фонетикалық, морфологиялық, стилистикалық тұрғыдан дамып, өсіп-жетілуіне қажетті ізденістерді жүзеге асырды. Осындай игі ізденіс пен шаралар аркасында қытайлықтар мен үндістандық тамилдер ғана емес, малайлардың өздері де малай тіліне құлақ аспай кетуі мүмкін деген лингвистер дабылы дұрыс шешімін тапты. Бізге де ана тілімізді өз заңдылығымен көркейту үшін оның еркін дамуына мүмкіндік туғызуымыз керек. Оның кемшін соғып жатқан тұстарын дәл анықтап, жөнге келтіру арқылы оны кемелдендіріп, мемлекет тұрғындарының бәріне ортақ ұлтаралық тіл деңгейіне жеткізетін мүмкіндікке сай жүйелі жұмыс керек.

Тілдің фонетикалық жүйесінің, морфологиялық және синтаксистік құрылымының жетіле түсуі қоғамның мәдени-әлеуметтік, экономикалық жағдайдың өркендеуімен қабат жүреді десек, бұл үрдістің жазу нормасының тиянақталып, жетіле түсуінен айқындалатыны белгілі. Қазақ тілінің бүгінгі қалпы мен келбеті, болашағы орфографияны жетілдірумен байланысты.

Қазақ тілінің келелі мәселесінің ішінде орфография, демек, сөзді дұрыс қолдану, дұрыс жазу ережелерінің жинағы бәрінен де маңыздырақ. Тіліміздің жоғын жоқтап, қадір-қасиетін сақтап, беделін арттырып, мерейін үстем етуде тынбай еңбектеніп, еселеп күш-жігер жұмсайтын қазіргі таңда тіл ғылымының белді бір саласы – орфографияға жүктейтін

міндет пен қояр талабымыз еселеп арта түскені анық. Орфография – тіліміздің ажар-көркі, бет-бейнесі деп жүрміз. Қай тілде болса да емле түзелмей, іс өрге баспайтыны да еске жиі алынууда.

Қазақ тілінің толық орфографиялық сөздігінің алғы сөзінде «емле түзелмей, тіл өрге баспайтыны, өресі биік озық елдің жазу мәдениеті де биік, жоғары болуға тиіс» екені айтылған [91,3-4]. Жан-жақты ойластырылған емле ережесінің тілімізді насихаттап, жұртшылықтың оған деген ықыласы мен сүйіспеншілігін арттыруда елеулі үлесі барын айнала орта дәлелдеп отыр. Әлемдік тәжірибеге үңілсек, бүгін таңдағы орыс тілінің ұлтаралық тіл болып қалыптасуының бір себебі ретінде ғалымдар әлемдегі ең озық саналатын орыс орфографиясының үздік жетістігін, сөздердің айтылуы мен жазылуының сәйкестігін атауы тегін емес. Тіліміздің қатынас құралы ретінде қоғамдық қызметінің артып, барынша еркін дамыған бүгінгі тұсында жарыспа тұлғаларды әдеби тілдің орфографиялық және орфоэпиялық нормасы тұрғысынан бір жүйеге келтірудің маңызы арта түсуде.

Емле сөздігін жетілдіріп, бір жүйеге түсіру мақсатымен әдеби тілдің құрамы мен құрылымын дәлдеп, сөз тұлғаларының жазылу, дыбысталу тәсілін анықтап, тілімізге қиянат қателіктен арылу төңірегінде баспасөз бетінде көптеген пікір, ой-толғам айтылып жүр. Емледегі өзгеріске көкірек көзімен ойлана қарап, сөздің орфоэпиялық нормасын ескере, тілдің табиғи қалпын сақтай отырып, жазуымызды жетілдіре түсу – толғағы жеткен, созбактауға болмайтын мәселе екені ақиқат. Басқалар неге тілімізді үйренгісі келмейді, оны үйренуге неге серпін жоқ деп байбаламдап, жар салып, өзге ұлт өкілдеріне жөнсіз өкпе артпай, дәріс алушылар ниетін бұзбауды, тілімізді өгейсітпей, пәнге деген қызығушылығын жоймау жағын қарастырғанда ғана іс нәтиже бермек. «Өзгелер қазақ тілін қайткен күнде де білуге міндетті, үйренуге тиіс. Соны сөзсіз талап етіп, міндеттеуіміз керек» деп, қанша жар салғанымызбен, даңғаза айғаймен, солақай ұлтжандылықпен қазақ тілінің шарасыз күйін өзгерту қиын. Өйткені тілге деген ықылас пен сүйіспеншілікті ешқандай заң жасап бере алмайды.

Бүгінгі оқырман қауымды адастырып, әрі-сәрі жағдайға түсіретін баспа бетіндегі емледен ауытқудың жөнсіздігі мен жүйесіздігінің, екіұдай айтып, түрліше жазудың тіл жанашырларын алаңдатары анық. Тілге де иелік керек дейді олар. Қазақ басылымдары бетіндегі қиғаштықтар, тілімізді шұбарлайтын солақайлықтар, жазуда бір-ізділіктің сақталмауы, кереғарлықтың белең алуы, олардан арылудың шаралары туралы сөз болғанда, әдетте көбіміз заман өтеді, тіл өзгереді, тіл жүйесін ескеріп, емлеге елеулі өзгеріс жасайтын кез келді, емледе мәмле жетіспейді дегенді тілге тиек етудеміз.

Тіліміздің тұнығын бұзбай, келер ұрпаққа жеткіземіз десек, сөздің тұрғалық тартымдылығын сақтап, құрылым-құрылысын жақсартамыз, әдеби тіл нормасын күшейтіп, жетілдіреміз десек, оның болашағына мән беріп, келте ойлаудан шыққан ұшқарылықтан сақтануымыз керек. Тілдің дамуы өмір талабынан кейін қалмауы керек. Емле ережесін оңтайлы етіп, тілімізді әуезді де тартымды ететін жетілген орфографиялық сөздікті тұрақтандыру арқылы тұйыққа тірелген ана тілінің олқылығын толтыра аламыз.

Қазақ тілі өзінің этникалық отанында қауымдастықтың ресми тіліне, мемлекеттік қарым-қатынас тіліне айналса екен деп армандап келдік. Алайда қазақ тілін басқаларға тынбай үйрету қатал шара қолдану арқылы емес, емле сөздігін қолайлы етіп жетілдіргенде ғана мүмкін болады. Өйткені өзге ұлт өкілдерінің қазақ тілін оқып-үйренуге ден қоюында, құлшынысы мен ынтызарлығын оятуда, құрмет сезімін тудыруда тіліміздің беделі мен ауқымын мойындататын икемді де сындарлы емле сөздігінің бірінші кезектегі маңызы бар. Онсыз қазақ тілі туралы мемлекеттік бағдарламаның ұзақ жылдар бойына екіұшты солқылдақ, іске асыру амал-тәсілі дәлелденбеген жоба күйінде қалып қою қаупі бар. Мақсат – барымызды жоғалтып алмай, «көш жүре түзеледі» деп, жайбарақат күтіп отырмай, емле ережесі мен ауызекі сөйлеу тіліне қатысты мәселені жан-жақты ойластырып, саналы түрде ретке келтіру. Оның мәнісі – орфоэпиялық нұсқаларының әуендік-дыбыстық құрылымына қарай ең айқынын, әдеби тілдің әрлене, нәрлене түсуі үшін ең қолайлысын тандап алуға байыппен үңіле қарау арқылы сөйлеу нормасы үшін үлкен мәні бар мәселенің дұрыс шешімін табуда.

Емлеміз ескірді. Басты емле ережесін қайта қарауымыз керек. Орфографиялық сөздікті түбірінен өзгертіп, қайта түзер кез келді деушілер бар. Ғалым Сапархан Мырзабеков: «Сөздердің айтылуы алжасып, жазылуын қайталап тұрғаны жанға қатты батады. Сондықтан өз тіліміздің заңдылығына бейімдеп көңүлүміз, бүлдүргөндөрүміз, өзүміздүң, ылашшыз (лажсыз), дауұл деп жазуымыз керек. Сөз *г, з, л, й, р, у* әріптерінен басталмасын» деген пікірді жақтайды. «Біз *газет, облыс, пойыз, зауыт, станса*» сияқты жартыкеш жазуға қосылмаймыз. Дұрысы *гәзет, обұлұс, пойұз, зауұт, ыстанса* болады. Автобусты аптауұз, паравозды парауұз деп жазсақ кәні. Институт – үнүстүт, университет – үннуәрсөт, Еуропа – Аурупа, республика – іреспүүлйке түрінде жазу арқылы біз бабалар тіліне барамыз», – дегенге дейін барды. («Ана тілі», 28.10.1994).

Қайсыбір қаламгерлеріміздің осылайша орынсыз жерге пышақ ұрып, даусызды дауға айналдырып, әбден орныққан, қалыптасқан, қайта қарауды қажет етпейтін емле ережесі мен орфографиялық при-

нципі, әлемдік лингвистика берік орын алған ғылыми қағиданы мансұқ етуі, тіл заңдылығын бұрмалаушылықтың жиі көрініс беруі мемлекеттік тілдің мерейін өсіруге кесе-көлденең болары айтылып жүр. Орфографиялық принциптер – бір ғұламаның қаламынан туа салған субъективтік тұжырым емес, баяғы заманнан-ақ әлемдік лингвистикадан берік орын алып, әбден қалыптасқан, қайта қарауды қажет етпейтін ғылыми қағидалар.

Ұзақ жылдан бері қолданылып келе жатқан ережелер, принциптер мен заңдылықтарды танып, зерттеп түсіну орнына, сол заңдылықтарды күшпен иіп, құлағынан сүйреп әкеп, өз дегеніне бағындыруды көздейтін автордың ниеті түзу, көңілі ақ болғанымен, ана тілімізді әуезділіктен жұрдай ететін емледегі мұндай өзгеріс тіліміздің фонетикалық құрылымының жетілуіне кесе-көлденең болары анық.

Тіліміздің табиғатына тән баптарға ой жүгірту үшін шебер де шешен сөйлей білу өнерімен қоса лингвистикалық жоғары мәдениет пен эрудиция, тілді зерттеу тәжірибесі, көптілді немесе кемінде қос тілді болу тәрізді факторлардың да әсері бары анық. Әрине, қазақ тілінің қазіргі емлесінде шешімін күткен проблема жоқ емес шығар. Алайда қазіргі емле мүлде жарағысыз, оны түбірінен жанарту керек деу, біздіңше, жаңсақтық. Қазақ тілі емлесі Октябрь төңкерісінен кейінгі тұста сан рет түзетіліп, өңделіп жетті. Аға ғалымдарымыз айтып жүргендей, әрбір 20-30 жылда емлені өзгерте беру тиімді емес.

Қазіргі тіліміз орфографиялық, орфоэпиялық нормасы қалыптасқан, сымбаттылығы артқан тіл екені мәлім. Халықтың ұлттық мәдениетінің өскендігінің бір белгісі – баспасөз тілі мәдениетінің мықтап дамуы екені анық. Демек, бірлі-жарым ғана түзету болмаса, орфографиялық сөздігімізді түбірімен өзгеріске ұшырату тиімді емес. Емлеміз ескірді деген желеумен оны әрбір 30-40 жылда өзгерте бергеннен гөрі жүйелілікке негізделген тілімізді бірізділікке, тұрақтылыққа ие ету арқылы ғана көгертіп-көктете аламыз. Орфографиялық сөздікті басшылыққа алсақ, жазудағы алақұлалықтың көбісін қазірдің өзінде жібермес едік деп алаңдаушылық білдіргендер уәжі ұтымды шықпақ. Жалпыхалықтық сөйлеу, жазу жүйесінің бірыңғайлануынан тіліміздегі реңктік дербестігі де, сапалық сипаты да жоқ мотивсіз жарыспа тұлғалардан құтылуға ұмтылыс өте жай болса да ертеректен-ақ жалғасып, варианттар қатарының ұдайы шектелуі, азаюы байқалған-ды. Ал тиянақты емле ережесін жетілдіріп, бір жүйеге келтіру нәтижесінде жарыспа варианттарды, соның ішінде орфоэпиялық пен орфографиялық варианттарды да, саналы түрде ретке келтіру анағұрлым қарқынды болмақ.

Тіл дамуының өне бойында жазба тіл мен сөйлеу тілінің бір-біріне өзара үздіксіз тигізген әсерінен бір-біріне өзара жақындасуы байқалады.

Кітаби стиль мен сөйлеу тілінің арақатынасы, әдеби тілге әсері бірдей емес. Халық тілінің негізгі көзі сөйлеу тілінен бастау алғанмен, жетекші қызметті жазба әдеби тіл атқарады (Ф.П.Филин, «Литературный язык как историческая категория» // Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции по теоретическим вопросам языкознания. М., 1974). Орфография мен орфоэпияны бір-біріне сәйкестендірудің тілдік норманы орнықтырудағы маңызы айрықша. Тіліміздегі көптеген сөздің айтылуы мен жазылуы бір-біріне сайма-сай келеді: *жұр, кел, бар, көз, қол, ата, әже, ана* т.б. Айтылуы мен жазылуы әрқалай болып келген сөздердің де жүре келе бірыңғайланып кететіні аз емес. Қайсыбір дыбыстардың емлесін тиянақтау көптеген орфоэпиялық варианттың әдеби тіл өлшемі негізінде дұрыс шешімін табуын жеңілдетті. Халық тіліндегі мұндай вариант қатарының орфографиялық сыңарының біртіндеп сөйлеу нормасына айналуы осыны аңғартады. Сөйтіп мұның бәрінде жазу дәстүрін жетілдіру, тіл мәдениетін арттыру мақсаты көзделді. Тіліміздің фонетикалық жүйесінің дамуына жаңа мүмкіндіктер тудырды. Жаңа жазу дағдысының басқа сөздердің орфоэпиялық нормасына да ішінара өзгерістеренгізгені анық. Сондықтан да қазіргі жасөспірімдердің сөйлеу тілінде *көтер/көтөр, көңіл/көңұл, көркем/көркөм, құлық/құлұқ, қиын/қыйын, зиян/зыян, риза/ыриза/рыйза, жиһаз/жыйһаз* варианттарының соңғы сыңары қолданылмаса, оны тіліміздің «орфоэпиялық нормасын бұзатын өрескел кателер» (Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы, № 3, 1971, 45-б.) деу қазақ тілінің фонетикалық құрылымын ескере айтылған пікір болғанмен, оның қазіргі даму бағыты тұрғысынан дәлелді бола қояр ма екен.

Орфографиялық сөз нұсқаларының нормалануын бірнеше топқа бөліп алдық. Соның ішінде емле ережесінің тиянақталмауынан *р, л, г, з, ф, х, ь* дауыссыздары айтылатын сөздердің бірнеше орфографиялық варианты қатар қолданылған кезі болды. Егер бұрын қазақ тілінде *р, ф, л, г, з, х* және басқа әріптерден сөзді бастап жазуда бірізділік болмай келсе, қазір олардың емлесі тиянақталды. Соған орай *рай/ырай, рең/ірең, лас/ылас, лай/ылай, рас/ырас, рақмет/ырақмет, гүл/күл, газет/кәзит, гашық/қашық, ганибет/қаныбет, гәп/кеп, газ/каз, география/жаграфия, гажан/қажан, гауһар/жауһар, гапу/қапу, газиз/қазиз, гаріп/кәріп, ділда/тілда, түзу/дүзу* варианттарының соңғылары әдеби тілдің нормасы емес.

Сондай-ақ бұрын *ф, х, ь* дыбыстары зиялылар тілінен ауысып, термин сөздермен қатар бірлі-жарым байырғы сөздерде, кісі аттарында, еліктеуіш сөздерде жазылып та, айтылып та жүр: *Фатима/Бәтима, Фазыл/Пазыл, Мұзафар/Мұзапар, хұтпа/құтпа, хор/қор, хауыз/қауыз, гауһар/гаухар, қаһарман/қахарман* вариант қатарының алдыңғылары

ғана әдеби норма. Қазіргі тілде бұл типтес сөз нұсқаларының қарапайым сынары тек бірлі-жарым адамдар тілінде ғана ұшырасып қалатын, біртіндеп қалып бара жатқан элементтерге жатады. Аталған вариант қатарының қалыптасуына ықпал етуші факторға, бір жағынан, бұрынғы сөйлеу тілі ауанымен болған өзгеру бағыты, екінші жағынан, басқа тілдің әсері мен жазу нормасының мұрындық болуы жатса керек. Орфографиялық сөз нұсқаларын саналы түрде бір жүйеге келтіру мақсатымен, әдеби тілдің стабильдігін арттыруға, структуралық ерекшелігіне көбірек назар аударылатыны белгілі.

Барша түркі тілдерінде *х* әрпі жиі қолданылады. Біздің де сөздің табиғи айтылу қалпын бұрмаламай *ахмақ, рахмет, хазірет, хауіп, махрұм, сахара, рахат, ахихат, ахпарат, хақы, хұқық, архар, жемхор, бұхара* деп *х* әрпімен жазғанымыз дұрыс болмақ.

Әдеби тіл байлығын, әсерлігі мен дәлдігін, тазалығын анықтайтын тіл мәдениетіне арналған мақалалар баспасөз бетінде үздіксіз жарияланып келеді. Кейінгі кездері Ә.Болғанбаевтың баспадан шығарған «Синонимдер сөздігі» (1975), Р.Сыздықованың «Сөздер сөйлейді» кітабы (1980), «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайындағы анықтағышы» (1960-1974), Н.Оралбаеваның «Қазақ графикасы мен орфографиясының негіздері» (1969), «Сөз мәдениеті» (1984), Н.Уәлиев пен А.Алдашеваның «Қазақ орфографиясындағы қиындықтар» атты еңбегі (1988) әдеби тіл нормасына, сөздерді дұрыс қолдану жүйесіне, мағыналас сөздерге, қысқасы, қазақ тілі мәдениетін көтеруге, сөз мәдениетіне баулуға арналған. Қазақ тілін зерттеуші ғалымдар мен баспасөз қызметкерлері, ұстаздар мен ақын-жазушылар әлденеше рет бас қосқан республикалық ғылыми-практикалық конференция ұйымдастырылып, онда баспасөз тілі, кеңсе-ісқағаз қалыптары, теледидар мен радио тілі, ғылым тілі, терминология, емле және сауаттылық тақырыптары сөз болды.

«Әдеби тілде бірізділік болмаса, мысалы, жазуда, терминдерді, басқа да сөздерді, грамматикалық тұлғаларды... жұмсауда әркім өз бетінше орақ оратын болса, тіл мәдениетінің берекесі қашып, ұсқынсыз тіл болар еді» [25, 18], – деп М.Балақаев емле түзелмей, іс өрге баспайтынын ескерткен. Осы айтылғанға орай, орфографиялық сөздікті басшылыққа алмай, өз бетінше ауа жайылу салдарынан орын алып отырған емле катесіне, стильдік қатеге, морфологиялық қатеге, жергілікті ерекшелік пен сөз жасамдарының кейбіріне тоқталмақпыз.

Қайсыбір авторлар: «Ана тіліміздің табиғатынан туындаған төл емлесін жасасақ, – деп мәселені орынды да дұрыс көтере отырып, ілешала – *лай, лақ, рәсуа, рет, рұқсат, бұлт, мәмле, кілт, айт, қант*

тәрізді сөздерге *ы, і, ұ, у* әріптерінің бірін үстемелеп, буын санын өсіріп жазуымыз, солай айтуымыз керек» дегенді ұсынады. Сөйлемде басы артық сөздің қыстырылуы шұбаландыққа ұрындырса, қажеті болмаған жерде қысаң дауыстыны үстемелеу де тілімізді көркейтіп тұрмаса керек. Мұны тілден сабақ беруші оқытушылар күнделікті тәжірибеден байқап та жүр. Орыс аудиториясында сабақ бергенде мына тұстарда *ы (і)* дыбысы жазылғанмен, айтуда еленбейді, бұл қазақ орфографиясының даулы мәселесі деп жиі-жиі ескертуге мәжбүрміз. Мұнда қазақ тілінің орфоэпиялық нормасын меңгертумен қоса, оқушы қауымның сол тілге деген ықылас-ілтипатын кемітпей, арттыра түсу мақсаты да көзделетіні белгілі.

Сөз құрамында басы артық дыбысты үстемелеп жазу тіліміздің орфографиялық нормасы үшін де, орфоэпия заңдылығының қалыптасуы үшін де қолайлы емес. Өйткені басы артық әріппен тілдің табиғи әуезділігінің берекесін кетіруіміз мүмкін. Қазақ тілі орфографиясының негізін қалаушы аға ғалымдарымыздың *ы, і, и* әріптерінің емлесі туралы айтқан пікірлері – мұның айғағы. Егер *қалпынша, болмыс, құйрық, емле, естіпті, батрақ, бұрнағы, құрту, бурыл, апырмай, самаурын, қызмет, ғайбана* сөздерінің ертеректегі баспасөзде *ы, і* үстемелеп жазылатын орфографиялық варианты жарыса қолданылса (қалыпынша, болымыс, құйырық, еміле, есітіпті, батырақ, бұрынағы, құрыту, буырыл, апырымай, самауырын, қызымет, ғайыбана), қазір бұл сөздердің емлесі бірыңғайланды. Алайда сөз құрамында, әсіресе сөз басы мен сөз ортасында *ы, і* әріптерінің жазылуының дұрыстығына күмән келтіретін сөздер аз емес: *ілетіру, ілетіре, ысырап, азынау (д.суыту), қазына, лағынет, атырап, құдірет, әдірегал, домбыра, айырыл, айырым, кейінінде, еңіреу, емірен, қатынас, қабылан, көбінесе, көбінекей, абырой, жауырын, дабырығу, еңіреу, көрінекі, айырықша, үйітіліп, мағына* тәрізді онсыз да көп буынды сөздерге *ы, і* әріпін қосып жазу туралы емледе өзгеріс болып, олардың жазу нормасы қалыптасып кетті.

Қысаң дауыстылардың акустикалық жағынан солғындау естіліп редукцияға ұшырауын, сондай-ақ кейде мүлдем түсіп қалуға бейім тұруын ескеріп, *мәжліс, төңрек, зрыл, қоңрау, құрлыс, тәжрибе, дәргер, аңзақ, жадрау, топрақ, бадрақ, кішпейіл, ертінді, кеклік, слаң, клем, снап, псық, жрау, мсал, тнық, смбатты* деп жазғанда, ол сөздердің айтылуы да жазылуына сәйкестеніп кетер ме еді. Жоғарыда аталып кеткен сөздерде *ы, і* әріптерінің жазылуын жақтаушылар – қалыптасқан дәстүрге сүйенушілер. Себебі ұзақ уақыт бойы қолданылып келген белгілі бір емле ережесі оншалық бір сәтті болып тұрмаса да дәстүрге айналып кете баратыны аян. Әрине, қайсыбір егде адамның сөйлеу

мәнерімен маңызданыңқырап, сөзді созыңқырап, ырғалтып айтсақ, көп жерде-ақ *ы, і* дыбыстарының әнтек естіле беруі мүмкін. Алайда оны емле ережесі ретінде зорлап таңудың, сөйлеу нормасы деп телудің тілімізге елеулі нұқсан келтіретіні — ақиқат нәрсе. Өйткені өрелі әңгіме тек басы артық дыбыстар тұрғысында болса керек. Орыс тілі орфографиясын жетілдірудегі үздік табысқа үстеме әріптерден сөзді аршу, сөйтіп сөз тұлғасының сымбаттылығын арттыру арқылы жеткені мұның бір айғағындай.

Тілдің әсем әуез, ырғағына сәйкес табиғи дұрыс дыбысталу заңдылығына нұқсан келтірмеу арқылы ғана оның сәні мен мәнін сақтай аламыз деп жүріміз емес пе. Тахауи Ахтанның «сөздің айтылуы мен жазылуы бұзылған жерде жүгенсіздік басталады», — деп айтқанындай («Егеменді Қазақстан» 19.06.1992), сөздің табиғи дұрыс дыбысталу қалпын, жалпы халыққа танымал түр-тұлғасын бұрмалап жазбай, қалыптасқан әдеби тіл нормасын, жазу емлесін қатал басшылыққа алып, барынша насихаттау тіл мәдениетін көтеруге қосылған үлес болмақ. Ғылым мен білімнің, әдебиет пен мәдениеттің күллі саласына қызмет етуге тиіс ана тіліміздің қалыпты сөйлеу нормасын келесі ұрпаққа бұзбай жеткізу жөнінде айта келіп, Р.Сыздықова: «Жазу ережелерін жасағанымызда, әрине, тіл табиғаты қатты ескеріледі. Мүмкіндігінше сөздің айтылу түрінен, дыбысталу нормасынан алшақтап кетпеуге күш салынады», — деген еді («Қазақ әдебиеті», 21 мамыр, 1968).

Сөз тұлғасын үстеме дыбыстардан аршып, өзінің табиғи дұрыс дыбысталуын сақтау — тіліміздің бүгіні мен ертеңіне жанашырлық білдіргендік. Сөзді жазғанда басы артық әріптердің тұрмауы жазу техникасын жетілдіру үшін де ыңғайлы. Оған озық жазу дәстүрі бар орыс тіліндегі *я, ю, е, э* әріптерінің емлесі айғақ болады. Қазақ тіліндегі *ту-туу, туыс/туус, қуат-қууат, туды/тұуды, өмір/уөмір, орын/уорын, сиыр-сыйыр* тұлғаларының алдыңғылары ғана әдеби норма. Қазіргі емле ережесі бойынша, жалаң ұзақ «и» жазылуы бірден қалыптасып кетті. Оқушылардың бұл емле ережесінен қате жіберуі тым сирек. Жазу емлесі сөздің айтылу транскрипциясына жақындатылған *байи (байый), кейи (кейй), көбейе (көбэйе), есейе (есэйе), еңкейе (еңкэйэ), көркейе (көркэйэ), күшейе (күшэйэ)* тәрізді сөздердің орфографиясы бай, кеи, көбее, есее, еңкее, көркее, күшее түрінде қалыптасуы да мүмкін еді. Сөйтіп, сөз басында келетін *г, з, л, р, ф* әріптерінің емлесін бірізге келтіру, *і, ы* әріптерін жапа-тармағай жаза бермеу, *и* әріпінің емлесін тиянақтандыру тіліміздің жазу, сөйлеу нормаларын дұрыс жолға қоюдағы игі қадам болмақ.

Емле ережесін басшылыққа алуда бірізділік сақталуға тиіс дейміз. Орыс тіліндегі басылымдардан емле қатесі, стильдік қате түгілі ты-

ныс белгісінен кеткен қатені таба алмаймыз. Өзбек, түрікмен, қырғыз тіліндегі басылымдарда да орфографиялық сөздік қатан басшылыққа алынады екен. Кейбір елдерде баспасөзде жіберілген емле қатесінің санына қарай редакцияға, баспа орнына айыппұл да салынатын көрінеді. Өкінішке орай, қазақ тіліндегі басылымдағы емледегі еркіндік үшін ешкім жауап бермейтін секілді. Аға ғалымдарымыз Ә.Қайдаров пен Р.Сыздықованың: «Тіл мәдениетін насихаттайтын, тіл нормаларын көрсететін, тұрақтандыратын пәрменді құралдардың бастысы – жазба дүниелердің, оның ішінде баспасөздің орны ерекше. Газет-журналдардың тілі – үлгі тұтатын қалып, үйрететін ұстаз деуге болады», – деп ескерткенін ешкім қаперіне алар емес («Егеменді Қазақстан», 17.6.1994). Атап айтқанда, Алматы – зиялы қауым тығыз шоғырланған егеменді республикамыздың мәдени де саяси орталығы. Соған карамастан, бүгін таңда шығатын қазақ тіліндегі басылымдардың сауат деңгейінің сын көтермейтіні ұлттық тілімізді көркейтіп, төрге оздыруға енжар қарай алмайтын барша оқырман қауымның орынды алаңдаушылығын тудыруда. Тыныс белгісін, орыс тілі арқылы енген сөздерді айтпағанның өзінде ресми қабылданған емле қағидасын елемей, байырғы сөз формаларын жазуда бірізділік сақтамай, ала-құлалыққа жол беріп, жоқ жерден мәселе тудырудың тіліміздің дыбыстық құрылымының даму, тиянақталу процесіне тежеу жасайтыны белгілі. Бұл айтылғанның дәлелі ретінде *ы, і* қысандауыстыларына қатысты емле қатесінен көз сүрінетінін айтсақ та жеткілікті.

Елбасы Н. Назарбаевтың бірде «Ұлтты күшейтудің бір тетігі – туған ана тілі» деп айтқанындай, ана тілімізді алға оздырмай, халқымыздың жарқын болашағы туралы, ұлттық озық идея туралы сөз қозғаудың жөні жоқ. Ана тілін жастардың қанына терең сіңіру үшін тіл тағдырына қатысты қоғамдық ой-толғаныстар төңірегінде шектеліп қалмай, оны көркейтудің нақты жолдары, тиімді тәсілдері көрсетілуі керек. Нақ осы тұста авторлардың бір-біріне кереғар пікірі де айтылып жүр.

Баспасөз сауаттылығына атүсті қарамай, орфографиялық ережеге мән беріп, қатесіз жаза білу – тіл мәдениетінің басты шарты. Қазақ тілінің келелі мәселесінің ішінде орфография, демек сөзді дұрыс қолдану, дұрыс жазу ережелерінің жинағы бәрінен де маңыздырақ. Тіліміздің жоғын жоқтап, қадір-қасиетін сақтап, беделін арттырып, мерейін үстем етуде тынбай еңбектеніп, еселеп күш-жігерін жұмсайтын қазіргі таңда тіл ғылымының белді бір саласы – орфографияға жүктейтін міндет пен қояр талабымыз бүгінде арта түскені анық. Барынша тиімді әрі икемді емле ережелері арқылы сөз формасының жалпы халыққа танымал түртұлғасын, айтылу үлгісін бұрмаламай, тілді шұбарлауға итермелей-

тін ала-құлалық пен тұрақсыздықты аластап, тілімізді әуезді де әсем ырғақты етіп жетілдіре түсу мүмкіндігін есте тұтарымыз белгілі.

Қазақ тілі – жеке диалектіге бөлінбейтін бүтін тіл, бірегей тіл болғандықтан, әдеби тіл ешбір жергілікті говор деңгейінде қалып қоймай, бүкіл халықтық тіл негізінде қалыптасқан деп жүрміз. Бұл жағдай орфоэпиялық сөз нұсқаларының әуендік, дыбыстық құрылымына, әсем ырғағына байыппен үңіле қарап, ең айқынын, қолайлысын анықтау арқылы әдеби норма үшін үлкен мәні бар мәселенің шешімін табуды жеңілдетпек.

Ана тілімізді орамды да икемді ететін орфографиядағы онтайлы емле ережелері жазу мәдениетімізді дамыта түсудің айқын күштері болумен қатар, тіліміздің кең қанат жаюына да әсер етіп, мемлекеттік тілді үйренерлік қажеттілікті тудыруда маңызды рөл атқармақ. Орфография тіліміздің бет-бейнесі, ажары мен көркі деп айтуымыз да сондықтан. Қай тілде болса да емле түзелмей, істің өрге баспайтынын өмірлік тәжірибе көрсетіп отыр. Әлемнің бай тілдері санатындағы ана тілінің қамын ойлап, оның қадір-қасиетін жас ұрпақ адында да, өзгелер алдында да төмендетпей, емледегі қайшылық пен кем-кетіктің сыр-сипатына мән беріп, жан-жақты ойластырып, ақаудан аршып, кемшін тұстарын түзетіп, ұтымды түр-тұлғаларды ескеріп, бірлі-жарым сапалы өзгеріс енгізіп қана емлені сапалы түрде ретке келтірудің маңызы ойға келеді.

Қазақ тілін зерттеуді шынайы ғылыми дәйектілікпен шендестіріп, оны уақытқа сай дамытып, көркейтіп, жетілдіріп, емле ережесін ұштай түсу мына төмендегідей мақсатты көздеп, діттегенде ғана уәжді болмақ деп есептейміз. Біріншіден, тіліміздің лексикалық қазынасын жұтандатпай, сөз санын азайтпай, керісінше, сөз байлығын сан жағынан еселей, молықтыра, кемелдендіре түсу жағын қаперде ұстап, ойластырған ұтымды.

Екіншіден, тіліміздің грамматикалық амал-тәсілінің жан-жақтылығы мен молдығын, морфологиялық құрылымын икемді, оралымды ету мүмкіндігін қарастырғанымыз оң нәтиже бермек.

Үшіншіден, туған тілдің дыбыс жүйесінің саздылығын, сөздің тұлғалық тартымдылығын төмендетпей, айтылу әуезділігіне нұқсан келтірмей, оны әсем ырғақты етіп жетілдіре түсу мүмкіндігін есте тұтарымыз белгілі.

Төртіншіден, мүмкін қадерінше сөздің тұлғалық дербестігін сақтау жағын ескеріп, омоним сөздерді көбейтпей, керісінше, азайта түсу де ана тілімізді көркейте түспек.

Бесіншіден, ана тіліміздің туыс халықтар тілінен одан әрі алшақтай беруіне жол бермей, керісінше, жақындай түскені жөн.

Алтыншыдан, ережеге қатысты сөздерді толықтай айқындап, топтау арқылы емле ережелерін қолдануда бір принципке негізделген бірыңғай жүйелілік пен сәйкестікті сақтау жағына мұқият болсақ.

Жетіншіден, орфографиядағы өзгеріс емлені қиындатып, тіл үйренушіні шатастырмау жағын есте тұтсақ.

Сегізіншіден, мүмкін болған тұста сөз тіркесімін алмастыратын атауыш сөз бен одан туындаған сөз тұлғалары сөздік құрамды байытатынын ескеріп, мәлім болғанын түгелімен қолданысқа енгізгеніміз абзал.

Тоғызыншыдан, қазақ тілінің сөзжасам тәсілінің бірі – екі түбірдің қосылып, бір мағынаны білдіріп, біртұтастық қасиетке ие ететін біріккен сөздерді де жинап-теріп тілімізді байыта, көркейте аламыз.

Оныншыдан, тіліміздің дыбыстық, лексикалық, морфологиялық құрылымының дамып, жетіле түсу барысында ұзақ уақыт бойы қалыптасып келгендіктен, кіріккен атауыш сөз тұлғаларын таңдаусыз, талғаусыз қолданысқа енгізу арқылы да тілімізді кемелдендіре аламыз.

Қазақ тілінің тұңғыш орфографиялық сөздігі қазақ жазуының орыс графикасына көшуіне сәйкес қабылданған ереже негізінде 1941 жылы түзілді.

1963 жылы қазақ тілінің толықтырылған үлкен орфографиялық сөздігі жарық көрді. Бұл сөздіктің біршама өңделген нұсқасы 1978 жылы баспадан шықты. 1978 жылы ҚР ҒА-ның Тіл білімі институтының әзірлеуімен «Қазақ тілінің орфографиясының» жана басылымы жарық көрді.

1963, 1978, 1998 жылдары жарық көрген «Қазақ тілінің орфографиялық сөздіктерін» басылым сайын толықтыра түсіп, байқалған бірер қате-кемшіліктерін түзетіп, сапасын арттырып, ішінара өзгеріс енгізген аға ғалымдарымыз І.Кеңесбаев, М.Балақаев, А.Ысқаков, Ғ.Мұсабаев, Р.Сыздықова, Н.Уәлиев, т.б. сүбелі еңбек сіңірді. Аталған ғалымдарымыздың ұлттық тілімізге жақсы икемделген қазақ емлесін бір жүйеге түсірудің ғылыми негіздерін, практикалық жолдарын іздестіруі арқасында емле ережелерін тұрақтандырып, көптеген сөздің жазылуын қалыпқа келтіріп, ана тіліміздің жазу мәдениетін орнықтырып, жетілдіріп, жақсарта түсуде бұл сөздіктердің үлкен септігі тигені даусыз.

Ал осы сөздіктің соңғы басылымы осы дәстүрді сақтап, кейбір байқалған кемшілікті түзеп, емле ережесін әлі де болса жанарта, жақсарта түсуді қай тұрғыда ескерді екен? Әлде мерзімді басылым беттерінде, мінбелерде емлеге қатысты айтылып келген бір-біріне кереғар сын пікірлер ресми түрде шешімін таппай жатып, он айналып, жүз толғанып реттейтін мәселе азаймай, толастамай тұрғанда

тым ертерек, асығыстау қолға алғандаймыз ба деген ойдың көкейде тұратыны белгілі. Өйткені қазіргі жазуымыздағы ала-құлалықтың көбі орфографиядағы қайшылықтардан туындап отырғаны баршаға аян. Атап айтқанда, қысаң **ы, і** дауыстылары анық айқын емес, көмескілеу дыбысталатын, әнтек қана естіліп қалатын дыбыстар. Көп жағдайда, **ы, і** дыбыстары мүлде естілмесе де, оларды үстемелеп жазып жүргендіктен, емлесі тиянақталмай, ұдайы талас пікірін тудырып жүргені белгілі.

Қысаң **ы, і** әріптерінің жазылуын орнықтыру, дыбысталуы жағынан екі түрлі болып жазылып жүрген сөздер, орыс тілінен енген сөздер бөлек және бірге жазылатын сөздерді іріктеп, емлесін тиянақтап, таңбалануын орнықтырып, тұрақты қалыпқа түсірудің тіл мәдениетін көтеруде, дұрыс сөйлеп, сауатты жазуда, толық орфографиялық сөздік жасауда ескерілуге тиіс екені ұдайы айтылып жүр. Осы орайда бір қаламгердің **ы, і** дауыстыларының екі қызметін жете айырмағандығынан қазақ емлесінде **ы, і** әріптерінің орфограммасы қиындық тудырады. Сөз мағынасына әсер етпейтін жағдайда қысаң дауыстыларды түсіріп жазу А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбановтардың қолданысқа енбей қалған уәжді ұстанымдары деп білеміз, – дегені ойға келеді.

Орфографиялық сөздіктің 2005 жылғы соңғы басылымына қатысты «жұртшылық пікірін толық сараптап алмай, жүйеленіп, даярланып бітпей, бұрынғы басылымында орын алған, уақыт өзгертуді міндеттеп отырған олқылықтар, кемшін тұстар түзеліп бітпей жатып жарық көрген жаңалығы жоқ жаңа басылым» деген сияқты пікір де айтылып қалады. Емле ережесін жетілдіріп, оны кем-кегіктен арылту мақсатындағы бірлі-жарым түзетулердің дұрыс-бұрысы туралы пікір алысқанда, ана тілінің мәртебесін өсіру, өрісін ұзарту, ауқымын арттыра беру жолын есте тұтпақпыз.

Әсіресе, артық әріпті үстемелеп жазудың емле ережесін қиындататыны анық. Жазу дәстүрі мен емле ережесіне байланысты сөз құрамында кей әріптің бірде қосылып, бірде түсіріліп жазылуынан, бір әріптің орнына басқасын таңбалаудан түзілген жарыспа тұлғаларды әдеби тіл өлшемі тұрғысынан реттеуде ортақ пәтуаға келудің жолы қандай? Дауысты дыбыстар емлесінің тиянақталмауынан түзілген орфографиялық варианттар сөз болғанда, осындай ой көкейге келеді. Олардың ішінде көмескілеу естілетін кейбір дауысты дыбыстардың бірде таңбаланып, бірде сусып түсіп қалуынан түзілген сөз нұсқалары бәрінен көбірек. Әсіресе **ы, і** әріптері емлесінің бірізге келмеуінен түзілген

орфографиялық варианттар төңірегінде айтылған әр алуан даулы пікірлер қазірге кезге дейін толастап көрген емес. *Ы, і* дыбыстары сөздің созылыңқы айтылуына, дауыс ырғағының баяулығына қарай көптеген буындарда әнтек естіле береді.

Сөз тұлғасын үстеме дыбыстардан аршып, өзінің табиғи дұрыс дыбысталуын сақтау – тіліміздің бүгінгі мен ертеңіне жанашырлық білдіргендік. Сөз құрамында басы артық дыбысты үстемелеп жазу тіліміздің орфографиялық нормасы үшін де, орфоэпия заңдылығының қалыптасуы үшін де қолайлы емес. Өйткені басы артық әріппен тілдің табиғи әуезділігінің берекесін кетіруіміз мүмкін. Қазақ тілі орфографиясының негізін қалаушы аға ғалымдарымыздың *ы, і, и* әріптерінің емлесі туралы айтқан пікірлері – мұның айғағы.

Редукциялану жолымен *ы, і* дауыстыларының түсіп қалуына қатысты емле ережесінде белгілі бір жүйе сақталмаған. Өрі *аулы - ауылы, даусы - дауысы, қарны - қарыны, ойны - ойыны*, т.б. варианттардың екі сыңары да жазу нормасына жатады деп көрсету сауаттылықты кері кетіретін өзгеріс демеуге лаж жоқ. Атақты ақынымыз Олжас Сүлейменов сөзді артық әріптен арылту арқылы оның тұлғалық тартымдылығын арттыруға болатынын әлемдегі ең озық саналатын орыс тілінің орфографиясынан мысал келтіре отырып «Красота языка во многом зависит от письменного образа слова. Принцип как произносится, так и записывается» наиболее полно был выдержан в римском письме, а из современных европейских-пожалуй, только в русской кириллице. Этот принцип как главная ценность алфавита должен был быть унаследован и новыми письменностями, возникшими на базе русского. Но вот уже больше полувека казахи записывают многие слова не так, как произносят. Произносим *аул, ауз, аур, баур, каун, жаун*, а записываем *ауыл, ауыз, ауыр, бауыр, қауын, жауын*... Как возник этот дикий трифтонг *ауыл* в казахском письменном слове» – дейді («Каз. правда», 13.03.1996).

Профессор Қ.Жұбанов *ы, і* қысқандарын, ішінара *ү* дауыстысын *сұлу, (слу), ұмытпа (мұтпа)* күмәнді дауыстыларға (сомнительные гласные) жатқызған екен. Демек, сөздің табиғи дұрыс дыбысталуын, айтылу әуезділігін, тұлғалық тартымдылығын сақтаймыз десек, өрелі әңгіме сөз тұлғаларын артық әріптен аршу жайында болғаны тиімді. Егер *ру-ұру, ауру* (зат есім) – *ауыру* (кимыл атауы), *ішек-шек, ысылу-сылу, ішу-шу, тірілік* (тірі болушылық) – *тірлік* (тіршілік) мысалдарындай әр алуан сөздерді ажырату мақсатымен қысқа дауыстыларды үстемелеп жазсақ, оның жөні бір басқа. Профессор Ы.Маманов: «Қысқа *й* әрпінен соң ешбір тілде толық *и* әрпі жазылмайды, сондықтан

бұрыннан қалыптасқан *баиды, кеиді, мoidы* сөздерін *байиды, кейиді, мойиды* деп өзгертіп жазуымыз емлені кері кетіріп тұр» деп көрсетеді («Ана тілі», 19.09.1991 ж.).

Ана тіліміздің бүгінгі қалпы мен келешегін орфографияны тиянактандырумен байланысты қараған аға ғалымдарымыз емле ережесін жетілдіруге баса көңіл бөліп, сөз мағынасына әсер етпейтін жағдайда қысаң дауыстыларды үстемелеп жазбау тұрғысындағы уәжді ұстанымдары өз мәнінде ескерілмей жүрген тұстар аз емес.

Академик Ісмет Кеңесбаев, Мәулен Балақаев, Ғайнетдин Мұсабаевтар қазақ тілінің лексикасы мен лексикографиясына, емле мен тіл мәдениетіне қатысты келелі еңбектерімен кеңінен танымал қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалымдар. Ісмет ағаның әсіресе қысаң әріптердің емлесіне қатысты енгізген түзетуі айта қаларлықтай. Атап айтқанда, қосарлы *-ый, -ій* әріптерінің орнына жалаң *и* дауыстысын жазуға көшу ғалымның зор беделінің арқасында ғана жүзеге асты. Өйткені жыл бойы ғалымдар, журналистер, басқа да тіл мамандары емледегі мұндай өзгеріске жаппай қарсы пікір айтумен болғаны есімде. Шындығында, *жыйнал, тақыйя, сыйрақ, тійме, кійме, ақыйқат, қағыйда, быйылғы, табыйғый, саясый, тійімді, яғный, ылғый* деп жазылғандай айтылатын да сияқты еді. Алайда кезінде іске асуы армандай қиын көрінген емледегі осындай оңтайлы түзету тіліміздің дыбыстық құрылымының ішкі мүмкіндігінің көзін ашып, тиімді түрде пайдалану арқылы орфографияны жетілдірудің сәтті қадамы, дер кезінде енгізілген түзету болғанын уақыт, тәжірибе дәлелдеп отыр. Қазіргі ұрпақтың жоғарыда айтылғандай сөздерді *жинал, тақия, сирақ, тиме, киме, ақиқат, қағида, биылғы, табиғи, саяси, тиімді, яғни, ылғи* деп жазылуына сәйкестендіріп, естілуін құлаққа жағымдырақ етіп айтуы толықтай үйреншікті дағдыға айналды. Сондықтан енді мұндай сөздерді ертеректегі емлесімен жазайық деп айта қалса, оны жұртшылық қолдай қоймас еді. І.Кеңесбаевтың емлені жетілдіруге қатысты ұстанған пікірін мен ол кісінің әр алуан басқосуда айтқандарын, сондай-ақ басқа да ғалымдардың бұған қатысты білдірген көзқарасын еске түсіріп айтып отырмын.

Аралас буынмен айтылатын *бидай, газиз, гибрат, жиназ, жинан, инабат, тида, пиала* сияқты сөздердің естілімі әуезді де әсем ырғақты. М. Балақаев та өз еңбектерінде қосарлы *ый, й* әріптерін жалаң *и* әрпімен танбалау «жазуды жеңілдетіп, оның мәдениетін жақсартқаны» жайында айтады. Олай болса *и* әрпін қосарлы *ый, й* дыбыстарының таңбасы деп анықтау дұрыс бола қояр ме екен. Сөз құрамында дүдәмалдау дыбыстарды үстемелеп жазатын кез болса, оның мынадай өзіндік себебі бар:

1) Тіліміздің орфоэпиялық нормасына сәйкес сол дыбысты таңбалау қажет деп есептеген жағдайда: *мынау, ылғи, қынама, ылпың, сынау* (мнау, лғи, кнама, лыпың, снау емес). *Ірімшік, ынтымақ, ізетті, ілгері, ілмию, ілтипат, інжіл, інкәр, ылғал, ылғи, ылди, ырғақ, ырғу, ыссы, ырым, ырыс* (кісі аттары Рысбек, Рымбай, Рыскүл) тәрізді сөздердегі сөз басындағы *-ін, -ың* дыбыстарын түсіріп те айта беру дағдысы бар. *Ы*, *і* дыбыстары ертеден таңбаланып, емлесі әбден қалыптасып кеткен мұндай сөздерді жазуда болмаса, солғындау естіліп тұрған *ы, і* дыбыстарының бар-жоғы сөйлеу тілінде елеулі рөл атқарып тұрған жоқ.

2) *Ы, і* дыбыстарын таңбалауда сөздің бастапқы түбір күйіндегі тұлғасы ескеріледі: *іл-гек, іл-мек, ілу-де, ірі-к, ірі-мшік, іс-мер, іс-кер, іш-ірткі, іш-імпаздық, ым-дасу, иір-ім, іл-гері-рек* (ілгеррек емес). Мұнда сөзді дұрыс айтуға керекті ырғақ, буын саны ескерілетіні белгілі.

3) Көп мағыналылық негізінде сөз нұсқаларын саралау мүмкін болған жағдайда «*ы*» әрпі сақталады. Егер (*шетке*) *ысыру* - (*бет жағын*) *сыру*, *ысырма-сырма, ауру* (*зат есім*) - *ауыру* (*қимыл атауы*), (*су*) *құрығанда* - (*ең*) *құрғанда, құрымаса* - (*тым*) *құрмаса, құрсын* (*құрып кетсін*) - *құрысын* (*дененің құрысқанын*), *дауылы* - *даулы* (*мәселе*), *ішек-шек* (*қою*), (*мұз*)*ерімек* - *ермек* (*етті*), *жорта* (*сұрау*) - (*түсін*) *жорыта, жұмсау* (*сын*) - *жұмысау* (*қимыл*), (*алға*) *ұмтылды* - *ұмытылды* (*ұмыт болды*), *ысылған* (*адам*) - *сылған* (*сылып тастаған*), *ысыну-сыну, даурық* (*дабырлап сөйлеу*) - *дауырық* (*дақпырт таратып желігу*), *ерігіш* (*зат*) - (*соңынан*) *ергіш, ұйытқы* (*ашытқы*) - *ұйтқы* (*жел ұйтқып соқты*), *ұйтқы* (*болды*), (*тоңды*) *еріту* - (*жанына*) *ерту, тірлік* (*тіршілік*) - *тірілік* (*тірі болушылық*), *ішу-шу, ру-ұру, білем* (*білемін*) - *блем* (*темір*), (*ұстаның*) *көрігі* - (*қыздың*) *көркі, (сол)* *қалты* - *қалыбы, суылы-сулы* (*жер*) мысалдарындай, омонимді өрбітуге жол бермей, әр алуан мағыналы сөздердің тұлғалық дербестігін ескеріп, ажырату мақсатымен *ы, і, ұ* әріптерін қосып жазсақ, оның жөні бір басқа.

Дәл осылайша *бауыры-бауры* (*баурайы*), *жиырма* (*болымсыз етістік*) - *жирма* (*сан есім*), (*жүнін*) *қырқ* - *қырық* (*бес*) түрінде жазу арқылы әр мағыналы сөздердің тұлғалық даралануын сақтар едік. Түбір тұлғада омонимдік қатар құрайтын сөздерге қосымша жалғанғанда сараланып кету фактілері де осы топқа кіреді: *көрік-көркі, көрігі; ұрыс-ұрысады* (*ұрғыштайды, соғысады*), *ұрсады* (*тілдейді, кейиді*), *ауыр-ауыру, ауру*. Еліктеуіш сөздер мен тұлғасы соларға ұқсас басқа сөздер де осылайша ажыратылады: *ызың-зың, шырық-шырқ, ықылық-қылық-қылқ, қарық-қарқ, жарық-жарқ, тырыс-тырс, арыс-арс, ырық-ырқ* (*ету*), *қырық-қырқ* (*қайшымен қизанда*) т.т.

Осы тәрізді белгіленген емле нормасына қарамастан, *ы, і* әріптерінің емлесіне қатысты даулы пікір толастар емес. *Ы, і* әріптерін қатар келген дауыссыз дыбыстар аралығында селбестіріп жаза беру термин сөздер мен сырттан енген басқа сөздерді жазуда едәуір қиындықтар келтіріп жүр. *Рай, ырай, рең, ірең, лас, ылас, ылай, рас, ырас, разы, ыразы* сөз нұсқаларының соңғылары әдеби тілдің нормасы емес. Дәл осыған ұқсас *ысырап, ұмытпа, сұлу, ілеспе, ыдыс, ірің, ырым, ілтипат, іждағат* сөздерін де *сырап, мұтпа, слу, леспе, дыс, лтипат, ждағат* деп естілімі бойынша жазу әуездірек болар еді.

Жазу мәдениетін жетілдірудің, сауатты жазудың негізгі құралы ретінде ұсынылған қазақ тілінің толық орфографиялық сөздігінің барлық басылымында соңғы буында *ы, і* дыбыстары бар кейбір сөздерге дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанғанда *ы, і* дыбыстары сусып түсіп қалатыны, ондай сөздердің сөздікте толық көрсетілгені ескертілген: *халық+ы - халқы, ауыз+ы - аузы, ойын+а - ойна, ойны, сұрық+ы - сұрқы, ресім+и - ресми, құлық+ы - құлқы, үрік+ек - үркек, ерін+еу - ернеу, ерні, дауыс+ы - даусы, ауыл+ы - аулы, қарын+ы - қарны, тіріл+ік - тірлік, қалып+ы - қалты, орын+ы - орны, орна, ұрыс+а - ұрса, мойын+ы - мойны, көрік+і - көркі, ерік+і - еркі, қойын+ы - қойны, әріп+і - әрпі, иық+ы - иғы, мұрын+ы - мұрны, көңіл+і - көңліндегі, гұрып+ы - гұрпы, екі+еуі - екеуі, шырық+ы - шырқы, қайын+ы - қайны, тәрік+і - тәркі, сиық+ы - сиқы, нарық+ы - нарқы, парық+ы - парқы, ырық+ы - ырқы, әліп+і - әлпі, қорық+а - қорқа, ойын+ақ - ойнақ, түйін+ек - түйнек, мойын+ақ - мойнақ, қойын+ау - қойнау, бауыр+а - баура, қырын+а - қырна, жиын+а - жина, сарын+а - сарна, жұрын+ақ - жұрнақ, жалық+ау - жалқау, иіс+іне - исіне, киім+інен - кимінен, орын+ықты - орнықты, бұйыр+ық - бұйрық, үрік+ек - үркек* деп тізе берсек, олардың саны едәуір. Дауысты дыбыстан басталатын мұндай қосымшаға көбінесе тәуелдік жалғауы, сондай-ақ ішінара - *и* жұрнағы (ресми), етістік тудыратын жұрнақтар (орна, ойна, орнық) және басқа қосымшалар жатады. Алайда күнделікті баспасөзде осы аталған сөз формалары түгелге жуық екі бірдей вариантта жарыса қолданылып жүр. 50-60-жылдары тәуелдік жалғауынан кейін сөз ортасындағы *ы, і* дыбыстарының сусып түсіп калуы көп сөздерге тән екеніне қарамастан *аулы/ауылы, иғы/иығы, көңлі/көңілі, қалты/қалыты, бауры/бауыры* секілді бірлі-жарым ғана жарыспа тұлғалар жаңылыс қабаттаса жазылып келсе, қазір мұндай емле қатесімен жазу мүлдем белең алып барады.

Ең қиыны әрі өкініштісі осылайша бір сілтегеннен қалыптасқан нақты орфографиялық ережеге қайшы келетін өзгерісті асығыс түрде енгізе салу емле ережесінде жүйесіздік тудырып, жазу нормасын рет-

теуді қиындатып, бей-берекетсіздік тудыратынын қаперге алмадық. Одан кейін басқа сөздердің де емлесін өзгертіп жаза бастадық. Бертін келе тіпті жоғарыда келтірілген сөздерге *ы, і* қысаңдарын үстемелеп жазса да, жазбаса да әркімнің өз еркі дегендей, мән бермейтін болдык. Бір ғана «*дауысы*» сөзін жазудағы ала-құлалық көзге ұрып тұрғандай. Анау-мынау сирек қолданатын сөз емес, күнделікті жиі айтатын сөз тұлғасының үйреншікті жазу үлгісін бұрмалап, әр алуан жарнама-ларда «*даусы*» сөзін емле қатесін жіберіп жазу оқырман қауымды шатастырып, олардың сауаттылық дағдысының қалыптасуына кесе-көлденең болары анык.

Егер «*даусы*» сөзі жай тексте қате жазылып жүрсе, оған мән бере қоймас па едік. Өйткені қысаң *ы, і* дауыстыларын жазудағы ала-құлалыққа көз үйреніп кеткендей. Алайда бүтіндей газет атауының емле қатесімен жазылуы, сондай-ақ төрткүл дүниенің түкпір-түкпірінен халықаралық музыка байқауына жыл сайын келетін сан мың көрерменнің көз алдында «*Азия даусы*» атауының емле қатесімен жазылып тұруы өркениетті еліміздің жазу-сызу мәдениетін таныта алмасы анык. Реті келгенде айта кетелік, «*Азия дауысы*» түрінде жазылған тіркестен қатенің екі түрін байқаймыз. Оның біріншісі – стильдік дәлсіздік. Орыс тілінен, демек мүлдем басқа жүйеге жататын тілден, қазақшаға сөзбе-сөз аудару әрдайым ұтымды бола бермейтіні белгілі. «Голос Азии» тіркесінің дәл аудармасы – «*Азия үні*». Тіпті «*Азия әуезі*» деп аударсақ та «*Азия даусы*» дегеннен гөрі құлаққа жатықтау естілер ме еді. Өйткені «*Азия даусы*» тіркесі көңілге қоныңқырамайды, қазақ тілінің айтылу қалыбына келінкіремейді, құлаққа естілуі де томпақтау. Екіншісі әрі ең ыңғайсыз түрі – жоғарыда атап өткен емле қатесі.

Тағы бір автор халық өлеңінде, поэзияда «*Жағымсыз дауызы* (аузы) епті кейбір артист (Қ.Қуанышбаев)», «*Құлағымнан кетпейді қалқатайдың дауысы* (даусы)» деп айтыла беретінін тілге тиек етеді. Алайда поэзияда өлең ұйкасына қарай буын саны өзгере беретіндіктен, соны дәлел етіп бірізділік сақтамасақ, бірізділіктің аулы күннен-күнге қашықтай бермес пе екен? Мәселен, «*Бидайық шында ғана болад десед*» (І.Жансүгіров). «*Шалкыды, тасты шалқар көл*» (Ө.Тәжібаев), деген өлең жолдарында *болады, деседі, тасыды* етістіктерінің сөйлеу тіліндегі варианты қолданылған. Демек поэзияда, ритмикаға сәйкес сөйлеу тілінде созып айтқанымызбен, емлесін сақтап жазғанымыз абзал. Өйткені қалыптасқан емле ережесін елемей, баршаға ортақ бірізділік сақталмай, жазудағы ала-құлалыққа тосқауыл қоя алмаймыз. Қысаң дауыстыларға қатысты даулы мәселенің толастамай келуінің бір себебі емле ережелерін ескеруде белгілі бір жүйенің, бірізділіктің сақталмауында ма екен деген ой келеді. Атап

айтқанда, бұрыннан айтылып келген, ешкім күмән тудырмайтын, баршамыз мойындайтын жоғарыда айтылған емле ережесі негізінде *тауыс+ып* - *таусып*, *айыр+ықша* - *айрықша*, *омыр+ау* - *омрау*, *нағыл+ет* - *наглет*, *шақыр+ым* - *шақрым*, *қорыт+ынды* - *қортынды*, *жарыт+ымды* - *жартымды*, *айыр+ылған* - *айрылған*, *қойыл+ым* - *қойлым*, *тағыл+ым* - *тағлым*, *көбін+есе* - *көбнесе*, *бауыр+ай* - *баурай*, *Атыр+ау* - *Атрау*, *Отыр+ар* - *Отрар*, *ықыл+ас* - *ықлас*, *көріп+еу* - *көрнеу*, *құбыл+ыс* - *құблыс*, *құрыл+ым* - *құрлым*, *құрлы*, *пейіл+імен* - *пейілімен* деп жазсақ, мұның өзі сөз тұлғасының табиғи дұрыс айтылу қалпын ескергендік, әдеби нормада біркелкі жүйені сақтағандық, ереже бағтарын бұлжытпай орындағандық болар еді. Өйткені осы айтылған орфографиялық варианттардың сөздің табиғи дұрыс дыбысталуына сәйкес келетіні - *ы*, *-і* қысандарының сусып түсіп калатын сыңары. Өкінішке орай, бұл айтылған ерекшелік орфографиялық сөздікте ескерілмеген. Бұл мысалдан көріп отырғанымыздай, *ы*, *і* дауыстыларының артық жазылып жүрген кездері аз емес.

Демек өрелі әңгіме сөз тұлғаларын артық әріптен аршу жайында болмақ. Аталған емле ережесінде бірізділік, жүйелілік сақталмағандықтан, *даурық/дауырық*, *естіпті/есітіпті*, *жайдарылана/жайдарлана*, *мақлұқ/мақылұқ*, *мақұрым/мақрұм*, *саңлау/саңылау*, *аброй/абырой*, *ықылас/ықлас*, *тәйірі/тәйірі*, *баурымыз/бауырымыз*, *атрап/атырап*, *сауырын/саурын*, *таусып/тауысып*, *тақырыбы/тақрыбы*, *тәңрім/тәңірім*, *ұйтқы/ұйытқы*, *ықлым/ықылым*, *қоңраулатып/қоңыраулатып*, *қатынас/қатнас*, *қайрылар/қайырылар*, *қазна/қазына* жарыспа тұлғаларының қайсысы әдеби норма екенін есте сақтау қиын болғандықтан, тіл мамандарының өзі де орфографиялық сөздіктен қайталап қарауға мәжбүр боп жүр. Мұның өзі – қазақ тілінің емле сөздігінің ғылыми принципі әлі де болса жүйеленіп жете зерттеле қоймағанының бір айғағы. Және бір ескертетін жәйт *ұр+і+кек*, *ау+ы+зы*, *құл+ы+қы* деп қысаң *ы*, *і* әріптерін үстемелеп жазып, солай оқу салдарынан сөздің қалыпты айтылуын өзгертінкіреп, ауырлатып, құлаққа естілу әуезділігін солғындатып, табиғи тартымдылығын төмендетіп, оның дыбыстық құрылымының дамып жетілу үрдісіне тежеу жасап, тосқындық келтіріп алар едік. Сондықтан оған немқұрайды қарай алмайтынымыз түсінікті. Әрі қазіргі баспасөз бетінде кездесетін емле қатесінің жартысынан астамы *ы*, *і* қысаң дауыстыларына қатысты екен. Осымен байланысты *ы*, *і* әріптерінің емлесін бір жүйеге келтіріп тұрақтандыру баспасөз сауаттылығын арттыруға қосылған қомақты үлес болмақ.

Ісекеңнің сөзді артық әріптен аршып, естілімін, тұлғалық тартымдылығын жақсартуға негізделген игі бастамасы өз жалғасын

табуы керек еді. Өкінішке қарай, аталған әріптердің емлесін ретке келтіруге қатысты әлі де айтылып жүрген сын пікірлер орфографиялық сөздіктің соңғы басылымында да ескеріле қоймаған екен. Мысалы, сөздікте *халқы, сұрқы, үркек, орны, ерні, қалпы, мойны, көркі, әрні, жұрны, бұйрық, үркек, жартымды* сөздерінде **ы, і** әріптері түсіріліп жазылса, *қорыт-ынды, тіріл-ік, иығ-ы, көңіл-і, қайыр-ымды, мейірімді, тауыс-ып, жайыл-ым, тағыл-ым, көрін-еу* секілді көп сөздерде бұл ереже ескерілмеген.

Бұны айтпағанның өзінде *аулы, жс. ауылы, даусы, жс. дауысы, аузы, жс. ауызы, қарны, жс. қарыны, қойны, жс. қойыны* секілді біраз сөздердің екі нұсқасының қатар берілуі емлені, сауаттылықты бұрынғыдан ары кері кетіріп, былықтыру демеске лаж жоқ. Ешбір тілде бір сөздің мұндай екі түрлі бұрмаланып жазылуына жол берілген емес. *Ойын* сөзі аталып, *ойны* сөзі берілмепті. *Ойыны* ма, *ойны* ма белгісіз. Шетелдік түркітанушылар қазақ тілінің бір диалектісіне жатқызып жүрген аз санды қарақалпақ ағайындардан үйренетін тұсқа осы да жатса керек. Олар аталған ережеде бірізділік сақтап, жүйелі түрде көрсете алған. Бірізділік сақталынбағандықтан, осыған ұқсас көптеген сөздің қайсысында қысаң дауысты үстемелеп жазылатынын, қайсысында жазылмайтынын есте сақтау қиындық келтіретіндіктен, сауаттылықты кері кетіреді демеске лажың жоқ.

Әліпбидегі әріп санын кемітпеу әрі көп сөздің тұлғалық дербестігін сақтауды мақсат тұтқан аға ғалымдарымыз **х, в** әріптерімен жазылатын сөздер санын азайтпауды да аманаттағандай еді.

Мәселен, бір ғана **х** әрпін қолдану арқасында *қас-хас, қалық-халық, қат-хат, қал-хал, қан-хан, қанша-ханша, қақ-хақ, қош-хош, құрма-хұрма, қайыр-хайыр* түрінде тұлғалық жағынан ажыратып қолданудың тиімділігі күмән келтірмесе керек. Мұның өзі тіліміздің жазу, сөйлеу нормаларын дұрыс жолға қоюдағы игі қадам болмақ.

Мысалы, *дастарқан-дастархан, қаріп-харіп, рақат-рахат, рақым-рахым, ақымақ-ахмақ, қауіпті-хауіпті, диқан-дихан, ақирет-ахирет, рұқсат-рұхсат, ақбарат-ахбарат, ақиқат-ахиқат, бақыт-бахыт, бақша-бахша, бұқара-бұхара, жайбарақат-жайбарахат* варианттарының табиғи дұрыс дыбысталған, айтуға жеңілдеу нұсқасы әрі туыс тілдердегі жазу нормасы – соңғы сыңралары. Туыс тілдер деп түркі халықтарының 97 пайызын құрайтын оғыз, қарлұқ, қыпшақ тілдерін айтып отырмыз.

Баспасөзде сөздің табиғи айтылу қалпын сақтап *рахмет* деп қана жазып жүргенін еш қаперге алмай, орфографиялық сөздікте *рақмет* деп беруден танбай келеміз. Бұған керісінше, *құқық* деп тамағын

қырнап, айтылуын қиындатып, әуезділіктен жұрдай еткеннен гөрі 2001 жылғы сөздікте көрсетілген *хұқ*, *хұқық* нұсқасын жазуда ескергеніміз жөн емес пе.

«Ахмақ» деп жазылуға тиіс сөздің табиғи дұрыс айтылуын бұрмалап, «ақ+ы+мақ» түрінде жазып жүрміз. Ал бұл сөз тұлғасын айтуда қазақ, өзбек, ұйғыр, қарақалпақ т.б. тілдерде еш айырмашылықтың жоқ екені белгілі. Егер туыс тілдерде бұл сөз «ахмақ» түрінде өзінің табиғи айтылу қалпын дәл сақтап жазылса, қазақ тілінде ы дыбысын үстемелеп, сөздің әуезділігін солғындатып, тұлғалық тартымдылығын төмендетіп жүрген жоқ па екенбіз.

Қайсыбір зерттеушілер ерте заманғы көне жазуымызда ч,х,һ,в,у,ф,я,ю,щ,э,е дыбыстарының болғандығы туралы деректердің бар екенін айтады («Ана тілі», 28.06.2001ж.).

АТАУЫШ СӨЗ

Сөз тіркесінің орнына атауыш сөзді қолдану жолымен де сөздік құрам байып, молығып отырады. Мысалы, рұхсаттану-рұқсат ету, шайлану-шай ішіу, естеді-еске түсірді, жалғасты-жалғасы бар, мүліктендіру-мүлікті еткізу, мүлікке иелендіру, жұмыстады-жұмыс істеді. Жұмыс істе тіркесінің жұмыс қыл, жұмыс ет, жұмыс жаса секілді синонимдері айтылып қалады. «Жұмыс ет оқтай зырлап, қардай борап» (С.Дөнентаев). Болашақта екінші жоғары білімін, яғни ағылшын, француз тілдерін жетік үйрену үшін де жұмыстанбақ («Ана тілі»).

Халық тілінің сөз байлығы әлі де болса өз мәнінде жиналып-теріліп біткен жоқ деп жүрміз. Әдеби тіл лексикасының әлі де болса молығып баю үстінде екенін ескеріп, көнеріп архаизм аулына ауысқан, сондай-ақ таралу шегі (изоглосы) бар, қалың көпшілікке танымал бола қоймағанымен, жергілікті жерде сәл-пәл мағыналық реңкімен ерекшеленетін әдеби тілде баламасы жоқ белгілі бір ұғым мен зат атауларының біразын балама сөздер сөздігінде көрсеттік. Атап айтқанда, сөз тіркесімен берілетін кейбір ұғымның жергілікті жерде атауыш нұсқасы кездеседі: *жұмыстады* – жұмыс істеді, *ақшалады* – ақшаға айналдырды, *жарын* – келесі жыл, *жарықтау* – жарық қыту, *жаяулау* – жаяу жүру, *жәдігеш* – жадында сақтағыш, *саранау* – сүтті сиыр. Мұндай сөздер баспасөзде қолданыла келе, әдеби тілдің сөздік құрамын молықтырмақ. Көпшілік қауымға беймәлім, бірақ әдеби тілде баламасы жоқ сөздер сипаттама анықтамамен берілген. 1996 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде» әдеби тілде баламасы жоқ көптеген сөз берілген. Мысалы, *абдыра* – үлкен ағаш

сандық (11-б.), *абылаңқы* – ерте туған төл (11-б.), *ағашат* – қайтыс болған кісіні салып көтеретін ағаш (13), *ағлан* – суға түсіретін иірім (14-б.), *адамдау* – көптеп-көлемдеп көмектесіп, іс тындыру, *адырна* – уықтың аяқ бауы (16-б.), *айбарақтау* – істеген ісін мойнына алмай жалтарту (20-б.), *айлақ* – өзен, көл, теңіз жағалауындағы кеме тоқтайтын бұғаз, шығанақ; *айырақ* – судың тарамдалып бөлінуі (28-б.). Жеке қаламгерлердің баспасөзде жарасымын тауып қолдануы арқасында мұндай сөздердің жүре келе әдеби тіл нормасына айнала алатынын тәжірибе көрсетіп отыр.

Сөз тіркесінің атауыш сөзге айналып, жаңа сөздің қалыптасуы, оларға қосымшаның жалғануы арқылы туынды тұлғалардың пайда болуы қазіргі әдеби тілімізде сөз жасамның өнімді тәсілінің бірінен саналады. Ана тілімізді көркейту жолындағы ізденісте оның морфологиялық құрылымын жан-жақты дамытып, жетілдіре түсу жағын есте тұтатынымыз белгілі. Оған жұрнақ жалғану арқылы туындаған сөздермен, біріккен сөздермен, сондай-ақ кіріккен атаулармен сөздік құрамды молықтыра түсу жатады. Бұрындары сөз тіркесімен айтылып келген мағынаны атауыш сөзбен беру арқылы сөздік құрамды молықтырып әрі тіліміздің морфологиялық құрылымын да жетілдіре түсеміз. Мысалы, *қымыздау* – қымыз ішу, *жалғасты* – жалғасы бар, *қодықтау* – құланның құлындауы, *махаббаттау* – жақсы көретінін білдіру, *суайттану* – өтірікті көп айту, *шұрқандау* – шұрқан шығару, *тәуірледі*, *әдістеді*, *бекемдеді*, *ектеді*, *марапаттады*, *жәлен* – келесі жыл, *ақшалау* – а) ақша табу, ә) ақшаға айналдыру, *алғыстау* – алғыс айту, *өмірлеу* – өмірге келтіру, *қызметтеу* – қызмет істеу, пікірлеу – пікір айту, *ризаласу* – риза болысу, *рұқсаттау* – рұқсат ету, *салттау* – салтқа айналдыру, *бейбітші* – тыныштықты сақтаушы, тәуліктеп – тәулік бойына, *ақылдау* (ақылға салу), *жағдаят* (ситуация), *автобусталау* (автобустпен жүру), *қазақия* (қазақ тілі білімі), *ғайыптану* (жок болып кету), *қазықтау* (қазыққа байлау), *қазалану* (қаза болу), *заялану* (зая болу), *ескектеу* (ескекпен есу), *дабыралау* (дабыл көтеру).

Әдеби тілге сұранып тұрған аталымдардың көп бөлігі бұған дейін тек сөз тіркесімен айтылған баламаларды алмастыратындықтан, лексикалық қана емес, морфологиялық тұрғыдан да тиімді болмақ. Осы тұрғыдан *қаперлеу* (есіне салу), *қапершең* (есіне сақтағыш), *ақсұңқар* (ержүрек азамат), *дінді* (дініне берік), *жемсек* (зоб), *екесті* (есі кіресілі-шығасылы), *желгуар* (ветренный, несерьезный), *жүзсіз* (ұятсыз), *жүзгөй* (екі жүзді), *жұмыскер* (работник), *құпиян* (тайник), *пес* (скряга), *әбдесте* (сүлгі, қол орамал), *жозы*, *жсың*, *итаяқ*, *итауыз*, *насақ* (оскорбление), *озагүні* (алдыңғы күні), *оталақ* (аузына келгенін

сөйлеуі), *сасай* (импотент), *сарымақ* (жолбарыстың күшігі), *шайлау* (чаевничать), *шайлану* (чаепитие), *жұдын* (непогода), *сығыр* (близорукость), *жузбасы* (рота командирі), *бөсір* (аскарида), *бөзек* (котенок), *мәулен* (ұрғашы мысық), *мәше* (ұрғашы есек), *уән* (дивизия), *уәзір* (министр), *аламан* (көпшілік халық) сияқты сөздердің баспасөзде қолдану барысында оқырманға танымал бола бастағаны аз емес.

СӨЗДІҢ ТУЫНДЫ ТҰЛҒАЛАРЫ

Дамыған тілдердегі атауыш сөз шамалы, қарайлас болғанмен, басқа тілдерден артықшылығы, сөздік құрамының байлығы туынды сөз тұлғаларының жан-жақты болып әрі молдығымен танылмақ. Қазақ көркемсөз шеберлері жарасымын тауып, тіл койнауындағы туынды сөз тұлғаларын жаңғыртып, қолданысқа енгізуге атсалысып келеді. *Жұмыскерлер* жандарын дозаққа салып, аласұрып көк тасты тістерімен кеміргендей болды (С.Сейфуллин). Сен тілмен айтсаң, мен *ділмен*, жүрекпен айтам (М.Әуезов). Туған ел өмір сүрем *ғұмырың* боп, Тереңнен нәр алатын шығырың боп (Р.Ниязбеков). *Заманға* жаман күйлемек, *замана* оны илемек (Абай). *Ғәділетті* жүректің *әділетін* бұзыппын (Абай). Онан *қашпақ* керек (Абай). Қонсы боп ерулікке *шыдас* бермес (Айтыс). Оларды *тасқаяқтан* қағып қудалауға алды (А.Рамазанұлы). Қайтсін әйел *келемежін* (Х.Ерғалиев). Қойшылар Жетіқарақшы *шөміште*не аттанып кетті («Түркістан»). *Қымыран* боп ашыған шұбат («Қазақ әдебиеті»). *Заңғайыр* ойшыл Ахмет Байтұрсынұлының ешқашан мән-маңызын жоғалтпас мұрасы («Қазақ әдебиеті»). Діні берік халықтың ділі мықты («Ана тілі»). Астана ырлап жатыр, *жырғап* жатыр («Ана тілі»). Қарт жыраудың *ақәділ* көңіліне кашанда риза («Түркістан»).

Бір жерде вариант түрінде танылған сөз тұлғалары екінші бір атырапта дербес сөз ретінде жұмсалатыны бар. Әдеби тілде баламасы жоқ болса да, көп уақыт бойы еш қисынсыз жергілікті ерекшелікке жатқызып келген сөздер ғана емес, қосымшалар арқылы түрленетін морфологиялық сөз нұсқалары да бар. Мәселен, *туды* – *туылды*, *өлер* – *өлінер*, *оқышы* – *оқығын*, *келтіріш* – *келтіргін* сөздері – бір-бірімен вариант түгілі синонимдік қатар да құра алмайтын дара сөз формалары.

Тіліміздегі сөз санын кемітудің тағы бір түріне туынды сөздерді дұрыс қолданбау жатады. Қазіргі күнге дейін қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарының өзінде де *туды* – *туылды* секілді екі түрлі мағынаны білдіретін сөздің алдыңғысы ғана қолданылып келеді. Мүмкін орысша білім алған өз балаларымыз осыған да бола мысқылдай ма екен. Адам

өзін-өзі тумады ғой. Біздің бәріміз өз шешемізден туылдық емес пе? Ер адамды туды деуіміз қалай?» – деген секілді сұрақтар ойға келетін шығар. Орыс тіліндегі ұғымға балама іздеуді мақсат тұтсақ, тілімізде бұрыннан бар сөз формасын ескерусіз қалдырудың реті жоқ. *Родила – туды, родился – туды, родилась – туды* деп аудару – тілімізді қадір тұтуға, оның көл-көсір байлығын сезінуге кесе-көлденең болар нәрсе. Басқа етістіктер секілді *туды* етістігінен де етіс формалары түрленеді. *Айдан ұл тудырды, күннен қыз тудырды* (Қолдан келгеннің бәрін істеді, болдырмасты болдырды) дегендегі *тудырды* – өзгеліс етіс. *Туылды* – өздік етіс. Мысалы, *туған* шешесі, *туған* ата-анасы, *туған* анасы, *тумаған* әйел, қыз *тудым* – қылығын *туғам* жоқ дегендегі түбір сөз – *ту*. Бірақ – оның туылған күні, анасынан туылған (туған күні, анасынан туған емес). *Туған-туылған* (туыла, туылды) сияқты екі түрлі ұғымды екі сөзбен атау түсіндіруге анағұрлым ұтымды да жеңіл. Сондықтан әдеби тілдің талабына толық сай келеді. Қой қоздады, козы *туылды* деп айту да ойды дәл, айқын жеткізу үшін қажет.

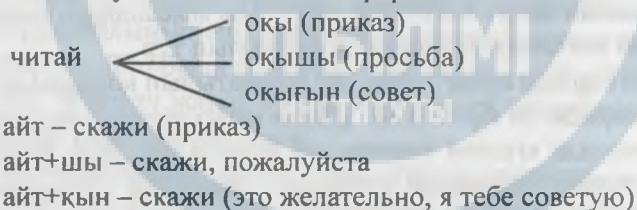
Қасы қара қиылған, Жаннан артық туылған, қара көзі мойылдан, көрген адам тойынған (Батырлар жыры); *Ұл тудым, ұятын туғам жоқ, қыз тудым, қылығын туғам жоқ* (Мақал); *Біреудің тағы асып туылады, біреудің бағы асып туылады, Біреудің жағы асып туылады* (Қыдыралы би); *Амангелді батырдай анадан бала туылды* (Н.Байғанин); *9 май – өзімнің туылған күнім* («Лен.жас»); *Мені туған анадан сіз де туылған едіңіз ғой* (Ә.Әбішев). Осы мысалдарда *туды* – *туылды* сөздері өз мағынасында дұрыс қолданылып тұр.

Туыс тілдердің бәрінде *туды* – *туылды* ажыратылып қолданылады. Қазақ тілі сөздіктерінде де бұл екі сөз ұдайы қатар алынып келгеніне қарамастан, баспасөзде аталған кереғар екі ұғымға бір сөзді телуден танбай келеміз. Бұдан ұтылмасақ ұтпаймыз. Қайсыбір қаламгердің ешбір дәлел таппағасын «*туылды*» қолданудан шығып қалып, *туды* жаппай қолданылып кетті. Өмірдің өзі алып елген мұндай түзетуден бас тартуымыз томпақтау болар. Ер адамның «мен тудым» дегеніне ешкім сенуге тиіс емес. Демек *туды* етістігінің омонимдігінен үркүдің қажеті жоқ. *Туды* сөзі етістің басқасына түрленгенмен, өздікке көне қоймас» деген пікірімен келісе қою қиын («Ана тілі», 25.02.2001ж.). Қаншама дуалы ауыз айтқанмен, *туды* – *туылды* сөздерінің мағыналық айырмашылығын теріске шығару мүмкін емес. Бірде қызы шешесіне «Апа, мені неге құттықтамайсың? Бүгін менің туған күнім ғой» дегенде, шешесі «Сен емес, мен туғанмын, мені құттықта. Сенің менен туылған күнің» – деп әзілмен жауап бергені әлі есімде.

Тағы бірде сөздік түзу барысында *Маржан қараша айында туған* деген мысалдың басқа беттегі жалғасы өшіп қалғандықтан, талас тудырғаны бар. Маржанның өзі жайында ма, әлде одан туылған баласы жайында ма деп. Кейінірек анықталғандай, сөйлемнің жалғасы *туған баласын дәрігерге көрсете алмады* екен. Демек кереғар екі мағынаны бір сөзбен атамай, оларды ажыратып, жеке сөз тұлғасын қолдансақ, мұндай түсінбеушілік те болмас еді.

Сөздік түзу барысында *язык – речь, взял – получил* сөздерін ажыратып қолданатын баламаны, *свежий* сөзінің баламасын туыс тілдерден де іздестіріп таба алмаған кез болды. Мұндай дәл аудармасын табу қиындық келтіретін сөздер қазақ тілінде де, орыс тілінде де аз емес. Демек, балама сөз табылмаса, амал жоқ, ал бар сөзді жоғалтпай, тіліміздің лексикалық қазынасын сөздік құрамын жұтандатпай, керісінше, оны толықтыра түсу – тіл жанашырларын бей-жай қалдырмайтын игі мақсатымыз. Ішкі қойма көздерін өз мәнінде пайдаланып, әр ұғымға, бір мағынаның әр алуан реңкіне сай жеке сөздерді тандап, саралап, тұлғалық жағынан ажыратып атауға ұмтылу, тіл-тілдің барлығының даму барысында байқалатын заңдылық. Тілдің байлығы ондағы сөздің санымен өлшенетінін жете ескермегендіктен, көптомдық сөздіктерде де туынды сөздерді жүйелі түрде толықтап бере алмай келеміз.

Халықтың айшықты тілінің бай сөздік қорын бір ізге келтіріп, әдеби тіл кәдесіне жарату игі мақсат екенін ескеріп, орыс тілді оқырманға арналған оқулықта аталған сөз формасын былайша сипаттадық:

Демек, осы секілді әр алуан сөз формасына белгілі бір стильдік жүк артып, реңк үстемелеп пайдалансақ, тіліміздің икем-оралымы арта түспек.

Қорыта айтқанда, басқа ұлт өкілдерімен қоса, орыс тілінде білім алушы өз қандастарымыз қазақ тіліне мұрнын шүйіріп қарамасын, әзіл-мысқылға жол бермей, тілімізді құрмет тұтып, оны ұлықтап үйренуге деген ынта-ықыласын кемітпесін, өз тілін өзекке теппесін, өз тілінде сөйлегенді намыс көріп, қор санамасын десек, емлемізді ұштай түсудің ұтымды тұстары мен тетіктеріне мән берейік.

ЖЕРГІЛІКТІ ЕРЕКШЕЛІКТІҢ ӘДЕБИ ТІЛГЕ ӘСЕРІ

Қазақ тілі – жеке диалектіге бөлінбейтін бүтін тіл, бірегей тіл. Әдеби тіл ешбір жергілікті говор деңгейінде қалып қоймай, бүкіл халықтық тіл негізінде қалыптасқан деп жүрміз. Бұл жағдай орфоэпиялық варианттардың әуендік, дыбыстық құрылымына, әсем ырғағына байыппен үңіле қарап, ең айқынын, қолайлысын анықтау арқылы әдеби норма үшін үлкен мәні бар мәселенің шешімін табуды жеңілдетпек.

Қазақ әдеби тілінің нормасы көптеген говорлардың жан-жақты ықпал етуі негізінде қалыптасып, сөздік құрам үстемеленіп бау үстінде болған. Барлық қазақ говорлары әдеби тілдің сөздік қорының үздіксіз баюына ықпалын тигізіп келді. Қазір говорлық сипаттағы сөздерді қолдану да, олардың әдеби тілге енуі де ертеректегі кезбен салыстырғанда көп шектеледі. Бірақ әлі күнге дейін әдеби тілдің кәдесіне жарайтын мағыналық жігі ап-айқын жергілікті сөздер мол сақталынған. Оған қазіргі кезге дейін қалың оқырманға кеңінен таныс бола қоймаған өсімдік (желкек, желкен, жерсана, еңлік), тағам (жен-тек, ежігей, жентелей), киім-кешек (желпей, желпен, жемелек, жепен, жарғақ, жатақ), бұйым (желқом, желпуіш, желпіншек, жеркелі, желі, жом, ергенек) атаулары, әдет-ғұрыппен, кәсіппен байланысты атаулар мысал бола алады.

Әуелде бір сынары жергілікті ерекшелікке жатқан *қонақ/мейман, қонақ үйі/мейманхана, қораз/әтеш, бұлбұл/сандуғаш, райхан/раушан, қала/шаһар/кент (поселок), арай/шапақ, дала/сахара, төреші/қазы, үлгі/гиврат, мәре/көмбе, асар/үме, тыныш/тиыш, сенек/ауыз үй, іш/құрсақ, маңдай/пешене, хабаршы/жаршы, әңгімелесу/сұхбаттасу, тұмақ/малақай, қолғап/биялай, темекі/шылым, таңертең/азанда* атаулары – қазір бүкіл халыққа түсінікті синоним сөздер. Жалпы айтқанда сөздің синонимдік қатары мен жарыспа сөз тұлғаларының аражігін дәл ажырату мүмкін бола бермейді. Тіпті мағынасы тепе-тең бір сөздің дыбыстық варианттарының да тілімізде абсолют синоним ретінде қолданылып жүргені аз емес: *бейіл-пейіл, айғайла-айқайла, бәле-пәле, мана-бана, дақ-тақ, нәзік-нәжік, дырдай-дыңдай, жәбір-зәбір, қостау-қоштау*.

Жергілікті ерекшелікке жатқызып келген сөздердің тілде дәл баламасы болмағандықтан, жаппай қолданысқа сұранып тұрғандары толық анықталып, жиналып болған жоқ. Мысалы, *рысқұт* – қаражат, әтеке

(ізет атауы), әтуерлі (құрметті), пес (өте сараң), сөк (ақталған тары), жырғау – барынша рахаттану, албар – забор, ырғын – мол, қияпат – сыртқы түр, үшем – үш егіз, төртем – төрт егіз, жінігіп – бұзылып, иістеніп кету, жұмыстау – жұмыс істеу, қияпат – сыртқы түр, әйбат, құлақшын – кастрол, зукиту – өтірік айту, бөсу, кәтек – тауық қора, абылайша – времянка, абажадай – өте үлкен сөздері – мұның айқын айғағы.

Ана тілімізде баламасы бар сөздердің кейбір жергілікті жерде орысша атауы айтылып келді. Оған *зембіл, арасан, дәліз, дәке, жозы* т.б. жатады. Жергілікті ерекшелікке (демек говорлық дублетке) жатқызып келген сөздердің ішінде әдеби тілде баламасы жоқтары кездесетіні жайлы қазақ тілін зерттеушілер әрдайым айтып келді. Сөйтіп, басқа да жарыспалар тұлғалар тәрізді дублет қатарларының да айырым белгісін анықтап, олардың түрлерін арнайы зерттеу қазақ тіліндегі басқа құбылыстардың сыр-сипатын аша түсу үшін қажет.

Жергілікті ерекшеліктің жүре келе синонимдік қатар құрағандары мен мағыналық жағынан дараланғандары бар. Мысалы, *мола-қабір-мүрде/там, тамақ-ауқат, елгезер-елек-елеуші, бақай-башпай, пешене-маңдай, көрші-қоңсы-ауылдас/сыбай/хошына, бұршақ-көмбе/қонақ, айыр-аша, ақша-теңге-сом-пұл-ділда-манат, қодық-көдек, бапкер-атбегі-саяткер/атсейіс, өте-тым-жүдә, бастау-бұлақ, қонақ үйі-мейманхана, қолғап-биалай, ежелгі-бағзы*. Қазіргі кезде *қамыт-қақырашым үй, сараң/пес (нағыз шық бермес шығайбай), дағыра – дабыл қағатын аспап, мол/ырғын (барынша мол, аспа-төкпе), рахаттану/жырғау (ойындағысы орындалып, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ болу), сірә/жүдә, делбе/кеңкелес, пысық/сарамжал, ботқа/атала, оттық/шақпақ, қалау/зауығу, әк/ұтас, атақты/мәшһүр* жарыспаларының көп бөлігі көркем әдебиетте, кітаби жазу стилінде қолдану арқасында әдеби тіл нормасына айналып үлгірді.

Жергілікті сөздердің әдеби тілге енуі үшін олардың баспасөзде, сөз шеберлерінің қолдануында жарасымдылық табуы арқылы жұртшылыққа түсінікті атауға айналуының маңызы бары анық. Дегенмен жергілікті ерекшелікке жататын сөздердің сырын аша түсу, олардың әдеби тілдің кәдесіне жарайтындарын мүмкіндігінше пайдалану қажеттігін көптеген фактілер дәлелдей түседі.

Піскен (ас)/пісі (ас) морфологиялық тұлғалары қатар қолданылады. Піскен (ет, бауырсақ) сияқты даяр тағамдардың жалпы атауы ретінде қазіргі тілімізде сирек қолданатын *пісі (ас)* формасы айтылады. «Пісі астың күйігі жаман» деген мақал да бар. Тағам атауларының синонимдік қатарына *ас берді - жылын берді, ботқа-бөкпен, қамыр-жайма, көмбе-көмбеш, қара кесек - қара ет* т.б. жарыспаларын жатқызамыз.

Жергілікті ерекшелік пен көнерген сөздерді жаңғыртып, жаңаша

пайдалануды ұсынып, қолдану үйлесімін тауып, қажетімізге жаратудың парыз екені даусыз. Жергілікті ерекшелікке (демек говорлық дублетке) жатқызып келген сөздердің ішінде әдеби тілде баламасы жоқтары кездесетіні жайлы қазақ тілін зерттеушілер әрдайым айтып келді. Сөйтіп, басқа да жарыспа тұлғалар тәрізді дублет қатарларының айырым белгісін анықтап, олардың түрлерін арнайы зерттеу қазақ тіліндегі басқа құбылыстардың сыр-сипатын аша түсу үшін қажет.

Говорлық варианттардың бойында тілдің тарихи белгілері де, қазіргі әдеби тіліміздің орфоэпиялық нормаларына қатысты жайлары да өте көп. Жергілікті ерекшелікті танытатын әр алуан вариант тұлғалар қазіргі жалпыхалықтық лексиканың мол саласының бірі екеніне тұрмыстан көптеген мысал келтірер едік. Соның бір дәлелі ретінде жарыса қолданылатын мынадай тағам атауларын атар едік: *жұмыртқа/тұқым, қияр/бадыран, жарма/жармақ, қарыма/қарма, палау/балау, бал/әсел, бөкпен/бөкпе, бөртпе/бөртпек, ежігей/ежегей, халуа/алуа, жарма/жармақ, қауап/кебеі, бәтір/пәтір, шекер/секер, ашымал/ашыма/ашымақ, шәрбат/шербет, картоп/картошке* варианттары мен дублет қатарларының алдыңғылары ғана әдеби норма деп көрсету – дұрыс бағыт. Екі нұсқасы да әдеби нормаға жататын жарыспа тұлғалар да бар. Сондықтан жарыспа тұлғалар мен синонимдердің аражігін ажырату кей кездері қиынырақ.

Говорлық варианттар біртіндеп өз әсерін жоғалтуда. Дей тұрсақ та қайсыбір жарыспа тұлғалардың тілімізде тұрақтап қалуының өзіндік себебі бар. Мысалы, макал-мәтел мен нақыл сөздерде морфологиялық варианттардың қазіргі тілімізде сирек қолданылатын сыңары кездеседі. Мысалы, *Ұлық* болсаң, *кішік* бол. *Ұлық* бол, халқыңа жақын бол. Қонақ қонақтан *ұлық*. *Оразының* ұлы өсер, *жиырлының* қызы өсер. Асау тулап жықпаса, артқы айылдың *беркі* игі. Арамның асы *харам*. Жылқы жылы *жылыс* болды, жылан жылы ұрыс болды (жылыс-болыс). Той *тоянасыз* болмас. Ойында *өрелгі* жоқ. Қырсыққанда *қымыран* іриді. *Қиуада* мал, *қиянда* жан. *Кәніккейнен* дәнiккен жаман. *Ерегiсте* ер өлер, екі батыр егессе, екеуінің бірі өлер. *Жазмыштан озмыш* жоқ. Мың *жазаға* бір-ақ *саза*. Жаксы *лепес*(лебiз) – жарым ырыс. Ораза, намаз болмаса, *бейiстi* (пейiш) қайдан көресiң. Ұл мен қызың болмаса, *кейiстi* қайдан көресiң. Халық айтса, *қалп*(қалт) айтпайды (қыргызша қалп – өтірік). *Оразының* баласы он бесінде баспын дер; *Шеразының* (шиырлының, жиырлының) баласы 25-інде жаспын дер. Тiлiңдi түсiнбеген *дiлiңдi* түсiнбейдi.

Жергілікті ерекшеліктің көркем әдебиетте, күнделікті баспасөзде жиірек қолдану барысында жарасымдылығын тауып, сөздік құрамды

молықтыра түскеніне морфологиялық варианттың түр-түрінен мысал келтіруге болады. Жолдасы кедейліктің ұйқы *мырза*, Ерте жатып, кеш тұрса болады *ырза* (И.Байзақов). Бірақ сол айналасына *әрленіп*, қаһар шашып жүрген Бимағамбетті көрмейсіз (О.Сәрсенбаев). Онда малшыға жайсыз, диканға жайлы алмағайып қыстың *кәрлі қаңарына* мінгені (Д.Досжанов). Абайды *өзгеден өңге* қылатын оның тағы бір ерекшелігі бар (Қ.Жұбанов).

Баспасөзде қатар қолданыла келе, синонимдік қатар құрап кетуі мүмкін сөздерге *божы-делбе, барқыт-мақпал, бөшке-күбі, шөмеле-кепене, қонақ-мейман, қораз-әтеш, қарбыз-дарбыз, музыка-саз, рақаттану-жырғау, дәуіт-сиясауыт, лезде-дәсте, сабақ-дәріс, тәсбиқ-дәсіп, үнемі-дәуелі, шапағат-дәремет, көрне-жуырқан, тебен-жуалдыз* жарыспалары жатады. Олардың алдыңғы сынары басымырақ қолданылып жүр. *Беде* мен *жоңышқа* бір емес. Беде – қолдан егілгені, жоңышқа – өздігінен өсетіні. *Жырғалу* сөзінің *рақаттанудан* мағыналық айырмашылығы рақат пен ләззат сөздерінің ерекшелігінен кем емес. Жырғалу – әрі рақаттану, әрі қағанағы қарқ, сағанағы сарқ болу. Баспасөзде ара-тұра қолданғанына қарамастан, әзірше тек диалектілік сипатта қалып отырған, бірақ контекстік, реңктік бояумен ерекшеленетін сөздер қаншама. Мағыналық жігі айқын аңғарылатын, әдеби тілді байытатын, баламасы жоқ, я қолдануында стильдік үстеме мәні бар сөздерді қажетімізге жарату – абыройлы парыз. Мысалы, «Жергілікті жерде ғана айтылатын, көпшілікке беймәлім, бірақ әдеби тіл терминологиясын байытуға қажетті сөздерді жарыққа шығарып, әдеби тілге енгізу арқылы көпшілік қауымның игілігіне айналдыруда диалектологиялық сөздіктің пайдасы мол» – дейді проф. Ш. Сарыбаев («Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі». Алматы, 1969, 3-бет). Мысалы, сөздікте *қамар* – қаракөл елтірісінің өте қымбат қара түсті түрі, *тұт* – кішкене домалақ тәтті жеміс, *түбіртек* – қызылшаның тәтті жемісі, *түбілтек* – қызылшаның түбіндегі қалдығы, *пияла* – шай ішетін кішкене кесе, *забел* – үйдің іргетасы; әр үйдің алдына балшықтан салып жасаған отырғыш деген ұзақ сөз тіркестерімен түсінік беру бұл сөздердің әдеби тілде баламасының жоқтығын дәлелдейді. *Тақия-тебетей-кепеш, сегізкөз-шонданай, кимелеу-итіну* секілді сөйлеу тілінде экспрессивті реңкі бар, стильдік бояуы анық, көпшілікке таныс сөздер де әдеби тілдің өлшеміне лайықты атаулар.

Тіл зерттеушілерінің байқауынша, кірме сөздерге жергілікті ерекшеліктен балама табу – кең тараған тәсіл. Мысалы, *қақандоз-совок, кемпірек-конфорка, аударым-исчисление, зияткер-интел-лигенция, қағидат-постулат, әйнекей-глазурь, әрлендіру-дизайн, себезгі-*

душ, *шанақ*-бункер, *нымша*-блузка, *себет*-корзинка, *эмиен*-кошелек, *құмажнік*-бумажник секілді сөздердің басым бөлігі әлі де болса қалың оқырманға танымал бола қойған жоқ. Ескертетін бір нәрсе, қазіргі кезде көнерген тұлғаға жатқызып жүрген сөздердің көп бөлігі жергілікті ерекшелікте сақталған, сондай-ақ шығыстанушы ғалымдар еңбектерінде де кездеседі. Жергілікті ерекшелік пен кәсіби сөздерді түсінбейміз деп, орысша атауды тілімізге ендірген кезіміз аз болмаған тәрізді.

Жергілікті ерекшелікке жатқызған сөздердің әдеби тілде баламасы жоқтары тіркес түрінде сипаттама атаумен аталып келген. *Жозы* – тамақ ішетін аласа үстел, *түймеш* – қарынға салып қатырып тастаған ет, *қауыз* – бидайдың қабығы, *жарын* – келесі жыл, *шанда* – анда-санда, *рабайда* – кейбір шақта, *құшинаш* – бал ашатын әйел, *сыбырдақ* – сирақ майы, *бажар* – алабажақ түстің аты, *кежім* – ат жабуы, *таспыш* – бақаның баласы, *қаншыр* – арыстанның ұрғашысы, *үскі* – үлкен жуан біз, *кежжандар* – еркек үйрек, *қашыр* – ұрғашы есек, *шақырық* – қазға ұқсас дала құсы, *қақыра* – шымнан тұрғызған үй, тесік ожау – *кепсер*, ауыз үй – *дәліз*, *сенек*; арқалықтың үстіне салатын ағаш – *шанжа*, *пәруаз*, үш егіз – *үшем*, төрт егіз – *төртеп*, *қамыр* – пісірілген еттің наны, *елгезер* – ұн елегіш, *қалбыр* – бидай т.б. дақылды елегіш, *елек* – құм, тағы басқаны елегіш, *далабез* – үйде көп тұрақтамайтын, қыдыра бергіш, *дағалаң* – бір жылда екі лактайтын ешкінің кейінгі лағы, *қарғын* – жылғадан аққан су, *қамар* – қаракөл елтірісінің өте қымбат кара түсті түрі, *даңғарадий* – үлкен әрі кең, зор, *көкбораздау* – әбден кірлеп, тердің шайыры жұққан, дақ түскен киімнің өңін ашу үшін нілге (купоросқа) салып шайқау, *күйенте* – автомобильдің иін темірі, *қанар* – неше пұдтық үлкен қап, *қараталасу* – орынсыз жерде қарбалас тудыру, *қарғылау* – үсті-үстіне қарғып өте беру тәрізді әдеби тілде баламасы болмағандықтан, сипаттама түрде айтылып келген сөздер таяу уақыттарға дейін жергілікті ерекшелікке жатқызылып келген.

Әдеби тілде баламасы бар деп көрсету де әрдайым сенімді боп шыға бермейді. Мысалы, «пес» деген сөз әдеби тілдегі сараңмен мағыналас. Бірақ жергілікті жерде екеуі де қолданылады. Себебі *пес* – жай ғана сараң емес, кара тастай жібімейтін шектен шыққан сараң екендігі ешбір контекстсіз-ақ аңғарылады. Шығайбай қайырымсыз *пес* екен. «Болмаса кім сыйлайды сендей *песті*» (Айтыс). Ол – қолынан түк шықпайтын *пес* адам. Бұл сөйлемдерде *пес* сөзі кездейсоқ қолданылып тұрған жоқ, контекске қажетті сөз. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде көрсетілгендей, бұл сөз көпшілік территорияда: Қостанай, Ақтөбе, Талдықорған, Жамбыл, Қызылорда т.б. облыстарда қолданылады [110]. Демек, орыс тіліндегі *жадный*, *скряга* деген атаулардың дәл ба-

ламасы *сараң, нес*. Акад. М.Қаратаев *аңқиттау, мантырау, саппас, тітір, жұлымыр, әней, сұламалану, қапалық, сымбыл, зүмірет, кеберен, мелдектеу* жергілікті ерекшелік болғанмен, мағыналық реңкінде айырмашылық бар, ойға әр, көрік беріп тұрған сөздер екенін айтады. *Отақ, пәлек, әңгелек, кәмек, екшеу, тобатай, қауынқақ, қауынқұрт, қазанжаппас* секілді байырғы кәсіби сөздер де осы секілді. «Ал *кеңкелес* (есуас), *марғау* (шабан), *әмсе* (ылғи), *ежегей* (катык-құрт түрі), *ізім-ғайым* (ізсіз) тағы басқа сөздерді білмеу – тіл қорының кедейлігін ғана көрсетсе керек», – дейді («Қаз. әдеб.», 18.01.1975 ж.).

Осыған ұқсас акын-жазушылар шығармасында ұшырасатын *тұтанақ, үйірмекіл, бешкеш қылу, кәрләнат, қыжыл, жақамау, аспант, әукету, аңқа, мәнжүлік, әңгере, тәлейім, сәлдекен, мошқау, сімсік, сұқаңдату, алапа, салқар, сертиту, тауан, мауыздай, әспенсіт, желемік, морығу, ішкертін, дойыр, сапастық, шалт ету, ырсық қағу, күресін, құлдап кету, иянаттау, шырпы, қалбыр, қанар, шылапшын, даңғарадай, дәудірлеу, доғал, дойыр, жолай, ежіктеу, жертөле, қапталдау, леген, қамыр, ызбарлы, ықтыятты, ықтыяр, ықтырма, шекер* т.б. көптеген сөздер де говорлық дублеттер емес, едәуір кең аймаққа тараған мағынасы айқын дербес сөздер деуге толық негіз бар.

Кілт пен *ашқыштың* да бірін алып, бірін қалдырудың реті келмейді. Кілт – нақты мағынасында, ашқыш – жалпы мағынасында қолданылады. «Әлгі *ашқышыңды* Арыстанға бер» (Ж.Тілеков). *Ашқыштың* тек кілт болуы шарт емес, ашуға жарайтын арнаулы заттың кез келгені (темір, таяк, шеге, сым) тағы басқаларға берілген сипаттама ат ретінде ғана әдеби тілде қолданылуына мүмкіндік бар. *Кемпірауыз, атауыз, тістеуік, тістеуіштер* де тілімізде қатар қолданылып келе жатқан сөздер. Темір-сайман инструментіне жататын *атауыз* бен *кемпірауызды* баскасынан ауыстырудың жөні жоқ. Себебі тістеуіктің тек *атауыз* болуы шарт емес. Мысалы, «Қалтамда күндізден даярлаған тістеуік қышқашым жүр...» (С.Мұқанов). «Еңселі екі дөңгелекке тартылған жіңішке мақта жіпке аппақ простындарын тістеуікпен тістетіп жайып шықты» (Ә.Тарази). Соңғы сөйлемдегі *тістеуік* орыс тіліндегі *прищепкидің* дәл баламасы ретінде орынды қолданылып, жарасымдылығын тауып тұр. Ал «*тістеуіш* – араның жүзін ондайтын аспап» (С.Қасиманов). Осылайша әрбір затқа, әр ұғымға байланысты дәл баламасын беру – әдеби тілді нормалаудағы басты мақсаттың бірі әрі түсіндіруге анағұрлым жеңілдік тудырады. *Қысқаш-қысқыш-шымшуыр* сөздері де осылайша ажыратылмақ.

Говорлық сөз нұсқаларының семантикалық, мағыналық даралануы олардың жеке сыңарларының көп мағыналығына негізделеді. Сондықтан

ойды саралап, дәлдеп көрсету үшін қажет сөздер қазіргі говорлардан әлі де табылады. Мәселен, бір кезде жергілікті жерлерде *жылаулық, жылаңқы, жылағыш, жылаукер* боп әртүрлі айтылатын говорлық варианттардың кейбіріне тән тура және ауыспалы мағыналарының әдеби норма үшін маңызы болуы мүмкін. Қазір жылауық – әдеби тілдің нормасы. «Долы әйел *жылауық*, Сұғанак әйел *сұрауық*» деген мақал барлық жерде бірдей айтылады. Ал *жылаңқының* әдеби тілде баламасы жоқ, ауыспалы мағынасы – *ұсақшыл, өкпешіл, сараңдау, батылсыздау, өкпе-назын, арызын айтқыш, қорынғыш*. Мысалы, «Енді бірде Толқынның құлағына өгіз шағаланың жағымсыз *жылаңқы* үні жетті» (Ө.Қанахин). «Ефрейтор Гейльман, – деген Мейердің жылаңқы даусы шықты, – № 285 іс сізде ме?» («Лен.жас»).

Ал *жылағыш* жылауға икемділік, өлген адамды жоқтап т.б. жағдайлармен жылауға шеберлік мағынасында айтылуға қолайлы. Мысалы, Алғадайым өлгелі Боп кетіп ем *жылағыш* (Жамбыл).

Тілдегі диалектизм элементтерінің бүтіндей жойылуы – ұзаққа созылатын күрделі процесс. Оны ешбір қаулы-қарармен де тездетуге болмасы аян. Жергілікті ерекшеліктің әдеби тілде орнығуы, сөз бен сөздің ара байланысы, лексика-семантикалық реңк үстемелеуі сыртқы әсерге, аралас отырған халық тілінің ықпалына байланысты. Ең ұқсас варианттардың да кейбіріне тән стильдік өзгешеліктер болады. Мысалы, *егер* сөзімен мағыналас, ең ұқсас говорлық вариант сияқты көрінетін *әгәркидің* де контексте берілетін сәл-пәл өзгешелігі байқалады. Кенет бір жағдай бола қалса дегендегідей үстеме реңкі бар немесе *егер де, егер дағы* сияқты сөз тіркестерінің ықшамдалып, бір ғана атауға айналған түрі. Мысалы, «*Әгәрки* тірі қалмасам, еліме, Отаныма хабарлар» деп, өз адресін беріп жүретін («Қазақ әдебиеті»).

КӨНЕРГЕН СӨЗДЕРДІ ЖАНДАНДЫРУ

Қай тілде болмасын халықтың күнкөріс тіршілігіне, салт-сана тұрмысына, дүниетанымына қарай уақыт өте өзгеріп, көнеленіп, қолданудан шығып қалған тарихи сөздер мен архаизмдер болатыны белгілі. «Ер қазынасы – ескі сөз, ел қазынасы – ескі сөз, тіл қазынасы – ескі сөз» деген нақыл сөз тіліміздің қойнауында қорланып жатқан қазынасы, көнеленіп ұмыт болған сан алуан сөздерін қайтадан жаңғыртып, қолданысқа енгізудің тиімділігін меңзегендей. Тілдердің үздіксіз дамуы кейбір сөздердің тозып көнеруіне, қайсыбір сөздердің дүниеге келіп, жаңа ұғымдармен тілдің сөздік қорын байытуға әсер етеді. Бұл жөнінде ғалым Р. Сыздық былай деп жазады: «Сөз мағынасының

эволюциясы тек дамудан, яғни жақсара түсу сипатында ілгері жылжудан тұрмайды, сонымен қатар сөз мағынасының күнгірттенуі не мүлде ұмытылуы, ауысуы, кеңеюі, тарылуы т.т. құбылыстар да сөз табиғатының қозғалысын танытады» [159, 165]. Сөз семантикасындағы осындай жылжулар халықтың өмір тіршілігін, техникалық жетістіктерін және әдет-ғұрыптардағы өзгерістерді көрсетіп отырады.

Сөздердің жалпы қолданыстан шығып қалуы — ұзақ уақытқа созылатын үрдіс. Бұл сөздер тез арада құрып кетпейді, әуелі халықтың күнделікті жиі қолданып жүрген активті сөздігінің қатарынан шығып, сирек қолданылатын пассивті сөздікке ауысады, содан кейін бірте-бірте ұмытыла бастайды да, ақырында сөйлеуші көпшілікке мүлде түсініксіз сөз болып қалады. Сонымен бірге сөздер тұрмысқа да байланысты көнереді. Көнерген сөздердің қай-қайсысы да халқымыздың тұрмысына, тіршілік өміріне соқпай кетпейді. Ал халқымыздың тіршілігін, тарихын, мәдениетін бейнелейтін, негізінен, сол кездегі жазылып қалған өлең-жырлар, дастандар болып табылады. Мұның өзі, сайып келгенде, тіл тарихымен барып астасады. Бұл жөнінде ғалым Е. Жанпейісов: «Шынында да, тілдің сөздік құрамы әр халықтың өз тарихының, өз тұрмысының, өз мәдениетінің, оның дүниелік (материалдық) және рухани қазынасының айнасы сияқты болып есептеледі. Өйткені өмірдің сала-саласындағы құбылыстардың бәрі де тілдің сөздігіне іздерін тастап, оған тиісті сөздерді куә етіп, дақ қалдырып отырады» [58, 18], — дейді.

Ата-бабаларымыздың байырғы тұрмысы мен болмысынан хабардар ететін, көне мәдениеттің сырын танытатын, халық жадында жатталған ұғымдар мен танымдардың табиғаты сан ұрпақтың заманына бүгінде тілдің өміршеңдік (кумулятивтік) қасиетімен танылып отыр. Қазіргі таңда көне сөздердің тарихына үнілу, олардың табиғи сырын ашып, мағыналық дамуы мен тілдік қолданысын анықтау барысында тіл тарихының ұлт тарихынан да ерте дамығанын танытатындай. Олай дейтініміз, ана тіліміздің бай қорында өз ұлтымыздың, ата-тегіміздің, бабаларымыздың о бастағы тұрмысы мен қалыптастырған м[әдениеті, рухани мәдениетінің жарқын үлгісі сақталып, бүгінгі ұрпақтың жадына қызыл тілдің құдіреті арқылы жетіп отырғаны даусыз. Р. Сыздықтың атап өткеніндей, көнеленіп, мағынасы ұмыт болған сөздерді батырлар жыры, ғашықтық жырлар секілді ауыз әдебиеті үлгілерінен, тұрмыс-салт жырларынан, қос сөздер сыңарынан, тұрақты тіркестер құрамынан, ерте заманғы ақын-жырау мен шешендер сөздерінен, мақал-мәтелдер құрамынан іздеп табамыз [159, 25-26].

Еліміздің егемендікке ие болуы арқасында кейінгі он-он бес жыл көлемінде шетелдік терминдерді көбейте бермей, мүмкіндігінше қазақша балама табуда қаламгерлеріміз қыруар жұмыс атқарды.

Жеке қаламгерлердің орайын тауып баспасөзде өз ретімен қолдануының арқасында бұрындары көнерген жергілікті ерекшелікке жатқызып келген көптеген сөздің жалпыхалықтық қолданыс деңгейіне жеткені мәлім. Аудармашылардың да көнерген сөздер мен сирек қолданылып келген басқа да сөздерді орнымен қолдану тәсілімен орыс тілінен енген сөздерге дұрыс балама тапқан кезі аз емес. Шетелдік сөздерді тәржімелеу барысында оң ізденістің нәтижесінде көненің көзіндей байырғы сөздерді қайта жаңғыртып, сөз қазынасын балама атау қажетіне жарата білудің сан түрлі тәсілі болатыны белгілі. Дәстүрлі шаруашылыққа, ата кәсіпке байланысты, ежелгі колөнерінің қайнар көзіндей болған атауларды қолданысқа енгізу арқылы тілімізді жетілдіре, кемелдендіре түсетініміз анық.

Соңғы 20 шақты жылда осындай көнерген сөздерді қайта жаңғыртып, қайсыбіріне жаңа мағына үстемелеп қолданысқа енгізу өз нәтижесін беруде. Мысалы, *сарық* (суы қайтқан алқап), *сидалау* (етін сыпырып, сүйегін қалдыру), *талқы* (жиналыста тексеру), *шерік* (жауынгер), *зертас* (мозайка), *қаркесте* (талайды көрген айлакер), *самсөз* (шаршап, қажыған сәт), *қышкер* (қыш құюшы), *самала* (полк), *ғар* (гарема), *жидашы* (салық жинаушы), *құнттау* (пысықтай түсу), *пісенттеу* (бұл да солай), *дабылкеш* (барабан ұрушы), *лек* (отряд), *шынтақ* (градус), *түмен* (он мың), *абыз* (ел атасы, данагөй), *бастас* (құрбы-құрдас, замандас), *басыр* (көз ауруы), *бәлекей* (жас келіншек), *бәтен* (емшектегі бала), *дәйіс* (жеңілтек, тұрақсыз), *лахуа* (пәтуасыз адам), *шайма* (бұл да солай), *шартық* (тартылған), *шенік* (нашар, әлсіз адам), *жырынды* (әккі, пайдакүнем), *лақсы* (ескі құрал), *саптаяқ* (ыдыстың түрі) сөздерін жандандырып, қолданысқа енгізген қаламгерлер бар. *Алдаспан*, *кебеже*, *аба*, *ергенек*, *аран*, *қақыра*, *дат*, *толағай*, *дағара*, *жаушы*, *дүрия* сөздері де баспасөзде кездесіп қалады.

Туған тілімізді көркейтуге тамшыдай болса да үлес қосуды мақсат тұтқан жеке қаламгерлеріміздің көнерген сөздердің мол байлығын тірнектеп тауып қолданысқа енгізуі толассыз жүріп жатқандықтан болар, тіл қойнауында тұнып жатқан әдеби тілге сұранып тұрған асыл сөздеріміздің көбі әлі терусіз жатқандай әсер қалдырады (қышкер, жарын (келесі жыл), дабылкеш, далдам, миуалы, пес, жырғау, әпкіш, мосы, елгезер, қысқаш тәрізді). Орыс тілінен енген сөздерге телінген сәтті баламалар ана тіліміздің сөздік құрамын байыта, молықтыра түсудің тиімді жолы екенін тәжірибе байқатып отыр.

Көнеріп, архаизм аулына ойысып, ұмыт болған немесе ұмыт бола бастаған осындай атауларды жаңғыртып, балама сөз тудыру көптеген тіл тарихынан белгілі. Өз тілімізге мән беріп, оның өрісін тарылтпай, барды шатастырмай, тілдің ішкі мүмкіндігін, бұрыннан қалыптасқан лексикалық байлығын сарқа пайдалану мақсатымен көнере бастаған немесе қалтарыста қалып қойып, ұмытыла бастаған осындай сөздерімізді қайта жаңғыртып, ұясына қайта қондыруымыздың азаматтық парыз екені айтылып жүр. Мәселен, тілімізде бұрыннан бар *кесене, там, ақпарат, ұжым, ұлыс, егемендік, уәзипа, шанақ, жарғы, мұғдарнама, сардар, үкімдар, мазар, сынтас, сағана, кешен, сарай, құжат, жарғы, егемен, ақбарат, ғимарат, бағдарлама, мердігерлік, делдал, оқшантай, зілзала, адалбақан* сөздері таяу уақытқа дейін көнерген сөзге жатқызылып келген еді. *Сым* – шалбардың ертедегі бір түрі, *шентон* – мундир, *топпы* – нәресте баланың бас киімі, *шүбек* – үй ішінде киіп жүретін жеңіл аяккиім, *түрме* – әйелдің бас киімі, *силе* – ең жұқа шүберек, *дембел* – оқтау ағаш, *сыбай* – ат үстіндегі адам – сөздері де назардан тыс қалып келген-ді.

Журналист Бахыт Сарбалаұлы *жаутерек, кірмембес, күлік, жарғы, салт, салпыншақ, салуа, кезжі, ботташық, шалулық, сой, сере, көмбі, оймауыт, айдындық, құладың, қола, бұз, көбе, жазы, сақсыр, баршын, байсы, бәкене, қылшан* секілді байырғы сөздердің қымбат қазынамыз екені дәлел тілемейтін, әдеби тілді байытатын сары алтындай асыл мұраға жатқызады («Ана тілі», 26.07.1990 ж.). Сабыржан Шүкірұлы «сөзді ұтығын тауып, ұлт тілі ыңғайына тілсіндіру» туралы айта келіп, *бөтелке-шөлмек, божы-делбе, бәңкі-қалбыр, көпене-шөмеле, галош-кебіс, пима-байтақ, семішке-пісте, қожайын-еге, амбар-қамбадегендей* баламаларының барлығына қарамастан, кірме сөздердің етенеленіп алғанына тоқталады («Ана тілі», 25.02.1999 ж.). Тым ертеден, көне дәуірден бері айтылып келген әскер құрамасының *аламан, жүздік, отыздық, алдаспан, қылжан, самқал, шындауыл, хиуа, үрімі, зұлтықар, хамхам, сардар, сәмсам, зұлхажжса, қосын, қол, бақауыл, лашикер, қарауыл, жасақ, түмен, жасауыл, ертәуіл* тәрізді жік атауын ұсына отырып, М.Әнесұлы оларды «әлі күнге қауызы мен топаны аралас қолданып келе жатқан сөздерге жатқызады» («Ана тілі», 18.10.1991ж.). *Шаныш, шері, атой, сарбаз, сәлім, нөкер, сайып, сыпасар, ертәуіл, сан, қос, жайсан, ереуіл* сөздері де әскер құрамаларының атауы ретінде кәдеге жарайтын тәрізді. Бұдан байқап отырғанымыздай, байырғы сөздерді қайта ақтарып, жиыстырып, әдеби тілдің қажетіне жарату ұлан-ғайыр жұмысты қажетсінбек.

Ертеректе қолданып, кейін келе пассив тұлғаға айналған сөздердің мағыналық жаңғыруы арқылы, сондай-ақ жаңа мағыналық реңктің үстемеленуі арқылы соны балама жасау сөз тудырудың кең тараған тәсіліне айналуға. Мысалы, бопса – шантаж, төлқұжат – паспорт, кешенді – комплексті, кібісе жыл – высокосный год, қанаха – алтарь, кож – шлак, қорамсақ – патронтаж, сұлба – фасон, сұңғат – живопись, тәркілеу – конфискация, түзем әск. – строй.

Тіл мәдениеті – ана тіліміздің сөздік қазынасын сарқа пайдалану деп жүрміз. Ана тіліміздің мүмкіндігі шаш етекпен деген пікірдің жаны бар. Жаңа аталымдардың ішінде орыс тілінде дәл баламасы жоқ болғандықтан, сөз тіркесімен сипаттама түрінде аударылатыны аз емес. Мысалы, *кінәратсыздық* – нравственное здоровье общества, *қандауыр* – нож хирургический, *қарақал* – степной барс, *қоқырсауыт* – ящик для мусора, *сапарнама* – путевые записки, *сарғақ* – созревание злаковых культур, *саябақша* – садовый участок, *суғалбыр* – бочок для воды, *сүтшәрбат* – молочный коктейль, *сынақша* – зачетная книжка, *сырғалақ* – мочки ушей, *табынды* – археологическая находка, *тесіккөз* – глазок двери, *төлхана* – помещение для ягнят, *хатхана* – отдел писем, *шошия* – заметки на полях книг, *шотесеп* – расчетный счет, *шөнжік* – детеныш тигра, *сусан* – сахарный диабет, *леблеме* – кормовая свекла т.б. Т.Сайдоллаұлы *сибирская язва* – сібір жарасы емес, ол қойда – *топалаң*, жылқыда – *жамандату*, қараталак, түйеде – *шелек*, адамда – *күйдіргі* деп аталатынын еске алыпты («Ана тілі», 16.05.1991). Бұрындары айтылып келген *право* сөзінің қазіргі тілде үш баламасы ажыратылып қолданыла бастады. *Құқық* – барлық ұлт өкілі тең *құқықпен* пайдаланады («Жас Алаш»). *Құқы* – заңға байланысты сайлау *құқына* ие болды («Қазақ елі»). *Қақы* – моральдық еркіне байланысты айтылады. Мысалы, олай етуге *қақың* жоқ («Жетісу»).

Қазақ ежелден табиғатпен етене өсіп, оның сыры мен түріне қаныққан халық болғандықтан, тілімізде жан-жануарға, олардың төлдеріне арналған атаулар мол сақталған. Мысалы, күшігінің әр кезеңіне қарай мынадай атаулар бар:

лисенок - жаутан,	котенок - бөзек,	тигренок - шөнжік
- мыршық	- соқыр	- сарыма
- жәутік	- марғау	

Сондай-ақ волчица – *қанышық қасқыр/шулан/құртқа*, лисица – *қанышық түлкі/қанжыр*, скорпион – *шаян/қарағұрт*, сука – *қанышық ит/итақай*, козленок – *еркек лақ/шікіра*, лебедь – *самец – аққудың*

қоразы/саһар сөз нұсқалары жарыса айтылуда. Жан-жануардың ұрғашы, еркегін былайша ажыратады: кошка – мырсын, тигрица – өлекшін, медведица – кірекей, львица – қаншыр, рысиха – ілбісін, самка леопарда – таутан, леопард – ілбіс, самец барсука – борақ, осел – есек – әңгі, ослиха – мәше, дикий осел – домбай, кашыр – будан есек, бірішек – арлан қасқыр, сарымақ – жолбарыстың күшігі, қаншыр – ұрғашы арыстан, қонжық – аюдың баласы, сарлық – кодас, сарық – қойдың бір тұқымы, сайғақ – киіктің текесі, құралай – киіктің лағы, тайхар – тай есек, кодык – құланның құлыны, мәлике – ұрғашы жылан, мәулен – ұрғашы мысық, алан – барыстың күшігі, таутан – балықтың бір түрі, абдан – арыстанның баласы, шағал – қорқау қасқыр, баршын – кәрі бүркіт, жусақ – бір жасар тауешкі, еңлік – еліктің төлі, кодыға – архардың төлі. Бұл сөздердің дара атауын көпшілік біле бермейтіндіктен, әзірше түсіндірме атауын басымырақ қолдануда.

Тәуелсіздікке ие болып, еліміз егемендік алғалы қазақ тілінің өрісі кеңіп, баспасөздің дами түсуі нәтижесінде тіліміздің бары мен жоғына, жетпей тұрған тұстарына баса назар аударылып отырғаны белгілі. Соңғы жылдары калька әдісімен аударып алған балама атаулар баспасөзде көбірек қолданылып жүр. Мысалы, *тілашар* – разговорник. Қазақша - ағылшынша - орысша *тілашар* 50 мың дана тиражбен жарық көрді («Жас Алаш»). *Төраға* – председатель. Бастауыш ұйымның *төрағасы* қатысты («Лен.жас»). *Қызан* – помидор. *Қызан* күтімді көп керек ететін өте кірпияз дақыл («Соц.Қаз.»). *Тұмша* – повязка. Аузы-мұрнын дәкеден тіккен *тұмшамен* байлап алған («Алматы ақшамы»). Сондай-ақ *жекешелендіру* – приватизация, *автотұрақ* – автостоянка, *ақтаңдақтар* – белые пятна, *сәскелік* – завтрак, *түстік* – обед.

Ертеректе қолданылып, кейін келе көнерген тұлғаға айналған сөздердің мағыналық жаңғыруы арқылы, сондай-ақ жаңа мағыналық реңктің үстемеленуі арқылы соны балама жасау сөз тудырудың кең тараған тәсіліне айналуда: *бопса* – *шантаж*, *төлқұжат* – *паспорт*, *кешенді* – *комплекті*, *кібісе жыл* – *високосный год*, *қанаха* – *алтарь*, *қож* – *шлак*, *қорамсақ* – *патронтаж*.

Жаңа ұғымдарды қазақтың өз сөзімен беру, жатық та дәл балама табу өркениеттегі үздік үрдіс дейміз. *Өткін* – *прогон*, *серпін* – *импульс*, *тегеріш* – *рычаг*, *жамигат* – *публика*, *ғақлия* – *публикация*, *зыптама* – *выправка*, *мәслихат* – *семинар* секілді баспасөзде қолдану жарасымы орнымен табылған, қажеттіктен туған сәтті де орайлы баламалар – мұның айқын айғағы. *Хабарлама*, *дәлелдеме*, *құйма*, *қосылыс* сөздері секілді орыс тіліндегі атаулардың баламасы тілімізде аз емес. Қазақ,

орыс сөздері жарыса қолданылып, кейін келе қайсыбірі синонимге де айналып үлгерді: *тіл білімі/лингвистика, ұшқыш/пилот, кейіпкер/герой, жүк/багаж, басқынышы/агрессор, қор/фонд/резерв, нұсқау/инструкция, демалыс/каникул, шөлмек/бөтелке, кеспек/бөшке, шыт/сиса, шәугім/шәйнек, тәулік/сәтке, түрме/абақты, таразы/гір, қыш/кірпіш, шығын/рысқұт, тыңшы/агент, жансыз/шпион, бейне/образ, будан/гибрид, емхана/амбулатория*. Қазақ тілі сөздік қорын байытуға септігі тиер баламасы жоқ сөз формалары да бар: *дата* (жылы, айы және күні), *дикция* – дауыс мәнері, *звондау* – телефон соғу, телефон шалу, *деградация* – кері құлдырау, *наводка* – көздеп дәлдеу.

Қайсыбір сирек айтылатын атауларды жандандырып, қолданысқа енгізу арқылы сөздік құрамды байытуға үлес қосқан жеке қаламгерлердің қызметі де елеп-ескеруге тұрарлық. Оған мына төмендегі мысалдар айғақ болады: мәлике – ұрғашы жылан, мәулен – ұрғашы мысық, марғау – мысықтың есейген күшігі, таутан – ұрғашы барыс, алан-барыстың күшігі, абдан – арыстанның күшігі, құртқа – ұрғашы қасқыр, шағал – қорқау қасқыр, баршын – кәрі бүркіт, әңгі – есектің еркегі, жусак – бір жасар тау ешкісі, еңлік – еліктің лағы т.б.

Кейінгі он-он бес жыл бойында көнере бастаған немесе сирек қолданылып жүрген жұрнактарды жаңғыртып, қызметін арттыру арқылы туынды сөздердің санын арттырып, жаңа балама атауларды қолданысқа ендіріп келеміз. Оған мынадай мысалдар айғақ бола алды. -нама жұрнағы арқылы туындаған балама атаулар төмендегідей: *шартнама* (контракт), *талапнама* (требование), *тұғырнама* (платформа), *азанама* (некролог), *қасіретнама* (трагедия).

Күнделікті тұрмыста қолданылатын құрал-жабдықтар, аспап, саймандардың әртүрлі аймақ тұрғындарында кездесе бермейтін немесе ұмыт болып бара жатқан атауларын әдеби тіл нормасына айналдыруда ұстанып отырған меже мен талап тұрғысынан ескеретін жәйттердің бар екені белгілі. Көп мағыналы сөздерді тұлғалық даралауда жергілікті ерекшелікке жатқызып жүрген сөздер де ескерілуге тиіс. Мысалы, бағана – баған, шонтай – шонданай, көмей – көмекей, тырнақ – тірнек, жұдырық – жұмырық, қабырға – қабыртқа, жоңқа – жаңқа, әбиір – абиыр, ыстық – ыссық.

Тіліміздің әлеуметтік мәні мен маңызының артуы, қоғамдық қызметі мен қолдану өрісінің ұлғаюы кезінде белгілі бір ұғым мен түсініктің атауы болған, кейін келе заманның өзгеріп озуына орай ескеріп, қалтарыста қалып қойып, ұмыт болуға айналған бірқыдыру көнерген сөздерді қайта жаңғыртып, қайсыбіріне жаңа мағына, реңк үстемелеп,

кәдеге жаратуымыз, сондай-ақ жеке қаламгердің өзі қиыстырған қолтума атаулары, өміршең сөзжасамдары – сөздік қазынамызды байытып, молайту жолындағы игі қадам.

Жаңа балама атаулар іздестіруде тіліміздің ішкі мүмкіндігін барынша кең пайдаланып, жергілікті ерекшелікпен қоса көнеріп ұмыт болған сөздердің тамырына қан жүгіртіп, көмескі мәнін аша түсіп, қолданысқа ендірудің маңызы айтарлықтай: о жар (хабар), сүмек – кран, ояң (ойпауыт), өнік (өнімді), алафа (арнаулы азық-түлік), бұрташ – мал ауруы, мағұрлану – риза болу, заматта – әп-сәтте, тез арада, муалы – азық-түлік қоятын шошала, кеусен – қырманда астық қаптағанда берілетін үлес.

Өткен заманғы ел баскаруға, тағы басқа қызметке байланысты айтылған *аталық, алаш, бекзада, дәйекші, жасауыл, жаршы, жүзбасы, елубасы, мыңбасы, наиб, оғлан, хакім, шабарма сөздері, қару-жарақпен байланысты айтылған алдаспан, наркескен, тосатқыш, дабылпаз қалқан, қорамса да осындай сөздер. Соңғы кезге дейін қолданыстан шыға бастаған, ұмытыла бастаған атаулардың, тәржімелік тәжірибеден байқалған көмескі ұғымдары көрсетілуде. Зәк, зеуріт, зіпір, кезекей, керсолқы, көзепара, күйіркелесу сияқты кейбір сөздердің көмескі ұғымдары анықталды.*

Мұндай сөздерге мына төмендегілер де жатады: *агрек, ағылап, әбзел, бейнеқ, бәбісек, ағас, адарғы, айбан, ашуыт, әлтаман, ағима, азарты, айбықан, әздектеу, әудем, азбар, азымтал, ақсирақ, әлемет, бәсіре, айдарман, лақат, кепият, боян, айтымал, аламат, аламан, алжастыру, андағай, астау, әкендоз, мінәсіп, жайуат, мәше, сасай, сыптығыр, сібер, ысқаяқ, үйе, көклан, қораба, қойыл, қайбарту, қайыл, шүлен, шігін, шомай, ақаншы, ақырайма, ардап, ауаза, багор, бодвод, борық, зорық, сондай-ақ этнографиялық танымды білдіретін атауларға қорықтық, сіргежияр, томыртқа, топ, торта, төстік тағы басқа атаулар.*

Көнерген тұлғаға айналып, таяу уақытқа дейін тілдің қатпар қойнауында елеусіз боп, қалтарыста қалып қойған байырғы сөздердің, сөз формасының көркем әдебиетте, мерзімді баспасөзде қолдана бас-тауы нәтижесінде әдеби тілде орныға алатынын тәжірибе байқатып отыр. *Мердігер, лайқат, әмбебан, сірне, наубай, айлақ, сүдігер* – осындай сөздер. Сондай-ақ *жауынгер/сарбаз, есер/келесау, үлкен/дөкей, ерен/әйдік, бәкі/шаппа, ерсі/сөкет, тайынша/баспақ, тұлпар/дүлдүл, дәу/нән, көремет/әйдік, кәрі/лақса, төлем/бодау, пайымдау/бағамдау, салғыласу/тәжікелесу, мезгіл/мәуірт, сөздік/лұғат, бейнет/мехнат, есіркеу/жебеу, тебен/жуалдыз, бәрі/баршасы-әммесі, құмыра-көзе,*

қузгер-айғақкер, шұбат-қымыран, қақыра-шымнан құйып қалаған үй сөздері баспасөзде жарыса қолданып жүр. Үлкен-зор-дәу-нән-дөкей, өте-ра (жақсы), ежелгі-бағзы, қала-шаһар-кент, және-әм, ерсі-әкет-әбес, еңгезердей-зіңгіттей, ақын-шайыр, есерсоқ-кеңкелес жалпы халыққа түсінікті.

Соңғы кездері осылайша вариант қатарының сирек қолданылатын пассив сыңарының, кірме сөздер мен жергілікті ерекшеліктің еленіп-екшеленіп ретке келуі қарқындырақ бола бастады. Дей тұрсақ та шырга, сімер, нетерелі, мұқым, ешіру, шетік, қыну, ештеңе, ыпын, хауыз, шарғы, шатыраш, көбе, жертаған, қауақ, қамар, әуір, ғарасат, бойра, жінаят, уазипа, мінәсіп, мәкіру, гүзыр, мәулет, ләм, лау, көсік, салқар, әспет, пәт, пәм, қырма (мал соятын жер), кезгендар (еркек үйрек), ұтыға, ажыргы, жам, жанжамы, жуырат, қадамам, жаранқа секілді көптеген көнеден жеткен сөздер күні бүгінге дейін көпшілікке беймәлім күйінде тасада қалып отыр («Ана тілі», 14.02.1991 ж.).

Қарапайым мұғалім Бақытжан Мақашов ана тіліміздің мүмкіндігі шаш етекпен екенін айта отырып, сирек қолданатын, көпшілігі беймәлімдеу мына мата атуларын келтірген: қыжым, қымқап, қырмызы, қамқа, кенеп, бөз, бейхасап, бояқ, бәтес, берен, жібекатқан, дүрия, деке, тік, тұқаба, торқа, торғын, барша, тапта, сылаң, сұрып, сыңсыма, сәндіп, стамбұл, сәлдебоз, зеріп, ақзу, шибарқыт, шыдаған, манат, мағанқара, шағи, пай, ләйлі, күнтүн («Ана тілі», 09.05.1992 ж.).

Тоңу-жаурау-мұздау сөздерін де дублетке жатқызудың реті жоқ. Өйткені бұл сөздердің жер-жерде қолдану айырмашылығы ескеруге тұрарлық: мұздау — адамға қаратыла, жаурау — жан-жануарға, тоңу-жансыз заттарға қаратыла (май тоңды, жер тоңды) айтылса керек. Үлкен-дәу-әйдік-шоң, әйбат-әйей-әйгәй сөздерінің контекстік, стильдік, экспрессивтік мағыналары толық үйлесе бермейтін тәрізді. Әйей, әйгәй - тілі шықпаған сәбиге қатысты айтылатыны белгілі. Лебіз — лепес жарыспасының соңғы сыңары мақалда айтылады. Дарбаза — машина, арба өтетіндей ауладағы үлкен есік. Ал қақпа — одан гөрі анағұрлым шағын, көбінесе адамдар кіріп-шығатын есік.

Тұрымтай-жағалтай, жайдақ-жадағай, есі-жады, сабақ-дәріс қазіргі тілде синонимдік жұп құрайды. Ескіні еске алмай, жаңа жадына түспейді (Мақал). Дос/адас, емші/дарымшы, шелек/мосы/ бақыр, дәрі/ дару/дәрмек вариантының алдыңғысы ғана әдеби тілдің нормасы. Алайда кейде дару шөп, дәрі-дәрмек деп айтатынымыз бар. Пияз-сарымсақ-жуа жалпы ұқсастығы бар, бірақ дара мағыналық жігі контекстсіз-ақ аңғарылатын сөздер екеніне қарамастан, қайсыбір жергілікті жерде дуб-

лет қатарына жатқызып келді. Мен саған көрсетейін *теперішті* («Лен. жас»). Жырлаған *баябанда* неше *мүддет* (Батырлар жыры). *Қошұқ* болған еді ол пәлекет (Айтыс). *Рә жақсы, нән балық* деген де осы секілді.

Мақал-мәтелде, қанатты сөздерде, қос сөздерде лексикалық сөз нұсқаларының көнерген сыңарының сақталып қалуы мүмкін. Мысалы, Білгенге – анық, білмегенге – *танық*. Жаксы *лепес* – жарым ырыс. Ескіні еске алмай, жаңа *жадыға* түспес. Таланттан таланттын *озғыны* мен *бәскіні* бар. *Лақса* кәрі сылқымнан сақтасын, *шалықтың* «шапағатынан» сақтасын. Мықты болсан, *бопсаға* шыда. Атадан алтау туса да, *абаданы* (мықтысы, айбарлысы) бір болар. Өтірік ұят – *шын мият*. Дертін жасырғанға *дару* жоқ. Өтпейтін темір жоқ, *шыңауы* жетпейді. Ел *телісіз* (тентексіз) болмас. Елу жылда ел жаңа, жүз жылда *қазан*. Өткен жауынды *жамылыш* алып қума. Жүрген аяққа *жорге*мі ілінеді, Бірдің кесірі мыңға, мыңның кесірі *түменге*. Аз асқа *жасауыл* болма, көп асқа *бөгеуіл* болма. Төбелеске бергісіз араша бар, ағайынға бергісіз *жанаса* бар (жанасымды – үйлесімпаз, тілін, бабын таба білетін). Қарақұрт жеп қой семіреді, *қансоқта* жеп ит семіреді. Бәледен *машайық* қашыпты. *Ораздының* (бақытты адам) баласы *он* бесінде баспын дейді. Біреудің төсін жесен, өзіннің *ұшаңды* сайла (кұйрық, жамбас). *Дәдесін* қолына берді.

Жарыспатұлғалардың бірлі-жарым көнерген сыңары сондай-ақ жырдастанда, жеке авторлардың сөзінде кездесіп қалады. «Әркімде қалды *татырап*, Уақиға болды *қауыста*. Алдында өтті *ақырап*» (Қашаған Күржіманұлы) деген өлең жолында *сасу/татыра*, *қараша/қауыс*, *қазан айы/ақырап* жарыспаларының ертедегі көне сыңары айтылған. Жамал Манкеева *күдер ұзу*, *өресі биік*, *өрелі сөз*, *өркенің өссін*, *арыстай азамат*, *арсықа түсті*, *шүйгін шөп*, *шүйген жер* секілді құрамында көнерген тұлғалар бар тұрақты тіркестер метафоризация негізінде, ауыспалы мағынаның күшеюі негізінде қалыптасқан дейді («Ана тілі», 20.09.1994). Бұл сөздер поэзияда, көне жыраулар шығармаларында кездеседі. Мысалы, Айдын *шүйсең*, тарлан *шүй*, Көтерілген сона құтылмас (Шалғиіз жырау). Сол күнде ажал жетіп Мұстапа өліп, Жыртық жетім, болмады ол *жас өрім* (Абай). Доңғалақ арба жүре алмас, Қос *арысы* сынған соң (Үш ғасыр жырлайды). *Аданас* – туыстас, бауырлас. Екі аданас айырылып, мал үшін болған о да жат (С. Қасиманов). *Аламан* – жортуылшы, жорықшы. *Аламанға* дем бердік, Аса жұртты меңгердік (Махамбет). *Пәрмене* – отқа, шыраққа келіп түсетін көбелек. Жарыққа түсіп жанған мен *пәрмене* (Ақан сері). *Мәзір* – сыйлық тарту. *Бар мәзір*,

жөк әзіріміз осы (С. Қасиманов). *Қосағалы* – орнықты, байсалды. О дағы адам еді *қосағалы* (С. Қасиманов). Он сан елім *бұлген* күн (Махамбет). *Еждиһатсыз, михнатсыз* Табылмас ғылым сарасы (Абай). Өмірге өткен *шиттей* өкінбеймін (Абай). Өйдеуінің мәнісі *ілкі* қазақта өз тағдырын болжағысы келген жігіт қоянның тобығын жұтады-мыс. Жұтылған тобық жігіттің табанынан сүйел құсап томпиып шығуға тиіс (Д. Досжанов). Ілуде бір кездесетін *іргіндеуін* тандап алады (С. Шүкірұлы). *Байрақты* жүре алдырған, Бастай қуып шалдырған («Қазақ әдебиеті»). Будапеште қазақ *мейманының* құрметіне қабылдау болды (қонақ емес) («Лен.жас»). *Самсөз* салғырттығы, қысыр сөз қуған кежірлігі ойландырады («Жас Алаш»). Жұрт малын *жылулаған* аясын ба (І. Жансүгіров). *Жылу* – дәстүр. Молдаға беретін *жұмалық* – дәстүр, *жолдасу* (жолын беру) – дәстүр. Қоштаспайды – *бақылдасады* («Соц. Қаз.»). Өзіне де, өзгеге де *сыни* тұрғыдан қарайтын тура мінезді («Анатілі»). Ондағыларғатұз–алтыннан *әтуарлы* (А. Жүнісұлы). Ғалым Н. Уәлиев пен мәдениет қайраткері Ә. Қарағұлов көне мұралар тілінде кездесетін, бірақ түп төркіні беймәлім сөздерді, сондай-ақ қалың бұқара арасында ұмыт бола жаздаған сан алуан ескірген сөзді саралап ортаға салып, оларды жаңаша пайдалануды ұсынып, тілдің сөздік құрамын сан жағынан еселей отырып, сапа жағынан да ұштай түсуге жұртшылық назарын аударады. Тіліміздің қойнауында қорланып жатқан осы қазынадан керегімізді сүзіп алып, саралап екшеп, қолдану үйлесімін тауып, қажетімізге жаратудың парыз екені даусыз («Ана тілі», 13, 20, 09, 18, 10, 1990).

БІРІККЕН СӨЗДЕР

Ана тіліміздің лексикалық құрамының атауыш сөзбен және одан туындайтын сөз тұлғаларымен молығып, стильдік құрылымының дами түсуі біріккен сөздерді ретке келтірілген, біріздендірілген күйінде қатарын кемітпей, қолданысқа енгізумен де байланысты. Тіліміздегі күрделі атаулардың бірде бірігіп, бірде бөлек жазылуы орфографиялық сөз нұсқаларының белгілі бір тобын құрайды.

Біріккен сөз деп сыңарлары мағына жағынан да, тұлға жағынан да бірігіп, біртұтас мағынаны білдіретін, біртұтас құрамдағы, бір екпінмен айтылып, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқаратын сөздерді айтамыз («Қазақ грамматикасы»). Түркі тілдеріне тән ортақ заңдылық бойынша біріккен сөздер ықшам, жинақы қолданысты молықтырумен қоса, тілдің жалпы коммуникативтік қызметіне де қолайлы болып та-

былады. Соңғы он-он бес жылда қолданысқа енген біріккен сөздер – негізінен алғанда жеке қаламгерлердің ойдан қиыстырған балама атаулары. Олардың арасында хат, жай сөздерін біріктіру арқылы туындатқан сөздер едәуір. Мысалы, *мәлімхат* (рапорт), *мәслихат* (семинар), *сенімхат*, *сұраухат*, *нұсқаухат*, *сыйхат*, *жеделхат*, *сынхат* (рецензия), *баянхат* (докладная), *тілхат*, *тұрғынжай*, *бөбекжай* (ясли), *ғарышжай*, *жағажай*, *жатаржай* (спальня), *қонақжай* (гостиная). Мұнан өзге *төлемақы*, *мойынтұмар*, *телебаған*, *теледидар*, *тойкәде*, *төралқа*, *төлқұжат*, *төлтума*, *төлнұсқа*, *тілашар*, *ұлтжанды*, *төлем*, *ізашар*, *ізтаңба*, *ұжымышар*, *іссапар*, *төлемақы*, *нұршашу* (салют), *сыйақы*, *кинокөрім*, *қағазтескіш* (дракол), *дыбысжазба*, *кәдесый* (сувенир), *газқағар*, *газсауыт*, *ашкөз* (тойымсыз), *жылангөз* (свищ), *іріңғалта* (гнойник), *ізжазба* (энграмма), *шелмай* (подкожный жир), *сөздәйек* (цитата), *орысқол* (орыс мінезді), *азагүл* (венок), *емдәм* (диета), *алғақы* (аванс), *алғытөлем* (предоплата), *жанкешті* (смертник), *жасаяусоқпақ* (тротуар), *жәрдемақы* (пособие), *желкөз* (форточка), *сөзтізбе*, *сөзбалам*, *пікірсайыс*, *жылпарақ* (календарь), *жолдорба* (рюкзак), *жолсерік* (проводник), *жолшам* (светофор), *жүксалғыш* (багажник), *жолсілтем* (путеводитель) баламалары қолданысқа енді.

Төлсөзімен біріккен *төлнұсқа* – оригинал, *түпнұсқа* – первоисточник; *парақ* сөзімен біріккен: *күнпарақ* – календарь, *үнпарақ* – листовка; *шам* сөзімен біріккен: *жолшам* – семафор, *бағдаршам* – светофор, *аспатшам* – люстра; *бейне* сөзімен біріккен: *бейнетаспа* – видеопленка сөздерінің басым көпшілігі танымал бола бастады. Орыс тіліндегі атау мен қазақ сөзін біріктіру арқылы жасалған баламаларға *бейнесалон* – видеосалон, *бейнефильм* – видеофильм, *газқағар* – противогаз, *газсауыт* – баллон, сондай-ақ *авто* қосымшасымен – *автотатқыш*, *автоміркеуіш*, *автомұрақ*, *автоқондырғы* сөздері де қолданысқа енді.

Сөз тіркесінің біріккен атауыш сөзге айналып, жаңа сөздің қалыптасуы, оларға қосымшалардың жалғануы арқылы туынды тұлғалардың пайда болуы қазіргі әдеби тілімізде сөзжасамның өнімді тәсілінің бірінен саналады. Қазақ тілінің емлесін жетілдіру ісінде біріккен сөздердің орфограммасына баса көңіл бөлініп келеді.

Бірге не бөлек жазуда қиындық келтіріп жүрген сөздерді ретке келтірудің ұдайы айтылып жүргені белгілі. Бұрын тіркес түрінде жазылып келген қайсыбір аң мен құстың, өсімдік пен жәндіктің атаулары бірыңғай жүйені сақтау мақсаты мен бір ғана атауыш сөз ретінде 2005 жылғы сөздікте біріктіріліп жазылатын болды.

-лық (-лік,-дық,-дік,-тық,-тік) жұрнағымен жазылған терминдік мәнге ие болған қаназдық, аққандылық, жалпыадамзаттық,

жылбасылық деп жазғандықтан, олардың түбір тұлғаларының да біріккен сөз болғаны жөн.

-да-н+у жұрнағы бар сөздер біріктіріліп жазылған (актандактану, алакөздену, ақжағалдану), құрал-жабдық атаулары (дәнсепкіш, жылуартқыш), өлшем атаулары (таяқтастам, биесауым, көзкөрім), мезгіл, шақ атаулары (күнібұрын, күнұзаққа), бейнелі сөздер (ақкөңіл, ержүрек, ерғашты, жүрекжарды) біріктіріліп жазылатын болды. -да, (-ді, -ты, -ті), па (-пе, -ба, -бе) қосымшалы сөздер қосылып жазылады (жүрекжарды, жолсоқты, баукеспе, алыпқашпа).

Р. Сыздық «Біріккен, тіркескен түрдегі сөз табиғатын дұрыс таныту, термин жасау принциптерін орнықтыру, жаңа сөз жасау тәсілдерін бір жүйеге келтіру сияқты мәселелерге катысты жайттардың бар екенін» айта отырып, осымен байланысты қазақ емлесін реттеп, қырнай түсерде тіліміздің қай тұстарына назар аудару қажет және бұл түзетулердің мотиві мен заңдылығы қандай болмақ дегенге баса көңіл бөлінетінін ескертеді («Ана тілі», 9.04.1992). Орфографиялық сөздіктің 1941 жылғы бірінші басылымынан бастап қазіргі кезге дейін сөз тіркестеріне кей тұста жана мағыналық реңк үстемелеп біріктіріп жазу жалғасып келеді. Әсіресе соңғы басылымда ондай сөздердің елеулі түрде арта түскені белгілі болып отыр. Әсіресе термин жасауда бұл тәсіл көбірек ескерілген сыңайлы. Дей тұрсақ та белгілі бір жүйені, реттілікті сақтап біріктіріп жазуға келетін сөздер тілімізде әлі де болса жетерлік.

Осындай күрмеуі шешілмей келген мәселе, күрделі сөздер мен біріккен сөздерді жазудың дұрыс өлшемі табылмай, олардың емлесі әр алуан пікірталас тудырып, қиындық келтіріп келгені белгілі. Өкінішке орай, жаңа сөздікте де біріккен сөздерді беруде бірізділік сақталмағаны байқалады. Орфографиялық сөздікте «екі сөзден құралған тіркестер осы тіркес күйіндегі білдіретін мағынасына ұқсамайтын басқа бір заттың, ұғымның атауы болып келетін болса, бір сөз ретінде біріктіріліп жазылатыны» айтылыпты. Осыған орай *арамтамақ, тісқаққан, жанашу, бойұру, алабөтен, қолағаштай, күнгөру, күнара, күйгеішті, күнұзақ, күнгөрсетпеу, қолжету, қолгою, қолүзу, белбайлау, белшеу, көгерім* тұлғаларын да бірізділік сақтап біріктіріп жазу тіліміздегі кейбір олқылықты орайластыруға онды ықпал етпек. Бұрынғы айтқанымыздан ескеріп *арамтамақ, күнқағар, күнишақ, ақжем* секілді біріккен сөздер берілгенмен, әлі де біріктіріп жазуға келетін жүздеген сөз не қалып қойған (*күйгеішті, көгөрім*), не тіркес сөз боп жазылған. Мысалы, бір сынары дене мүшесі, адам ағзасы болып келген сөздер біріктіріп жазылады деген ереже бар. Алайда мұнда да белгілі жүйе сақталмаған. Мысалы, *қол байлау, қол жету, қол тию, қол сұғу, қол*

көтеру, қол астында, қол қою секілді синтаксистік тіркестерден ажыратып, қолбайлау, қолжету, қолтию, қолсұғу, қолгөтеру, қоластында, қолгою, сондай-ақ қоларту, қолжұмсау, қолұзу, қолбөгеу, қолбосау, қолара, алауыз, алағол, алаөкпе, бойбермеу, бойұру, көзжазу, көзсату, көзтігу, көкбет, көгезу, көкми, көгөрім, көнегөз, ішмерез секілді сөздерді де біріктіріп жазуымыз керек еді. Осыларға ұқсас қолағаш, қолақы, қолтума, қолбала, қолбасшы, қолбау, қолөнер, қолғап, қолхат, қолғабыс, қолғанат т.б. сөздерді біріктіріп жазып жүрміз ғой. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Лексикалық бірлікке жататын біріккен сөздердің жазылу емлесінің дұрыс шешімінің табылуының маңызы айтарлықтай. 2001 жылғы орфографиялық сөздікте 360-тай ғана біріккен сөз қамтылса, 2005 жылғы сөздікте олардың саны арта түскен. Алайда олардың шын мәніндегі мөлшері одан әлдеқайда көп екені күмән тудырмайды. Тіркес түрінде емес, біріккен атауыш сөз болса ғана сөздікте реестрге алынып, олардан туындаған сөз тұлғалары да көрсетіліп, мұның өзі тіліміздегі сөз санын көп кемітпей қамтуға мүмкіндік берер еді.

Қазіргі орфографиялық ереже бойынша көптеген біріккен сөз бен жалқы есімдер фонетикалық принцип негізінде естілуі бойынша жазылып, фонеманың дыбыстық қоршауға тәуелді түрленімі таңбаланады: күздігүні, жаздыгүні, ашудас, құлагер, қолғап (қол + қап), түрегел (тұра + кел), қолғанат (қол + канат), Ботагөз, Амангелді, Нұргелді. 1957 жылы ҚазССР Жоғарғы Кеңесінің Президиумы бекіткен «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері» анықталды.

Біріккен тұлғалардың тіркестерден мағыналық жағынан да дараланып кете алатынына тілімізден нақтылы айғақтар келтіруге болады. Емлені ікемді ете түсуге қатысты үлкен мәселе кіріккен түбірдің шегі мен әдеби тілге жататын сөз формасын анықтау екені белгілі. Тілдегі варианттылық тіліміздің тарихи дамуының бір айнасы, елесі іспеттес. Демек, сөздердің лексикалануы мен жаңа сөз тұлғаларының пайда болуынан грамматикалық формалардың да өзгеріп жетіле түсу бағыты сезіледі.

Мұнда тағы бір шешімін таппай жүрген мәселеге баса көңіл бөлгеніміз жөн. Біріккен сөздердің табиғи дұрыс айтылуын сақтап, үндестік заңына сәйкес айтылуын қиындатпай, дыбыстық жағынан киюластырып жазу өзекті мәселеге айналып отыр. Тіліміздің басты орфоэпиялық заңдылығына сөз тіркестеріндегі сөздердің бір-бірімен үндесіп, үйлесіп айтылуы арқылы әуендік, ырғақтық дыбысталу жүйесі жататыны белгілі. Тіліміздің табиғи жарасымды ырғағына қиянат жа-

самас үшін, қайсыбір сөздерді құлаққа қасаң естілетіндей, сындырмай сірестіріп айтуға жол бермей, естілуінше жазу тиімді болмақ. Біріккен сөздерді фонетикалық ұстаным бойынша жазу тіліміздің дамып, сөздік құрамының баюын, оралымдық сапасының артқанын таныту үшін қолайлы деп есептейтін ғалымдардың пікірі ойлантарлық. Фонетикалық тәсілді тиімді жерінде қолдану емледегі солқылдақтықты болдырмау әрі әдеби тілде дұрыс сөйлеу нормасын сақтау талабын жеңілдетер еді. Жазу, сөйлеу нормаларын жетілдіру бағыты орнығар еді. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің құрастырылғанына көп уақыт болған жоқ. Жазу дәстүріміздің кейінірек тиянакталып қалыптасқанынан шығар, оқырман қауымның емле ережесін фонетикалық принцип тұрғысынан қабылдауға бейім тұратынын байқап жүрміз.

Орфографиялық сөздікке біріккен сөздерді беруде де бірізділік, бірыңғай жүйе сақталмай келеді. Ең тиімді жазу үлгісі фонетикалық принципке негізделеді дегенді аға ғалымдарымыз біріккен сөздерге қатысты айтса керек. Радио мен теледидардан *шегара*, *қыргүйек*, *кәсіводақ* деп айтқанды естімейтін болдык. Басқаны айтпағанның өзінде журналистер, ғалымдар, дикторлар, басқа да тіл мамандарына дейін көбінесе сөйлеу тілінің әуезділігіне нұқсан келтіріп, сөз қалай жазылса, солай сірестіріп оқитыны, тіпті сөйлейтіні дағдыға айналып отыр. Сөздіктің соңғы басылымында да сөйлеу мәдениетінің осы өзекті мәселесі назардан тыс қалған. Белгілі бір жүйені сақтап *ағжәм*, *күнғағар*, *бірғатар*, *өнергәсіп*, *әргім*, *кәсіводақ*, *жегжәт*, *кәріғыз*, *екіғабат*, *бірғазан*, *әлдеғайда*, *әлдеғандай*, *кезгүйрық*, *неғып*, *әлдеғалай*, *әргашан* деп, басқа да біріккен сөздерді түзетіп, айтылу әуезділігін бұзбай жазсақ, сауаттылық артып әрі дыбыс үндестігін сақтап сөйлеуге дағдыландыратын емледегі оңтайлы өзгеріс болар еді.

Сөйлеу ырғағы мен мәнерін бұзбай, тілдің табиғи, жарасымын сақтап, *қолғанат*, *қонағасы*, *ашудас*, *жегжәт*, *әнеугүні*, *бүрсігүні*, *жаздыгүні*, *алагеуім*, *желғабаз* боп айтылуы бойынша жазу – көпшілік түркі тілдерінде ежелден қалыптасқан дыбыстар үйлесімі мен үндестігі екені белгілі. Демек «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігіндегі» біріккен сөздер айтылуы бойынша жазылсын деген ережені бірыңғай жүйе ретінде ескергеніміз жөн.

2005 жылғы «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде» *қыргүйек*, *шегара*, *көгөніс* деп беріп, одан іле-шала 2007 жылғы «Орфографиялық сөздікте» қайтадан *қыркүйек*, *шекара*, *көкөніс* түрінде түзетуіміз неліктен? Орфоэпиялық қате жібермей, сөздің әуезділігін сақтап, дұрыс сөйлеуге дағдыландыруға септігі тиетін емледегі оңды өзгеріс

деп жүргенде бұның қалай болғаны. Біріккен сөздерді фонетикалық ұстаным тұрғысынан жазу керек дегенде, оның мына төмендегідей тиімді тұстарын ескеруге тиіспіз.

Біріншіден, біртұтастық қасиетке ие болған біріккен сөздің тіркес күйіндегіден өзгеше мағынаға ие болып кеткендері немесе жаңа мағыналық реңкімен ажыратылатындары да аз емес: *қолғап, ақсақал, сегізаяқ, қарақүйе, қарақұрт, қарақұс, қолшоқпар, арамтамақ, қанішер, қаптесер, алыпсатар, ашықауыз*.

Екіншіден, біріккен және тіркес күйіндегі сөздердің қатар қолданылатыны да кездеседі. Мысалы, білдірер мағыналық өзгешелігін ескеріп, *біргүні* мен *бір күні* сөздерін ажыратып жазу тиімді. *Біргүнінің* орысшасы «однажды». Мысалы, «біргүні мынандай оқиға болды» дейміз. Ал «оның *бір күні* көлік тосумен өтті» десек, синтаксистік тіркестің білдірер мағынасы мүлдем басқаша. Өйткені «бір күні» – екі сөзден тұратын, әр сыңарының мағыналық дербестігі бар сөз тіркесі. Сөйтіп тіліміздің лексикалық қорын жаңа сөзбен үстемелеп әрі стиль жағынан да байыта түсеміз. Мысалы, екіғабат (әйел) – екі қабат (үй), оталу (қарудың тұтанып атылуы) – от алу (коламтаға көміп қоятын шоктан от алатын, от ала келдің бе), бастарту (келіспеу) – бас тарту (этно.), демалу – дем алу (мұрнымен), колтию – қол тию, белбайлау – бел байлау, қарағұс – кара құс, бассалу (дән біту) – бас салу (етістік), колбайлау – қол байлау, жергеғарау – жерге қарау біріккен тұлғалары мен сөз тіркестері білдірер мағынасы жағынан өзгешеленеді.

Үшіншіден, фонетикалық ұстанымды сақтап жазу омонимдерді тұлғалық жағынан даралау үшін де тиімді болмақ. Мысалы, қарақұс (құс) – қарағұс (шүйде), қарақүйе түсу – қарагүйе (зоол.), қарақазан (ауқатты) – қарағазан (сараң), қарақұлақ (ойын) – қарағұлақ (зоол.), кәрі қыз – кәрігіз (өс).

Төртіншіден, сөз тіркесін біріктіріп жазу мағыналық дербестігі жоқ сөзді шектеу үшін де қажет. Мысалы, *таяқ жседі, қара ала, ақ сұр, көк ала сөздерін атқамінер, ойтұрткі, қағазбасты, ақниет, жанпида, алақол, ақниет, дүниеқоңыз* дегенге ұқсатып біріктіріп жазу тиімді.

Бесіншіден, тіліміздің морфологиялық құрылымын жетілдіре түсуде де туыс тілдер тәжірибесін ескеріп, тиімдісін кәдеге жарату ұтымды болмақ. Мысалы, қазақ тіліндегі сөз тіркестерінде айтылатын мағыналық дербестігі жоқ «алу» көмекші сөзі қазіргі ұйғыр тілінде жазудың фонетикалық принципі тұрғысынан біріккен сөз тұлғасының қосымшасына айналып кеткен. Айталық, сетивалмақ (сатывалмақ), кекивалмақ (қағывалмақ), кишқиривалмақ (шақырывалмақ), өткүзүвалмақ (өткізівалмақ), қилалмайду (кылалмайды), чикивалди

(шығывалды) дегенге ұқсатып, сөздің кіріккен тұлғасын әдеби нормаға айналдыру мүмкіндігін ескерген тиімді. Баспасөзде әсіресе поэзияда «ал» көмекші етістігінің бірігіп жазылып жүрген тұстары кездеседі. Патша баланы ойлап *жұралмады*, Үйінде сабыр қылып *тұралмады* (Таһир-Зұхра). Киімін алмастырып базар шықты, Көңлін бөтен іске *бұралмады* (Сейфулмәлік).

Тіркестердің беретін мағынасы құрамындағы сөздермен қабыспай немесе бір сыңарының тұлғалық та, мағыналық та дербестігі болмай, толық лексикаланып алған немесе бір ғана заттың, ұғымының атауыш сөзіне айналғандарын біріктіріп жазу арқылы сөздікке енбей қалған біріккен сөздерден туындаған сөз тұлғаларын сөзтізбеге шығарып, тізіп көрсету сөздік қорды байыта, молайта түсетінін жазу тәжірибесі мойындатып отыр.

Емле ережесінің кемшін тұстарын түзетіп, сөздің ұтымды тұр-тұлғасын әдеби тіл нормасына айналдырудың тағы бір тәсілі – тіліміздегі дыбыс үндестігі заңын ескеру. Сөз тіркестерін жазылуы бойынша сірестіріп, дақпа-дақтап айту, өкінішке орай, тіпті актерлер мен диктордың, оқытушылар мен зиялылар аузынан да естіліп қалады. Сөйлемдегі сөздердің бір-бірімен ыңғайласып келуін сақтап, өзара үйлесімін бұзбай дыбыстаудың тиімді тұстарын емледе пайдалану дұрыс сөйлеу дағдысының қалыптасуын көп жеңілдетумен қоса тілді стильдік, лексикалық тұрғыдан да жетілдіре түсер еді. Осы тұрғыдан «жақсы көреді» тіркесіне екі басқа мағына үстемелеп қолдану (*көз жанары әрі ұнату*) тіл үйретуді қиындататынын әрі ыңғайсыздық тудыратынын тәжірибеден байқап жүрдік. Ең өкініштісі, оқырмандар ынтасын арттырмайды. Сырт көз – сыншыл. Осы кем-кетіктің орынын толтыру мақсатымен, *көзі жақсы көреді, алыстан жақсы көреді, түнде жақсы көреді* деген синтаксистік тіркестен ажыратып, фонетикалық принципті ұстанып, *анамды жақсыгөрем, ұлыңызды жақсыгөресіз, шәкіртін жақсыгөреді, ұстазымды жақсыгөрем, театрды жақсыгөрем* деп біріккен тұлғасын ұсынсақ, әдеби тіліміз үшін анағұрлым тиімді болар еді. Сонда ғана *жақсы көресіз бе, жақсыгөресіз бе?* дегенді ешбір қосымша анықтамасыз, мәнмәтінсіз-ақ ажырата алады.

Келеді мен *геледі* сөздерін ажыратып жазу да осындай принципке негізделмек. Қалау райды білдіретін көмекші сөз әрдайым *геледі* деп қана айтылады. *Мұрат келеді, Қуат келеді, автобус келеді* секілді синтаксистіктік тіркестегі мағыналық дербестігін сақтаған *келеді* етістігінен ажырату үшін фонетикалық принципті ұстанып, *оқығым геледі, көргісі геледі, барғың геледі, билегім геледі, үйренгім геледі, отырғыңыз*

геледі деп жазу ұтымды болмақ. Көсемше формасында бұл аталған сөз тіркестері кіріккен түбірге ұқсап та айтылады: *оқығымген, көргімген, барғымген, билегімген, үйренгімген*.

Өкінішке орай, бір сыңарының мағыналық дербестігі жоқ сөз тіркестері басқа туыс тілдермен салыстырғанда қазақ тілінде көбірек қолданылып жүр. Немесе орыс тілінде ең жиі айтылатын *купил, встретил* сөздерінің қазақ тіліндегі атауыш баламасы жоқ дегенге сену қиын. Оқырман бұл сөздерді сөздіктегі реестрден тауып алу үшін *сатывалды, қарсалды* деп біріктіріп жазсақ, олардан туындаған тұлғаларын да сөздікте көрсете алсақ, мәселе өз шешімін табар еді. Өте-мөте осы аталғандардай мағыналық дербестігі жоқ *алды, бер, көр, тұр, жүр, қой, түсу, қара* сөздерінің жазылуын реттеу арқылы қазақ тілінің емлесін едәуір жақсартып, оңтайлы етіп, тілімізді көркейте түсер едік. Мысалы, жазывалды, өшігівалды, айтавер, окивер, отыравер, жүревер, айтпайгөр, тындамайгөр, бермейгөр, катысыпжүр, оқыпжүр, айтыпжүр, беретұр, қарайтұр, отыратұр, белбайлау, тұратұр, тұрабер, беребер, әнсал, демал, құлаққой, көзтүсу, көзжету, көңілтүсу, жүрекайну, қолтию, ішкүю, басқосу, бастарту, күнгөру, колгою, колүзу, құлақсалу, көзбояу, таяқжеу, көзгетүсу, тұрагелу т.б.

Алтыншыдан, бір сыңарының тұлғалық та, мағыналық та дербестігі жоқ сөздерді біріктіріп жазу ешқандай да талас пікір тудырмауға тиіс. Оған *жек+көру, өмір+сүру, жас+өспірім сияқты сөздер жатады. Мұндағы жек, сүру, өспірім* сыңарларының ешқандай мағыналық, тұлғалық дербестігі жоқ. Сондай-ақ *бақилық* деп айтқанымызбен, бақи сөзі көп қолданыла бермейді. Сондықтан *мәңгі бақи, өмір бақи* деп бөле жармай, біріктіріп жазу сауаттылықты арттырады әрі жаңа сөздер туындайды.

Жетіншіден, орынды үнемдеумен қоса жаңа аталыммен лексикалық қорды молықтыратын тұстарды ескерген артықтық етпес еді. Оған *барсигеді* (барса игі еді), *келсигеді* (келсе игі еді), *барыппекен* (барып па екен), *деппең* (деп пе едің), *баралмайды* сөздері мысал болады. Ешкім бұл сөздерді *барып па екен, деп па едің* т.б. деп айта қоймайды.

Қорыта келгенде, біріккен сөздерді бірыңғай жүйені сақтап, үндесім мен үйлесім заңдылығына сәйкестендіріп, фонетикалық ұстаным бойынша жазу орфография мен орфоэпиялық норманы тиянактандырып, одан ауытқуға жол бермей, оқырманды шатастырмай, сауаттылықты арттыруды жеңілдете түсер еді. Сол арқылы тілімізді құрмет тұтқыза алар едік.

СӨЗДІҢ ЫҚШАМ ТҮЛҒАҒА АЙНАЛҒАН НҰСҚАЛАРЫ

Қазақ тілінің лексикалық құрамында сөздің ықшам тұлғаға айналған сынары өте көп. Мұндай сөздердің басым көпшілігі синонимдік сөз қатарының айрықша түріне жатады. Бұлар – белгілі бір жұрнақтың, буынның, дыбыстың сусып түсіп қалуынан, көп буынды сөздің аз буынды сөзге ауысуынан, демек сөздің ықшам тұлғаға айналуынан түзілген сөз нұсқалары. Мысалы, *барлығы/бәрі, ұл/оғыл, елеуіш/елек, қадірменді/қадірлі, аяулы/аялы, қаражат/қаржы, қаңғыру/қаңғу, жинау/жию, бағана/баған, түгесілді/түгеді, бақталас/бақас, ақпарат/ақпар, қожайын/қожса, қапшық/қап, масалаң/масаң, шынашақ/шынтақ, келінті/кепті, қалыпты/қапты, салыпты/сапты, іспек/ісік, қозыла/қозда, заһар/зәр, қасастық/қастық, жиырмасыншы/жиырманышы, қызықты/қызығлықты, жағымпаз/жағымпаз, егес/ерегес, мынандай/мынадай, қайсысы/қайсы, айтылды/айтылынды, жатқан/жатырған, туралы/турасында* варианттарының тілімізден алатын орны мен сыр-сипаты әрқалай. Поэзияда басым қолданатын жарыспа нұсқалар бар: *тотыдай/тотыдайын, сұңқардай/сұңқардайын, бүлінген/бүлген, сататын/сатарман, жөнелді/жөнеді, да/дағы, айтатұғын/айтатын, салатын/салатұғын*.

Белгілі бір жұрнақтың, буынның, дыбыстың сусып түсіп қалуынан, көп буынды сөздің аз буынды сөзге ауысуынан, демек, сөздің ықшам тұлғаға айналуынан түзілген синонимдер мынадай: *барлығы/бәрі, ұл/оғыл, қадірменді/қадірлі, аяулы/аялы, қаңғыру/қаңғу, түгесілді/түгеді, бақталас/бақас, ақпарат/ақпар, қожайын/қожса, қапшық/қап, масалаң/масаң, келінті/кепті, қалыпты/қапты*. Мұндай сөздердің бір бөлігі жергілікті ерекшелікке қатысты: *даяғашы/даяшы, аңызғақ/аңызак, сақаю/сауығу, кигіз/киіз, шаңғарақ/шаңырақ, бірдеңке/бірдеңе, шыңдау/шыңау, шығанда/шығада*. Белгілі территориялық шегі жоқ варианттар: *бүткіл/бүкіл, мыйсал/мысал, сыйтат/сыпат, аңғызғақ/аңызак, сондай/солай* т.б.

Тілдегі үнемдеу принципіне сәйкес айтылуы (артикуляциясы) ауырлау дыбыс элементтерінің өзгеруінен немесе түсіп қалуынан сөздің жаңа тұлғаға ауысуы басталады. Осы аталған үнемдеу теориясы фонетикалық өзгерістің жан-жақты салаларын қамти алады. Атап айтқанда, дыбыстардың тарихи алмасуы мен сөз тұлғасының ықшамдалуында болсын, жалпы тіл механизмі мен техникасын жақсартуда болсын, шеттен ауысқан сөздердің сол тілдегі дыбыстардың

артикуляциялық құрылымына бейімделуінде болсын үнемдеу (экономика) үрдісінің тікелей әсері бары анық.

Сөздің ықшам тұлғаға ауысуымен көне түрінің біртіндеп ығыса беруі басым. Мәселен, қазіргі қазақ тілінде сөз ортасындағы «ғ» дыбысының түсірілмей, о бастағы тұлғасымен берілуі кездеспейді: *жібергуші, билегуші, туғрасында, оқугушы, тұрғушы* емес, *жіберуші, билеуші, турасында, оқушы, тұрушы*. Ал өткен ғасырдағы өлең-жырларда бұл тәрізді жарыспа тұлғалар қатары жиі кездесетін. Соған қарамастан қазіргі тілімізде жарыса қолданылып жүрген ықшам вариантты сөз көп. Әрі вариант қатарларын қазіргі әдеби тіл нормасы негізінде ретке келтіруде болсын, орфографияда болсын, сөздерді біріктіріп немесе бөлектеп жазуда болсын бірқыдыру даулы мәселелердің сөз тұлғаларының ықшамдалу процесіне қатысты жағы баршылық.

Бүгінгі баспасөзде жарыса қолданылып жүрген сөздің ықшам тұлғаға айналған нұсқаларына мыналар жатады: *ажар - әр, алып - ап, әпкел - әкел, әкет - әпкет, анаусы - анауы, аңғалақ - жаңғалақ, арақатынас - арақатыс, арағырақ - арырақ - әрірек, арғыжақта - ақжақта, арықтау - ару, атауы - аты, ахуал - хал, ашымал/ашыма, газиз - әзіз - әз, әлгінде - әлгіде, әлпеті - әлпі, әпке - әпеке, әрдайым - дайым, әуелім - әуелі - әуел, бағана - бана - мана, бақталас - бақас/бахас, бақша - бау, бақыт - бақ, барлаушы - баршы, барлық - баршалық, барлығы - бәрі, бастапқы - басқы, батыңқы - батық, баурайы - бауры, бәлкім-бәлки, бәлсіну-бәлсу, бергіжақта-бержақта, бертіңгі-бергі-бертін, бозғылтым-бозғылт-бозғыл, бозалаң - бозаң - бозамық, болып - боп, босалаң - босаң, бөкпен - бөкпе, бұғыну - бұғу, бүлді - бүлді, біздіңше - бізше, біртектес - біртекті, дәмегөйлі - дәмелі, далаңқай - далаң, дүмбілез - дүмбіл, ғажайып - ғажап, едім - ем, едің - ең, еліктеу/елігу, еміспін - емен, еңгезердей - еңгезер, еңсегей (денелі) - еңсе, епсекті - епті, ерекше - ерек, ергежейлі/ергежей, ерегес - егес, жарма/жармақ, жекіру - жеку, жалшылық/жалдық, жастық/жасшылық, желаяқ-желдаяқ, жөнелді - жөнелді, жолшыбай - жолай, жиналыс - жиылыс, жұбату - уату, заһар - зәр, заһарлы - зәрлі, көмекей - көмей, күйбежек - күйбек - күйбең (қағу), кейбірі /кейі, қабат - қат, қадам - адым, қалбалақта - қалбақта, қалыңқы - қалық, қалып - қап, қанеки - қане, келіп - кеп, кілең - кіл, кішік - кіші, қамтамасыз - қамсыз, қамысақты - қамысты, қатылыста - қапыста, қасастық - қастық, қаһарлы - кәрлі, қаржасу - қаржу, қатынас - қатыс, қиралаң - қираң, қомақты - қомақы, қозда-қозыла, құмған/құман, құмшекер - секер.*

Ықшамдалумен байланысты қалыптасқан тұрақты сөз нұсқаларының жазылу нормасына қатысты талас пікір күні бүгінге дейін толастамай

келеді. Бұл – тіліміздегі ықшам тұлғалар мен біріккен сөздердің нормалануы әлі аяқталып бітпеуінің айғағы. Сөздің ықшам нұсқалары қазақ орфографиясындағы даулы мәселе болғандықтан, жеке көзқарастар жиынтығына сүйене отырып қорытынды жасау субъективтік қателерге ұрындыраы анық.

Баспасөз тілі мәдениетінің дамуы сөздің ықшам нұсқаларының әдеби тіл нормасы тұрғысынан бір жүйеге келуін қажет етпек. Олардың көп бөлігі жергілікті ерекшелікке я жалаң ауызекі сөйлеу тіліне жатады. Дегенмен, сөз тіркестеріне қарай сөздің бірен-саран ықшам варианты жарыса қолданылып жүр. Олардың ішінде *сол*, *бұл*, *ол* сілтеу есімдіктерінің өзінің соңындағы сөздің жетегіне еріп ықшам вариантқа айналуы тілде ертеден-ақ қалыптасып кетті.

Қазақ тіліндегі сөз тұлғаларының сөйлеу тілі ауанымен ықшам нұсқаға ауысуы сөз тіркестеріне байланысты. Тек сөз тіркесіне қарай қолданылатын ықшамдалған сөз нұсқалары да бар: *ол/о*, *едім/ем*, *едің/ең*, *едік/ек* секілді. Заңғар жазушы Мұхтар Әуезов атап өткендей, бұл жарыспа сөздердің «зәредей айырмашылығы, сәл-пәл өзгеше бояуы, әнтек үстеме реңі доминантының да, сыңарының да тілдік қорымызда сақталуына мүмкіндік жасамақ («Лен.жас», 05.11.1968). Мысалы, *о заман да бұ заман; о ғып, бұ ғып*; «Қара қидан орта қап ұрыспай берсе, о да қылған кедейге үлкен сыйы» (Абай). «Батыр мақтан сөйлемесен де о ғұрлы» (Абай).

Сөздің семантикалық көп пландығы неғұрлым нақтыланған, лексикалық жағынан дараланған ұғымды білдіретін жаңа сөздерді қажет ететіні белгілі. Сөйтіп қалыптан тыс көп мағыналылық сөздің ықшам нұсқаларының да саралану тенденциясын тудырады.

Сөздің ықшам варианттарының қалыптасуына да әсер еткен тіл заңдылығының ең негізгісі – сөздің айтылу тәсілін барған сайын жеңілдету, жетілдіру бағыты. Атап айтқанда, айтуға ауырлау бір я бірнеше дыбыстың сусуы, сондай-ақ қайталанып келетін буындардың ықшамдалуы, болмаса сөз тіркестерінің бірігу тенденциясына байланысты ықшамдалуы мұның айғағы бола алады. Қазіргі тіліміздегі сөздің ықшамдалған нұсқаларын тұлғалық ерекшелігіне қарай төрт топқа бөліп алдық. Олар: афerezис, синкопа, апокопа және сөз тіркестеріне қарай ықшамдалған түрі.

1. **Афerezис** немесе лексикалық единицалардағы басқы дыбыстың түсіп қалуы арқылы түзілген варианттардың қазіргі тілде сақталып қалғаны көп емес. Олардың да бір сыңары – жергілікті ерекшелікке яки сөйлеу тіліндегі қарапайым сөзге жататын варианттар: *нәменгер/әменгер* (көнерген сөз), *нұсқын/ұсқын*, *недәуір/едәуір*, *қинабатты/қинабат*

инабатты, мәгар/егер, гаяр/аяр т.б. Бұндай сөз нұсқаларының ертеректегісі толық түрі екеніне олардың этимологиясы дәлел бола алады. Мәселен, *нұсқын/ұсқын, милан/ илан* варианттары бастапқы «нұсқа», «ми» түбірлерінен түрленген сөздер екені күмән келтірмейді. Олардың толық сынары қарт адамдардың сөйлеу тілінде қазірге дейін ұшырасып қалады. Солай дегенмен қазіргі *ұсқын, илан* сөздері бастапқы *нұсқа, ми* тұлғаларынан мүлде алшақтап кеткен. Демек, сөз нұсқаларының толық түрін ықшам сыңарының алмастыруы сөз тұлғаларының мағыналық өзгерісіне де ықпал етсе керек.

Афerezис арқылы түрленген варианттардың әртүрлі стильдік реңкіне қарай қазіргі тілде қолданылып жүргендері мыналар: а) мағыналық жағынан сараланған жарыспа тұлғалар: *жұбаныш-уаныш, жұбату-уату, нақыл-ақыл, тажал-ажал, ғайып-айып, қазір-әзір, балтамсадай-алтамсадай, hareket-әрекет, самарқау-марқау, ғылым-ілім*; ә) орфографиялық норма арқылы ажыратылып белгіленуі қалыптасқан тұлғалар: *иесіз-есіз, ұру-ру*; б) шығу тарихы еліктеу мәндес сөздерді танытатын жарыспа тұлғалар: *мызың-ызың, шүңгиген-үңгиген, шүңірек-үңірек, сасқалақта-асқалақта*. Алайда бұлардың бір сынары актив қолданылса, екінші сынары стильдік реңкіндегі айырмашылыққа қарамастан сирек қолданылады.

Тілге ертерек кезде енген араб-иран сөздерінің афerezиске ұшырағаны бар: *қажет-әжет, хал-әл, ғашық-ашық, хазірет-әзірет*. Кірме сөздердің афerezиске ұшырауына халық этимологиясының да әсері болса керек. Мысалы: *жүзім/үзім* варианттарының ықшам сынары – қарт адамдардың сөйлеу тілінде жиі байқалатын қарапайым сөз. Бұл оны «үзу» мағынасымен байланыстырудан қалыптасуы мүмкін. Ғылым-ілім деп, «ғашық» сөзін «ашық», кейде «асық» деп ықшамдаудан да осындай себептерді аңғаруға болады. Ғ.Мұсабаевтың байқауынша, әсіресе «шеттен кірген сөздің фонетикасын өзгертіп, қазақшалап айтқанда, олар бұл сөздердің түпкі мағынасына жақындатуды көздемейді, қалай да қазақ тіліндегі байырғы, таныс сөзіне жақындатуды нысана етеді» [76, 115].

2. **Синкопа** сөз ортасындағы бір я бірнеше дыбыстың сусуынан түзілген сөз нұсқалары қазіргі тілде жиі ұшырайды. Синкопа түбірде де, қосымшада да, олардың аралығында да, сөз тіркестеріне қарай да кездесе береді. Қазақ тіліндегі синкопаның афerezистен мынадай елеулі айырмашылығы бар: а) синкопаның морфологиялық вариантқа қатысты түрлері жиі кездеседі; ә) синкопаның кейбір түрлерінің вариант қатары көбірек. Бұл олардың ұзақ уақыт бойы біртіндеп қалыптасып келуін аңғартса керек. Мысалы: *сытайышылық/сытайылық/сыпалық, тарымышылық/таршылық/тарлық, жұбауратты/жұбатты/жуат-*

ты/уатты, бұрқырату/бұрқату/ бұрқау, барасыңыз/барасыз; б) синкопада сөздің әр бағытта ықшамдалуы мүмкін:

жұмырық	бүтіл
жұмылдырық	бүткіл
жұдырық	бүкіл

Сөз ортасындағы дыбыстардың тұрақсыздығына қарай қазақ тілінде синкопаның бірнеше түрі кездеседі: а) қ, г, к, г шұғыл дауыссыздарының тұрақсыздығынан түзілген сөз нұсқаларының баспасөзде жарыса қолданылып келгендері бар: тағлым/тәлім, мағлұмат/мәлімет, әрегідік/әредік/әрелік, бағана/бана/мана, суғару/суару, бұлға/бұла, уақыт/уақ, жиіркену/жирену, сойқанды/соянды. Дауыссыз дыбыстардың сақталып айтылуы жергілікті ерекшелікте басымырақ: құмған/құман, ештеңке/ештеңе, кигіз/киіз, еңкіс/еңіс, еге/ие, шаңғарақ/шаңырақ, аңызғақ/аңызақ. Бұл құбылыс тарихи фонетикамен байланысты зерттей беруді қажет етеді. Қазіргі говорларда ұшырасып қалатын сағ, ұрұғ, суғар, тегермен, жігірме сияқты көне тұлғалардың Орхон-енисей жазуларында кездескені белгілі. Ж.Доскараев көне дәуір жазбалары мен туыс тілдер фактілеріне сүйене отырып, сөз құрамында қ, г, к, г дыбыстарының келуін ерте кездегі үйсін, қаңлы тайпалары тілімен байланыстырады [89,146]. Түрколог ғалымдар вариант қатарларында үстемелеп айтылатын қ, г, к, г дыбыстарын көне түрік тілінен қалған рудименттік элементке жатқызады [102,151]. Қазіргі суғару/суару параллельдерінің қалыптасу жағдайы бұл жайында кейбір мәліметтер беруге тиіс. Тіліміздегі «су» сөзінің көне дәуірден бері суқ/суғ/суб/су болып тұлғалық өзгеріске ұшырап келгеніне жазба ескерткіш материалдары мен туыс тілдер фактісі дәлел болады дедік. Демек, «су» сөзінің көне варианты «суғару» тұлғасында сақталып қалған десек, ол мынадай дыбыстық өзгеріске ұшырап келген сияқты: суғару/субару/сувару/сууару/ суару; ә) «һ» әрпінің тұрақсыздығы: заһар/зәр, қаһар/кәр, шаһар/шәр; б) сонор дыбыстардың (л, р, н, у) тұрақсыздығы - түркологтар назарын көбірек аударып жүрген құбылыстың бірі [47, 279; 148, 290]. Мысалы, жыбырлауық/жыбырлақ, жекіру/жекеу, ерегес/егес, меруерт/мерует, быртық/бытық, жоңырышқа/ жоңышқа, қатынас/қатыс, бұғыну/бұғу, сырғанақ/сырғақ, бәлсініп/ бәлсін, жауынгер/ жаугер, әншейін/әшейін, мыйсал/мысал, найзағай/ нажағай. Сонор дыбыстардың ішінде л-дың сусуы арқылы түзілген сөз нұсқасы бәрінен де көбірек. Бұл құбылыс барлық дерлік говордан байқалды.

Әсіресе оңтүстік пен оңтүстік шығыс тұрғындары тілінде жүйелі түрде ұшырап отырады [89, 9; 48, 14]. Жергілікті ерекшелік пен қарапайым сөйлеу тілінде түбір мен қосымша аралығында «л» әрпінің сусуы жиі байқалады. Мысалы: етістікке шартты райдың *-са, -се*, есімшенің *-ған, -ген, -қан, -кен* және болымсыз етістіктің *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* жұрнағы жалғанған кезде түбірдегі «л» түсіп қалады: *болса/боса, келсе/кесе, болған/боған, келген/кеген, болма/бома, келме/кеме* т.б. Говорларда сөз ортасындағы «л» дыбысының түсіп қалуының бұдан басқа түрлері де бар: *милау/мияу, мылжың/мыжың*.

Сөздің ықшам тұлғаларының қазіргі баспасөзде жарыса қолданылып жүргендері бар: *мұқылым/мұқым, босалаң/босаң, қылмыңдау/қымыңдау, ләйлім/ләйім*. Сөз тіркестеріне қарай сонор «л»-дің түсіп қалуы – тіліміздегі ең бір сыпатты ерекшелікке жатады: *сол жақ – со жақ, бұл жақ – бұ жақ*.

в) Қатаң және ұяң дыбыстарының тұрақсыздығын танытатын сөз тұлғалары: *қабат/қат, баданадай/ банадай, далбақтау/ далақтау, сыбдыр/сыбыр, ербей/ерей, тамыздық/тамызық, әлпеті/ әлпі, ұсақ/ уақ, еміздік/еміздік, әншілдік/әншілік, жамылтқы/ жамылғы, дардай/дарай*. Дауысты дыбыстардың тұрақсыздығы да сирек кездеседі: *буыршың/бұршың, замғау/замғу, дауасыз/даусыз*. Олардың көпшілігін орфоэпиялық вариантқа жатқыздық. Қазақ тіліндегі синкопа да басқа фонетикалық құбылыстар тәрізді үнемдеу, сөздің айтылу тәсілін жеңілдету, мағыналық дәлдігін арттыру принципіне негізделеді.

Жеке сөздердің синкопаға ұшырауының басты заңдылығы мынадай: а) көп буынды немесе қайталанып келетін дыбыстары бар сөздердің ықшамдалу тенденциясы: *қарағашым/қарғашым/ қарғам*; ә) екі дауыстының қатар тұруы қазақ тіліне тән құбылыс емес. Сондықтан сөз құрамындағы бір дауыссыздың сусып қалуы көп жағдайда онымен қатар тұрған дауысты дыбыстың да ықшамдалуына себеп болады: *қатынас/қатыс, мұқылым/мұқым, уақыт/уақ*. Қазақ тіліндегі түбір сөзде екі дауыссыздың қатар келуі сирек. Соған орай екі не одан да көп буынды сөздерде қатар тұрған дауыссыздардың бірінің түсіп қалуы жиі кездеседі. Мысалы: көне түрік тіліндегі *оттыз, тоққуз, секкіз* сөздерінің қазіргі тілде отыз, тоғыз, сегіз сыңары қалыптасты. Бұған қазіргі тілде қатар қолданатын *отырғанмын/отырғамын/ отырғам, достым/досым, қолбасшы/қолбасы* сөз нұсқалары мысал болады.

Екі дауыссыздың қатар тұруы түбір мен аффикстер арасында кездесе береді. Әйткенмен мұнда да олардың бір дауыссызының түсіп қалуы

жігі ұшырайды: қомақты/қомақы, мынандай/мынадай, атағанбыз/атағамыз, барасыңыз (көне)/барасыз, әлгінде/әлгіде, қалашақ/қалық, бендешілік/бенделік. Кейде сөздің бір я екі буынының ықшамдалуы мүмкін: сыпайышылық/сыпайылық/сыпалық, бақталас/бахас, жалбарыну/жалыну. Олардың көп бөлігі – морфологиялық сөз нұсқалары. Синкопа үндестік заңына сәйкес сөз құрамындағы дыбыстардың алмасуын тудыруы мүмкін. Мысалы: л/д: биязылану/бияздану, л/т: жасшылық/жастық, л/р: бұрқылдан/бұрқырап, з/ж: найзағай/нажағай, з/д: заразап/зардап, т/й: бітік/биік, н/й: десеңші/десейші. Синкопа сөз тұлғаларының метатезалық өзгерісіне де ықпал етуі мүмкін: біржолата/біржола/біротала.

3. **Апокопа** – сөз соңындағы дыбыстың сусуы арқылы ықшамдалуы. Қазақтілінде олардың мынадай түрлері бар: а) кірмесөздердің соңындағы элементтердің сусуы. Иран сөздері: дост/дос, раст/рас, тахт/тақ (трон), бахт/бақ, реңк/рең, уақыт/уақ, дара/дар; орыс сөздері: минута/минут, газета/газет. Қазіргі тілде бақыт, реңк сөздерін есептемегенде, бұл варианттардың толық сыңарлары қолданылмайды; Дост, раст, тақт сөздері өткен ғасырдағы өлең-жырларда ғана кездеседі. ә) сөйлеу тіліндегі карапайым сөздер: айдаһар/аждаһа, еді/ед; б) өлең ұйқасында буын өлшеміне қарай: замана/заман, құдайа/құдай/құда, нышана/нышан; в) мағыналық саралануға байланысты сақталған ықшам варианттар: жидек/жиде, тақтай/тақта; г) көнеленген жұрнақтардың келуінен түзілген жарыспа тұлғалар: -қ, -к: бұғанақ/бұғана, ұлық/ұлы; -н: әдейін/әдей, жауһазын/жауһаз; -м: жазғытұрым /жазғытұры; -ки: әнеки/әне; -т: салғырт/салғыр, мұрсат/мұрса, әлпет/әліп. Бұл варианттардың да бір бөлігі – морфологиялық тұлғалар.

Кейбір сөздердің ықшамдалуына аферезис, синкопа немесе апокопа араласып келеді: жұбауратты/жұбатты/жуатты/уатты, хайуанат/хайуана/хайуан/айуан, қадам/қадым/адым, газиз/әзіз/әз, біржолата/біротала/біржола, найзағай/нажағай/ажағай, отырғанмын/отырғамын/отырғам.

Мұндай жарыспа тұлғалардың қазіргі баспасөзде қолданылу, нормалану дәрежесі бірдей емес. Ықшамдалу үрдісінде қалыптасқан сөздердің қазіргі әдебиетте өткен кезбен салыстырғанда анғұрлым аз ұшырауы – әдеби тіл нормасы әсерінің артуының дәлелі. Алайда қазіргі ықшам тұлғаларға байланысты вариант қатарының бір жүйеге келуі түбегейлі қалыптасып кете қойған жоқ. Әсіресе сөз тіркесіне қарай ықшамдалған тұлғалар жайлы әртүрлі пікір күні бүгінге дейін толастаған емес.

Сөздің семантикалық көп пландығы неғұрлым нақтыланған, лексикалық жағынан дараланған ұғымды білдіретін жаңа сөздерді қажет ететіні белгілі. Сөйтіп қалыптан тыс көп мағыналылық сөздің ықшам варианттарының да саралану тенденциясын арттырады. Мәселен, әдеби тілдегі «уату» сөзі - *жұбату* сөзінің ықшам варианты. Қазір олардың стильдік айырмашылығы ап-айқын. *Уату* - жылағанын қойғызу. «Қозыға жарауымнан біраз бұрын, ойнатып *уатпап* па ем байдың ұлын?» (С.Торайғыров). *Жұбату* – көңілін тыныштандыру, алданыш еткізу мағынасында қолданылуға икемделді. «*Жұбатпас* көңілімді құр өлеңім» (Жамбыл).

«Бопты, кепті дейтін сақау тіл жоқ – деп, тағы бір авторымыз *алып/ап, келіп/кеп, қалып/қап, салып/сап, болып/боп, қылып/қып, едім/ем, едің/ең, білемін/білем* тәрізді жарыспалардың қолданылу заңдылығына күмән келтіреді. Дегенмен де қазіргі тілде тұрақты түрде кездесетін ықшам варианттардың біразына ортақ мынадай ерекшелігі назар аударарлық. Жеке тұрғанда яки контексте мағыналық дербестігін сақтаған жағдайда мұндай сөз нұсқаларының әрдайым толық түрі қолданылады. Мысалы: «Қарт Иван Ысқақты шығара *келінті*» (Ғ.Мұстафин). Мұндағы «*келін*» сөзі мағыналық дербестігін сақтап тұр. Ал «Мен әлі күнге дейін өзімнен үлкендеу адамды көрсем, «Қаныш аға» дегім *кеп* тұрады» (Ә.Тәжібаев) десек, мұндағы «*кеп*» сөзі мағыналық дербестігінен айырылып, көмекші қызмет атқарып тұр. Осы тәрізді «жиналыста *болыпты*», «концертте *болыпты*», «үйде *қалыпты*», «қаладан *келінті*» тіркестерінде *болып, қалып, келіп* сөздерін толық тұлғасын сақтап айтсақ, «*естімеген боп*», «*отыра қап*», «*жүргісі кеп*» тәрізді сөз тіркестерінің мағынасыз сынарының ықшамдалу арқылы аффикске айналу бағыты аңғарылады. Олардың айтылуы: «*отыраған*», «*жүргісіген*».

Бәйгі *алып* қайтты (С.Сейфуллин), Көзін шүберекпен таңып *апты* (М.Әуезов), Ентелеп *келіп* қалды (З.Шүкіров) Ал енді ұрыссын *кеп* («Лениншіл жас»), Болыс *болып* сайланды (С.Мұқанов), Қожа бой-бой *боп* терлеп (О.Бөкеев), Әңгіме *қылып* айтып (М.Әуезов), Аңшылықты кәсіп *қып* (С.Мұқанов) секілді мысалдардан да сөздің толық формасының қолданылатын кезін байқаймыз. Көмекші етістікке айналып, мағыналық дербестігін жартылай немесе толықтай жоғалтқан сөздің дерексіз сынарының өзі тіркескен сөзбен кірігіп, қосымшаға, демек, аффикстік қызметіне икемделе бастауы тіліміздің морфологиялық жүйесінің даму барысында бұрын да байқалатын. Демек, аталған жарыспа тұлғаларының қолданылуы – тіліміздің күрделене түсуінің, оралымдылығын арттыра түсуінің тағы бір айғағындай.

КІРІККЕН СӨЗДЕР

Тіл мәдениетін арттырудың басты шарты – бүкіл жұртшылыққа ортақ жазба әдеби тіліміздің нормасын қатаң сақтау, емле ережелерін басшылыққа алу, сөз қолданудағы ала-құлалыққа жол бермей, бірізділікті сақтау мәселесі бүгін таңда өткір күйінде қалып отыр. Аға ғалымдараымыздың айтып келгеніндей, қайбір тілде болмасын сөз атауларының барлығы бірдей өзінің бастапқы қалпында я түрінде қалып қоя бермей, заман озған сайын дыбыстық, тұлғалық өзгеріске ұшырап отырғаны белгілі.

Тіліміздің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық құрылымының дамып жетілу барысында сөз тіркестеріндегі мағыналық дербестігі жоқ сыңары ықшамдала түсіп, біртіндеп кіріккен атауыш сөзге айналып отыруы – жалғамалы (агглютинативті) тілдерге тән үрдіс. Қайсыбір сөз тіркесі тарихи даму барысында ықшамдала түсіп, танымастай тұлғалық өзгеріске ұшырап, кіріккен атауыш сөзге айналып, сөздік құрамды байыта, молықтыра түсті.

Мәселен, *тұра келді-түрегелді, бара тұрған- баратын, жоқ алды - жоғалды, көк пен көк - көкбеңбек, бүгін - бұл күн, биыл - бұл жыл, өйдеуінің - олай деуінің, өстіп - осылай етіп, ышқыр - іш құр, бүйтіп - бұлай етіп, бүйдеді - былай деді, сүйдеді - солай деді, неғып - нағып-не қылып, әрмен - әрі таман, бермен - бері таман, ойпырмай - ой пірім-ай, япырмай - япірім-ай, ойбай - ой, ұмай-ай, алып кел - әпкел-әкел, алып бар - апар, олай етіп - өйтіп, бұлай етіп -бүйтіп* деп, сөздің толық тұлғасын да, оның ықшам, кіріккен нұсқаларын да, қатар қолданып жүргеніміз белгілі.

Қазақ тіліндегі біріккен сөз бен кіріккен сөз орыс тіліне «слитные слова» деп қана аударылады. Өйткені орыс тілінде біріккен сөздер ғана бар болғанымен, кіріккен сөздер жоқ. Кіріккен сөз – жалғамалы тілге, оның ішінде түркі тілдеріне тән морфологиялық құрылым.

Біріккен сөздерге, олардың орфографиясына қатысты әр алуан пікір болғанмен, о бастағы сөз тіркесі нұсқасынан мүлдем өзгеріске түскен кіріккен сөздер ешбір күмән тудырмайтын басы ашық атауыш сөз тұлғасы, сөздік құрамды еселеп молықтыра түсетін аталымдар. Кіріккен сөз – ана тіліміздің фонетикалық, лексикалық әрі морфологиялық құрылымының одан әрі дами, молыға түсуін айғақтайтын тілдегі оңтайлы өзгеріс. Осыны ескеріп, кіріккен тұлғалардың бұрындары жергілікті ерекшелікке немесе ауызекі сөйлеу тіліне жатқызылып кел-

геніне қарамастан, бәрін дерлік түгелдей әдеби тіл өлшеміне жатқызып, қолданысқа енгізуіміз қай-жағынан алсақ та тиімді.

Біріккен сөздің құрылымы тілдің тарихи даму барысында тұлғалық өзгеріске ұшырап, кіріккен сөзге айналып кеткендері бар. Бұлар — құрамындағы сыңарлары әр алуан дыбыстық өзгеріспен ықшамдалған, біртұтас дыбыстық құрамға көшіп, біртұтас лексикалық мағынаны білдіретін, бір екпінмен айтылатын атауыш сөздер. Мысалы, *қолғанат, әкел, әкет, белбеу, қайтіп, сөйтіп, ашудас*.

Олардың қайсыбірінің сыңарларының аражігі сақталмай, ажыратуға келмейтіндіктен кіріккен сөз ретінде танылмай кеткені де аз емес. Мысалы, *былтыр, биыл, табалдырық, қарлығаш, сексен, тоқсан, ағайын, білезік, бүгін, бүрсігүні, әжептәуір, қызғыш, қарақат, отағасы, сәресі, бірдеме, біресе*, түрегел секілді сөз тіркесінің ықшамдала түсіп, кіріккен атауыш сөзге айналғаны аңғарыла бермейді.

Морфологиялық сөз нұсқаларының бір тобы кіріккен тұлғаларға қатысты. Бұлар — әр алуан тәсілмен біріккен сөз тұлғалары. Оның ішінде жүйелі түрде ұшырасатын ең сыпатты ерекшелікке *ж/й* дыбыстарының алмасуы жатады. *Ж/й* дыбыстарының алмасуы — қазақ тілі говорларының көпшілігінен байқалатын ерекшелік. Бұл сөз тіркесінің кіріккен сөзге ауысу бағытымен байланысты. Мысалы, *алып кет — әпкет — әкет, сол жақ — со жақ/сояқ, бұл жерде — бұ жерде/бүйерде, сол жерде — со жерде/сөйерде, солай еткені — сөйткені, алып бер — әпер, алып бар — апар, күнге дейін — күнгеше, келген соң — келгенсін, осылай етер — өстер*. Жарыспа варианттардың бірін ғана әдеби норма деп анықтарда олардың морфологиялық тұрғыда жетілген сыңарын таңдау көптеген тіл тәжірибесінен белгілі. Сөздік құрам осындай жолмен де молығып отырған.

Кіріккен сөзді қолданысқа ендіруде әдеби тілді байыта, жетілдіре түсу тұрғысынан екі нәрсені есте тұтқанымыз абзал. Кіріккен сөздердің синтаксистік және басқадай сөз тіркесімен жарыса айтылатындары аз емес. Оның себебі олардың білдірер мағыналық реңкінің өзгешелеу екенімен түсіндіріледі. Мысалы, «сол жақта» тіркесінің білдіретін екі мағынасы бар: 1) сол айтылған жерде, 2) сол қолға бұрылған жақта. Ал «сояқта» кіріккен сөзі бір ғана «сол айтылатын жерде» деген мағынаны білдіреді. *Қайтеді-қалай етеді, қайтіп-қалай етіп, өстіп- осылай етіп, сөйдеді-солай деді, бүйдеді-былай деді, сосын-сонан соң, сосынғы-сонан соңғы, барғасын-барған соң* жарыспалы да мағыналық жағынан сәл-пәл болса да өзгешелеу.

Екіншіден, кіріккен сөз бен сөз тіркесі жарыса қолданылмай, бірін ғана әдеби тіл нормасына жатқызу керек болған жағдайда

морфологиялық тұрғыдан неғұрлым жетілген, оңтайлы сөз формасы ретінде кіріккен сөз тұлғасын таңдау тиімді болмақ. Басқа кезде қай сөз нұсқасы басымырақ қолданатынына, изоглосына қарап анықтасак, кіріккен сөздің сөз тіркесінен артықшылығын, епетеілі атауыш сөз екенін ескеріп, шағын аумақта ғана қолданатынына қарамастан, әдеби тіл нормасына жатқызамыз. Мысалы, *бой ұсыну-бойсұну, ой пірім-ай- ойтырмай, бара тұрған- баратын, жоқ алды-жоғалды* жарыспаларының соңғы нұсқасы ғана әдеби тіл нормасына жатады.

Көп буынды сөздер секілді сөз тіркесінің де уақыт озған сайын тұлғалық өзгеріске түсіп отырғаны белгілі. Сөз тіркесінің осылайша, ықшамдала келіп, кіріккен түбірге айналуынан түзілген морфологиялық сөз нұсқалары мынадай: *алып кет - әпкет -әкет, қалай етесің - қайтесің, осылай етер - өстер, арғы жақта - аржақта, алдыңғы күні - алдыңғүні, барған соң - барғасын, бір уақыт - біруақ - бірауық, барса игі еді/барсигеді, кеш болған соң - кешкісін, келе жатыр/келатыр/келеятыр, бара жатыр/баратыр/бараятыр, өне бойы - өнбойы, қалай етсе - қайтсе, қалай етейін - қайтейін, анда-санда/шанда, олай етпесе - өйтпесе/үйтпесе, бұл жақ-/бұяқ, бұлай деу - бүйдеу/бидеу, былай ету-бүйту, қайжақта/қаяқта, қайжерде/қайерде, олжақ-ожақ/ояқ, олайдеме-өйдеме/үйдеме, олай ету-ойту/үйту, олай еткені-өйткені/үйткені, бой ұсыну - бойсыну/бойсұну, не қылып - неғып/нағып.*

Бұлар – әр алуан тәсілмен біріккен сөз тұлғалары. Осындай жолмен түзілген жарыспа тұлғаларды вариант қатарларының фонетикалық емес, морфологиялық түріне жатқызған дұрыс сияқты. Мысалы, *жс/й* дыбыстарының алмасуы жеке тұрған сөздердің ешқайсысында кездеспейтіні белгілі. Ол тек сөз тіркестерімен, олардың ықшамдалуы арқылы кіріккен сөз тұлғаларына ауысу бағытымен байланысты.

Толық тұлға	Ықшам тұлға	Кіріккен тұлға
сол жер	со жер	соер-сөйер
бұл жер	бұ жер	бұер-бүйер
қай жер	—	қаер-қайер
ол жер	о жер	ойер-өйер
ол жақ	о жақ	ояқ
сол жақ	со жақ	сояқ
бұл жақ	бұ жақ	бұяқ
қай жақ	—	қаяқ

Қазақ тілінде екі дауысты дыбыс қатар тұрмайтындықтан, сонор «й» дәнекер ретінде селбесіп тұр. Екі дауысты дыбыс қатар келмейтін жағдайда қысқа «й»-дің естілмеуі де мүмкін. Мысалы: жергілікті жерде айтылатын *келе жатыр/келеятыр/келатыр, бара жатыр/бараятыр/баратыр*, сол сияқты жеке адамдардың сөйлеу тілінде айтыла беретін *оқып жатыр/оқыватыр, жазып жатыр/жазыватыр* тәрізді сөз нұсқалары – мұның айқын айғағы. Мұнан сөз тіркестерінің мағыналық дербестігі жоқ сыңарларының аффикске айналатынын көреміз. Сөйтіп бұл үрдістен сөздің айтылуын жеңілдету, ықшамдау арқылы сөз тіркестерімен берілетін мағынаны бір ғана сөзбен беру сияқты даму тенденциясы сезіледі. Әртүрлі сөздің бірігуі арқылы да морфологиялық варианттың түзілуі мүмкін: *көзілдірік - көзәйнек, күнбағыс - күнбағар*.

Біріккен сөздердің емлесін орнықтыруда тілді шұбарлауға итермелейтін ала-құлалық пен тұрақсыздықты аластауға жағдай жасай отырып, тілді байытуға, оның түрлі амал-тәсілдерін жетілдіруге септігі тиер, ықтимал басқа да жайларды есте тұтқанымыз абзал. Кіріккен тұлғалардың емлесіне қатысты даулы мәселенің ғылыми дұрыс шешімін табуға болатынына сөз қолдану тәжірибеміз дәлел. Аталған жарыспа тұлғалардың әдеби нұсқасын анықтауда ескерусіз қалдырмауға тиісті жәйттер баршылық. Көптеген сөздер тіркес күйіндегі білдіретін мағынасынан өзгешелеу болғандықтан, лексикаланып кеткен бір бүтін сөз ретінде танылмақ. Оған *алып кел - әпкел - әкел, бір уақытта - біруақта, бұл күн - бүгін, сонан соң - сосын, деген соң - дегесін* сөздерінің қолдану ерекшелігі айғақ болады. Баспасөзде жиі қолдану барысында морфологиялық сөз нұсқаларының кіріккен түрі мағыналық өзгешелігімен, стильдік реңкімен ажыратылып, жеке сөздерге айналып кетуі байқалуда. *Қалай емесің* (не істемекшісің) - *қайтесің*, тиіспей-ақ қой, *олай еткені - өйткені* сөздері де қолдану сәтіне қарай ажыратылады.

Бастапқы сөз тіркестерінің ықшамдалуынан барып кірігіп кеткен түбірлерді мағыналық, стильдік, контекстік, интонациялық реңкте ажыратып қолдану жиі ұшырайды. Мәселен, *«заттарыңды алып кел»*, *«заттарыңды әкел»* тіркестерінің контекстегі ой екпіні мен интонацияға байланысты бірде толық, бірде ықшам вариантын қолдануда айырмашылығы болғанмен, бірін-бірі алмастыра алады. Ал *«әкел қолыңды»* («бер» мағынасында), *«әкел бері»* («өзіме бер» мағынасында) тіркесіндегі *әкел* сөзін оның толық түрімен ауыстыруға келінкіремейді. Демек, сөздің ықшам нұсқасы – әдеби тілдің сымбатына нұқсан келтіретін зиянды құбылыс емес, көптеген тілдердің даму үрдісінде байқалатын нәтижелі қозғалыс екен. Осы жағдайлар ықшам

тұлғалардың әдеби нормаға сай реттелуінің күрделі процесс екеніне айғақ бола алады.

Кіріккен түбір сөз тіркесімен берілетін мағынаны бір ғана сөзбен беру сияқты даму бағытын танытады. Демек, сөздердің бірігуі – қазақ тіліндегі жаңа сөз тудырудың өнімді тәсілінің бірі. Сөз тіркестерінің мағынасыз сыңарының ықшамдала барып, қосымшаға айналу үлгісіне «*тұрған*» сөзінің - *тұғын*, -*тын* болып өзгеруі жататыны белгілі: *бара тұрған* > *баратұғын* > *баратын*, *айта тұрған* > *айтатұғын* > *айта-тын*. Синтаксистік тіркестің мағыналық дербестігі жоқ сыңарының энклитикаға ұшырауы нәтижесінде аффикске айналуы – әртүрлі тілдер тарихынан кездесетін құбылыс. Лингвист ғалымдар ол жайында: «Сокращение длины слов, наблюдаемое во многих индоевропейских языках, также свидетельство улучшения языковой техники», – деп тұжырымдайды [120,305].

Дегенмен, халық тілінде кездесетін ықшам тұлғалардың әдеби тілге ене алмай жүргендері аз емес. Мысалы, *сонан соң/сосын*, *айтқан соң/айтқасын*, *барған соң/барғасын*, *істеген соң/істегесін*, *корген соң/көргесін* т.б. Бұл олардың әдеби тілде, орфографияда қалыптасып кеткен дәстүрге сай келмеуінен немесе тар территориялық шектен аса алмауынан деп жүрміз.

«Кем-кетіксіз тіл болмайды», – деген екен атақты бір ғалым (нет идеальных языков). Әрдайым тілімізді марапаттап келдік. Бұл дұрыс та шығар. Алайда емлеге өзгеріс енгізер сәттегі көздейтін басты мақсатымыз – көңіл көзін әрірек жүргізіп, тіліміздің тартымдылығын төмендетіп, табиғилығын кемітетін, кем соғар тұстарын ескеріп барып, шешім қабылдау керек екені анық. Бай да бедерлі, бейнелі де нақышты тіліміздің ертеңін ойласақ, бұл мәселені аттап кете алмаймыз. Нұргелді Уәлиевтің: «Қазақ тілінің де құрылым жүйесінің өзгеру, даму заңдылығын айқындап, жазу нормасына да ішінара өзгеріс енгізіп отыру қажеттігі туады» [168,7] – деп айтқанындай, тіліміздің тұрпат-тұрқын жақсарта түсіп, көріктендіретін емледегі тиімді өзгеріс түріне және біреу мысал келтіре кетелік.

Емлені икемді ете түсуге қатысты үлкен мәселе кіріккен түбірдің шегі мен әдеби тілге жататын сөз формасын анықтау екені белгілі. Тілдегі варианттылық тіліміздің тарихи дамуының бір айнасы, елесі іспеттес дедік. Сөздердің лексикалануы мен жаңа сөз тұлғаларының пайда болуынан грамматикалық формалардың да өзгеріп жетіле түсу бағыты сезіледі. Әдеби тілге қатысы жағынан әр алуан мұндай сөз тұлғаларының көркем әдебиет пен мерзімді баспасөзде жаппай қолданылып жүргендері аз емес: *сосын/сонан соң*, *сосынғы*, *барғасын/*

барған соң, келгесін/келген соң, айтпаппек/айтпап па едік, өткізбеппек, отыраған, қартайғасын, айтқысыген, біруақ/бір уақыт мысалынан да екі, кейде үш сөздің ықшамдалып кірігуінен жаңа сөз тұлғасының туындағанын көреміз. Бір сыңары әдеби тіл нормасына жататын: *бұйту/биту, сөйту/сүйту, әкел/апкел, әкет/ апкет* типтес сөз нұсқалары – сөз тіркестерінің кірігуінен лексикаланып кеткен атау тұлғалар. *Түрегелді (тұра келді), баратын (бара тұрған)* типтес сөздердің о бастағы тіркес формалары қазір айтылмайды.

Сөз тіркестерінің осылайша бір сыңарының энклитикаға ұшырап, аффикске айналуы сөз тудырудың ертеден келе жатқан өнімді тәсілі екенін ескеріп, емлеге оңтайлы өзгеріс енгізу мүмкіндігін әлі де болса ойластыра бергеніміз абзал. «Біз деген шынында да жалқау халықпыз ғой. Себебі не айтсақ та «жатырмыз» деген сөзді қосып айтпасақ, ішкен асымыз бойымызға тарамайды. Мәселен, «мал бағып жатырмыз», «жұмыс істеп жатырмыз», «отын жарып жатырмыз». Көрдіңіз бе, тіпті отынды да жатып алып жарамыз. Жалқаулықтың бұдан асқан үлгісі бар ма екен, сірә», – деген екен бір редактор («Өркен, №12, 12 1992). Әзілде де шындық бар демекші, мағыналық дербестігі жоқ сөздердің сөйлемдерде қаптап тұруы тілімізді көркейте алмайтыны анық.

80-жылдары Алматыдағы бір орыс мектебі оқушысының сыныптағы орыс балаларын айтпағанның өзінде, тіпті қазақ балаларының да ана тілін үйренуге құлқы болмай, күліп, мысқылдап, сабақтың дұрыс өтуіне кедергі жасайтынын өкінішпен жазғаны есімде. Расында да, «отын жарып жатыр» деген сөз тіркесін орыс баласына ұғындыру – қиынның қиыны. Неге жатыр? деген сұрақтың оның көкейінде тұрары анық. Бір қаламдасым түркі тілін зерттеп жүрген Дания елінен келген ғалымның: «Ұйықтап жатыр» дегенді түсінуге болады. Ал неліктен «келе жатыр». Жүріп келе ме, әлде жатыр ма?» деп тандана сұрай бергенін еске алады. «Ана тілі» газетінде «кележатыр», «баражатыр» деп біріктіріп жазып жүргеніміз де тегін емес. Ал ең тиімдісі – бұл сөздің тілімізде айтылып жүрген кіріккен тұлғасын орнықтыру.

Сөз тіркестерінің лексикаланып, жаңа сөз тұлғаларының қолданысқа енуінен грамматикалық құрылымның да өзгеріп жетіле түсу бағыты сезіледі. Осыған орай, әдеби тіліміздің тұрпат-тұрқын жақсартуға түсетін ең қажетті тәсілдер жайында тіл мамандары мен зерттеушілер жеткілікті назар аудара қоймаған тұстарына қатысты ой-пікірімізді ортаға салайық деп отырмыз.

Тіл өзінің даму барысында осындай тұлғалардан арылуға тырысып отырған. Сөйлеу тіліндегі мағыналық дербестігі жоқ «жатыр» көмекші

етістігінің қосымшаға айналып, синтаксистік тіркестің кіріккен тұлға түрінде айтылуы – мұның бір айғағы. Демек, сөйлеу тілінде айтылып жүрген *бағыватырмыз, істеватырмыз, жарыватырмыз, түсіватыр, келіватыр, беріватыр, көріватыр, айтыватыр, киіватыр, естіватыр, атыватыр, өтіватыр, жеватыр* секілді кіріккен тұлғасын сақтап жазу емледегі сапалы өзгерісті танытатындықтан, өзге ұлт өкілдеріне тілімізді үйретуді жеңілдетер еді.

Жарыспа сөздердің бірін ғана әдеби норма деп анықтарда олардың морфологиялық тұрғыда жетілген сыңарын таңдау көптеген тіл тәжірибесінен белгілі. Мәселен, *келе жатырған - келе жатқан - келіятқан - келатқан, бара жатырған -бара жатқан - бараятқан - баратқан* секілді қазіргі сөйлеу тілінде айтылып жүрген сөздің төрт нұсқасының алдыңғысы – ең ертеректе айтылған сөз формасы. Бұл жарыспа тұлғалардың морфологиялық жағынан дамып, кіріккен сөзге айналған үшінші я төртінші нұсқасын санаулы ғана аудан тұрғындары тіліне тән ерекшелік екеніне қарамастан, анағұрлым епетеілі сөз формасы ретінде әдеби тіл нормасына жатқызуымыз ұтымды болмақ. Осыны, кейде өлең жолының ұйкасын ескергендіктен бе екен, қайсыбір қаламгерлер аратұра бұл сөз нұсқасының кіріккен тұлғасын жазып жүр. Олар екі жағымызды орап бараятыр(С. Мұқанов). Қайда *баратқанын* тек Мұхаммедия ғана біледі (Ғ.Мұстафин).

МТС-тың мондыбастау директорын билеңкіреп баратқаны рас еді. (Ғ. Мұстафин). Ку тірлікке құл болып, аяк басып, Құлашымды жая алмай баратырмын (М. Мақатаев). Келатқан алыс жерде біз жолаушы, жөн шығар ақылдасып күні ертең (Асылбек-Гүлжаһан). Жанынан жалын өтіп баратқан соң орынан қарғып тұра қашты батыр (Дастандар).

Мағыналық дербестігі жоқ сөздерді мүмкіндігіне қарай кіріккен түбір қосымшасына айналдырып жазудың тиімділігі дау тудырмайды. Өйткені орфоэпияның тілдің лексикалық арнасын байытуға, тілдегі сөздерді көркемдеп қолдануға, тілдің стилистикалық аясын кеңейтуге әрі сөздің әсерлілігін арттыруға себін тигізетін сәттеріне мән бере отырып, орфографияны жетілдіре түсуді мақсат тұтатынымыз түсінікті. Жарыспа тұлғалардың бірін ғана әдеби норма деп анықтарда олардың морфологиялық тұрғыда жетілген сыңарын таңдау көптеген тіл тәжірибесінен белгілі. Сөздік құрам осындай жолмен де молығып отырған.

Келе жатыр/келатыр, бара жатыр/баратыр жарыспаларының соңғы сыңары санаулы ғана аудан тұрғындары тіліне тән ерекшелік екеніне қарамастан, тіліміздегі кейбір олқылықты орайластыруға оңды

ықпал ететін анағұрлым епетеілі сөз формасы ретінде әдеби тіл нормасына жатқызылуға тиіс еді.

Бұл айтылғанның тағы бір тиімді тұсын сөз тіркесі мен оның кіріккен нұскасының қатарынан қолдануы айғақтайды. Айталық, *естіп жатыр* сөз тіркесі мен *естіватыр* кіріккен сөзінің білдірер мағынасында айырмашылық бар. *Естіп жатыр* – демек жатып алып құлақ түрде. Бұл синтаксистік тіркестегі екі сөздің де білдірер мағыналық дербестігі бар. Ал *естіватыр* бір ғана атауыш сөз ретінде бір мағынаға ие. Мұнда адамның жатқан, отырған, тұрған, жүрген секілді қимылы белгісіз, тек есту үстінде екені айтылған. Дәл осыған ұқсас мына төмендегі сөз нұсқаларының да білдірер мағынасында айырмашылық бар: *тыңдап жатыр-тыңдаватыр, ренжіп жатыр-ренжіватыр, өкпелеп жатыр-өкпелеватыр, жылап жатыр-жылаватыр, ойлап жатыр-ойлаватыр, сөйлеп жатыр-сөйлеватыр, демалып жатыр-демалыватыр, жақтырмай жатыр-жақтырмайатыр т.б.* Көріп алды-көрівалды, *тыңдап жүр-тыңдавжүр, хабарласып тұр-хабарласыптұр* сияқты сөздер де білдірер мағынасы жағынан ажыратылады.

Мұнан кіріккен сөз нұсқаларының тіліміздің морфологиялық құрылымын жетілдіріп, түрлендіруімен қоса, стильдік жағынан түрлендіріп, лексикалық жағынан молықтырып, байыта түсетінін көреміз. Әрі басқа ұлт өкілдеріне тіл үйретуде ыңғайсыздық пен қиындық тудыратын жағдайда ең бірінші кезекте сөз нұсқаларының кіріккен атауын қолданысқа ендіргеннің жөн екенін айғақтайды.

Алып кел - әпкел - әкел; келіп жатырған - келіп жатқан - келіватқан - кеватқан адамдар; сол жақ - со жақ - сояқ; сол жер - соер (сөйер); не істеп жатырсың - не істеп жатсың - не істеватсың; не қылып отырсың - не ғып отырсың - неғып отсың; олай деп - өйдеп; таңып алыпты - таңывапты түрінде уақыт озған сайын сөйлеу тілінің ауанына қарай ықшамдала келіп, сөз тіркестерінің кіріккен тұлғаға айналып отыратынын байқаймыз. Халқымыздың басым көпшілігінің сөйлеу тілінде барған сайын көбірек айтыла бастаған осы типтес лексикаланған тұлғалар мен олардан түрленген туынды түбірлер сөздік қазынаның баюы мен морфологиялық амал-тәсілдердің жетілу бағытын танытатын тілдік құбылым ретінде әдеби тіл өлшеміне жатқызылуы емледегі оңды өзгерісті танытпақ.

Демек, осы аталған мысалдарға ұқсас сөйлеу тәжірибемізде кездесетін, тіліміздің құрылым-құрылысын жақсартып, икемділігін арттыратын оңтайлы сөз формасын әдеби нормаға айналдыруға бетқақпай жасау – тіліміздің мүмкіндігіне жасалған қиянат екенін естен шығарып алмағанымыз абзал.

Емле қағидасының кемшін тұстарын түзетіп, сөздің ұтымды тұр-тұлғасын әдеби тіл өлшеміне айналдырудың тағы бір тәсілі – тіліміздегі дыбыс үндестігі заңдылығын ескеру. Сөз тіркестерін жазылуы бойынша сірестіріп, дақпа-дақтап айту, өкінішке орай, тіпті актерлер мен диктордың, оқытушылар мен зиялылар аузынан да естіліп қалады. Бұны емле сөздігін түзгенде орфоэпия нормасының жазумен ұштасып жататынын ескермегендіктен деп жүрміз. Тіліміздің табиғи жарасымды ырғағына киянат жасамас үшін қайсыбір сөздерді құлаққа қасаң естілетіндей етіп, сындырмай сірестіріп айтуға жол бермей, *арғашан, әргім, әлдеғалай, әлдеғашан, коғөніс* деп, естілуінше жазу тіліміздің дамып, сөздік құрамының баюын, оралымдық сапасының артқанын таныту үшін қолайлы деп есептейтін ғалымдардың пікірі ойлантарлық.

Қорыта айтқанда, әдеби тіліміздің фонетикалық жүйесін кен ауқымды етіп, грамматикалық құрылымын шындап, сөздің тұлғалық тартымдылығын жақсартып, орфографиялық заңдылығын жетілдіріп, әдеби тілдің көркемдігін арттырып, лексикалық қорын молайтып, дамыта түсетін түзету ғана ұтымды болмақ. Өйткені көптілді ортадағы тілдердің өзара салыстырмалы бәсекесі – табиғи заңдылық. Одан ешқайда қашып құтыла алмаймыз. Олай болса өз тіліміздің әсем өрнегін, ішкі иірімі мен ұтымды оралымын, өзінің дыбыстық құрамы жағынан ең бір әуезді, үнді, құлаққа жағымды естілетін тілдің бірі екенін ең алдымен өз ұрпағымыздың санасына ұялата алсақ, олардың осы тілге деген құрмет сезімін кемітпей, оны меңгеруге деген ынтасын оята алар едік.

Сөз жүзінде тілге жаны ашығансып, іс жүзінде оның болашағына мән бермей, кеңінен ойламай, халқымыздың дүние танымына не заман бойы пәрменді ықпалы болған тіліміздің кәдірін ұғып, қасиетін сезінуге кесе-көлденең болар әрекетке бару оның өркен жайып дамуына, өресінің кеңейіп, шарықтауына аяқтан шалған кедергі деп айтып та, жазып та жүрміз.

Ал сөздік құрамы осыншама бай, грамматикалық амал-тәсілі мейлінше икемді, ішкі мүмкіндігі қарымды, оралымды екені, дамып жетілуге, жаңаруға бейімділігі ең алдымен жан-жақты ойластырған орфографиялық сөздіктен танылатыны анық. Бұл айтылғанның тіліміз үшін өмірлік маңызы бар.

Тіліміздің сапалық даму мәселесі төңірегінде ортаға салған бірлі-жарым ой-пікіріміз қайсыбір оқырман қауымға алғашында үйреншікті дағдыдан кереғарлау, тосындау боп көрінуі мүмкін. Дегенмен, шынтуайттап келгенде, түптің-түбінде емлені жетілдірудегі онды өзгеріс осы

тақылеттес бағытта болатынын қуаттап, қолдау білдіретін қаламгерлер де табылар деген ойдамыз. Басқа ұлт өкілдерімен қоса, орыс тілінде білім алушы өз қандастарымыз қазақ тіліне мұрнын шүйіріп қарамасын, әзіл-мысқылға жол бермей, тілімізді құрмет тұтып, оны ұлықтап үйренуге деген ынта-ықыласын кемітпесін, өз тілін өзекке теппесін, өз тілінде сөйлегенді намыс көріп, қор санамасын десек, емлемізді ұштай түсудің епетеілі тұстары мен тетіктеріне мән берейік. Келісіп пішкен тон келте болмас дегендей, ана тіліміздің көсегесін көгертуге атсалысып, аянбай еңбек етіп жүрген озық ойлы, зерделі зиялыларымыз, тіл мамандары, журналистер, баспа орындары – күллі қаламгерлер ақылдасып, кеңесіп бір мәмілеге келіп, ортақ ісімізді дұрыс жолға қоюда күш біріктіріп, күрмеуі күрделі мәселені зейін қоя зерделеп, орнықты, әділ пікірін айтып, ұтымды жолды табармыз деп сенеміз.

ОРЫС ТІЛІНЕ ОРАЙ ЖЕЛУДІҢ КЕРІ ӘСЕРІ

Ана тілімізді көркейтудің тағы бір тәсілі дұрыс сөз саптаудың қазақ тіліне қатысты қордаланып қалған мәселенің жүйелі шешімін табуымен байланысты екені анық. Мемлекеттік мәртебе алып, ғылым тіліне де айнала бастаған қазақ тілінің стильдік жағынан жатық, дұрыс қалыптасуына да мән береміз. Орысшадан тәржімеленген ресми құжаттар, үкімет қаулы-қарарлары жатық та кедір-бұдырсыз, түсінікті тілде жазылуға тиіс. Мүлдем басқа жүйеге жататын тілден тәржімелегенде әр сөз, сөз формасы өз орнында қолданылып, айтатын оймен шебер қабысып келуіне баса көңіл бөлетініміз анық.

Орыс тіліне көзсіз еліктемейміз десек, әр сөздің мағына айқындығы мен мәнерлілігін сақтап, дұрыс қиыстырып, ұйқасымын келтіруге жете мән берген болар едік. Өйткені тіл-тілдің қайталанбас өз ерекшелігіне орай әр сөздің өз орнында тұрып, ұғым-мағынасы дәл берілмейінше, оның нәзік иірімі мен көркемдігін аңғарта алмаймыз.

Қазақ сөзімен орысша сөз саптаудың кері әсері басқа да сөз тіркесінен байқалады. *Арқаланып кеттіні – аруақтанып кетті* деп, *атқа міндіні – атқа отырды* деп, *хабар аяқталдыны – хабар бітті* деп, *сегіз тұяқ қойды – сегіз бас қой, ұрғашы малды – аналық мал* деген секілді ой елегінен өткізбей, қолдана салған кереғарлық, құлаққа естілуі томпақтау шұбалаңқы тіркестер аз емес. Әр алуан құжат пен үкімет қаулы-қарарын, жарлық пен заңдарды мінсіз, жатық, түсінікті тілде аудару – мемлекеттік мәртебеге ие болған тіліміздің ресми стилі анықталған толыққанды тіл ретінде танылып, дамуы үшін қажет.

Жүз бас жылқы, алтыс бас сиыр, атқа отырды, ағаш отырғызды, картоп отырғызды, туы астында, қайда болмасын, қайда бармасын, ашық аспан астында сияқты көптеген тіркестер орыс тілінен сөзбе-сөз аударылғанына, қазақ тілінде айтылатын сөз орамдары басқаша екеніне көз үйреніп кеткеннен болар, қазіргі ұрпақ оған мән бермейтін сыңайлы. Көнекөз қариялар бұл аталған сөз тіркестерінің орнына жүз жылқы, алтыс сиыр, атқа мінді, ағаш тікті, картоп екті, туын көтерді, қайда болса да, қайда барса да, ашық кеңістікте деп айтып жүрмес пе. Қазақша сөйлеу дәстүріне мүлде жуыспайтын өте орашалақ сөйлемдер, басқаларды айтпағанның өзінде, өкінішке орай, арнайы білім алған журналистердің, телебағдарламасын жүргізушілердің сөз саптауынан да кездесіп қалады.

Грамматикалық тұлғалар мен тіркестердің орнын айқын біліп, айырмау кейде орынсыз шумақтардың орын алуына, сөйлем мен сөз тұлғаларын орынсыз күрделендіруге жол беріп, сөздің ырғағын кемітетіні белгілі. Сөзіне сөз, тіркесіне тіркес жасап сірестіріп қою – аударма мәдениетінің төмендігін көрсетеді. Қазақ тілінің икем-орайына келмейтін сөз саптаудың орыс тіліне орынсыз да қисынсыз еліктеуден пайда болғаны анық. Басқаша айтқанда, орысша ойлап, қазақша сөйлегенде (жазғанда) осындай әр алуан стильдік қателер жіберіледі. Тіл табиғатына жат сөйлем мен тіркестер тілімізді шұбарлап, оның ажарына нұқсан келтіріп жүр десек, артық айтқандық емес. Орыс тілінен аударылған мектеп оқулықтарын осындай олқылықтардан арылту – уақыт талабы.

Мемлекеттік тілдің көркеюіне нұқсан келтіріп жүрген тағы бір жәйт – бүгінгі күндегі аударма ісі. Аударма ісі жайында кереғар пікірлер айтылып жүр. Аударма ісінің кей тұста дұрыс жолға қойылуының арқасында халық тіліндегі небір қалтарыстағы маржан сөздерді қолданысқа ендіріп, төл терминімізді қалыптастырып, мемлекеттік тілімізді ұстартып, бір жүйеге келтіріп, оның мүмкіндігін молайта түсуде қыруар шаруа атқарылғанын ешкім жоққа шығара қоймас.

Дей тұрсақ та орыс тілінен сөзбе-сөз аударып сірестіріп тастаудың салдарынан орашалақ сөйлемдермен қазақ тілінің қаймағын бұзу да белең алып отырғаны баршаға аян.

Күнделікті құжаттар көбінесе орысша толтырылып, сосын барып қазақшаланып жүр. Ал мерзімді басылымдарда түпнұсқа материалымен салыстырғанда аударма мәтінінің солғын шығып жатқанына күн сайын куә боп жүрміз. Дәл балама табылмай, сәтсіздеу не бұрмаланып айтылған аударма жиі ұшырасады. Ой айқын берілмей, сөйлемнің

мазмұны түсініксіздеу, шұбалаңқылау, кате аударылған сәттерде айтылатын *оқтау жұтқан аударма, олақ та салақ аударма, шалажансар аударма, орашалақ аударма, икемсіз аударма, олпы-солпы аударма, қасаң аударма, сіреспе аударма, оралымсыз аударма, қиқалақ аударма, алжасқан аударма, бөспе аударма, сапасыз аударма, мүгедек аударма, дәлдүріш аударма, жарымжан жарнама* теңеулері осыны айғақтап тұрғандай. Мұндай аудармалар жасөспірімдерді тіл мәдениетіне тәрбиелеуде кері әсерін тигізетінін уақыт көрсетті. Ұлттық ұғымға жауапкершілікпен қарап, әдеби тілдің өз заңдылығы мен табиғатына үніліп, даму ерекшелігі мен стильдік тармақтарын ескергенде ғана ана тіліміздің қадір-қасиетін кетірмей, ажарынан айырмай дәл аударма жасай аламыз. Сапалы аударма екі тілдің де қыр-сырына қанып, ұстана білетін білімділікті, біліктілікті, тәжірибе мен ізденісті қажет етпек. Аударманың жоғары сапалы болуы тіліміздің стильдік икем-орайына илікпейтін тұстарды жете ескеруге көбірек байланысты. Жазушы Тахауи Ахтанов «Қазақ тілі өз табиғатынан айырылып, төл тілге емес, аударма тілге айналып бара жатқанын байқайсыздар ма?», – деп жазған еді («Егемен Қазақстан», 19 маусым, 1992).

Әр басқа жүйеге жататын тілдердің лексикалық, грамматикалық нормасына қайшы келетін тіркестердің сипаты мен мәні қандай дегенге бірер мысал келтірелік. Қазақ тілінің шылау сөздерге бай екені мәлім. Осы орайда төмендегі мысалдарға назар салайық: «билет *және* жүктерді тіркеу», «сәнді *және* арзан», «пайдалы *және* сенімді» деген тіркестерді оқығанымыз бар. Орыс тіліндегі «и» жалғаулық шылауын «және» деп қана аудару – сөздің мағыналық дәлдігіне нұқсан келтірудің бір айғағындай. Дұрысы «билет пен жүкті тіркеу, «сәнді де арзан», «пайдалы әрі сенімді» екені дау тудырмайды. Қазақ *және* өзбек халықтары - тарихи жағынан *және* бүгінгі тағдыры жағынан жақын халықтар (*қазақ пен өзбек тарихы ұқсас, тағдырлас халықтар*). Арзан *және* сапалы товарлар (*арзан әрі сапалы товар*). Пайдалы *және* сенімді (*пайдалы да сенімді*). Біздің пәтеріміз жылы *және* жарық (*Пәтеріміз жылы әрі жарық*). Менің әкем, шешем *және* інім бар (*Әке-шешем мен інім бар*). Орыс *және* қазақ тілдерінде іркілмей сөйлейсіз *және* еркін жазасыз (*орыс, қазақ тілдерінде іркілмей сөйлеп, еркін жазасыз*) мысалдарынан көріп отырғанымыздай, «и» жалғаулығының түрлі мағыналық қолданысына сәйкес қазақ тілінде *және, мен, бен, пен, әрі, да, де, та, те* секілді әлденеше дәл де айқын баламасы бар. Сондай-ақ «и» жалғаулығының түгел қайталанбай, қайсыбір кезде түсіп қалуы мүмкін немесе көсемше формасымен де аударылған кезі бар екен.

Көшелерге сән беретін ұрандар мен жарнамалар және басқа да әр алуан жазбалар күнделікті тіршілігіміздің ажырамас бір белгісіндей жұртшылық назарын бірден өзіне аударады. Үкімет қаулы-қарарларын, ұран-үндеулерін жұртшылыққа неғұрлым дәл, түсінікті де әсерлі етіп жеткізуде мұндай көрнекі насихаттың алатын орны ерекше. Өскелен өміріміздің алға қойған мәселелеріне арналған тәрбиелік мәні бар көрнекі жазбалардың тіл нормасы мен мәдениеті жағынан да мүлтіксіз болуы абзал. Қазір ұран мен үндеулер, жарнамалар орыс және қазақ тілдерінде қатар жазылып жүр. Ұран-үндеу тіліне тән стильдік ерекшелік – олардың қысқа да тұжырымды айтылуы. Бір сәт олар аз сөзбен көп мағына беріп, күрделі құбылыстардың мәнін дәл білдіретін канатты, нақыл сөздерге де ұқсап кеткендей. «Наше дело – правое» дегенді «біздің ісіміз – әділ іс» деп аударған. Дұрысы «ісіміз – әділ болу керек». Демек, грамматикалық тұлғалар мен тіркестердің орнын айқын біліп, айырмау кейде орынсыз күрделендіруге жол беріп, сөздің ырғағын кемітетіні белгілі. Сөзіне сөз, тіркесіне тіркес жасап сірестіріп кою – аударма мәдениетінің төмендігін көрсетеді.

Шынтуайттап келгенде, көшелердегі көрнекі жазбаларды әдеби тілдің табиғаты мен белгілерін ескеріп, оның нормасына бой ұрып жазуға жауапкершілікпен қараған жөн. Ұран-үндеу тілінде де әдеби норма сипатын танытатын тіл мәдениетінің жақсы үлгі-өрнектерін қолдануға атсалысу, сол үшін толассыз күрес жүргізу – сауаттылығы мен мәдениеті артқан қалың көпшіліктің абыройлы міндеті. Бұл жазбалардың оқушы жастардың сауаттылығын арттыруға септігі бары анық. Көптеген жасөспірім балалардың өз сауатын осы жазуларды қызықтап оқудан бастайтынын айтсақ та жеткілікті.

Қазақ тілінің орыс тілінен басты бір ерекшелігі – көпше мағынаның өте сирек қолданылуы. Мысалы, қазақша қолдарым тимеді, аяқтары ауырды, көздері көрмей қалды, өкпелері қабынды, үйлер салып жүр деп көптік жалғауымен айта қоймайды. Қол, аяқ, көз, өкпе, үй онсыз да көптік мағынаны білдіріп тұр. Тек сирек жағдайда айтылатын «істерің іс емес», «биылғы табыстарың таудай болды», «өнерлерің өрлей берсін», «жұмыстарыңда шикілік көп», «еңбектерің елеусіз қалмас», «жағдайларың белгілі болды» деген секілді сөйлемдерде оқиғаға қатысушының көптігін білдіру мағынасында көптік жалғауы жалғанатын кез жоқ емес.

Біріншіден, көптік жалғауы орынсыз қосылған қате тіркестердің де етек алып бара жатқаны алаңдатады. Көптік жалғаулы сөздерді де тікелей аударамыз деп, артық-кемін түзетпей, сол қалпында қайталап

тәржімелей салу сауаттылық емес, әуезді болып естілмейді. Мысалы, «*Өтініштер* мен шағымдарға тыңғылықсыз қарау *хаттардың авторларын* қанағаттандырмай, жергілікті *жерлердің* өзінде шешуге болатын *мәселелер* жөнінде мемлекеттің орталық *органдарына өтініштер* айтуға оларды мәжбүр етеді» («Қазақстан мұғалімі») деген сөйлемнің орыс тілінен аударылғаны қаптап тұрған көптік формадан айқын сезілгендей. Осы сөйлемде келтірілген сегіз сөздің көптік формасынан бірі ғана «авторларын» дегенді қалдырсақ та, көптік мағынаны өз мәнінде толық бере алар едік. «Солардың негізінде *реформаларды* тереңдету жөніндегі *шараларды* орындау *мерзімдері* мен жауапты *адамдарды* көрсетіп, *түзетулер* жасау ұсынылсын» («Алматы ақшамы») сөйлеміндегідей көптік жалғауымен шымқап, матап қою аударма ісінде баса көңіл бөлетін жәйттердің барын айғақтағандай.

Көптік жалғаулы сөздерді сөзбе-сөз аударғандықтан, сөйлемнің ұйқасымы солғын, кедір-бұдырынан аяқ алып жүре алмайтындай, ұғымға ауыр. Өйткені орыс тілінде өте жиі қолданылатын көптік форманың қазақ тілі үшін қажетсіз болатын кезінің аз еместігін ескермейміз. Көптік жалғауының да білдірер синтаксистік мағынасында, грамматикалық қызметі мен стильдік бояуында орыс тілімен салыстырғанда өзіндік ерекшелігі баршылық. Көптік ұғым тілімізде лексикалық, синтаксистік, морфологиялық тәсіл арқылы да берілетін кез бар. Мысалы, *түз, ұн, құрт-құмырсқа, бала-шаға, кәрі-жас, жолдас-жора, мәдениет, ақыл, достық* — халық тілінде біртұтас ұғым ретінде қолданылатын сөздер. Олар көптік жалғауын қажет ете бермейді. Тіліміздің өз ерекшелігін жете ескермей, орыс тіліне орай желіп, сол тілдің шылауында кетіп, түбір тұлғада тұрып-ақ көптік ұғымды білдіретін сөздерге *гүл+дер, су+лар, шырын+дар, әтір+лер, жеміс+тер, көкөніс+тер, сусын+дар* деп, көптік жалғауын жалғау немесе *қойлар жайылды, жылқылар бағады, шаштарым өсіп кетті, халдер қалай, сиырлар бадасы, сүттер қазандарға толған* деп, орыс тілінен сөзбе сөз аударып, көптік жалғауымен шымқап матап қою — сөз саптауымызға жараспайтын оралымдар, кальканың сорақы түрі.

Екіншіден, көптік ұғымның сөз тіркестерінен аңғарылатын тұстары аз емес. Мысалы, сіз барлық сұрақтарыңызға жауаптар аласыз (*Барлық сұраққа жауап аласыз*). Үндістан жеріндегі ормандарда және тоғайларда жабайы андар көп (*Үндістанның орман-тоғайларында жабайы аң көп*). Майданға аттанған сан мың азаматтардың тірі қалғандары шамалы (*Майданға аттанған сан мың азаматтың тірі қалғаны шамалы*). Көптеген талаптардың және ұсыныстардың іске асуына (*Көптеген талап пен ұсыныстың іске асуына*), сұрақтар және жауаптар кеші (*сұрақ-*

жауап кеші), он алты жолтранспорт оқиғалары (оқиғасы) болды, сіздің проблемаларыңызды шешуге біз көмектесеміз (проблемаңызды шешуге көмектесеміз), филология ғылымдарының (ғылымының) кандидаты, қанша қызметкерлері (қызметкері) бар болса, көзқарастарының (көзқарасының) көбісі деген секілді орысша құрылған сөйлемдер екінің бірінде ұшырай береді. Осы секілді «барлық жерлерде», «сол кезеңнің көптеген оқиғаларына», «барлық әдебиеттерде» де солай. Біраз мәселелер, әр кәсіпорындарда, бүкіл жанашыр қаламгерлердің, әлденеше лекциялар, бірнеше сұрақтар, көп газеттерде, жиі-жиі хаттар келді, он шақты шарттар жасалды, түрлі-түрлі себептермен, әркім пікірлер деген секілді әдеби тілді шұбарлайтын, орысша қалыптасқан ораммен сөз саптау белең алып барады. Оған көз үйреніп кеткендей. Сөйтіп онсыз да көптік ұғымды білдіретіндіктен, *біраз, бүкіл, барлық, көп, сан мың, көптеген, неше, бірнеше, әлденеше, сан түрлі, қанша, әр* секілді сөздермен, сондай-ақ сан есіммен тіркесіп келгенде көптік жалғауы қажет болмайды.

Үшіншіден, адам көзбен көріп, қолмен ұстамайтын, дене мүшесімен сезінбейтін абстрактілі зат есімдер де көптік жалғауға ділгер емес. Соған қарамастан әскери *байланыс+тарды, елеулі табыс+тарымыз, мәселе+лер, идея+лар, кілт+пан+дар, сезім+дер, міндеттеме+лер* алды, *келілдік+тер* берді, *бақталай+лары, лебіз+дер, көзқарас+тар, өз тәрбие+лерін, кейбір принцип+тері* деген секілді қазақ тілінің сипатына, сөйлеу қалыбына келіңкіремейтін, қажеті жоқ көптік формалардың қолдануына да тосқауыл қойылар емес.

Төртіншіден, дүкен маңдайшасындағы «*Жейделер, көйлектер, шалбарлар, плацтар, костюмдер, пальтолар*» деп, көптік жалғауын шұбыртып, қайталап қолдануының қай жағынан да ұтымды боп тұрғаны шамалы. Көптік жалғауы бірыңғай мүшелердің соңғысына ғана жалғанып, бәріне ортақ, жалпылама көптік ұғым білдірер еді [178,47].

Мүлдем басқа жүйеге жататын орыс тілімен салыстырғанда қазақ тіліндегі көптік жалғауы көптік мағынаға қосымша мынадай ұғымды үстемелейді: а) сан есімге, мезгіл үстеуге жалғанып, болжамдау, шамалау, мөлшерлеуді білдіреді: жасы *отыз+дарда*, сағат *үш+терде, бытыр+лар*; ә) бір нәрсенің жалпыға бірдей ортақтығын, меншіктеуші адамның көптігін білдіреді: жалғыз *қыз+дарың*, Омар *әке+лерің, мектеп+терің* [178, 46].

Жалпы стиль мәселесі, сөйлемдегі сөздердің үйлесімімен, әр сөздің өз орнымен жұмсалыуымен байланысты қазіргі тіліміздің мұң-мұқтажының аз емесін айтқанда, орыс тілі кінәлі деген ұшқары ұғымнан аулақпыз. Орыс тілі рухани өміріміздегі өзінің тарихи міндеті мен қызметін молынан атқарып, тіліміздің фонетикалық жүйесінің

жетілуіне, лексикалық байлығының молығып, грамматикалық құрылымының да дами түсуіне игі әсерін тигізгені күмәнсіз. Алайда ана тіліміздің бай мүмкіндігін ұтымды пайдалана алмай, сөз тіркесі мен сөз қолдану заңдылығын, күрделі ішкі құрылымын жете ескермей, орыс тіліне орынсыз да қисынсыз еліктеп, орысша оралымды қазақ тіліне зорлап телу – тіл мәдениетіне нұқсан келтіретін әрекет. Орыс тіліндегі тіркестердің семантикалық сыйымдығы мен синтаксистік сипаты қазақ тілімен салыстырғанда мүлде басқаша екенін ескере отырып қана аударма жұмысының сапасын жақсарту аламыз.

Көбінесе калька әдісін пайдалану арқылы тәржімелеген әр алуан нормативтік, директивалық құжаттың, құрылтай мен мәжілістердің қаулы-қарарының, заң, ереже, нұсқау т.б. ресми ісқағаздарының мүдіріссіз-іркіліссіз ұғынылмай, шұбалаңқы болуы да тіл жанашырларының алаңдаушылығын тудыруда. Қазіргі қазақ әдеби тілінің ресми стилінің әлі де болса қалыптасу, жетілу үстінде екенін айта келіп, Айман Мырзалықызы: «Ресми стиль, сірә да сірескен үрдіс емес. Ресми стильдің күрделі түрін жазу әдеби тілдің сөздік құрамы мен грамматикалық жүйесін басқаша ыңғайда меңгеруге сүйенеді» – дейді («Ана тілі», 08.03.1995). «Тіл орнықтылығы жоқтығының кесірінен мемлекет құжаты мен жарлықтарын қазақша оқып түсіну өте қиын. Қазақ тіліндегі саяси-публицистикалық стильді қалыптастыруға жағдай жасалынбады. Қазақша сөз қолданудағы ғылыми стиль қалыптаспады. Ресми стильдің орнына тұрмыстық стильде сөйлеу белең алып отыр», – деп Қанағат Жүкеш қазақ тілінде іс жүргізу стилінің орнығып бітпегенін атап өтеді («Ана тілі», 23.07.1992). Мұндайда бір авторымыздың «қақиған қаулы-қарардың тотыққан тілі мен сірескен стилі» деп анықтағаны еске түседі.

Сөз орамдарын қазақы қалыпқа сәйкестендірмей, әр сөзді санама-лап, сөзіне сөз, тіркесіне тіркес жасап сірестіріп тәржімелеудің салдарынан сөз қайталауы, артық сөзбен сөйлемді шұбалаңқы етіп, жатық оқылуын қиындатуы, жете қиыстырмауы, жеке сөздердің аудармасының дәл болмай, мағыналық кереғарлығының орын алуы байқалады. Грамматикалық тұлғалар мен тіркестердің орнын айқын біліп, айырмау кейде орынсыз шумақтардың орын алуына, сөйлем мен сөз тұлғаларын орынсыз күрделендіруге жол беріп, сөздің ырғағын кемітетіні белгілі.

Орыс тілді оқырмандарға арналған қазақ тілі оқулығының, тілашар мен методикалық талдамалардың, ұсынылған жедел әдістеменің құрылым-құрылысы, мазмұны, сапасының күнделікті қажетке онша сай еместігімен қоса әдеби норма тұрғысынан сауат деңгейінің де

ешкандай сын көтермейтіні, басқа да төзуге болмайтын кемшіліктері айтылып та, талқыланып та жүр. Мәселен, *ана сөзі* - 1) старшая сестра; 2) мама; 3) бабушка; 4) форма вежливого обращения пожилой женщине деп, әр оқулықта әрқалай аударылғаннан орыс баласы не түсінеді. Жаттанды, таптаурын әдіспен жазылған оқулықтың ұғынып, түсінуге қиын соғуымен қоса, оқушыны тез зеріктіріп алатынын да байқап жүрміз. Орыс тілінен аударылған мектеп оқулықтарын осындай олқылықтардан арылту – уақыт талабы.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен басқа оқулықтар түгелдей дерлік орыс тілінен аударылған. Ал олардың тәржімелік сапасы сын көтермейді. Себебі, мамандардың айтуынша, ол аударманы оқысаңыз, ондағы орашалақ, оралымсыз сөйлемдерден көз сүрініп, тіл күрмеледі, шұбаланқы стиль оқушы түгілі ересектердің түсінігіне тым ауыр. Мазмұн жағынан да әттегенайы аз емес.

Құлаққа жатық естілмейтін сөз саптауды радио мен теледидардан естіп, мерзімді баспасөзден де оқып жүрміз. Теледидардан берген әңгіме-сұхбатқа қатысушының өз сөзіне еш қажеті болмаса да *жаңағы, әлгі, тіпті, тегі, қиын* сөздерін қыстырып айтуы хабарды тыңдауды қиындатады, оны тартымсыз етеді. Проф. Ахмеди Ысқақов «*қолданыс тапты*», «*болып табылады*», «*қар жауғандығы байқалады*», «*аздап жаңбыр жауғаны белгілі болды*», «*облыстар жоспарларын анағұрлым ойдағыдай орындады*» сияқты тіркестерді алсақ, оларда да тіл мәдениетіне ақау түсірерлік міндер барлығы күмәнсіз», – дейді («Соц.Қаз.», 27.12.1968). Атақты жазушы Ғабит Мүсірепов «*қанат бер талмайтын, күнді асайын*» деген сөйлем туралы «Ана тілін жақсы білетін ақын «*күнді асайын*» емес, «*күнге асайын* дер еді». Тағы бір әншіміз «Ат қайда Ақбақайдың арты желген» деп ән салып жатыр. Әннің өзі түгіл сөзіне де түсінбейді-ау деймін. Аттың арт жағы желгенде алдыңғы жағы не істейді» – деп ескертіпті («Ана тілі», 23.04.1992).

Табысы 20 пайыз+ға (пайыз деу керек) артты, товар бағасы *екі есе-ге* (есе, еседей) қымбаттады, скрипкада *ойнайды* (тартады), домбырада *ойнайды* (шертеді, тартады), тек радио ғана *тиімділік әкелді*, жемшөп жеткілікті *жасақталды*, бастамасы *қолданыс тапты*, кадр даярлау мәселесін *айналып өте алмайды* (соқпай, орағытып), отыруларыңызды *сұраймын* (өтінемін) секілді түсінуге қиындық келтіретін, тым жалпылама әрі сапасыз аударылған, орысша қиыстырып, қазақша айтылған, үйлесімсіз тіркестер сөздің теріс қолданысына жол беріп, қазақ тілін іштен ірітеді деген сын пікірін тудырып жүр. Мәдениет қызметкері

Халидолла Рахматуллин *астық егілді, астық жиналды* сөйлемдерінің қазақша еместігін айтып, оны сауатсыздық пен салақтық деп есептейді. «*Астық егілмейді, егін салынады, дақыл егіледі*. Тіпті егін егіледі десе де, онша қателеспесек керек. *Астық жиналмайды, егін жиналады, астық бастырылады*», – дейді («Ана тілі», 06.01.1994).

Істің, қимыл-әрекеттің жағымсыз, ұнамсыз жағын ескермей, «*өріс алды*», «*танытуда*», «*арқасында*», «*нәтижесінде*» деп айту немесе іс-әрекеттің жағымды, ұнамды екенін ескермей, «*белең алды*», «*етек алды*», «*төбе көрсетті*», «*салдарынан*» түрінде орысша ойдың жетегінде кетіп, калька үлгісінде оралымсыз сөз саптаудың тіліміздің қалыбына келіңкіремей, қиыспай тұратыны белгілі.

Белгілі мәдениет қызметкері М.Қарағұлов *жоғары қарқын* (қызу немесе екпінді қарқын), *төмен қарқын* (қарқыны баяу), *батыр ана* (ардақты ана), *жақсы жатып, жай тұрыңыз* (жайлы жатып, жақсы тұрыңыз) деген тіркестерді «қазақ сөзімен орысша сөз саптауға» жатқызады [123,135]. Өнер жарысына *тап болды*, өндірісті қайта құру бағыты *етек алуда*, ұлттық сананың өрлеуі бүгінде байтақ елімізде жаппай *етек алды* («Халық кеңесі»). Тіпті аздап ынжықтық *танытуда* («Халық кеңесі») дегендер – қазақ тілінің заңдылығына сәйкес келмейтін, стильдік жағынан үйлесімсіз сөз орамдары, іс-әрекеттің ұнамсыз да ыңғайсыз жағын ескермеушілік.

Тіл-тілдің табиғатына сәйкес әр сөздің өз бояуы, сан түрлі әуені болатындықтан, мағына айқындығы мен дәлдігі, мәнерлігі мен ұйқасымы сақталсын деп жүрміз. Сөйлем құрылымы мен стильдік белгісі сол жеке сөздердің орналасуынан, өзара қарым-қатынасынан танылмақ. Қазақ тілінің табиғатына тән емес баптарға ой жүгірту үшін шебер де шешен сөйлей білу өнерімен қоса лингвистикалық жоғары мәдениет пен эрудиция, тілді зерттеу тәжірибесі, көптілді немесе кемінде қостілді болу қажет секілді.

Қазақ сөзімен орысша сөз саптаудың кері әсері басқа да сөз тіркесінен байқалады. Фольклор зерттеушісі Әсілхан Оспанұлы тіпті байырғы қазақы сөз қолдану тәсілдерінің өзі орысша сөз саптау мақамдарына орын беріп, ығысуға мәжбүр болғанын айтады («Егемен Қазақстан». 17 желтоқсан, 1992). Расында да, *арқасында* деудің орнына *салдарынан* деп, *нәтижесін* - *кесірінен*, *болсынды* - *болмасын*, *қайда барсамданы* - *бармайын*, *істедіні* - *жасады* деп жазғанға көз үйреніп кеткені соншалық, зер салып зейіндемей, бас шұлғи беретін болдық.

Қазақ тілінің сөз қиыстыру, сөйлем ұйқастыру тәсіліне мүлдем

томпақ келетін «Жеңіл буыңызбен», «Кіруге мүмкін бе екен?» тақылеттес тіркестер басқа да дұбара тіркестің күрт көбеюіне мұрындық болмас па екен? дейді журналист Әмірхан Мендекеев («Қазақ әдебиеті», 6.6.1986). «Бастың орнына қазақ тұяқ деген сөзді қолданатын еді ғой. *Ешкі, туша, шыбыш, тоқты, марқа, ісек, тұсақ, саулық, баспақ, торпақ, тана, тайынша, қашар, құнажын, дөнежін* сияқты төл сөздер ұмыт қалып бара жатқан сияқты. Сірә баспасөздерде кейде аналық қой, бұқашық, аналық мал, екі жастағы бұзау, бес жасар жылқы деп жазатынымыз – малға байланысты төл сөздерді ұмытқандықтың салдары болса керек», – дейді Ғ.Хателов («Социалистік Қазақстан», 15.12.1968).

Орыс тілінен аударылған мектеп оқулықтарын осындай олқылықтардан арылту – уақыт талабы. Оқулықтар орысшадан аударылғандықтан, ондағы орашолақ, оралымсыз сөйлемдерден көз аша алмай жүргеніміз екі бастан белгілі. Мұны айтып отырған себебіміз біз көп тілді ортада өмір сүріп отырмыз. Сондықтан да дұрыс аударма жасаудың маңызы күн сайын арта түсуде. Әр алуан құжат пен үкімет қаулы-қарарын, жарлық пен заңдарды мінсіз, жатық, түсінікті тілде аудару – мемлекеттік мәртебеге ие болған тіліміздің ресми стилі анықталған толыққанды тіл ретінде танылып, дамуы үшін қажет.

КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ОРФОГРАФИЯСЫ

Орфографияға қатысты мәселеде орыс тілі арқылы енген сөздерге тоқталмай кете алмаймыз. Осымен байланысты баспасөзде екіұдай пікір айтылып жүр. Қайсыбір авторлар «тіліміз таңғы шықтай таза болсын, лексикалық құрамдағы варваризмнен құтыламыз» деген секілді сөзбен бүркемелеп, шын мәнінде тілімізді *кері кетіретін* өзгерісті алға тартады. Олар тілімізді бұрмалай, орыс тіліне тәуелді болмай, өткен ғасырдағы бабаларымыздың дыбыстау үлгісіне сәйкестіріп жазуымыз керек. Орыс тіліне көзсіз еліктеуден тілімізді арашалар күн туды дегенді тілге тиек етеді.

Авторлардың ендігі бір тобының атап өткеніндей, неге екені түсініксіз, өткендегі әміршіл де әкімшіл тоталитарлық жүйеге, билік басындағыларға емес, орыс тіліне өкпеміз қара қазандай. Мұнымыз жөнсіздік. Қалыптасқан үрдісті бұзып, үйреншікті қалыптан шығып, бірізділікті мансұқ етіп, орыс тілі арқылы енген сөздерді бұрмалап жазу салдарынан бей-берекеттікке жол берудеміз. Олардың пікірлерінше,

қазақыландырудың жөні осы екен деп науқаншылыққа, қызбалыққа салынып, сөздің үйреншікті айтылуын қасақана бұрмалап, тіпті танымастай өзгертіп жазу тіл мәдениетін таныта алмақ емес.

Осымен байланысты көкейде жүрген кейбір сауалды қойғалы отырмыз. Бастапқы айтқан пікірді жақтаушылар *дырама, жаныр, пырарап, реліс, састап, семент, сыған, сіліндір, ыспорт, інбестір* деп жазсақ, бұл сөздер ең алдымен қазақша айтылып, тілімізге сіңісіп кетер еді. Тіпті *электр, элеватор, бюро, ракета, артиллерия, радио, флот, бронетранспортер, режиссер, дирижер* деп те айтпауымыз керек, оларды да өзгертіп жазуымыз керек. Осылайша дыбысталуы жат терминдерді қазақ тіліне жақындатып, тілдің заңдылығына бағындырып, дыбыстық өзгеріске түсіреміз. Сөз тұлғаларын қазақыландыру арқылы варваризмді кірме сөздерге айналдырамыз дегенді айтады. Жазушы Қуандық Шанғытбаевтың атап өткеніндей, бұл авторлар тіліміздегі бірде-бір атау орысша дыбысталмасын деген шектен шыққан кереғар талаптан туындаған кертартпа кейпінде көрінетін секілді («Егемен Қазақстан», 7.4.1992). Баршамызға ортақ жазуды қаперге алмай, әркім қызды-қыздымен қияс кетіп, өз қалауынша өзгертіп жаза берсе, бедерлі тіліміздің беделі қандай болмақ, ол қандай күйге ұшырамақ? Басқаларға тілді қалай үйретеміз? Өзіміз құрметтемеген тілді басқалардың ардақ тұтуы мүмкін бе деп, алаңдаушылық білдірген қаламгерлер уәжі ұтырлы шығатыны анық. Орыс тілі арқылы енген сөздердің нормаланбауы тәуелсіз Қазақстан Республикасының тіл туралы заңын іске асыруда алдымыздан шығар кедергінің бірегейіне айналып жүрмесін.

Тәуелсіздікке ие болып, егеменді елге айналған тұста пуризмнің белең алып, өршіп кететінін, бірақ уақыт өте келе тілдің даму өрісін ішкі мүмкіндікпен ғана шектеп, оның басқа да қарышты даму көздерін ескермейтін бұл бағыттың тіл мәдениетін кері кетіретін жағымсыз тұстары анықтала түсетінін тәжірибе байқатып отыр. Демек, тілдің әдебилігі мен әсемдігі, емленің тиімділігі тұрғысынан пуризмге сын көзімен қараудың маңызы айтпаса да түсінікті.

І.Кенесбаевтың орыс тілінен ауысқан сөздерді өзгертпей жазу жөніндегі ұстанған бағыты да қазіргі таңда маңызын жойған жоқ. Өкінішке орай, кейінгі жылдары пуристердің белсенділік танытып, қоймай айта беруінің салдарынан айтылуы мен жазылуы бірдей, үйреншікті болған бірер сөздердің бұрмаланып берілуі оқушылар сауаттылығын кері кетіретінін мұғалімдер байқап жүр. Қала балаларын айтпағанның өзінде қаймағы бұзылмаған алыстағы қазақ аулының балаларына да *зауыт, еуропа, тауар, машина, кәмпеске* деп

айтқыза алмай жүргенін олар алға тартады. Орыс атауларын бұрмалап жазуға беріліп кеткеніміз соншалық, кейбір кезде бұрыннан тілімізде қалыптасқан сөз формасын ескерусіз қалдыруға да бардық. Ерте кезден-ақ *корей халқы, корей тілі, корей қызы, корей отбасы* (айтылуы карей) деп қолданып келген едік. Бір жолы орысша сауаты тым төмен егде жастағы қаламгер орыс тіліндегі *кореец* сөзін бұрмалап бірер рет *кәрістер* деп айтып қалып еді, бұлайша ағау жаппай қолданысқа еніп кетті. *Кәріс* сөзі тілімізде бар. Ол белбеу мағынасын білдіреді. Омоним сөздердің қатарын азайтудың орнына көбейте түскеніміз жөн емес. *Қытай, жапон, вьетнам* сөздерінің орысша атауына еліктеп *қытайыс, жапоныс, вьетнамыс* деп айтпайтынымыз сияқты *кәріс* деп айту да қазақ тілінің морфологиялық құрылымына келінкіремейді.

Кірме сөз атаулыны да бас салып кергілеуге, «омыртқасын опырып, қабырғасын қақыратып», қазақ тілінің қоржынына тыға салуға болмас. Тіліміздегі кірме сөздің дені – орыс тілі арқылы келген ағылшын, латын, француз, неміс, грек сөздері. Олардың сіңісіп кеткенін, жаңасын беталды жұлламамай, тіліміздің заңдылығына сыпайы бағындырған жөн, егер ыңғайға көнбес болса, жеткен қалпында-ақ қолданылық. Мысалы, латынның «инвестиция» сөзін «інвестисия» деуімізде нендей ділгерлік бар? Бұлай қорлағанша, оның қазақша болмасын іздеу әдептілік болмай ма? – деп жазушы Ғаббас Қабышұлы («Егемен Қазақстан», 23.7.1994) айтқандай, тілге де иешілік керек. Мемлекеттік тілге – мемлекеттік қамқорлық қажет секілді. Жауапсыз құрылған сөйлемдерді, орыс тілі арқылы енген сөздер бұрмаланып жазылған аударманы оқығанда, үйір-үйірімен шұбырған кателерді көргенде, бүгінгі біздің тәуелсіз еліміздің мемлекеттік тілінің орфографиялық сөздігі жазылмаған екен деген ойға қаласың деп алаңдаушылық білдірген екен әдебиетші Дихан Қамзабекұлы («Егемен Қазақстан», 2.10.1996). Халық жазушысы Ә.Әбішевтің сөзімен айтқанда, ана тіліміздің тағдырына немкетті қарай алмаймыз. Оны ойыншыққа айналдырғысы келтіндермен ымырасыз күрес жүргіземіз. Тіл – біздің ұлттық намысымыз, арымыз, барымыз. Оған баршамыз бірдей жауаптымыз [123,74].

Екіншіден, тілді қозғалыс, даму үстінде болатын жанды құбылыс деп жүреміз. Тілдің сөздік құрамы ғана емес, фонетикалық құрылымы да бір қалыпта қатып-семіп қалмай, баяу да болса өзгеру, жетілу үстінде болатыны белгілі. Соңғы 70 жылда жазу-сызу мәдениетінің игі әсерімен қазақ тілінің дыбыстық жүйесінің де дамып, жан-жақты, кең ауқымды бола түскенін, толысып жетілгенін білеміз. Ендеше халықтың жаппай сауатсыз болған, емле нормасы мен тіл мәдениеті

қалыпқа келіп, дами қоймаған өткен ғасырдағы тым карабайыр сөйлеу үрдісіне қайта оралып, орыс тілі арқылы енген сөздердің түр-тұрпатын барынша бұрмалап айту қазіргі ұрпақ үшін өлшем бола ала ма, бүгінгі күнге лайық па? Мұндайда ғалым Сейіт Қаскабасовтың «Қазақ тілін, оның дыбыс пен әріп жүйесін баяғы XVIII-XIX ғасырдағы қалпына қайта түсіруге болмайды емес пе?» – дегені еріксіз ойға оралады («Егемен Қазақстан», 13.5.1994).

Ойға келетін бір нәрсе – сауаты жоқ кәрі ата, әжелеріміздің сөйлеу тіліне еліктеп, *үніберсімет, іністемет, біргәді* деп сөйлеуде қандай ділгерлік болуы мүмкін. Егер бұлайша айту-жазу әуезді боп көрінсе, естілуі құлаққа жағымды боп жарасып тұрса, оның жөні бөлек, еш әбестігі болмас еді. Ал тілімізде бөгде дыбыстар, жат құбылыс белең алып барады, сөз тұлғасының орысша дыбысталуына төзе алмаймыз деп, орыс атауларын бұрмалап жазуға беріліп кеткеніміз сонша, кейбір кезде бұрыннан тілімізде қалыптасқан сөз формасын ескерусіз қалдыруға да бардық. Сөзді дұрыс айтқызып үйретуді жеңілдетпей, керісінше, қиындата түскенін уақыт, тәжірибе көрсетіп отыр. Бұл да болса орыс тілі арқылы енген сөздерді мүмкіндігінше бұрмаламай, нұсқасын сақтап жазудың елеулі маңызын айғақтағандай.

Үшіншіден, орыс тілі арқылы ауысқан сөздердің вариант қатары көп. Ол сөздердің дұрыс жазылып, айтылуы реттелмейінше қатеден көз аша алмаймыз. *Інбістір* ме, *енбестір* ме, әлде *інбестір* ме? *Інжінер* ме, *енжінер* ме әлде *інжінер* ме? Осылайша тізе берсек, шегі-шетіне шығу қиын. Қалай есте сақтауға болады? Тілімізге таяуда ғана енген халықаралық сөзді айтпағанның өзінде ертеректен сөйлеу тілінде айтылып келген *мүйнет/мүйнөт/мойнет, көнперенсие/кәмперенсия/комперенсия, қазит/казет/гәзит/гәзет* тәрізді жүздеген сөздің әр алуан нұсқасының қайсысын жазу керек, оны қалай есте сақтау керек екенін дәл анықтау мүмкін болмай қалады. Демек, сауаттылықты арттыру былай тұрсын, оны одан әрі қиындатып, жазудағы бірізділікке елеулі нұқсан келтіріп алатын сияқтымыз. Одан гөрі тілімізде қалыптасып үлгірген *минут, конференция, газет* тәрізді жазу үлгілерін сақтағанымыз қай жағынан да тиімді.

70-80 жыл бойы тілімізде қолданылып жүрген орыс тілінен енген сөздерді мейілінше бұрмалап, емлесін өзгертіп жазудың орысшаға жетік жастар үшін қазірге дейін қолайсыз болып, шатастырып, сауаттылықты кері кетіретінін тәжірибе көрсетіп отыр. Өйткені ертеректе кірме сөздердің сөйлеу тіліндегі нұсқасы көп болатын. Бірде оқытушы студенттерге *іреснүүлйке* сөзін, 2-жолы *етімәлөгііе* сөзін, тағы бірде *үннуорсөт* сөзін алдымен анықтап көрсетіп, артынан

жаздырғанда бірде-бірі есіне сақтай алмай, бұл сөздердің әлденеше нұскасын келтірген екен. Ал мұндай жазылуын есте сақтауы қиын жүздеген сөздер болса ше? Онда сауатты жазудың мүмкін болмай қалары анық.

Араб, иран тілдерінде сөйлейтін орта бізде болған емес. Сондықтан оларды орыс тілімен салыстыруға келмейді. Заңғар жазушы М. Әуезовтің «Орыс сөздерін бұрынғы, ол тілдерден жырақ тұрған, оқымаған кәрі әжелердің айтуына апарып, қайта салып отыру жөн емес» дегені еске түседі (Әуезов М., Шығ. жинағы, 19 т., 263-б.). Орыс тілі арқылы тілімізге кіріп, әбден сіңісті болып кеткен сөздердің емлесіне байыппен қарамай, оларды жаппай «қазақшалаудың» жазу мәдениетін кері кетіретінін кезінде профессор Қ. Жұбанов та ескерген екен (Қ. Жубанов. Исследования по казахскому языку. Алматы, 1966, 268-б.).

Төртіншіден, кірме сөздердің түпнұсқасын сақтамау тұлғалық дербестігі жоқ сөз формасының көбейіп кетуіне итермелеуі мүмкін.

Оған орыс-рус, үнді-хинди, ауған-афған, шешен-чечен, шуаш-чуваш секілді сөз нұсқалары мысал болады.

Орыс сөздерінің дыбыстық өзгеріске ұшырап жазылуының ұтымды тұстары жоқ емес. Айталық, телефонмен хабарласу мағынасын білдіретін *звонить* *ету/звондау/звандау* жарыспа тұлғаларының айтуға әрі әр алуан сөз тудыруға қолайлысы, күнделікті жиі еститініміз – соңғысы. Ал *звондау*, *звонить* *ету* тәрізді құдды өгейлігін сездіріп, бөгде тілдің грамматикалық, лексикалық құрылымын зорлап таңатыны қазақ тілінің дыбыстық, морфологиялық қалыбына келіңкіремейтіндіктен, баспасөзде де, сөйлеу тілінде де қолданылуы сирек. Әрі күнделікті жиі айтатын «званда» түбірінен званда+у+шы+лық, званда+т+у, званда+ған+с+у, званда+с+у түрінде оннанас сөз тұлғалары туындайды. Өйткені «званда» – күнделікті тұрмыста ең жиі айтылатын сөздің бірі. «Сізге званда деген өтінішімен хабарлап тұрмын» (Қ. Мұқаметжанов). «Дос-жарандары звандаған екен» (Т. Әлімқұлов). Анда-санда үйге бір звандап, балаларымен сөйлесіп қояды (Р. Токтаров). Менен кейін Саханның өзі звандап жаңбыр жауды ма деп сұрады («Қаз. әдеб.».). Орыс тілінен енген сөздерден дәл осыған ұқсас он бес шақты атау туындайтын басқа сөз жоқ. Олай болса тіліміздің морфологиялық заңдылығына үйлестіріп, ішкі икем-орайына иліктіріп, шебер қабыстыру арқылы енген, тілімізде балама атауы жоқ, төл атауымыздай жатық естілетін «званда» сөзі мен одан туындаған соншама сөзден ат-тонымызды ала қашуымыз халқымыздың ғасырлар бойы көңіліне түйіп, қастерлеп

келген асыл қазынасы ана тілімізді жүдетіп-жұтатқандық емес деп кім айтады. Өйткені сөйлеу тіліндегі «телефон соқты», «телефон шалды» тіркестері «званда» сөзінің сөйлем түрінде айтылған бейнелеуіш, сипаттама атауы ғана болғандықтан, атауыш сөз ретінде сөздіктерде реестрге алынбайды.

Бірде сөз орайы келгенде Ісмет ағайдан омоним сөздердің қатарын көбейтпеу мақсатымен, басқа барша түркі халықтары, соның ішінде өзімізге етене жақын қарақалпақ, ноғайлар секілді *рус, хинди, афган* сөз формасын қалдырудың тиімділігін сұрағанда, ол кісі қолдау білдірген еді. Тұлғалық дербестігі жоқ сын есіммен (*асқақ үнді, зор үнді*), есімшемен (*қонысынан ауған, түс ауған кез*), ортақ етіспен (*шөп орыс, жоңышқа орыс, астық орыс, бидай орыс*) омонимдік қатар түзейтін, әрі айтылуы тым қарабайыр *үнді, ауған, орыс* сөз формасын әдеби өлшемге жатқызғаннан ұтылмасақ, ұтпаймыз. Әуел баста, жазу дәстүрі қалыптаспай тұрған шақта, қазақтар да бұл сөздің *орыс-орыс-ұрус* секілді нұсқаларын айтып келсе, зиялы қауым *рус* атауын да қолданған екен. *Русияның заңдары өз тілінде, көрдің бе білмегенге зор қиынын? Әлбетте хәм русша шығарады хәммә кітап, газеттерін* (М.Дулатов). *Русша оқу жайын сөйлегенде, қазақ бұл оқуларды қалай оқып жүргенін айтамын* (А.Байтұрсынұлы). Бүкіл түркі жұртында қазір де *Русия* атауы қолданылады.

Омонимдік қатарды түлғалық даралау мақсатымен шет тілінен енген сөздердің орыс тіліндегі нұскасын сақтап жазудың қолайлы да ұтымды екеніне *қазақ-казак, қарта-карта, барақ-барак, құлақ-кулак, бір-ақ-бірақ-брак* сөздері де айғақ болады. Әсіресе бір сыңары халық, жер-су аттары болатын сөздерді даралап жазу басым: *балгар-балкар, чуваш-шуаш, чечен-шешен, бурят-бұйрат, якут-жакут, карачай-қарашай*. Алайда кейбір сөздер әлі күнге дейін омонимдік қатар құрайды. Мысалы, *орал* (*қимыл*), *Орал* (*Урал емес*), *орыс* (*қимыл*) - *орыс* (*халық аты, рус, русь емес*), т.б. Егер *үстел-стол* тәрізді мағыналық жігін ажыратып, екі вариантын бірдей кәдеге жарата алсақ, құба-құп. Мысалы, *жазу үстелі, ас ішетін үстел; анықтама столы, заказ столы*.

Бесіншіден, көп ұлтты Қазақстан жағдайында қостілділік, оның ішінде орыс-казак қостілдігі – өскелең өмір талабы. «Қос тіл білу – мін емес» деп тегіннен-тегін айтылмаған. Шет тілі, асырып айтқанның өзінде, жүз адамның бірінің ғана қажетіне жарар. Көпшілік адам үшін неміс тілін, француз тілін, тіпті ағылшын тілін білудің міндет емес екені анық. Бірақ орыс тілін білу – баршамыз үшін ауадай қажет. 70

жыл бойы қазақ тілі – ана тілің, орыс тілі ортақ тіл деп келдік. Өйткені орыс тілін білу – заман талабы. Орыс тілінің халықаралық өмірдегі биік орнын, әсіресе ТМД елдері арасындағы бірден-бір қарым-қатынас құралы екенін ешкім де теріске шығара алмайды. Дүниежүзі елдерінің әдеби-мәдени, ғылыми жетістігімен әлі де болса орыс тілі арқылы ғана таныса беретініміз күмәнсіз болса керек.

Мұны еске алуымыз неліктен, дегенге тоқтала кетелік. Француз, неміс, испан тілді халықтар ағылшын тілінен ауысқан сөздерді еш өзгеріссіз түпнұсқасын сақтап жазады екен. Қостілдік пен көптілдіктің жоғары мәдениетіне ұмтылған, соны мақсат тұтқан біздің де қазіргі тұрмыс-тіршілігімізде ортақ тіл – орыс тілі арқылы енген сөздерді сол тілдегі емлесін мүмкіндігінше сақтап жазу, дыбысталуын өзгертпей айту – тіптен де орыс тіліне орай желу, тіл тізгінін қолдан беру емес. Керісінше, тіл мәдениетін, оқушылар сауаттылығын арттырудың бірден-бір тиімді жолы. Тіліміздің фонетикалық жүйесінің кең өрісті бола түсуі үшін де аталған жайдың әсері бары анық. «Әлдеқашан санамызға сіңіп кеткен сөздерді әрбір елу жыл сайын өзгерте берсек, сауаттылыққа ешқашан жете алмақ емеспіз... Бізде орыс тілін білмейтін адам ілуде біреу. Орыс сөзін бұрмалап сөйлеушілер қазаққа тән емес», – дейді Сыртқы істер министрлігінің референті Дулатбек Қыдырбекұлы («Егемен Қазақстан», 23.1.1993).

Жаңа сөздікте тілімізге әбден сіңісті болып кеткен кірме сөздердің (завод, поезд, товар т.б.) емлесін өзгертіп, бұрмалап жазғанынан ешқандай оңды өзгерісті көріп тұрғанымыз жоқ. Қазақ тілінің емле ережесіне өзгерістер мен түзетулерді, оның жаңа жобасын пуристік пиғылда ұсыну ешбір сын көтермейтін кателерге ұрындырып, сауаттылық пен жазу мәдениетін мансұқ етуге итермелейді. В дыбысының артикуляциясы астыңғы ерін мен үстіңгі тістің түйісуінен жасалатындықтан, үстіңгі тісі қаусап түсіп қалған орыстардың аталары мен әжелері де в-ны айта алмай *тауар* дейді.

Завод, товар, поезд, европа, банка, сода, майка, станция, гир айтылуы мен жазылуы сәйкес келетін үйреншікті сөздерді қазақша бұрмалап жазу сауаттылықты қиындататындықтан тиімді емес екені айтылып жүр. Омонимдерді азайтуды ескермей, *гир* сөзін *кір* деп өзгертіп жазу да жөн емес.

Төрткүл дүние түгел дерлік өзгеріссіз қабылдаған, сөздік қорымызға сіңісіп кеткен *цирк, интеграция, телеграф, телефон, вокзал, олимпиада, математика, физика, интернационализм, генератор, карбюратор* секілді сөздердің түпнұсқасын сақтап жазудан тіліміздің оралымдығы

артып, өрісі ұзарып, фонетикалық мүмкіндігі кеңейе түскені мәлім. Тілімізде әбден қалыптасқан, үлкеніміз де, жасымыз да дұрыс айтып жүрген, айтылуы мен жазылуы толық сәйкес келетін *европа, завод, машина, милиционер, директор, техника, математика, телефон, цемент, электр* секілді сөздерді бұрысқа айналдырып, *еуропа, зауыт, мәшине, мелиса, деректір* деп, оқылуын қиындатып, емледегі ала-құлалыққа жол беріп, бұрмалап жазу жөн емес.

Жазу-сызу мәдениетінің қалыптасуымен, сондай-ақ тілдер тоғысының әсерімен тіліміздің фонетикалық құрылымы да кең ауқымды болып, дамып, күрделене түсті. Оны дыбыс үндестігіндегі өзгерістен байқауға болады. Атап айтқанда, ерін үндестігі өз әсерін толықтай жойып алды. Езу үндестігі де шамалап өзгеріске түсті. Мысалы, *құрмет, құдірет, қошемет, мәслихат, мейрам, рахмет, қабілет, қасірет, қауесет, қиямет, қажет, қадір, қазір, кәмішат, қаріп, қабір, қауіп, қате, қанден, іждағат, қапер, қатер, қорек* сияқты үндестік заңына илікпейтін аралас буындылар – сөздің естілімін жақсартатын уәжді ауытқу. Мұндай ауытқу әсіресе қосымшалар жалғанған мына төмендегідей туынды сөздерде көбірек кездеседі: -тікі (халықтікі), -бан (мейірбан), -гер (саудагер), -дар (білімдар), -еке (ағеке), -жан (әкежан), кент-(Ташкент), -кар (күнәкар), -кер (қызметкер), -кеш (арбакеш), -гөй (батагөй), -көй (қаскөй), -күнем (пайдакүнем), - кой (сәнкой), -қор (еңбекқор), - мар (ділмар), -маш (тілмаш), - паз (өнерпаз), -пен (атпен), - мен (қаламмен), бен (қағазбен), - хана (емхана) «Қазақ грамматикасы».

БАЛАМА АТАУЛАР

Күнделікті қолданыстағы тілдің лексикалық қоры балама атаулар арқылы да молығып, кемелденіп отырмақ. Қазақ тіліндегі кейінгі тұста қолданысқа енген балама атаулар жергілікті ерекшелік пен көнерген сөздер есебінен, туыс тілдерден сөз алмасудан, сөз тудырушы жұрнақтарды жандандырып, сондай-ақ жеке қаламгерлердің қиыстыруынан қалыптасып келді.

Елбасы Н. Назарбаевтың бірде «Ұлтты күшейтудің бір тетігі – туған ана тілі» деп айтқанындай, ана тілімізді алға оздырмай, халқымыздың жарқын болашағы туралы, ұлттық озық идея туралы сөз қозғаудың жөні жоқ. Ана тілін жастардың қанына терең сіңіру үшін тіл тағдырына қатысты қоғамдық ой-толғаныстар төңірегінде шектеліп қалмай, оны көркейтудің нақты жолдары, тиімді тәсілдері көрсетілуі керек. Нақ осы тұста авторлардың бір-біріне кереғар пікірі де айтылып жүр.

«Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел болмайды. Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт. Ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең – ол күйініш. Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлеу – бұл сүйініш. Өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру – зорқате», – дейді Халел Досмұхамедов («Егемен Қазақстан», 15.05.2004 ж.). Демек, туған халқымыздың даралық сипатын айқындайтын рәміздік белгілерінің бірі де бірегейі – оның тілі екенін ескеріп, оның таяу болашақта халықаралық қауымдастықта өзінің салмақты салтанатымен көріне алуын ойластырудың маңызы зор. Осы тұрғыдан ана тілінің бары мен жоғын ой елегінен өткізіп, жетпей жатқан тұстарына баса назар аударып, жаңа аталымдардың көңілге қонымдыларын қолданысқа енгізіп, тың баламалардың тілімізге тың тыныс, соны серпін әкелгені көңіл көншітеді. Мемтерминком ұлт тілінің өз байлығын ұтымды пайдалану қағидатын берік ұстанып, тіл қойнауындағы терминге қойылатын талапқа лайықтыларын іріктеп алып, өзге тілдегі балама атауларды да ұлттық тілдің заңдылығына бағындырып, сөздік қорымызды байыта түсетін аталымдарды бекітіп келеді.

Тілдің лексикалық қат-қабатымен қоса жазу дәстүрін жетілдіру арқылы тілдің қолдану аясын, қоғамдық функциясын арттыру барысында жаңа ұғымдар мен атаулар үздіксіз қажет болып отырады.

Орнымен тауып қосылған әрбір сөз ана тілімізді көркейту жолындағы үлкен олжа екені белгілі. Мұндай ұтымды балама іздегенде әуелі аталымның білдірер нақты мән-мағынасы, қолдану ерекшелігі зерделеніп, салмақтанғаны жөн. Бұған дейін беймәлімдеу болып келген тұстарда жаңа ұғым, түсінік туғызып, жаңа реңк-бейнесімен, өзіндік сонылығымен ерекшеленетін аталымдар ана тілімізді байытып, оны жоғары да сапалы деңгейге көтере түспек. Соған орай терминдер мен жаңа аталымдарды бекіту кезінде қатаң сараптау мен ұзақ талқылау арқылы олардың терминжасамға қойылатын талапқа сәйкестігі, қолданылу жиілігі, ұлт тілінің өз байлығын толығырақ пайдалану мақсаты назарда ұсталмақ. Соңғы он бес жылдың көлемінде қазақ тілі баяу түрде болса да кеңірек қолданыла бастап, жаңа көкжиекке шығуға талпыныс жасады дей тұрсақ та, ана тілімізді ұлтаралық тіл етіп, мемлекеттік тілдің дәрежесіне жеткізу, оның қажеттілігін арттыру, тілдің орта қалыптастыру жұмысы әлі де ширата түсуді қажет етеді.

Қазақ лексикологиясындағы жаңа қолданыстар ретінде танылып жүрген туынды тұлғалардың Мемлекеттік терминкомның қаулысы бойынша көпшіліктің қажетіне жарап үлгергені аз емес. Тіліміздің ішкі қорын бар мүмкіндігінше пайдалануда аударманың үлкен ықпалы болғаны белгілі. Аударма жұмысы негізінен орыс тілі арқылы ғана

жүргендіктен, қаламгерлер орыс тіліндегі сөз бен сөз орамдарының қазақша сәтті баламаларын табуда қыруар еңбек етті. Алайда жана термин мен атаулардың бәрін бірдей қазақ тілі лексикасындағы сәтті шыққан дүниелер деуге келмейді.

Орыс тілінен енген сөздерге телінген сөздік құрамын байыта, молықтыра түсудің тиімді жолы екенін тәжірибе байқатып отыр. Жана атауды қабылдауды науқаншылыққа айналдырмай, орыс тілі арқылы енген сөздерге ұсынылған баламаларға байсалды қарап, оларды мұқият зерделеп, сарапқа салып, елеп-екшеп салмақтап, мерзімді баспасөзде жариялап, кеңінен пікір алысу өз нәтижесін бермек.

Атап айтқанда, күнделікті қолданыстағы тілдің бір орында қатып-сепіп, тұралап қалмайтыны белгілі. Ол өзінің даму, жетілу барысында іштей түрленумен коса өз реті, өлшемі, тәртібімен басқа тілдер есебінен де жана сөздерді бойына сіңіріп, молығып отырмақ.

Ертеректе қолданылып, кейін келе көнерген тұлғаға айналған сөздердің мағыналық жаңғыруы арқылы, сондай-ақ жана мағыналық реңктің үстемеленуі арқылы соны балама жасау сөз тудырудың кен тараған тәсіліне айналуға: *бопса – шантаж, төлқұжат – паспорт, кешенді – комплексті, кібісе жыл – високосный год, қанаха – алтарь, қож – шлак, қорамсақ – патронтаж*. Халық тілінің сөздік қорындағы сөздерді пайдалану немесе жеке авторлардың өздері қиыстырып тапқан атаулары алғашында дублеттік жұп құрып, соңыра қолдана келе әдеби нормаға айналатын кезі бар: *дәріхана/аптека, емхана/поликлиника, аялдама/остановка, ұшақ/самолет, құқық/құқы/право, жанұя/семья, егемен/суверенитет, ғимарат/здание, саяжай/дача, жағажай/пляж, гүлзар/оранжерей, гүлдесте/букет, брокер/делдал, ағза/организм, мәйітхана/морг, зейнеткер/пенсционер, спонсор/демеуші, қаламақы/гонорар, мерейтой/юбилей, сынып/класс*.

Жаңа ұғымдарды қазақтың өз сөзімен беру, жатық та дәл балама табу өркениеттегі үздік үрдіс дейміз. *Өткін – прогон, серпін – импульс, тегеріш – рычаг, жамигат – публика, гақлия – публикация, зыптама – выправка, мәслихат – семинар* секілді баспасөзде қолдану жарасымы орнымен табылған, қажеттіктен туған сәтті де орайлы баламалар – мұның айқын айғағы. *Хабарлама, дәлелдеме, құйма, қосылыс* сөздері секілді орыс тіліндегі атаулардың баламасы тілімізде аз емес. Қазақ, орыс сөздері жарыса қолданылып, кейін келе қайсыбірі синонимге де айналып үлгерді: *тіл білімі/лингвистика, ұшқыш/пилот, кейіпкер/герой, жүк/бағаж, басқыншы/агрессор, қор/фонд/резерв, нұсқау/инструкция, демалыс/каникул, шөлмек/бөтелке, кеспек/бөшке, шым/сиса, шаугім/шәйнек*,

тәулік/сәтке, түрме/абақты, таразы/гір, қыш/кірпіш, шығын/рысқұт, тыңшы/агент, жансыз/шпион, бейне/образ, будан/гибрид, емхана/амбулатория. Қазақ тілі сөздік қорын байытуға септігі тиер баламасы жоқ сөз формалары да бар: *дата* (жылы, айы және күні), *дикция* – дауыс мәнері, *звондау* – телефон соғу, телефон шалу, *деградация* – кері құлдырау, *наводка* – көздеп дәлдеу.

Күнделікті тілімізде, мерзімді баспасөзде жарыса қолданылып жүрген лексикалық сөз нұсқларының терминологиямен байланыстысы бәрінен де көбірек. Өйткені ана тілінің функциясының артуымен, әр алуан әлеуметтік жағдайдың, тұрмыс-тіршіліктегі жаңалықтың әсерімен термин сөздердің өзгеріп отыратыны, әдеби тілде нормалану бағытының айқындалатыны белгілі.

Сондықтан қазақ терминологиясының дамуы, қалыптасу үрдісі секілді кең ауқымды мәселе соңғы онжылдық мерзімде баспасөз бен жеке еңбектерде толассыз айтылып келеді. Онда айтылған ұсынысты ой таразысына сала отырып, өз тұжырым-топшылауымызбен жалғастырмақ ойымыз бар. Тілдің соңғы ғасырлық тарихи кезеңде тілдік ортаның, тарихи-әлеуметтік жағдайдың әсерімен, ақыл-ой мен өнер-білімнің өсуіне орай өзгеріп, өнделіп, сөздік қоры молығып отыратын табиғи тұтас жүйе екені терминологиядан анық байқалады. Ғылым мен техниканың қоғамдық өмір мен мәдениеттің дамуына орай туындап жатқан жаңа ұғымдар мен атаулар болғандықтан, терминология – тілдің лексикалық байлығын молайтатын негізгі арна. Демек терминология мәдени-тарихи категория ретінде аталады [185,22].

Калька тәсілімен орыс тілінен ауысқан біраз сөздің мына секілді аудармасы кездеседі: *автожуу, автоқондырғы, автотұрақ, автотіркеуіш, автотоқтатқыш, бетесеп* (лицевой счет), *газқағар, кештік* – ужин, *шайлан* – чаевничать, *шайлану* – чаепитие сөздері де осыған ұқсас. *Антиген* – *антитек, телевышка* – *телемұнара* секілді орыс тіліндегі сөз буынымен қазақша сөзді кіріктіру арқылы жасалған баламалар да калька тәсіліне жатады.

Жеке қаламгердің өз тарапынан жаңа сөз қиыстыруы, жаңа сөз тұлғасын тудыруы арқылы шет тілі сөзіне әдемі балама табылатын сәттер болатыны белгілі. Осындай жолмен қалыптасқан *шығармашылық, зейнеткер, өркениет, бағдарлама, айқындама, қазанама, тәлімгер, сазгер, автотұрақ* атаулары – жеке авторлардың тапқан қолтума сөздері. *Фонтанды-бұрқақ, семьяны-жанұя, лауреатты-иегер, методиканы-әдістеме, значокті-белгіше, аудиторияны-дәрісхана, космонавты-ғарышкер, телеграмманы-жеделхат* дегенге ұқсатып көп атаудың қазақша баламасын қиыстырып, орайын келтіруге тырысушылар бар.

Соңғы жылдары шет тілінен енген кірме сөздердің қазақша баламасын жасау, ұлттық терминдер қалыптастыру, тәржімелік тәжірибе әңгіме өзегі боп, аударманың бүгінгі мен болашағы жөнінде айтылған әр алуан ой-пікір, ұсыныс – мұның айқын айғағы. Қандай да бір тілді алсақ та, өзінің ішкі заңдылығы мен мүмкіндігіне қарай жаңа сөзжасам, балама табу арқылы сөздік құрамын молайтып отырған екен. Балама сөз іздеу дәстүрі қазақ тілінде әуелден-ақ жалғасып келеді. Ана тіліміздің шын жанашырларының атсалысуымен, олардың талмай ізденуінің арқасында аударма ісінде оңды өзгерістер болды, өз орнына қиюласқан сөз орамдары қалыптасты, көп атауға ұтымды балама, әсем қолданыс табылды. Көпшілік тарапынан жылы қабылданған *аялдама, көрермен, оқырман, жәдігер, санаткер, тәлімгер, шипагер, баспагер, жүлдегер, тыңгер, озат, хабаршы, балмұздақ, үгітші, ағартушы, теледидар, көкөніс, саяжай, қондырғы, сұраныс, құрылғы, лездеме, айдар, ғарыш, басылым, көрілім, сілтеме, шарапхана, асхана, дәріхана, емхана, шапшараз* атауларының орыс тіліндегі балама екені біліне бермейтіні белгілі.

Терминжасам – «шығармашылық ізденісті талап ететін мейлінше күрделі мәселе... Жаңа ұғым. жаңа түсінік арқалаған терминдік дәлдік, нақтылық, біртектілік, қысқалық сипатын түгелдеп беру – ... нағыз маман ретіндегі біліктілікті, ерекше пайымды, тілтанымдық пен лингвистикалық түйсікті қажет ететін қасиет», – дейді Ө.Айтбаев [7, 123-128]. Сөзжасам заңдылығына сәйкес өз үйлесімін бұзбай орнын тауып қосылған әрбір сөздің әдеби тіліміз үшін үлкен олжа екені белгілі. Әдеби тілдің діттеген мүддесіне сәйкес келетін сөзқолданыс жүйесінің, лайықты балама табудың әр алуан арнасы мен тәсілдері анықталды. Балама сөзді байыптап, екшелеп, сұрыптап, тереңірек үңіліп, сіңісті сөзді сырт қалдырмай сәтті қолданысқа айналдырудың тәсілдері де тіл-тілге ортақ секілді.

Соңғы жылдары жеке авторлардың қазақы тілдің сөйлеу заңдылығына үйлестіре өздері қиыстырған тума сөздері арқылы орыс тіліндегі көптеген терминдердің сәтті баламасы тілімізге енді. Кеніш - рудник, көземел - гипотеза, көгөніс - овощи, көгөнісші - овощевод, қасбет - фасад, сабынсу - шампунь, санагер - мыслитель, сарасана - святилище, сахнагер - актер, себезгі - душ, сүтсірне - сыр, сыйынты - святилище, иеақы - рента, иекуәлік - патент, қарымақы - компенсация, адами - гуманный, адамжан - гуманист, иегер - автор, жеңсік - деликатес, ауысым - смена, леспе-аударма - синхронный перевод, елтаңба - герб, әнұран - гимн, бұйырман - заявка, мұрағат - ценность, ойынжай - стадион, тұсқағаз - обои, зерзат - объект, кіреуке - помеха,

кепілші - поручатель, ақжайма - простыня, емгер - медбрат, шипагер - врач, дәрігер - фармацевт, мекенжай - адрес, санашық - процессор, мұзбурғы - ледобур, дәрмек - препарат, сауқат - передача, ғылымтану - науковедение, бейнежазу - видеозапись, жылнама - ежегодник, дәмхана - кафе, таңдақ - бляшка, уәкілет - делегация, жағынды - мазок, тоғайшық - перелесок, міндеткерлік - повинность, нұрсаттылық - попечительство, саяжай - дача, жатаржай - спальня, қонақжай - гостиная, даяшы - официант, бөбекжай - ясли, мәйітхана - морг, дәрісхана - училище, адампаздық - гуманизм, нышанат - символ, арашы - посредник, құқайшыл - террорист, сауалдама - референдум, жарлама - декларация, жарнама - афиша, қазандық - котельная, нобай - эскиз, тұғырық - подставка, қоныстой - новоселье, айқыш - крест, мейрамхана - ресторан, шығармашылық - творчество, сүтхана - молочная кухня балама атауларының ішінде еркін қолдануға болатыны аз емес.

Отанышыл - патриот, мәслихат - семинар, лебіз - отзыв, мәжіліс - сессия, отырыс - заседание, тозаңдату - опыление, ұластыру - прививка, тұқымдастық - семейство, маусымдылық - сезонность, қорғаншы - опекун, керегар - контраст, ұңғы - проходческий комбайн, дәйектеме - обоснование, дәнекерлеу - сварка, әйнекей - майолика, тауман - горняк секілді баспасөзде қолдану жарасымын тапқан, орнымен табылған, қажеттіктен туған сәтті де орайлы баламалар мұның айқын айғағы. Жүйелі заңдылық негізінде жасалған атаулар құлаққа жатық естіліп, көзге де тез арада үйреншікті боп үлгіреді.

Өзінің даму барысында тілге неологизмнің өне бойы еніп отыруы – табиғи да заңды құбылыс дегенімізбен, олардың бәрінің бірдей тілде орнығып кетуі қиын. Әсіресе белгілі бір тарихи кезеңде қоғамдық-әлеуметтік жағдайдың әсерімен жаңа атаулардың тілге жаппай әрі көптеп енуі тіл маманы мен қаламгерлердің арасында айтыстартысын, пікір таласын тудырмай қоймайтыны анық. Тіпті аса беделді қаламгердің өзі қиыстырып тапқан балама сөзінің тілде орнығып кетуі екіталай. Алғашында тосындау көрінген жаңа атаудың біразына жұртшылық жатырқап қарайтыны түсінікті. Ол үшін жаңа сөздердің белгілі бір уақыт аралығында баспасөзде қолдану жарасымдығын табуының маңызы бар. Сөзжасамға да шырай керек дегендей, мемлекеттік терминком жаңа атауларды әдеби тілде орнықтыруға асықпай, тәжірибе үстінде қолданымда болғанын сұрыптап, тезден өткізіп алғаны абзал.

Соңғы он-он бес жыл аралығында баспасөздің дәнекерлігімен айтыла келе екшеленіп, бірте-бірте орнығып, қолданыс айналымына кірігіп, сіңіп кете алған, тіліміздің икемді, көп қырлы бола түсуіне

септігі тиген жаңа атаулармен сөздік құрам молығып байи түсті. Туған тілімізді көркейтуге тамшыдай болса да үлес қосуды мақсат тұтқан жеке қаламгерлеріміздің көнерген сөздерді жаңғыртып, әдеби тілге сұранып тұрған қайсыбір жергілікті сөйлеу ерекшелігін қолданысқа енгізуі, сондай-ақ туыс тілдерден орыс тілі арқылы енген сөздерге сәтті балама іздестіріп, сол атаулардың тілімізде орнығуы арқасында сөздік құрам молыға түскенін тәжірибе көрсетіп отыр.

Балама атауларды берудегі көздеген мақсатымыз, біріншіден, ана тіліміздің сөздік құрамын жаңа аталымдармен молықтыра түсу. Екіншіден, бұрындары білдірер мағынасы сөз тіркесімен ғана беріліп келген сипаттама түріндегі аталымдарды жеке атауыш сөз тұлғасымен алмастырып, олардан өрбіген туынды сөздерді көрсету де тілімізді кемелдендіре түспек. Үшіншіден, жаңа атауыш сөздерді іздестіру арқылы орыс тілі арқылы енген сөздердің ұтымды баламасын табудың сәті түспек. Төртіншіден, түркі тілдерінің етенелігіне ден қойып, керекті аталымдарды іріктеп алу туыс тілдерді түсінуді жеңілдетіп, олардың жақындай түсуіне септігін тигізбек. Бесіншіден, болашақта барша туыс халықтарға ортақ түркі әдеби тілін құрастыруды мақсат тұтқандар сөзтізбеге ой жүгіртіп, кәдеге жаратар тұстарын таба алар деген ниеттеміз. Осы тұрғыдан бірсыпыра балама атаулардың бірнеше нұскасының берілуі оларды саралап, туыс тілдерде басым қолданатын сыңарын әдеби тілде орнықтыру үшін қажет болмақ.

Жаңа атаулардың, жарыспа тұлғалардың тарихи, кітаби сөз нұскаларымен вариант қатарын түзейтіндері жоқ емес. Атап айтқанда, сөзтізбеде көрсетілген жаңа атаулар біртекті емес. Жаңа атаудың да тілге толық орнығып үлгірмей, басым қолданыла алмай жүргені белгілі. Ал бұрынғы сөз тұлғасымен жарыса қолданылып жүрген бірен-саран сөздердің сәл-пәл мағыналық, стильдік айырмашылығымен ерекшеленетіндері де байқалады. Мысалы, арам – мәкүрік – харам, кесене – мавзолей, кеудеше – кофта, нұсқа – вариант, отаншыл – ұлтжанды – патриот, білгір – даңғайыр, әумесер – әуегейлік, кеніш – мүкәммал синонимдерінің коммуникативтік жағдайға қарай қолдану ерекшелігі бар. *Жаяусоқпақ* пен *тротуар* сөздерінің мағыналық айырмашылығы да елеулі болғандықтан, екеуін де қатарынан бердік. Ғарышнама – космология, дәйексөз – цитата, мүсінгер – скульптор, кент – поселок, пікірсайыс – дискуссия, еңлікгүл – эдельвейс, жеңсікас – деликатес, кеніш – рудник, кенеу – колория, көземел – гипотеза, көкейгөз – интуиция, газетхана – редакция, газетші – журналист, қабылхана – қабылдау бөлмесі, мәжілісхана – мәжіліс залы, мәзір – меню, лаңкес – терроршы, хайуанатхана – зоопарк, дәрісші – лектор, ақыл-ой –

интеллектуал, жермай – керосин, дәуірнама – эпопея, демеуші – спонсор, ансар – трактат, дабылхат – сигнал, берім – пара, ғаламшар – планета, жалпылық – абстрактілік, жадығат – материал, ағза – организм, өзімшілдік – эгоизм, мерез – сифлис, жайра – дикообраз, лакқы – клоун, комбайншы – комбайнер, бөлме – кабинет, қиял-арман – фантазия, аурухана – госпиталь, арбау – гимназдау, асадал – буфет, арба – карета – экипаж, арқар – муфлон, әліпби – алфавит, әскер – армия, әсірелеу – гипербола, демалыс – каникул, дәретхана – туалет, сықақшы – карикатурашы, мәселе – проблема, құрлық – континент, кеудемсоқтық – амбиция, қыжым – плющ, қызамық – скарлатина синонимдерінің де жарыса қолданылып жүруінің өзіндік себептері бар. Олардың қайсыбірі көпшілік оқырманға танымал болып көріне алған жоқ. Кейде бірнеше сөзге бір ғана баламаның болуы да өз әсерін тигізбей қоймайды.

Терминжасам жүйесіндегі бірізділікке қағидаттық, тұжырымдамалық сипаттағы өзгерістер енгізу арқылы жетуге болатыны белгілі. Алайда үкімет жанындағы Мемтерминкомның бекіткен терминдерін қолдануға жарамсыз санап, оларды мойынсұнбаушылықтың салдарынан бірнеше нұсқада жарыса қолданылып жүргені аз емес. Жұртшылық ұсынысын ескере отырып, Мемтерминком тарапынан жіберілген кемектікті сол комиссияның өз шешімімен түзету жөн болмақ.

Айталық, цикл – айналым, оралым, топтама; схема – сызба, сұлба, тәсім; период – айналым, кезең, орам; аппаратура – құрылғы, аспап, жабдық; процесс – құбылыс, үрдіс, ғамалия; брикет – сомдама, сығымдама; капилляр – қылтамыр, түтікше деп әрқалай аудару – осы айтылғанның бір айғағы.

Оның есесіне баспасөзде қолдану керек деген мұрат – идея, үлгі – шаблон, көктемір – робот, дүркін – разряд, құрамыс – синтез, селдірек – вакуум секілді бір-бірімен мағыналық жақындығы жоқ әрі есте сақтау мүмкін бола қоймайтын көптеген атауды көрсетудің қажеті бола қоймас. Сондай-ақ бөгет – домбы, қисын – логика, даңғыл – проспект, аумақ – территория, қаңқа – каркас, жиын – митинг секілді бір-бірімен синонимдік қатар құрай алмайтын атаулардың да бірін ғада қалдырып, екіншісін қолданыстан алып тастау еш қисынға келмейтіні баршаға аян. Жаңа атаулардың бір бөлігі абсолюттік синонимдік қатар құрап, жарыса қолданыла бермек. Қайсыбір сөздің бірнеше баламасының берілуі олардың туыс тілдерде басым қолданған нұсқасын тандап алуға мүмкіндік береді. Мысалы, кәреханна – исханта – исхана – шеберханна (мастерская), тәнзилат – шегерім – индирим (скидка), ғауыш – балұр (хрусталь), қонақханна – қоналғы (ночевка), зиратханна – қабірстан –

көрхана (кладбище), қызан - алжұмыр - доматес (помидор), арази - аумақ (территория), исток - дидем - арзыла (хотеть), кантин - ашпұзыл - мейрамхана - локанта - матхам (ресторан), керен - лаханы (капуста), говлзибан - кәләм (речь), көрхана - зиратхана (кладбище), жарын - есенгә (келесі жыл).

Қазақ лексикологиясындағы жаңа қолданыстар ретінде танылып жүрген туынды тұлғалардың Мемлекеттік терминкомның қаулысы бойынша көпшіліктің қажетіне жарап үлгергені аз емес. Тіліміздің ішкі қорын бар мүмкіндігінше пайдалануда аударманың үлкен ықпалы болғаны белгілі. Аударма жұмысы негізінен орыс тілі арқылы ғана жүргендіктен, қаламгерлер орыс тіліндегі сөз бен сөз орамдарының қазақша сәтті баламаларын табуда қыруар еңбек етті. Алайда жаңа термин мен атаулардың бәрін бірдей қазақ тілі лексикасындағы сәтті шыққан дүниелер деуге келмейді.

Сирек қолданылатын жұрнақтар мынадай: шарап+хор, қан+хор (вампир), жем+хор (жегіш), шайтан+и қылық, адам+и, шажыр+қай (брыжейка), құмар+паз, адам+паз+дық (гуманизм), ат+паз (аттың білгірі), ат+пазшы, гүл+паз, алдам+ша (маскировка), қонал+ғы (ночевка), абай+лы (внимательный), құмар+лы (құмар болған), әкел+ім (импорт), аяқ+су, бара+ғырақ, аяң+қы, гүл+стан, шатақ+шыл, әдіс+тес, ал+аған, ал+ым, тоң+ғақ (меконий), жағдай+ят, жазар+ман, әйел+дену, базар+ман, базар+қан, бөлік+ше, қағида+т, маза+ң, лаң+кес, маңлұқ+ат, өлтір+ім, пікір+ият, сатар+ман, сөздік+ше, сынақ+ша, талаб+ият, тарих+аят, мін+бер, мұғалым+а, өркен+иет, бар+ығырақ.

Соңғы онжылдықта орыс тіліндегі приставкаға ұқсас «би», «на» сөзалды қосымшаларын жандандыру арқылы туындаған сөздер баспасөзде ара-тұра қолдана бастағанын ескеріп, тіліміздің лексикалық қорын молайта түсетін жаңа аталымдар ретінде сөзтізбеде мыналарды көрсеттік. Айта кететін бір жәйт «би», «бей» сөзалды қосымшасы арқылы түрленген туынды сөздер сөздік құрамды молықтырумен қоса тіліміздің морфологиялық құрылымын да жетілдіре түспек. Оған *бижағдай*, *биқатер*, *биынсап*, *биуапа*, *биар*, *бейғамал*, *бидәрет*, *биазар*, *бибазар*, *бихая* сөздері жатады. *Бейабырой*, *бейазаматтық*, *бейқарекет*, *бейапар* атаулары да осы тәріздес. «На» сөз алды қосымшасы арқылы туындаған жаңа аталымға *надұрыс* (дұрыс емес), *намақұл* (жарамайды, мақұлдауға болмайды), *нашалаж* (лажсыз), *наинсап* (ынсапсыз), *найсап* (оңбаған), *намәлім* (мәлім емес), *нариза* (риза емес) сөздері жатады.

Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде актив қолданылатын сөз тудырушы -шы, -ші, -ым, -ім, -м, -ма, -ме, -лық, -лік, -ғы, -гі, -ыс, -іс, -шыл, -шіл,

-нама, -неме, -дама, -ман, -мен, -кер, -гер, -хана жұрнақтары арқылы калька жолымен аударылған балама атаулар көп. Мысалы, *басшы, нұсқаушы, төреші, дүкенші, еңбекші, үгітші, тәрбиеші, жазушы, кеңесші, сұраным, ұсыным, көшірме, құрамы, мінбе, оқулық, мамандық, әкімшілік, заңсыздық, қондырғы, ұсыныс, табыс, қоғамшыл, анықтама, суреттеме, бастама, аялдама, жолдама, жылнама, көрермен, оқырман, оқылым, қызметкер, орам, ардагер, оқулық, сүйем, жауапкер, мәлімдеме, таным, кітапхана, аурухана, асхана, шайхана, емхана, дәріхана, дәрігер, банкер, талапкер, зейнеткер, еңбеккер, қосқыш, жазушы, жаттықтырушы, спортшы, боксшы, жұмысшы, футболшы, аялдама, жолдама, тәлімгер, мердігер, ғарышкер, жүлдегер, тәуелсіздік, салауатты, егемендік, хаттама, шарттама, негіздеме, әдістеме, қондырма, жарнама, тойхана, тергеуші, аудармашы, баяншы, скрипкашы, хатшы, тракторшы, комбайншы, су тасушы, жүргізуші, көрермен, сұраныс, жарылыс, тұжырымдама* секілді орыс тіліндегі атауларға телінген жүздеген балама атаулар – мерзімді баспасөзде, көркем әдебиетте, ғылыми әдебиетте елеп-екшеуден өткен, баршамызға түсінікті кәнігі сөздер.

Кейінгі жылдары кірме сөздерді жаппай тәржімелеудің әсерімен тілімізде сирек айтылып, көнере бастаған кейбір қосымшаның да елгезектеніп, жаңғыруы арқылы жаңа атау, тың балама тудыруда септігі тие бастағандай. Мәселен, *тын+ы, су+ыт, қат+тау, қырнау+ыш, алаң+қай, хат+тама, шаруа+кеш, әйне+кей, санау+ыш, ілгер+шіл*, бағдарлама сөздері осындай тәсілмен туындаған. Матасын *бояуханаға* жіберді («Алматы ақшамы»). *Жарияланым* - публикация. Бөгде дінді уағыздаушы *жарияланым* көбейіп кетті («Ана тілі»). *Сауалдама* - вопросник. Емтихан тапсыратындар үшін *сауалдама* даярланды («Қазақстан мұғалімі»). *Балахана* аталатын қондырмалары бар. *Безендірме* - транспарант. Мерекелік колоннаның *безендірмелерінде* әртүрлі ұран жазылған («Лен.жас»). Тіліміздің сөз тудыру, тіркес құрау тәсіліне сәйкестендіріп, жұрнақтарды елгезектендіру арқылы көпшіліктің қолдауын тапқан ұтымды баламалар әлі де құрастырылуда. 90-жылдан кейінгі тілімізге еніп жатқан неологизмдер мынадай қосымшалар арқылы басымырақ туындауда.

-гер, -кер, -гар, -қар қосымшасының жалғануы арқылы жасалған балама сөздер: мерейгер - юбиляр, жалаугер - флагман, азаткер - освободитель, айтыскер (айтысқа түсуші), алғыскер (алғыс айтушы), баспагер - издатель, газеткер - работник газеты, ғарышкер - космонавт, жалаугер - флагман, жеңіскер - чемпион, заңгер - юрист, иегер - кавалер ордена, киногогер - кинематограф, қарызгер - должник, саясаткер -

политик, сәңгер - модельер, сүрдігер - зябь, танымгер - знаток, мастер, үміткер - претендент, тәлімгер - наставник, қарызгер - дебитор, зерткер - лаборант.

-дық, -дік, -тік, -лық, -лік жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалған баламалар: анықтамалық – справочник, аңыздық – зябь, апталық – еженедельник, ертеңгілік – утреник, жариялылық – гласность, жеттігу – развитие, қайтымдылық – обратимость, қоғамдастық – сообщество, құзырлық – шефство, сынампаздық – критиканство, танымдық – познавательный, тәлімгерлік – наставничество, терімшілдік – собирательство, тойгершілік – пиршество, төремшілік – бюрократ, уағдаластық – договоренность, уыздылық – клейковина, шығармашылық – творчество, морттық – хрупкость, қожалық – хозяйство, қауымдастық – ассоциация, теңдестік – баланс.

-ды, -ді, -лы, -лі жұрнағының жалғануы арқылы туындаған сөздер: егеменді - суверенное, қайнатынды - отвары, қолданбалы - прикладной, ұтымды - рациональный, көрсетінді - донос.

-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе жұрнағының жалғануы арқылы туындаған сөздер: бағдарлама - программа, өтем - компенсация, кепілдеме - рекомендация, пісірме - выпечка, қайнатпа - варенье, айқындама - позиция, балқыма - сплав, бастырма - аппликация, безендірме - сводка, дайындама - заготовка, жайма - лоток, жариялама - планерка, жүктеме - нагрузка, зерттеме - разработка, кескіндеме - живопись, сауалдама - вопрос - анкета, суреттеме - зарисовка, сығымдама - слиток, сызба - чертеж, сынама - проба, сырғыма - замок, сілтеме - указатель, талдама - разработка, толықтырма - дополнение, тұйықтама - тупик, түйіндеме - резюме, түйіспе - контакт, тіркеме - прицеп, уәждеме - мотивировка, ұсынба - рекомендация, ықтырма - кулисы, толықтырма - возмещение, қондырма - надстройка, сызба - чертеж, ысырма - задвижка, құлама - перепад, ақпа - струя, секіртпе - трамплин, салыстырма - сверка, шекіме - чеканка, батырма - кнопка, тізбе - перечень, ағызба - сток;

-нама, -наме, -дама, -деме, -тама, -теме жұрнағымен түрленген тұлғалардың көне тілдегі поэтикалық бағалауыш мағыналарына *ғашықнама, махаббатнама* сөздері жатады. Соңғы жылдардағы баламалары: азанама - некролог, бағдарнама/бағдарлама - программа, ғарышнама - космология, дәуірнама - эпопея, естелікнама - мемуары, есімнама - персоналии, барлама, қасіретнама - трагедия, тарихнама - историография, тәсілнама - инструкция, тұғырнама - платформа, хабарнама - информатика, халықнама - народоведение, тұжырымдама - заключение, жадынама - памятка, жылнама - ежегодник, әлеуметнама -

социология, шартнама - договор, карызнама - вексель, сенімдеме - аккредитив, нарықнама - калькуляция, сапарнама - путевые записи, өмірнама - биография, топтама - серия, әдіснама - методология, әдістеме - методика, түсініктеме - комментарий, жауаптама - допрос, сауалдама - вопросник, лездеме - летучка, реттеме - график, топтама - пакет, реттеме - редакция, сипаттама - аннотация, түсініктеме - комментарий, құптама - акцепт, толықтырма - забойка, суреттеме - зарисовка, жариялама - объявление, бейімдеме - приспособление, дәйектеме - обоснование, жоспарлама - планерка, кескіндеме - живопись, кепілдеме - рекомендация, жылнама - летопись, жүктеме - нагрузка, дәуірнама - эпопея, кепілдеме - задаток;

-хана жұрнағының жалғануы арқылы туындаған сөздер: газетхана - редакция, дәмхана - закусочная, дәрісхана - аудитория, дәріхана - аптека, дыбысхана - фонотека, сәбіхана - дом малютка, жетімхана - детский дом, зергерхана - ювелирная мастерская, қабылхана - приемная, қонақхана - гостиница, расытхана - обсерватория, сәнхана - ателье, сусынхана - бар, ұстазхана - учительская, хайуанатхана - зоопарк, дәмхана - кухня, перзентхана - роддом, анахана - роддом, гүлхана - оранжерея, зертхана - лаборатория, ғаріпхана - дом инвалидов;

-шы, -ші, -ш жұрнағы арқылы түрленгені: жүрісші - пассажир, амалшы - иллюзионист, асаршы - асарға қатысушы, әйнектеуші - стекольщик, бастамашы - инициатор, бас хатшы - генеральный секретарь, демеуші - спонсор, домалакшы - анонимщик, жаңғыртушы - реставратор, жинақшы - вкладчик, жолшы - путеец, жүргізуші - водитель, жүргінші - пешеход, жылнамашы - летописец, жібекші - шелковод, кәуапшы - шашлычник, көкнәрші - наркоман, күлдеуіш - пепельница, қалталаушы - упаковщик, калыптаушы - формовщик, семсерші - фехтовальщик, сушы - поливальщик, термеші - сборщик, төлемші - плательщик, түсініктемеші - комментатор, үлгіші - модельер, шеруші - демонстрант, салымшы - вкладчик, сарапшы - эксперт, жалдаушы - наемщик;

-ым, -ім, -и жұрнағы арқылы түрленгені: ауысым - смена, ашылым - открытие, бағым - пастбищное стадо, бастырым - обмолот, басылым - издание, жазылым - подписка, көрсетім - вид, қайтарым - экон.отдача, қайырым - отдача, қойылым - постановка, салым - вклад, сатылым - продажа, терім - сбор, тұтым - решение, ұсталым - выдержка, ұстаным - позиция, ұсыным - предложение, шығарылым - выпуск, сұраным - заявка, қосылым - комплекс, қайтым - возврат, құрылым - устройство, жасалым - изобретение, таралым - тираж, төсем - прокладка, салым - депозит, оқталым - заряд, әкелім - импорт, түсірім - съемка, көрім -

картина, кинокөрім - кинокартина, төлем - платеж, жарияланым - публикация, аударым - перевод;

-ғы, -гі, -қы, -қ жұрнағымен түрленгені: жылытқы - грелка, жаңарғы - горелка, құрылғы, кондырғы, басытқы - закуска, бөктергі - багажник, қайнақ - настой, тіркелгі - прописка;

-ғыш, -гіш, -қыш, -кіш жұрнағымен түрленгені: бекіткіш - фиксаж, бүріккіш - опрыскиватель, үккіш - терка, қозғағыш - двигатель, бәсендеткіш - глушитель, қозғалтқыш - движитель, дүмпігіш - детонатор, бекіткіш - фиксатив;

-ман, -мен, -бан, -бен жұрнағымен түрленгені: айдарман - шофер, аларман - покупатель, базарман - торговец, бұйырман - заявка, сатарман - торговец, таразбан - весовщик.

-шы, -ші жұрнағы арқылы түрленгені: салымшы - вкладчик, қырнакшы - гравер, ақпаршы - информатик, дәріші - аптекар, сынықшы - ортопед, түзетуші - корректор, жарнашы - пайщик, ақаулаушы - дефектолог;

-ша, -ше жұрнағы арқылы түрленгені: айырша - штепсельная вилка, белгіше - значок, жасылша - петрушка, калемше - отводок;

-ыс, -іс жұрнағы арқылы түрленгені: кіріс - приход, шығыс - расход, қиыс - композиция, көгеріс - растительность, қосылыс - хим.соединение, отырыс - заседание, тапсырыс - заказ, дүмпіліс - детонация.

Қазақ лексикологиясындағы жаңа қолданыстар ретінде танылып жүрген бұл келтірілген туынды тұлғалардың терминкомның қаулысы бойынша көпшіліктің қажетіне жарап үлгергені аз емес. Дегенмен аталған сөздердің қайсыбірінің тілде орнығып кетуі екіталай нәрсе. Еліміздің егемендігі аркасында еңсесін енді ғана көтере бастаған тілімізді өз ұрпағымыз да, өзгелер де әспеттейтін, икемділігі артқан, толыққанды сипатқа ие етерліктей дұрыс бағыт-бағдар берудің тәсілдері туралы айтылып жүрген пікірлер біржақты емес. Калька тәсілмен аударылған туынды тұлғалардың баспасөзде қолданылу тәжірибесінде байкалып, сәтті баламалар ретінде таныла бастағаны жеткілікті. Алайда соны атаулардың сәттілері мен солғындарын ой таразысына салып, науқаншылыққа бармай, асыра сілтемей, жан-жақты талқыдан өткізіп барып ұсынудың қажеттігі күмәнсіз. Терминдер — тіліміздің лексикалық байлығын арттыратын сөздер дегенімізбен, баспасөзде кездесіп жүрген жаңа туынды тұлғалардың жасалымында олқылық та жеткілікті. Аударманың да өззандылығы, реті мен өлшемі болатыны белгілі.

Біріншіден айтарымыз — термин жасауда бөгде тілді дүрмектін тасасында қалмай, кірме сөздердің көбеюіне жол бермей, ана тіліміздің бітім-болмысына үйлестіріп, оның сөздік құрамының терең

койнауынан іздегенімізді табуға тиістіміз деудің жаны бар сөз екені анық. Дегенмен термин бір мағыналы ғана сөз болғандықтан, оған балама ретінде тілімізден синоним іздестіру ұтымды боп шықпайды. Мұның өзі терминологияның ұлттық тіл үшін тиімді тұстарын саналы түрде дамытуды қиындатып, анархияға бастайтын бейберекеттікке ұрындырмақ. Тіл табиғатына үйлесімді болып, қалыптасып кеткен, естілуі де жатық кейбір кірме сөзге байыппен карасак, балама атау дегеннің түпнұсқа мағынасын дәл бере алмайтын бұлыңғыр екенін аңдаймыз. Мысалы, ұтымды, *борлама*, *білдірме*, *бұрыштама*, *реттеме*, *құптама*, *сипаттама*, *дыбысхана*, *сәнхана*, *шеруші*, *қосылым*, *әкелім*, *салым* сөздері рациональный, керамика, сводка, виза, реакция, акцепт, аннотация, фонотека, ателье, демонстрант, комплекс, импорт, депозит атауларының дәлме-дәл баламасы деу күмән келтіреді. Жалпы байқағанымыз – орыстың өз тілінен алынған сөзге балама киыстыру біршама жеңіл болғанмен, бүкіл әлем таныған терминдерге қарапайым сөзді балама ғып телу қай жағынан да онтайлы бола қоймаса керек.

Екіншіден, балама атаудың бір ғана мағыналығымен қоса тұлғалық дербестігінің сақталуы да көзделетіні белгілі. Осы тұрғыдан *-ма*, *-ме*, *-ба*, *-бе*, *-лама*, *-леме*, *-тама*, *-теме*, *-дама*, *-деме* қосымшаларымен түрленген сөздердің етістіктің болымсыз тұлғасымен омонимдік қатар түзейтіні ұтымды емес. Мысалы, *тұнба*, *тоңқайма*, *сүйеме*, *сықпа*, *кезбе*, *қайтарма*, *дайындама*, *талдама*, *жайма*, *сызба*, *зерттеме*, *құлама*, *ысырма*, *түйіндеме*, *барлама*, *кондырма*, *тізбе*, *ағызба*, *реттеме*, *топтама*, *айқындама*, *сығымдама* т.б. сөздердің тұлғалық дербестігі сақталмаған. Осыны ескере отырып, мұндай сөздерге баламаны туыс тілдерден іздесек немесе орыс тіліндегі нұскасын өзгеріссіз қалдырған жөн болар ма еді.

Үшіншіден, эквивалентін табу әрдайым мүмкін бола бермейтіндіктен, баспасөзде сөз қолданудағы бірізділік сақтала қоймайтынын байқап жүрміз. *Пассажир* - жүрісші ме, жүргін бе? *некролог* - бірде қазанама, бірде азанама, *программа* - бірде бағдарлама, бірде бағдарнама, *биография* - бірде өмірнама, бірде ғұмырнама, *гостиница* - бірде қонакүй, бірде қонақхана, *вкладчик* - бірде жинақшы, бірде вкладшы, *реттеме* - бірде график, бірде редакция деп, әр-сәрі ғып қоюы да ана тілімізді қалай еткенде коспалардан тазартамыз дегеннің қойыртпаққа ұрындыратынын айғақтайды.

Төртіншіден, дәл баламасын табуға мүмкіндік болмайтын орыс тілі арқылы енген кірме сөздерге қазақ тілінің жұрнақтарын жалғап, сол арқылы тіліміздің морфологиялық құрылымына икемдеп, туынды сөздер тудыруға болатыны бар. Мәселен, комбайн-шы, колхоз-дастыр,

социалисттік сөздері секілді абстракті, абстрактілік, конфисктелеу, индустрияландыру, агрессивті, агрессивтілік, интенсивтендіру, механикаландыру, объективтілік, комплексті зерттеу, звандау, универсалды, классификациялау, локалді, интернационалды, конструктивті дегенге ұқсас атаулардан туынды сөздер түрленетінін ескеріп, әрі бүкіл әлем танып отырған сөздер болғандықтан, оларды қазақшаламай-ақ, түпнұсқасын сақтап, сөздік қорымызға қосқанымыз абзал.

Калька тәсілімен орыс тілінен аударылған балама терминдердің кең тараған түріне біріккен тұлғалар жатады. Осындай жолмен ертеректе қиыстырған: *бесжылдық, өнеркәсіп, бетбұрыс, көзөніс, саябақ, жолдорба, көзқарас, еңбекақы, жалақы, еңбеккүн, дүниетаным, баспасөз, жаратылыстану, топжарған, үйбұрыш, өмірбаян, онкүндік, тарихтану* секілді әдеби тілде орнығып, қалың жұртшылыққа танымал болған сөздер аз емес.

Соңғы кездері баспасөзде кездесіп жүрген балама атаулардың біріккен тұлғасы мынадай тәсілмен жасалған. *Ақы* сөзін біріктіру арқылы: *өтемақы, жәрдемақы* - пособие, *алғыақы* - аванс, *жүрімақы* - проездной билет баламалары ұсынылады. *Зейнетақы* - пенсия. Еңбек стажы толып, жасы жеткендерге *зейнетақы* беріледі («Лен.жас»).

Жай сөзімен біріккен: *әуежай* - аэропорт, *саяжай* - дача, *жағажай* - пляж, *мекенжай* - адрес, *жылыжай* - теплица, *киімжай* - гардероб, *шипайжай* - профилакторий, *саяжай* - дача, *тұрғынжай* - жилой двор, *тамашажай* - клуб, *ойынжай* - стадион, *шешінбежай* - раздевалка; *хат* сөзімен біріккен: *тілхат* - записка, *сенімхат* - доверенность, *қолхат* - расписка, *сынхат* - рецензия, *сыйхат* - грамота, *сұраухат* - запрос, *мәлімхат* - рапорт, *ікірхат* - отзыв; *ақ* сөзімен біріккен: *ақжайма* - простыня, *ақтандақтар* - белые пятна, *ақтәнді* - белокожий; *жел* сөзімен біріккен: *желаяқ* - бегун, *желкөз* - форточка, *желкөк* - хрен; *алқа* сөзімен біріккен: *алқатұмар* - медальон, *алқасурет* - кулон; *тану* сөзімен біріккен: *індеттану* - эпизоотология, *дерттану* - патогенез; *гүл* сөзімен біріккен: *азагүл* - венок, *алқагүл* - венок лавровый; *жол* сөзімен біріккен: *жолдорба* - рюкзак, *жолсерік* - проводник, *жолсілтеме* - путеводитель; *нұсқа* сөзімен біріккен *тәлімнұсқа* - оригинал, *түпнұсқа* - первоисточник; *парақ* сөзімен біріккен: *күнпарақ* - календарь, *үнпарақ* - листовка; *шам* сөзімен біріккен: *жолшам* - семафор, *бағдаршам* - светофор, *аспашиам* - люстра; *бейне* сөзімен біріккен: *бейнетаспа* - видеопленка сөздерінің басым көпшілігі танымал бола бастады. Орыс тіліндегі атау мен қазақ сөзін біріктіру арқылы жасалған баламаларға бейнесалон - видеосалон,

бейнефильм - видеофильм, газқағар - противогаз, газсауыт - баллон, сондай-ақ авто қосымшасымен - автотатқыш, автотіркеуіш, автотұрақ, автокондырғы сөздері де қолданысқа енді.

Айкезбе - лунатик, акшақар - снегурочка, алжұмыр - помидор, аскөк - укроп, көгөніс - овощи, жеңілгек - запонка, емдәм - диета, жүксалғыш - багажник, зат салғыш - вещевой мешок, дүмбілтағам - полуфабрикат, жанұя - семья, жастыққап - наволочка, жаяусокпак - тротуар, ақтаңдақтар - белые пятна, елтаңба - герб, әнұран - гимн, дыбысжазба - звукозапись, құлаққап - наушник, көкшандыр - огородное растение, көптілділік - многоязычие, күйтабақ - пластинка, күлкірпіш - кирпич из шлака, қайта құру - перестройка, қостілділік - двуязычие, салааралық-межотраслевая, сөзтізбе-словник, саябақ-сквер, сөзтізбек-анаграмма, субояу - акварель, телебаған - телевышка, теледидар - телевидение, торқапшық - сетка, төбетоп (саяси) - верхушка, төлемақы - плата за, төстабан - насыпь, тұмсыққап - респиратор, түптүркі - пратюрки, тілашар - разговорник, ұлутас - ракушечник, ұштаған - триада, шынытас - кафель, шырынсыққыш - соковыжималка, ізашар - первопроходец, күйсандық - пианино, ұнқағаз - газет, зәрағар - мочеточник, балшырын - нектор, тойкәде - тост, өзекой - идея, бетперде - маска, дәйексөз - цитата, сабынсу - шампунь, аспансерік - стюардесса, ғаламшар - планета, дәмкосар - приправа, кимешек - парик, көкейкөз - интуиция, қолсандық - чемодан, жазүй - времянка, кәдесый - сувенир, күйтабақ - грампластинка, іссапар - командировка, айыппұл - штраф, ізашар - первопроходец, бесікарба - коляска, жүкқап - дорожный мешок, тұсқағаз - обои, бетесеп - лицевой счет, қастұмсық - боеголовка секілді тұрақты түрде қолданып жүрген балама атаулардың бірқыдыруының жасанды күйден табиғи дәрежеге жетуін сөз қолдану тәжірибеміз көрсетпек.

Олардың ішінде *сенімхат, автотұрақ, айыппұл, қайта құру, қостілділік, саябақ, тілашар, көгөніс, ақтаңдақтар, күйтабақ, аскөк, телебаған* секілді жұртшылық жылы қабылдаған, көкейге қонымды, бірден-ақ кеңінен танымал сөздерге айналғаны аз емес. Дегенмен даудамай, пікір таласын тудырып жүргені де жетерлік. Ойынжай - стадион, ұнқағаз - газета, ұнсандық - телефон, ұналғы - магнитофон, шешінбей - раздевалка, жаяусокпак - тротуар, күйсандық - пианино, төбетоп - верхушка дегенге ұқсас балама атауға қатысты айтылып қалатын пікір - мұның бір айғағындай. Әнұран - гимн, елтаңба - герб, кәдесый - сувенир, көкейкөз - интуиция, аспансерік - стюардесса, тұмсыққап - респиратор, субояу - акварель деп, жана қолданыс қатарын көбейтеміз дегенді алға тартып, бұрын-сонды өмірімізде болмаған интертерминді тым

карабайыр тәсілмен долбарлап қазақшалаған баламасының мағыналық дәл еместігін айтпағанның өзінде, жүздеген сөздің ондай тосын атауын есте сақтаудың өзі мүмкін емес.

Біріккен тұлғалардың да бірнеше балама нұқсасы біраз уақыт жарыса қолданылып, орныға алмай жүргеніне мынадай сөздер мысал болады: *иссапар/жолсапар/командировка, автотұрақ/автомен/автостоянка, айнамуз/мұзойнақ/каток, айыппұл/айыпақы/штраф, алғы дақыл/алғы егіс/предшественник, жаяусоқпақ/аяқжол/тротуар, биоөріс/биополе, тапсырыс/бұйымтай/заказ, гүлтепкі/гүлтегеурін бот./шпорец, емішбибі/медбибі/медсестра, саяжай/ жазхана/дача, жаңбырлатқыш/жауындатқыш машина* т.б. лексикалық варианттар таяу уақытқа дейін жарыса қолданылып келді. Сондай-ақ проездной - жүрімақы ма, жолақы ма? Рецензия - бағажат па, сын хат па? деген сұраққа да тиянақты жауап жоқ. Тілімізде бұрыннан бар *желаяқ* секілді сөзге орыс тіліндегі *бегун* атауының мағынасы қосымша телініп, тұлғалық дербестігінен айырып, омонимдік қатарды көбейту тіліміздің сөздік құрамын байытудың орнына, оны одан әрі жүдете түсірмек.

Қорыта айтқанда, орыс тілінен көбінесе қазақша баламасы жоқ сөздер ғана енген-ді. Оның есесіне қазақ тілі сөздерінің, сөз тудыру тәсілдерінің елгезектенуін күшейтіп, кейбір сөз тұлғаларын қайта жаңғыртты, кәсіби сөздер мен территориялық шегі бар сөздердің жалпы халықтық сипат алуын ұлғайтты. Атап айтқанда, тіліміздің ішкі қорын бар мүмкіндігінше пайдалануда аударманың үлкен ықпалы болғаны белгілі. Аударма жұмысы негізінен орыс тілі арқылы ғана жүргендіктен, қаламгерлер орыс тіліндегі сөз бен сөз орамдарының қазақша сәтті баламаларын табуда қыруар еңбек етті.

Алайда, жаңа термин атаулардың бәрін бірдей қазақ тілі лексикасындағы сәтті шыққан дүниелер деуге келмейді. Қазақ тілінің табиғатына үйлеспейтін, көкейге қонбайтын лакпа аударманың қаншалықты дуалы ауыз айтса да терминдік мәнге ие болып, әдеби тілде орнығуы қиын. Тіліміздің тазалығы, құнарлығы, сыр-сипаты, мәдениеті алдымен баспасөз бетінен көрінетіні белгілі. Бүгінгі күннің баспасөз тілі мәдениетіне қатысты мәселесі өткір күйінде қалып отырғаны, терминдік атауларды әрбір 30-40 жылда өзгерте берудің әдеби тілдің орнықтылығына қыруар кесірі тиетіні айтылып та, жазылып та жүр. Өкінішке орай, біздің баспасөзіміздің бәрі дерлік жаңа балама, жаппай қазақшалау, жаңа сөз жасау қызығына біржола түсіп кетті. Грамматика, орфографиялық норма деген ұмытылды, қалыптасқан

ережелер ысырылып тасталынды, тілдік қағида – талаптарды әркім өзінше жұлмалап, түзеп-күзеп тәркілеуге көшті. Терминком деген беделді кеңес ұмытылды дейді («Ана тілі», 11.11.1994). Демек, ана тілін дамытып, оның сөздік қорын молайтып, шын мәнінде мемлекеттік тіл дәрежесіне көтеруде оның терминдік жүйесін жасап қалыптастырудың айрықша маңызы бар. «Көп – таразы, көңіл – қазы» дегендей, саяси-қоғамдық қызметінің кеңейіп, жұмсалу өрісінің сан-салалы болуы барысында қазақ тіліне, оның мәдени өрісін көтеруге қойылар талап пен талғамның өсе түсетіні белгілі.

Пуризм (лат. puris – таза) деп әдеби тілді әр алуан кірме сөздерден, соның ішінде интертерминдерден, ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшелігін көздің қарашығындай қорғау дегенді алға тартып, түгелге жуық тазалауды айтамыз. Зерттеушілердің әрдайым атап өткеніндей, әдеби тілді жүйелендіру кереғар екі ағымнан, пуризм мен нормасыздықтың күресі арқылы жүреді. Төл тіліміздің байлығы мен оның лексика-семантикалық және сөзжасам қорын мүмкін болғанша пайдалану ұдайы ескеріліп, өзінің оң нәтиже беріп келгенімен, пуризмнің тілдің көркеюіне кедергі келтіріп, оның қарышты даму көздерін шектеп, даму өрісін тарылтатын тұстары аз емес. Атап айтқанда, ана тілін шұбарламай, оның саф тазалығын сақтаймыз дегенді тілге тиек етіп, кірме сөздердің әрқайсысына балама табамыз деп, оларды жаппай «қазақ қалыпқа келтіріп» жазуды наукандыққа айналдырып, қалыптасқан, даусыз ережелердің өзін мансұқ ету бой көрсете бастаған кез де болды. Балама деп табылған қайсыбір сөздердің білдірер мағынасында айқындық, дәлдік, тұрақтылық жетіспейтіндіктен, термин сөздерге байланысты талас пікірлер толастамай отыр. Әйтеуір қазақыландыруды ниет етіп, *әсірелеу - гипербола, шарықтау - кульминация, бейне - образ, кейіпкер - персонаж, құрылысы - композиция, тұспал - символ, аллегория* түрінде сирек қолданатын термин сөздерге тіліміздегі қарапайым сөздерді балама етіп телігенмен, оларды есте сақтау мүмкін емес. Академик Р.Сыздық: «Қазақ тілінің сөздік қазынасына үңіліп, оны сұрыптай түсуге, байытуға және нормаландыруға бет алған» бағытты құптай отырып, бірақ «бұл әйтеуір орыс тілінен алынған сөздерді тілден аластату ниетінен туған әрекет» болмау керек деп ескерткен еді («Ана тілі», 19.12.91).

Украинада туып-өсіп, одан кейінгі тағдырын Қазақстанмен байланыстырған «Қыпшақ жазба мұраларын» зерттеуші ғалым А.Гаркавец былай дейді: «Осы сөздіктерден байқағаным, тілдер дами-

тын болса, онда оның 50%-ын кірме сөздер құрайды екен. Мәселен, қазіргі орыс тілі мен украин тілінің 80 %-ы кірме сөздер (соның ішінде көптеген қыпшақ сөздері де бар). Бұл тіл үшін қалыпты жағдай. Мысалы, биологиялық, медициналық терминдерді алайықшы, «клетка», «оболочка», «ядро» деген сөздер ғана орыстікі, қазақшасы да солай. Қалғаны грек, латын сөздері» («Егемен Қазақстан», 31.01.07).

Тәуелсіздік алған алғашқы жылдарда біздің елде де термин жасауда пуризмге негізделген псевдопатриотизм белең алып, терминдерді жаппай қазақшалаудың салдарынан түсініксіздік тудырған жәйттер аз болмады. Бірде-бір сөз орысша аталмасын деген керенау талаппен оңды-солды аударудан туған кертартпалықтан, сондай-ақ тілімізді мүлде оқшаулатуды мақсат тұтып, орыс тілінен енген сөздердің сырт тұлғасын мейлінше бұрмалап жазып, тіл қорына, сөйлеу дәстүріне күштеп таңа берсек, онда тынысы кең, мүмкіндігі мол тілімізді қиындатып, оралымсыз етіп, қиянат қателерге жол берер едік деп алаңдаушылар бар. Өкінішке орай, Мемлекеттік терминком бекіткен сөздердің қайта қарауды қажет ететіндерді аз болмай отыр.

Балама деп алынған қайсыбір аталымдардың мәні, білдірер мағынасы, қолдану ерекшелігі жеткілікті сараланып, салмақтанбағандықтан, өспе – опухель, таназат – вакцина, бөлікше – участок, дәріпіспек – шприц, шырай – валентность, пәрмен – команда, пернетақта – клавиатура, жұлдызша – астроида, қиым – гипотенуза, баскерме – диаметр, көрсеткі – индекс, дәрмен – потенциал, тәсір – процесс деп аударылған терминдердің тілімізде орнығып кетуі оңай шаруа емес («Ана тілі», 20.07.1995).

Транспорт атауын да сөздіктен көре алмадық. **Транспорт машина, автобус, трамвай**, т.б. болса, **көлік** атауының **ат, түйе, өгіз, есекке** қатысты айтылатыны **белгілі**. Мысалы, «Көше алмаған көлік өлтіреді, сөйлей алмаған сөзді өзіне келтіреді» деген халық мақалындағы **көлік** транспорт мағынасынан мүлде алшақ ұғымды білдіріп тұр. Бір тілдің бір тілді үстемелеп, байытып отыратыны – барлық тілдің даму тарихында орын алатын заңдылық. Бұл жөнінде жазушы Герольд Бельгер былай дейді: «Русский язык решительно берет в полон иноземное слово и очень скоро делает их верноподданными. Никому теперь нет дела до того, что фонарь, кукла – греческого происхождения; лагерь, штурм – немецкие слова, партизан, атака – французские; революция, консультация – латинские; лошадь, каблук – тюркские и т.д.» («Простор», №2, 1990, стр. 180). Шетелдік ғалымдар ағылшын тілінің 40 пайызы ғана өз төл сөздері екенін айтады. Е.Н.Шипова «Тюркизмы в русском языке» атты

еңбегінде орыс тіліне енген екі мыңдай түркі тілдерінің сөзін келтірсе, қазіргі **зерттеушілер** ондай сөздерді 4-5 мыңнан кем емес деп жүр («Қазақ әдебиеті», 29.02.2002).

Біріншіден, дәл баламасын табу қиындық келтіретін, көпшілік түркі тілдеріне ортақ терминдерге дейін белден басып жіберіп, тисе терекке, тимесе бұтаққаның керін келтіріп, жақсы ойластырмай, үшқарылыққа салынып, қалай болса, солай аудару салудың жаңсақ екенін, мұның өзі айналып келгенде әлемдік ғылымның жетістіктерінен тыс қалуға итермелейтінін тәжірибе байқатып отыр. Айталық, полюсті – кіндік, витаминді – дәруен, барабанды – дабыл, демагогияны – дақпырт, танкті – торсауыт, пушканы – гүрсатар, пулеметті – оқдауыл деп аударып, тілімізді көркейте аламыз ба? Керісінше, мұның өзі тілімізді кері кетіріп, қиянатқа жол беру болар еді. Құймасым – кабель, дәстелік – папка, сынталап – претензия, мекенмөр – прописка, тартымтас – магнит, бітеулік – атрезия, белгішарт – экспликация, барьер – кедергі, вентиляция – бұлық, такси – ылау деген тәрізді басым бөлігі халықаралық (интернационалдық) сөздерге жататын атауларды, әсіресе сирек қолданатындарын қазақшалау сәтті бола бермейтінін тәжірибе байқатты.

Дәл осыған ұқсас математикалық атау ретінде ұсынылған кіндік – центр, үйір – семейство, өзек – ядро, пішін – фигура, жалқылау – дедукция, еліктеу – имитация, анықтағыш – индикатор, жалпылау – индукция, ырғақ – итерация, қиынды – сектор, жолақ – лакуна, жарма – биссектриса, қия – диагональ секілді басым көпшілігі сирек қолданылатын терминдердің орнына қарапайым сөздерді балама атау ретінде тықпалау тиімді емес.

Үшкілдеме – тригонометрия, өре – радиус, реттік – радиус, оңайлату – редукция, керме – хорда, қима – гипотенуза, дүркін – цикл, кейіптеме – формула, меже – шкала, күбіже – цилиндр, өтінді – супремум, таптама – таксономия, сантану – арифметика деп халықаралық терминдерді күнделікті жиі айтылып жүрген қарапайым сөздермен алмастырудың тиімсіздігі жоғарыда айтылған себептермен қоса есте сақтауды да қиындатады. Көп жағдайда мұндай атауларды басқа сөз мағынасымен шатыстырмай есте сақтау тіпті де мүмкін болмай қалады.

Орыс тілінің ықпалы қазақ тілінің лексикалық, фонетикалық, орфографиялық, сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік секілді тілдік деңгейінен көрініс тапты. Мұны ешкім теріске шығара алмайды. Соған орай тіліміздің байлығын пайдаланайық, бірақ сіңісті болып кеткен сөздерге тиіспегеніміз жөн. Өйткені мұның өзі былайғы жұртты шатастырады.

Тіл департаменті, терминком бекітілген терминдердің сақталуын, дұрыс қолданылуын қадағалау керек.

Екіншіден, кейде мына төмендегідей бірнеше сөзге бір ғана баламаның болуы да қосымша жаңа атауларды іздестіруді қажет етпек: асадал – буфет, сервант, әріптес – партнер, коллега; қандауыр – хирург, ланцет; дәлізкоридор, колонна; сазгер – музыкант, композитор, мелодис; мәмле – компромисс, сделка; жиектеме – оправа, тесьма; кеудеше – кофта, куртка.

Сол сияқты

нұсқау – инструкция

– указание

жергілікті – местный

– локальный

үміткер – кандидат

– надеющийся

теледидар – телевизор

– телевизия

санат – категория

– ряд

символ – рәміз

– нышан

жалдаптық – спекуляция

– махинация

пішім – формат

– фасон

ұстама – приступ

– пароксизм

сүргін – гонение – зонд

– древесина

мұрағат – ценность

– архив

нысан – форма

– объект

өскін – нарост

– спора

піскек – поршень

– мешалка

сүрім – сбыт

– жағымсыз иіс

тәмсіл – притча

– ассимиляция

тоқсан – квартал

– девяносто

түбіртек – квитанция

– корешок

санат – классика

– компания

төнкеріс – революция

– переворот

жиын – митинг

– сбор

қорық – заповедник

– заказник

делдал – брокер

– маклер

– посредник

толайым – оптом

– огульно

сәулеткер – зодчий

– архитектор

түмен – мың

– корпус

– дивизия

сардар – командир

– офицер

алағандық – лихоимство

– мздоимство

дәлдүріш – дилетант

– халтурщик

шығыс – расход
– восход
кесте – график
– таблица
– вышивка
орам – оборот
– обмотка
– обертка
бұйрық – приказ
– циркуляр
үлгі – образец
– шаблон
сілтеме – ссылка
– указатель
шанақ – бункер
– чашка
қояншық – эпилепсия
– припадок
алпауыт – магнат
– монополист
шек – струна
– провод
себезгі – душ
– лейка
мұрағат – архив
– ценность
– археологическая
культура
мерейгер – юбиляр
– лауреат
мүше – член
– орган
қарызгер – дебитор
– должник
шағым – жалоба
– претензия
шегерім – скидка
– вычет

ағза – орган
– организм
әріптес – партнер
– коллега
гүлзар – оранжерея
– газон
– оазис
ізашар – предшественник
– первопроходец
сұбхат – беседа
– интервью
делдал – брокер
– маклер
– посредник
шартнама – договор
– контракт
балама – эквивалент
– альтернатива
аймақ – регион
– зона
шипажай – санаторий
– профилакторий
үмбет – чадо
– мирян
пай – доля
– акция
сазгер – музыкант
– композитор
– мелодист
аймақша – зона
– участок
сарапшы – жюри
– эксперт
аралық – пролет
– балка
жендет – киллер
– палач
айлақ – пристань
– причал

будан – гибрид	ішірткі – рецепт
– метис	– микстура
жарнама – реклама	еңлік – эдельвейс
– афиша	– косметика
жиектеме – оправа	мерейгер – лауреат
– тесьма	– юбиляр
жаңашыл – новатор	оралым – оборот
– рационализатор	– вопросник
топтама – серия	сауалдама – анкета
– цикл	– вопросник
– пакет	толықтырма – дополнение
– комплект	– возмещение
дерттену – патогенез	сұлба – фасон
– патология	– схема
бірлестік – концерт	шамдол – люстра
– компания	– фонарь
аймақ – зона	шатыр – крыша
– регион	– палатка
дәліз – коридор	толықтырма – дополнение
– колонна	– забойка
қандауыр – хирург	дәмхана – закусочная
– ланцет	– кухня
ғарышкер – космонавт	жылнама – ежегодник
– астронавт	– летопись
шағым – жалоба	науаша – желоб
– претензия	– паз
емхана – поликлиника	рұқсатнама – виза
– амбулатория	– пропуск
ұстама – пароксизм	әмиян – кошелек
– приступ	– портмоне
сірне – мелисса	сұраным – спрос
– патока	– заявка
қарызгер – должник	тұжырымдама – концепция
– дебитор	– заключение
аударым – исчисление	дінгір – конистр
– перевод	– фляга
мәслихат – семинар	үнсандық – магнитофон
– конференция	– телефон
	сұңғат – монумент

– живопись
салым – вклад
– депозит
кепілдеме – задаток
– рекомендация
делегей – диск
– шляпа
ғимарат – здание

– сооружение
ішпек – подшивник
– вкладыш
бекіткіш – фиксатив
– фиксаж
рұқсаттам – разрешение
– допуск

мысалдарынан көріп отырғанымыздай, екі-үш дербес атауға бір ғана сөзді балама етіп телу ұтымды емес. Ал егер ол сөздің өзі келтірген терминнің біреуінің де дәл баламасы бола алмаса, баспасөз сауаттылығын одан әрі кері кетіркөк демеске лаж жоқ. Мұндайда жергілікті тіл ерекшелігінен, туыс тілдерден іздестіріп, ойдан жана атаулар қиыстырып, жеткілікті балама сөз құрастыру да оң нәтиже беруі мүмкін. Мысалы, кеселхана (лечебное заведение), науқасхана (поликлиника), шипахана (лазарет), аурухана (больница), емхана (лечебница), шипажай (профилакторий) дегенге ұқсас қай сөздің балама атауы екенін анықтап, тиянақтау керек.

Жоғарыда айтылғанға керісінше, бір сөздің бірнеше баламасы жарыса қолданылып жүрген кездері де жоқ емес. Мысалы, страхование – қамсыздандыру

– сактандыру
хауз – бассейн
– водоем
оригинал – түпнұсқа
– төлнұсқа
абитуриент – талапкер
– баксынар
квалификация – біліктілік
– мамандық

каток – мұзайдын
– мұзойнақ
диабет – сусамыр
– сусап
мастерская – шеберхана
– ұстахана
– кәрхана
интеллектуализм –
интеллектуалдық
– санаткерлік
– зияткерлік

зверолов – аушы
– аугер
столица – елорда
– басқала
– астана
кошелок – эмиен
– шилан
– күмәжнік
спонсор – демеуші
– қаражатшы

штраф – айыпақы
– айыппұл
– жарима
трезвость – айықтылық
– салауаттылық
керосин – жермай
– лепмай
фундамент – іргетас
– әсәс

Мұндай сөздердің білдірер сәл-пәл болса да мағыналық реңкін айқындап, екі-үш сынарын да тілімізде орнықтыру тиімді. Олай дейтін себебіміз тілдегі синонимдер – сөз қорының асыл қазынасы. Тілдің бай да оралымдығы, оның сөздік құрамының қандай дәрежеде дамып жетілгені көп ретте синонимдер арқылы көрініс табады. *Ұлт – миллет, қала – шаһар, рә – өте – мәте, мұхтарәм – құрметті, шайыр – ақын, сөздік – лұғат, сөздікші – лұғатшы – лексикограф, етті – етшең, зиратхана – көрхана, байрақ – ту – жалау, көрдемше – ноқатек – сораз – шата (некесіз туылған бала), мемлекет – дәләт, өмір – ғұмыр, жән – рәуа, харекетсіз – әрекетсіз, адамзат – инсаният, жұдырық – мұш, аты – есімі – намы, сөз – кәлима, бахар – ерте көктем, ғұмыми – жалпы – бүтіндей* тәрізді сөздердің басым бөлігінің біртіндеп қолданысқа еніп, танымал болғаны – осы айтылғанның айқын айғағы.

Зерттеушілер тіптен мағыналық тепе-теңдіктегі дублет сөздер мен сөз нұсқаларының да тіл жүйесінің сымбаты мен гармониясына нұқсан келтіретін кездейсоқ құбылыс санап, нұсқау берудің нәтижесі әрдайым дұрыс бола бермейтінін ескертеді. Мысалы: *кеніш – мұқаммал, ғимарат – бина, мұражай – әжәйтхана – матхаб, лапас – азбар, албар – ықтырма, қабірстан – қорым – көрхана, ғарыш – әлемие, суретші – рессам, хамла – талпыныс, киелі – мұқаддас, мүнәсіб – ыңғайлы, емдәм – диета, жанталас – агония, күйсандық – пианино, сұңгі – зонд*. Мұндай сөз нұсқаларының арасынан да талғап-таңдау арқылы қолданысқа жарататындары табылуы мүмкін. Мәселен, журналист Сабыржан Шүкірұлы «Байрақ – бұрынғы кездегі батырлардың жеке туы. Ал қалың қолдың тұтастай елдік белгісі – ту. Жалау – мерекелі, салтанатты жиында жаппай, жағалай тігілетін тулардың жиынтығы» деп анықтап берген екен («Ана тілі», 13.02.2003).

Ай аттарының да жыл мезгілі мен табиғат құбылысына қатысты арнайы атаулары қолданылған. Мысалы, қараша (қасым, қауыс), мизан (қыркүйек), зауза (мамыр) т.б. *Жетімхана – мүсәпірхана – ғаріпхана, індірім – шегерім – скидка, сөйлеу – гөвл – нитг (речь), айыппұл – айыпақы (штраф), әм – және, вә – және, әмсе – ылғи, шыли, әммесі – баршасы, баһра – үлгі, дарымшы – емші, елбасы – президент, елорда – астана, өмір – ғұмыр жарыспа* сөздерінің мағыналық жағынан сараланып кеткендері, синонимдік қатарға айналғаны, сондай-ақ алдағы уақытта нормалануға тиістілері жоқ емес.

Үшіншіден, тым сирек қолданатын интернационалды терминге күнбе-күн айтып жүрген қарапайым сөзіміз баламаға жарай ма? Мысалы, *барабар – адекват, жегіліс – лабильность, түзету – корректуро-*

ватъ, қамығу - апатия, дәйек - аргумент, әлсіздік - астения, долдану - аффект, тосқауыл - барьер, дәрмен - заряд, ақау - дефект, таным - гнозис, серпін - импульс, кесел - инфекция, мысқал - квант, жіктеліс - классификация, оралым - цикл, науқас - пациент, жағымды - позитивный, қолайлы - оптимальный, ойнақшу - нистагм, жергілікті - локальный, шағылыс - копуляция деген сөздер физиологиялық терминдердің баламасы бола ала ма? («Ана тілі, 23.12.1993).

Төртіншіден, негізгі ұғымнан алшақтау тұрған атауды балама ретінде тықпалау кездесіп жүр. Кейінгі кезде *проспектіні* - даңғыл деп, жеке-дара мағыналық та, тұлғалық та сонылығы жоқ сөзбен аударып, көше атауларына жазып та үлгердік. Проспект - үлкен қаланың ұзын да түзу, кең көшесі болса, даңғыл сөзінің қазақ ұғымындағы тура мағынасы – *тапталып тегістелген, кедергісіз сара жол*. Мысалы: ғылымда даңғыл жол жоқ. Өз ісінің шебері, сұңғыла, төселген мағынасын білдіретін ауыспалы қолданысы да бар: даңғыл адам. Әрі даңғыл сөзі сындық ұғымды білдірсе, *проспект* зат есімге жатады. Демек, осы аталған екі сөздің мағыналық тепе-теңдігі жоқ. Әрі, *проспект*, даңғыл секілді екі бөлек ұғымның бірін ғана қалдыру – тілімізді ұстарта жетілдірудің орнына жұтандатқандық болар еді. Орыс ағайындар *проспект* атауына балама іздеп жатпай-ақ, өзгеріссіз қабылдады емес пе?

Кейде балама сөз деп тапқан атау, онша келінкіремей тұрса да, баспасөзде үзбей қолданыла берсе, оған құлағымыз үйреніп, ол сөздің әдеби тіл нормасына да айналып кетуі мүмкін. Бір қарағанда **ветеран** сөзінің дәл, әдемі баламасы **ардагер** атауы секілді көрінеді. Бұл сөз жатық естіліп, жаңа қолданысы қалыптасып кеткендей. Алайда зер салып зерделесек, оның семантикалық құрылымы едәуір күрделірек. Олай дейтініміз: халқымыз кейде өзінің өнерімен, сал-серілігімен зор беделге ие болған абзал азаматтарын да осылай ардагер деп атайтын, «Біржан – Сара» айтысындағы «Арқаның **ардагері** Ақансері» дейтін өлең жолынан, мысалы, осындай ой туады. 1959 жылғы «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» **ардагер** сөзіне ең ардақты, қадірлі, ең аяулы деп анықтама берілген (45-6.). Расында да, «**Ардагер** Амангелді – ердің ері» (Жамбыл), «Аулыңа еліміздің бірегей **ардагері** Ыбырай келіпті» (С.Көбеев), «Спорт жайлы әңгімелей бастағанда біз қазақ халқының **ардагер** ұлдары Балуан Шолақ пен Қажымұқанды еске аламыз» (Ғ. Тәжімбаев) дегенде де, **ардагер** сөзі жоғарыда айтылған сындық мағынаны білдіріп тұр. Ал **ветеран** атауына халық тілінде **кәрі шөңге**, **қарт тарлан** деген секілді сөз тіркестерін қиыстыра

ұқсастырып қолданатын. Орыс тілінің 1981 жылғы сөздігінде де «ветеран – 1. Старый, опытный воин, участник многих боев. 2. Старый, заслуженный работник, деятель в какой-либо области, на каком-либо поприще» деген анықтама бар (I т. 158 с.).

Демек, ветеран – қартайған кісі. Ал ардагер атану үшін кәрі болу шарт емес. Мысалы, «Мать героиняның» дәл аудармасы «батыр ана» емес. Оны «ардагер ана» деп аударсақ, үйлесімі дәл келмек.

«Арда» сөзі жылқыға байланысты *арда құлын, арда құнан, арда дөнен* тіркестерінде кездесе, адамға қатысты ерке бұла, емін-еркін деген мәнде де қолданылады. Демек, арда өскен баланың есейгенде елге еңбек сіңіріп ардақ ер (ардагер) атануы күмәнсіз», – дейді Байбота Серікбайұлы («Көк аспан, қара жер», 8, 2001). Ұлы Отан соғысының **ардагер ветераны** Жұмабай қария көп жыл бойы еңбек майданында да өнегелі ісімен көзге түскен («Лениншіл жас») сөйлемінде аталған екі сөз қатар қолданылып тұр.

Орыс тілі арқылы енген сөздерге балама іздеп ойластырғанда пуризмге ұрынудың, демек, тілді кірме сөздерден арылтып, олардың орнына келсін-келмесін ана тіліндегі төл сөздерді қолдануға тырысушылықтың ұтымды еместігін көптеген тілдер тәжірибесінен білеміз. Сондықтан орысша айтылғанның бәрі теріс, қазақшаланғанның бәрі дұрыс деу – кереғар пікір. Бұған қоса орыс тілі арқылы ауысқан сөзге балама табарда екі нәрсені қаперден шығармағанымыз абзал. Біріншіден, сөздік құрамдағы сөз санын азайтпауымыз керек. Атап айтқанда, бұрын **ветеран, ардагер** деген екі бөлек сөз айтылып келсе, енді оның бірін ғана қалдырайық деу тиімсіз. Екіншіден, баламаға жарайды-ау деп тапқан сөз әр басқа сөз табына жатпауы керек. Осы тұрғыдан **ветеран** зат есімге жатса, **ардагер** сындық ұғымды білдіреді. Демек, мұның өзі олардың мағыналық тепе-теңдігінің жоқтығын айғақтағандай. Жалпы айтқанда, **ветеран** орыс тіліне де сырттан енген сөз екен. Егер оған қайткенде де балама табу керек болса, туыс тілдерден іздестіріп көрген жөн секілді.

Осы айтылғанмен салыстырғанда **демеуші** мен **спонсордың** мағыналық жақындығы сезілетін секілді. Бірақ мұнда да ойланатын жәйттер жоқ емес. Спонсор – жүздеген тілге, соның ішінде барлық дерлік туыс тілдерге жанадан енген сөз. Тіпті 1984 жылы жарық көрген орыс тілінің түсіндірме сөздігінің 4-томында бұл сөз аталмаған. Орыстар өздерінің бай сөздік құрамынан бұл халықаралық термин сөзге балама іздемей-ақ, төлнұсқасын сақтап

қолданып жүр. Көп мағыналы **демеу** түбірінен түрленген **демеуші** сөзіне түсіндірме сөздіктің 3-томында «себепші, дәнекер болушы, қостаушы» деп анықтама берген (106-б.). **Демеу** сөзі қолтықтап сүйеу, сүйемелдеу, жәрдемдесу, қостау, қолдап жіберу, сондай-ақ отты қағыстыру, көсеу мағынасын білдіреді. Мысалы, Бекенді аттан **демеп** түсірдім (С.Мұқанов). Бір әйел оны қолтығынан **демеп** сүйей берді (Н.Ғабдуллин).

Спонсор мекемені немесе жеке адамды толықтай қаржыландырушы, материалдық көмек беруші болса, **демеуші** сөзінде рухани жағынан қолдаушылық мағынасы басымдау. «Алла тағала, ата-баба аруағы **демеуші** болып, қолдап-қорғай берсін» («Жас Алаш»). Әрқашанда, әр мезет сондай **демеуші** күш қасында бола берсе (Ғ.Сыланов). Олардың арасында ауа-жайылушылық байқалса, солардың **демеушісі** осы есепшілер тобы сияқты (С.Шаймерденов). Әділет дегеннің өзі де сені **демеуші** болса ғана қолдайды (С.Бакбергенов) мысалдарынан да осыған ұқсастық байқалады. **Демеуші спонсор** ұйымдарының көмегіне сүйенеді («Егемен Қазақстан») мысалынан аталған екі сөздің жарасымдығын тауып, қатар қолданып тұрғанын көреміз. Сөйтіп мұнда да, мағыналық реңктік айырмашылықпен қоса екі нәрсені ескерусіз қалдырмағанымыз жөн: сөздік құрамындағы сөз санын азайтпау жағы әрі туыс тілдерден алшақтай түспеу жағы.

Сөз жасау өнерниеті туралы Мұзафар Әлімбаев былай дейді: «Соңғы кезде жөн-жосықсыз, бүйректен сирақ шығарғандай, тіл заңдылығын аяққа таптап, омыраусоқтану бой көрсетіп жүр. Ана тіліміздің абыройын ойлаған әр азамат ондай жасандыдан бойын аулаққа салар болар» («Ана тілі», 5.8.1993). Демек, дәл баламасын табу мүмкін болмайтын, ғылыми тілде кең мойындалған халықаралық терминді, ұлтаралық сөздерді қазақшаға оңды-солды орынсыз белінен басып аударып, беталды өзгерте салу ғылыми стилімізді жетілдіріп, тілімізді байыту, оралымды ету былай тұрсын, керісінше, оның қадірін кетіріп, сорақылыққа жол бермек.

Бесіншіден, ешкім түсінбейтін аударманы зәруліктен туған сөздер деуге ауыз бармайды. Мәселен, *лабиринт* - *шытырман*, *ракета* - *зымыран*, *гипотеза* - *көкейкөз*, *алимент* - *нәпақы*, *интернационалист* - *бибауырмал*, *рак* - *бейдауа*, *рак* - *пәле*, *регресс* - *кергеніс*, *эволюция* - *өрбеліс*, *медбрат* - *емгер*, *витамин* - *дәурен*, *аскарида* - *ішек-сорғы*, *кариес* - *шіріме*, *интуиция* - *көземал*, *варенье* - *қайнатпа* деген секілді мән-мағынасы көмескі аударманы түсіну мүмкін емес. Мұндай ғылыми емес, жасанды, жалған баламалар сөз

қолданудағы ала-құлалыққа жол беріп, тілдің сәнін кетіруі даусыз деп алаңдаушылық білдірушілер бар.

Термин сөздерге көп мағыналық тән емес, олар – белгілі бір ұғымның дәл, нақты атауы болатын сөздер. Сөздің басқа мағынасы барын ескермей, тұлғалық дербестігінен айырып, омонимдер санын көбейту тиімді емес. *Ықылым - климат, аманат - вклад, өндіргіш - генератор, түйме - кнопка, кемтік - дырка (физ.), шынайы - роговица, сорғыш - насос, бояқ - живопись, мүсін - скульптор, көрсету - представление, сұйылу - конденсация, тапқыр - изобретатель, ұтқыр - рационализатор, тайталас - альтернатива, жарақтау - механизация, дат - эксперт, бейімделу - адаптация, өтпек - маршрут, төстік - рельс, үлгі - шаблон, шектеме - габарит, пенде - индивид, түйсік - сенорика, мұрат - идея, алдану - иллюзия, оятар - будильник, қайнақ - настой, көшкін - миграция, пістік - штырь, қабат - горизонт, нұсқа - контур, шығыр - лебедка, шек - лимит, еліктеу - эмуляция, кәміл - факт, қағида - принцип, кеңсе - офис, ортақ - компаньон, ортақтас - компания, үміткер - кандидат, кемер - уступ, тексеру - ревизия, шек - ценз, жәрдем - субвенция, айып - санкция, қалдық - сальдо, ақша - банкнот, әрекет - бизнес, қарыз - заем, сілтеме - реквизит, дәнекер - диллер, құнсыздық - инфляция, меңгеру - менеджмент, ілім - теория, жиын - митинг, шарлама - рейд, шектеме - ценз, өлшеме - критерий, әсірешілдік - экстремизм, жұлма - выдирка, азарған - молочные, үзгіш - массажист т.б. сөздің дәл баламасы емес, сипаттап жеткізген анықтамасына ұқсайды. *Саяхат - туризм, сыбаға - норма, дәл - абсолют, пәрмен - динамика, ырзық - рацион, тасымал - транспорт, саяқ - объект, кіндік - полюс, мүжгілу - эрозия, шірінді - измус, тамияқ - волокно, өркен - побег, дақырт - демагогия, былықшы - диверсант, жаршы - диктор, түйін - завязь, қызба - лихорадка, жанасу - контакт, бітім - ментальность, жіктеме - классификатор, күйгелек - псих, құдірет - демон, жаңғырту - реставрация, озық-прогресс, қалық-регресс, тауқымет - проблема, өктемдік - экспансия, сіреспе - догма, айтыс - дискуссия, салғыласу - дебаты, жасақты - благоустроенный, сылқым-модница деп қазақшалау жөнсіз. Өйткені күнбе-күн айтылып жүрген қарапайым сөзді қосымша мағынада жұмсап, интертерминнің баламасына айналдыру әрекеті тіліміздің құрылым-құрылысы мен тартымдылығына нұқсан келтірумен бірге әдеби норманың бірыңғайлануына да кері әсерін тигізбек.**

Алтыншыдан, сипаттама анықтаманың атауыш сөз бола алмайтыны белгілі. *Галстукті - мойын бау, магнитофонды - ұнтаспа, календарьді - күнтізбе, масканы - түрперде, заявканы - сұраныс хат, ведомості - тізім қағаз, анкетаны - сауалпарақ, журналды - ұнпарақ, газетті -*

үнқағаз, *стюардессаны - аспансерік, траурды - қара тұту, оперативтіні - неғұрлым жеңіл, практиканы - іс жүзінде, табуды - тыйым сөз, гимнді - әнұран* деп аударғандай, жеке атауыш сөзден гөрі бейнелеп баяндайтын сипаттама атауына ұқсайтын, үйренбегендіктен көбі құлаққа тосын естілетін баламадан жеткілікті дәлелденбеген байыпсыз тұжырым сезілгендей.

Дәл баламасы табылмағандықтан, сипаттама анықтамамен беріліп жүрген *затқа табынушылық-вещизм, кеудем соқтық - амбиция, комиссиялық қарау-осмотр, көр соқырлық - нигилизм, күн қалқа - беседа, күн тартқыш - луна, кіреберіс дәліз - подъезд, қосымша тіркеме - вкладыш, байытылып, сұйытылған жанғыш қосынды - смесь, көлем ықшамдылығы - компактность, ауырғанды сезініс - ноцицепция, айналы әрекет - манипуляция, дәм сезбеу - агвезия, иелік қағаз - ордер, тесік көз - глазок (двери), мойын тұмар-кулон, тұмсық қап - респиратор, жең ілгек-запонка, дүмбіл тағам - полуфабрикат, күн қалқа - архитектура* секілді жеке сөйлем я сөз тіркесі арқылы бейнелеп, сипаттап атау термин сөзге балама бола алмайды. Аударма шұбалаңқы болмас үшін ұсынылған баламаның дара сөз болғанына не жетсін. Көпсөзділік – баламаның жоқтығының айғағы.

Аудармада асығыстыққа жол бермей, ойланып-толғануды, іздемпаздықты, білімділік пен біліктілікті бағдар еткеніміз абзал. «Ала-құла аудармадан аяқ алып жүре алмай, бұлыңғыр баламалармен былықтырмай, қалыптасып қалған тілдік танымдарымыздан айырылмайық» деген ойдың көкейде тұрары анық. Орыс сөздерінен тілімізді тазартамыз деп, ешбір ресми шешім-қаулыны күтпей, әркім өзінше долбарлап, жобалағансып, сан жылдар бойы үйреншікті болған халықаралық сөздерге дейін қазақшалап, бірақ тапқан баламасы тіліміздің ішкі заңдылығына үйлеспей, илікпей жатқанын қаперге алмай қолдана берсе, бұның өзі науқаншылыққа, жасандылыққа, ұшқарылыққа ұрындырары анық.

Тілімізге орыс тілі арқылы енген сөздерді жаппай аудару науқанының кесірінен бір сөзді әркім осылайша әртүрлі аударып, сөз қолданудағы ала-құлалыққа жол беруде. Мысалы, *председатель* атауының баламасы ретінде *төр* түбіріне *аға, басы, ие, айым, ана, әпке* сөз тұлғаларын қосарлап, әрі-сәрі ғып жарыстырып қойдық (*төр аға, төр айым* т.б.). *Семьяны - әулет, отбасы, үйелмен, шаңырақ, үй іші, жанұя* деп әлі қайсысына тоқтарымызды білмей жүрміз. Бұлардың *жанұядан* басқасы – әдеби тілде ұдайы айтылып жүрген, азды-көпті стильдік реңкімен ажыратылатын жеке-дара сөздер. Жеке каламгерлердің ойдан қиыстырған жаңа атауы – «жанұя» ғана.

Сол сияқты пепельницаны - *күлсауыт, күлдеуіш, күлсалғыш* деп, шампунді - *сусабын, сабынсу* деп, трезвостке - *салауаттылық, айықтылық* деп, аэропортқа - *әуе ұшақ, әуежай* деп, экстрасенске - *емиш, тәуіп* деп, реанимацияға - *жан тәсілім, тірілту бөлмесі* деп, микрорайонға - *ықшамаудан, мөлтекаудан, шағынаудан, микроаудан* деп, публицистиканы - *көркемсөз, көсемсөз* деп, волокушаны - *ысырма, сүйретпе* деп, арендаторды - *жалгер, жалдаушы, жалға алушы* деп балама іздеудеміз.

Өкінішке орай, тілді дамыту жолындағы игі ізденістермен қоса қайсыбір қаламгерлер келсін-келмесін өздерінше термин жасап, олардың кейбірінің білдірер мағыналық жігін ажырата алмай оқырман дал болып, берекесіздік тудырған кез де болды. Жаңа атау мен терминдерді бекіту кезінде олардың жаңа сөз тұлғасын жасауға қойылатын талапқа сәйкестігі жан-жақты ескерілгені жөн.

Әрбір қолданыстағы тіл іштей түрленіп жататын өз мүмкіндігімен қоса басқа тілдерден де сөз алмасу арқылы дамып отыратынын ескермеу пуризмге ұрындырады.

Әрине, ана тілінде дәл баламасы бола тұрып, шеттен сөз ауыстыру – жөнсіздік. Керісінше, ана тіліміздің жаңа сөз тудыру икемділігін кеңінен пайдаланып, кәдеге жарату – азаматтық парыз. Қазақ тілінің байлығы мен стильдік тармақтарын жақсы меңгерген қаламгерлердің термин жасаудың тиісті межелері мен принципіне дәл келтіріп тапқан балама атауларын жұртшылықтың жылы қабылдағаны белгілі. Тың кірме сөздің қазақша нақты дәлме-дәл баламасы табылса құба-құп. Орыс тілі арқылы енген сөздерге балама іздеуде ескеріп-елеп, ойластыратын мәселе әлі жетерлік дегенде, күнделікті қолданыстағы тілдің бір орында қатып-семіп, тұралап қалмайтынын ескереміз. Ол өзінің даму, жетілу барысында өз реті, өлшемі, тәртібімен басқа тілдер есебімен де жаңа сөздерді бойына сіңіріп молығып отырмақ. Мән-мағынасы жөнінен дәл баламасы табылуы мүмкін бола қоймайтын халықаралық сөздер мен терминдерге дейін өзімізше долбарлап аудармақ боп әлекке түсуіміз үстірттік пен ұшқарылыққа, шалалыққа ұрындырмас па екен деген ой толғандырады тіл жанашырларын. Сансыз көп терминді қалай болғанда амалын тауып қазақшалау әрекеті белең алып отыр. Түрлі бұлталаққа түсіп, тәжірибелік деңгейде ғана қалып қойған бұл сөздер аудармадағы шалағайлықты көрсетеді.

Ғылыми тілдің тұрақты қалыптасқан жүйесі болатыны белгілі. Жазушы Серік Асылбекұлы *маркетинг, акция, акциз, синус, косинус, тангенс, котангенс, реформа, индекс, лимит, капитал, коэффициент, импорт, экспорт, киллер, индукция, коррекция, модуляция, инвестиция, холдинг, менеджмент, компьютер, интеграл* тәрізді «тұрмысымызда

бұрын мүлде кездеспеген, шетелден тікелей экспортталған атауларды қалай қазақшалаймыз?» – дейді («Ана тілі», 07.05.1998 ж.).

Белгілі мәдениет қайраткері Әбдуәли Қарағұлов ана тілімізге 70 жыл бойы енген бөгде тіл сөздеріне табан ауызында өз тіліміздің қойнауынан жеткілікті балама табамыз деп асығыстыққа, науқаншылыққа ұрынудың зардабынан сақтандырып, «тың термин ретінде немесе кірме сөздерге балама ретінде ұсынған жаңа сөздеріміз ойға қонымды, өмірге жана-сымды, тіл заңдылығына сай қиюласқан, қисынды болуға тиіс», – дейді («Ана тілі», 23.01.1992 ж.).

Тілдердің өзара байланысы, толығыуы, бір тілдің бір тілді үстемелеп байытып отыруы – табиғи құбылыс. Тілдер қарым-қатынасының әр тілдің сөзжасам жүйесіне тигізер септігі мол. Сондықтан сөз алмасу бұрын да болған, алда да бола бермек дейміз. Бұрындары айтып келгеніміздей, орыс халқының өзінде жоқтың бәрін бөгде тілден алып, өз тумасындай етіп иемденуінің арқасында оның тілінің байлығы мен орамдылығының еселеп арта түскені белгілі. 1925 жылы «Краткий словарь иностранных слов» деген атпен жарық көрген шағын сөздікте ғана орыс тіліндегі жеті мыңдай кірме сөзге анықтама берілген. Славян тілдеріне ертеректе енген түркі сөздері едәуір: балаван, бисер, жемчуг, атаман, баскак, курган, тилмач, деньги, казначей, казна, серьга, стакан, улус, аргамак, базар, камна, калпак, амбар, аршын, байрам, барс, мулла, арба, балта, бояр, каган, туман, бауырсақ, биялай, булбул, катык, кочкар, тамыр, шатыр, ватага, барабан, балалайка, карман, слон, табун, бык, таракан, телега, лошадь, творог, утюг, чулан, буран, казак, каланча, кочан, сазан и др.

Тарихшы Төлеміш Әбсәлімов ертеректе түркі тілінен ауысып, орыс тілінің тума сөзіндей сіңісіп кеткен *алый, чалый, бурый, серый, каурый, карий, караковый, буланий, чубарый* секілді түр-түс атауларын, *есаул, товар, караул, темя, щеки, кулак, ткань* (тоқу), *сыпать, сев* (себу), *таскать* (тасу), *искать, иск* (із, іздену), *ешь* (іш), *был* (бол), *мне* (мен), *ил* (лай), *жечь* (жану), *совать* (сұғу), *пустой* (бос), *уныние* (мұң), *тень* (түн), *куда* (қайда) сөздерін мысал ғып алған («Ана тілі», 4.11.1994). Түркі тілі тек славян бастауындағы жұртқа ғана әсер етпей, басқа да көрші тұрған жұрттар тіліне де әсер еткені – даусыз нәрсе. Орыстың көне жазба ескерткіштерінде сақталған түрік сөздері одан да көп.

ТУЫС ТІЛДЕР АРАҚАТЫНАСЫНЫҢ ӘСЕРІ

Белгілі бір тарихи кезеңде көршілес немесе аралас отырған халықтардың экономикалық, әлеуметтік, мәдени қарым-қатынасы жанданып, соның нәтижесінде тілдік қарым-қатынасы дамып, тіл-тіл-

ден сөз ауысып, сөздік құрам жаңа атаулармен молығып отыратыны белгілі. Бір тілдің екінші бір тілді үстемелеп отыруы – барлық тілге ортақ табиғи үрдіс, заңдылық. Шынтуайттап келгенде, туыс тілдер сөздігіне зер салмай, ондағы бізге де жарамды, ұтымды баламаларды қолданысқа енгізбей, орыс тілінен ауысқан қыруар сөздерді сол қалпында еш өзгеріссіз алып, қаншама жыл шалағайлық таныттық. Тілімізге дәл балама сөз табылмай, аудару қиындық тудырып жүрген тұстарда туыс тілдерден сәтті аталымдар іздестіру де көп ретте оң шешімін беретініне көзіміз жетті. Туыс тілдер сөздігіне үңіліп, ана тілімізбен салыстыра зерделесек, бізге зәру біршама атаулар тауып, олжаға бататынымызды тәжірибе дәлелдеп отыр. Туыс тілдерден сондай-ақ бұрын атымен болмаған жаңа тың ұғымды білдіретін сөздерді де кездестіреміз. Оларды да жаңа атау ретінде әдеби тілдің кәдесіне жарата алсақ қанеки. Туыс тілдерден ауысқан сөздердің тағы бір тиімділігі – олардың бірден қолданысқа еніп, аз уақытта-ақ жалпыхалыққа түсінікті атауға айналатындығы. Оған *ұшақ, құқық, файыз, синиф, мәтін, нарық, кеден, ұжым, махалла, мүшәйра, ежіре* тағы басқа аталымдар айғақ болады.

Соңғы он-он бес жыл аралығында баспасөздің дәнекерлігімен айтыла келе екшеліп, бірте-бірте орнығып, қолданыс аясына кірігіп, сіңіп кете алған, тіліміздің икемді, көп қырлы бола түсуіне септігі тиген жаңа атаулармен сөздік құрам молығып байи түсті. Туған тілімізді көркейтуге тамшыдай болса да үлес қосуды мақсат тұтқан жеке қаламгерлеріміздің көнерген сөздерді жаңғыртып, әдеби тілге сұранып тұрған қайсыбір жергілікті сөйлеу ерекшелігін қолданысқа енгізуі, сондай-ақ туыс тілдерден орыс тілі арқылы енген сөздерге сәтті балама іздестіріп, сол атаулардың тілімізде орнығуы арқасында жаңа сөздік құрам молыға түскенін тәжірибе көрсетіп отыр. Жаңа атаулардың басым бөлігі жарыспа сөз тұлғаларының тарихи, кітаби нұсқаларымен вариант катарын түзейтіндіктен, мысалсыз, өз алдына жеке топтап беріп отырмыз. Орыс тілі арқылы енген сөздердің жаңа атаулармен жарыса қолданылуы мынадай. Біріншіден, көнерген сөздерді жаңғыртып, балама атау ретінде қолданысқа енгізу. Мысалы, айдауыл – конвой, егемен – суверенитет, былау – ванна, ағза – организм, айлақ – пристань, аламан – батальон, бұрқақ – фонтан. Екіншіден, жеке қаламгердің балама атау ретінде ойдан сөз қиыстыруы: алғыақы – аванс, әуежай – аэропорт, мұражай – музей, автотұрақ – автостоянка, адампаздық – гуманизм, баянхат – докладная, бұйырма – заявка, дабылхат – сигнал.

Үшіншіден, балама атауды туыс тілдерден іздестіріп, қолданысқа енгізу: мәтін – текст, пайыз – процент, айван – веранда, гар – вокзал, сынып – класс, ғұрпат – диаспора, бекет – станция, эфсана – водоем, байна – пункт, ұшақ – самолет, әмен – оригинал, арази – территория, дая – сервис, махалла – квартал, дөвиз – валюта. Төртіншіден, жергілікті ерекшелікке жатқызып келген сөздерден балама атау іздестіру: бардак – қувшин, құлақшын – кастрюль, пес – скряга (шектен шыққан сараң), бәсіре – квота.

Мына төмендегі сөздер де орыс тілінен енген атаулардың сәтті баламасы болар еді: дефне (лавр), допор (старт), донан (флот), дөвиз (валюта), дүрім (ситуация), емеклі (ветеран), жадде (проспект), жаллад (палач), жамша (бокал), жидді (серьезно), жұмхұрият (республика), зағыт (давление), зиярет (визит), ефсана (миф), ижад (творчество), игдисат (экономика), илхак (аннекция), истинтаг (допрос), ихражат (экспорт), итхал (импорт), июк (награда), кантин (ресторан), кәлам (речь), кәрхана (мастерская), кентал (центнер), кефалат (облигация), клима (кондиционер), котаз (буйвол), лахана (капуста), латания (пальма), латифа (анекдот), мәркізі (орталық комитет), мимар (архитектор), мәғаш (пенсия), мұхабир (корреспондент), мұхам (адвокат), мұхарип (ветеран войны), мұхаррир (редактор), назарият (теория), низам (конституция), нәзір (министр), раис – төраға (председатель), рә (өте-мөте), мархан (ломбард), расытхана (обсерватория), рессам (сурет), сағана (гробница), санаят (өнеркәсіп), сөйлев (речь), доматес (помидор), арзыла (хотеть), ашауыз (вилка), әдуа (инфекция), әсәсі (фундаменті), балина (кит), баят (несвежий), бәра (засада), бәрбат (арфа), бонак (аванс), бодрым (подвал), гар (вокзал), автогар (автовокзал), акар (недвижимость), ғүң (глухонемой), бәдәви (первобытный), бертек (вывих), вализ (чемодан), вардия (вахта), виран (трущеба), гая (идеал), гези (экскурсия), дэзмал (үтік), етираз (возражение). Жеке қаламгердің ойдан қиыстырған қайсыбір атауларының туыс тілдерде ұтымды баламалары бар. Мысалы, *мейрамхана, төраға, дәріхана, азатжол, жанұя* сөздерінің кантан, башқан, екзине, еже, әйле тәрізді оңтайлы нұсқалары бар. Ана тіліміздің сөздік құрамындағы сөз санын азайтпау мақсатымен мұхарир (ветеран войны), жәдда (проспект), емеклі (ветеран), дәремет (спонсор) секілді аталымдарды қолдану да осы айтылған тұрғыда тиімді болмақ.

Ана тілімізді лексикалық тұрғыдан молықтырудың тағы бір тәсіліне туыс тілдердің етенелегіне сүйене отырып, көпмағыналы сөздердің

тұлғалық жағынан даралануы жатады. Көпмағыналық негізде әрі синоним сөздердің ренктік айырмашылығын ескеріп, қатар қолдануға жарайтын сөздер аз емес.

Мысалы, *авара* – бродяга, *қаңғыбас* – жеңіл жүріске салынып, бостан-босқа ел кезгіш, *абида* – памятник, *ескерткіш* – есте сақтауға арналған зат.

Дәл осыған ұқсас көп мағыналы мына төмендегідей сөздердің жеке мағынасының дара атауларын туыс тілдерден кездестіреміз. Гала (крепость), газа (катастрофа), гапог (крышка), давет (пригласительный), лөнгә (полотенце), май (мазь), мамулат (продукция), антрен (тренировка), бәстәкар (композитор), бирадар (товарищ), дұбар (стена), дұрғы (пауза), али – жоғарғы (высший, руководящий), ғұрбат (диаспора), идара (правление) – басқарма, илада (приложение), тәфсірлеу (комментировать), мөхбир (корреспондент), гәрб (запад), лолы (бродяга), греб (забастовка), хаблү (полотенце), шәрк (восток), ғарби (запад), өбу (целевать), новәт (очередь), нұсқа (вариант), өрнек (орнамент), ода (комната), сайфа (страница), сотир (строка), там (стена), қаумая (заповедник), қорықша (заказник), мәркіз (центр), бәстәкәр (композитор) секілді көп мағыналы сөздердің тұлғалық жағынан дараланып, сөздік құрамның жаңа атаулармен молыға түсуі де ана тілімізді көркейте түспек.

Туыс тілдерден енген сөздердің бұрыннан синонимдік қатар құрап келгендері де бар: дәріс – сабақ, байрақ – ту, шайыр – акын, баһра – үлгі, ашады – ашушаң, аударым – тәржіме, ұлт – миллет. Мұндай синонимдер әсіресе көнерген сөздер мен жергілікті ерекшеліктен көбірек байқалады: әтуерлі – қадірлі, әйдік – ерен, үлкен, әбес – ерсі, дөкей – үлкен, алдаспан – қылыш, делқайыр – парықсыз, дәсерлі – әтуерлі.

Көптеген жаңа атаудың тілде орнығып кетуі оларды баспасөзде ұтымды қолдану барысы көрсетпек. Қазірдің өзінде абсолюттік синоним ретінде жарыса қолданып жүрген сөз нұсқалары аз емес: бәден – фигура, дерттаным – патология, аймақ – регион – зона, бина – ғимарат – здание, дәретхана – әжетхана – туалет, гарсон – даяшы – официант, дуан – облыс, ғарышнама – космология; дәйексөз – цитата; ұлтжанды – патриот; мүсінгер – скульптор; кент – поселок; пікірсайыс – дискуссия; еңлікгүл – эдельвейс; жеңсікас – деликатес; кеніш – рудник; кенеу – колория; көземел – гипотеза; көкейгөз – интуиция; газетхана – газет редакциясы; газетші – журналист; қабылхана – қабылдау бөлмесі – приемная; масқарампаз – клоун; мәжілісхана – мәжіліс залы; мәзір – меню; лаңкес – терроршы; хайуанатхана – зоопарк; дәрісші – лектор; ақыл-ой – интеллектуал; нарықнама – калькуляция; жермай – керосин;

дәуірнама – эпопея; демеуші – спонсор; аңсар – трактат; дабылхат – сигнал; берім – пара; ғаламшар – планета; жалпылық – абстрактілік; жадығат – материал; ағза – организм; өзімшілдік – эгоизм; жайра – ди-кообраз; лаккы – клоун; комбайншы – комбайнер; бөлме – кабинет; қиял-арман – фантазия; аурухана – госпиталь; арбау – гипноздау; арба – карета – экипаж; арқар – муфлон; әліпби – алфавит; әскер – армия; әсірелеу – гипербола; демалыс – каникул; сықақшы – карикатурашы; мәселе – проблема; құрлық – континент; кеудемсоқтық – амбиция; қыжым – плющ; қызамық – скарлатина синонимдерінің де жарыса қолданылып жүруінің өзіндік себептері бар. Олардың қайсыбірі көпшілік оқырманға танымал болып көріне алған жоқ.

Мұны айтып отырған себебіміз қазіргі қалыптасқан қоғамдық, әлеуметтік жағдай қазақ тілінің емлесіне өзгеріс енгізіп, сөз нұсқаларын белгілі бір жүйеге сәйкес әдеби нормаға келтіруде, әсіресе орыс тілінен ауысқан сөздерге балама табуда туыс тілдер тәжірибесін ескеріп, тіліміздің жақындай түсуіне орай әрекет ететін қолайлы мүмкіндік тудырып отыр. Айталық, тілімізде жарыса қолданылып келген орфографиялық варианттардан сөздің табиғи дұрыс дыбысталу қалпын сақтап жазып жүрген туыс тілдердегі сөз формалары кездеседі. Мысалы, қазіргі тілімізде әрқалай айтылып та, жазылып та жүрген *бақыт/бахыт, тақта/тахта, қауіп/хауіп, ақымақ/ахмақ, диқан/дихан, құқық/хұқық, ақпарат/ахбарат, нақақ/нахақ, дастарқан/дастархан, бұқара/бұхара, рақмет/рахмет, рақат/рахат, рұқсат/рұхсат, рақым/рахым, сынып/синип, сап/саф, пайыз/файыз, ілтипат/ілтифат, пәлсапа/фәлсафа, сабақ/савақ* жарыспаларының көршілес туыс тілдерде қолданып жүргені – соңғы сыңары.

Ел мен елдің бір-біріне риясыз ұмтылысын, халық пен халықтың зәуаттық туыстығын, рухани-тілдік жақындығын қасиетті іс санаған түріктің абзал азаматтары болған. Кемал Ататүріктің бастамасымен түрік тілін жаңғыртатын, жетілдіре түсетін лингвистикалық ғылыми қоғам құрылып, түрік тілін көптеген кірме сөзден тазартып, олардың орнына орхон, ұйғыр жазбаларынан, жергілікті тіл ерекшелігінен алынған көне түрік сөздерін енгізіп, туыс тілдердегі сөздермен, кейде жеке қаламгердің өзі қиыстырған түрік сөздерімен алмастырған («Ана тілі», 18.06.1998). Қырым татары әдебиетінің негізін салушы, бодандықтың ауыр азабынан қалың ұйқыға кеткен түркі жұртының санасын оятып, ақыл-өсиет айтқан абзал ағартушы туған халқым, тілім деп көкірегі шерге толған қайраткер Исмаилбей Гаспиринский күллі түркі тілдеріне ортақ орфографияны құрастырмақ болған («Ана тілі», 28.03.1991)

«Біздің түрік тілі әуелде бір тіл болып, сонан соң ел бұтақтап өскенде тіл де бұтақталған. Түбірі бір болса да, түрі басқаланып, түрік тілінің арасына тарау-тарау жік түскен... Тілдің басқалануына себеп болған әртүрлі бөтен жұртпен сыбайлас болып араласқандықтан... Егер де Гаспиринскийдің сөзін тірілтеміз десек, Ұлы іс үшін ұсақ намысты қойып, түріктің тұнық тілін, түзу емлесін алу керек», – деген екен Ахмет Байтұрсынов ағамыз («Тіл тағылымы», Алматы, 1992, 395-б.).

Осымен байланысты түркі халықтарының бірлігі мен ынтымағы үшін ортақ терминология түзудің атқарар қызметі айрықша мәнге ие болуда. Туыс тілдердің ең әуелі өз ішінде терминологияның бірегейленіп тұрақтануы төл тіліміздің таралу өрісін кеңейтіп, ұлан-ғайыр қоғамдық қызметін арттырып, ұлт мүддесін толығынан қанағаттандыратыны белгілі.

Академик Ә.Т.Қайдар қазақ тілі терминологиясына қатысты ұсынған өзіндік он бір принципінде терминжасам ісінде көрініс берген бұқаралық үрдістің жақсы үлгілері, байырғы лексикалық байлығымызды сарқа пайдалану, интернационалдық терминдердің сандық және сапалық салмағын табиғи қалпында сақтаумен бірге туысқан түркі тілдері тәжірибесін іске қосуды да атайды [96,64]. Сондықтан да бірыңғай әдеби тіл мәселесі орфографиялық сөздікті жаңадан түзерде, терминологияны ретке келтірерде қаперден шықпағаны абзал.

Тарихи әдебиетте, өткен ғасырдағы ақын-жазушылар шығармаларында туыс тілдердегі сөздер қазіргіден гөрі басымырақ қолданған-ды. *Русша* оқу жайын сөйлегенде, қазақ бұл оқуларды қалай оқып жүргенін айтамын. «Қазақ» газетінің бас *мұхәррирі*. Нағыз түркі тілімен жазылса, *лұғатсыз* оқуға болар еді (А.Байтұрсынов). Сібір *һәм* Башқұртстан автономиясымен ынтымағы бір («Қазақ» газеті). Құр шулаймыз, жок жалау, *байрақсыз* қайрат – бос қайрат («Қазақ әдебиеті»). Абайдың шет тілі сөздерін еш талғаусыз қолдана бермегені мәлім. «Абай қазақ тілінің араб, парсы, татар сөздерімен қатты шұбарланып, қазақ тілінде деген кейбір өлеңдері қай тілде екенін айыру қиын халге жеткен кезде тарихи сахнаға шығып, қазақ тілін орынсыз шұбарлаушыларға аяусыз соққы беріп, ана тілін таза сақтады», – дейді профессор Қ.Жұмалиев («Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі», 1960). Абай шығармаларындағы *әхмәр/қызыл, әңіл/қауым, бәһрә/үлгі, жаншыл/жауыз, инсаният/адамгершілік, кәлам/сөз, мазлұм/момын, рәһбәр/бастаушы, сахиб/мырза* т.б. көптеген сөздерді айтпағанның өзінде 30-жылдарға дейін баспасөзде қолданылып келген *әдді-удда-үде, һәм-*

әм, ләкин, һәмма-әмма, тәржіме, дәріс сиякты сөздер де халық тіліне көп уақыт бойы сіңісе алмай келді. Ақын-жазушылар шығармасында көктем/баһар, дүние/дүния, әдебиет/ әдәбият, мәдениет/маданият, ақын/шайыр, бейнет/мехнат, сөздік/лұғат, атақты/мәшһүр, кәрі/лақса, мезгіл/мәурит, ұлт/миллет сөздері синоним ретінде ертеректен-ақ жарыса қолданған. Кейінірек мұшайра, мүбәдә, пәруар, әфсана (предание), мұкаммал, пірадар, мұкарам, уәлаят, сахаба, бахас, баһадүр, баһар, баһара, баһарлы кітаби сөз ретінде қолданысқа енген.

«Кеңесіп пішкен тон келте болмас» дегендей, түркі тілдеріне ортақ терминология қалыптастырудың бағыт-бағдары қандай болуы тиіс? Көнеріп ұмыт болған, орта ғасыр ескерткішінде сақтаулы бүкіл түркі халықтарына ортақ мына төмендегі сөздерді қайта жаңғыртып, әдеби тілдің қажетіне айналдыру – азаматтық парыз. Бадам – миндальные орехи, пайза – пропуск, бардақ – кувшин, батман – салмақтық өлшем, тергі – обеденный стол, көншек – іш киім (көйлек-көншек), келеш – беретка, етші – ет сатушы, жамша – бокал, еңлік – косметика, дуан – облыс, даруға – ел билеуші, бүршік – кисточка («Ана тілі», 04.04.1991). Бөстек – қырғауылдың мекені, жазана – айып тарту, жазалы ету, маршағай – аласа бойлы жуан кісі, мұқақ – жүзі қайтқан пышақ, оңат – жақсы жағдай, сояшар – маралдың екі-үш жасар бұқасы, тамызғы – капельница (мед.) («Ана тілі», 16.09.1993). Сондай-ақ сұпсын, тарағай, сарамжал, сейнек, мұрдыр, салпаяқ, сорын, сонал секілді көнеріп, қалтарыста қалып келген сөздер жергілікті ерекшелік пен туыс тілдерде ұшырасады. Өткендегі ауыз әдебиеті үлгілерін, жергілікті ерекшеліктер мен туыс тілдер фактілерін салыстыру – сөз нұсқалары жөнінде құнды материал жинаудың маңызды көзі. Себебі сөздің жарыспа тұлғаларының көне заманнан бергі қалыптасқан түрлері туыс тілдерде ұшырасады. Мәселен, ерте кездегі «сас» сөзінің башқұртта сәс, әзірбайжанша сач, түрікменше саш, өзбекше соч, қырғызша чач, қазақша шаш болып, дыбыстық ауытқуға түсуі өзінің даму барысында сөз нұсқаларының әр тілде әр басқа жолмен қалыптасқанының айғағындай. Бір ғана сөздің туыс тілдерде диірмен/тиірмен/дийирман/дигирман/тегирмен/тимен/түгмән/тирмән/дегірмен/дәйирман/дээрбе т.б. болып өзгеруі о бастағы бір түбірдің әлденеше нұсқасының пайда болуының, олардың шығу арнасының ғасырлар бойғы тарихы іспеттес [96,302].

Таяу уақытқа дейін қолданған самолет атауын түрік тіліндегі ұшақ сөзімен ауыстырудың сәті түсті. Егемен атауын түрік ағайындар да қолдана бастапты. Олар шет тілінен енген кондицион, слоган, класс тәрізді атаулардың да қазақша баламасын қолданбақ ниетінде («Ана тілі»,

05.06.1977). Қырғыздар «*Отан*» сөзін, өзбек, ұйғыр, татар, башқұрт, қырғыз ағайындар «*азамат*» сөзін өз тіліне ендіруге ынталы көрінеді. Татар, башқұрт, әзірбайжан, ұйғыр, өзбек т.б. тілдерінде айтылатын «нефт» сөзінің орнына қазақ тіліндегі «мұнай» атауын сәтті балама ретінде өз тілдерінде енгізуді қалайды. Осындай ауыс-түйіс арқылы көптеген терминдердің туыс тілдердегі сәтті баламасын тауып, тілімізді байытуға елеулі үлес қосар едік. Өзара арақатыстың жандана бастауы арқасында соңғы ширек ғасырда жиірек қолдана бастаған *лұғат, шайыр, тәржіме, байрақ, бәдиһа, мұғдар, дәсерсіт, фәлсафа, гүлзар, шаһар, мұхтарам, жұлма* секілді жоғарыда аталған түркі тілдерінің көбіне ортақ сөздердің қазақ тіліндегі *сөздік, ақын, аударма, ту, суырыпсалма, мақсат, әтуерле, философия, оранжеря, қала, құрметті, күллі* сөздерімен жарыса қолданылып, абсолют синонимге айналып, сөздік қорымызды байыта түсті. *Пайыз, рәміз, сынып, уәзипа, мәслихат, пай, бекет, махалла* сөздері орыс тілі арқылы енген *процент, символика, класс, функция, заседание, станция, квартал* сөздерінің баламасы ретінде тілімізде орнықты. *Жарапазан* сөзі *рамазан* дегеннен шыққан. Қазір қатар қолдана беретін мағынасы әр басқа сөздер. Көпшілік түркі тіліне ортақ *аят, дастан, альманах, бәйіт, қисса, рубай* сөздерімен қатар *мұхаммас – бестік, месневи – қосарланған, аруз – бейітке ұқсас, газел – қосжолды өлең, диуан – классикалық поэзия, қасида – мадақтау өлеңі, хамса – көлемді шығарма, мусаддастар – алты жолды, мұсаббалар – жеті жолды өлең* секілді әдебиет терминдерін де қажетімізге жарата алсақ деушілер бар («Ана тілі», 10.10.1991).

Тағы бір ескерген жәйт, сөз тіркесімен айтылып жүрген сөздердің туыс тілдерде атауыш баламасы кездеседі. Мысалы, *адамхәр – людоед, адбаад – поименно, кимралмак – взять напрокат, илкиярдим – неотложная помощь, гәтл – кісі өлтіру, гәтлкар – кісі өлтіруші, дамар – қан, имза – қол қою, итираж – қарсы шығу, әфсана – ел аузындағы әңгіме, бұланты – жүрек айну, верем – құрт ауруы, өкпе ауруы, дола – бос емес (занято), ихтира – дауыс беру, кател – кісі өлтіру (казнь), минет – ауыр еңбек мысалдары баламасы жоқ, сөз тіркесімен сипаттама түрінде айтылатын сөз орамдарының сәтті атауыш аталымдарына жатады.*

Түркі тілдерінің бір-бірінен алшақтай түспей, керісінше, өзара жакындай түсуі үшін де туыс халықтардың басым көпшілігіне ортақ сөздер де тілімізден өз орнын табуы тиіс. Оған *гүзел (өте әдемі), яғ (сары май), әйле (семья), матғам (ресторан), матем (траур), мәғаш*

(пенсия), хемшар (медсестра), хавалима (аэропорт), саяра (планета), жұмхұрият (республика), гұрбат (диаспора), абага (папоротник), айван (терраса), арази (территория), асистан (лаборант), әдлия (юстиция), балтал (диверсия), балур (хрусталь), барат (плотина), бәдбин (пессимист), бәсіре (импорт), дағуа (претензия), дарбан (швейцар), дауам (істің жалғасы), дахыл (касса), дервис (патруль), дәнішма (справочная), идам (казнь), идхал (импорт), латания (пальма), керем (капуста), мөзәккар (мужской род) т.б. сөздері жатады.

Ана тілімізде әсіресе аударма ісінде, сөздің дәл баламасын табуда қиындық келтіретін жағдайда туыс тілдерден сөз таңдап алу өз нәтижесін беретінін тәзе (свежий), индірім (скидка), гөвл (речь), сөйлев (речь), фавори (бакенбарды), уәкілет (делегация), дидем (хотеть), еже (абзац), дөвиз (валюта), тари (дата), тәхвил (сдача), жадде (проспект), гар (вокзал), назария (теория) сияқты әдеби тілге сұранып тұрған аталымдар айғақтайды. Қайсыбір сөздерге балама атауды ойдан қиыстырғаннан гөрі туыс тілдердегі қолданысты ескерген артық емес. Мысалы, жанұя – әйле, шығармашылық – ижад, емеклі – ветеран, мұхариб – соғыс ардагері (ветеран войны), мемүр – чиновник, тешжиз – диагноз, манар – маяк, түш – кнопка, оттұрық – поджигатель, мүфлис – банкрот, шілінгер – слесарь, морш – гимн т.б.

Бірнеше түркі тілінде айтатын *хошия* – *заметка*, *тарихаят* – *историзм*, *тәмсіл* – *притча*, *сардар* – *генеральный*, *гүлдері* – *залима*, *нәбат* – *флора*, *лаңқа* – *банка*, *талаба* – *медресе шәкірті*, *уән* – *дивизия*, *мұхтасар* – *конспект*, *мұхтарият* – *автономия*, *сағана* – *мавзолей*, *мақлұхат* – *фауна*, *мұғдарнама* – *устав*, *мәдде* – *материал*, *хауз* – *фонтан*, *әуіт* – *водоём*, *әфсафа* – *предание*, *уәлаят* – *область*, *гөрхана* – *усыпальница*, *айван* – *шырақ бөлме*, *уәзипа* – *функция*, *дәріс* – *лекция*, *низам* – *конституция*, *нәзір* – *министр*, *мұхаррир* – *редактор*, *гүлзар* – *оазис*, *мәркізі* – *центральный* тәрізді әдемі балама атаулар да тілімізді байытып, көркейте түседі. *Жаһат*, *жаһил*, *зинһар*, *сахаба*, *мұхтариет*, *идара*, *мұхаррир* секілді әдемі де жарасымды баламаларды кәдеге жарата алсақ құба-құп. Өйткені баламасын табу қиын терминдерді өзімізге етене жақын түбірі бір туыс тілдерден алу анағұрлым сіңімді болмақ.

«Түптің түбінде тілі, діні, ділі бір түркі халықтары бірігеді деп жүрміз. Түрік халықтарына ортақ *раис*, *байрақ*, *миллет* сөздеріне тіліміздің төрінен орын берсек, ұтпасак ұтылмаймыз. Мысалы, председатель сөзіне *төраға/төрапа/төрайым/төрбасы/төрие* деген баламаны жарыстыра қолданбай, көптеген түркі халқына тән *раис* ата-

уын алғанымыз абзал», – дейді Бейсенбай Нұрлыбаев («Ана тілі», 13.09.1992). «Тілімізде бұрыннан бар «хауыз» сөзі тұрғанда фонтанға балама іздеп, бірде *бұрқақ*, бірде *шашыратқыш* деп құбылта берудің не жөні бар» дейді Нүргелді Уәлиев («Ана тілі», 20.09.1990). *Жасуша* (клетка), *жантану* сөздеріне де туыс тілдерден жарасымды баламалар табылар еді. Творчествоны – шығармашылық деп аударғаннан гөрі өзбек, татар, башқұрт т.б. тілдердегі қысқа да нұсқа әдемі атау «ижад» сөзін пайдалансақ, анағұрлым тиімді болмақ. Етістікпен омонимдік қатар түзейтін, тұлғалық дербестігі жоқ «мақта», «ет» сөздерінің орнына көпшілік түркі тіліне ортақ «пахта», «гөш» сөзін неге алмасқа. Ет (еті ауырып қалды), гөш (жеуге жарамды тағам) деп, мағыналық реңк үстемелеп қолдану кездеседі. Қазақ тұрмысында сирек болатын құбылыстар мен амалдарды білдіретін атаулардың жергілікті ерекшелікте айтылатыны бар. Мысалы, *шірінкене* – сауда жасайтын адамдардың арасына кірісіп, делдал болғаны үшін алатын ақша. Өзбекше – *ширинкома*. Сондай-ақ *шірікаңыз* – бірнеше жыл тыңайтылған жер.

Туыс тілдерді ана тілімізбен салыстыра зерттеу, игеру, пайдалысын пайымдап ала білу, кәдеге асыру идеясын қуаттай отырып, ақын Мұзафар Әлімбаев кіндіктес елдің қымбат қазынасынан мысалдар келтірген («Ана тілі», 23.09.1993; 04.11.1993). Мысалы, автор туысқан өзбек тілінің құтынан тілімізде дара атауы, баламасы жоқ бізге қажетті мынадай сөздерді атайды: парху – аққудың мамығы, ниқап – маска, пархез – диета сақтау, ашадды – ашуы қатты адам, дая – кіндік шеше, шатырама – жанжалшыл бетпақ әйел, силаң – қасқыр мен иттің арасынан шыққан будан, алхондоз – сылқым, назданғыш әйел, серсүт – сүтті сиыр, ижадгер – жаңадан тудырушы, шіленгер – слесарь, зүлфін – есіктің шынжырлы ілгегі, шартнама – договор, жарақхана – арсенал.

Қырғыз-қазақ тілдерінің етенелігіне сәйкес мынадай ауыс-түйіс болуы мүмкін: тосат – аңшының жасырынып аңды тосуы, телкі – ұрғашы елік, тояна – үйлену тойында берілетін сыйлық, құлшар – құлдың ұлы, үт – тар санлау, қонау – ат жарысындағы ең алыс қашықтық, қиранды – развалины, көреңкі – қымыздың ашытқысы, көземел – наблюдательный, проницательный, титақ-аш – арық адам, шатқаяқ – аяқтың шат пен тізе аралығындағы бөлігі, шығырмақ – үш жасар еркек бұғы, шығдан – киіз үйдің оң жақ кіреберісіндегі ши қабырға, кемиек – бұғының екі жасар өгізі, үндек – әшекейлі қымбат тоқым, ұшала – өте некен-саяқ кездесетін ақ бүркіт, шаршық – еліктің бір жасқа толмаған бұзауы, естеу – еске түсіру, еске алу, аңырақай – құлазыған кең шалқар кеңістік, аттахана – ат тағалайтын жер.

Татар-қазақ тілдерінің етенелігінен де мол олжамыз болатынына мынадай сөздер мысал болады: жаран – геран гүлінің аты, ғауыш – хрусталь, жанқапқа – калитка, жалағай (қазақша жалағай – жағымпаз), жорунама – түстерді жору кітабы, итауыз – былапыт сөйлейтін кісі, шашқы – норка, зипа – гүл аты, шырантай – бұтаксыз қурап қалған ағаш, хұрапат – соқыр сенім, еңкеш – шешеге тартқан бала, хижап – вуал, алсан – малдың тұтас етінің алдыңғы жағы, кимая – біреуге пана болушы, ұтысхана – игорный дом, зинһар – пожалуйста, кезенек – терезе шаршылары, қырлаш – шілденің антонимі, зәмһарир – сақылдаған сары аяз, қыстың қақаған суық кезі.

Кіндіктес елдің қымбат қазынасынан осындай сөздерді атай отырып, Мұзафар Әлімбаев, «Ең дұрысы – туыс тілдерді ана тілімізбен салыстыра зерттеу, игеру, пайдалысын пайымдап ала білу, кәдеге асыру», – дейді («Ана тілі», 16.09.1993). Осымен бірге көптеген туыс халықтар тілінде бірден орныққан қайсыбір орыс тілінен ауысқан сөздің дәл баламасын мансұқ етпей, қажетімізге жаратып, игілімізге айналдыруға атсалысу – парыз.

Түгел түрікке ортақ әдеби тіл жасау төңірегінде ортаға салған қысқаша ой-пікіріміз қайсыбір оқырман қауымға алғашында тосындау, әзірге пісуі жетпеген, кезеңі келмеген мәселе болып көрінуі мүмкін. Өр алуан күрделі де қиын-қыстау жағдайдың салдарынан бір-бірімен уақыт өткен сайын алшақтай түскен барша «түркі тілдерінің басын қосып, олардың өзара сәйкес лексика-грамматикалық элементтері мен үлгі-модельдері негізінде бай да жан-жақты дамыған ортақ әдеби тіл жасап шығарудың мүмкіндігіне күмән келтіріп, «бір түбірден тараған тегі бір туыс тілдер болғанымен, түркі тілдері оп-оңай қосыла кетуге бейіл емес» деген пікір айтылып жүр («Ана тілі», 22.01.1998). Күмәданушылар мен сенімсіздік білдірушілерге қарамастан, ортақ әдеби тілдің артықшылығы ғасырға жуық уақыт бойы айтылып келеді. Біріншіден, тіл – тәуелсіздік тірегі. Тіл туыстығы – діл туыстығы, тіл тұтастығы – рухани тұтастық деп айтуымыз тегін болмаса керек. Көптеген түрік ұлысының тағдыры алмағайып таразы басында қалт-құлт етіп тұрған XX ғасырдың бас кезінде біртұтас Түркістан мемлекетін құруды көксеген алаш азаматтары болған.

«Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,

Өткізбей қараңғыда бекер жасты.

Жер кетті, дін нашар боп, хал харап боп,

Қазағым, енді жату жарамасты», –

деп ақын Міржақып Дулатұлының 1909 жылы айтқан сөзі күллі түркі жұртына арналғандай.

Қайсыбір туыс халықтардың ұлттық тіні, ділі болып табылатын ана тілінің тағдыры қыл үстінде қалып, мүшкіл халге душар болған кезін білеміз. Демек, төл тіліміздің тынысын кеңейтіп, мәртебесін биіктету, оны шын мәніндегі мемлекеттік әрі ұлтаралық тіл деңгейіне жеткізу секілді тілдің алыс келешегін дiттеген, сындарлы да түбегейлі мақсат тұрғысынан ортақ әдеби тіл проблемасын көтеру – табиғи да заңды құбылыс.

Екіншіден, тіліміздің әлі де болса қалыптасу, дамып жетілу кезеңін бастан өткеріп отырған қазіргі таңда, әркім әртүрлі жазып, баспасөздегі ала-құлалыққа кең жол ашуда. Мұндай әрекеттің алдын алудың сенімді бір тәсілі – сөз нұсқаларының әдеби тіл үшін тиімдісін төл тілімізден ғана іздеп-термей, туыс халықтардың да сөздік құрамынан да елеп-екшеп ала білуде. Әсіресе көпшілік түркі тілдерінде терминология мен атаулар ретке келмей, сөздердің дәл баламасы табылмай, терминологияның унификациялануы қиындыққа кезігіп тұрған шақта түрік және басқа тілдерден сөз алуға батыл кіріскеніміз жөн. Атап айтқанда, орыс тіліндегі сөздерге телінген балама атаулардың басқа сөздермен омонимдік қатар құрайтыны, көкейге қоныңқырамайтыны, мағыналық дәлдігінің жоқтары ұдайы айтылып жүр. Мұндай сөздердің әдемі баламаларының туыс тілдердің бірінде болмаса да, басқасынан табылатыны анық. Терминжасам мен сөзжасамда «түркі тілдері сөз байлығын сарқа пайдалану принципін естен шығаруға мүлде болмайды. Аталған қазынаның көзін ашудан қашпалық. Ол – түпнегізі бір түркі тілдерінде тұнып жатқан ортақ мұра. Біз күні бүгінге дейін бұл байлығымызды ескермей келдік... Қазақ терминологиясын тіліміздің ішкі болмысына орай жасап қалыптастырудың» тиімді жолы осы болмақ деп айта келе, проф. Ө. Айтбаев бүкіл түрік тілдеріне ортақ терминологиялық қор жинау ісімен шұғылданды керектігіне тоқталады («Ана тілі», 11.11.1994).

Үшіншіден айтарымыз, «ортақ әдеби тілге негіз болатын қай тіл» деген мәселе тіл жанашырларын ойлантады. Ғасырымыздың бас кезінде мұндай тілге татар тілі лайықты деп есептеген түркітанушылар болған екен. Алдағы уақытта Түркиямен байланыс өте тығыз болатындықтан, қайсыбір авторлардың пікірінше, ана тілімізді компьютерлеуде, шаруашылық пен қызмет бабында түрік тілінің тәжірибесі басымырақ ескерілетін секілді. Алайда десе де ұғымдық, сандық, көркемдік, шешендік, табиғилық секілді басқа да қасиеттерді таразылағанда қазақ тілімен бәсекелесе алатын түрік тілі жоқ деп батыл сеніммен айта аламыз. Түркі танушылар «Ортақ тіл болуға басқа тілдік сөздермен былғанбаған қазақ тілі

ғана лайықты» деп, әлденеше рет атап өткен деген пікір айтады Орынбай Бекжанұлы («Ана тілі», 14.10.1993). Ортақ тіл деген – көп тілді ұлттың ағалық басымдық жасап, аз санды халықты өз ықпалына алуы. Сондықтан біз жалпақшешей болып, басқаның қолтығына кіре салудан аулақ болуымыз керек дейтіндей, еш себеп те, негіз де жоқ. Керісінше, түрік ағайындар Түркістанды бүкіл туыс халықтардың қасиетті орталығы деп, Қазақстанды бабаларымыздың Отаны, ата жұрты, үлкен шаңырақ деп жүрек жарды ыстық лебізін білдіруде. «Түбі бір халықпыз. Түбі бір түтпейді, түбі бөлек жіктейді» деген бабалардан қалған сөз бар. Бізге бірге болуды маңдайымызға жазған» деп, олар мүмкін болған достық, туыстық көмегін ғасырлар бойы беріп келеді.

Дана бабаларымыздан «Жеті рет өлшеп, бір рет кес», «Келісіп пішкен тон келте болмас» деген мәйекті сөз қалған. Ортақ әдеби тіл мәселесі түрік, қазақ тілдерімен қоса өзбек, әзірбайжан, татар, ұйғыр, түрікмен, башқұрт, қырғыз секілді түркі жұртының 98 пайызын құрайтын көп санды іргелі елдер тілінің ерекшелігіне ден қойып, зер сала зерттеу барысында ойластырылмақ. Жан-жақты қарастырып, қарымды қадағалап, зер сала зерттелмек. Ортақ тілді қалыптастыруда асығыстыққа, үстірттікке, науқаншылдыққа жол бермей, тілімізге нұқсан келтірмей, асыра сілтемей, ақылға салып, терең сараптап, қайсыбір туыс тілдерді реформалауда жіберген қателік пен олқылықты қайталамаған абзал. Үнемі көркею үстінде болатын күллі түркі жұртына ортақ тіліміз туыс тілдердің лексикалық байлығын бірдей қамтитын әмбебап тіл болғанда ғана дiттеген мақсатымызға жетіп, азуын айға білеген қуатты мемлекеттермен терезе теңестіре аламыз. Осылайша туыс тілдер арасына ала жіп түсірмей, ғылым мен техникаға байланысты аталымдарды, термин сөздерді ортақ қабылдау жайлы асықпай тереңнен ойласу орынды болмақ.

Төртіншіден, түркі халықтарының бірыңғай әдеби тілін құрастыра алмағанның өзінде, бұл бағыттағы атқарылған еңбек нәтижесіз қалмақ емес. Туыс халықтардың тілі жақындай түсіп, бір-бірін еркіндеу түсінетіндей болса, оның өзі – үлкен олжа. Мұның тағы бір тиімді болатын тұсы туыс тілдердің әр тобындағылардың өзара жақындасуынан 40 шақты тіл орнына санаулы ғана тілдерді қолдану мүмкіндігі арта түседі. Акад. Әбдуәли Қайдар: «Түркі әлеміне қатысты ортақ тіл идеясының жоғарыда аталған халықаралық деңгейдегі ортақ жасанды тіл туралы идеямен жалпы принциптік, тәсілдік ұқсастығы болғанымен, мақсат-мүддесі мен қамтитын ауқымы жағынан басқаша лау...». Түркі тілдес халықтардың 96 пайызын құрайтын оғыз, қып-

шак, карлұк тобындағылардың үш жеке топ құрап, өз ішінде жақындай түсіп, аймақтық ортақ тіл жасауы да зиялы қауымның жан-жақты ойланып-толғанып барып шешуін талап етер еді» деп ой толғайды («Ана тілі», 22.01.1998).

Бесіншіден, адамзат ерте кезден-ақ үйренуге жеңіл, грамматикалық құрылымы дұрыс, ешқандай ауытқусыз халықаралық қарым-қатынастың қосымша құралы іспеттес баршаға ортақ жасанды тіл құрастыруды да армандап келген. XVI ғасырдан бергі 3-4 ғасыр аралығында еуропалық ғалымдар әлденеше рет осындай жасанды тіл құрастырып көрген. Алайда бұл «тілдер» қалың оқырман арасына тарай қоймады. Дүниежүзі көлемінде ең кең тараған халықаралық жасанды тілге 1887 жылы варшавалық дәрігер Л. Заменгофтың роман, герман, славян тобы секілді ешқандай туыстық жақындығы жоқ тілдердің көпшілікке кеңінен танымал сөздерінен құрастырған эсперантосы жатады. Грамматикасы жеңіл әрі катал нормаланған, ондаған жыл бойы жетіліп, байыту үстінде болған бұл жасанды тіл XX ғасырдың бас кезінде-ақ халықаралық деңгейге көтерілді. Қазіргі уақытта эсперанто халықаралық мәдени қарым-қатысты өрістетуге кеңінен пайдаланылуда. Атап айтқанда, 50 шақты тілден эсперантоға көркем әдебиет аударылған. Эсперантода ғылыми және көпшілікке арналған әдебиетте шығып тұрады [83, 471]. Ал түп төркіні бір туыс тілдер негізінде ортақ табиғи тіл құрастыру әр басқа туыс емес тілдерден орайластырып, жасанды тіл жасаудан анағұрлым жеңіл әрі сәтті болатыны белгілі.

Алтыншыдан, әлемдік тәжірибеге үңілсек, ортақ әдеби тілге көшудің тиімділігі күмән келтірмейді. Дүниеде әр алуан диалектіде сөйлейтін, бір-бірінің тілін жете түсіне бермейтін жиырмаға жуық араб мемлекеті бар дейді. Бірақ олардың бір ғана ортақ әдеби тілі бар. Египет тілі, иемен тілі, ирак тілі, ливан тілі, ливия тілі, алжир тілі, тунис тілі, судан тілі, марокка тілі, иордан тілі деген тілдер жоқ. Бірақ сондай диалектілер болған. Олардың қайсыбірінің айырмашылығы салыстырып айтқанда өзбек пен қазақ немесе түрікмен мен қазақ тілдерінің айырмашылығынан көбірек болған секілді. Ортақ әдеби тілге көшу бұл елдерге де оңай тиген жоқ. Күмәнданушылар да, қарсы шығушылар да болған. Осылайша жұмыла бірігудің арқасында араб тілі әлемдегі негізгі тілдердің қатарынан орын алды. Араб тілін оқытуға ешкім де шет қарамайды. Ағылшын, француз, неміс, испан, орыс, қытай тілдері секілді әлемнің көп бөлігінде араб тілі мектеп бағдарламасынан берік орын алып, тереңдетіп оқытатын оқу орындары күрт көбейді.

Қытай тілі де бір-бірінен алшақ жеті диалектіге бөлінеді. Олардың бір-бірін түсінуі әжептеуір қиындық келтірген. Бірақ қазіргі кезде олар-

дың бәріне ортақ әдеби қытай тілі бар. Жалпы қытай деген бірыңғай этнос болмаған деседі. Қазіргі қытай ұлты әр алуан халық пен ұлыстың бір-біріне жақындасуынан қалыптасқан екен. 50-жылдардың орта кезінде Алматыға келген қытайлық тіл ғалымдары қойылған сұраққа жауап бере келе, қытай тілі орфографиясын латын әліпбиіне көшіре қалған жағдайда жеті бөлек тілдің қалыптасу қаупінің бар екенін айтқан еді. Саха, чуваш тілдерін есептемегенде айырмашылығы араб, қытай тілдері диалектілерінен көп емес түркі тілді халықтарға ортақ әдеби тілдің қалыптасу мүмкіндігін ескерусіз қалдыру жөн емес. Ортақ әдеби тілге көшу арқасында араб пен қытай тілі Біріккен Ұлттар Ұйымының ресми тіліне айналып отыр. Арабтармен салыстырғанда түркі жұртының саны көбірек, қоныстану ареалы да анағұрлым кеңірек. Ортақ әдеби тілге көше қалған жағдайда, біздің тіліміздің қолдану өрісі өлшеусіз артады. Өз еліміздегі басқа ұлт өкілдерін айтпағанның өзінде шетелдіктердің де түркі тілін үйренуге деген құлшынысы арта түспек. Тіпті түркі тілінің БҰҰ-ның жетінші ресми тіліне айналуы да ғажап емес.

Әу баста түркі жұртының ортақ әдеби тілі дегенге сенімсіздік білдіріп, жатырқап үрке қарайтындардың қаперіне мына жайтты сала кеткіміз келеді. Әдетте бұл – әр халықтың жергілікті ана тілін әсте де ұмыт қалдыруы деген сөз емес. Бір тілдің әуезділігін, екінші тілдің сағыздай созылған көркем образдылығын толық бойына сіңірген, грамматикалық құрылымы жүйелі де оңтайлы, стильдік мүмкіндігі сан алуан түркі халқының бірыңғай әдеби тілін қалыптастыру 30-40 жылға, тіпті одан да көп уақытқа созылуы мүмкін. Мұндай тілдің орнығуы түркі елдерінің лингвист ғалымдарының белсене атсалысуының арқасында жүзеге аспақ. Оған дейін әр халықтың өзінің жергілікті тілін мейлі ғасырға жуық болса да әдеби тілмен қатар қолдана беруі ортақ тілдің шыңдала, жетіле түсуі үшін де қажет болмақ. Әрқарайғысын өмір-ұстаз өзі көрсете жатпақ. Айталық, ортақ түркі әдеби тіл дегенге мүлде қарсы авторлардың ойлағанындай, мұндай тілді құрастырудан қазақ тілін зерттеуші ғалымдар сырт қалып, халықтың қымбат қазынасы оның теңіздей терең тіл байлығынан ауыс-түйіс болмай, басқа туыс тілділер өздері ғана құрастырған жағдай орны толмас өкініш тудырап еді. Әрі көпшілік халық жаппай қолданған тілді бәрібір біздің де үйреніп, қажетімізге жаратуымызға тура келмек.

Қазақ тілі орыс тілді қауымға, мүлде бөлек жүйеге жататын басқа да тілде сөйлеушілерге сырттай қиын көрінгенмен, меңгерілмейтіндей тіл емес. Тек тілдік ортаны, тілді білуге деген қажеттілікті қалыптастыруымыз керек. Қарыштай дамып кемелденген, кең ареалға тарай қоныстанған елдердегі ұлтаралық қарым-қатынас тіліне айналған,

халықаралық тілдер қатарына қосылған бірыңғай түркі тіліне деген қажеттілік артып, оны үйренуге қазіргідей атүсті қарамай, нәтижелі түрде оқып үйренуге ден қоятыны анық. Сонда ғана «терезесі тең елдермен келіссөз жүргізгенде, ана тіліміздің пайдаға аспайтыны қиын екен» деген секілді кейісті естімейтін боламыз.

Сан ғасыр бойы айнала анталаған жаумен жағаласа жүріп, сом білектің күшімен, көк найзаның ұшымен жан берісіп, қан төгісіп ата-мекенін қорғап қалған бабаларымыздың өз ұрпағына мұра етіп қалдырған ең асыл қазынасы – ана тілі екені бодандықтан азат болған бүгінгі күндері жиі еске алынуда. Халқымыздың қастер тұтар мұраты, түбі бір туыс халықтарды байланыстыратын күретамыры саналатын ана тілінің өз жұртымызда жұлдызы жануы ортақ әдеби тілдің мән-маңызын ашуға міндеттейді. Сөйтіп сөз өнерін қастер тұтқан түркі халықтары тілінің нәрі мен қасиетін бойына толық сіңірген ортақ әдеби тіл туыс халықтарды өзара жақындастыра түсетін алтын көпірге айналмақ. Соның нәтижесінде әр алуан халықаралық ресми жиындарда орыс тілі немесе басқа да шет тілі арқылы ғана қарым-қатынас жасап қоймай, негізінен өз тілімізде еркін сөйлеп, оның өрісін ұзарта беруге мол мүмкіндік тумақ. Әбден кемеліне келіп, сан алуан стильдік тармағы дамып жетілген ортақ әдеби тіліміз, татар ақыны Хасан Турфанның айтқанындай, сырлы тіл, жырлы тіл, нұрлы тіл болғай.

Жаңа атау ретінде туыс тілдерде басым қолданылып жүрген әрі тілімізде дәл баламасы болмағандықтан, әдеби тілге сұранып тұрған бірлі-жарым сөздерді назардан тыс қалдырмаған абзал. Мысалы, анахандық – матриархат, атахандық – патриархат, гар – вокзал, дәнішма – анықтама бюросы, домбай – жабайы есек, назария – теория, жұмхұрият – республика, ихтидар – хақ жолды ұстанушы, индирим – скидка, миғмари – архитектура, мөдир – директор. Қайсыбір көнерген сөз бен жергілікті ерекшеліктің әдеби тілде ешқандай баламасы болмағандықтан, сөз тіркесімен немесе сипаттама түрінде анықтама бердік: алафа – арнайы азық-түлік, аяқшы – ас құйған ыдысты үлестіруші, аңырақай – құлазыған шалқар кеңістік, еңкеш – шешеге тартқан бала, жарын – келесі жыл. Орыс тілі арқылы енген бірен-саран сөзге екі баламадан телінген: олардың бірі қолданыстан шығып қалмақ немесе абсолют синоним ретінде жарыса қолданыла бермек: валюта – ділда, дөвиз, календарь – күнпарақ, күнтізбе; семья – жанұя, әйле; официант – гарсон, даяшы; пожалуйста – мархабат, зинһар; творчество – шығармашылық, ижад.

ОМОНИМДЕРДІ ТҰЛҒАЛЫҚ ЖАҒЫНАН ДАРАЛАУ

Тіл-тілді көркейтіп, жетілдірудің бір тәсіліне омонимдерді тұлғалық жағынан даралау жатады. Соған орай жаз (зат есімі), жаз(етістік), ат(зат есім), ат (етістік), ара (ағаш кесетін құрал), ара (баларасы), ара (екі орта) секілді тұлғалық даралауға келмейтін сөздерді есептегенде, мүмкін болған тұста омонимдерді тұлғалық жағынан даралауды қалт жібермей қолданысқа енгізудің тіліміздің лексикалық, морфологиялық құрылымын дамыта түсуге септігі тимек.

Айтылуы мен жазылуы бірдей, бірақ білдірер мағыналары бір-бірінен мүлде басқа сөздерді омонимдік қатарға жатқызамыз. Сөздің мағыналық ерекшелігіне қарай тұлғалық та дербестігі болғаны тиімді. Омоним сөздерінің тұлғалық даралану үрдісінің әдеби тіл нормасы үшін маңызы бар. Себебі өзінің даму барысында тіл тек мотивсіз айтылған сөз нұсқаларынан ғана құтылуға тырыспайды, сонымен бірге ол өзгеше бір «варианттар» тұлғалық тепе-теңдікті білдіретін тіл категориясы омонимдердің санын азайтуға да ұмтылып отырады. Тіл қоғамдық өмірде, адамның дүниетанымы мен ұғымында болатын түрлі өзгерісті, ең алдымен, көп мағыналық арқылы бейнелейді. Ал сөздің семантикалық көп пландығы неғұрлым нақтыланған, лексикалық жағынан дараланған ұғымды білдіретін жаңа сөздерді қажет етеді.

Жазу дәстүрі қалыптасқанға дейінгі мерзімде омонимдердің көптеп ұшырасып, кейін келе тілдің фонетикалық құрылымының дамып, сөздік құрамының жетілу барысында олардың саны азая беретіні көптеген тіл тарихынан белгілі. Демек тілімізді көркейте түсу барысында көздейтін басты мақсатымыздың бірі – осы аталған тұлғалық дербестігі жоқ сөздердің санын мүмкін болғанынша азайта түсу. Осы тұрғыдан көп мағыналы сөздердің де бірін тандап алуда ескеретініміз олардың тұлғалық дербестігінің болуы. Омонимдердің лексикалық түрін тұлғалық даралаудың бірнеше тиімді тәсілі мына төмендегідей:

Ана тілімізді лексикалық тұрғыдан молықтырудың есте тұтар бір тәсіліне туыс тілдердің етенелегіне сүйене отырып, көп мағыналы сөздердің тұлғалық жағынан даралануы жатады. Осы орайда көп мағыналы сөздер мен омонимдердің тұлғалық жағынан даралауға мүмкіндік беретін асоси (генеральный), әри (пчелка), әсел (мед), дұвар (стена), дұдак (губа), дәғват (приглашение), севме (любить), бәстежи (композитор) тәрізді сәтті балама атауларды қолданысқа енгізудің айтарлықтай маңызы бар.

Мұндай омонимдерді мына төмендегідей балама атаумен тұлғалық даралау тәсілін оқырман назарына аударып отырмыз.

ат (конь) – әд немесе ад (имя)	ашауыз (вилка)
алма (алушы болма) – әлма (яблоко)	бақ (етістік) – бағ (сад)
гирвәк – (берег)	жаға (воротник)
қабырға (стена) – ғабырға (ребро)	ғайшы (ножницы)
тырна (царапать) – дырна (журавль)	ара (пчела) – мишар (пила) күн (день) – ғояш (солнце)
бұршак (горох) – дұлы (град)	мақта (хвалить) – пахта (хлопок)
жүз (сто) – йюз – лицо (бет- элпет)	төбе (верхушка) – сагиф (потолок) кесте (вышивка) – гесте (график)
корған (етістік) – гала (крепость)	
сауаш (битва) – ұрыс (ругань, ссора)	қазан – (котел) – эким (октябрь)
пал (мед) – бал (большой танцевальный вечер)	түс (сновидение) – өйлә (полдень) бақ (бақша) – бах (бақыт)
дөңгелек (круглый) – тәкәр (колесо)	темірші (кузнец) – ұста (мастер) үзіліс (перерыв) – рәкза (пауза)
ұлы (сан) – ұллы (великий)	өкпе (обида) – өпке (легкие)
тамақ (ішер ас) – боғаз (горло)	
қас (враждебный) – хас (настоящий) қағира (журавль) – тырна (етістік)	лазы (перец) – бұрыш (угол) дұлы (град), кизлау (родник)
үшек (крыша дома), халком (горло) ерін (жалқаулан) – дудак (губа)	тестера (пила) асоси (генеральный)
килисе (шіркеу), бибер (перец)	ғашыр (мул, лошак)
саһифа (страница), тәмер (ремонт)	демалу (отдыхать) – нефес (дыхание)

ғонак (бұршақ дәні), кәла
(голова)

чатал (вилка), бауыр (брат)

қилаб (моток)
варағ (лист бумажный)
шанышқы (шаншып алатын)

қас (враг) – ғаш (бровь),
бәнт – (крепко)

джиэр (печень)

бағыр (печень) – бауыр (брат)

пысқы (ара)

әмкәк (тема, макушка)

поса (поцелуй) – сүю (любить)

али (верховный)

так – тахт (престол)

сөздері де омонимдік қатардың тұлғалық даралануына септігін тигізбек.

Туыс тілдердегі айтылымын ескеріп, сөздің омонимдік қатарын даралауға болатынын кайрат (күш)-ғайрат (өзгелік етіс), қажы (етістік)-хаджа (зат есім), тышқан (етістік)- сышқан (зат есім), ұлы-оғлы, күнгүн деп келтіре берсек, олардың саны жетерлік.

Екіншіден, дыбыс үндестігіне қарай екі нұсқада айтылатын орфоэпиялық варианттардың тұлғалық даралығын ескерген ұтымды. Мысалы,

көр (смотреть) – гөр (могила)

кара (черный) – гара (смотреть)

кайшы (противоречивый) –

құс (рвать) – ғұс (птица)

ғайшы (ножница)

кеш (вечер) – геш (поздно)

гүн (день) – күн (солнце)

шай/шәй

қаз (копать) – ғаз (гусь)

жай/жәй

жарайды/жәрәйді (мақұл)

қабырға (стена) –

шаш/шәш

ғабырға (ребро)

секілді сөз нұсқаларын ажыратып қолдану арқылы омонимдік қатарды даралауға болады.

Осындай тәсілмен етістік пен зат есімді тұлғалық жағынан ажыратудың елеулі маңызы бар. Мысалы:

Тіліміздегі ай аттарының көнерген нұсқаларының омонимдерді тұлғалық даралауға келетіндері бар. Мысалы, дәлу (январь) – қаңтар (етістік), сүмбіле (август) – тамыз (етістік), ақырап (октябрь) – қазан (ас пісіретін).

Үшіншіден, кірме сөздердің кітаби нұсқасын сақтап жазу арқылы да сөздің омонимдік қатарын тұлғалық жағынан даралайтын сәттердің болуы мүмкін. Мысалы, *орал (қимыл), Орал (Урал емес), орыс (қимыл) - орыс (халық аты, рус, русь емес)*, т.б. Егер *үстел-стол* тәрізді мағыналық жігін ажыратып, екі вариантын бірдей кәдеге жарата алсақ, құба-құп. Мысалы, *жазу үстелі, ас ішетін үстел; анықтама столы, заказ столы*.

Төртіншіден, қосымшалардың жалғануымен түзілген морфологиялық омографтардың тұлғалық даралануын да қаперде ұстанғанымыз жөн. Мысалы, болымсыз етістікпен омонимдік қатар құрайтын сөздерді де мүмкіндігінше тұлғалық жағынан даралауға тырыстық. Мысалы, алма (етістік) – әлма (яблоко), ода – бөлме; нәшрият – издательство, ура – ра, шегерім – скидка, тырна – дырна.

Болымсыз етістікпен омонимдік қатар құрайтын сөздерге -ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе қосымшалары арқылы туындаған атаулар жатады. Сөздің тұлғалық дербестігін сақтау мақсатымен аталған қосымшалардағы соңғы дауысты дыбыссыз жазудың ұтымды екені тәжірибеден байқалады. Айталық,

ағым (поток) айналым
ажыратым (сөз) айырым

аталым

аударым

аударылым

ауысым (смена)

аяқталым (сөйлем)

басылым

бағам

болжам

бітім

ғұмырлам (библиография)

жазылым (подписка)

ендірім (вставка)

естілім

жарияланым (публикация)

жайылым

жасалым (изобретение)

жұмсалым

жемірім (коррозия)

жекелім (жеке меншік)

жұптасым

әріптесім

кездесім (реті)

катысым (коммуникация)

қойылым (постановка)

қайтарым (отдача)

қолданым

құрам

құрылым

оқылым (чтение)

опырым (обвал)

өтінім (просьба)

өспірім (сперма)

пайдаланым (использование)

пайым

пішім (формат)

салым (вклад)

сатылым (продажа)

сөзжасам (словообразование)

сөзтаным

сөйленім (речь)

суреттем (зарисовка)

сұраным (спрос)

сатылым (продажа)

таралым (тираж)

тағлым

тарам

тасалым (перегородка)

талданым
 тартым
 толықтырым (дополнение)
 таным
 таланым
 тұжырым (конъюктура)
 тұжырымдама (концепция)
 тұйықтам (тупик)
 терминжасам
 терминтаным
 токтам
 толғам төлем (выплата)
 шегерім (скидка)
 шығарылым (выпуск)
 туылым (рождаемость)
 тұтым (улов)
 түзетілім, түзетім (корректурa)
 түйілім (спазма)
 түсірілім
 тылсым
 тындырым

тіркесім
 тілдесім
 түрленім
 түсірім (съёмка)
 тізілім (реестр)
 түстем (обед)
 ұйғарым (предписание)
 ұсталым (выдержка)
 ұстаным (позиция)
 ұсыным
 әкелім (импорт)
 әкетілім (экспорт),
 суреттем (зарисовка)
 сұраным (спрос)
 тапсырым (заказ)
 үндесім (сингармонизм)
 шақырылым,
 шаптырым,
 шағым
 шектірім

ашылым, әкелім атауларын жазылма, ендіріме, жариялама дегенген ұқсатып тұлғалық дербестігін сақтамай жазу тиімсіз болар еді. Бұлар-баспасөздің дамуымен -ым,-ім қосымшалары арқылы туындаған жаңа аталымдар.

Дәл осы сөздер секілді

анықтама,
 айналма (цикл)
 андатпа
 аялдама (остановка)
 әдістеме (методика)
 бағыттама (стрелка)
 басқарма
 бағдарлама
 барлама
 бастырма (кнопка)
 бекітпе
 белдеме
 бастама
 баяндама
 бәстеме (аукцион)
 бейнелеме (символика)
 дайындама (заготовка)

дәйектеме (обоснование)
 деректеме (источник)
 дәріптеме
 ескертпе
 жариялама (репортаж)
 жазба,
 жалпылама,
 жайма
 жарлама (афиша)
 жайылма (сөйлем),
 жауаптама (допрос)
 жолдама,
 желдіріме,
 жеңсалма (запонки)
 жоспарлама (планерка)
 жүктеме,
 жүгіртпе (жолдар),

жіктеме
зерттеме (разработка)
зейіндеме (рассуждение)
кескіндеме (живопись)
көтерме (сауда)
кепілдеме (рекомендация)
қағытпа,
қайталама (сөз)
қаптама (суперобложка)
қаусырма (пирог),
койма
қондырма (надстройка)
қосарлама (қос қабат),
құйма (монолитный)
құлақтама,
қосылма (грамм)
қыстырма (вкладыш)
құрама (федерация)
мазмұндама,
мәлімдеме (декларация)
мүсіндеме,
мазақтама (дразнилка)
мінбе,
міндеттеме
нұсқама (инструктаж)
өткізбе,
пішіндеме (транспорт)
растама (дұрысқа шығару)
октама (стержень)
рұқсаттама (рұқсат ету)
салыстырма
саптама (қысқы былғары етік)
сараптама
саума
сауалдама (вопросник)
сынама (проба)
сілікпесі (шықты)
сілтеме (ссылка)
сіңбе (инфильтрат)
сіреспе (столбняк)
тағлымдама

тартпа, суырма
талдама (разработка)
сіңбе (инфильтрат)
аударма (перевод)
тәсілдеме (методичка)
толықтырма (дополнение)
торлама (тағам)
топшылама
топтама (цикл)
тұжырымдама,
тұғырлама,
тума түйіндеме (резюме)
түсіндірме (толковый)
түсініктеме (комментатор)
ұйыма (стекловидная влага)
ұстама (приступ)
уәждеме (мотивировка)
ұсынба (рекомендация)
үдеме (градация)
шарлама (быстрина)
шарттама (жасалған шарт)
ысырма (задвигка)
ілеспе (синхронды)
ықтырма (кулисы)
қосарлама (қос қабат)
мәлімдеме (декларация)
өткізбе (трансферт)
хабарлама (информатика)
шалқыма (тұс)
шаппа
шығарма
шарлама (быстрина)
шарттама (жасалған шарт)
шөкпе (бұлт)
секіртпе (трамплин)
сенімдеме (аккредитив)
сипаттама
соңсілтеме (затекстовая)
солыма (вилт)
суырма,
суреттеме

сұрақтама (анкета)
сығымдама (слиток)

сызба (чертеж)

Осы аталған туынды сөз тұлғаларын да бұйрық рай болымсыз етістіктен ажыратып,

аялдам, кескіндем,
аударым, сығымдам,
әдістем, сұрақтам,
бейнелем, солым,
дайындам, соңсілтем,
дәйектем, секіртім,
жариялам, сенімдем,
жарлам, сауалдам,
дәйектем, сызым,
жауаптам, сынам,
жоспарлам, сілтем,
зерттем, сіресім,
кеңілдем, тартым,
құйым, суырым,
қыстырым, талдам,
нұсқам, сіңім,
растам, тәсілдем,

саптам, толықтырым,
топтам,
түйіндем,
ұймам,
ұстам,
уәждем,
ұсыным,
үдем,
шарлам,
шарттам,
ысырым,
лесім,
ықтырым,
қосарлам,
хабарлам,
мәлімдем,
өткізім

түрінде сөз соңындағы а, е дауыстыларын қысқарту арқылы әр аталымның тұлғалық дербестігін сақтау мүмкіндігін ескерер едік.

Бесіншіден, икемді емле ережесінің игі әсері аркасында қазақ тіліндегі бұрыннан айтылып келген жарыспа сөздердің тұлғалық жағынан болсын, мағыналық жағынан болсын реттелуі байқалады. Мысалы, бұрынғы сөздің омонимдік қатарларын қайтып-қайтіп, бұлай-былай, ысыру-сыру, ием-ем, өкімет-үкімет, ұру-ру, ауыру-ауру, қазақ-казак түрінде ажыратып жазудың қалыптасып кеткені сонша, қазіргі сөйлеу тілінде де олардың тұлғалық айырмашылығы сақталатын болды.

Алтыншыдан, жергілікті сөздердің әдеби тілге енуі үшін мағыналық жігімен қоса омонимдерді тұлғалық жағынан ажыратуға тигізетін әсері ескерілмек. Алайда сөздің омонимдік қатарын даралау әрдайым мүмкін бола бермейді. Мысалы, бұлт (аспандағы)- бұлт (еткізді), ірі (сын есім)-ірі (қимыл).

Жетіншіден, тағы бір ескеретін жағдай – *балуан, палуан, әшейін/әншейін, пайымдау/байымдау, кәдімгі/кәдуескі, әпке/әпше, әлдеқашан/алдақашан, құдағи/құдағай* жарыспалары секілді сөз нұсқаларының басым бөлігінің әдеби нормасын изогласына қарап, демек қайсысы басым қолдануына қарап анықтай аламыз. Дей тұрсақ та қайсыбір сөз нұсқаларының сирек қолданылатына қарамастан, омонимдерді

тұлғалық жағынан даралауға септігі тиетін сыңарын, морфологиялық тұрғыдан дамып жетілген немесе сөздің әуезділігін жақсартып түсетін түрлерін әдеби тіл нормасына жатқызу – тіл біткеннің бәріне ортақ заңдылық.

Сегізіншіден, жарыспа сөз тұлғаларының омоним мен көп мағыналы сөздерді даралауда да тигізетін әсері де байқалады. Жарыспа сөздің аражігінің ажырауы арқылы сөздік құрамнан орын алуының басты шарты-семантикалық критерийі. Сөз нұсқаларының мағыналық саралануында көп мағыналылықтың (полисемияның) ықпалы басым болса, олардың артық сыңарын реттеуде омоним сөздердің тұлғалық даралануының да елеулі ықпалы бар екен. Сол арқылы мағыналық алшақтық тұлғалық дербестікке үйлестіріледі.

Омоним сөздерінің тұлғалық даралану үрдісінің сөз нұсқаларымен байланысы – арнайы зерттеу объектісі болуға жарарлық үлкен тақырып. Бұл құбылыстың әдеби тіл нормасы үшін маңызы бар. Тілдің осындай жолмен қайсыбір жарыспа сөз тұлғаларынан құтыла алатыны лингвистер назарынан тыс қалған жоқ. Мұндай өзгеріс, А.А. Реформатскийдің пікірінше, түбірдің басқа түрге ауысуы арқылы іске асады. Немесе омонимдердің бірін синоним бола алатын сөздері яки дублеті арқылы ығыстырып шығарады [134, 60]. Қазақ тіліндегі варианттардың бөлек ұғымдардың атауына айналу процесіндегі негізгі қозғаушы факторларға да адамның ой-өрісі мен дүниетанымының дамуы, басқа тілдің әсері, әсіресе тілдің қоғамдық функциясының артуы мен жазу нормасын жетілдіру жатады.

Қазақ әліпбиіндегі әріп санын азайтпай, емле ережесін үйлесімді етудің де омоним сөздердің тұлғалық даралануына септігі тиюі мүмкін. Мысалы, *х* әрпінің емлесін орнықтыру арқасында *хал-қал*, *хат-қат*, *халайық-қалайық*, *ханым-қаным*, *хатым-қатым*, *хина-қина*, *хор-қор*, *хорда-қорда*, *хош-қош* секілді көптеген сөз тұлғалық дербестігін сақтаған.

Жарайды ма, жәрәйді ме? Екеуін де қолданысқа енгізіп, омонимдік қатарды тұлғалық жағынана даралай алар едік: Жарайды (бір нәрсеге жарата алады) – етістік, жәрәйді (мақұл).

Омоним сөздерді осылайша тұлғалық жағынан даралауда бар мүмкіндікті өз мәнінде толықтай пайдалану арқылы тілімізді көркейте аламыз.

Еліктеуіш сөздер мен тұлғасы соларға ұқсас басқа сөздер де осылайша ажыратылады: *ызың-зың*, *шырық-шырқ*, *ықылық-қылық-қылқ*, *қарық-қарқ*, *жарық-жарқ*, *тырыс-тырс*, *арыс-арс*, *ырық-ырқ* (*ету*), *қырық-қырқ* (қайшымен қиғанда) т.т.

Әрине, сөздің мағыналық әрі тұлғалық тепе-теңдігінің ажырауы немесе омонимдік қатардың жаңадан түзілуі сияқты құбылыстар бір-біріне байланыссыз да бола береді. Кейде кері процесс, әртүрлі тұлғалардан омонимдердің түзілуі де байқалады. Мысалы, «ұсақ», «уақыт» тұлғаларының ықшамдалуынан «уақ» сөзінің екі омонимдік қатары қалыптасқан: *ұсақ/уақ, уақыт/уақ*. Туыс тілдерде жарыспа тұлғалардың саралануы мен сөздің омонимдік қатар түзу деңгейінің біркелкі еместігінен де осыны аңғарамыз. Айталық, башқұртша *айақ-аяқ, азақ-аяқ (соңы), йан-жан (маң), йән-жан (душа)*, қырғызша *эр-ер (адам), ээр-атқа салатын ер*, түрікменше *бар (қимыл), баар* (жөк сөзінің антонимі). Қазіргі қазақ тілінде бұл сөздердің дыбыстық деформацияға ұшырауы байқалған жоқ. Оның есесіне қазақ тіліндегі омоним қатарының тұлғалық саралануын танытатын көптеген сөздің бәрі бірдей туыс тілдерде кездесе бермейді.

Омонимдердің қайта түзілуінен гөрі олардың тұлғалық даралануы әлдеқайда басым. Ерте кезде омонимдік қатардың шамадан тыс көп болуының кейбір қолайсыз жақтары болғаны даусыз. Сондықтан жаңа тұлғалардың үздіксіз қосылып отыруы – заңды нәрсе. Қазіргі *аш-ас, кигіз-киіз, қол-құл, көл-күл, он-ұн, бұрын-мұрын, бұз-мұз, бәңгі-мәңгі, бол-мол, тұс-тұс* тәрізді көп сөздердің бір кездегі омоним сөздердің тұлғалық даралануынан түзілуі ықтимал. Жазба ескерткіштер мен қазіргі туыс тілдер материалдарын салыстыра зерттеу бұл жайында көптеген мәлімет берер еді. Олар тарихи фонетикаға арналған зерттеу жұмыстарынан да анықталмақ. Мәселен, тіліміздегі *т-д, п-б, қ-г, ш-ж* дауыссыздарының тарихи алмасуынан қалыптасқан кейбір ұқсас тұлғалардың көне түрі мен жаңа сыңарының тілде сақталып қалуы омоним қатарының аражігінің ажырау бағытына сай екені назар аударарлық: *теңіз – деңіз (қимыл), тала (қимыл) – дала, тағдыр – дағдыр (дағдару), тұрыс (тұру) – дұрыс, алты – алды, жеті – жеді, таяр (қимыл) – даяр, қына-кінә, тақта – таға*. Этимологиялық талдау арқылы мүлдем танымастай тұлғалық өзгеріске түскен түрлерінің де мағыналық байланысын табуға мүмкіндік бар. Ғ.Мұсабаев «ас» сөзі өткен ғасырларда азық деген мағынаны қоса білдіргенін, қазір «ас», «азық» сөздері екі түрлі ұғымда жұмсалатынын айтады [76,58].

Көп сөздердің дыбыстық деформацияға ұшырауы соңғы кезде ғана тиянақталды. Тұрақты орфографиялық норма вариант тұлғаларының даралануына айқын бағыт берді. Әр түрлі жазу арқылы омоним сөздердің даралануы бұған мысал бола алады. Айтылуда елеулі айырмашылығы жоқ бұрынғы сөздің омонимдік қатарларын *қайтып-қайтіп, хан-қан, бұлай-былай, қат-хат, ысыру-сыру, ием-ем, өкімет-үкімет, қас-хас,*

халық-қалық, хақ-қақ, хош-қош, ұру-ру, ауыру-ауру түрінде ажыратып жазудың қалыптасып кеткені сонша, қазіргі сөйлеу тілінде де олардың тұлғалық айырмашылығы сақталатын болды.

Қазақ тілінің төл сөздерін *л, р, з, г* әріптерінен бастап жазудың, сондай-ақ *х, ф, ь* әріптерімен жазудың бірсыпыра жарыспа варианттарды мағыналық әрі тұлғалық реттеуде ыңғайлы болғаны даусыз. Еліктеуіш пен есім сөздерді ажыратып жазудың тиімділігі күмәнсіз: *жарық-жарқ, қарық-қарқ, шырық-шырқ, қылық-қылқ, тырыс-тырс, жылыт-жылт, бүлік-бүлік, былық-былқ, жылып-жыли*. Қысан *ы, і* әріптерінің емлесінің тиянақталуының әсерінен дараланған сөздер де бар: *ұмытыл-ұмытл, ұйытқы-ұйтқы, ауыру - ауру, ысыру - сыру, құрысын - құрсын, жұмысау - жұмсау, жорыта - жорта*.

Сөздің фонетикалық варианттарын әдеби тіл өлшемі тұрғысынан реттеуде жазу нормасымен қабат тіліміздің орфоэпиялық заңдылығын ескермекпіз. Бұған қарағанда *жай/жәй, шай/шәй, шаш/шәш* тәрізді орфоэпиялық сөз нұсқаларының даралануы омонимдік қатар түзейтін біраз сөздің тұлғалық ажырауына ықпал етер еді. Жайы болмау, жай табан етік, жәй қызметкер, түнде жәй жатты, шай (шайқау), шәй ішті, жәрәйді (мақұл), бір нәрсеге жарайды (жарап алар), тамақ (адам органы), тәмақ (ішер ас), жайлау (зат есім), жәйлау (сын есім), жем шашу, (адамның) шәші, жайлы (туралы), (жанға) жәйлі, тағы (жабайы), тәғы (да бір рет), хұрма-құрма, чуваш-шуаш, шарықта-шалықта, шах-шах-шак, шәк-шек-ішек, шек-сек, шоқу-шұқу, шоқын-шұқын, шойки-шоқи, шұбар-шыбар, шұбарла-шыбарлы, ылғи-ыңғай, ырық-ерік, ырықсыз-еріксіз, ізгі-езгі, ішек-шек, я-нә түрінде сөз тұлғаларын айтылуы бойынша ажыратып жазу арқылы бірқатар омоним сөздерді тұлғалық даралау мүмкіндігін ескергені.

Тұлғалық бірлігі әлі күнге дейін анық бір алуан сөздердің мағыналық әрі тұлғалық даралануын сөз табына топтағанда мынандай: **Зат есім мен зат есім:** ауаны-әуені, парак-тарақ, атылас-атлас, апа-әпке, топ-доп. **Зат есім мен басқа сөз табы:** алла-алда, байқұс-байғұс, баған-бағана, әбдіре-абдыра, айғай-айхай, палау-балау, пытыра-бытыра, қауіп-қауып, қақпан-қаққан (қимыл), емізік-еміздік (қимыл), ру-ұру. **Етістік пен етістік:** ұйту-өйтү, қайтсін-қайтсын. **Одағай мен басқа сөз таптары:** хош-қош, ойт-әйт, хайыр-қайыр (қимыл). **Сын есім мен сын есім:** аласа-аласы, тұнық-тынық, кішік-кіші, қате-қата. **Есімдіктер:** былай-бұлай, қазір-әзір. **Сын есім мен басқа сөз таптары:** сап (көңілім) - саф (алтын), дара-дар, ғажап-қажап (қажау), абзалы-әбзелі. **Шылау түрлері мен басқа сөздер:** және-жана, бірақ-брақ. **Еліктеуіш сөздер мен басқалары:** жырқ-жырық, шырқ-шырық.

Контексте өзіндік реңкі сезілетін, бір кәдеге асатын, ойға әр, көрік беріп тұратын сөздер, академик Мұқаметжан Қаратаевтың атап өткеніндей, жергілікті сөйлеу ерекшелігінен де табылады. *Отақ, пәлек, әңгелек, кәмек, екшеу, тобатай, қауынқақ, қауынқұрт, қазанжаппа* секілді байырғы кәсіби сөздер де осы секілді. «Ал *кеңкелес* (есуас), *марғау* (шабан), *әмсе* (ылғи), *ежегей* (қатыққұрт түрі), *ізім-ғайым* (ізсіз), тағы басқа сөздерді білмеу – тіл қорының кедейлігін ғана көрсетсе керек», – дейді академик. Әр алуан жазушылар шығармасында ұшырасатын *тұтанақ, үйірмекіл, бешкеш қылу, көрләһат, қыжал, жақамау, асант, әуекету, аңқа, мәңжүлік, әңгере, тәлейім, сәлдекен, мошқау, сімсік, сұқаңдату, алапа, салқар, сертиту, тауан, мауыздай, әспенсіт, желемік, морығу, ішкертін, дойыр, сапастық, шалт ету, ырсық қағу, күресін, құлдап кету, ыянаттау, аңқиттау, мантирау, саппас, тітір, жұлымыр, әней, сұламалану, қапалақ, сымбыл, зүмірет, кеберен, мелдектеу* жергілікті ерекшелік болғанымен, мағыналық реңкінде айырмашылық бар, ойға әр, көрік беріп тұрған сөздер екенін айтады автор [123, 68-69].

Осындай бір авторымыздың «Орнын тауып қосылған жалғыз сөздің өзі халық тіліне үлкен олжа екені белгілі» деп айтқаны ойға оралады. Тіл мәдениеті мен тіл тазалығы жөніндегі еңбектерімен жұртшылыққа кеңінен танымал аға ғалымымыз Рәбиға Сыздықова *бірісі/бірі, көбісі/көбі, шуады/шұбады, лайқат, тиыш/тыныш, мердігер, әмбебап, топ, сірне, наубай, сүдігер, айлақ, лақса* (кәрі, қартайған), *бодау* (төлем, өтесін, қарым), *бағамдау* (пайымдау, аңғару), *тәжікелесу* (айтысу, салғыласу), *мәуірт* (шақ, мезгіл, кез), *сейді* (сергек) тәрізді жергілікті қолданыстарды «семантикалық рең үстеп немесе стильдік жүк артып мүмкіндігінше пайдалануға болады», – дейді [123, 88]. Белгілі мәдениет қызметкері Ә.Қарағұлов «ертек» сөзіне кейіннен егіздің сыңарындай «ертегі» атауы қосылып, «сказка», «сказание» дегендердің баламасы ретінде қабылданып, екі сыңары да дербес мағынаға ие болады. Халық тілі өзінің табиғатына сәйкес киюын тауып, қисынды қосылған сөздерді жатырқап, жатсынбайды» – дейді. Уәде – әдеби норма. Ал қазіргі уақытта уағда, уағдаласу деген – халықаралық қарым-қатынаста белгілі термин болып қалыптасқан, жаңа мағынаға ие болған сөздер. Сондай-ақ *қысқааш, тістеуік, атауыз* (шипцы, острогубцы, плоскогубцы), *қолғап* пен *биялай* (перчатка, руковица), *өкімдар* (владыка) да кәдеге асатын сөздер [123, 130, 132]. Рахманқұл Бердібаев «егіншілікке, диханшылыққа жанасты әдеби тіл құрамын комақтандыра түсетін *атыз, жүйек, сүдігер, мұрап, ақаба, қоза, жегене, қауашақ, жұлықтау*» сөздерін, тағы басқа кәсіби сөздерді сөздікте молынан камтудың тиімділігін ескертеді [123, 104].

Жарыспа тұлғалардың дыбыстық деформацияға ұшырауы тіл заңдылығына сай біртіндеп қана жүзеге асатыны тәжірибеден байқалады. Өйткені көптеген жарыспа тұлғаларды ажыратып қолдану әлі күнге дейін тиянақтала қойған жоқ. Мәселен, бақыр-пақыр, балау-палау, бұт-пұт, бұл-пұл, барақ-парақ-тарақ тәрізді сөздерді ажыратып жазуда бірізділік сақтала бермейді. Бұл тәрізді жарыспа тұлғалардың саралану белгісін ескермей, жарыстыра қолдана беру абсолют теңдіктегі артық тұлғалардың әдеби тіл нормасы тұлғасынан ретке келуін қиындата түспек.

Вариант сөздердің омоним қатарының тұлғалық даралануына ықпал етуінің үлгісін ақын-жазушылар шығармаларынан көптеп кездестіреміз.

Өз *пұлыңмен* халің жоқ күнде тояр,
Құлдық ұрып асайсың асы бардан.

Жаңа *бұлмен* жамырап саудагерлер,
Диханшылар жер жыртып егін егер.

«...Абыралыдай көрмедім, намаз білмес *пақырды*». «Мыс *бақырдан* қолына алды дағы, лапкеге күндегіден ерте барды» (Абай). «Бөжейдің әйелі қатыбас кісі еді. Өзінен де туған қызы көп, күтеді деймісің кішкене *пақырды*», – деп, қынжылып отыр (М.Әуезов). «Істің ақыры жігіттің пақырына қалар» (Мақал). «Екі мың пұт кеннен сегіз жүз пұттап қара мыс түсті» (Ғ.Мүсірепов). Бәтір-ай, сұмдық болмаса игі еді...» (Б.Майлин). Мұндағы *пұл-бұл, пақыр-бақыр, пұт-бұт, батыр-бәтір* сөздерінің дараланып жұмсалудың тілдің орамдылық сапасының үздіксіз артуының тағы бір айғағы. Мәселен, «бақыр» сөзінің үш омонимдік қатары бар: бақыр – қимыл, бақыр – шелек, бақыр – ұсақ тиын. Оған мүсәпір, бишара мағынасын білдіретін «пақыр» сөзін төртінші омонимдік қатар етуге ешбір негіз жоқ.

Бұл сөздер әлі күнге дейін кездесіп қалатын қолданудағы алақұлалыққа қарамастан, территориялық шектен шығып, бүкіл халыққа түсінікті атауларға айналды. Бұған керісінше, шағын территориялық шектен аса алмаған жарыспа тұлғалардың осы сияқты дараланғандары бар. Мысалы, әдеби тілдегі *жүз* - адамның т.б. жүзі мағынасын білдірсе, ал *дуз* – араның, пышақтың өткір қыры; *туз* - сырт, дала. Әдеби тілдегі «айналайын» сөзінің омонимдік қатары бар болса, кейбір жергілікті ерекшеліктерде олардың тұлғалық саралануы байқалады: *айнал* – жақсы көру, еркелету, жалыну мағынасында қолданылса, *айлан* - белгілі бір нәрсені айнала жүріп өту, орағытуды білдіреді. Түзу/дүзік/түзік

варианттары да осыған ұқсас. Дүзік - дұрыс. «Жолы дүзіктің ісі оңға баспақ» (Мақал).

Демек, жергілікті сөздердің әдеби тілге енуі үшін мағыналық жігінің ажырауы жеткіліксіз екен. Сонымен бірге олардың баспасөзде, сөз шеберлерінің қолдануында жарасымдылық табу арқылы жұртшылыққа түсінікті атауға айналуының маңызы бары анық. Дегенмен, жергілікті ерекшелікке жататын сөздердің сырын аша түсу, олардың әдеби тілдің кәдесіне жарайтындарын мүмкіндігінше пайдалану қажеттігін көптеген фактілер дәлелдей түседі. Кейбір говорлық варианттар ықшамдылық, қолдануға қолайлылық сапасымен көзге түседі. *Далаң-далан* сөздерінің *далаң* сыңары – қазіргі тілімізде *дала*, *далалы*, *далаңқай* сөздерінің синонимдік қатары. Ал *далан* – кіреберіс бөлменің аты. Бұл сөз өте кең территорияны қамтиды [110,81]. Әрі жайшылықтағы «ауыз үй» деп тым қарапайым салыстырып атау немесе «кіреберіс бөлме» деп түсіндіріп жату оның әдеби тілдегі баламасының жоқ екенінің айғағындай.

Бұдан омонимдік сөз қатарының дыбыстық деформацияға ұшырауы қазіргі қазақ тіліндегі барлық дерлік сөз табынан кездесетінін көреміз. Олардың негізгі бөлігі зат есім, сын есім, есімдік, етістік, одағайларға қатысты. Ал сын есім, үстеу, шылау сөздердің саралануы сирек. Сан есімге қатысты омонимдердің тұлғалық даралануын тек жазба ескерткіштерден ғана кездестіреміз: *алты-алды*, *пір-бір-мір*.

Қазақ тіліндегі сөз нұсқаларының жеке-дара ұғымдардың атауына айналуының негізгі қозғаушы факторларына адамның ой-өрісі мен дүниетанымының дамуы, басқа тілдің әсері, әсіресе тілдің қоғамдық функциясының артуы мен жазу нормасын жетілдіру жатады.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СӨЗДІКТЕРІ САПАЛЫҒЫМЕН ҚҰНДЫ

Қай тілді алсақ та оның байлығы сөздікте қамтылған сөз санымен аңғарылатыны белгілі. Көпшілік қауым сөз санына қарап, сөздікті бағалап жатады. Қазақ тілінің лексикалық қазынасын барынша түгендеп, соған орай оның әлеуітін, бүгінгі күй-қалпын әр алуан сөздікте танытып, қалың жұртшылыққа, білім-ғылым әлеміне өз мәнінде көрсету – бүгінгі күннің ең өзекті де маңызды міндетіне айналып отыр. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамдық жүйесі, сөз тудыру мәселесі, сөзжасам тәсілі, сөзжасамдық түрлері т.б. да мәселелерінің ғылыми айналымға түсіп, оқулыққа, ғылыми грамматикаға енуі – тіл білімі ғылымының үлкен

жетістігі (Н. Оралбаева). Қолдану өрісі кеңейген ана тіліміздің сөздік құрамы жан-жақты молыққан, әр алуан нормасы орныққан, ұлттық табиғаты сақталған сындарлы тілге айналып отыр.

Ана тіліміздің қазіргідей мәртебелі тұсында сөздіктерінің маңызы бұрынғыдан да арта түсерін ескеріп, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясы жанындағы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты жұртшылық сұранысын ескеріп, халқымыздың мәдени-рухани өміріндегі айтарлықтай оқиға болған он томдық түсіндірме сөздікті толықтырып, он бес томдық сөздікті баспаға ұсынып отыр.

Баспасөз бен әлеуметтік тұрмыс саласы, радио мен теледидар, мектеп пен басқа да оқу орындары үшін ауадай қажет, қалың жұртшылық зәру боп отырған түсіндірме сөздіктің жаңа басылымын сұрыптап, толықтырып, мазмұнын байыптап, сапасын арттырып, ұқыпты өндеп даярлау – жауапкершілігі зор ортақ міндет.

Бұл сөздіктің құрылым-құрылысы мен алдына қойған мақсаты жағынан өзіндік ерекшелігі баршылық. Баспасөз дәнекерлігімен айтыла бірте-бірте орнығып, қолданыс айналысына кірігіп, сіңіп кете алған, тіліміздің икемді, көпқырлы бола түсуіне септігі тиер жаңа атаулардың жаңа орфографиялық сөздікке енгізілгені – құптарлық жәйт (лек, зер-тас, талқы, тақылдақ, жолбике, жидашы, шерік, самайла т.б.). Болымсыз етістікпен омонимдік қатар құрайтын *мінбе* сөзінің *мінбер* нұсқасының алынуы да онды өзгеріс.

Бұрын сөзтізбеге енбей қалған сөздер мен тіркестердің, бірқатар ғылыми-техникалық, қоғамдық-саяси терминнің енгізілуі, бірге жазылатын сөздердің айқындала түсуі жаңа сөздікті ыңғайлы, сындарлы етері анық. Жаңа сөздік құраушылардың жұмысын жеңілдетіп бағыт-бағдар беретін әр алуан инструкция мен жинақтар, мақалалар, екі тілді және түсіндірме сөздіктер сияқты теориялық-практикалық еңбектер жарық көрді. Жергілікті ерекшелік, кәсіби сөздер, сөз нұсқалары, жаңа атаулар да зерттелді.

Бұл үлкен ұжымдық жұмыстың осы аталғандай жетістіктері аз емес. Ал біздің айтайық деп отырғанымыз қазіргі таңда күрделі жағдайды бастан кешіріп отырған тіліміздің сөздіктерін одан гөрі жетілдіре түсуге септігі тиер деген пайымдаудан туған кейбір ой-толғамдарымыз.

Орыс тілінің 1980 жылғы орфографиялық сөздігі 110 мың сөзді, түсіндірме сөздігі 120 мың сөзді, орысша-қазақша сөздігі 65 мың сөзді қамтыса, қазақ тілі сөздіктеріндегі реестр сөздер саны одан екі есе, кейде үш-төрт есе аз болуы неліктен деген сұраудың көкейде тұратыны бел-

гілі. Көп жылғы лексикография саласында істеген кезімде байқағаным бұған кінәлі біздер, сөздікшілер екеніне көзім жетті.

Өйткені қай сөз табын алып салыстырсақ та, ұлттық ерекшелігімізге, тіліміздің табиғатына сай сөз тудырудың сан қилы өзіндік тәсілдері қалыптасқанын байқар едік. Соны өз мәнінде пайдаланып, тіл байлығын өз мәнінде көрсету жағы кемшін. Орыс ғалымдары 1960 жылдан бері әрбір он жыл сайын «Новые слова и словари новых слов» аталатын жинақ шығарып отырады екен деп естиміз. Мұндай тәжірибені біздің де ескергеніміз жөн болмақ.

Етістік – сөз табаның ішіндегі ең бастысы, ең маңыздысы. Қай тілде болмасын тіл байлығы мен оралымдығы етістіктен басымырақ байқалады. Шет тілін үйренушілер көбіне-көп етістіктің түр-түріне ден қойып жаттығу арқылы оң нәтижеге жете алады. Сондықтан сөздік құрастырарда етістіктен түрленген сөз формаларын жүйелі түрде қамтып көрсете алу – басты міндеттің бірі болмақ. Осымен байланысты туындайтын сұрақ та аз болмай отыр. Барлық тілде түбір етістік алдымен алынады. *Отыр, сөйле, жүр* сөздерін қалдырып, оның тұйық етістік формасын ғана алуымыз дұрыс па?

Көсемше мен есімшенің білдірер мағынасының өзгешеленетіні белгілі. Орыстар причастие мен деепричастие, совершенный мен несовершенный видтерін қалдырмай алады. *Отыршы, отырғын* сөз формаларының білдірер мағыналық, лексикалық ерекшелігін ескеріп, орфографиялық сөздікте көрсетуіміз керек шығар. Сөз қазынасын жинастыру жүріп жатқандықтан болар, тіл қойнауында тұнып жатқан әдеби тілге сұранып тұрған асыл сөздеріміздің көбі әлі терусіз жатқандай әсер қалдырады (қышкер, жарын (келесі жыл,) дабылкеш, далдам, му-алы, пес, жырғау, әпкіш, мосы, елгезер).

Қазақ тілінің жан-жақтыр, байырақ келетін тұстарына әр алуан топтан көптеп мысал келтіре алар едік. Өкінішке орай, әр алуан туынды сөз тұлғаларының сөздікке енбей қалғаны аз емес. Жай ғана көз жүгіртіп қарағанның өзінде мұндай кемшілік көптеп байқалады. Мысалы, *моделизм* мен *мораль* сөздерінің аралығындағы бір томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» қатарынан берілген 95 сөз 1989 жылғы орфографиялық сөздікке алынбай қалып қойған. Етістіктің етіс формасы т.б. туынды сөздерден де қалып қойғаны аз емес. «*Ажар*» сөзінің ықшамдалған нұсқасы «әр» сөзі де мағыналық ренкімен қолдану жарасымдылығын табуда. Мысалы, «Ажарынан әр таймай, жүз жаса-сын қартаймай».

Алайда *ажарландыру, ажарлылық, ажарсыз, ажарсыздану, ажарсыздық* сөздікке алыныпты да, *әрлендіру, әрлілік, әрсіз, әрсіздену,*

арсіздік сөздіктен тыс қалған. *Әпке* сөзі әдеби норма десек, одан түрленген сөздердің де сөздікке алынғаны жөн. Екі қыздың біреуі әпкесі, біреуі сіңлісі екенін ескеріп, үйлесімін дұрыс келтіріп, *әпкелі-сіңлі* деудің орнына *апалы-сіңлі* деп бергеніміз дұрыс бола қоймас. Сондай-ақ *әпке-жездесі* (апа-жездесі емес).

Бұрынғы сөздікке әдеби тілде баламасы бар диалектизм, әралуан мотивсіз жарыспа тұлғалар, тар көлемдегі терминдер енбеді. Әр сөзге құрмалас сөйлем түріндегі әлденеше мысал алынбайды. Мысалдың ықшамды, жинақы болып келуі көзделді. Көп реестерде мысал сөз тіркесімен ғана берілді. Көпшілікке түсінікті кейбір атауларға жаппай мысал ала берудің қажеттігі шамалы екені ескерілді. Сондай-ақ көп томдыққа қатысты азды-көпті сын ескертпелерді ескере отырып, бұрынды-соңды жарық көрген сөздікке ілінбей қалған сөздерді мүмкіндігінше жинап-теріп жаңа сөздікке енгізу көзделді.

Сан мың сөз тұлғасын сөздікке енгізбеудің мәнісі неде? – деген сауалдың көкейде тұратыны белгілі.

Қазақ лексикографиясында теориялық та, практикалық та түбегейлі шешімін таппаған негізгі мәселені бірі грамматикалық түрленістің шегін анықтау, туынды тұлғаларды қамтудағы тұжырымды критерийдің болмауы көптомдық түсіндірме сөздіктен де байқалды емес пе. Түсіндірме сөздіктің жаңа басылымының түсіндірмесінде тіліміздің сөз байлығын өз мәнінде көрсете алмауымыз, шығып жатқан сөздіктердің даму қарқынын бәсеңдетіп, сапасын жақсартуға көпе-көрнеу қол байлау болатыны айтылған-ды. Бұрындары сөздікке енетін сөздерді елеп-екшеп алайық деуші ғалымдар мына жайларды тілге тиек еткен еді.

Баршаға белгілі қайсыбір туынды тұлғаларды кім керек қып іздей қояр дейсің деген тұжырым келтірілді. Алайда түсіндірме сөздік тілді толық меңгергендерге ғана емес, тілді орташа білетіндерге, нашар сөйлейтіндерге де, тілді тереңдеп үйренушілер мен жаңадан үйренушіге де, ересектерге де, мектеп оқушылары мен студенттерге де – жұртшылыққа түгелдей арналған оқу құралы екенін есте тұтқанымыз абзал. «Анау-мынау сөз тұлғаларынан гөрі, сөздікке қазақтың небір әдемі сөздерін іздеп тауып, көбірек қамтығанымыз жөн» деп айтылғандай, атауыш сөздер ғана құнды тілдік материал саналып, туынды тұлғаларға мұрнымызды шүйіріп, қорашсына қарасақ, сөздіктің сапасы қандай болмақ.

2001 жылы баспадан толықтырылып, түзетіліп шыққан қазақша-орысша сөздікте *апа* сөзіне бес мағына берген (60-бет). 1) старшая сестра, 2) тетя, 3) форма обращения к старшей родственнице, 4) мама, 5) бабушка. Міне, осы аудармадан қазақ тілін үйреніп жүрген орыс тілді

бала не түсінеді. Шындығында, *ана* сөзінің бір ғана білдірер мағынасы бар. Ежелден барша халық шешесін апа деп атаған.

Апа сөзі орыс мектебіне арналған оқулықтарда 1) старшая сестра, 2) мама 3) бабушка 4) обращения к женщине старшей по возрасту делініп әрқалай аударылып жүр. Мұны оқыған орыс баласы қазақ тілінде әйел жынысының үлкенін жалпылама апа деп қана атайды екен. Бұл тіл сөзге кедей екен деп ойлап қалуы мүмкін ғой. Керісінше, біздің тіліміз басқа тілмен салыстырғанда туыстық атауларға аса бай. Әдеби тілімізде сөз тіркесімен айтылып жүрген кейбір ұғымның жергілікті жерде атауыш баламасы кездессе, оны әдеби тілдің сөздік құрамын байытатын жаңа атау ретінде кәдеге жарату – тәжірибеде бар нәрсе. Үйренбегендіктен алғашында жатырқай қарағанмен, ондай сөздердің әдеби тілде орнығуы жылдам. Жалпы «біздің ауыл олай деп айтпайды» деген дәлел емес. Мәселен, бір қаламдасым айтқандай, бұрын көбіміз естіп білмеген, бірақ жергілікті жерде айтылатын *шайлан*, *шайлану* атаулары – орыс тіліндегі *чаевничать*, *чаепитие* сөздерінің балама атауы ретінде әдеби тіл нормасына айналдыруға сұранып тұрған сөздер.

Жаңа басылым он томдықтан жай көшіре салу емес, оның олқылықтарын ескеріп, өңдеп, жүйелі түрде түзілген сөздік болмақ. Сөзіміз дәлелді болу үшін мына бір жәйтке тоқтала кетелік. Небәрі жиырма шақты сөз болғандықтан, сан есімнен түрленген туынды тұлғаларды салыстыра тізбелеп шығу қиын емес. Сөз тудыратын жұрнақтардың көп бөлігінің ортақтығына карамастан, екі түбірлес отыздан астам реестр сөз беріліп, ал төрт сегіз, тоғыз, он, отыз, алпыс, жетпіс, сексен, т. б. атаулардан бір-екі ғана сөздің алынуы біртектес атауларды түрлендіруде бірізділік сақталмай, әрбір сөздің түрлену шегі қатаң тәртіптелген бір жүйелікпен есепке алынбағанын айғақтап тұрғандай.

Туынды тұлғалардың берілу принципін анықтап, белгілі бір жүйені сақтауда ойланатын жәйттің аз еместігін барлық дерлік сөз табының жеке лексикалық тобынан өрбіген тұлғалардың көптомдық түсіндірме сөздікте қамтылуын салыстыру арқылы анық байқаймыз.

Айталық, орыс тілінің түсіндірме сөздігінде бес жүзден астам халық атауы болса, қазақ тілі сөздігінде одан он есе аз. Әрі орыс сөздігінде «испанцы, испанка, испанский» деп ірі халық атауын да, сондай-ақ саны бес-алты мың ғана, көпшілік біле бермейтін халық атауы ительмены, ительменский, ительменка деп бір жүйені сақтап түрлендіріп отырады. Ал қазақ тілінде «испан» түбірінен туындайтын зат есім, сын есім, есімше, етістік, етіс формаларын тізбелесек, 20-дан асып жығылады екен. Алайда олар түгелімен сөздіктен тыс қалған. Осы тәрізді мысал-

ды басқа да сөз табына қатысты көптеп келтірер едік. Мұндай әдіспен, әрине, тіл байлығын өз мәнінде көрсете алмасыңыз анық. «Түсіндірме сөздік – сөз байлығының сақталған ең үлкен қоймасы» деп айтып қана қоймай, оны нақты іспен дәлелдеп, сөз тұлғаларын тірнектеп жинап-теріп қағазға түсіру – сөздік құрастырушылардың абыройлы міндеті. Ерінбей еңбек етіп, жаратылыс болмысыңызды айғақтайтын, тіліміздің қырық қатпар, жүз белгісін ашатындай, танымдылығы мол сөздік түзгенде ғана қалың оқырман үмітін ақтай алмақпыз.

Қазақ этномәдениетін сипаттайтын өзекті арқаудың бірі – төрт түлік малға қатысты атаулар мен сөз орамдары. Төрт түлік малдың әрқайсысының жасын, жынысын, тағы басқа ерекшелігін анықтайтын саны отыздан жетпіске дейін жететін атаулар тіл мамандары еңбегінде айтылған.

Сөздік құрастыру барысында белгілі каламгер Нұркен Жандәулетұлының құлаққа тағатын әшекейлі зергерлік бұйым сырғаның *ай сырға, қыспа сырға, ағыл сырға, санақ сырға, зер сырға, зере сырға, көз сырға, күпек сырға, тіл үзбелі сырға* секілді түр-түрін атағанын оқығанымыз бар. Ет тағамы – қазының өзін *табалдырық қазы, табан қазы, ала бұлт қазы, би қазы, дөңбек қазы, бұжбан қазы, шынашақ қазы, қылыш қазы* деп оны да әлденеше түрге бөліп тастайды.

Өз биігі мен тұғырынан көрінуге тиіс мемлекеттік тіліміздің құдіреттілігін, әлемдегі ең бай тілдерден еш кемістігі жоқтығын көрсету басты міндет болса, оны сапалы сөздік құрастыру арқылы дәлелдеп бере аламыз. Сол арқылы тілімізді теңіздей тасытып, оздырып, шіркін қазақтың тілі-ай дегізіп, ұлттық мақтанышымыз бен мерей-мәртебебімізді де асқақтата түсер едік. Орыс тілді қандастарымыздың ана тіліне деген құрмет сезімін оята алар едік.

Қалың жұртшылық, шетелдегі қандастырымыз бен түрколог ғалымдар асыға күтіп отырған, әр шаңырақтың төрінен орын алатын, қолдан түсірмей пайдаланатын оқу құралын бұрын-соңғы сөздіктерде жіберілген олқылықты қайталамай, сапалы етіп шығару жайлы ой-пікірімізге тіл мамандары не дер екен?

ОРФОЭПИЯНЫ ТИЯНАҚТАУ ТӘСІЛІ

Қай тілді алсақ та әдеби тіл екі сипатта, ауызша және жазуша түрде қызмет етеді. Сөздің ауызша айтылу нормасы орфоэпия деп аталады. Мұндай жүйе тілдің ұлттық ерекшелігі ретінде ғасырлар бойына жалғасып қалыптасады. Қазақ тілінде сөз бен сөз тіркестері ауызша

сөйлеу барысында табиғи түрде үйлесіп, бір-бірімен үндесіп, ыңғайласып айтылуынан олардың жеке тұрғандағы дыбысталуы мен сөйлеу кезіндегі айтылуы әрдайым бірдей болып шықпайды. Орфоэпия – грекше *orthos* - дұрыс және *eros* - сөз, демек, *дұрыс сөйлеу* деген мағынаны білдіреді [51,3]. Әдеби тілдегі сөздердің, сөз тіркесі мен қосымшаның белгілі бір ережеге сәйкес бірізді дыбысталуын қамтамасыз ететін жалпыға бірдей қалыпты айтылу нормасын, екінші сөзбен айтқанда, дұрыс сөйлеу үлгісін орфоэпия дейміз. Сондықтан да орфоэпияны тіл мәдениетінің өзекті саласына жатқызамыз [25, 43; 29,3].

Сөздің орфоэпиялық нұсқасы халық тілінің фонетикалық құрылымын, оның даму, өзгеру тенденциясы мен сипатты ерекшелігін танытатындығынан. Бұл жағдай қазақ тіліндегі дыбыстардың табиғаты мен ерекшелігіне қоса, сөйлеу барысындағы олардың түрлі өзгеріске ұшырау бағытын зерттеуді керек етпек. П.М.Мелиоранскийдің *ішсем/ішішем, қара/ғара (жәтіғара), бала/нала (ақпала), менің/менім, мұнан/мынан, мұнда/мында* [111, 28, 37, 43] тәрізді сөйлеу тілінде әртүрлі себептерден дыбыстық ауытқуға түскен сөздер жайлы пікірі бұның айғағы бола алады.

Орфоэпиялық сөз нұсқаларының қалыптасуының негізгі себебі берік жазу дәстүрінің, орфоэпиялық норманың болмауы, жалаң сөйлеу тілі ауанымен сөздерді еркін қолданудың әсері екені анық. Өйткені сөйлеу тілі әдеби тілдің кодификацияланбаған (бір жүйеге түспеген) саласы ретінде танылады.

Тіл-тілдегі сөздің орфоэпиялық сөз нұсқаларының қалыптасу ерекшелігі әр басқа. Орыс тілінде орфоэпиялық сөз нұсқаларының екпінге байланыстылары көп. Түрік тобындағы тілдердегі жағдай одан өзгеше. Оның ішінде әрбір жеке тілдегі орфоэпиялық сөз нұсқаларының түзілуінде де елеулі айырмашылықтар болатыны белгілі. Оның себебі орыс тіл білімінде сөздің дыбысталу нормасының маңызы емле нормасынан кем емесін қатты ескеріп, одан ауытқуға еш жол берілмейді. Соған орай оқу орындарында орфоэпияға өз дәрежесінде үлкен мән беріліп, оқушылардың сөзді қате жібермей айтуға дағдыландыру дұрыс жолға қойылған. Соның арқасында радио мен теледидар хабарында, басқа да жиындарда орыс тіліндегі сөзді нормадан ауытқымай, ешқандай қате жібермей дұрыс дыбыстайды.

Өкінішке орай, қазақ тіл білімінде орфографияға ғана баса көңіл бөліп, орфоэпиядан ауытқуға жете мән бере қоймай келгеніміз белгілі. Қазіргі тіліміздегі сөздің орфоэпиялық вариантының болу жағдайы мен даму, өзгеру заңдылығын анықтау олардың әдеби ретке келуі үшін

өте-мөте маңызды болмақ. Мұның өзі тарихи фонетикаға, ауызекі сөйлеу стиліне, нормативтік стильге қатысты мәселеде де зор табысқа жеткізер еді. Сөздің әдеби тілде дұрыс айтылу нормасын саналы түрде үйрету сөйлеу тіліне емле ережелерінің тигізер ықпалын еске алып, жүйелі түрде жұмыс жүргізуді қажет етпек. Тілдің реңін бұзып, ажарын кетіретін, құлақты тырнап тұратын қолданыстарға орфоэпиядан да мысалдардың жеткілікті екені белгілі.

Әр тарихи кезеңде шындалып, тұрақталған ауызекі сөйлеу тілінің нормасына бүгінгі таңда үлкен міндет пен талап қойылуда. Демек, оқушылар қауымы үшін емле нормасы мен грамматика ережесін білу қаншалықты қажет болса, сөздің дыбысталу заңдылығын меңгерудің маңызы да соншалық. Сөйлеу тілінде кездесетін жергілікті ерекшелік я түрлі жаргондар болсын, сөздің әдеби нормаға жатпайтын қарапайым варианты болсын, орфоэпия нормасынан ауытқудың басқа да түрі болсын, тіл мәдениетіне нұқсан келтіретіні белгілі. Сондықтан ана тілінің сөйлеу нормасын саналы түрде үйрету қазіргі таңдағы ең актуалды мәселе ретінде аталып жүр [119, 128].

Орфоэпиялық ережені сақтамаусалдарынан сөзді дұрыс дыбыстамай, ақаулықтар жіберудің түрлі себебі бар. Орфоэпияның тұрақтылығы, сөйлеу нормасы ұзағырақ уақытқа сақталады дей тұрсақ та, тілдің дыбыстық құрылымының дамып жетілуіне орай және орфографияның тигізер әсеріне қарай орфоэпиялық анықтама мен ережелер де сәл-пәл өзгеріске ұшырап отырған. Қазақ тілінің орфоэпиялық жүйесі ХІХ ғасырдағы қалпымен салыстырғанда елеулі өзгеріске ұшырады. Мұндағы ең басты себеп – емле ережесінің сөздің айтылу қалпына түбегейлі әсер етуі, сөздің жазылуы мен дыбысталуының сәйкестенуі. Сөз нұсқасының жазу нормасына айналғаны ғана орфоэпияда орнығады. Белгілі бір ғана әріппен белгілеуге негізделген қазақ тіліндегі сөздердің жазылуының фонематикалық ұстанымы арқасында көп сөздердің айтылуы мен жазылуындағы сәйкестік басым. Ал жазу нормасы тарихи дәстүр принципіне негізделген ағылшын, француз сияқты тілдерде орфография мен орфоэпия мүлдем бөлек екені белгілі. Оның үстіне сөздің орфоэпиялық сөз нұсқалары халық тілінің фонетикалық құрылымын, оның даму, өзгеру тенденцияларын танытатындығы да күмәнсіз.

Ауызша сөйлеу мәдениетін жетілдіріп, сөзді табиғи заңдылығын сақтап, дұрыс дыбыстап, дұрыс айту көптен-көп орфографияға, демек қалыптасқан жазу нормасына байланысты. Тіліміздің дыбыстық құрылымының жетіле түсуі тұрғысынан қазақ сөзінің түр-тұрпатын айтылуы бойынша түгелімен өзгертіп жазу, сөздің дыбысталуы мен жазылуын бірдейлестіру дұрыс бола қоймаса керек. Өйткені тілдің

дыбыстық жүйесі де біржола мәңгі жасалып қатып қалмайды деп жүрміз. Әйткенмен Ә.Жүнісбековтың: «Сөйлеу сауатын көпе-көрнеу жазу сауатының қанжығасына байлап бермей, сөйлеудің әдеби үлгісін тұрақтандыру керек», – деп атап өткеніндей, жазу айтылуға икемделіп, жарасымдығын тапса, тілдің шырайына кіреуке түспегені («Ана тілі», 10.05.1990).

Сөзді ауызекі тілде айтқан кезде көршілес дыбыстың әсері нәтижесінде пайда болатын орфоэпиялық сөз нұсқаларының сипаты сан алуан. Қазақ тілінің дыбыстық құрылымына тән сипатты ерекшеліктің бірі – дауысты дыбыстардың, сондай-ақ сөз ішіндегі я сөз аралығындағы ұяң, сонор дыбыстардың келу ыңғайына қарай дауыссыздардың да ассимиляциялануы, яғни ішкі үндестігі, өзара гармониялы болып келуі. Соған орай тіліміздегі қ, к дыбыстарынан басталатын сөздер екі, кейде одан да көп орфоэпиялық вариантта айтылып жүр: *кел/гел, көл/гөл, құрт/гұрт, қазан/газан, қыр/гыр, қаш/гаш, көз/гөз, қой/гой, кері/гері*. Мысалы: *жас қазақ, қазағ жігіті, қара қазақ, қыр қазағы* (жазылуы: *қазақ жігіті, қара қазақ, қыр қазағы*). Мұнан сөз аралығында қатаң дауыссызды сындырып, ұяңдататын, үндестіріп айту заңдылығына сәйкес сөйлеу тілінде бір сөздің вариант қатарының түзілу мүмкіндігін көреміз. Сөз аяғындағы мұндай дыбыс алмасуы жазуда ескеріледі. Айталық, *қазақы* мен *қазағы* – әртүрлі грамматикалық формадағы сөз тұлғалары. Қатаң дауыссызды көршілес дыбыстармен үндесуіне қарай сындырып (ұяңға айналдырып) айту арқылы сөйлеу тілінің әуезділігі, ырғақ өлшемі, дыбыстардың құлаққа жағымды үндестігі сақталады. Сондықтан бұл негізгі орфоэпиялық нормаға жатады. Мектеп оқушыларының, жұртшылықтың сөйлеу тілінде бұл ереженің ескеріліп, дұрыс сөйлеу нормасы ретінде насихатталуы, қалыпты дағды-әдет ретінде бұзылмауы көзделуге тиіс.

Қазіргі тіліміздегі сөздің орфоэпиялық сөз нұсқасының болу жағдайы мен даму заңдылығын анықтау олардың әдеби ретке келуі үшін өте-мөте маңызды болмақ. Мұның өзі тарихи фонетикаға, ауызекі сөйлеу стиліне, нормативтік стильге қатысты мәселеде де зор табысқа жеткізер еді. Қазіргі сөйлеу тіліндегі әдеби нормадан ауытқу үш түрлі жағдаймен көбірек байланысты. Олар: жергілікті ерекшелік, бөгде тілден енген сөздердің айтылуы, жазу дәстүрі. Жергілікті ерекшелікке жататын сөздің дыбыстық варианттары бірте-бірте қолданудан шығып қалмақ. Тілімізге орыс тілі арқылы енген сөздердің басым көпшілігі орыс әдеби тілі өлшемі бойынша айтылып та, жазылып та жүрген-ді.

Біз сөйлеу тіліндегі сөз нұсқаларының қазіргі сөз қолдану тәжірибесінде күнбе-күн ұшырасып жүрген белгілі бір топтарының нормалану ерекшелігіне тоқталмақпыз. Олар тілімізде қолданылу

сипатына қарай орфографияға қатысты варианттар (ресми-ресіми, байи-баи, тиын-тыйын), жалаң орфоэпияға қатысты варианттар (ұқсап-ғұсап-құсап-ұсап), бір сыңары орфографиялық, бірі орфоэпиялық нормаға жататын варианттар (*шайхана/шәйхана, жарайды/жәрәйді, кінәлы/кінәлі*) болып бөлінеді. Аталған орфоэпиялық варианттардың бәрі де әдеби тіл өлшеміне жатқанымен, қазіргі қолдану тәжірибесінде өзгеру, қалыптасу элементтерін байқатып жүр.

Орфоэпияның бүгінгі таңдағы ең күрделі мәселесі – кітаби стильде сөйлеу дағдысы, басқаша айтқанда, сөздерді өзара үйлестірмей, сірестіріп, жазылуына сәйкестендіріп айту. Олай болса, сөздің айтылу қалпын әдеби нормаға сай тиянақтаудың бір жағы орфографиялық норманы жетілдіру талабымен жымдасып жатыр. Қазақ тілінің бейнелігімен қоса әуендік үндестікпен дыбысталу жүйесін атап өткен орыс түркологі П.М.Мелиоранский қазақтың «сөздері ырғақпен күмбірлеп естіледі дегенде, сөз бен сөздің тіркесіндегі айтылу сазы мен әуезділігін мензесе керек» («Өркен», 1988, №7). Гүлдархан Смағұлованың атап өткеніндей, «сөйлеу тілі – тіл мәдениетіне барар жолдың бастауы». Өйткені тілдің жанды құбылыс екені сөйлеу тілінен басымырақ байқалады. Сөйлеу тіліндегі өзгерістер негізінде қазақ тілінің емле ережесіне өзгерістер де еніп отырған («Ана тілі», 18.11.1994).

Қазақ тіліндегі қайсыбір сөздердің жеке-жеке дара тұрғанда айтылуы бар да, сөз тіркесінде дыбысталуы бар екенін ескермей, олардың бір-бірімен дыбыстық үйлесімін келтірмей, жазылуынша оқу немесе айту қарапайым оқырманды айтпағанның өзінде, тіпті тіл мамандарының арасында да белең алып барады.

Өкінішке орай, ауызша сөйлеу мәдениетіне жұртшылық назарын өз мәнінде аудармай отырғандықтан, бүгінгі ауызша сөйлеу үрдісіміз сын көтермейді. Теледидар мен радиодан берілген хабар сан мыңдаған тыңдаушыға арналғандықтан, олардың дұрыс сөйлеп, сөздерді дұрыс дыбыстауға дағдыландыруға тиісті дей тұрсақ та, қарапайым қатардағы тұтынушыларды айтпағанның өзінде филолог ғалымдар, журналистер, дикторлар, әншілер, мұғалімдер, тағы басқа ана тіліне жетік тіл мамандарының да орфоэпиялық норманы сақтай бермейтіні жиі байқалып, алаңдаушылық тудырып отыр. Сөз бен сөз тіркесін қалай жазылса солай оқып, айтып, қатаң дауыссызды сындырмай, сірестіріп айту уақыт өткен сайын белең алып барады.

Үндестік заңы қазақ тілі фонетикасының басты заңдылығы болғандықтан, сөздерді дыбыстау жағынан бір-бірімен қиыстырып,

табиғи түрде дұрыс айтуға мектепте өз мәнінде көңіл бөлініп, орфоэпия нормасын үйретпейінше іс өз нәтижесін бере қоймас.

Бір жолы радионы тыңдай отырып, диктордың сөз мәнерін, ырғағын дұрыс келтіргенмен, орфоэпиялық заңдылыққа мән бермей, мынадай сөздерді бұзып айтқанын байқадық. Диктор *қайырлы гүн, шегера, қырғүйек, көгөніс, сонымен ғатар, немғұрайды, қолғойған, кәсіводақ, Алматы ғаласы, Астана ғаласы, әрғашан* деп айтылуға тиісті сөздердегі қатаң к, қ, п дауыссыздарын сөздің жазылуына сәйкестендіріп, ұяңдатпай айтқаны құлаққа түрпідей тиеді екен. Атақты әншіміздің әнді құйқылжыта шырау барысында *жақсы гөрөм* сөзін дыбыс үндестігін сақтамай, жазылуынша айтуы да өкініш тудырды. Қысқасы, мұндай қателер шаш етекпен. Ал орыс тіліндегі хабарда бір орфоэпиялық қате жіберіп көріңіз, мәселе елеусіз қалмай, міндетті түрде қаралып, шара қолданылады.

Қатаң дауыссызды көршілес дыбыстармен үндесуіне қарай сындырып (ұяңға айналдырып) айту арқылы сөйлеу тілінің әуезділігі, ырғақ өлшемі, дыбыстардың құлаққа жағымды үндестігі сақталады. Сондықтан бұл негізгі орфоэпиялық нормаға жатады. Демек, мектеп оқушыларының, жұртшылықтың сөйлеу тілінде бұл ереженің ескеріліп, дұрыс сөйлеу нормасы ретінде насихатталуы, қалыпты дағды-әдет ретінде бұзылмауы көзделуге тиіс. Сахнадан еститін сөзіміз, диктордың, мұғалім мен оқытушының тыңдарман алдындағы сөзінің, лектордың айтқан сөзінің дыбыс үндестігіне, демек, әдеби тілдің орфоэпиялық нормасына сай келуінің елеулі маңызы бар. «Ауызша сөйлеу мәдениетінің басты талабы – тілдің фонетикалық заңдылығын сақтап, сөзді дұрыс дыбыстау» деп, Р.Сыздықованың атап өткеніндей, сөз тіркесіндегі сөздерді өзара үндестіріп, ритмикалық ырғағын үйлестіріп айту қазақ тілінің басты орфоэпиялық ерекшелігі екені белгілі («Ана тілі», 29.03.1990).

Дей тұрсақ та, тіліміздегі орфоэпиялық өлшемге жататын фонетикалық құбылыстың бәрін бірдей еш өзгеріссіз қалуға тиіс деуге келмейді. *С-ш, л-ң, н-м, н-ң* дыбыстарының үндесуінен түзілген варианттар да өз әсерін жоғалтуы мүмкін. Атап айтқанда, *орышша/ орышиша, қосшы/қошшы жауынгер/жауыңгер, күнгей/күңгей, созшең/сөшшең, түнгі/түңгі, бұрынғы/бұрыңғы, нанба/намба, ішсем/ ішшем, жұмысшы/жұмышшы, жалғыз/жаңғыз, сенбе/сембе* типтес жарыспа тұлғаларын жоғарыда аталған *қана/ғана, қара/ғара, кун/гун* орфоэпиялық варианттарымен теңестіру, дәл солар тәрізді заңдастыру асығыстық тәрізді. Рас, қазіргі таңда бұл – негізгі орфоэпиялық заңдылық. Алайда бүгінгі күннің өзінде ұшырасып жүрген «қосшы»,

«түнгі», «сенбі» деп, жазу өлшеміне лайықтап айту дағдысы онан әрі дами түссе, бұл процесс сөздің айтылу техникасын жетілдіретін ұнасымды өзгерісті танытпақ.

Белгілі бір дәуірде орфоэпия өлшеміне жататын фонетикалық тәсілдің кейін келе маңызын жоя бастауы көптеген тілдер тарихынан белгілі. Мысалы, *аман келді/аман гелді/амаң гелді, ән құмар/ән ғұмар/әң ғұмар* жарыспаларының бірі емле, бірі сөйлеу нормасы ретінде қалыптасып, ал соңғы ең қарапайым сыңары қолданудан шығуға бағыт алса, оны жазу дәстүрі әсерімен тіліміздің орфоэпия заңдылығының ретке келуін танытатын ұнасымды құбылыс деп қарауымыз керек. Тіліміздің дыбыстық жүйесінің өзіндік даму жолы, сөз қолдану тәжірибесі, лингвистикалық жағдайы осыны дәлелдейді. Жалаң сөйлеу тілі ауанымен *с-ш, н-ң, н-м, з-ш, з-ж, ж-ш* дыбыстарын алмастырып, жаппай айта беру тілімізді көркейтіп тұрмағаннан кейін, оған жармаса беру қажет пе деген сұрау туары сөзсіз. Өйткені *сөзшең, жас ғалым, сенбі* типтес кейбір сөздерді жазылуы бойынша айтуда қазірдің өзінде құлаққа ұрып тұрған қателік сезіле бермейді. Әрі жазу-сызу жоқ кезге тән сөйлеу тілі ауанымен орфоэпия заңдылығын шамадан тыс көбейте беру де тиімді болып тұрған жоқ. Вариант тұлғаларының орфографиялық сыңарының біртіндеп сөйлеу нормасына айналуы әр алуан лингвистикалық жағдаймен байланысты.

а) Атап айтқанда, көршілес тілдердің орфографиялық өлшемге де біртіндеп әсер ете алатыны белгілі. Мәселен, орыс тілі арқылы енген сөздер сингармонизм заңы бойынша түрленіп отырмайды.

ә) Буын, дыбыс үндестігіне қатысты өзгерістер аяқталып, шегі анықталып біткен жоқ. Олай дейтін себебіміз буын, дыбыс үндестігінің өзгерісі барлық сөзде бірыңғай емес. Кейбір сөзде үндестік өлшемі ықпалымен буын, дыбыс үндестігінің біршама кеміп, орфоэпиялық сөз нұсқаларының да шектеле түскенін көрсететін нақтылы айғақтар тілімізде жеткілікті. Айталық, *бес жыл/беш жыл/ беш шыл, бес жас/бес шас/беш шас* вариантының соңғы ең қарапайым сыңары жасөспірімдер тілінде ұшыраспайды дерлік. Жалпы сөз аралығындағы буын, дыбыс үндестігі қазіргі тілімізде ішінара өзгеріске ұшырады. Бұрын сөздің бірыңғай жуан не жіңішке буынды болу заңына сәйкес сөз тұлғаларының дыбыстық ауытқуға ұшырауы басым болатын. Ал тілдің жалпы даму барысында сингармонизм заңы ықпалының солғындай түсуі жазудағы алақұлалықтан арылуға, сөйтіп мотивсіз варианттың азаюына қолайлы жағдай тудырады. Сөз аралығындағы буын және дыбыс үндестігі әсерінен қалыптасқан сөз нұсқаларының кейбірі қазір

сөйлеу тілінен де шығып қалды. Мысалы: Бұлай ету батыл, бір *ғана* құдірет пендеде болған қуат (Абай. 38 сөзі, араб алфавитімен басылған шығ.). Осылайша алдыңғы сөздің ықпалымен түзілген «ғана» сөзінің дыбыстық варианты қазіргіден көп болды: Бір *ғәне/ғәңә* (ұяң, үнді немесе дауысты дыбысқа аяқталған жіңішке буынды сөзден соң), *тек кәне/кәңә* (қатаң дауыссызға аяқталған жіңішке буынды сөзден соң), *адам ғана/ғанә* (дауысты, ұяң, үнді дыбыстардың біріне аяқталған жуан буынды сөзден соң), атак қана (қатаң дыбысқа аяқталған жуан буынды сөзден соң). Қазіргі қазақ тілінде сөз аралығында буын үндестігі сақтала бермейтіндіктен, дыбыс үндестігіне қарай екі-ақ варианты айтылып жүр: *ғана/қана*.

Үндестік заңы ықпалынан ауытқу фактілері ертеректен басталса керек. Қазіргі *сықылды/секілді* жарыспаларының бір кездегі сөз тіркесіндегі буын үндестігі ықпалынан түрленген тұлғалар екені білінбей кетті. Себебі вариант түзуіне себеп болған жағдайдың өзгеруі олардың артық сыңарының қолданудан шығып қалуына әсер етпек.

Ертеректегі сөйлеу тілімізде *ат сықылды, аң сықылды, жан сықылды, ағаш сықылды, сен секілді, ел секілді, өзен секілді* деп буын үндестігі әсерінен *сықылды/секілді* сөздері жарыса қолданса керек. Қазіргі тілде «сықылды» вариант сыңары кейбір егде жастағы адамдардың сөйлеу тілінде ғана кездесіп қалып жүр. Сондай-ақ *маданият, адабият, даража* сөздері де бірсыпыра адамдардың сөйлеу дағдысымен байланысты. Емле ережесі ықпалымен сингармонизмнің темір құрсауының сәл де болса босауы, буын үндестігінен ауытқу түбір тұлғадан да, туынды және біріккен тұлғалардан да байқалады. Мысалы, *мұғалім/мұғалым, шілдехана/иылдахана, гүлзар/гүлзәр, неғыт/нағып, дәугер/дәугер, саудагер/сәудегер, балгер/бәлгер* сөз нұсқаларының алдыңғылары сөйлеу нормасы ретінде қалыптасты. Кейбір сингармонизмдік параллельдердің екі сыңары да сөйлеу тілінің элементіне жатады:

сингармонизмдік параллельдер	орфографиясы
ката/кәте	кате
каталасу/кәтелесу	кателесу
қайтып/кәйтiп	кайтiп
кадыр/кәдір	кадір
казыр/кәзір	казір
катар/кәтер	катер
қауып/кәуіп	қауіп
карып/кәріп	ғаріп
кадымғы/кәдімгі	кадімгі
жадығой/жәдігөй	жадығөй

Буын, дыбыс үндестігі аға буын өкілдерінің тілінде жасөспірімдердің сөйлеу тіліне карағанда айқынырақ. Алайда *мейман, ганибет, қабілет, қажет, қорек, қабір, мейрам, қазірет, қошемет, халі* тәрізді аралас буынды сөздердің емлесіне күмән келтірмегеніміз жөн. Әрине, кітаби стильде сөйлеу дағдысы жалаң жас ерекшелікке ғана емес, халықтың әлеуметтік жағдайына, өскен ортасына, білім дәрежесіне, сауаттылығына да көбірек байланысты екенін тәжірибе байқатып отыр.

Жаңа жазу дағдысының басқа сөздердің орфоэпиялық нормасына да ішінара өзгерістер енгізері даусыз. Бұған «и» әрпімен берілген кейбір сөздер айғақ бола алады. Қазіргі жасөспірімдердің сөйлеу тілінде *дидар/дыйдар, қиын/қыйын, зиян/зыян, риза/рийза, қырғи/қырғый, сақина/сақыйна, сипат/сыйпат, жиһаз/жыйһаз* варианттарының соңғы сыңары қолданылмаса, оны тіліміздің орфоэпиялық нормасын бұзатын қателерге жатқызу тіліміздің қазіргі даму бағыты тұрғысынан дәлелді бола қояр ма екен. Сондай-ақ *қаздио, қиқар, мұқият, қағида, жиһан, бәлиғат, уақиға, ықтимал, ылғи, ылди, яғни, бақи, жазира, ақиқат, қобди, жамигат, жиын, жидыр, сиыр, шиыр, жиыс* деп жазу нормасына сәйкес дыбыстау әуездірек, әдемірек естілетіндіктен, тілдің дыбыстық құрылымының жетіле түскенінің бір айғағы іспеттес. Сөздерді қалай жазылса, солай оқу дағдысын айта келіп М.Дүйсебаева: «Әдетте, жалғыз «и» әрпі жазылған сөз жіңішке айтылады, оның дифтонгоидтық қасиетін еске алмаймыз, жалғыз дыбыс деп түсінеміз» [51,107], – деп ескертеді.

Жергілікті ерекшелікпен байланысты орфоэпиялық сөз нұсқасының тағы бір түріне кейбір атырап тұрғындарының сөйлеу тіліне тән жуан және жіңішке дауыстылардың (*а-ә, о-ө, ұ-ү*) алмасуынан түзілген жарыспа тұлғалар жатады. Мысалы, ұйғыр, қырғыз, өзбек, түрік, әзірбайжан, тағы басқа туыс халықтармен аралас немесе көршілес отыратын оңтүстік пен шығыс облыстары тұрғындарының сөйлеу тілінде жуан дауыстылар басым болса, туыс халықтар өкілі сирек батыс пен солтүстік облыстарда, біздіңше, қазақ сөздерінің табиғи дұрыс дыбысталуы басымырақ сақталған. Ал орфографиялық сөздікті түзгенде туыс тілдері әсері мол сезілетін атыраптың сөйлеу ерекшелігін біржақты ғана ескеру, біздіңше, ортақ игілігіміз – әдеби тілді көркейте қоймаса керек. *Шаш/шәш, жарайды/жәрәйді, рақат/рәхат, шаруа/шәруа, сағат/сәғат, тоғыз/төғыз, жаңа/жәңа, шағын/шәғын, мархабат/мәрхабат, махаббат/мәхаббат, ақымақ/әхмақ, саған/сәған, маған/мәған, оған/өған, шапағат/шәпағат, ақын/әқын, тағы/тәғы, бағынышты/бәғынышты, шамдану/шәмдану, шашу/шәшу, бұған/бүған, садағам/сәдәғам, шығар/шіғар, таңғажайып/тәңғажайып,*

жаннат/жәннат, данышпан/дәнышпан, шайқау/шәйқау, шаршама/шәршәма, жаңағы/жәңғғы, шаңырақ/шәңырақ, жаңалық/жәңалық, жабық/жәбық жарыспаларының солтүстік пен батыс өңірдің сөйлеу тіліне тән екінші сыңарының естілуі әуездірек, әдемірек.

Екіншіден, осылайша сөйлеу ерекшелігінен қ, г дыбысы бар сөздерде жіңішке дауысты айтылмасын, к, г дыбысы бар сөзде жуан дауысты айтылмасын, аралас буынды сөз қолданылмасын, сөз я кілең жуан буынды, я жіңішке буынды боп қана келсін деген секілді тіліміздің дыбыстық жүйесінің жетілуіне кедергі болатын әр алуан шектеу сезілмейді. Керісінше, тілдің дыбыстық жүйесінің дамып, күрделене түсу барысында сингармонизм заңына да өзгеріс енетін кездер болатынын, аралас буынды сөздер қатарының өсетінін аңғарамыз. Өкінішке орай, сөйлеу тіліндегі осы аталған ерекшелік өз әсерін жоғалтып, ұмыт болуға айналды. Өйткені солтүстік облыстардағы қазақ мектебінің бірлі-жарымынаң басқасы жаппай жабылып, көп жылдар бойы жасөспірім орыс тілінде ғана білім алды. Ал қазақ тіліндегі басылымдарда солтүстік пен батыс өңірдегі сөйлеу ерекшелігі еске алынбады. Қазіргі таңда тек кейбір егде жастағы адамдар тілінде ғана аталған ерекшелік сақталған.

Мұны ескермегеніміз аз болғандай, барлық жерде бірдей *шәй(көйлек), шәйқау, тәбиғат, жәйлау, мәнсап, тәккәппар, аруақ* деп айтылатын сөздердің дыбысталуын бұрмалап, *шайы, шайқау, табиғат, жайлау, мансап, такаппар, аруақ* түрінде жазатын болдық.

Сөйтіп, тіліміздің даму барысы буын, дыбыс үндестігінің шектеле түсуімен ерекшеленеді. Әрине, қазіргі сөйлеу тілінде байкалып жүрген бұндай фактілер сөз ішінде, сөз аралығында дыбыстардың белгілі бір үндестікте айтылатын басты ерекшелігіне елеулі өзгеріс ендіре алмасы даусыз. Ал жазу нормасы ықпалымен сөйлеу тілінде болатын өзгерістің күрделі сипат алуы бұл мәселені арнайы зерттеу объектісі ете алады. Р.Р.Гельгардтың «Дело языковеда определить, следует ли данное отклонение считать неправильностью, с которой должно бороться или его нужно признать явлением, в котором обнаруживаются живые тенденции языка» [186,29], – деп атап өткеніндей, айтылу нормасын белгілейтін негізгі айырым белгі деп, тілдің ішкі даму заңдылығын қуаттайтын норманы мойындағанда ғана тіліміздің әсем ырғағын сақтап, қалыпты айтылу арнасына лайық дұрыс дыбыстап, сөйлей білу қағидасын насихаттау өз жемісін бермек.

Сөйлеу тілінің әдеби нормасы мен орфографияның арақатынасының айрықша маңызына тоқтала келіп, Р.И.Аванесов екі нәрсені атап өтеді: «Лишь явления улучшающие произносительную систему, и

доказавшие свою жизненность, могут претендовать на то, чтобы войти в состав норм литературного языка... Сближение произношения с правописанием в тех случаях, когда между ними ранее не было закономерных соотношений, следует считать процессом целосообразным и прогрессивным» [2,211,212]. Бұдан шығатын қорытынды, тіліміздің орфографиялық, орфоэпиялық нормасына сәйкес тұрақты қолданылып жүрген жарыспа тұлғасы көп. Сонымен қоса халық тіліндегі сөйлеу элементтерінің бәрі бірдей орфоэпия өлшеміне жата бермейді. Бір аралықтағы орфоэпиялық заңдылық бертін келе көнелене бастауы мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда сөздің жалпыға бірдей айтылу нормасын тиянақтандыру – тіл мәдениетін арттыру жолындағы маңызды міндет.

Сөздің әдеби тілде дұрыс айтылу нормасын саналы түрде үйрету сөйлеу тіліне емле ережелерінің тигізер ықпалын еске ала, жүйелі түрде жұмыс жүргізуді қажет етпек. Мұның өзі әдеби тілдің жазу нормасы мен сөйлеу тілі өлшемінің дәлдігін арттыруға септігін тигізбек. Қайсыбір дыбыстардың емлесін тиянақтау көптеген орфоэпиялық сөз нұсқасының әдеби тіл өлшемі негізінде дұрыс шешімін табуын жеңілдетті. Халық тіліндегі көптеген вариант қатарының орфографиялық сыңарының біртіндеп сөйлеу нормасына айналуы осыны аңғартады. Сөйтіп мұның бәрінде жазу дәстүрін жетілдіру, тіл мәдениетін арттыру мақсаты көзделді. Тіліміздің фонетикалық жүйесінің дамуына жаңа мүмкіндіктер тудырды.

Өткен дәуірдегі орфоэпиялық өлшемнің бәрі бірдей тілде тұрақтап қала бермесі анық. Ал қайсыбір дыбыс алмасуын тудыратын фонетикалық заңдылықтың мүлдем солғындап, жоғалуға бағыт алуы мүмкін. Қалып бара жатқан осындай ескі сөйлеу нормасы ерін үндестігінен анығырақ байқалады. Бұл процесс XX ғасырға дейін-ақ байқалғанмен, бұрынғы сөйлеу тілінде ерін үндестігінің сәл-пәл ықпалы қазіргіден айқынырақ болғаны белгілі. Алайда ғасырымыздың бас кезінде-ақ *отын/отун, жұлын/жұлун, өркен/өркөн, күрес/күрөс, көтер/көтөр, көңіл/көңұл, көркем/көркөм, құлық/құлұқ, өлең/өлөң, осы/осу, көзі/көзү, бөрік/бөрүк* тұлғаларының бірі – сөйлеу, бірі жазу нормасы болып вариантталуы біртіндеп қалып бара жатқаны, бұл варианттардың соңғы сыңары жазу дәстүрінің, орфографиялық норманың ықпалымен келе-келе қарапайым сөйлеу тілінен де ығыса беретіні сезілген еді. Ал қазіргі адамдардың, әсіресе жас ұрпақтың, сөйлеу тіліне орфографиялық норманың ықпалы басымырақ екені даусыз. Олардың орыс тілін еркін меңгеруі де бұған әсер етпей қоймасы мәлім. «Әдеби тілде (жазу нормасын еске алғанда) ерін үндестігі тіпті еленбейді десе де болады. Осыған қарағанда ерін

үндестігінің қазіргі қазақ әдеби тілі үшін айтарлықтай үлкен мәні бар деуге болмайды» [76,290].

Екінші буында ерін үндестігін сақтау ертерек кезде аға буын өкілдерінің сөйлеу дағдысымен байланысты болса, жас ұрпақ бұл сөздерді жазу нормасына сай дұрыс айтуға дағдыланды. Мұның өзі аталған сөздердің айтылу өлшемі олардың орфографиясымен сәйкестенбек деген қорытынды жасауға негіз береді. Өйткені түркологтар ерін үндестігінің көп тілдерде, соның ішінде қазақ тілінде жойылып бара жатқанын мойындаса, қазіргі жазу нормасының бұл бағытты тереңдете, айқындата түскені анық. *Комір, күрек, үлкен, көген, құлты, көрік, өлең* сөздерін ерін үндестігімен айт деп талап қою қазірдің өзінде қиын. Әсіресе сөзге қосымша жалғанғанда ерін үндестігі тіпті еленбейді дерлік: *құлыншақ, күректей* (*құлұншақ, күрөктей* емес). Сондықтан қазіргі адамдардың сөйлеу тілінде ерін үндестігімен айтылған сөз варианты қолданылмаса, қайсыбір авторлардың оны «Тіліміздің орфоэпиялық нормасын бұзатын өрескел қателер» («Ана тілі» 02.07.1992) — деп бағалауы қазақ тілінің қазіргі даму бағыты тұрғысынан дәлелді бола қоймайды. Академиктер І.Кенесбаев, Н.Сауранбаев т.б. аға ғалымдарымыздың ерін үндестігін қазіргі қазақ тілі үшін айтарлықтай мәні жоқ, ескіріп қалған заң екенін ерте кезден-ақ ескергені — тілдің табиғатына тереңірек үніліп, алға басушылық пен ауытқушылықты зерделей білгені, көңіл көзін әрірек жүгірткен ғылыми көрегендігі деп білеміз. Өйткені кейінгілер үлесіне ізгі ізденістер қалдырған аға буын ғалымдарымыздың күмән келтіруге болмайтын дұрыс тұжырымына ден қойғанымыз жөн. Ерін үндестігіне қайта оралу тілдің қадір-қасиетін арттыру былай тұрсын, оның тартымдылығын төмендетіп, дамып жетілу процесіне тежеу жасап, тосқындық келтірер еді. Өйткені сөздің айтылуы жақсармай, қайта көркемдігі солғындап, құлаққа жағымдылығы кеміп, қарадүрсінділік пен жұтандыққа ұрындырса, оған немқұрайды қарауға болмас. Айталық, *түрөгөл, болұс, сүйрөттө, соңғұ, бөлтүрүк* деп айту керек деп үгіттейтіндей, тіпті солай жазуға қызығатындай қандай әдемілік болуы мүмкін. Тілдің де, оның дыбыстық жүйесінің де өскелең өміріміз сияқты үздіксіз дамып, жетіліп отыратын диалектикалық құбылыс екенін ескеруге тиіспіз.

Өкінішке орай, қайсыбір авторлар «Сингармонизмнің сәні кетпеу үшін аралас буынмен алысу керек. Ерін үндестігін сақтау керек», — деген пікірді айтып жүр. Тілімізге тән үндестік заңын аспандатып дәріптеуге де, даттауға да болмайтыны анық. Атақты ғалым Штейнтальдің: «В тюркских и монгольских языках возникновение гармонии гласных связано с ленью ума, духовной пассивностью

носителей этих языков», — деп тұжырымдауы ертеректе ерін үндестігінің бірсыпыра тілдерде ықпалы болғанын, кейін келе ол өз әсерін жоғалтып алғанын ескергендіктен болар [173].

ТІЛДІ КӨРКЕЙТУДІҢ БІР ТӘСІЛІ – КЕМЕЛ ӘЛІПБИ

Өресі биік озық елдің жазу мәдениеті де биік, жоғары болуға тиіс десек, бұл тұрғыда ана тіліміздің емле заңдылығын тиянақтаудың бірінші кезектегі маңызы бар. Ал емле заңдылығын тиянақтауда жазу таңбаларын жетілдірудің бірінші кезектегі маңызы бар. Жаңа әліпбиге көшу әңгіме бола қалғанда, латын жазуына қайта оралу мәселесі ойға оралады. Осы жайында әртүрлі пікір айтылып, бір пәтуаға келе алмай жүрген жәйт бар. Қаламгеріміздің бірі әліпбиді бүтіндей жаңартып, латын жазуына көшіруді жактаса, басқалары әліпбиді өзгертпей-ақ, қазіргі кириллица жазуын жетілдіруді маңыздырақ санайды.

Бір бәйтерек бұтағындай қанат жайған исі түрік жұртына лайық кемел әліпбидің қажет екеніне мән берген, егемендікке ие болған түркі республикаларында латын жазуына қайта оралу мәселесі көтеріліп отыр. Ана тіліміздің тағдырын айқындайтын латын әліпбиі негізінде іске асуы тиіс жаңа жазу реформасының толғауы тоқсан қызыл тілдің толғақты мәселесін, оның қоғамдық-әлеуметтік қызметін қағажу қалдырмау тұрғысынан қолға алынғанын қалайтынымыз анық.

Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінде Президент Нұрсұлтан Назарбаев мемлекеттік тіл саясатын жетілдіруді, алдағы уақытта кезең-кезеңімен латын әліпбиіне көшу мәселесін қолға алуды үкіметке тапсырған-ды. Соған карамастан латын әліпбиіне көшу ұзаққа созылып, қиыншылыққа тап болуда.

Әлемдік жаңа технологияға көшуді жеңілдететін латын әліпбиіне өз тіліміздің ерекшелігін қатаң ескере отырып, бүкіл түркі халықтары тілінің дыбыстарын бере алатын, компьютердің мүмкіндігін толықтай ашатын етіп көше алсақ құба-құп. Әлеми акпарат кеңістігіне шығудың бірден-бір төте жолы латын жазуы екендігінде. Латын әліпбиіне көшу—тіліміздің, ұлтымыздың жарқын болашағы. Ол тілді таза сақтап, өндіріс пен ғылымды төл тілімізде дамытуды жеңілдетпек. Латын әліпбиі—адамзат өркениетінің шамшырағы, басты белгісі деп жүрміз.

«Ел болам десең, бесігіңді түзе; тілді түзеймін десең, әліпбиіңді түзе» деп айтуымыз тегін емес. Егеменді ел болғасын өзінің мемлекеттік кемел әліпбиі болуы керек екеніне ешкімнің таласы жоқ. Қазақ тілінің

жаңа әліпбиінің жаңа технологияны игеруге мүмкіндік беретін, интеграцияға жақындататын дүние екені күмәнсіз. Шетелдік грузин, армян, жапондар өз төл әріптерімен-ақ компьютерді пайдаланып, интернетті игеріп жатыр емес пе.

Қазіргі таңда түрік елдерінде өткір қойылып отырған бірыңғай әдеби тілді қалыптастыру жұмысы ортақ әліпбиге көшуден бастау алмақ. Ортақ жазу туысқан халықтардың одан әрі шашырап, ыдырап кетуіне жол бермей оларды жақындастырып өркендеуіне зор ықпалын тигізбек. Латын әліпбиі түркі әлемінің басын құраушы. Туыс тілдердің жақындаса түсуі үшін олардың бәріне ортақ латын әліпбиіне көшуінің маңызы зор.

Түркі тілдері бір-біріне айтарлықтай ұқсас болғанына қарамастан, XX ғасырдың 40-жылы кирилл әліпбиіне көшіп, көп әріптері әр тілде әрқалай таңбаланып, бауырлас елдер халқының тіл жағынан одан әрі алшақтай түскені белгілі.

Латын әліпбиіне көшуді жақтамайтындардың бірінші кезекте айтатыны: «Әліпбиді ауыстыру көп қаржыны керек етеді. Мемлекетіміз аяғынан енді ғана қаз тұрып келе жатқанда, мұның бәрі оңай іс емес», – дегенге саяды («Ана тілі», 18.07.2002 ж.). Бұған айтатынымыз, біріншіден, халқы кедейшілік пен жоқшылықтың зардабын тартып отырғанына қарамастан, латын жазуына көшіп үлгерген Өзбекстан, Түркіменстан, Әзірбайжаннан гөрі біздегі жағдай шүкіршілік. Екіншіден, латын жазуына көшу арқылы емлені ұштап өңдеу жолындағы өткен тәжірибенің озық үлгілерін жинақтай отырып, қазақ тілі орфографиялық ережелерінің ең соңғы өңделіп, жақсартылған нұсқасын ұсыну жүзеге асса деген игі мақсат көзделмек.

Латын алфавитіне көшсек, бұған дейінгі кирилл жазуындағы құнды-құнды дүниелерімізден айырылып қаламыз деу де орынсыз. Өйткені орыс тілі – республикамыздағы ресми тіл, ұлтаралық ортақ тіл. Мектеп оқушылары аталған екі әліпбиді де еркін пайдаланып дағдыланады. Тіл мықтап тұғырына қонбай жатып, оны аяғына нық қоймай тұрып латынға көшу мәселесін көтермегенді жөн санаушылар бар. Бүкіл түркі жұртының басын біріктіретін латын әліпбиіне көшуге асықпайық деп, ұзын арқан, кең тұсауға салуға да болмас, асығайық деп бір тараының қауызына сыйдыруға да болмайды.

Жиірек айтылып жүрген тағы бір пікір «Соңғы бір ғасыр бойы жазуымыздың бірінен соң бірін ауыстыру мен реформалаудан көз аша алмай келдік. Әліпбиді осылайша ауыстыра беру, қай жағынан алсақ та, тиімсіз. Мұның өзі баспа жұмысына қисапсыз қиындық келтіреді» деп есептеу. Расында да, Ресей империясының құрамында болып келген

түркі халықтары сан ғасыр бойы араб жазуын тұтынып келген-ді. Ахмет Байтұрсынұлының өткен ғасырдың оныншы жылдарында араб жазуы негізінде жасаған 24 әріптен құралған «төте жазу» әліпбиі қазақ тілінің дыбыс жүйесіне дәл дұрыс түзілген ең оңтайлы жазу таңбалары еді деген пікір айтылып жүр. Дегенмен де, әліпбиді жетілдіріп өзгертудің өмірлік маңызы мен қажеттілігі өткен ғасырдың бас кезінен, тіпті, ағартушы-педагог Ыбырай Алтынсарин тұсынан бастап-ақ, өткен ғасырдың 40-жылдарына дейін айтылып келді.

Қазақтың ұлттық жазуына ұйтқы болып, халықтың сауатын ашуға үлкен көмегін тигізген бұл алфавит 1929 жылы қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіргенге дейін қолданылды. Араб жазуына негізделген небәрі 25 әріптен тұратын әліпбидің бұл аталған жаңа жүйесін ҚХР Синьцзян ұйғыр автономиялы ауданындағы қазақтар қазіргі кезге дейін қолданылып келді.

Бір кездегі ескі жазуды жақтаушылар араб жазуының тез оқылып, тез жазылатынын тілге тиек еткенімен, халықаралық ауқымдағы латын әліпбиінің артықшылығы күмән тудыра қойған жоқ. Араб әліпбиімен салыстырғанда, латын жазуының тез оқылып, тез жазылатын артықшылығын әлем халықтары мойындап отыр. Оған латын жазуының көзбен көру мен қолға ыңғайлылығы, баспа ісіне қолайлығы, кіші әріп пен бас әріптерінің ажыратылып берілуі, әріптерінің анық таңбаланып, шатастыруға келмейтіндігі, компьютер жүйесіне жеңілдігі жатады. Сондықтан латын әліпбиіне көшу заман талабы болды да, XX ғасырдың 20-жылдарында латын жазуына көшу мәселесі көтерілді.

Ал кириллица әліпбиіне біз ез еркімізбен көшкеніміз жоқ. Латын жазуы екі, үш рет қырнанып, жазу таңбалары толықтырыла бастағанына қарамай, тоталитарлық жүйе тұсындағы орталықтың өктемдігі дегеніне көндіріп, түркі халықтарының жазуының 1940 жылы кириллицаға ауыстырылғаны белгілі. Емле ережесі қайта түзіліп, оған 1957, 1983 жылдары түзетулер енгізді. Небәрі 20-30 жылда жазуын үш рет өзгерткен біздің халқымыздың әліпбиді өзгертудің қиындығы мен зардабының жеткілікті екеніне көзі жеткендей. Сондықтан да болар, уақыт тезіне төтеп берер шын мәніндегі әліпби қандай болу керек дегенде бір пәтуаға келе алмай жүрміз. «Латын жазуы, біріншіден, жаратылысы бөлек, бөтен жұрттың жазуы. Екіншіден, Батыстың отарлау құралы» («Ана тілі» 18.07.2002 ж.) деген пікірмен де келісе алмаймыз. Туыс халықтар түгелімен қабылдауды мақсат тұтқан латын жазуын оқып үйренбейтін ел жоқтың қасы екені белгілі.

Кириллица жазуы латын графикасынан кем емес, ол түркі халықтарының жазуын жаңа белеске көтеріп, жазуымызды айтарлық-

тай жетілдірді. Қазіргі 42 әріпті кирилл әліпбиінің фонетикалық артықшылығы басымырақ, ана тіліндегі дыбыстың ұлттық ерекшелігін беруде анағұрлым ыңғайлы деушілер бар. Расында да, кирилл әліпбиіне көшкеннен кейінгі тұста жазу жүйесі дұрыс қалыптасып, алфавитімізді жөнге келтіруде айтарлықтай жұмыс атқарылды. Қазақ тілі орфографиясы тіл табиғатына, ұлттық артикуляциялық базасына сәйкес өзгеру, икемделу, жетілу үстінде болды. Авторлар бұл әліпбидің өмірмен орайлас жақтарын, тиімділігін, баспада терілу жеңілдігін, ана тіліміздің өз ерекшелігін танытатын сипатқа ие екенін, тіліміздің даму жүйесіне лайықтылығын, соның көрінісін толықтай таныта алатынын дәлел ретінде келтіреді («Ана тілі», 14.05.1992). Орыс алфавиті негізінде қазақ тіліндегі сөздердің жазылу нормасы түгелдей тиянақталды. Осы жазу үлгісімен сөздердің мағыналық, тұлғалық даралану, стильдік жағынан сараланып, тіліміздің оралымдық сипатының арта түскені де ақиқат. Әлем халқының басым көпшілігі қабылдаған барша туыс тілдердің мүддесіне сай қызмет етуге, ортақтыққа ұмтылдыратын латын жазуының да тиімділігі даусыз. Сондықтан латынға көшу – заман талабы дейді тағы бір топ ғалымдар. Төткүл дүниеге кеңінен тараған латын жазуының туысқан түркі халықтарының бірлігі үшін керек екені анық.

Академик Әбдуали Қайдаровтың атап өткеніндей, бөлек-бөлек емлемен әліпбиге жүгіну – түркі тілдері орфографиясындағы үлкен сәтсіздік. Өйткені бұл туыс халықтар арасын ашып, бір-бірінен алшақтата түсті. «Жазу таңдау да оның ұлтаралық, халықаралық деңгейде, жалпы жер жүзіне таралуы да ескерілуге тиіс» («Ана тілі», 22.03.1995). Аға ғалымымыздың «Кемел елге кемел әліпби керек...». Түрік дүниесінің басын қосып, тұтастығын қалпына келтірудің үлкен бір шарасы – латын әліпбиіне негізделген ортақ түркі жазуын қалыптастыру. Бүкіл түркі елдері латын әліпбиіне көшіп, олардан бөлектеніп, бұрынғы жазумен қалып қоюға болмайды. «Терезесі тең тәуелсіз мемлекеттер қатарында қоғамдағы прогрессивті үрдісті, замана талабын ескере отырып» әлем халқының басым көпшілігіне ортақ латын әліпбиін қазақ мемлекеттік ұлттық жазуына негіз етіп алған жөн деген үндеуі жұртшылық тарапынан қолдау табуда («Ана тілі», 30.12.1993). Осман түріктері бірінші болып 70 жылдан астам уақыт бойы латын әліпбиін тұтынып келеді. Латын жазуының бір бәйтерек бұтағындай қанат жайған исі түрік жұртына лайық кемел әліпби екеніне мән берген, егемендікке ие болған басқа түрік республикаларында латын жазуына қайта оралу мәселесі көтеріліп отыр. Әзірбайжан, Түрікмен мен Өзбекстан Республикалары латын әліпбиіне көшіп үлгірді. Басқалары даярлық үстінде.

Ендігі міндет – латын әліпбиіне көшкен елдердің тәжірибесін зерделеп, тілімізге нұқсан келтірмей, кирилл әліпбиіндегі жеткен жетістігімізді зая жібермей, жүйелі де сапалы зерттеу арқылы кемел әліпбиді қалыптастыру. Дегенмен латын мен кириллицаның бір үлгідегі жазу жүйесі екені, бір-бірінен алшақ кете қоймайтыны, олардың араб жазуымен салыстырғанда анағұрлым қолайлы екені, ортақ жақтарының басым екені белгілі. Араб жазуынан, иероглиф жазуынан, басқа да таңбалы жазудан латынға, кириллицаға көшу қиынырақ шығар. Ал латыннан кириллицаға көшу қиындық келтірмейтінін 1940 жылғы тәжірибе көрсеткен еді. Қазіргі таңда латынға оралу үлкен қиындыққа неліктен кезігіп отыр дегенде, оның бірден-бір себебі, біздіңше, әріп санын күрт азайтуға барып тіреледі.

«Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру қазіргі қолданып отырған кириллица әліпбиімізді қырнау, өзгерістер енгізу арқылы жүзеге асуы керек» деп, мәселені дұрыс қоя отырып, кейбір қаламгерлер: «Әліпбиімізді латынға көшіру проблемасы түбегейлі шешілген күнде, сөз жоқ, кірме сөздердің орфограммасы бүгінгі қалпында қалмайды, қазақыланады. Жаңа әліпбидің негізгі мақсаты – тілімізге тән емес артық дыбыстардан құтылып, әріптер санын мейлінше азайту болмақ», – деп ой түйеді («Егемен Қазақстан», 10.10.2000).

Әріп санын қайсыбір авторлар 28,26 тіпті, 24-тен аспауы керек деп жүр. Бір авторымыз «компьютер тек 26 латын таңбалы әріптермен жабдықталады. Сондықтан латын әліпбиіне көшкен кезде әріп саны 26-дан аспауы керек» деп дәлелдепті («Түркістан», 26.06.98.). Тек белгілі журналист, Республикаға еңбегі сіңген мәдениет қызметкері Сабыржан Шүкірұлы ғана: «Қазіргі қолданыстағы әліпбиімізді ең жетілген әліпби үлгісі десек болады, мұнда ешбір артық-ауыс белгілер жоқ, жазу мәнеріне икемді 42 таңбаны көпсіну орынсыз» – деп, өз ойын одан әрі тарихи, ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге тырысқан («Ана тілі», 07.09.2000 ж). Орыс тіліне қарағанда, қазақ тілінің әріптері көп. Демек, бай тіл деген пікірді де өзіміз оқытқан курсанттардан естіп жүрміз. Солтүстік Кавказдағы кабардин және басқа тілдерде әріп санының 54-55-ке жетуі әсерімен олардың шет тілін меңгеріп, сол тілде сөйлеп кетуі басқалармен салыстырғанда жылдамырақ екен дегенді де тіл зерттеуші ғалымдардан естігеніміз бар.

Әліпбиіміздегі әріптің үштен біріне дейін қысқартып тастау жетпіс жыл бойы кириллица әліпбиі негізінде емле ережесін ұштай отырып жетілдірудегі жетістіктеріміз бен оң өзгерісті зая кетіріп, әдеби тілімізге қыруар қиянат жасап, оны кері кетіру болып шығар

еді. Мұның өзі орфографияға, демек, оқу-ағарту саласына қисапсыз қиындық келтірер еді. Соның салдарынан тілімізді үйренуге икемделе бастаған қандастарымыз бен ұлты бөлек отандастарымызды шошытып алмаймыз ба? Баламды қай мектепке берсем екен деп жүргендер, енді орыс мектебіне ауысып кетпей ме деген сұрақтар қалайда маза бермейді, — дейді зейнеткер Сабыр Ғабдолкәрімов («Егемен Қазақстан», 03.11.2000.).

Ана тіліміздің тағдырын айқындайтын латын әліпбиі негізінде іске асуы тиіс жаңа жазу реформасы толғауы тоқсан қызыл тілдің толғақты мәселесін, оның қоғамдық-әлеуметтік қызметін қағажу қалдырмау тұрғысынан қолға алынғанын қалар едік. Атап айтқанда, «орыс тілі арқылы енген, еніп жатқан халықаралық сөздердің орысша дыбысталуына төзе алмаймыз. Себебі тілдің дыбыстық жүйесі бұзылады» дегенді алға тартып («Ана тілі», 13.02.1995), өткен ғасырдағы сөйлеу дағдысына жүгініп, сөз басындағы ұяң *г, г, д* дыбыстарының айтылуына жол бермей, ғашықты *қашық*, гүлді *күл* түрінде жазсақ не болғаны. *Х, ф, в* әріптерімен жазу үйреншікті болып, дәстүрге айналса, оның несі айып. Керісінше, аталған әріптермен сөзді бастап жазу тіліміздің дыбыстық құрылымын жетілдіруде болсын, сөйлеу тілін бірыңғайлап, әдеби тіл мәдениетін көтеруде болсын тиімді болмақ. Проф. Қ.Жұбанов ұсынған *ф, х, ч, э, ц, я, ю* әріптерінің термин сөздерді жазуда да, төл сөздеріміздің тұлғалық даралығын сақтап жазуда да игі әсері болғаны анық. Әр халықтың танымы мен дыбыстауы әрқалай. Несібіміз кемімей, есеміз кетпесін десек, тіл саясатын кемелдендірейік.

Қазақ тілі әліпбиінің құрамындағы 42 әріптің он үшін (*в, е, ц, ч, и, ф, х, ь, ъ, ѓ, э, ю, я*) өгейсітіп, жат дыбыстарға жатқызып, үрке қарауымыз, әліпби құрамынан шығарып тастау, соның ішінде *в, х, ф, ч, э, ю, я* деген дыбыс та, әріп те жоқ деп, оларды бүтіндей орыс тіліне теліп, шетқакпайлау шындыққа жанаспайтын, жартыкеш, жан-жақты дәлелденбеген, емлені шешуі қиын өте күрделі түйінге айналдыратын шешім демеске лаж жоқ. Ондай жағдайда орыс тілі арқылы енген халықаралық сөздердің орфографиясын тиянақтау мүмкін болмай қалар еді. Мысалы, *химия, хирург, хлор, хром, хоккей, хор, центнер, цейтнот, цензура, цирк, чертеж, чемпион, щетка, щи, ягуар, ядро, ярус, якорь, яхта, эволюция, экология, экватор, экипаж, экономика, экран, электр, эмблема, фабрика, фактор, факультет, фарфор, ферма, фирма, физиология, фильм* дегенге ұқсас әбден қалыптасып, сіңісті боп кеткен неше жүздеген сөзді өзгертіп жазатындай еш ділгірлік жоқ.

Қайсыбір авторлардың кирилл әліпбиі негізінде «қазақ тілінің өзіндік сөйлеу мақамын қалыптастырып, орнықтыруға, жазу мәдениетін жетілдіріп, дамытуға ықпал еткен жағдайларды» қаперге алмай, қазақ алфавитінде 15 әріпті жат дыбысқа жатқызып, ойланбастан бір-ақ қыркып тастуға тырысқанына қарсы уәж айта отырып, белгілі мәдениет қайраткері Сабыржан Шүкірұлы бұл дыбыстардың тым әріден арна тартатынын, «орыс сөздерінің ықпалы емес, қазіргідей ашық, айқын, нақ сөйлеуге жеткізген, ұлттық тарихи даму жолында пайдаланған барша жазу тәжірибесі мен өзінің үнінің табиғи жетілу нәтижесі деп білген жөн. Үніміз өзгерген жоқ, тіліміз ұзарып не қысқарып кеткен жоқ. Сол баяғы қазақ дыбысы, қазақ үні, қазақ сөзі қалпында» екенін еске алып, ой қорытады («Ана тілі», 30.05.2002).

Кирилл әліпбиінің бір артықшылығы таңба үстінен ешқандайда нокат қойылмайды. Нокат пен дәйекше дыбысты анықтайтын таңба табылмаған жағдайда амалсыздан қойылады. Сондықтан қайсыбір авторлардың ә, ө, ұ, ү әріптерін үстіне нокат қойылған таңбаларымен ауыстыруы тиімсіз.

Тағы бір өкініштісі, әріп санын күрт қысқартуды жақтаушылар көлем жағынан да үнем жасалатын ю, я, ц, ч, щ дыбыстарын айтпағанның өзінде ң, ш, ғ, тағы басқа әріптерді де екі таңбамен таңбалауды жақтайды. Мұның тиімсіз екенін орыс ғалымдары І Петр заманынан бері айтып келген.

«Бізде анау әріп артық, мынау таңбаның керегі жоқ» деген сөз орынсыз. Бұл тек саясатқа сайғандық ғана. 42 таңбалы әліпбиіміздің шындалғандығы сонша, мұнымен қай ел, қай жұрттың да дыбысталуы небір күрделі сөздерін бұлжытпай бейнелей алады», – деп айта отыра Сабыржан Шүкірұлы: «Біз тіліміздің бай дыбысын жоғалтпауымыз, кемітпеуіміз керек. Барыңды бұтарлап тастап, өз тілінің кандай әуезді үнін мыңқылдатып қойғандағы табарың не, бәтір-ау?! Тіл тағдырын технократтық тұрғыдан да, саясатқа салынушылықпен де, дүрмекке ерген желбуаз қиялдармен де шешуге болмайды», – деп тұжырымдайды («Ана тілі», 01.04.1999).

Жаңа әліпбиді әріп санын күрт азайтумен қабылдаса, көпшіліктің латын әрпіне көшудің өзіне үрпиісе қарары сөзсіз. Оның үстіне тілі сынып жаттығып қалған жастарымызға в, ф, х, ц т.б. он төрт дыбысты бұрмалап айтындар десек, тілімізді құбыжық етіп көрсететін жасанды шара болып шықпай ма, әр дыбысына бір-бірден әрпі бар, тіліміздегі бар сөзді түгелімен, соның ішінде шеттен енген сөздерді де анық, дұрыс таңбалап беруге қолайлы қазіргі әліпбиімізді нағыз жетілген, оңтайлы алфавит деушілер де бар.

Қазақ тілінде «в» дыбысы жоқ деп, Еуропа, бәгөн, тауар деп жазып жүрміз. Ал мамандар өз бастауын латын тілінен алатын химия, биология, зоология, физика, математика, медицина т.б. ғылым саласына қатысты терминдердің в, х, ф әріптерінен басталатыны қаншама дей отырып, олардың бәрін өзгертіп жазу сауаттылықты кері кетіретінін айтып жүр.

Шынтуайттап келгенде, жоғарыда аталған дыбыстардың басым көпшілігінің қазақ тіліне де тән екені, ол дыбыстарды таңбалайтын әріптің керек екені даусыз. Ал «в» қазақ тіліндегі жиі айтылатын дыбыстың қатарына жатады. *Сатып алды, сұрап едім, көп өнім, барып еді, оқып отыр* (айтылуы *сатывалды, сұравем, көвөнім, барыведі, оқывотыр*) тәрізді тіркестерді айтпағанның өзінде *көбірек, кібіртектеп, абайла, көбіне, тебінгі, әбігер, кебір, кебу, хабар, шыбын, абыр-сабыр, кәсіпорын, себен, ыбырсу, шіби, ебелек, обыр, обал, өбу, нобайла* сөз тұлғаларының айтылуы *көвірек, ківіртіктеп, авайла, көвнесе, теvінгі, әvігер, кевір, кеву, хавар, шывын, авыр-савыр, кәсіворын, севеп, ывырсу, шіви, евелек, овыр, овал, өву, новайла* екенін ескермейтін болдық. Бұл сөздерді в-мен дыбыстау жеңілірек болғандықтан, солай жазып-таңбалау қалыптасып кетер ме еді. Ал орыс тілінен ауысқан *Европа, завод, авария, кавалер, адвокат, вокзал, вахта, еврей* сөздеріндегі в әрпін жат дыбысқа жатқызып, *Еуропа, зауыт, ауария, қауалер, адуакат, уакзал, уахта, еурей* деп жазудың сауаттылықты кері кетіретіні анық. *Товар* сөзін айтылуына ұқсатып жазамыз десек, *тавар* деп жазар едік. Ғалым Ғайрат Сапарғалиев түркі тілінен ауысқан *тавар* сөзі жанды, жансыз мүлікке қатысты қолданылады, ол – сауданың көзі. «В.Радлов, В.Даль, И.Огниенко секілді орыс ғалымдарының пікірінше, тавардың төркіні «табу», «табыс» болуы күмәнсіз. Сондықтан мың жыл бойы өз атауын өзгертпеген сөзден бас тартуымыз орынсыз» дегенді айтады («Егемен Қазақстан 26.5.1993 ж.).

Қазақ әліпбиіндегі әріп санын күрт кеміту орфографияға қыруар қиындық келтірмек. Әріп санын азайтпау сауаттылық дәрежесін арттыра түсуді жеңілдетпек әрі сөздің тұлғалық даралығын сақтау үшін де қолайлы дейтін авторлардың дәлелі көкейге қонымдырақ. Мысалы, х әрпін қолдану арқасында хал-қал, хат-қат, халық-қалық, хас-қас, халайық- қалайық, хан-қан, ханым-қаным, хатым-қатым, хина-кина, хор-қор, хорда- қорда, хош-қош секілді көптеген сөз тұлғалық дербестігін сақтаған. Тіпті 40 әріпке қосымша құйрықты ж (дж) әрпін таңбаласак, Джордж-Жорж, Джон-Жон, джунгли-жунгли деп жазу мүмкін болар еді.

Қайсыбір қаламгер қазіргі қазақ әліпбиіндегі в, е, э, ы, х, һ, ц, ч, щ, ю, я әріптерін өз тіліміздегі сәйкес келетін дыбыстармен ауыстырып

жазуымыз керек. Өйткені орыс тілін оқымаған қарттарымыз пәбіріке (фабрика), пұузыя (фузия), бәгөн (вагон), барбарыйзым (варваризм), тұурызым (туризм), күйнө (кино), мәнтер (мантер), бүйне (вино) деп айтқан. Сонда ғана тілдік заңымыз бұзылмай, өз қалыбын сақтайды дегенді тілге тиек ететінін кайтерсіз («Ана тілі», 9.07.09).

Тағы бір авторымыз «А. Байтұрсынұлы ұсынған әліпбидің соншалықты ықшам және дәл екенін математикалық жолмен дәлелдеп шыққан орыс мамандары «результаты вычисления по выведенной нами формуле для казахского языка являются еще более замечательными. Они дают возможность установить едва ли не самый «малобуквенный» алфавит в мире» деп бағалаған дәстүріне лайық өзіне тән дыбыстарға таңылып, жоғарыда орыс ғалымдары атап өткендей, әлемдегі ең таңбасы аз жазу – болып шығады», – дейді («Қазақ әдебиеті», 29.11.2002). Мұның өзі, оның бетін ары қылсын, сөздің әуезділігі мен жағымды естілімін нашарлатып, тілімізді кері кетіретін пікір демеске лаж жоқ.

Белгілі тіл зерттеушісі Серік Молжігіттің «Сөздің айтылуын дәл береміз деп жүріп, оның графикалық бет-пішімін тым ауырлатып жібермеу керек», – дегенін айта отырып, қк дыбыстарын бір фонеманың жуан және жінішке формалары деп қарастырып, бір ғана к таңбасымен беріп отырмыз. Бірақ халықаралық сөздердегі «к» әрпін «с» таңбасы арқылы береміз» деуін әліпбиді де, сауаттылықты да кері кетіру демеске лаж жоқ деген уәжі орынды. Алайда әрі қарай автор «қысаң езулік «ы» дыбысымен жалғасатын сөздер түгел еріндікпен жалғасады. Мысалы, «құрұлдұ» деп, өткен XVIII-XIX ғасырлардағы артта қалған сөйлеу дағдысына қайта оралуды қалайтынын жазыпты («Ана тілі», 01.04.2004).

Латынға көшуге қатысты тіл мамандарының істеп жатқан шаруасы да жоқ емес. Қазіргі таңда Тіл комитетінде латын әліпбиіне көшудің жүзден аса автор дайындаған 70-ке жуық нұсқасы бар екен. Олардың дұрыс деп табылғаны әзірге болмай отыр. Бұл істің тым ұзаққа созылып, билік басындағылардың жедел қам-қарекет жасамай, сенімсіздік пен самарқаулық танытуы өкінішті. Ең тиімдісі, біздіңше, жаңа әліпбиді латын әліпбиіне көшіріп, ішінара кириллица жазуындағы (я, ю, ц, ё, э), қазақ тіліндегі (ә, ө, ү, і, ұ) әріптерімен толықтырып беру. Сөйтіп құрама әліпби құрастыру.

Қорыта айтқанда, түркі тілдеріне ортақ латын жазуына көшкенде бейқамдыққа салынбай, тіліміздің ғасыр бойы қалыптасқан нормасын бұзбай, сөзді дұрыс, сауатты жазуға нұқсан келтірмей, емледегі қайшылыққа жол бермей, тыңғылықты даярлықпен көшуді мақсат тұтқанымыз жөн.

Екі әріпті ь пен ъ таңбаларын есептемегенде, 40 әріпті құрайтын жаңа әліпби мына төмендегідей болса деген тілегіміз бар.

Aa	Aa	Ff	Ff	Mm	Mm	Tt	Tt
Bb	Бб	Hh	hh	Nn	Нн	Uu	Ұұ
Cc	Ж(дж)	Xx	Xx	C c	ң	Ь ь	Үү
Зз	Чч	Ii	Ыы	Oo	Oo	Vv	Вв
Dd	Дд	Mi	I i(и)	Өө	Өө	Ии	Уу
Ee	Ее	Jj	Жж	Pp	Пп	Үү	Йй
Лл	Лл	Kk	Кк	Rr	Рр	Zz	Зз
Әә	Әә	Qq	Ққ	Ss	Сс	Ээ	Ээ
Ff	Фф	Ll	Лл	Щщ	Щщ	Юю	Юю
Gg	Гг	Цц	Цц			Яя	Яя

Әдебиет

1. Абай тілі сөздігі. Алматы, 1968.
2. Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. М., 1968.
3. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфологиясы. Алматы, 1995.
4. Айдаров Ғ. Тонукук ескерткіштерінің (VIII ғасыр) тілі. Алматы, 2000.
5. Айдаров Ғ. Язык орхонского памятника Бильге-кагана. Алма-Ата: Наука, 1996.
6. Адамбаев Б. Халық даналығы. Алматы, 1996.
7. Айтбаев Ө. Қазақ сөзі. Алматы, 1997.
8. Аханов К. Қазақ тілі лексикасының мәселелері. Алматы, 1956.
9. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. Алматы, 1965.
10. Алтынсарин Ы. Киргизская хрестоматия. Оренбург, 1879.
11. Аманжолов С. Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Алматы, 1959.
12. Амиров Р. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. Алматы, 1972.
13. Аманжолов А.С. Тюркская руническая графика. Ч.І. Алма-Ата, 1980. II. 1981.
14. Аманжолов А.С. К генезису тюркских рун // Орхонские надписи. – Семей: Дәуір, 2001.
15. Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Алматы, 1996.
16. Аманжолов С. Тіл және жазу. Өскемен: С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2005.
17. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: – Ғылым, 1995.
18. Арынов Т. Боздағым. Қазақтың жоқтау жырлары. Алматы, 1990.
19. Аралбаев Ж.А. Вокализм казахского языка. Алматы, 1970.
20. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957.
21. Әбілқасымов Б. «Дала уәлаяты газетінің» тілі. ҚД, Алматы, 1964.
22. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі және оның тілі». – Алматы: Арыс, 2001.
23. Әмір Темір өсиеттері. Алматы, 1998.
24. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. Алматы, 1992.
25. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. Алматы, 1965.
26. Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, 1968.
27. Байчоров С.Я. Древнетюркские рунические памятники. М.: Наука, 1978.
28. Бартольд В.В. Сочинения. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Т.5. М.: Наука, 1981.
29. Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). М.: Наука, 1969.
30. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: Изд-во КиргССР, 1959.
31. Блумфильд Л. Язык. М., 1968.

32. Басымұлы Х. Емле сөздігіне негізгі тиянақ керек /«Жаңа мектеп», 1930, № 3.
33. Богородицкий В.А. Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию. Казань, 1933.
34. Болатов Ж. Шығыс Қазақстан облысы, Большенарым селолық ауданында тұратын казактар тіліндегі жергілікті ерекшеліктер туралы// Қазақ тілі тарихымен диалект.мәс., 5-шығ., Алматы, 1963.
35. Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы, 1997.
36. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. Алматы, 1970.
37. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы, 1988.
38. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алматы, 1961.
39. Вандриес Ж. Язык. М., 1937.
40. Васильев А.В. Образцы кригизской народной словестности молитвенных благожеланий. Орнебург, 1857.
41. Виноградов В.В. О формах слова. ИАН, ОЛЯ, Т.3. Вып., I. 1944.
42. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку (орфография как проблемы истории языка). М., 1959.
43. Васильев Д.Д. Графический фонд печатания у древних тюрков // Зарубежная тюркология. —М.: Наука, 1986.
44. Гарковец А.Н. Кыпчакские языки. Куманский и армяно-кыпчакский. — Алма —Ата: Наука, 1987.
45. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. Л., 1978.
46. Данышпан Сүлейменнің накыл сөздері. Алматы, 2002.
47. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962.
48. Досқараев Ж., Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. I бөлім. Алматы, 1951.
49. Досқараев Ж., Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. II бөлім, Алматы, 1955.
50. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
51. Дүйсебаева М. Қазақ тілі орфоэпиясының мәселелері. ҚД. 1966.
52. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.: Восточная литература, 1962.
53. Дүйсен С. Ескі қыпшақ тілінің кейбір фонологиялық ерекшеліктері // Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгін мен болашағы. Астана: Ер-Дәулет, 2004.
54. Ескеева М. Көнетүркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негіздері. Алматы, 2007.
55. Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткішіндегі қосымшалар. Алматы: Ғылым, 1976.
56. Жалмаханов Ш.Ш. Қазақ лексикасының семантикалық деривациясы. — Қарағанды: Қарағанды мемлекеттік университеті, 2003.
57. Жанпейісов Е. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі. Алматы: Ғылым, 1976.
58. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. Алматы, 1968.
59. Жунибек А. Проблемы сингармонической фонологии и фонетики // Тілдік жүйе және құрылым. — Алматы: Ғылым, 1997.
60. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999.

61. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. Алматы, 1990.
62. Жаңа атаулар. Алматы, 1992.
63. Жунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алматы, 1980.
64. Жүнісов А. Бабалар дәстүрі. Алматы, 1992.
65. Звегинцев В., Мартикен А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1960.
66. Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861.
67. Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков//Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. IV. Лексика. М., 1962.
68. Ибатов Ә. Сөздің морфологиялық құрылымы. – Алматы: Ғылым, 1983.
69. Кормушин И.В. Текстологические разыскания в области енисейской руники // Turcologia, 1986. Л.: Наука, 1986.
70. Көпрұлы М. Қожа Ахмет Ясауи, Танымы мен тағылымы. Шымкент, 1999.
71. Кудеринова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2006.
72. Кулиева А.А. Наличные формы глаголов в языке Орхон-Енисейских памятников (в сравнении с азербайджанским языком). Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1978.
73. Кенжеахметов С. Туыстық атаулар сыры. Алматы, 2003.
74. Кенжеахметов С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы, 2004.
75. Кенесбаев С., Жанузаков Т. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. Алматы, 1966.
76. Кенесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика, морфология. Алматы: Мектеп, 1975.
77. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.: Наука, 1964.
78. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII- XI вв. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1981.
79. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период. Л.: Наука, 1982.
80. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских памятников VII – IX вв. Л., 1980.
81. Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары. Алматы, 1987.
82. Қазақ грамматикасы. Астана: Астана полиграфия, 2002.
83. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы, 1998.
84. Қазақтың би-шешендері. Алматы, 1993.
85. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. Алматы: Арыс, 2004.
86. Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. Алматы, 1981.
87. Қордабаев Т. Сөз және оның мағыналары //Қазақ тілі мен әдебиеті, №1, 1958.
88. Қазақ тілі білімі мәселелері. Алматы, 1959.
89. Досқараев Ж. Кейбір фонетикалық құбылыстар жайында// Қазақ тілі тарихы мен диалект.мәс. 5-шығ. Алматы, 1963.
90. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. Алматы, 1969.

91. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1988.
92. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. I-X том. Алматы, 1972-1982.
93. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966.
94. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы, 1994.
95. Қазақстанның ұлттық энциклопедиясы. 10 том. Алматы, 1998-2007.
96. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Актуальные вопросы казахского языка. Алматы, 1998.
97. Қалиев Б. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редукциясы. Алматы, 1984.
98. Қордабаев Т.Р. Тарихи синтаксис мәселелері. Алматы, 1964.
99. Қордабаев Т. Түркология және қазақ тіл білімі. – Алматы, 1984.
100. Құрышжанов Ә. Көне қыпшақ тілінің ескерткіштері // Көне мәдениет мұралары. Алматы, 1966.
101. Құрышжанов Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. Алматы, 2001.
102. Құрышжанов Ә., Айдаров Ғ., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, 1971.
103. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959.
104. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1958.
105. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
106. Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. Алматы: Ғылым, 1997.
107. Мектептегі А. Руна жазуы қазақтың төлтума ұлттық алфавиті // Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары. Алматы: Информ-А., 2005.
108. Мартине А.М. Принцип экономии в фонетических изменениях// Проблемы диахронической фонологии, рус., перев. М., 1960.
109. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. М., 1960.
110. Махмуд Қашғари. Девону лугот ит турк, Таржимон ва нашрға таерловчи филология фанларе кандидаты С.М.Муталлибов. Тошкент, 1960. I т., II т., 1961; III т., 1963.
111. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч. I, II. СПб., 1894-1897.
112. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина. СПб., 1899. Мұхаммед пайғамбардың хадистері. Алматы, 1994.
113. Мусабаев Г. Становление и развитие казахского литературного языка и вопросы казахской диалектологии. Алматы, 1952.
114. Наджип Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV в. Автореф. дисс. докт. филол. наук. М., 1965.
115. Наджип Э.Н. Исследование по истории тюркских языков XI-XIV вв. – М.: Наука, 1989.
116. Насилов В.М. Язык Орхоно-Енисейских памятников. – М.: Восточная литература, 1962.
117. Нақысбеков О. Шу бойындағы қазақтардың тіліндегі ерекшеліктер. КД. Алматы, 1963.
118. Неталиева Қ. Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының кейбір мәселелері// Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы, №3, 1971.

119. Нұрханов С. Әдеби тіл мәдениеті жайында бірер пікір// Қазақстан мектебі, №9. 1964.
120. Общее языкознание. М., 1970.
121. Омарбеков С. Мангышлакский говор казахского языка. АКД. Алматы, 1960.
122. Оралбаева Н. Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейінгі қазақ жазуының тарихы. ҚД. Алматы, 1955.
123. Өнер алды – қызыл тіл. Алматы, 1985.
124. Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры мен стилі. Алматы, 1986.
125. Өмірәлиев Қ. XV – XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. Алматы, 1976.
126. Өмірәлиев Қ. VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. Алматы: Мектеп, 1965.
127. Полное собрание сочинений В.Г. Белинского. Т.IX. СПб., 1910.
128. Потебня А.А. Мысль и язык. Одесса, 1922.
129. Раджабов А.А. Язык Орхон-Енисейских памятников древне-тюркской письменности. Автореф. дисс... канд. филол. наук. Баку, 1967.
130. Радлов В.В. Ярлыки Токтамыша и Темир Кутлуга, Т.III. СПб., 1888.
131. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1893-1911 гг. Т. I-IV.
132. Радлов В.В. О языке куманов по поводу издания куманского словаря. СПб., 1884.
133. Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957.
134. Реформатский А.Н. Введение в языкознание. М., 1955.
135. Рогожникова Р.П. Варианты слов в русском языке. М., 1966.
136. Русско-казахский словарь. М., 1954.
137. Рясенен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955.
138. Сабыр М. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: Қазақ университеті, 2004.
139. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Алматы: Санат, 1994.
140. Самойлович А.Н. К истории литературных средневековых тюркских языков. Л. 1965.
141. Салкынбай А. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). Алматы: Қазақ университеті, 1999.
142. Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника. М.: Восточная литература РАН, 2005.
143. Сарткожаұлы Қ. Орхон мұралары. Астана, 2003.
144. Сарткожаұлы Қ. Объединенный каганат тюрков. Астана, 2002.
145. Сарыбаев Ш.К. В вопросу о нормализации дублетных вариантов в казахском литературном языке//Вопросы казахского и уйгурского языкознания. Труды института языкознания АН Каз ССР. Т.3. Алматы, 1963.
146. Сауранбаев Н.Т. Диалекты в современном казахском языке // Вопросы языкознания, №5. 1955.

147. Сауранбаев Н.Т. Некоторые черты древнетюркского языка // Вестник АН КазССР, №2, 1948.
148. Севортян Э.В. Выпадение согласных в южных тюркских языках// Исслед. по сравн.грамм.тюркск. яз.,I, Фонетика. М., 1955.
149. Семенюк Н.Н. Некоторые вопросы изучения вариантности // Вопросы языкознания, №1, 1965.
150. Серебренников Б.А. О некоторых спорных вопросах сравнительно-исторической фонетики тюркских языков// Вопросы языкознания, №4, 1960.
151. Словарь иностранных слов. Изд. 4-ое. М., 1954.
152. Серғалиев М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. Алматы, 1996.
153. Смирницкий А.И. К вопросу о слове (Проблема «тождества слова»)/Труды института языкознания АН СССР. Т. IV. М., 1954.
154. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Алматы: Санат, 1997.
155. Сулейменов О. Тюрки в доистории о происхождении древнетюркских языков и письменностей. Алматы: Атамұра, 2002.
156. Сулейменов О. Язык письма. Алматы – Рим, 1998.
157. Сыздыкова Р. Абай шығармаларының тілі. Алматы, 1968.
158. Сыздық Р. Яссауи тілінің кыпшақтық-оғыздық негізі // Түркология. 2002, №2.
159. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, 2004.
160. Тектігүл Ж. Қазақ тіліндегі түркі негізді affикстердің эволюциясы. Алматы: Ғылым, 2002.
161. Тенишев Э.Р. О наддиалектном характере языка тюркских рунических памятников // Turcologia. К семидесятилетию академика А.Н. Кононова. Л., 1976.
162. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы: Ғылым, 2002.
163. Томанов М., Құрышжанов Ә. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, 1971.
164. Тіл мәдениеті және баспасөз Тіл мәдениеті конференциясы материалдарының тезистері. Алматы, 1968.
165. Тіл мәдениеті және баспасөз Тіл мәдениеті конференциясы материалдарының тезистері. Алматы, 1984.
166. Тіл мәдениеті және баспасөз. Алматы, 1972.
167. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы, 1984.
168. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. Алматы, 1988.
169. Ұйықбаев И. Қазіргі қазақ тіліндегі варианттылық проблемасы. Алматы, 1967.
170. Филин Ф.П. О слове и вариантах слова//Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963.
171. Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолдануы.
172. Хабичев М.А. Памятник куманских языков // Советская тюркология. 1974. №2.
173. Хусаинов К.Ш. В.В.Радлов и казахский язык. Алма-Ата, 1971.
174. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских языков X-XII вв. Из Восточного Туркестана. СПб., 1961.

175. Щербак А.М. Тюркская руника. СПб.: Наука, 2001.
176. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
177. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957.
178. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, 1964.
179. Ахметьянов Р. Г. Этимологические основы лексики татарского языка. АДД. Казань, 1970.
180. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. М., 1955.
181. Қобыланова А. Қазақ сөз этикеті. Алматы, 2001.
182. Төлекова С. Қазақ тіліндегі алғыс пен қарғыс мәнді фразеологизмдер. Канд. дисс. 1974.
183. Негимов С. Ақ бата-ақ тілектер. Алматы, 2003.
184. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. Алматы, 1995.
185. Терминдер және олардың аудармасы. Алматы, 1990.
186. Гельгард Р. Р. К вопросу об орфографической норме в русском литературном языке // Русский язык в школе. №5, 1946.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
----------------	---

I тарау

Қазақтар және олардың тілінің қалыптасу арналары

Қазақтар	6
Тілдер туыстығының белгісі	11
Түбі бір түркілер	12
Тіл тарихы – халық тарихы	22
Тілдер тоғысының әсері	26
Дыбысты тілдің қалыптасуы	30
Қазақ тілі тарихының зерттелуі	33
Қазақ тілі тарихының бастау арналары	39
Ерте заманғы қыпшақтар және олардың тілі	46
Көне қазақ тілі	53
Қазақ жазуының қалыптасуы	56
Ерте заманғы түркі қаламгерлері	61
Көне түркі жазбалары	65
Қазақ әдеби тілінің даму кезеңдері	69

II тарау

Қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі

Қазақ тілі – кемел тіл	78
Қазақ әдеби тілі	90
Синонимдер – тіл байлығы	95
Сөз нұсқалары	99
Сөз нұсқаларының нормалануы	127
Кірме сөздер	142
Көңіл күй лебіздері	146
Жағымды көңіл күй лебіздері	151
Жағымсыз көңіл күй лебіздері	160
Сөз өнері жөнінде	173
Сөз әдебі	203
Туыстық атаулар	215

III тарау

Қазақ тілін көркейту жолдары

Қазақ тілі – мемлекеттік тіл	224
Қазақ тілі – лексикалық және грамматикалық құрылымы дамып жетілген тіл	246
Орфография үздік болған жерде нәтиже де үздік	254
Атауыш сөз	274
Сөздің туынды тұлғалары	276
Жергілікті ерекшеліктің әдеби тілге әсері	279
Көнерген сөздерді жандандыру	285
Біріккен сөздер	295
Сөздің ықшам тұлғаға айналған нұсқалары	303
Кіріккен сөздер	311
Орыс тіліне орай желудің кері әсері	320

Кірме сөздердің орфографиясы	329
Балама атаулар	336
Туыс тілдер арақатынасының әсері	367
Омонимдерді тұлғалық жағынан даралау	383
Қазақ тілінің сөздіктері сапалығымен құнды	395
Орфоэпияны тиянақтау тәсілі	400
Тілді көркейтудің бір тәсілі – кемел әліпби	412
Әдебиет	422

“Арыс” баспасының директоры
Ғарифолла ӘНЕС

Сейдін Бизақов

ҚАЗАҚ ТІЛІ ҚАНДАЙ ТІЛ?

Редакторы	Шарипа Жамықаева
Тех. редактор	Дарико Омарғалиева
Беттеуші	Шынар Саимбетова
Безендіруші	Шынар Саимбетова

Кітап автордың редакциялануымен
жарық көрді.

ИБ №803

Басуға 2.04.10. қол қойылды Пішімі 60×90 $\frac{1}{16}$.
Офсеттік басылыс. 27 баспа табақ. Шартты б. т. 27
Таралымы 1000 дана.
Тапсырыс №26

“Dala Print” баспаханасында басылды,
050002 Алматы қ., Ереванская 1а.

Ардақты Алаш азаматтары!

Репрессияға ұшыраған Қазақстан зиялыларының
мұрасын зерттейтін «АРЫС» қоры он сегіз жылдан
бері жазықсыз жазаланып, аттары аталмай, көпшілік
жадынан өше бастаған біртуар азаматтарымыздың
мұрасын жинап, еңбектерін жарыққа шығарады;
ескерткіш, мүсіндерін жасап, музейлерін жабдықтайды;
арыстарымыздың өмірі мен шығармашылығын
насихаттаушыларға жәрдем беріп, мерейтойларын
өткізуге атсалысады; ардақтыларынан ажырап қалған
шаңырақтарға қайырымдылық көмек көрсетеді.

Қор жанындағы «АРЫС» баспасы
Сіздің түрлі мәдени тапсырыстарыңызды
тез әрі сапалы орындап береді

050009, Алматы қ.
Абай даңғылы, 143
5-қабат.
528, 529-бөлмелер
тел./факс: 394 34 67,
385 74 67

E-mail: arys-kz@mail.ru

е/м.: 001700102
30070492 (валюта)
Алматы қ-сы
Казкоммерцбанк
МФО 190501724
РПН 600400010767

Сейдин БИЗАҚОВ

1937 жылы туылған. Филология ғылымдарының докторы, профессор. 1960 ж. ҚазПТИ-дің тарих-филология факультетін, Қазақстан ҒА Тіл білімі институтында аспирантура бітірді (1972).

1972-75 жж. Тіл білімі институтында ғылыми қызметкер, 1975-85 жж. ҚазПТИ Қаратау қаласындағы филиалында кафедра меңгерушісі. 1985 жылдан Тіл білімі институтының жетекші, 2001 жылдан бас ғылыми қызметкері.

Автордың негізгі ғылыми еңбектері: “Элементарный курс казахского языка” (1996), “Тілдік норма және варианттылық” (1997), “Түрік әлемі” (1998), “Сөздің жарыспа тұлғалары” (1999), “Түбі бір түркілер” (2000), “Вариант сөздер сөздігі” (2000), “Ветви одного могучего дерева” (2002), “Синонимдер сөздігі” (2007), “Сөз нұсқалары және балама атаулар” (2008) және т.б. он кітаптың авторы. Ғалымның төрт жүздей ғылыми және басқа тақырыптағы мақаласы бар.